

તૈત્તિરીયોપનિષત્ શિક્ષાસુત્ર

દેવસ્તુતિઃ ।

શં નો મિત્રઃ શં વરુણઃ ॥ શં નો ~~અર્ચ્યમા~~ ^{અર્ચ્યમા} ॥
 શં ન ઇન્દ્રો બૃહસ્પતિઃ ॥ શં નો વિષ્ણુરુદ્રક્રમઃ ॥
 નમો બ્રહ્મણે ॥ નમસ્તે વાયો ॥ ત્વમેવ પ્રત્યક્ષં
 બ્રહ્માસિ ॥ ત્વમેવ પ્રત્યક્ષં બ્રહ્માવાદિપમ્ ॥
 ઋતમવાદિપમ્ ॥ સત્યમવાદિપમ્ ॥ તન્મા-
 માવીત્ ॥ તદ્વક્તારમાવીત્ ॥ આવીન્મામ્ ॥
 આવીદ્વક્તારમ્ ॥ ૧ ॥ ઇતિ દ્વાદશોઽનુવાકઃ ॥

॥ ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

“ મિત્ર, વરુણ, અર્ચમા, ઇન્દ્ર, બૃહસ્પતિ અને સર્વવ્યાપક શ્રી વિષ્ણુ ભગવાન્ અમારું કલ્યાણ કરો. ”

બ્રહ્મને અમારા નમસ્કાર છે. હે વાયુદેવ ! આપને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ, આપજ પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મ છો. હું આપને પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મરૂપે કહીશ. પ્રકાશમય એવા સત્ય-પ્રાણવાયુરૂપે-કહીશ, હું આપને સત્યરૂપે કહીશ. તે સમર્પિરૂપ બ્રહ્મ, વ્યપ્તિરૂપ મારું રક્ષણ કરો, તે વક્તાનું રક્ષણ કરો. બ્રહ્મ મારું રક્ષણ કરો, વક્તાનું પણ રક્ષણ કરો.

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ !

સદુપદેશઃ ।

“વેદમનૂજ્યાચાર્યોઽન્તેવસાયિનમનુશાસ્તિ ॥”

“ગુરુ, શિષ્યને વેદાધ્યયન કરાવ્યા પછી તેને નીચે પ્રમાણે વેદધર્મોનો ઉપદેશ આપે છે.”

‘સત્ય વદ—સત્ય જોડ.’

“ધર્મે ચર—ધર્મનું આચરણ કર.”

“સ્વાધ્યાયાત્મા પ્રમદઃ—વેદાધ્યયનનો તું કદિ થણ ત્યાગ કર નહિ.”

“આચાર્યૈ પ્રિય ધનમાહત્ય પ્રજાતનું મા વ્યવચ્છેત્સી ।

ગુરુને તેમની પ્રિય ગુરુદક્ષિણા આપી પ્રભ-સૂત્રને કાપી નાખ નહિ. અર્થાત્ પ્રદક્ષિણાશ્રમ પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં અવશ્ય પ્રવેશ કર, અને પ્રભની ઉત્પત્તિ કર.”

“સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્—સત્યનો તારે કદિ ત્યાગ કરવો નહિ.”

“ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્—ધર્મનો તારે કદિ ત્યાગ કરવો નહિ.”

“કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્—કુશલનો તારે કદિ ત્યાગ કરવો નહિ.”

“મૂર્ત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્—અબ્યુદયનાં કાર્યોનો તારે કદિ ત્યાગ કરવો નહિ.”

“સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ॥ ૧ ॥

પોતાના સ્વાધ્યાયમાં તથા જીભને પ્રવચનથી ઉપદેશ આપવામાં તારે કદિ પ્રમાદ કરવો નહિ. ૧.”

“દેવપિતૃકાર્યોભ્યાં ન પ્રમદિતશ્યમ્—દેવ તથા
કર્તવ્ય કર્મોભ્યાં ત્હારે કદિ પ્રમાદ કરવો નહિ.”

“માતૃદેવો ભવ—માતાની તું દેવરૂપે ઉપાસના કર.”

“પિતૃદેવો ભવ—પિતાની તું દેવરૂપે ઉપાસના કર.”

“આચાર્યદેવો ભવ—આચાર્યની તું દેવરૂપે ઉપાસના કર.”

“અતિથિદેવો ભવ—અતિથિની તું દેવરૂપે ઉપાસના કર.”

“યાન્યનવધાનિ કર્મોણિ । તાનિ સેવિતવ્યાનિ । નો હ્તરાણિ ॥

જે જે નિર્દોષ કર્મ હોય તે તે તારે કરવાં. બીજાં સપાપ-કર્મો
કરવાં નહિ.”

“યાન્યસ્માકં સુચરિતાનિ । તાનિ સેવિતવ્યાનિ । નો હ્તરાણિ ॥૨॥

અમારાં-શુરુઓનાં-જે જે શ્રેષ્ઠ કર્મો હોય તેઓનું જ અનુકરણ
તારે કરવું, બીજાં કર્મોનું નહિ. ૨”

“યે કે ચાસ્ત્રચ્છેદ્યાંસો બ્રાહ્મણાઃ । તેષાં ત્વયાઽસત્ત્વેન પ્રશ્વાસિતશ્યમ્ ॥

જે બ્રાહ્મણો આપણાથી શ્રેષ્ઠ હોય તેમને તારે આસન વિગેરે વડે
સન્માન આપવું-શ્રમનો નાશ કરી સત્કાર કરવો.”

“અદ્વયા દેયમ્ ॥ અશ્રદ્ધયાઽદેયમ્ । શ્રિયા દેયમ્ ।

હિયા દેયમ્ । મિયા દેયમ્ । સંવિદા દેયમ્ ॥

જે કંઈ દાન તરીકે તું આપે તે અદ્વાપૂર્વક આપવું, અશ્રદ્ધાથી
કદિ પણ દાન કરવું નહિ. ઉદારતાથી દાન કરવું. લોકલક્ષ્મીથી પણ
તારે અવશ્ય દાન કરવું. શાશ્વત્તા લયથી પણ તારે અવશ્ય દાન
કરવું, પણ યોગ્યાયોગ્યનુ જ્ઞાન મેળવી દાન દેવું.”

અથ યદિ તે કર્મચિચિકિત્સા વા વૃત્તવિચિકિત્સા વા સ્યાત્ ॥૩॥
 અગર તને હારા પોતાના કર્મોમા અથવા લૌકિક આચારમા
 આશ કા થાય તો, ૩

ये तत्र ब्राह्मणा समर्शिन । युक्ता अयुक्ता । अलूक्षा
 धर्मकामा स्यु । यथा ते तत्र वर्तन् । तथा तत्र वर्तथा ॥

તારી નજદીકના બ્રાહ્મણો જેઓ (વેદવિહિત કર્મમા)
 વિચારશીલ, કુશલ, સર્વ રીતે સ્વતન્ત્ર, કોપરહિત, તથા ધર્મની
 કામનાવાળા હોય, તેઓ જે પ્રમાણે વર્તે તેમ હારે તેમની સાથે
 હારે વર્તન રાખવું ”

“ अथाभ्यारण्यतेषु । ये तत्र ब्राह्मणा समर्शिन । युक्ता अयुक्ता ।
 अलूक्षा धर्मकामा स्यु । यथा ते तेषु वर्तन् । तथा तेषु वर्तथा ।

હવે નિહિત મનુષ્યો તરફ (કેમ વર્તવું એ પ્રશ્નના નિર્ણયમા)
 તારી નજદીકના બ્રાહ્મણો જેઓ (વેદવિહિત કર્મમા) વિચારશીલ
 કુશલ, સર્વસ્વતન્ત્ર, કોપરહિત, અને ધર્મની કામનાવાળા હોય
 તેઓ જેવી રીતે વર્તે તેવી રીતેજ હારે પણ તેમના તરફ વર્તવું ”

“ एष आदेश । एष उपदेश । एषा वेदापनिषत् । एतदनुशासनम् ।
 एवमुपासितव्यम् । एवमु चैतदुपास्यम् ॥ ४ ॥ इति एकादशोऽनुवाकः ।

આ એક વિધિ છે એ ઉપદેશ છે એજ વેદોના સારરૂપ જ્ઞાન છે
 એજ આજ્ઞા છે ઉપર કહેલી રીત પ્રમાણે કર્મ આચરવું જોઇએ
 ઉપર કહેલી રીત પ્રમાણે અવશ્ય આ ઉપદેશનું પાલન કરવું
 જોઇએ ૪ ”

शांति शांति शांति ।

અર્પણપત્રિકા

દિ. દિન. —

પૂજ્યપાદ કૈલાસવાસી પિતાશ્રી હરિભાઈ ઝીલુદાસ ધીની સેવામાં,

સપ્તેમ સવિનય નિવેદન કે, આપ આ નચર મનુષ્યશરીર છોડી પાંચ વર્ષ થયાં પરલોકવાસી થયા છો, પણ આત્માને તો જન્મ અને મૃત્યુ કંઈ પણ નથી. તે સદા અવિનાશી, અખંડ, મર્ત્યાપક અને સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ છે. માત્ર ઉપાધિલેદથી તે અનેક હોય એમ જણાય છે, અને તેથીજ આ વ્યવહાર-દશા કલપાયેલી છે. તેથી વ્યવહારદશામાં વેદની 'પિતૃદેવો મવ—પિતાને દેવ માનો' એ આજ્ઞાને શિરોધાર્ય ગણી, આપના અનન્ત ઉપકાર નીચે દબાઈને આપે કરેલા પોષણાદિના ઋણમાંથી અનેક જન્મ સુધી પણ સુકૃત ન થવાય, છતાં પણ આપની મહા કૃપાબ્રતાનું સ્મરણ કરવા ખાતર, જ્યોતિષ, પુરાણ, કર્મકાંડ તથા તંત્રશાસ્ત્રના આપના દિવ્ય જ્ઞાનના પ્રભાવથી પણ અન્વિત થઈને, અધ્યાત્મજ્ઞાનના પ્રચાર માટે યોગ્યલોકો “ઓમુખોધસિંધુ” નામનો આ ગ્રંથ આપનાં પૂજ્ય ચરણકમલમાં અર્પણ કરી હું મને પોતાને કૃતાર્થ માનું છું.

આપનાં સંસ્મરણને ધારણ કરી પુનઃપુનઃ આપની ભક્તિથી હું નિરંતર પાવન થાઉં એવી લાવના સાથે, અર્પણ કરેલા આ ગ્રંથનો, આપનો અવિનાશી આત્મા જ્યાં હોય ત્યાં સ્વીકાર કરે, તથા પરમ શાન્તિ અને દિવ્ય પ્રસન્નતા સાથે આપના અનન્ત આશીર્વાદો અમારા પર ઉતરી આવે, એવી અભ્યર્થના સાથે વિરમું છું.

નિવાસ-ગુના,
વિ. સં. ૧૯૮૭ માઘ
શુકલ પંચમી.

નિવેદક:-

આપના શિશુ

લખશંકરના સાહ્યજ દંડવત્ પ્રણામ.

“ સુખોદસિંધુ ” નામના આ ગ્રન્થની વિશેષતા

આ ગ્રન્થમા રહેલી વિશેષતા તરફ અમે ધર્મજિજ્ઞાસુ જનતાનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. આજ દિવસ સુધી અધ્યાત્મજ્ઞાનને લગતા ઘણા ગ્રન્થો બહાર પડી ચૂક્યા છે, તેમજ મહાન્ ઋષિ વેદવ્યાસ કૃત શ્રીમદ્ભાગવત કે જેમાથી આ ગ્રન્થની યોજના કરવામા આવી છે તેના ભાષાતરો પણ અત્યારે સુલભ છે, છતાં અધ્યાત્મજ્ઞાન સંબંધી સંપૂર્ણ સંગવડ એકજ પ્રકરણમા કમરા કોઈપણ ગ્રન્થમા નથી માફાત શ્રીમદ્ભાગવતમા પણ જ્ઞાનને લગતા વૈરાગ્ય વિગેરે પ્રકરણના અધ્યાયો આખા ગ્રન્થમા આડે આવળે પથરાયલા છે. વૈરાગ્ય પ્રકરણને લગતો એક અધ્યાય બીજા રુદ્રાધ્યાય તો બીજે થોડા પાંચમા અથવા અગ્યારમા રુદ્રાધ્યાય હોય એટલે એક પ્રકરણમાજ એકબીજા સાથે સંબંધ ધરાવતી વિગતો આવતી નથી, તેથી આ પુસ્તકમા ખાસ કરીને વૈરાગ્ય, ભક્તિ, યોગ અને જ્ઞાન એ ચાર પ્રકરણ રાખી, તેમા એકબીજાની સંગતિ સાધતા અધ્યાયોની યોજના કરવામા આવી છે કે, જે સકલના જ્ઞાનના ખરા ઉપાસકને ઘણી ઉપયોગી તથા જોધમદ થઈ પડશે તે ઉપરાંત પાંચમા પ્રકરણમા ભગવાન્ શ્રીશંકરાચાર્યે રચેલા અધ્યાત્મજ્ઞાન સંબંધી મરળ પણ અત્યંત મનનીય તત્ત્વજોધ, આત્મજોધ તથા વાક્યવૃત્તિ એ નામના ત્રણ નિબંધો પણ સર્વ ગુજરાતી ભાષાતર નાથે આપવામા આવ્યા છે.

વિસ્તારપૂર્વક પ્રસ્તાવના, તથા મુબઈના પ્રસિદ્ધ અન્ય વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો વાંચીને તમે પાતે પણ આ પુસ્તકની વિશેષતા જોઈ તે ખરીદ્યા સિવાય રહેશો નહિ. આ વિશેષતાનો ઉદ્દેશ, અમારી આત્મસ્તુતિ માટે નથી, પણ સુસંવાચકવર્ગનું ધ્યાન ખેંચવા પૂરતોજ છે એજ વિજ્ઞાપિત. નિવેદક-પ્રકાશક

જેશી લગ્નશંકર દુરિભાઈ.

श्री गणेशाय नमः

(१) श्री गणेशाय नमः

him

वृन्दारका यस्य भवन्ति भृङ्गा,
मन्दाकिनी यन्मकरन्दविन्दुः ।
तवारविन्दाक्षपदारचिन्दं,
वन्दे चतुर्वर्गचतुष्पदं तत् ॥

“સુખોદસિંધુ” નામનો આ ગ્રંથ આપે શા માટે

ખરીદવો જોઈએ ?

એમ તો આત્મજ્ઞાનના ઘણા ગ્રંથો ગુજરાતી સાહિત્યમાં છે, છતાં પણ આ ગ્રંથના વાંચન વગર, જો તમે સનાતન ધર્મને માનનાર હોશો તો ચાલશે નહિ. સનાતન ધર્મનું ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ તત્ત્વજ્ઞાન જે શ્રીમદ્ભાગવત વિગેરેમાં ભરેલું છે, તેનો એકજ ઠેકાણો સંગ્રહ આ પુસ્તક સિવાય બીજે ક્યાંય મળે તેમ નથી. “આ મહારાજ કુટુંબ અને આ મહારી પ્રવૃત્તિ,” એમ આસક્તિ રાખીને સંસાર વ્યવહારની પ્રવૃત્તિમાં પડી ગમે તેટલા હેરાન થશો, તો પણ આ નાશવંત જગત્માંથી કંઈ પણ સાચે લઈ જવાને તમે હક્કદાર નથી. સારા ગ્રંથોના સેવનથી તેમજ સદ્ગુરુના ઉપદેશામૃતથી જો કંઈ પણ જ્ઞાન મેળવ્યું હોય, તોજ સત્ય અસત્યનો વિવેક સમજી, ધર્મનું આચરણ કરી શકશો, કે જે ધર્મજ માત્ર જીવનો ખરો સહાયક છે. ધર્મ તથા જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરતું આ પુસ્તક વાંચવું તે હરેક સનાતનીનો પરમ ધર્મ છે.

૫૦૦ પૃષ્ઠનું મૂળ વાંચન, તે ઉપરાંત મનનીય શાન્તિપાઠ, ઉપનિષદની શિક્ષા, વિદ્યતાલરી ભૂમિકા તથા વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો રૂપે રૂ. ૩૭ નણામાં વાંચવા મળશે, એ કંઈ વિશેષ ખર્ચના જોગાદાર નહિજ ગણાય. નીચેને શિરનામે પત્ર લખી તુરતજ આ પુસ્તક પોતાનાજ કબ્જામાં માટે વી. પી. થી તુરત મંગાવો.

એનેજર—“સુખોદસિંધુ” કાર્યાલય.

૬૩૬, બુધવાર પેઠ, યુના-૨.

આ ગ્રંથ શી રીતે વાંચવો ?

તે

સંબંધી અમારા વાંચકાને અમારી પ્રથમ વિનંતિ

એ છે કે, તેમણે અમારો નય પ્રથમથી છેવટ સુધી પૂર્ણ વાંચવો, કારણ ઘણા વાંચકોની એવી ટેવ હોય છે કે, તેઓ એકાદો અથવા હાથમાં લીધો કે પ્રથમ તેની વિષયાનુક્રમણિકા વાંચવા માટે છે અને તેમાં પોતાને જે વિષય પ્રિય હોય તેજ વાંચી તેટલેથીજ આખા ગ્રંથ માટે પોતાનો અનુકૂલ અથવા પ્રતિ કૂલ મત કાયમ કરી નાખે છે, પરંતુ વાંચવાની આ પદ્ધતિ તદ્દન અપ્રશસ્ત પડેવાય, અને તેમાંજો વિશેષતઃ ક્યારે એકાદો નવીન વિષય જો અથવા પ્રતિપાદન કરેલો હોય તો આ પદ્ધતિ નર્વધા ત્યાજ્ય સમજવી જોઈએ કેાંઈ પણ અથલખનાર પ્રથમ સર્વ પ્રકરણનો મર્મ નમજીને લખે છે અને વાંચકવૃદ્ધ અનુક્રમે પ્રકરણનું પરિશીવન કરશે એમ અથકર્તાની અપેક્ષા હોય છે, માટે વાંચકવર્ગે પ્રથમ પ્રશ્નથીજ નય વાંચવો તેજ ચોગ્ય ગણાય એક પછી એક વિષયો વાંચવાથી જેમ ઉન્નતાગાના દિવનમાં નદીનું પાણી ઓળંગી જવા માટે સુગમ રીતે પ્રવાસી ખડકો પર પગ દઈ જાય છે તદ્દત્ પ્રકરણ પછી પ્રકરણક્રમની સમતપાર રચના નયકર્તાએ કેવી કરેલી છે તે ધ્યાનમાં આવશે, અને તેથી વાંચક અથના મૂળ આશય તરફ જઈ ઉત્તરોત્તર તેની મહત્તાન જાણી સત્ય નિર્ણય કરી શકશે

કર્તા.

અમારા વાચકોને અમારી આગ્રહપૂર્વક

બીજી વિનંતિ.

એ છે કે, તેમણે અમારો આ ગ્રંથ એક વખતજ વાંચી ખાતુમાં મૂકી છાંડવો નહીં. અમે એવી જલામણ કરીએ છીએ કે, પ્રત્યેક મનુષ્યે પ્રસ્તુત ગ્રંથની દ્વાદશ પારાયણ કરવી જોઈએ. આધુનિક મમયમાં આવું અધ્યાત્મજ્ઞાન સમજવા આ ગ્રંથ ઘણોજ ઉપયોગી છે.

દરેક જંદુઓએ પ્રાતઃકાળે સ્નાન કર્યા બાદ આ ગ્રંથને એક એક અધ્યાય વાંચવો, જેથી મનુષ્યના જન્મનું સાર્થક થયું છે તે સમજવું સુલભ થશે. ખરું ગ્રંથવાંચન એ છે કે, ગ્રંથ પ્રત્યે તાદાત્મ્ય થવું તે. આથી પ્રથમ ગ્રંથ વાંચવાથી લેખકે જે નવીન તત્ત્વનું વિશદીકરણ કરેલું છે, તે વાચક સમજશે. અને તેથી તેના જીવનકેમમાં ઘણોજ ફેરફાર થશે. જે પારાયણ બાદ ઘણીજ અંધશ્રદ્ધા તથા ગેરસમજુતી નહિ જેવી થઈ, ત્રણ પારાયણ પછી નવીન તત્ત્વથીજ વાંચકનું તાદાત્મ્ય થશે, અને પાઠમાં આપેલી દ્વાદશ પારાયણ કરવાથી, તેના મનનું સામર્થ્ય વધી જઈ પોતાનો ઉત્તતિનો માર્ગ શો છે, તે જાણવામાં તે પોતે કુશળ થશે.

કર્તા.

સારા માઠા પ્રસંગે જ્ઞાનની લહાણી.

પોતે પૂર્ણ જ્ઞાની થઈને બીજાઓને જ્ઞાન આપવું એ સહજ નથી, પરંતુ મહાન્ જ્ઞાનીઓના ઉપદેશ અને ચરિત્રોને લગતાં ઉત્તમ પુસ્તકો તો સર્વે કોઈ બીજાને આપી શકે તેમ છે.

કોઈ કોઈ ઉદારાત્મા આ રીતે પણ ધનનો કંઈક સદુપયોગ કરે છે, પરંતુ દેશની વર્તમાન દશા તરફ ભેતા આ પ્રકાર સૌ કોઈએ સારા પ્રમાણમાં કરી ઉમદા રૂઢિરૂપ બનાવી દેવો ભેધએ.

સારા માઠા પ્રસંગો પર માત્ર થોડાક વધુ ખર્ચાઈ (ધી વિગેરેમાં થોડી કસર કરી) શારીરિક ખાનપાન ઉપરાંત એવા માનસિક જોરાકની પત્રાવલિરૂપ ઉમદા પુસ્તકો પ્રત્યેક મહેમાન, પડોશી, મગાં, કુટુંબી, મિત્ર, જ્ઞાતિબંધુ, બ્રાહ્મણ, વિદ્યાર્થી વિગેરેને ભેટ અપાય તો તે ગમે તેવા મિદ્ધાન્ન અને બીજી વસ્તુઓ કરતા તેઓને માટે વધુ ઉપકારક થાય એ ખુશ્ખુ છે.

ઇચ્છા હોય તો “ અમુક પ્રસંગ અથવા વ્યક્તિના સ્મરણ-નિમિત્ત અમુક તરફથી ભેટ ” એવું પુસ્તકના મુખપૃષ્ઠ પર છપાવી આપી શકાય છે, કે જેથી લોકસેવા થવા ઉપરાંત તે પ્રસંગ અને વ્યક્તિના સ્મારકનો હેતુ પણ પાર પડે.

લજો—

મુખોદયિ ધુ-કાર્યાલય,

૬૩૬, બુધવાર પેઠ, પુના-૨

સદ્ગ્રન્થસેવનના ખાસ ફાયદા.

यस्यास्ति सद्गुण्यविमर्शमात्रं किं तस्य शुक्लैःअपलायिनोर्दे ।

અર્થાત્:—જેને સારા સારા ગ્રંથો વાંચવા વિચારવાનું સદ્-
લાભ મળેલું હોય તેવા મનુષ્યની આગળ અંચળ લક્ષ્મીના શુભ
વિનોદ શી ગણતરીમાં છે ?

“ તમે ગમે તેવી નવલકથાઓ અને ખીલું જે આબું હોય તે
વાંચવા મંડી પડો છો, પણ એવું તમે ચોડું વાંચો, અને અધ્યાત્મ-
જ્ઞાનનાં પુસ્તકો, વેદાંતનાં પુસ્તકો, ગીતાણ વિગેરે વાંચવાનો હુમેશાં
અભ્યાસ રાખો. તેવા વાચનની આખા જીવન સુધી જરૂર છે. ”

—સ્વામી વિવેકાનંદ.

“ પુસ્તકોમાં હું શુધાવહો રહી શકતો, તેથી મને જે માત્ર
વધારે જેલ મળત તો પણ હું કાચર થાત નહીં, એટલુંજ નહીં
પણ મારા જ્ઞાનમાં ઉપયોગી વધારો કરી શકવાથી હું ઉલટો
વધારે સુખચેતનમાં રહેત. હું મારું છું કે, જેને સારા પુસ્તકો
વાંચવાનો શોખ છે, તે ગમે તે જગ્યાએ એકાંતવાસ સહેલાઈથી
વેઠી શકે છે. x x x એક પછી ખીલું, એમ પુસ્તકો વાંચતાં
છેવટે તમે અતરવિચાર યજી કરી શકશો. ”

—મ. ગાંધીજી.

“ જાંધુઓ ! સારાં પુસ્તકો એટલે શું એ તમે જાણો છો ?
સારાં પુસ્તકોની કિંમત તમે સમજો છો ? લાઘ ! હજી આપણે
એ નથી સમજવા. એ સમજવા હોઈએ તો આપણી હાલત આવી
ન હોય. મને લાગે છે કે, જ્ઞાન એ આકાશ છે અને પુસ્તકો એ
તેમાં શોભી રહેલા ચળકતા તારાઓ છે; જ્ઞાન એ સૂર્ય છે અને

આપણા ઘરમા આવી શકે તેવો તેનો પ્રકાશ તે પુસ્તકો છે, જ્ઞાન એ સમુદ્ર છે ને પુસ્તકો તેનો લાલ લઈ શકાય તેવા વહાણો છે, જ્ઞાન એ સોનાની ખાણ છે અને પુસ્તકો તે તેમાથી ખનાવેલા આપણને બધા જેસતા હાગીના છે, જ્ઞાન એ મોટામા મોટી કીમતી નોટો છે અને પુસ્તકો તે આપણા રોજના ઉપયોગમા આવી શકે એવા ચલણી શીક્ષાઓ છે, જ્ઞાન એ વાયુ છે અને પુસ્તકો તે વાયુને ખેંચી લાવી ઠંડકે આપનાર પાખો છે, જ્ઞાન એ અગ્નિ છે અને પુસ્તકો તે અગ્નિથી પ્રકટાવેલ દીવા છે, જ્ઞાન એ પૃથ્વી છે અને પુસ્તકો તે આપણને રહેવા લાયક મકાનો છે, જ્ઞાન એ અનાજનો ભંડાર છે અને પુસ્તકો તે રોટલા છે, જ્ઞાન તે મેઘ છે અને પુસ્તકો તે આપણા ઘનમા રહી શકે તેવા પાણીભરેલા માટલા છે, અને જ્ઞાન તે સર્વ શક્તિમાન પરમાત્મા છે અને પુસ્તકો તે રસ્તો બતાવનારા પૂજનીય દેવો છે ”

—૨૧. પરિચાર.

“ મને પુસ્તકો વાચવાથી જેવો જ્ઞાન દ મળે છે તેવો જ્ઞાન દ આ જગતમા ખીજ કોઈ પણ કામથી નથી મળતો. x x x માતૃભાષામા વિવિધ જ્ઞાન આપનારા ગ્રંથોનો પ્રચાર થયા વિના કોઈ પણ પ્રજા ઉન્નતિ પામી શકતી નથી અને જાતીય ભાવના (સ્વદેશ પ્રીતિ) પણ મેળવી શકાતી નથી. x x x અધી જાતની ઉન્નતિનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિ છે. પણ આદિના જેવી ઇન્દ્રિયતૃપ્તિ સિવાયનું ખીજ કોઈ પણ એવું સુખ તમે નહીં બતાવી શકો કે, જેનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિમા રહેલું ન હોય. x x x સાહિત્ય-ઉદ્યાનના ચતુર માળી થવાનું સુભાગ્ય જેને પ્રત્યેક થયું હોય અથવા જેનું મન સદૈવ સાહિત્યમરોવરના કમળોની મધુર સુગંધથી મન્ત બનવા લાગ્યું હોય તેને તો સાહિત્ય સિવાયના સ્વર્ગીય શ્રુષો પણ તુચ્છ જ લાગે છે ”

—બ કિમય ૬.

“ ગરીબોને દરિદ્રતામાંથી છોડવાની, દુ:ખીઓના દુ:ખ દૂર કરવાની, શરીર તથા મનને થાકે ઉતારવાની અને માઠાઓનું ઠંડું બૂલાવી દેવાની અધિમા બેટલી શક્તિ છે, તેટલી શક્તિ ઘણું કઠીને ગાંજ કોઈ ચીજમાં નથી ”

—“ માડન ”

“ પુસ્તકો પ્રત્યેનો સ્નેહ એ ઇશ્વરના ગંભ્યમાં પહોંચવાનો પરવાનો છે ”

“ ખરાબ ચોપડીનું વાચન એ તો એ પીવા સમાન છે ”

“ મહુલોથી તથા પ્રનવૈલવના અખૂર લહારથી જે સતોષ તમને નહીં મળે તે સતોષ તમને ઉત્તમ પુસ્તકોમાંથી પ્રાપ્ત થશે ”

“ લીલા વનોમાં જૂએ મરનાર પશુઓમાં અને આટલા આટલા વાચનના સાધન છતાં જ્ઞાનહીન રહેનારા મનુષ્યોમાં શો તફાવત છે ? ”

“ સહવાસથી જેમ માણસના શુષ્કની અને પ્રકૃતિની પરીલા ઘાય છે, તેમજ પુસ્તકોનો જો તેને શોખ હોય છે તો તે ઉપરથી પણ તેના વિષે અતુભાન થાય છે ”

“ એકાદ ઉત્તમ ગર્વથી ઘમ્મિત્વાને જેમ પેાતાના વાજામાં માથી ચઢાય તે સ્વર કાઠી આનંદ લે છે, તેમ એક વાચનાર પણ ક્યારે ઘમ્મિત્વ છે ત્યાંદે એકાદ ઉત્તમ શ્રેયમાંથી પોતાને મનઃમતો વિષય કાઠી આનંદમગ્ન થઈ શકે છે ”

“ અવકાશની એકાદ ક્ષણનો પણ ઉપયોગ કરી લેવા માટે એડસ્ટન જેવો પ્રતિભાશાળી પુરુષ પણ ગજવામાં સદાય પુસ્તક લઈને ફરે તો, પછી આપણા જેવાઓએ ખુલ્લી ગીતે બુધા જવી કિમતી ક્ષણોને બચાવવા માટે શું ન કરવું જોઈએ ? ”

“ જોરાકે વિનાના શરીરની પેઠે જ્ઞાન વિનાનું મન પણ નિર્માલ્ય છે. એ જ્ઞાનને મેળવવાનું સર્વોપરિ સાધન વાંચન હોવાથી જે ઘરમાં પુસ્તકો નથી તે ઘર ઘર નહીં, પણ નિર્માલ્ય તનમનવાળાં છવતાં મુઠદાંઓને રહેવાની ઘોર છે. ”

“ એક વિદ્વાન્ કહે છે:—‘ વાંચવાની હોંશ છોડી દઇ તેના બદલામાં કોઇ મને હિંદુસ્તાનની સંપત્તિ આપે, તોપણ હું તેને કદી છોડું નહીં. ’ ”

“ પુસ્તકો તરુણાવસ્થામાં સુમાર્ગ દેખાડે છે, વૃદ્ધાવસ્થામાં મનરંજન કરે છે અને ઉદાસીનતા વખતે સમાધાન કરી આપણું છવન આપણને નકામું લાગવા દેતાં નથી; વળી તે આપણી ચિંતા તથા કોપાદિને શાંત કરી નિરાશાનો નાશ કરે છે. ”

“ એક પાશ્ચાત્ય પંડિતનો એટલે સુધી મત છે કે,—માણસને લુગડાંલત્તાની જેટલી જરૂર નથી, તેટલી પુસ્તકોની છે. તે પોતે પણ જરૂરી પુસ્તકો ખરીદી લેતાં સુધી લુગડાં લેવાનું મુક્તવી રાખતો. તેને પુસ્તકો વાંચવાં બહુ ગમતાં અને તે વાંચતો ત્યારે ‘ હું વધારે સારો થયો છું ’ એમ તેને લાગતું. ”

“ ઉત્તમ ધંધો તેનું સેવન કરનારાઓમાં ધર્મ, નીતિ, આતુર્ય, પ્રતિભા, શૌર્ય, ધૈર્ય, તથા પદોપદારવૃત્તિને વિસ્તારે છે, અને જેમ જેમ એ દેવી શુદ્ધિની સત્તા જામતી ચાલે છે, તેમ તેમ દુનિયાને ખીડાફા આધુરી લાવેની જડ નાશ પામતી જાય છે ”

“ ધંધોની ઓરડીમાં ગયા પછી તમે એને હાથ નહીં લગાડો તો એ ધંધોજ માનસ વાળીથી તમને કહેશે કે,—‘ અમારામાં પુષ્કળ જ્ઞાન ભર્યું છે તે જ્યો અને વાપરો, એટલે તમારું કંઠ્યાણ થશે ’ શું આ માનસવાળી ઓછી કિંમતી છે? ”

શ્રીસુખોદયસિંધુ

જેસી લલાથાંકર હરિભાઈ

“શ્રીસુખોદયસિંધુ”ના લેખક.

શ્રી સુખોદય પ્રિંગલ પ્રેસ, મુમ્બઈ

ગ્રંથકતાનું નિવેદન.

માત સ્મરણીય મહાદેવ ગાળ વાતુંહરિએ પોતાના ‘વેરાબ-
શતક’ માં કહ્યું છે—

કવિર્દ્વાષાદ-કવિદપિ ચ હાહોતિ રક્તિ ।
કવિભાતી રમ્યા કવિદપિ જગત્ત્રોરણુ ॥
કવિદ્વિદ્વદ્વોષ્ટી કવિદપિ મુચમત્તજહો ।
ન જાને સસાર કિમ્મમૃતમય કિ વિપમય ॥

“આ સ મારમા કોઇ જગ્યાએ વીણાના શબ્દો થાય છે, તો કોઇ
જગ્યાએ ‘હાથ હાય’ એમ કદન થાય છે, કોઇ જગ્યાએ મનોહર
ત્રી હોય છે, તો કોઇ જગ્યાએ ચંદ્રપદ્મથી સિંચેલ શરીરવાળી ત્રી
હોય છે, કોઇ જગ્યાએ વિદ્યનેત્રનો વાણીવિલાસ હોય છે, તો કોઇ
જગ્યાએ મદિરાથી મદોન્મત્ત મથેલાઓનો કલહ જોવામાં આવે છે,
એવી જા ન સારની વિપમતા જોઇ હું નિશ્ચયપૂર્વક બધી શકતો
તથી, કે આ સ માત્ત અમૃતમય છે વા વિપમય છે ।”

સુત પાઠકે! અનુધ્ય આ જગત્તમા જન્મેય, એ ઘટનાને, ‘તે
ભવસાગરમા આન્મે’ એમ કહેવા કરતાં તે ‘મ શયસાગરમા
આન્મે’ એમ કહેવું વિશેષ યોગ્ય છે, કેમકે, જન્મથી મૃત્યુપર્ધ ત
તે સ શયમાંજ સુચવાયલી રહે છે સત્ય તથા અસત્ય, સન્માર્ગ
અને કુમાર્ગ, અનુકૂલતા અને પ્રતિકૂલતા, સુખ અને દુઃખ મૃત્યાદિ
લોભા યથાર્થ જ્ઞાનના અભાવે તેની છવનનૈકા, અસુરક્ષિત વા
ત્રિદોષભવરૂપા શોભ થઇ પડેલા એકાદ ભૈકાપતિની પેઠે મ માર
મમુદ્રની સાત્રામાં વિવિધ દુઃખ અને વિધ્નરૂપી ખડકોની માથે
પારપાર અથડાયાજ કરે છે મ મારની આવી વિપમ લીલા
સુ ૨

જોઇને પ્રત્યેકના મનમાં સ્વાભાવિકજ ‘આ સ સાર સુખદાયક છે કે હુ ખદાયક છે?’ એવી શકા વાર વાર ઉદ્ભવ્યા કરે છે એ શકાના યોગે, “આ વિશ્વની મર્યાદા કેટલી? સર્વનો લય થઇને કલ્પાત થાય છે, પરંતુ કલ્પાત પાછળ શું હશે? ઇશ્વર જેવું કોઈ છે કે નહીં? જો હોય તો દૃષ્ટિગોચર શા માટે થતા નથી? મરણ પછી આપણું શું થતું હશે? જો યમદહ લોગવવાનો હોય તો દેહાવસાન થયા પછી શી રીતે લોગવવો પડે? જો યમદહ લોગવવાનો ન હોય તો ઇશ્વરની સૃષ્ટિમાં સર્વત્ર અનવસ્થા ચાલે છે એમજ કહેવું જોઈએ પુનર્જન્મનો સંભવ છે કે નહીં? ગતજન્મોનું આપણને સ્મરણ રહેતું નથી તેથી પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત થાય અથવા નવા જીવનું નિર્માણ થાય, એ જાનેનો અર્થ એકજ થાય ને? સર્વ દ્વૈતમય બ્રહ્માંડ જો અદ્વૈત હોય તો પછી પાપ, પુણ્યમાં ભેદ શો? ભેદભેદ કાંપનિક હોય તો પાપ પુણ્ય, નીતિ અનીતિ વિગેરેને સત્ય શા માટે માનવા? તેમ આપણી પાસેની વસ્તુ અન્યને આપીને પરોપકાર પણ શા માટે કરવો? ભોંકોના ગળા રે શી આપણે ખજનો તર શા માટે ન કરવો? શ્રીગતનો માણ લેવો એ જો પાપ હોય તો તેનું સર્વસ્વ આપણા હાથમાં આવે તે શું પુણ્ય નથી? બળવાનું નિર્જાળને ખાઈ જાય છે એ જો પાપ હોય તો મત્સ્ય નિસતાન શા માટે થતા નથી? પ્રત્યેક લગ્ન શુભ મુહૂર્ત જોઈને કરવામાં આવે છે તો પછી આ જગતમાં આટલી બધી વિધવાઓ શા માટે છે? પ્રજોત્પત્તિને માટે આપણે વિધિપૂર્વક લગ્ન કરવાની ખટખટ કરીએ છીએ, પરંતુ પશુપક્ષ્યાદિ કે જેની સતતિનો પાર નથી તેના લગ્નો કોણે વિધિપૂર્વક કર્યા છે? ચોરીનું દ્રવ્ય વિપરૂપ કોઈને થઈ પડ્યું છે? અભિચાર કરવાથી કોઈને કોઈ નીકળ્યો છે? આપણે જાતેજ મરી જઈએ છીએ, તો પછી કૃણ જોગવવાને કોણ અવગિપ્ટ રહે છે? દેવ દેખાતા નથી માટે ‘તે છે’ એમ જોવાનું વ્યર્થ છે’

ઇત્યાદિ ચાર્વાકમતો અને 'આસુરી વિચારો પણ મનમાં ઉદ્ભવ્યા વિના રહેતા નથી. ત્યારે એ સર્વ પ્રશ્નોનું સમાધાન ક્યાંથી કરવું? આ સમાધાન અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અભ્યાસથી કરી શકાય છે.

જેની આ સંસારસાગરમાંથી તરીને પાર પડવાની ઇચ્છા હોય, જેની આ સંસારના અસંતોષથી મુક્ત થવાની ભાવના હોય, જેની પરમાત્મ સુખના ઉદ્ધાનમાં યથેચ્છ વિહાર કરવાની આકાંક્ષા હોય, જેની પોતાના અપરિહાર્ય સંકટો ટાળવાની અખંડ વાંછના હોય, જેની સર્વ શાસ્ત્રોના રહસ્યને એકસમયાવચ્છેદે જાણી લેવાની મનીષા હોય, અને જેને 'હું કેણું' એનો સાક્ષાત્ પરિચય કરી લેવાની તન્મયતા હોય તથા ઉપરની શંકાઓનું સમાધાન જોઈતું હોય, તેણે એકનિષ્કાથી બ્રહ્મપ્રાપ્તિના માર્ગમાં સંચાર કરવો જોઈએ. બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો માર્ગ તે અધ્યાત્મ-શાસ્ત્ર છે. બ્રહ્મને જાણવાની જે વિદ્યા તેને અધ્યાત્મશાસ્ત્રના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. સમસ્ત જગત્માં લોકો જડવિજ્ઞાન અથવા વ્યવહારશાસ્ત્રમાં ગમે તેટલા નિષ્ણાત અથવા પરિપૂર્ણ થયેલા હોય, પરંતુ એ અધ્યાત્મશાસ્ત્રના જ્ઞાતાઓ સમક્ષ તેમની પરિપૂર્ણતાની કશી પણ ગણના નથી, કારણ કે, વ્યાવહારિક જ્ઞાનમાં ગમે તેટલી કુશળતા મેળવી હોય, છતાં ખરું જ્ઞાન તો અવશિષ્ટ રહી જાય છે. જેના વિચારથી ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પરમ શાંતિ મેળવે છે તથા વિપત્તિના દુઃખથી બદ્ધ થયેલા છવે પણ મુક્તિના સુખનો સ્વાદ આપવાને બાબજાણી થાય છે, તે શાસ્ત્ર તે કેવળ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર જ છે.

ભારતવર્ષમાં વેદ, ઉપનિષદ્, દર્શનશાસ્ત્ર તથા ધર્મશાસ્ત્ર જેવી ધર્મકર્મના શિક્ષણથી ભરપૂર દેવદુર્લભ સામગ્રી હોવા છતાં તેના પ્રત્યે જનસમાજનું લક્ષ્ય ઘટતું ચાલ્યું છે તેથી તેવા ગ્રંથોમાં અધ્યાત્મવિચાર નિર્દિષ્ટ કરેલા છે, પરંતુ તે ગ્રંથો અત્યંત ગહન અને વિસ્તૃત હોવાથી સર્વને જોઈએ તેવો લાભ થવો દુર્ઘટ છે.

પરમાત્માના અંશાવતાર ભગવાન્ વેદવ્યાસે આ જોઈ અનેક શાસ્ત્ર રચ્યાં તથાપિ તેમના ચિત્તનું સમાધાન થયું નહીં. આ જોઈ બ્રહ્મદેવના માનસ પુત્ર નારદજીને તેમણે તેનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે નારદ મુનિએ કહ્યું કે:—

“જેમાં શ્રી ભગવન્નામનાસંકીર્તનનું સંપૂર્ણ વર્ણન હોય એવું શાસ્ત્ર રચવાનું રહી જવાથી તમારા ચિત્તની શાંતિ થઈ નથી, માટે જેના વર્ણનથી આત્માને પરમ આનંદની પ્રાપ્તિ થાય એવો એકાદ અંથ નિર્માણ કરો.”

આ વાક્ય શ્રવણ કરી શ્રી વેદવ્યાસે પારમાર્થિક યોધથી પરિપૂર્ણ શ્રીમદ્ભાગવત નામનો અંથ રચ્યો ત્યારે તેમના ચિત્તને શાંતિ મળી. ત્યારપછી તે ભાગવત શાસ્ત્ર પોતાના પુત્ર શુકદેવજીને તેમણે ભણાવ્યું અને તે સમર્થ પુરુષે પરીક્ષિત રાજાને શ્રવણ કરાવ્યું કે, જેના શ્રવણમનનથી રાજા સાત દિવસમાં મુક્તિને પામ્યા. આવા અપૂર્વ અંથના મહિમાનું શું વર્ણન કરવું? કે જે મહાન્ અંથ શ્રીમદ્ભાગવતના નામથી સનાતનધર્માવલંબી ભાગ્યેજ અભાવ્યા હોય. આવા પરમશ્રેષ્ઠ અંથમાંથી પરમ કૈવલ્યનો માર્ગ જતાવનાર અધ્યાત્મવિદ્યા સંપાદન કરી તેનો સરલ રીતે યોધ થઈ શકે તેમ ભાષાંતરરૂપે આ “સુયોધસિંધુ” નામના પુસ્તકમાં સમાવેશ કરેલો છે.

આ પુસ્તકનો ઉદ્દેશ ઇશ્વરસંબંધી પરમાનંદ-મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા માટે જોઈતાં નાના પ્રકારનાં માધનો અને તે કયા મુખ્ય તત્ત્વોપર અવલંબન કરી રહેલાં છે તે જ્ઞાનનું સ્પષ્ટીકરણ કરવું તે છે.

ભૂમિકાક્રમથી વૈરાગ્યાદિક પાંચ પ્રકરણની યોજના કરી છે અને તે પ્રકરણના વિષયો સુલભ રીતે મમજી શકાય તે હેતુથી દરેક પ્રકરણના પૃથક્ પૃથક્ અધ્યાય કરી પ્રત્યેક અધ્યાયના શિરો

ભાગપર વિષયો, શ્લોકો તથા તે નીચે સરલ ભાષાંતરરૂપે યોગ્ય થઈ શકે તેમ રચના કરી છે.

“ વૈરાગ્ય ” થી આ લોક સંબંધી વિષયવાસના નષ્ટ થાય છે, “ ભક્તિ ”ના યોગે અંતઃકરણની શુદ્ધિ થઈ શકે છે, “ યોગ ”થી ચિત્તનિવૃત્તિ અને ચિત્તેકાંતતાની પ્રાપ્તિ થાય છે, તથા “ જ્ઞાન-અધ્યાત્મજ્ઞાન ” દ્વારા અસંભાવના તથા વિપરીત ભાવના ઇત્યાદિ આવરણ હૂર થઈ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનો રસ્તો સુગમ થઈ પડે છે.

અંથકર્તા અસાધારણ વિદ્વાન ન હોઈ સાધારણ મુમુક્ષુ છે જેથી ગહન વેદાન્તવિષય સ્પષ્ટપણે આ પુસ્તકમાં પ્રતિપાદન ન થઈ શક્યો હોય તો પણ જેણે હૃદયમંદિરમાં નિવાસ કરી આ અંથ દ્વારે પ્રવેશ કરી અને આ અંથની નિર્વિઘ્ને પરિસ્થિતિ કરાવી તે અનિવાર્ય માયામોહનું નિરસન કરનાર અને અપ્રાપ્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી દઈ તેનું સંરક્ષણ કરનાર પરમેશ્વરને ચરણે મસ્તક રાખી આ અંથસંબંધનું મારું નિવેદન પૂર્ણ કરું છું. સુસ્ત પાઠકો કર્તાના જ્ઞાનપ્રચારના ઉદ્દેશની કદર કરશે એવી આશા છે.

આ પુસ્તકમાંનું શુજરાતી ભાષાંતર શુજરાતી પ્રેક્ષકમાંથી પ્રસિદ્ધ થયેલા “ શ્રીમદ્ભગવત ભાષાંતર ” નામે અંથ કે જેમાંનું ભાષાંતર શ્રીધરી તથા વાલપ્રજોધિની નામે સંસ્કૃત શીકાઓને આધારે કરવામાં આવેલું છે, અને જે લોકોમાં ઘણું પ્રિય અને પ્રસિદ્ધ થઈ પડેલું છે તેમાંથી લેવામાં આવ્યું છે. શુજરાતી પ્રેક્ષના માલીક સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન શ. શ. ભાઈ નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેશાઈએ ઉપર જણાવેલું ભાષાંતર લેવા રજા આપીને આ શુભ કાર્ય પ્રતિ જે સદ્ભાવ દર્શાવ્યો છે તે માટે તેઓને આભાર માનવામાં આવે છે. તેમજ અન્ય પણ જેણે અંથમાંથી વિષયો, શ્લોકો, શ્લોકો વિગેરેની મદાય લેવી પડી છે તે તે અંથકર્તાઓનો પણ આભાર માનવો ઉચિત હોવાથી અસ્થાને નહિજ ગણાય.

ધળી પોતાનો અમૂલ્ય વખત રોકી, આ અંધની ભૂમિકા તેમજ અન્તિમ અધ્યાત્મપ્રકરણના ત્રણ લઘુ અંથ તત્ત્વજોધ, આત્મજોધ અને વાક્યવૃત્તિનું લાવાંતર લખનાર અલંકારભૂષણ જ્યોતિર્વિદ્ પંડિતશ્રી ધનંજય મુંરારિ પાંધીનો અંતઃકરણપૂર્વક હું આભાર માનું છું, તેમજ મુંબઈના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોએ વખતનો લોગ આપી અમારા અંથનું નિરીક્ષણ કરી જે અભિપ્રાયો આપ્યા છે તે માટે તેમનો પણ આભારી છું આ અંધના પ્રુક્સંશોધનનું કાર્ય રા. રા. શાસ્ત્રી તુલજશંકર ધીરજરામ પંડ્યાએ કર્યું છે તેથી તેમનો, તેમજ શ્રી જગદીશ્વર ત્રિંદીંગ પ્રેસના મેનેજર રા. રા. પ્રભાશંકર જયશંકર પાઠકે કાળજીપૂર્વક આ અંથનું સુદ્રઘ શોધા સમયમાજ કરી આપ્યું છે એ હેતુથી તેમનો, એમ એ ણંનેનો પણ સપ્રેમ આભાર માની, આ અંધની પ્રસ્તાવના હું પૂર્ણ કરું છું. આશા છે કે જનસમાજમાં આ અંથ યોગ્ય સત્કારથી પ્રિય થઈ પડશે. ઇત્યલભ.

સં. ૧૯૮૭ માધ શુકલ

પંચમી તા. ૨૩-૧-૧૯૩૧
૬૩૬ બુધવાર પેઠ, પુના-૨.

નિવેદક:-

જ્ઞાનનિષ્ઠ મહાત્માઓનો કૃપાકાંક્ષી,
લજ્જશંકર હરિભાઈ જોશી.

પ્રસ્તાવના.

ઘૃન્દારણ્યે ચરન્તી વિભુરપિ સતત મૂર્મુચ સ્વ સ્વજન્તી
 નમ્દોન્નૂતાઽપ્યનાદિ શિશુરપિ નિગમર્લેક્ષિતા વીક્ષિતાઽપિ ॥
 વિગુણેભાવનદ્વોઞ્નમદ્મલ્મહાભોદસચ્ચાયકાયા
 માયા પાયાદપાયાદવિહિતમાદિમા ક્ષાઽપિ પૈતાંવરી ચ ॥૧॥

સુરા પાઠકો !

કોઈ પણ અથના પ્રારંભમાં પ્રસ્તાવના લખવાનો રિવાજ સામાન્યતઃ પ્રચલિત છે. પ્રસ્તાવનામાં અથના વસ્તુનિર્દેશની આછી મી માસા હોવાથી અથના ઉદ્દેશ, આરાશ તથા સહૃદયમગધી જ્ઞાન પાઠકોને થાય છે કેટલાક ગ્રન્થોમાં ગ્રન્થકર્તા પોતેજ પ્રસ્તાવના લખે છે ત્યારે તેનું કામ સરવ હોય છે, પણ આ “સુત્રોપનિષદ્ધુ” ગ્રન્થમાં તેના પ્રયોજક સ્નેહી રા રા ભાઈ લગ્નશ કરે પ્રસ્તાવના લખવા મને પ્રેરણા કરી અને મેં તેને મહર્ષિ ગ્રહણુ પણ કરી છે. મહાન આ કાર્ય મૂળ પ્રયોજક કરતા કઠિન છે, કારણ કે વસ્તુનિર્દેશના નહુ-યમાં કદાચ કોઈ વાત માગ ખ્યાલ બહાર રહી જાય, અથવા એકને બહલે ખીન્નુ કહેવાઈ જાય, છતાં પણ અધ્યાત્મ જ્ઞાનપ્રચારના પવિત્ર હેતુથી લખાએવા આ ગ્રન્થની સમીક્ષા કરવામાં મહાર પોતાનું કલ્યાણ માની મેં આ કાર્ય માથે લીધું છે.

પ્રસ્તાવનાના લેખનનું કાર્ય કેટલે અશે કઠિન છે, તે અનુભવી જોઈ બહો છે, તેથી આ વિષયમાં કોઈ પણ પ્રકારની ક્ષતિ માટે પહેલેથીજ પાઠકોની ક્ષમા ચાચી લઉં છું. જિવાજ મુજબ રા રા લગ્નશ કરનાઈ પોતાના નિવેદનમાં મારો આભાર માને છે, તેને કેવળ શિષ્ટાચાર ગણી હુંજ તેમનો આભાર માનુ છું, કારણ

કે પુણ્યને આપનાર વ્યવસાયમા ચતુર્ક્રિયિત્ સહાય અથવા સેવા અર્પણ થાય તે સહાયક અથવા સેવકને પણ પુણ્યજ પ્રાપ્ત કરાવે છે અસ્તુ ।

સનાતન ધર્મની વ્યાખ્યા.

વર્તમાન સમયમા રાજદ્વારિક તથા આર્થિક ક્ષાતિના જેવા જાલીર પ્રસંગે આવાં ધાર્મિક પુસ્તક, ધાર્મિક આદેશનોનો ઇતિહાસ તથા તેની પ્રસ્તાવનાઓ દરેક રીતે અપ્રાસંગિક છે, એટલું જ નહિ પણ આહુ પ્રવૃત્તિને આડકતરી રીતે વિશેષરૂપ છે, એમ પણ કેટલાક માનતા હશે, તેમના સમાધાન ખાતર આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામા પ્રથમથી જ વિષયાતર કરી હું ભૂતકાવમા સનાતન ધર્મનું ભારતવર્ષમા કયું સ્થાન હતું ? ધર્મની વ્યાખ્યા શી છે ? વિગેરે પ્રશ્ન તરફ દૃષ્ટિપાત કરવાનું આહ્વાન કરું છું. વર્તમાન યુગને જોઈ, લવિધ્ય માટે નવીન પ્રેરણા, નવીન સાહુમ અને નવીન શક્તિ સરજવાના સ્વપ્ન સેવનારાઓ પોતાની સિદ્ધાંત શ્રેણીમા અવશ્ય ભૂલે છે “ ઇતિહાસ હંમેશા પુનરાવૃત્તિ કરે છે ” એ નિયમ “ જ્યાં જ્યાં ધૂમાડો ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોવોજ જોઈએ ” એ વ્યાસિની માફક અટલ છે ભૂતકાવમા જે બન્યું, તેજ આજે બની રહ્યું છે અને લવિધ્યમા બનશે પ્રવૃત્તિના નિયમો ત્રિકાલા બાધ્ય છે, મત્ય, પરિણામે સત્ય અને અસત્ય, અસત્યજ ઠરશે સૃષ્ટિના પ્રારંભમા “ સૂર્યાચંદ્રમસૌ ધાતા યથાપૂર્વમક્ષપયત્-વિધાતાએ સૂર્યચંદ્રાદિ સૃષ્ટિ પહેલાની માફકજ બનાવી છે ” એટલે આપણે કે કોઈપણ પ્રબલે પોતાના ભૂતકાવમાથી ઘણું ગીજવાનું છે આજની વિજ્ઞાનમા ઘણી આગળ વધેલી પ્રબલે પણ પોતાના ભૂતકાવમા મહાન્ ગૌરવ (હોય કે ન હોય તો પણ તે)નું સમારોપણ કરે છે, જ્યારે આપણો ભૂતકાવ તો આખા વિશ્વમા મહાન્ નમ્ર દિવાળા તથા જ્ઞાનવિજ્ઞાનથી ભરપૂર દેશનો ઇતિહાસ રજૂ કરે છે તે ભૂતકાવ તરફ દૃષ્ટિપાત કર્યા સિવાય વર્તમાનયુગ આપણે

ઉદ્ભવલ ન બનાવી શકીએ, તેમજ ભૂતકાલની સમસ્ત વિશ્વને આંજી નાખતી સમૃદ્ધિ, આપણે કેમ શુભાવી તેનો વિચાર પણ કર્યા સિવાય આપણે ચલાવી ન શકીએ.

ભારતવર્ષની ભૂતકાલીન આર્થિક, રાજદ્વારિક તથા સામાજિક મીમાંસા તરફ આગળ વધીએ તો તેના મૂલમાં “ધર્મ” રહેલો જણાયો. ભારતવર્ષ ધર્મપ્રધાન અને ધર્મપ્રાણુ દેશ છે. ભૂતકાલમાં એ ધર્મને માટેજ જીવ્યો અને રહ્યો. વાસ્તવિક રીતે ધર્મની વ્યાખ્યા પણ સમૃદ્ધિના ઉત્પાદક સંબંધને મળતી છે; “યત્તોડ મ્પુદયતિ શ્રેયસ સિદ્ધિઃ સ ધર્મે.—જેના આચરણથી આ લોકની પરમ સમૃદ્ધિ તથા પરલોકની ઉત્થામાં ઉચી ગતિ પ્રાપ્ત થાય તેનું નામ ધર્મ” ધર્મના આચરણ કે પાલનથી ક્યારે કોઈ પણ પ્રજાની દુર્ગતિ થઈ હોય એમ ઇતિહાસ કહેતો નથી ભારતવર્ષના સંસ્કારો તો ધર્મપ્રેમી, ધર્મ માટે પ્રાણુ પણ અર્પણ કરનાર દેશ તરીકેજ ધડાયા છે. એની સાર્વભૌમ સર્વાધિરાદ સત્તા, અખૂટ વૈભવ અને સમૃદ્ધિ એ બીજા કોઈનુંજ નહિ પણ કેવલ ધર્મનુંજ ફલ હતું; સૂર્ય તથા ચંદ્રવંશના મહાન્ ચક્રવર્તી રાજાઓની સાર્વભૌમ સત્તા અને સમૃદ્ધિ, કે જેની કલ્પના પણ આજે અગમ્ય છે, તે સર્વ ધર્મપાલનની સિદ્ધિરૂપે હતું; ભારતની પ્રાચીન સમૃદ્ધિને બીજાઓ લલે અર્થશાસ્ત્ર અથવા રાજનીતિ શાસ્ત્રને આભારી માને, પરંતુ અમે તો ભારતની સમૃદ્ધિને સમગ્રાણુ ધર્મનીજ સિદ્ધિ માનીએ છીએ. ‘ધાર્મ્યતાંતિ ધર્મે.—ધારણુ કરે તે ધર્મ.’ અર્થાત્ વ્યક્તિ, સમાજ તથા રાષ્ટ્ર જેનાથી અસ્તિત્વ ધરાવી શકે, તેને ધર્મ કહેવામાં આવે છે. દુકામાં કહીએ તો ધર્મ એટલે કર્તવ્ય. મનુષ્યનું મનુષ્ય પ્રત્યે, પુરુષનું સ્ત્રી, પુત્ર, કુટુંબ વિગેરે પ્રત્યે તથા એક રાષ્ટ્રનું બીજા રાષ્ટ્ર પ્રત્યે જે કર્તવ્ય તે ધર્મ. એ કર્તવ્યથી વિમુખ ધ્યેયદાને સમૃદ્ધિ કયાંય સંભવિત છે? કર્તવ્યપરાયણ પુરુષનેજ સમૃદ્ધિ, રાજ્યશ્રી તથા યૌભાગ્યલક્ષ્મી વરે છે, એથી

ઉલટું કતવ્યબ્રહ્મ મનુષ્યો તો અવનતિના ગલીર ખાડામાંજ ગળડી પડે છે રક્ષ અને રક્ષક વચ્ચેના ધર્મનું દૃષ્ટાંત લઈએ ત્યારે જે પોતાને સોપવામાં આવેલી વસ્તુનું રક્ષણ ન કરી શકે, તેમાં પ્રમાદ કરે અથવા ઇશદાપૂર્વક તેને છેતરવાની બાજુ રહે તો વિશ્વાસ-ઘાતના એ મહા પાપના પરિણામે તેની અવનતિ સહજ છે. તેમજ વ્યથિના પોતાના પ્રત્યે તથા સમષ્ટિના પરસ્પર કર્તવ્ય પાલનને ધર્મ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે વ્યથિ-વ્યથિત-નું કર્તવ્ય મનુષ્યજન્મ ધારણ કરી મમાજશાસ્ત્ર કે ધર્મશાસ્ત્રના આદેશ અનુસાર જેમ બીજાઓ પ્રત્યે, અમુક જાતના કર્તવ્યનું પાલન કરવું હોય તે છે, તેમજ પોતાના આ સૌથી પ્રિય આત્મા તરફ પણ તેને વિશિષ્ટ કર્તવ્ય બળવવું હોય છે, તેને જ વ્યક્તિગત ધર્મ કહે છે.

દર્શનશાસ્ત્ર તેમ શારીરિક તથા માનસિક શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ, જીવને મૃત્યુ પછી તુરંતજ બીજો જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાં પણ મનુષ્ય-જન્મજન્મ પ્રાપ્ત થાય તેવું કેઈ નથી લાગે. ચૈતનિમાં પરિભ્રમણ કર્યા પછી ક્રમશઃ પ્રાપ્ત થયેલા મનુષ્યજન્મને લાયકજ કર્મો કર્યા હોય તો ફરીને મનુષ્યત્વની પ્રાપ્તિ માટે જીવ અધિકારી છે. એવા મનુષ્યજન્મની પહેલા માતાના ગર્ભમાં અનંત પીડા ભોગવતો જીવ સર્વેશ્વર પરમાત્માની પ્રાર્થના કરે છે — "યદિ યોગ્યાઃ પ્રમુચ્યેઽહમ્ ઇદામે વ્રજ સનાતનમ્—જે હું આ બંધનમાંથી છૂટું થાઉં તો મનાતન-અનાદિ-બ્રહ્મનું જ નિરંતર ધ્યાન કરીશ " આ પ્રમાણે પ્રાર્થનાઓ તથા પ્રતિજ્ઞાઓ કર્યા પછી બહાર આવેલા જીવાત્માએ કેવી રીતે પરમકૃપાળુ પરમાત્માને શરણે જવું ? કેવી રીતે તેનું ભજન કરવું ? તથા તે દિવ્ય, સર્વવ્યાપક, સર્વજ્ઞ અને ચિદ્રશ, કે જેના એક પરમાણુરૂપ પોતે છે, તેમાં મળી જઈ ઉપાધિરહિત પરમ શાંતિ અને આનંદના સ્થાનની પ્રાપ્તિ કેમ કરવી ? તે મહાન્ શક્તિની ઉપાસનાનો પ્રકાર તથા તેના સ બધી જ્ઞાન

કેમ પ્રાપ્ત કરવું? આ સર્વ જોમાં જતાવવામાં આવ્યું છે, તેને ધર્મો અથવા સંપ્રદાયો કહેવામાં આવે છે. દરેક ધર્મ તથા સંપ્રદાયમાં જગતના મહાન્ ઇશ્વરની ઉપાસનાનો ક્રમ જતાવવામાં આવ્યો છે. તેવા ઘણા ધર્મો તથા સંપ્રદાયો આ વિશ્વમાં પ્રચલિત છે. તેમાં ભારતનો ‘સનાતન વર્ણાશ્રમધર્મ’ સૌથી શ્રેષ્ઠ, અનાદિ, સત્ય અને ધર્મોત્તમ સુવ્યવસ્થિત છે. હુનીઆના મુખ્ય મુખ્ય ધર્મો કરતાં ઘણું આગળ વધીને ઉપાસનાના તત્ત્વનું તથા ઉપાસ્ય દેવનું તે પ્રતિપાદન કરે છે, એટલાથીજ અથવા કેવળ પ્રાચીનતાથીજ એની મહત્તા નથી, પણ એની મહત્તા તો અધિકારપરત્વે કરવામાં આવેલી વિભાગવ્યવસ્થા અને તેની અખાધિત પરંપરા-સંકલના-ને લઈનેજ ગાવામાં આવે છે. ખીજા બધા ધર્મો કરતાં ભારતના સનાતન ધર્મની વિશિષ્ટતા; તેના પ્રાથમિક જો માર્ગના નિરૂપણમાં છે.

સનાતન ધર્મ જો પ્રકારનો છે, એક પ્રવૃત્તિલક્ષણ અને ખીજો નિવૃત્તિલક્ષણ. પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મ જીવ જ્યારે સંસારમાં બધા વ્યવહાર સાથે સંકળાએલો હોય છે તે વખતના તેના કર્મનું નિરૂપણ કરે છે; તેમાં વ્યપ્તિના તથા મુખ્ય મમદિના પરસ્પર ધર્મોનું નિરૂપણ છે. નિવૃત્તિલક્ષણ ધર્મ, જીવ જ્યારે સંસાર વ્યવહારથી પર યોગીઓની દશામાં-આત્મસમાધિમાં સ્થિર થવાના માર્ગમાં હોય તે વખતનાં કર્મ અને જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરે છે. ભારતનાં ખીજાં બધાં શાસ્ત્રો કરતાં નિવૃત્તિલક્ષણધર્મનું પ્રતિપાદક અધ્યાત્મશાસ્ત્ર (વેદાંત શ્રીલોસોફી) આખા જગતમાં અનુદેહ છે. વેદાંતવિભાગ-આત્માની નિર્ગુણ અને અખંડ ઉપાસના-સુધરેલા અને વિજ્ઞાનવાદી જગતનું મસ્તક પણ નીચું નમાવે છે. એ શાસ્ત્રની પ્રાદતા તથા સમ્યાઈ, મૂલીવાદમાં ગર્વિષ્ઠ પશ્ચિમને પણ પૂર્વની મહત્તાનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આપે છે. વેદાંત સિવાય, ખગોળ, ભૂગોળ, જ્યોતિષ તથા આયુર્વેદવિજ્ઞાન વિગેરેનાં શાસ્ત્રો

પણ જગતને ભારતની પ્રાચીન બુદ્ધિમત્તાની અદ્વિતીયતા અવશ્ય
જતાવે છે, છતાં વેદાંત તે સર્વમાં અગ્રણી છે. અસ્તુ !

એ નિવૃત્તિલક્ષણ ધર્મ અધિકારીઓ માટેજ સેવવા યોગ્ય
છે. સંસારની દશામાં વ્યક્તિ, સમાજ કે રાષ્ટ્રના અભિમાનવાળા
જીવ માટે, ગુણરહિત-લેદરહિત-એ માર્ગમાં પ્રયાણ કરવાનો
અધિકાર નથી. મેટ્રીક લલુતો વિદ્યાર્થી જેમ બી. એ. ની પરીક્ષામાં
જેસવા અધિકારી નથી તેમજ જગતના વ્યવહારમાં જોતપોત મનુષ્ય
“ સર્વે સ્વત્વિદં બ્રહ્મ, નેહ નાનાસ્તિ કિંચન—આ જગતમાં દૃશ્ય
વસ્તુમાત્ર બ્રહ્મજ છે, તેમાં વિવિધ પ્રકાર જેવું કંઈ નથી. ” એ
પારમાર્થિક માર્ગમાં અધિકારી નથી, એથીજ વ્યવહારદશા
અને પરમાર્થદશા જુદી છે. એ બન્ને દશાને અનુકૂલ ધર્મોનાં
શાસ્ત્રો પણ જુદાંજ હોય એ સ્વાભાવિક છે. એવી રીતે વ્યવ-
હારદશા અને આત્માની ઇશ્વર સાથેની સંગતિવાળી પરમાર્થ-
દશાના ધર્મો, અધિકાર તથા વિભાગની સગવડ, કેવળ ભારતના
સનાતન ધર્મમાંજ છે. હમણાં હમણાં એ બન્ને પ્રવૃત્તિલક્ષણ
તથા નિવૃત્તિલક્ષણ ધર્મનું ખોટી રીતે ભિન્નણ કેટલાકે કહેવાતા
સમાજસુધારકો કરે છે, એટલે કે “ કર્મ કરવાની કંઈ જરૂર
નથી, બધુંજ બ્રહ્મમય છે, આપણેજ ઇશ્વર છીએ ” ઇત્યાદિ મત
પ્રચલિત થવા લાગ્યો છે, પણ એ પગલું એટલું ભયંકર છે,
કે એથી આપણી હજારો યુગથી સંકલિત સમાજરચના અને
કર્તાવ્યપરાયણતાનો સર્વથા વિનાશ નજીકના ભવિષ્યમાં
પ્રાપ્ત થશે.

પ્રવૃત્તિલક્ષણ એટલે વ્યવહારદશાના ધર્મનું નિરૂપણ પણ,
એવી સુંદર રીતે કરવામાં આવ્યું છે કે, તેના વિધિપૂર્વક પાલનથી
પણ મનુષ્ય પરમ લાલ મેળવી શકે છે. દાખલા તરીકે જીવ
તો બધાજ સરખા છે, છતાં તેમાં જન્મ તથા કર્મથી પ્રાણણ,

ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એમ ચાર વિભાગ અને તેમનાં કર્તવ્યોને નિર્દેશ જેમાં કરવામાં આવ્યો છે, તેને બ્રાહ્મણક્ષત્રિયાદિકેનો વર્ણધર્મ કહેવામાં આવે છે. તે ધર્મો શા છે, તે હવે આપણે જોઈએ:—

અર્ચીર્ણત બ્રાહ્મણો વૈ યજેત દ્વાર્દાપીર્ણમુખ્યાનિ ચંબ ।

મધ્યાપયેદ્ યાજયેચ્ચાપિ યાજ્યાન્ પ્રતિગ્રહાન્ વિહિતાન્ વા પ્રતીચ્છેત્ ॥

■ બ્રાહ્મણે વેદ, વેદોનાં અંગો, ઇતિહાસ, પુરાણ, પદ્ધત્શાંન, ઇત્યાદિ શાસ્ત્રોને અધ્યાસ કરવો એમ એમ, યજ્ઞમાં રહેલા ભગવાન્ અગ્નિનારાયણની ઉપાસનાર્થે અગ્નિમાં હોમ કરવો, યથાશક્તિ વિદ્યાશુધી દાન તથા પાર્થિવ દાન પણ કરવું, વિદ્યાનો સદુપયોગ તથા પ્રચાર કરવા માટે, તેમજ વેદ તથા વેદવિહિત ધર્મની રક્ષા માટે ધર્મટન કરતાં કરતાં મુખ્ય મુખ્ય લીધોમાં જવું, ફરક ઠેકાણે પ્રવચન-ઉપદેશ-થી લોકોને કર્તવ્યપરાયણ બનાવવા, ભણવા આવે તેને વિદ્યા તથા કલાઓ ભણાવવી, યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયાઓ કરવાની ઇચ્છાવાળા ત્રિવર્ણને તે ક્રિયાઓ કરાવવી, અને પોતાની વૃત્તિ માટે જરૂર પડે તો યોગ્ય દાન પણ મહુણ કરવું, ” એ પ્રમાણે બ્રાહ્મણના ધર્મો-કર્તવ્યો-છે. આ ધર્મના પાલનમાં બ્રાહ્મણની પોતાના આત્મા તરફની જખી જવાબદારી ઉપરાંત, બીજાઓ પ્રત્યેનો ધર્મ-કર્તવ્ય-નો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. તેમજ ક્ષત્રિયનો ધર્મ પ્રબળ રક્ષણ કરવું તે છે. તે ધર્મનું પાલન કરતાં ક્ષત્રિય પોતાનું કર્તવ્ય તો બળવે છેજ, પણ તે સાથે બાકીની પ્રજા તરફ પણ તે પોતાનું કર્તવ્ય ઉભરા રીતે બળવે છે. તેવીજ રીતે વૈશ્ય, ખેતીવાડી, ગૌરક્ષા અને વેપારવાણિજ્ય કરતાં તથા શૂદ્ર સેવાધર્મ બળવતં, પોતાના કર્તવ્યપાલન ઉપરાંત સમગ્ર તરફનો ધર્મ પણ આવરે છે. એ પ્રમાણે સનાતન વર્ણશ્રમનાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં વ્યાપ્ત

તથા સમગ્રિનુ કર્તવ્ય યથાયોગ્ય રીતે નિર્દિષ્ટ, તેમજ કડકમ કડક શિસ્ત સાથે પાલન કરવા માટે આદિષ્ટ પણ છે તે ઉપરાંત દરેક મનુષ્યની અવસ્થાના ક્રમ પ્રમાણે પણ કર્તવ્યના વિભાગ નિયત થયેલા છે પ્રથમ અવસ્થામાં વિદ્યાધ્યયન, બીજીમાં ગૃહસ્થકર્મનું આચરણ, અને ત્રીજી તથા ચોથી અવસ્થામાં આત્મકલ્યાણ માટે તપશ્ચર્યા, ભગવદ્ભજન વિગેરે કર્તવ્યો છે તે ચાર અવસ્થાને ચાર આશ્રમ-બ્રાહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સન્યાસ-કહેવામાં આવે છે એ પ્રમાણે બધા વર્ણો પોત પોતાના વર્ણ તથા આશ્રમના ધર્મોનું પાલન કરે તો ઉત્તતિ કહિ દૂર જઈ શકે નહિ વર્ણ અને આશ્રમ પરત્વે કરવામાં આવેલા વિભાગનું નામજ ભારતનો સનાતન અથવા વર્ણાશ્રમધર્મ છે કર્તવ્યની આવી મરસ વાટણી બીજા કયા દેશના સમાજશાસ્ત્રમાં છે ? જ્ઞાન, બલ, અર્થ અને શ્રમની સંગતિ તથા સહકાર, રાષ્ટ્રના ઉદ્ધારમાં તથા ઉત્તતિને ટકાવી રાખવામાં ધણ મગીન કાર્ય કરે છે તેથીજ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ચન્દ્રે કહ્યું છે—“સ્વધર્મે નિષ્ઠા શ્રેય પરધર્મો મયાવહ ॥— પોતપોતાના ધર્મપાલન-કર્તવ્યપરાયણતા-માં મૃત્યુ પણ થાય તો તે કલ્યાણકારક છે, જ્યારે પારકો ધર્મ વિનાશ તરફ લઈ જાય છે,” વળી “સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરત સસિદ્ધિ ભ્રમત નર ॥—પોતપોતાના કરાવેલા કર્મ પ્રમાણે તેનું પાલન કરવાથી મનુષ્ય પરમ સિદ્ધિ મેળવે છે ”અર્થાત્ એક શુદ્ધ બ્રાહ્મણનો ઉપદેશધર્મ બળવવા માટે અને બ્રાહ્મણ શૂદ્ર ધર્મનો સ્વીકાર કરી લે તો દરેક કામમાં અનવધાને પાંચ રહે નહિ, તેમજ પોતપોતાના કર્તવ્યપાલન તરફની મરણ પર્યંતની અડગ નિષ્ઠા જથા પોતાના કર્મનું જોરવ વિગેરે નહ થતા ખરું કામ કોઈ પાનેથી મેળવી શકાય નહિ પરિણામે એક શુદ્ધ છિન્નમિત્ર થઈ જાય એ દેખીતી વાત છે “ ઉપર પ્રમાણેનો મના

તન ધર્મનો આશય, વ્યવસ્થા અને નિયમન માટે નહિ, પણ લેદલાવવાળો અને ઉચનીચની અઘટિત દૃષ્ટિથી ભરેલો છે, ” એમ કેટલાક સુધારકો કહે છે, પણ તે આસેપાકેવળ તેમના અજ્ઞાનના કારણથીજ છે. કડકમાં કડક લશ્કરી તાલીમ અને સમાજવ્યવસ્થા એ બન્ને સરખાં છે. ‘ એકનું કામ બીજાથી ન થઈ શકે, સૌ મૈના કામની-વાંટછી કરેલીજ-હોય અને ફરજ તે ફરજ ’ એ નિયમ જેમ લશ્કરી નિયમનમાં મુખ્ય છે, તેમજ બ્રાહ્મણક્ષત્રિયાદિના ધર્મો પરત્વે પણ સમજવાથીજ સમાજને શું લાભ પહોંચે તેની કલ્પના કરી શકાય. ‘ હિંદુધર્મ સંકુચિત નથી પણ ઘણો ઉદાર છે ’ એમ કહેનારા હિંદુ ધર્મમાં કહેવામાં આવેલા ઉત્તમ અધ્યાત્મ-જ્ઞાનને અધિકાર વગર ભેળસેળ કરી નાખે છે. વ્યવહારદશામાં પત્ની તથા માતા વચ્ચે વ્યક્તિગત ભેદો હોય છે, ત્યારે આત્માનો એ અલેહ માર્ગ તદ્દન નકામો અને અનર્થકારક છે. અધિકાર વગર સોંપવામાં આવતી દરેક વસ્તુનું પરિણામ અનિષ્ઠજ આવે. કેટલાંક ઠઠો માટે વહાડકાપનું શાસ્ત્ર ઘણું ઉપયોગી મનાય છે, પણ તેના અધિકારી-ચક્રવીપ્રાસ ડૉક્ટર શિવાય બીજાઓને વહાડકાપનો જરા પણ અધિકાર નથી, તેમજ હિંદુધર્મમાં ગમે તે બિનઅધિકારીઓને ભેળવવા, તે શ્રેયસ્કર નથી; તેમજ પોતપોતાનાં કર્તવ્યોને છોડી દઇને અત્યાસથી કરવામાં આવતાં કર્મો પણ સમાજને લયંકર હાનિકારક છે, તેનો પ્રત્યક્ષ પૂરાવો છેલ્લી સદી-ઓમાં થયેલી ભારતવર્ષની અવનતિ પ્રત્યક્ષ છે. પહેલાંના યુગોમાં બ્રાહ્મણો પોતાનું કામ-વિદ્યા તથા વિજ્ઞાનનો પ્રચાર કરતા; ક્ષત્રિયો પોતાનાં શૌર્ય અને ઝલથી રાષ્ટ્રની રક્ષા કરતા; તે વખતે ભારત પરતંત્રતાની જાંજીરોમાં જકડાયેલું ન હતું, સમયના વહેવા સાથે બ્રાહ્મણો-વિદ્યાપ્રાપ્તિ તથા પ્રચારમાં, તથા ક્ષત્રિયો રક્ષણના કાર્યમાં વિપયાધીનતાને લઇને શિથિલ થયા, પરિણામે આજની પરતંત્ર દશા અનુભવીએ છીએ. ભાર-

તની અવનતિમાં સૌથી પ્રથમ દોષ હોય, તો આપણે કબૂલ કરવું જોઈએ કે તે બ્રાહ્મણોના પ્રમાદનો છે. પ્રમાદમાં રહી પોતે પુરાતન વિદ્યા તથા કલાઓ પ્રાપ્ત કરી નહિ, તેમજ અન્ય વર્ણોને પોત-પોતાના કર્તવ્યનો ઉપદેશ આપી શક્યા નહિ, પરિણામે અન્ય વર્ણો પોતપોતાના કર્તવ્યમાં શિથિલ થયા; પરંતુ આજે યુગ બદલાયો છે, બ્રાહ્મણોએ ફરીને જ્ઞાન, વિજ્ઞાન તથા કલાઓના ક્ષેત્રમાં અંપલાવ્યું છે અને તેઓ સમાજને માર્ગપ્રદર્શન કરી રહ્યા છે. સનાતન ધર્મના શાંકર, વલ્લભ, મધ્વ, નિમ્બાર્ક, ઇત્યાદિ સંપ્રદાયો હવે જગૃત થઈ, એકતાથી રચનાત્મક કાર્ય કરી રહ્યા છે. તે સંપ્રદાયોના વિદ્વાન્ આચાર્યોના નેતૃત્વ નીચે ફરીને ભારતના વર્ણ-શ્રમધર્મનો ઝુંડો સર્વચ્છેદ સ્થાને ફરકી રહેશે એવી આશા છે. અને એ આશાથીજ ધર્મને માટે વિપરીત સમય તથા સંજોગોમાં પણ, આ શ્રંધ છપાવવાનું સાહસ ખેડવામાં આવ્યું છે. તથા 'ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિત—ધર્મંતુ આપણે રક્ષણ કરીએ, તો તે આપણું રક્ષણ કરશેજ.' એવી ભાવનાથી ગમે તે વિદ્વાને અને સંકટો પ્રાપ્ત થાય, તો પણ પોતપોતાના ધર્મમાં અટલ રહેવું એ વેદવ્યાસની નિમ્ન લિખિત આજ્ઞાનું પાલન કરવાનો પ્રયાસ પણ કરવામાં આવ્યો છે.

૧ ન જાનુ કામામ મવામ નેમામ ધર્મ જગાજીવિતસ્યાગિ હેતો । ધર્મો નિત્ય મુક્ત-
કુલે સ્થાનિત્યે જીવો નિયો હેતુરત્ય ત્થનિત્ય ॥

“કોઈ પણ જાતની કામના, ભય, લોભ અથવા હેવટ જીવનને ખાતર પણ ધર્મનો કદિ ત્યાગ કરવો નહિ, સુખ અને દુઃખ ક્ષણભંગુર છે, તેમજ તે શરીરના ધર્મો છે, પણ ધર્મ શાશ્વત છે, તેથીજ રીતે જીવંત પણ સનાતન અને મુખ્યદુઃખથી પર છે અને તેના હેતુરૂપ ઉપાધિ મિથ્યા છે ” આ પ્રમાણે જીવના હેતુરૂપ બધી નારાયણ ઉપાધિઓ સાથે જીવને કંઈ સંબંધ નથી, તો ક્ષણિક સુખ દુઃખ માટે ધર્મનો શા માટે ત્યાગ કરવો જોઈએ ?

બ્રાહ્મણને! ધર્મ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી તેનો પ્રચાર કરવાનો છે, એટલે આ યુગમાં ઉપદેશ કરતા પણ જ્ઞાનનો સુલભ પ્રચાર પુનઃકોદ્ધારના થાય છે તેથી આ પુસ્તક તેવા શુભ હેતુથીજ લખાયેલું છે તે સુર પાઠકો! સ્વયં સમજી શકશે. અસ્તુ!

સનાતન ધર્મ ઉપરનાં આક્રમણોનો ઇતિહાસ.

સનાતન ધર્મની વ્યાખ્યા પછી તેના ઉપરના આક્રમણોનો ઇતિહાસ પાઠકોને ઈસિકે લાગશે એમ ધારી મ લેખથી તે આપીશ. ઇતિહાસ માફી પૂરે છે કે, આજથી ૫૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે ભારતમાં સનાતન વર્ણશ્રમધર્મનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતું હતું અને અહીંની પ્રજા જાહોજલાલી તથા સુખ મગવડોથી મગ્નત વિશ્વમાં અગ્રધાને હતી. ધર્મના દૃઢ પાલનરૂપી પુણ્યના પ્રતાપે હબરેશ યુગો અને હાજો! વર્ષો સુધી એ સ્થાન ભોગવ્યા પછી ભારતનો ભાગ્યસૂર્ય અન્તાચલ તરફ જવા લાગ્યો. હાજો વર્ષ સુખમ પત્તિમાં ગાળનાર પ્રકાશિત રાષ્ટ્ર ઉપર રજની દેવીના અધિકારના ઓળા ઉતરવા લાગ્યા. બ્રાહ્મણો! કર્તવ્યમાં શિથિલ થયા, વિદ્યા તથા તપનો પ્રભાવ ઘટ્યો અને ક્ષત્રિયોમાં પગથપ કુસ પ અને ઇર્ષ્યા વધવા લાગ્યા. પણ ભારતના સનાતન ધર્મને જ્યાં સુધી આવ્ય ન આવે ત્યાં સુધી કાલની હીલા પણ ભારતવર્ષ પર પોતાનો પ્રભાવ અજમાવી શકે તેમ ન હતું. કોઈ પણ વ્યક્તિ, સમાજ કે રાષ્ટ્રની ચકતીપડતીને! ઇતિહાસ જોતા જણાય છે કે જ્યાં સુધી ધર્મનું પાલન હોય છે ત્યાં સુધી અવનતિ તેમને સ્પર્શ પછ કરી શકવી નથી વસ્તુતઃ કર્તવ્યપગાયણ અવનત કેમ થાય? કદી નહિ અને કર્તવ્ય-ધર્મ-ખાટને માટે તો અવનતિ નિર્માણેલીજ છે અસ્તુ!

આજથી ૩૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે મગધ દેશના ચક્રવર્તી રાજાને ત્યાં પુત્રનો જન્મ થયો એ પુત્ર ભવિષ્યમાં દુનીઆના એક મહાન સમ્રાટના પ્રવર્તક ભગવાન ગૌતમબુદ્ધ તથા યુવાવસ્થામાંજ સુ દ

સંસારની અસારતા તથા જીવોની પીડા જોઈ કરુણા અને વૈરાગ્યથી યુવતી સ્ત્રી તથા બાલક પુત્રને રાત્રે શયનગૃહમાં છોડી એકાંત અરણ્ય તરફ એ મહાપુરુષ આગળ વધવા લાગ્યા. શાસ્ત્રનો વિચાર કરતાં કરતાં અને જ્ઞાનની શોધમાં ભટકતાં હાલના ગયાજી નજીક તેમને ઉત્તમ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું અને એ જ્ઞાનથી આખા જગત્માં તેમને અલોદ દષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ. હૃદયના પ્રત્યેક ખૂણામાં પ્રાણિમાત્ર પરની દયા અને અનુકંપાની સંરિતાનાં પૂર વહેવા લાગ્યાં. યજ્ઞનિમિત્તે કરવામાં આવતી પશુઓની હિંસા તથા બ્રહ્મજ્ઞાન વગરનું બ્રાહ્મણીયું શુષ્ક જ્ઞાન જોઈ તેમને વેદની યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયાઓ તરફ અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ. “યજ્ઞમાં પ્રાણીઓને વધ-હિંસા-એ પાપજ છે માટે યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયાઓ કરવી તે પુણ્ય નહિ પણ પાપ છે,” એમ તેઓ ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. તેમના મહાન્ સિદ્ધાન્તસૂત્રો દયા અને પ્રેમ હતાં. “પ્રાણિમાત્ર ઉપર દયા રાખવી અને દરેકને પોતાના આત્માના જેટલાજ પ્રેમથી ચાહવાં,” એ તેમનો મુખ્ય ઉપદેશ હતો. આ ઉપદેશ ઘણા ટોકોને ગમ્યો, પરિણામે યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયાઓ તરફ લોકોની પ્રવૃત્તિ શિથિલ થવા લાગી. ભગવાન્ ગૌતમજીવનો સિદ્ધાન્ત સારો અને સાચો હતો તેથી તેમને ઘણા અનુયાયીઓ મળ્યા અને પોતે પણ નિરંતર ઉપદેશથી પોતાના સિદ્ધાન્તનો પ્રચાર કરતા પર્યટન કરવા લાગ્યા. થોડા સમયમાં સનાતન વૈદિક ધર્મનો હ્રાસ અને ઘૌરુ ધર્મના દયા અને પ્રેમના મિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર કરી ભગવાન્ જીવ નિર્વાણ પામ્યા. પાછળ રહેલા તેમના અનુયાયીઓ તેમના જેવા રાગદ્વેષથી પર અને ખરા સિદ્ધાન્તવાદી ન હતા, એટલે તેઓ અનેક પ્રકારના પાપાંડ, કપટવિદ્યા તથા દંભનો આશ્રય કરી મોટા મોટા રાજાઓ તથા મામાન્ય પ્રજાને છેતરવા લાગ્યા તેમના ધનનું હરણ અને પોતાની ઇન્દ્રિયતૃપ્તિ મિવાય તેમનો બીજો હેતુ ન હતો. આ બૌદ્ધ ભિક્ષુ કાપાલિકોની ઇન્દ્રજાળ પ્રતિદિન વધવા લાગી. ભગવાન્

બુદ્ધના સિદ્ધાન્તો—દયા અને પ્રેમ-વિસારે પડ્યા, તેમજ હિંસાના બહાના હેઠળ વૈદિક યજ્ઞયાગાદિ ધર્મ તો પહેલાંથીજ નષ્ટ થયો હતો, તેથી પ્રજા ધર્મહીન થઈ જલ્દી વિનષ્ટ થઈ જવાની આવી પર આવી પહોંચી, કારણ કે ધર્મ વગર જીવન-સુખ-સ્વતંત્રતા-કંઈજ નહિ. આ પ્રમાણે સનાતન ધર્મ ઉપર જૌદ્ધ કાપાલિકોત્તું પ્રથમ આક્રમણ થયું. જૌદ્ધ ધર્મના પ્રવર્તક ભગવાન ગૌતમબુદ્ધનો હેતુ પ્રજાને પાખંડી બનાવી ધર્મધ્વંસ કરવાનો ન હતો; તેમનો હેતુ તો માત્ર હિંસા સિવાય સનાતન ધર્મની બધી પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખવાનો હતો, પરંતુ પાછળથી તેમના અનુયાયીઓને હાથે સનાતન ધર્મ ઉપર પ્રથમ મહાન આઘાત થયો.

એ આઘાતમાંથી સનાતન ધર્મની રક્ષા માટે તથા ધર્મ વગરની પ્રજાને ફરીને ધર્મયુક્ત એટલે જીવનવાળી બનાવવાના હેતુથી પ્રકૃતિના નિયંત્રતા પરમેશ્વરની ઇચ્છાપ્રમાણે દેવોના સેનાપતિ ભગવાન રકંદ—કાર્તિકસ્વામી—ના અંશ—વિભૂતિ-રૂપે એક મહાન પુરુષ-કુમારિલ ભટ્ટ—નો જન્મ થયો. તેમના જન્મ પછી થોડે વર્ષે સર્વ વિદ્યાઓના મહેશ્વર ભગવાન શિવની વિભૂતિરૂપે જગત્ના મહાન સમર્થ પુરુષ જગદ્ગુરુ ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્યનો પણ જન્મ થયો હતો. કુમારિલ ભટ્ટ મહાપ્રજ્ઞ પરિદાન હતા અને નષ્ટ થએલા વેદના કર્મકાંડને પ્રવર્તાવવાના હેતુથી કેવળ કર્મવાદ ‘કર્મજ ઇશ્વર છે’ એ મીમાંસામતના મહાન પ્રણેતા હતા. તેમણે જૌદ્ધો સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરી, ‘વેદો યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયાઓતુંજ પ્રતિપાદન કરે છે તથા યજ્ઞ જ ઇશ્વર છે’ એ પોતાનો પક્ષ સિદ્ધ કરવા અથાગ પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો હતો. કુમારિલ ભટ્ટ કેટલા સમર્થ હતા તેના સંબંધમાં એક આખ્યાયિકા છે કે:—“જૌદ્ધોને જીતતા તેઓ એક વખત વિજયી મલ્લની માફક સર્વત્ર દ્રુમતા જગન્નાથપુરીમાં જઈ પહોંચ્યા. મધ્યાહ્ન પછી અપરાહ્નનો સમય હોવાથી નૈવેદ્ય ધરાવી જગન્નાથજીના મંદિરનાં દ્વાર બંધ કરવામાં આવ્યાં

હતાં. મંદિરના પૂજારીઓને દ્વાર ખોલી હમણાંજ દર્શન કરવાની ઇચ્છા કુમારિલ લઈ જણાવી. મંદિરના કાર્યવાહકોએ કહ્યું કે, “નિયમપૂર્વક સમય થયા પહેલાં અમે દ્વાર ખોલી શકીએ નહિ, નેવેઘ જમી લગવાનું હમણાંજ સૂતેલા છે.” આવો પ્રત્યુત્તર સાંભળી કુમારિલ ભટ્ટ લગવાનું શ્રી જગન્નાથને સંજોષીને કહેવા લાગ્યા:—

દેશ્વર્યમદમત્તોઽસિ પ્રસુપ્તોઽસિ જનાર્દન ।

ઉપસ્થિતેષુ યૌદ્ધેષુ મદર્ધીના તવ સ્થિતિઃ ॥

“હે જનાર્દનલગવનું! તમે ઐશ્વર્યના મદમાં એકદમ ગરકાવ થઈ ગયેલા જણાઓ છો, કેમ કે અત્યારે સનાતન ધર્મના મહા ભયંકર સંકટ વખતે તમે પણ નિશ્ચિંતપણે સૂતા છો અને મને દર્શન આપતા નથી, પરંતુ યાદ રાખજો કે બૌદ્ધોનાં ટોળાં તમારી હૃદય પર ફરી વળશે ત્યારે તમારી સ્થિતિ પણ મ્હારે આધીન છે, અર્થાત્ નાસ્તિક બૌદ્ધોના સપાટામાંથી તમારી મૂર્તિનું ગૌરવ હું જાળવીશ ત્યારેજ તમે પૂજા નેવેઘ વિગેરે પામશો. માટે મને હમણાંજ દર્શન આપો.” શ્લોક પૂરો થતાંજ મંદિરના પૂજારીઓના આશ્ચર્ય વચ્ચે બંધ કરેલાં મજબૂત દ્વાર, ગામડીઆ કુમારિલ ભટ્ટને દર્શન આપવા માટે ખુલી ગયાં. કુમારિલ ભટ્ટનો પ્રતાપ આથી સહજ સમજાશે.

એ પ્રમાણે કુમારિલ ભટ્ટ તૈયાર કરેલી ભૂમિકામાં સનાતન ઐવી પ્રવૃત્તિલક્ષણ તથા નિવૃત્તિલક્ષણ ધર્મની જ્યોતિ જગતને બતાવવા માટે ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્યે સનાતન ધર્મને દિગ્વિજય કર્યો. ફક્ત પાંચ વર્ષની ઉંમરેજ સંન્યાસ ગ્રહણ કરી શાસ્ત્રના અપાર જ્ઞાનબલથી સમસ્ત બૌદ્ધોનો શાસ્ત્રાર્થમાં પરાજય કરી સનાતન ધર્મને ભગવો જૂંટો આકાશમાં ઊંચે ઊડતો કર્યો, “સનાતન ધર્મની જય” ના શબ્દોથી ભારતનું ગગનમંડલ

જાળવા લાગ્યું આ ગીતે ધર્મ ઉપરના પ્રથમ આકેશભૂ મમયે ધર્મરક્ષા કરનાર ભગવાન્ શ્રીશંકરાચાર્ય સનાતન ધર્મના પ્રથમ વિજયી નેતા છે તેમનું અધ્યાત્મજ્ઞાન સર્વત્ર વિદિત છે હિંદુ મા વગરના યજ્ઞયાગાદિ કર્મના પ્રતિપાદન સાથે ઉત્તમમા ઉત્તમ સ્તોત્રો તથા નિળધી લખી ભક્તિપ્રકરણમા, તથા વેદવ્યાસના ધ્રુવ સૂનો, દશ ઉપનિષદ્, શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા તથા દર્શનશાસ્ત્રો પંડીકાઓ લખી જ્ઞાનપ્રકરણમા પણ તેમણે સગીન વધારે કર્યો છે એ પ્રમાણે કર્મ, ભક્તિ તથા જ્ઞાન એ ત્રણ કાઠવાળા વેદને ઉદ્ધાર કરી દેહત ૩૨ વર્ષની નાની ઉંમરેજ તેઓ આત્યતિક ગતિને પ્રાપ્ત થયા તેમના ઉપદેશથી પ્રભા કરીને ધર્મપ્રાણ બનવા લાગી પ્રિય પાઠકો! લાગતની વર્ણાશ્રમધર્મી પ્રભા ઉપર ભગવાન્ શ્રીશંકરાચાર્યને કેટલો ગંધા ઉપકાર થયો? ખરેખર ભારતવર્ષના અધ્યાત્મ ગૌરવને પોતાની લોકોત્તર બુદ્ધિમત્તાથી જેમણે સર્વવધ બનાવ્યું, એ મહાપુરુષને આપણા હૃદયે વદન છે ૩૦૦૦, વર્ષમા જેમના જેવું એક પણ બુદ્ધિમાન્ મસ્તક પેદા થયું નથી તેવા મહાપુરુષની સ્મૃતિ કે વદન આપણને આજે પણ કૃતાર્થ બનાવે છે અસ્તુ!

ઇ સ પૂર્વે ૫૦૦ કે ૬૦૦ વર્ષ એટલે આજથી લગભગ ૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે ભગવાન્ શ્રીશંકરાચાર્ય થયા ત્યારથી યુગના પ્રમાણમા ઠેઠ ચૌદમા સૈકાસુધી સનાતન ધર્મની પ્રવૃત્તિ ઠીક ચાલી, પરંતુ કરીને યુગલ અમલમા સત્રાદ અકળરના રાજ્યના સમયથી સનાતન ધર્મ ઉપર આપત્તિઓ ઉતરવા લાગી મોલા નાઓ ધીમે ધીમે પ્રજામા પ્રવેશ કરી પોતાના બુદ્ધિચાતુર્યથી અને કંઈક રાજસત્તાના બળથી અનેક હિન્દુઓને ઇસ્લામ ધર્મની દીક્ષા આપવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા કેટલાક હિન્દુઓ તેમા દુમાઈ પણ ગયા સનાતન ધર્મના વિધાતા પરમેશ્વર ઉપર એ ધર્મની રક્ષા કરવાની જવાબદારી લાગેલીજ છે, અને તેથી તેને પૂર્ણ કરવા

માટે આશ્વાત્ લગવાનું વિધિનું અશ—વિભૂતિરૂપે—મહાન આચાર્ય લગવાનું શ્રીવલ્લભાચાર્યનો દક્ષિણમા જન્મ થયો. જન્મ પછી તેમણે કેવી જુદી, યુક્તિ તથા પ્રભાવથી સનાતન ધર્મની રક્ષા કરી, તે આપણે જાણીએ છીએ. સપૂર્ણ ભારતને ગામેગામે કન્યાકુમારીથી કાશ્મીર તથા જગન્નાથથી દ્વારિકા સુધી પર્યટન કરી, સનાતન ધર્મના ઉપદેશદ્વારા પ્રજા તથા મોટા મોટા રાજા મહારાજાઓને ધર્મમાં ચુસ્ત રાખી ઇસ્લામ બનતા અટકાવ્યા એ ધર્મરક્ષાના કાર્યને અંગે થયેલા ઉપકાર નીચે આપણે લગવાનું શ્રીવલ્લભાચાર્યના પણ અનન્ય ઋણી છીએ, એમ કદા સિવાય ચાલે તેમ નથી.

એ અરસામાં પ્રતાપી સૂર્યવશમાં મહાન વ્રતધારી મહારાણા પ્રતાપસિંહનો જન્મ થયો હતો તેમની ઇસ્લામ તરફની પ્રતિ કૂલતાએ પણ હિન્દુધર્મને બચાવી ઇસ્લામના પ્રચારને રોક્યો હતો એ પ્રમાણે અનુકૂલ ભૂમિકામાં દક્ષિણમાં છત્રપતિ મહારાજા શિવાજીનો જન્મ થયો. મહાન ઝનુની બાદશાહ ઔરંગઝેબ સામે લડી તેમણે કેવી રીતે હિન્દુધર્મનું રક્ષણ કર્યું, તે ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે એમ પદરમી તથા સોળમી સદીમાં સનાતન ધર્મ ઉપર આવેલા બીજા-ઇસ્લામ-આક્રમણનો પ્રતિકાર પ્રાતઃસ્મરણીય પૂજ્યપાદ લગવાનું શ્રીવલ્લભાચાર્યજી, મહારાણા પ્રતાપસિંહ તથા છત્રપતિ શિવાજી મહારાજાને હાથે થયો, એમ કહેવામાં જરા પણ સંકેત નથી.

એ પ્રમાણે જો આક્રમણમાંથી સનાતન ધર્મની રક્ષા થવા છતાં, હજી એક આક્રમણ બાકીજ ગદી ગયું હતું, તે ૧૬ મી તથા ૨૦ મી સદીમાં પ્રત્યક્ષ થયું છે આ ત્રીજું આક્રમણ બીજા કોઇનું જ નહિ, પણ વિદેશીઓથી બ્રમિત મોહમુઘ, તથા જે ભાષાથી સનાતન ધર્મનું રહસ્ય જણાય છે તેથી તદ્દન અજ્ઞાન મનાતન ધર્મની પ્રજાનું પોતાનું જ છે આ ત્રીજો હુમલો લગલગ આતર

વિગ્રહ છે કેટલાકો પશ્ચિમના જડવાદને ભાગતના મનાતનધર્મ પર આધાર કઠનાર માને છે, પણ અમારી મમજમા પશ્ચિમના જડવાદની છાયા નીચે મત્રમુગ્ધ બનેલી પ્રજાનુજ એ આક્રમણ છે પશ્ચિમનો જડવાદ બિચારો શું કરે? એમ તો ઘણાએ ધર્મ તથા સંસ્કૃતિના હુમલાઓને પાછા વાળ્યા છે, પણ તે દરેક વખતે પ્રજા પોતાનું આત્મભાન જૂલેલી નહતી આજે પ્રજા મુગ્ધ થયેલી છે, પોતાની સંસ્કૃતિનું ગૌરવ લેવા તે તૈયાર નથી, તેનું કારણ મધ્યયુગમાં તથા અંગ્રેજી રાજ્યની શરૂઆતથી પોતાની સંસ્કૃતિનું પૂરું જ્ઞાન તેને મળ્યું નથી તે છે “આપણા ધર્મ નકામો છે, આપણા ધર્મશાસ્ત્રોમાં પક્ષપાત છે, મડો છે, આપણા પ્રાચીન રીતરિવાજો બધાજ ખોટા અને મમાલને નુકસાનકારક છે,” આવી ભ્રાંતિ આજના પાશ્ચાત્ય આધિભૌતિકવાદમાં મુગ્ધ થયેલી પ્રજાના શરીરમાં વ્યાપક થઈ રહી છે ‘જનુ એટલું બધું જ બગળ તથા પ્રાચીન આદર્શોજ હિંદુસ્થાનનું સલામત વાળે છે,’ એમ માનનારાઓને ન્યાય આપવા ખાતર આપણે અવશ્ય કબૂલ કરવું પડે છે કે, આપણા નમાજિકે ગીતગિવાજોમાં તથા બધા નોમાં સ્વાભાવિક તો પણ ખીણ પ્રજાઓ કરતા ઘણા ઓછા અમુક વાતના સડાઓ છે, પણ તેથી સનાતન ધર્મ અથવા ધર્મશાસ્ત્રનો શો દોષ? ધર્મશાસ્ત્રના અજ્ઞાનને લઈને પ્રજા નાહક ધર્મદ્રેષી બનતી જાય છે અને કહેવાતા સુધારકોને આવાહન કરીને ઠહીએ છીએ કે, ભારતનો વર્ણાશ્રમધર્મ તથા તત્પ્રતિ પાકક શાસ્ત્રો તદ્દન નિષ્કલક અને ત્રણે કાલમાં આચરવા યોગ્ય છે આજે પણ પ્રજામાં નવચેતન ફેડવાને તે પૂરતા નમર્ય છે અનેક કાગળવશાત્ પ્રજામાં ઘર કરી બેઠેલા આમાજિક દુષ્ટ નવાજોને ધર્મશાસ્ત્ર સાથે કંઈ લાગતું વળગતું નથી તેથી સનાતન ધર્મ તથા ધર્મશાસ્ત્રોની વગેવણી છોડી દઈ, જેનાથી આપણા પિતા પિતામહો, મરુદ્ધ, બલિષ્ઠ અને સુખી હતા તેજ ધર્મને આપણે શરણે જવું જોઈએ આવી જદનો ઉદ્દેશ કેહણુ નવ

નેટલી ધૈર્યશીલ પ્રજા આજે રહી નથી તેને તો એકદમ ધર્મ, સમાજ, સાતિમંથ્યાઓ તથા દરેક જુના રિવાજો, પછી લલે તે સારા હોય, છતાં તેમની સામે વિપ્લવ જગાડવો છે અને પરિણામે ધર્મધ્વમથી અવનત દશાને નિમત્રણ કરવું છે.

અર્જુનને જે શકા હતી ‘ધર્મે નષ્ટે કુલ કૃત્સ્નમધર્મોઽભિમવત્યુત-ધર્મના નાશથી અધર્મ આખા કુલ, સમાજ અથવા રાષ્ટ્રને ઘેરી લેશે’ એ શકા આજે ખરી પડી છે. ધર્મપ્રાણુ પ્રજામાં અધર્મના બીજ વાવવાની પ્રવૃત્તિ કચારની શરૂ થઈ ચૂકી છે. કરવા યોગ્ય કર્મનું આચરણ ન કરવું, અને મદિરા, માંસ, ચોરી, અસત્ય, વ્યાભિચાર વિગેરે ન કરવા યોગ્ય પ્રવૃત્તિનું આચરણ કરવું તેનું નામ અધર્મ આવા અધર્મની વ્યાપકતા ભારતમાં ફેલાતી જાય છે, એમા કંઈ શકા છે? ભગવાન્ શ્રીશંકરાચાર્ય અને વલ્લભાચાર્ય, મહારાણા પ્રતાપ અને શિવાજી જે પ્રજાને ધર્મને નામે આખા જગત્ મામે તૈયાગ કરી શક્યા હતા અને જે ધર્મથી તેઓ આખા હતા, તેજ ધર્મથી પ્રજાનું આજે નિકંદન નિકળે છે, એ વાત માનવા જેવી છે? ઉલટું આર્થિક, રાજદ્વારિક કે સામાજિક સ્વતંત્રતાના યુદ્ધમા પ્રજાને ધર્મને નામે પ્રેરી હોત તો આજ કરતા હજારો ગણ બલ પ્રજાજીવનમાં હોત! અકળ શાહ જેવા શાહ સાથે મધિ ન કરવામા મહારાણા પ્રતાપને કંઈ વાત આડે આવી હતી? ફક્ત ધર્મજ, અને મહારાજા શિવાજી પણ ઔરંગઝેબના મળતીઆ ન થઈ શક્યા, તે પણ ફક્ત ધર્મની ખાતરજ! ગો-પ્રાણુ અને દેવમ્થલેની રક્ષા માટે ભૂતકાલની પ્રજાએ મહાન્ ભોગો આપેલા છે આજે હિંદુમુસલમાનની લડાઈની જરૂર નથી, પણ તેમના મહકારની જરૂર છે, એ વાત ખરી, આ મહકાર શાનો? ગરીર, ખાનપાન, ધર્મ કે ભાવનાનો મહકાર? હિંદુઓ અને મુસલમાનો તથા ઇતર વર્ણો, પોતપોતાની જાતિ અને ધર્મમા રહીને વિચાર અને ભાવનાનો મહકાર ન કરી શકે?

આને જે સહકાર જોઈએ છે તે રાહીએથી વ્યવહારનો નહિ, પણ વિચાર, ભાવના અને વિરુદ્ધ પક્ષની સામે અંગઠિત પ્રવૃત્તિનો સહકાર જોઈએ છે. ખિલાફત ઉપર આવેલા ભય વખતે મુસલમાનો જેટલા જાગૃત હતા, તેટલા આજે સ્વરાજ્ય માટે જાગૃત નથી, તેમજ હિંદુઓ તો ધર્મને છોડવા કચારનાએ તત્પર થઈ રહ્યા છે. પણ કદાચ તેમાંએ ધર્મને નામે સ્વાતંત્ર્યની પ્રવૃત્તિ કરી હોત, તો હાલમાં છે તેના કરતાં હજારો ગણું જલ મહાસભા ધરાવતી હોત. આજે દેશમાં પ્રતિદિન બ્યારે હજારો કે લાખો ગોમાતાઓ અંગ્રેજ શાસન નીચે કપાય છે, ત્યારે ગોવધને બધ ઠરાવવાના ધર્મને નામે સમસ્ત હિંદુ તથા મુસ્લીમ બાતિનું જળ ઓઠડું કરી શકાયું હોત, કારણ કે ઇસ્લામ, ખ્રિસ્ત, જરથોસ્ત કે શીખ કેાઈ પણ ધર્મ ગોવધની આજ્ઞા આપતો નથી, ઉલટું ગોવધ સામે કટિ-બદ્ધ થવા દરેક ધર્મ પ્રેરણા કરે છે. અસ્તુ! પણ હુલોમયે ઘણા પ્રમાણે હિંદુ નેતાઓ તથા જનતા 'ધર્મ' એવા નામ સામે સખત અણુગમે સેવે છે. ધર્મનો નાશ કરો, એ એકજ પ્રવૃત્તિ હિંદુ માનસમાં આજે પ્રત્યક્ષ છે, કારણ કે અત્યારે તબુ ફેલાતું તત્વ-જ્ઞાન, 'ઇશ્વર આ જગતમાં છે, અથવા જગતનું સંચાલન કરનાર કેાઈ મહાશક્તિ છે,' એમ માનવાની ના પાડે છે, અને એ ઝેરી તત્વજ્ઞાનનો, ઠહેવાતા સમાજસુધારકો રોજ પોતાના લેખો તથા ભાષણોદ્વારા પ્રચાર કરે છે. એ પ્રમાણે સુધારકોના, સ્વચ્છન્દ ઇન્દ્રિયોને આરામ આપવામાંજ જીવનના મુખની પરાકાષ્ઠા માનનાર વાદને, નિરીશ્વરવાદ અથવા નાસ્તિકવાદ કહીએ તો ખોટું નથી. આ નાસ્તિકવાદનું સનાતન ધર્મ ઉપર ત્રીબું આક્રમણ છે. તેમાંથી પણ ભગવાન પોતાની વિભૂતિઓને ઉત્પન્ન કરી ધર્મની રક્ષા કરશે એમ અમને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે.

આ નિરીશ્વરવાદથી પ્રબળે લાલ તો થવાનો નથીજ, પણ તેના પ્રારંભમાંજ હિંદુઓ કેટલા નિર્ણાલ બની ગયા છે, તે જોઈએ.

આપણા મુસ્લીમ ખીરાદરો હિંદુઓની બહુમતિને કચડવાનો પ્રયાસ કરે છે, પ્રેમ અને ઉદારતાથી હિંદુઓ જે કંઈ આપવા બંધ, તેનો તિરસ્કાર કરવાની તેમનામાં શક્તિ છે અને તે શક્તિ પોતાના ચુસ્તધર્મપાલનને પ્રતાપેજ તેમનામાં છે. એક મુસલમાન પોતાના ધર્મમાં કેટલો ચુસ્ત હોય છે, તે આપણે જાણીએ છીએ. પારસીઓ, ખ્રિસ્તીઓ વિગેરે પોતપોતાના ધર્મને પ્રાણથી પણ અધિક ગણે છે અને પાળે છે; શીખોને બાદ કરતાં માત્ર હિંદુઓજ ધર્મની કલ્પનામાં બધું હંબગ માનતાં શીખ્યા છે અને પરિણામે સીધી કે આડકતરી રીતે હિંદુઓનું સ્થાન, જગતમાં એક નિર્માદ્ય પ્રજા તરીકે છે. હજી પણ ધર્મ સામેનું પ્રચંડ પ્રચારકાર્ય સુધારકો બંધ કરશે તો ઘણો લાભ થશે. વળી સુધારકોનો આપણા ધર્મ સંબંધી અભિપ્રાય, કેવળ અજ્ઞાન તથા પોતાના બ્યામોહ ઉપરજ રચાયેલો છે. દાખલા તરીકે “કન્યાને મોટી ઉંમરેજ પરણાવવી જોઈએ, એમાં ધર્મશાસ્ત્રો ના કહે તે અમને માન્ય નથી” ધર્મશાસ્ત્ર આઠ, દશ કે બાર વર્ષે અથવા કન્યા ઋતુમતી થાય તે પહેલાં તેનાં લગ્ન કરવાં એમ કહે છે એમાં ખોટું શું છે? બહુ મોટી ઉંમરે પરણતી, કેટલી કન્યાઓ, કન્યા તરીકે પરણે છે અને કેટલી, એક બે બાલકની માતા થયા પછી પરણે છે, તેના આંકડાઓ જ્યારે બહાર પડશે, ત્યારેજ સનાતનધર્મની આજ્ઞાનું રહસ્ય સમજાશે. સ્વયંવરની પ્રથા માટે પણ ઘણું આંદોલન છે, પરંતુ પશ્ચિમના દેશો કે જ્યાં સ્વયંવરની પ્રથા ચાલુ છે, ત્યાં રોજ ડાઇવોર્સ કોર્ટમાં કેટલા છૂટાછેડાના કેસ મોંઘાય છે, તે તરફ સુધારકોએ દૃષ્ટિ કરવી જોઈએ. વળી વિધવાઓનાં પુનર્લગ્ન માટે પણ પ્રવૃત્તિ ચાલે છે, તે પણ ઇન્દ્રિયલોલુપ પુરુષવર્ગનાજ બૂમબરાડા છે, આર્ય સ્ત્રીત્વનો આદર્શ તો સ્ત્રીઓને પતિપ્રાણા બંધવાનુંજ કહે છે. એ સંબંધી સમાજમાં પ્રચલિત અત્યંત બાલલગ્ન તથા વૃદ્ધલગ્નની પ્રથાજ વિધવાઓની મોટી સંખ્યાને ઉત્પન્ન

“ રોજ સૂર્યોદયની સાથે વિજ્ઞાનમય જગત્ આગળ ને આગળ વધી રહેલું છે, રોજ રોજ નવી નવી શોધો મહાન્ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ જગતને ચરણે પડે છે, તેવે સમયે આવા બુના પુરાણા ગ્રંથોના લેખન, વાચન, પ્રચાર કે ઉપદેશથી પ્રબળ શુ કટયાણ થાય ? આ તો પ્રબળ સમય, શક્તિ અને પૈસાની નાહક ઘરખાદી કરવા જેવી પ્રવૃત્તિ છે ” એમ પણ આવા ધર્મન થોને જોઈ કેટલાક વિજ્ઞાનપ્રિય ભાઈઓ કહે છે, તેમને વિનમ્રભાવે એજ પ્રત્યુત્તર છે કે, આજના જગતનું નવીનતા નવીન વિજ્ઞાન, નવીન આવિષ્કારો અને કલાઓ, એ બધું ખીલું કંઈજ નહિ, પણ જે અધ્યાત્મવાદનું ભારતના ઋષિમુનિઓએ પ્રતિપાદન કર્યું છે, તે અધ્યાત્મવાદનું જ વિકૃત સ્વરૂપ છે આત્માની શક્તિઓ અનંત છે, તેમાંથી નવીન સૃષ્ટિઓ તથા નવીન યુગો સરજી શકાય છે, તો પછી આજના નવીન આવિષ્કારો-શોધખોળ-ની શી વાત કરવી ? બધા દીમતી પદાર્થોની ખનિજભૂમિ, અતરાત્મા છે પ્રયોગગૃહમાં પ્રયોગો કરતા અને આવિષ્કારમાં તક્ષીન બનેલા મહાન્ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓની શોધ, એ આત્મસમાધિનીજ પ્રસાદી છે ભૂતકાલમાં અહીં અધ્યાત્મવાદ બધારે ખૂબ ખીલેલો હતો, ત્યારે આવી શક્તિઓ, શોધો અને અવિષ્કારો આજના વિજ્ઞાન કરતા પણ સુલભ હતા આજના હવાઈ વિમાનો અને વાયરલેસ વિગેરે સાધનો, તે વખતે પણ પ્રચારમાં હતા ભારતના મહાયુદ્ધ વખતે ભગવાન વેદવ્યાસે સજ્જનને સુદ્ધભૂમિમાં ધનતા બનાવો જોવાની દર્શાવ નહિ, પરંતુ કોઈ પણ યોદ્ધાના માનસિક વિચારો પણ વ્યવહારની શક્તિ આપી હતી પોતેજ નહિ પણ ખીલ્યોને આવી શક્તિની પ્રેરણા, કે આ વિજ્ઞાનતા બળથી થતી હતી ? બાલ્ય કોઈજ નહિ, પણ અધ્યાત્મવાદના બલનીજ એ પ્રસાદી હતી, છતાં એટલું તો કપૂર કરવું પડે છે, કે અધ્યાત્મનો મર્વધા વિનાશ કરનાર ભૌતિકવાદનો સામુદાયિક વિકાસ, ભારતના યુગપ્રણેતાઓને ગમ્યો ન હતો

અને તેથી તેનો પ્રચાર પણ કયો ન હતો. તેથી શું અધ્યાત્મ-
વાદની મહત્તા ઘટે છે ? ભયંકર ચંત્રવાદ અને
રાક્ષસી વિજ્ઞાનનાં સાધનોથી ત્રાસી ગયેલું પશ્ચિમ, પરમ શાંતિ,
પરમ આનંદ અને આત્મપ્રસાદી માટે પૂર્વના અધ્યાત્મ તરફ
આશાની ભિન્નિઓથી ઢોડતું આવી રહ્યું છે. એક દિવસે મહાન્
પ્રવાહની માફક અદગળ ખસતો પશ્ચિમનો ચંત્રવાદ તથા વિજ્ઞા-
નવાદ, અધ્યાત્મના મહાસમુદ્રમાં લીન થઈ જઈ, પોતાનું અસ્તિત્વ
છોડી દેશે, ત્યારેજ આપણા અધ્યાત્મવાદનું મહત્ત્વ સમજાશે,
અર્થાત્ એક સમયે રાક્ષસી ચંત્રો અને યુદ્ધ સામથીઓ તથા
મનુષ્યસંહારક બીજાં બધાં સાધનોથી પશ્ચિમ કંટાળી જઈ
તેનો ત્યાગ કરશે, અને પરમ કલ્યાણ તથા આનંદ માટે આત્માની
હુંફ શોધશે; છતાં આજના વિજ્ઞાનયુગમાં જેમને શ્રદ્ધા હોય
તેમને શિક્ષણ લેવાને આપણું ધર્મશાસ્ત્ર કંઈ ના પાડતું નથી,
ફક્ત વિજ્ઞાન(સાયન્સ)ની શોધમાં આપણી સંસ્કૃતિ અને ભૂતકાલનું
ગૌરવ તથા આત્માભિમાન આપણે ભૂલી જવાં ન જોઈએ, એટલી
સાવધાનીની જરૂર છે. અસ્તુ !

એ પ્રમાણે હાલના ધર્મ તથા ધર્મ વિરુદ્ધ થતા ભયંકર
પ્રચારકાર્યના સમયમાં, ધર્મ, ધાર્મિક ગ્રંથ તથા સાહિત્યના
પ્રચારની જરૂરીઆત સંખ્યાથી લાંબી મીમાંસા, વિષયાંતરદોષની
આપત્તિને પણ વહોરી લઈને કરવામાં આવી છે. સુજ્ઞ પાઠકો તે
દરજુલર કરશે એવી આશા છે.

હવે આપણે પ્રસ્તુત ગ્રંથ “ સુખોદ્ધસિંધુ ” તરફ નજર કરીએ.
સુખોદ્ધ એટલે સુંદર-દિવ્ય-અધ્યાત્મજ્ઞાન તેનો સિંધુ એટલે
સાગર-સમુદ્ર-અર્થાત્ અધ્યાત્મજ્ઞાનનો ભંડાર, એટલે અધ્યાત્મજ્ઞાનને
લેમતી દરેક બાળતનો જેમાં સંગ્રહ હોય તે ગ્રંથ. આવા ઘણા
ગ્રંથો હમણાં સુધીમાં સુજસતી સાહિત્યમાં છપાઈ ચૂક્યા છે,

છતાં આ ગ્રંથની વિશિષ્ટતા એટલી જ છે કે શ્રીમદ્ ભાગવત જેવી ભાગવાન્ વેદવ્યાસની એજ પુરાણકૃતિમાં જુદાં છતાં પડેલાં જ્ઞાન વિજ્ઞાનનાં પ્રકરણોને આ ગ્રંથમાં એકત્ર કરવામાં આવ્યાં છે. આ ગ્રંથમાં શ્રીમદ્ ભાગવતમાંથી મુખ્યત્વે ચાર પ્રકરણોનો સાર જોયવામાં આવ્યો છે, તેમાં પ્રસંગોપાત્ત દુકી નોધો બીજા અધ્યાત્મગ્રંથોમાંથી લઈ ગ્રંથની ઉપયોગિતામાં વધારો કરવામાં આવ્યો છે. વૈરાગ્ય, ભક્તિ, યોગ અને જ્ઞાન એમ ચાર પ્રકરણ મુખ્ય છે, પાંચમું અધ્યાત્મપ્રકરણ તો, સંસ્કૃત જાણનારાઓના વિનોદ માટે, ભાગવાન્ શ્રીશંકરાચાર્યની પ્રસાદીરૂપ સાધારણ શબ્દાર્થ સાથે આપ્યું છે. ઉપરોક્ત ચારે પ્રકરણો ખાતે શ્રીમદ્ ભાગવતમાંથી ચૂંટી કાઢવામાં આવ્યાં છે. વૈરાગ્ય, ભક્તિ, યોગ અને જ્ઞાનને લગતું વર્ણન, શ્રીમદ્ ભાગવતમાં પ્રકરણ પ્રમાણે એકજ ઠેકાણે આપવામાં આવ્યું નથી, પણ તે આખા ભાગવતમાં છૂટું છવાયું પથરાયેલું છે, તે અધ્યાયોની સંકલ્પના કરવાથી એક સંકલિત પ્રકરણ વાચવાનો લાભ જનતાને પ્રાપ્ત થાય છે, એ યોજના કંઈ એછા અભિનન્દનને પાત્ર નથી તેથી આ ગ્રંથના લેખક, ભાગવાન્ વેદવ્યાસની મહાન્ કૃતિમાંથી સુઢર પુખ્તો ચૂંટી, તેમનું સંગ્રહન કરનાર તરીકે અવશ્ય યથોભાગી છે.

આ ગ્રંથના મૂળ લેખક સત્જવાન્ વેદવ્યાસ છે, તેમણે કેવી રીતે શ્રીમદ્ ભાગવત લખ્યું અને તેનો પ્રચાર કેવી રીતે થયો, તે સંબંધી જનતા શ્રીમદ્ ભાગવત તથા તેના પ્રણેતાના ઇતિહાસથી માહિતગાર હોવાથી, વિશેષ વિસ્તાર નહિ કરતાં આ ગ્રંથના પ્રથમ પ્રકરણ એટલે વૈરાગ્ય પ્રકરણની અસ્તાવનાનોજ આરંભ કરો છું.

૧ વૈરાગ્યપ્રકરણ.

વચસિ ગતે કઃ કામવિકારઃ શુષ્કે નીરે કઃ કાસારઃ ।
તદ્રે દ્રવ્યે કઃ પરિવારો જ્ઞાતે તત્ત્વે કઃ સસારઃ ॥

“ વય-યુવાવસ્થા-વીતી ગયા પછી, કામવિકાર કેવો? જલ સૂકાર્ધ ગયા પછી તળાવ કેને કહેવું? ધન નાશ પામ્યા પછી, કુટુંબીઓનો પ્રેમ કેમ સંભવે? અને તત્ત્વજ્ઞાન એટલે આત્મ-અનાત્મ વિચાર-ભ્રાન્ત થયા પછી સંસાર ક્યાંથી ભાસે? ” જે મહાપુરુષ સ્નાતાતનુ ધર્મના પ્રથમ આક્રમણ વખતે એના તારણહાર હતા તે ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્યના ઉપરના શાબ્દોથી વિશેષ સુંદર બીજા કયા શાબ્દોમાં વૈરાગ્યપ્રકરણની પ્રસ્તાવનાનો આરંભ થઈ શકે? સંસારને પોતાનોજ માની બેઠેલા જીવોને આ સંસારની ક્ષણભંગુરતા અને સંબંધીઓના મિથ્યા સ્નેહની પ્રતીતિ છેલ્લી ઘડી સુધી થતી નથી, એ મહાન શોકની વાત છે. બાલ્યાવસ્થા રમતગમતમાં, યુવાવસ્થા ગૃહસ્થાશ્રમની આસક્તિમાં અને વૃદ્ધાવસ્થા ફ્રાકટની ચિંતાઓ કરવામાં વીતી જાય છે. અંતે કાલપુરુષ પોતાનો પંજે આપણા ઉપર લાંબાવે છે, ત્યારે આપણે આપણી જીંદગીનું શું સાર્થક્ય કર્યું હોય છે? જે શરીરને પ્રિયતમ ગણી આપણે અનેકનો દ્રોહ કર્યો, જે સંબંધીઓ માટે આપણે અનેક કાળાં ધોળાં કર્યો કર્યો, તે અંતે આપણું સાધી-દાર નથી. અનેકના ખૂરા હાલ થતા જોયા પછી પણ, આ સંસારની અસારતા આપણને સ્મરણતી નથી. સંસારના પદાર્થો મિથ્યા છે, એમ સમજી તેમાં આસક્તિરહિત બધાં કર્યો કરવાં, તે કદિ પણ અધનકારક નથી, પરંતુ ‘ આ મહારું છે ’ અને ‘ આ હું કરું છું ’ એમ મમતા અને અહંકારથી સપડાયેલો જીવ, પોતાનીજ અંદર રહેલા અનન્ત સુખસાગરની આનંદલહરીઓને

જેવા કદિ લાગ્યશાળી થતો નથી. મોહથી ભ્રમિત થએલો તે અહીંજ વારંવાર અન્તરહ્રિત દુઃખોને લોગવે છે. આ એજ ભારતવર્ષ છે, કે જેમાં મહાન્ ચક્રવર્તી રાજાઓ, રાજ્યભોગવખતે નિરહંકાર-પણે રહેતા અને અન્તે આ આખા જગત્તને તિલાંજલિ આપી વનમાં જઈ આત્મચિંતનમાં મગ્ન થઈ જતા. તેમજ બ્રાહ્મણો તો નિરંતર અરણ્યવાસ તથા વનકલોના પરિધાનથી પહેલેથીજ વૈરાગ્ય માટે પ્રસિદ્ધ હતા. આ ભૂમિની હરેક પ્રજા સંસારની અસારતા સમજી, પુણ્યપાપના વિવેકને વિચારી, કોઈનો પણ દ્રોહ ન કરવાની વૃત્તિથી રહેતી હતી. બાળ્યાવસ્થામાંથીજ એવા ઉત્તમ વૈરાગ્યના સંસ્કારો પ્રાપ્ત થતા હતા.

તે વખતે આજનાં સંસારબુદ્ધ છુલો જેવી મનોદશાવાળા કોઈ ન હતા એમ નહિ, પરંતુ વૃદ્ધો આસક્તિમાં પડતા ત્યારે યુવાનો અથવા બાળકો તેમને સન્માર્ગે ચલાવતા અને બાળકોને સદુપદેશ આપનારા, ઘણાખરા વૃદ્ધો તો વૈરાગ્યવૃત્તિનાજ હોવાથી પ્રજાના સંસ્કારો અભિમાન, મમત્વ તથા મોહરહિત ઘડાતા. ઉપ-નિવૃત્તિમાં એક આખ્યાયિકા છે, કે એક ઋષિ પોતે સંન્યસ્ત ગ્રહણ કરતી વખતે ઘરની ઘણી વસ્તુઓનું દાન બ્રાહ્મણોને આપવા લાગ્યા. તેમને એક નચિકેત નામનો પુત્ર હતો. પુત્રના સ્નેહથી દુઃખ વગરની ધરડી, દાંત પડી ગયેલી તથા વસૂડી ગયેલી ગાયો તે ઋષિ બ્રાહ્મણોને આપવા લાગ્યા. પુત્ર નચિકેત નાનો, છતાં ઘણું બુદ્ધિમાન, જ્ઞાની અને સંસારની અસારતાને સમજતો હતો. “સંસાર છોડતી વખતે પણ પિતાને મારાપર મમત્વ રહી જાય તે ઠીક નહિ,” એમ વિચારી પોતે પિતાને પૂછવા લાગ્યો: “હુ પિતા! અતિ પ્રિય એવો જે હું છું, તેને તમે કોને આપશો?” પિતાએ ક્રોધમાં જવાબ ન આપ્યો. નચિકેતે ત્રણ વખત પૂછ્યું, ત્યારે પિતાએ કહ્યું: “હું તને ચમને આપીશ.” આ શબ્દો સાંભ-ળતાંજ નચિકેત ચમરાબને ત્યાં જવા રવાના થયો. તે ચમલોકમાં

યમરાજાને ઘેરે ગયો ત્યાં યમરાજા ન હતા. ઘરનાં માણસોએ આહાર તથા વિગેરે લેવા ધણું કહ્યું, પણ સત્ય સંકલ્પવાળો નચિકેત યમને શુરુ માની રોમના આગ્રા સિવાય તેમની રજા વગર કંઈપણ લેવા ના કહેવા લાગ્યો, આખરે ત્રણ દિવસ પછી યમ આગ્રા. બાલક છતાં આટલા દૃઢ સંકલ્પવાળો તથા સંસારપરથી આત્મકિતરહિત નચિકેતને જોઈ યમરાજા તેના ઉપર પ્રસન્ન થયા, અને ત્રણ વરદાન માગવા કહ્યું. પહેલા વરદાનમાં પોતાના પિતાને ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે તેણે માગ્યું, બીજા વરદાનમાં જે અગ્નિની ઉપાસનાથી સ્વર્ગોદ્દેશોકની પ્રાપ્તિ થાય, તે અગ્નિની ઉપાસના સંબંધી જ્ઞાન માગ્યું અને ત્રીજા વરદાનમાં દેવો પણ જે ઉત્તમ અધ્યાત્મજ્ઞાનની ઇચ્છા કરે છે, તે આત્મવિદ્યા પોતાને પ્રાપ્ત થાય, તે માગ્યું. યમરાજાએ જે વરદાન તો આપ્યાં, પણ ત્રીજું વરદાન અતિ દુર્લભ હોવાથી, તેના સિવાય બીજું ગમે તે માગવા નચિકેતને રોમણે કહ્યું. હાથી, ઘોડા અને સ્થાનસહિત સાર્વજનિક રાજ્ય, સ્ત્રીઓ, પુત્રો, દીર્ઘ આયુષ્ય તથા મનુષ્યલોકમાં દુર્લભ એવી બધી સંપત્તિ આપવા યમરાજા તૈયાર થયા, પરંતુ આ ભૂમિના એક ત્યાગી અને વીર બાલકે પ્રત્યુત્તરમાં શું જણાવ્યું તે જુઓ:-

“શ્વો માત્રા મર્ત્યસ્થ યદન્તર્કતત્ સર્વેન્દ્રિયાણાં જરયન્તિ તેજઃ । યસ્મિન્નિર્વિચ્છિન્નસન્તિ મૃત્યો યત્સાંપરાયે મહતિ બ્રૂહિ નસ્તત્ । યોડયં વતો ગૃદ્ધમનુપ્રવિષ્ટો નાન્યં તસ્માન્નચિકેત્તા ઘૃણીતે ॥ ”

“હે યમરાજા ! આપ આ બધી મૃત્યુલોકની સમૃદ્ધિ જે મને આપવા માગો છો, તે ક્ષણભંગુર છે, આવતી કાલે તે હશે કે નહિ, તેનો નિશ્ચય નથી. વળી તો બધી સમૃદ્ધિઓ અને બલિષ્ઠ કે કલ્યાણમાર્ગગામી બનાવવાને બદલે, મ્હારી બધી ઇન્દ્રિયોના તેજને હણનાર છે, મને તો કંઈ જોઈએ નહિ, પણ મહાન્ સચ્ચિ-
સુ. ૪

દાનદ પ્રભુ કે જેમા આ આપુ જનત પ્રવર્તે છે અને જે દરેકના હૃદયમા બેઠેલા છે તેના ન બધી ઉત્તમ જ્ઞાનજ મને આપે, મને તે જ્ઞાન ભેદ્ય છે હું નચિકેતા એથી વિશેષ બીજુ કંઈ પણ માગતો નથી ' યમરાજાએ અન્તે નચિકેતાને બ્રહ્મજ્ઞાન આપ્યું હતું કયા આવના બાકડો તથા યુવાનોની ઇદ્રિયાપ્રીત મનોદશા અને કયા બાળકે નચિકેતાનો નયમ? આવી સયમી અને ત્યાગ વૃત્તિવાળી વીર પ્રજા, જે સમયમા અહી ઉત્પન્ન થતી હતી તે સમયે ભારતનો ભાગ્યસૂર્ય, અખર અને સમસ્ત જનતને જ્ઞાનવિજ્ઞાનથી પ્રકાશિત કરતો હતો અસ્તુ !

વરાગ્યપ્રકરણ ૧૫૫ એટલુ પ્રસ્તાવિક લખી હવે તેના અધ્યાયોની સંકલના તપાસીએ “ સુબોધસિદ્ધિ ” નામના આ ગ્રંથમા શ્રીમદ્ભાગવતના બારે મ્કંધમાથી આડા અવળા અધ્યાયો પ્રકરણ પ્રમાણે ગોઠવવામા આવ્યા છે દરેક અધ્યાયના પ્રારભમા શ્રીમદ્ ભાગવતના મ્કંધ તથા અધ્યાયના આકડા આપેલા છે આ અધ્યાયોની યોજના એક બીજા સાથે પૂર્વાપરના સંબંધ જેવી છે, તેથી દરેક અધ્યાયના પ્રારભમા અવતરણિકા આપવામા આવી નથી, પરંતુ તેવી વાચનમા કથાય અસંગતિ થતી નથી, છતાં કમશ અધ્યાયોની સંમેષ અવતરણિકા આપવાનો પ્રયાસ આ પ્રસ્તાવનામા કરવામા આવ્યો છે, તેવી જિજ્ઞાસુઓએ આ પ્રસ્તાવના કયાનપૂર્વક વાંચવી

અધ્યાય ૧ જીવને સત્તારમા વરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય તે માટે જીવ જર્ણમા કેવી રીતે આવે છે, કેમ મોટો થાય છે, જર્ણની યાતનાએ ભોગવતા ધારી જઈ પરમાત્માની સ્તુતિ કરી, કેવી જર્ણાર પ્રતિજ્ઞાઓ કરી તે બહાર આવે છે, તેનું વર્ણન છે જન્મ પછી જીવ તુરંત અજ્ઞાનદશામા આવી પડે છે, મોટી ઉમરે પહોંચી જ્ઞાન મેળવ્યા પછી પણ, તને સત્તાર તરફ વરાગ્ય આવતો નથી, તેનું

વિસ્તારપૂર્વક નિરૂપણ તત્ત્વ-સાંખ્યના-ઉપદેશ માટે અવતાર
ધારણ કરેલા કપિલ ભગવાન પોતાની માતા દેવહૂતિને કહે છે.

અધ્યાય-૨. વેરાગ્ય નહિ પામેલો જીવ પોતાના ખરા સ્વરૂપને
ભૂલી જઇ, માયામાં મુગ્ધ બની, સ્ત્રીપુત્રમાં અતિ આસક્ત બને
છે, ખરું આત્મકલ્યાણ તે સાધી શકતો નથી, અન્તે મત્યુને કેવી
રીતે આધીન થાય છે, તે વર્ણન ત્રીભ રકંધના ત્રીસમા અધ્યા-
યમાં કપિલદેવ પોતાની માતા દેવહૂતિને કહે છે.

અધ્યાય-૩. એ પ્રમાણે કુટુંબપોષણ માટે અભિમાન તથા
મમત્વથી કરેલાં કર્મો તથા પાપોનો ભોગ ભોગવવા માટે, પાપની
શિક્ષા આપનાર યમરાજને ત્યાં જીવને નાના પ્રકારની પીડાઓ
ભોગવવી પડે છે તેનું વર્ણન કપિલજી પોતાની માતાને કહે છે.

અધ્યાય-૪. નરક કેટલા પ્રકારનાં છે? કયું પાપ કરનાર મનુષ્ય
કયા નરકમાં પડે છે? અને ત્યાં કેવા પ્રકારને યમદંડ ભોગવી શુદ્ધ
થાય છે? તેનું વર્ણન શુકદેવજી પરીક્ષિત રાજાને કહે છે.

અધ્યાય-૫. એ પ્રમાણે ચાર અધ્યાયમાં પાપથી કરીને,
પાપ નહિ કરવા, તથા સંસાર તરફ વૈરાગ્ય ધારણ કરી જીવે
વર્તી શકે એમ જણાવ્યું, છતાં જીવ માયાથી ભૂલી પાપ કરે છે,
તો તેવા પાપોમાંથી છૂટવાનો સુલભ ઉપાય આ અધ્યાયમાં બતા-
વવામાં આવ્યો છે. બહુ પાપી મનુષ્ય પણ ભગવાનનાં નામોચ્ચાર-
માત્રથી અતિ પવિત્ર થાય છે, એ રીતે ભગવાનનાં નામોચ્ચારણનું
માહાત્મ્ય અભિમિત્ર નામના ગ્રાહ્યજીના દૃષ્ટાંતથી શુકદેવજી રાજા
પરીક્ષિતને કહે છે.

અધ્યાય-૬. બહુ જન્મ તથા પુણ્યને અંતે મળેલા મનુષ્યદેહની
તથા ભારતવર્ષ કે જે કર્મભૂમિ છે તેની પ્રશંસા દેવતાઓ કરે છે.

અસૂચ્ય મુખરૂપ મોક્ષ-બ્રહ્મપદની પ્રાપ્તિ માટે દેવતાઓ પણ ભારતવર્ષમાં જન્મ ધાત્મ કરવાની અભિલાષા ધરાવે છે, એવા દેવદુર્લભ દેશ તથા શરીરને પ્રાપ્ત કરી, જે મનુષ્યો આત્મક જ્ઞાણ સ્થાપતા નથી તેમની દશા અતિ ચોમ્ચ છે એમ શુકદેવજી રાજા પરીક્ષિતને કહે છે

અધ્યાય-૭ કાઝનો લય તનજી મૃત્યુ, અધિકાર તથા હુ ખોધી પર એવા પરમ પુરુષને પ્રાપ્ત કરવા માટે જીવે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એ ઉપદેશ લગવાનું શ્રીકૃષ્ણઅન્દ્ર ઉદ્ભવજીને આપે છે

અધ્યાય-૮ “વૃદ્ધાવધ્યામા જ્યારે પુરપૌત્રાદિ નમૃદ્ધિ હશે ત્યારેજ અમે ઇશ્વરભજન કરશું,” એમ કેટલાક મનુષ્યો વિચારે છે, તે તફન ખોટું છે, એમ પ્રહલાદજી પોતાના તહાધ્યાથી બાલકોને કહે છે, તે વર્ણન છે બાઝ્યાવસ્થામાંજ જેને ન સાર પર વૈરાગ્ય અને ભગવાન પર પ્રીતિના સન્કારો પડ્યા નથી, તે મનુષ્યની વૃત્તિઓ વૃદ્ધાવધ્યામા પરમાત્માને ભણવાના પ્રયત્ન તરફ કઠિ વળતી નથી ‘અત્કાલે યા મતિ સા મતિ’ એ પ્રનાલે ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત કરવી હોય, તો આખી જીવગીમા ઉત્તમ ધર્મોનું પાલન કરવું જોઈએ અને ત્યારેજ અન્તિમ અવધ્યામાં પરમ શાંતિ અને ઇશ્વરમ્ભરણ થાય છે આખી જીવગી પાપમા ગ્રાળનાર માણસને અતકાલે ભગવાન તરફ પ્રીતિ ધતી નથી, કારણ કે તેને તેવા ન સ્કારો નથી જીવગીમા જે વિચારો મુખ્ય હોય, તેજ વિચારો અને બુદ્ધિ, અતિમ અવધ્યામા પણ પ્રાપ્ત થાય છે માટે અન્ત કાલ અને પરલોક સુધારવો હોય તો બાઝ્યાવસ્થાથીજ ભગવાન ભજન કરતા રહેવું અને નાશવન્ત મનુષ્યશરીરથી અવિનાશિ પરમાત્મપદ પામવાનો પુરુષાર્થ કરવો, એજ મનુષ્યનું ખન્ કર્તવ્ય છે, તે પ્રહલાદજી હત્યબાલકોને કહે છે

અધ્યાય-૯ ભગવાને યવલદેવનો અવતાર ધારણ કરી, જે

જ્ઞાનનો પ્રચાર કર્યો તથા આ શરીરથી આવરવા યોગ્ય યોગધર્મોનું વિવરણ કરી શરીર, સ્ત્રી, પુત્ર, ઇત્યાદિ અવિદ્યા-જન્મબંધન-માંથી કેમ છૂટા થવું, તે સંબંધમાં જે ઉપદેશ આપ્યો, તેનું વર્ણન છે.

અધ્યાય-૧૦. ઋષભદેવના પુત્ર મહાન્ ભરતરાજ, જે મૃગ-શાના સંગથી જડભરત નામના પ્રાણીનું થઈ કર્મભોગ ભોગવતા હતા, તેમણે રહુગણ રાજાને આ સંસારરૂપી અરણ્યનું વર્ણન કરી, તેને પેલે પાર નિવિંધનપણે કેમ જવું, તે બતાવ્યું છે; તેમાં જે સંસારને એક મહા અરણ્ય અને જીવને સાધારણ વટેમાર્ગ કહ્યો છે, તે સંસારરૂપી ભવાટવીનો વધુ વિસ્તાર શુકદેવજી રાજા પરીક્ષિતને કહે છે.

અધ્યાય-૧૧. “વિપયોના સંગથી મહાન્ પુરુષો પણ કેવી રીતે આત્મગૌરવ ભૂલી એક હલકા મનુષ્યની માફક ભટકે છે,” તે ઉર્વશીના સંગથી દુઃખી થએલા અને અંતે ધાકીને પશ્ચાત્તાપ કરતા ઐલરાજના ઉદ્ધારણથી તથા તેના વિરક્તિના ઉદ્ધારથી બાણી શકાય છે.

અધ્યાય-૧૨. “વિપયોના સંગથી કેવા મહાન્ પુરુષો પણ પોતાની ખરી સ્થિતિનું જ્ઞાન ભૂલી પશુ જેવા બની જાય છે” તે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થએલા યયાતિ રાજાના ઉદ્ધારણે શુકદેવજી રાજા પરીક્ષિતને કહે છે.

અધ્યાય-૧૩. “આ પૃથ્વી અમારી છે, આ સમૃદ્ધિ અને વૈભવો અમારા છે,” એમ માનતા રાજાઓ પોતાની પહેલાં નાશ પામેલા અનેક મનુ, પૃથુ, માંધાતા વિગેરે રાજાઓના દૃષ્ટાંતથી પણ સંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્ય ધારણ કરી મમતારહિત થતા નથી, તે જોઈ પૃથ્વી તેમનો ઉપહાસ કરે છે, તે પ્રસંગ શુકદેવજી રાજા પરીક્ષિતને કહે છે.

અધ્યાય-૧૪ હિરણ્યકશિપુ, પોતાના કુટુંબીઓને આશ્વાસન આપે છે, તે પ્રસંગમાં ઉશીતર દેશના રાજા સુચરાના તથા ધીઓને ચમરાબાબા બાળકરૂપે, તત્કારની અતાર તાનો કેવી રીતે ઉપદેશ આપ્યો હતો, તે તેણે કહેલી કથા, નારદભ્રુ યુધિષ્ઠિર રાજાના રાજસૂય યજ્ઞમાં, બીજા પ્રશ્નોના પ્રત્યુત્તર સાથે કહે છે

અધ્યાય-૧૫ વેદના અધ્યાત્મવાદનું તાત્પર્ય નહિ સમજી, વેદો માન કર્મના પ્રતિપાદકજ છે તથા કર્મોના ફલની આકાંક્ષા રાખી કર્મ કરતા શુદ્ધ કર્મકાંડીઓના મતનું ખડન તથા તેમની દુર્ગતિનું વર્ણન, નિમિરાજ અને ઋષભદેવજીના પુત્ર નવ યોગે શ્વેરોના સવાદમાંથી નિમિ, અને ચમસ નામના ઋષિના પ્રશ્નો તરફ, નારદભ્રુ વસુદેવને કહે છે

અધ્યાય-૧૬ “ વેદો પરોક્ષવાદ-આત્મજ્ઞાન-નું જ નિરૂપણ કરે છે, તેમાં કહેવામાં આવેલા કર્મના ફલો તો માન, અજ્ઞાન મનુષ્યોને તેમાં રુચિ ઉત્પન્ન કરાવવા માટેજ છે, ” તેમ નહિ સમજી કર્મના ફલમાં આસક્તિ રાખનાર મનુષ્યો કેવી રીતે જન્મમરણના ચક્કરમાં હેરાન થયા કરે છે, તે વર્ણન અગ્યારમાં રકન્ધમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણજી દ્વારા પોતાના પરમ ભક્ત ઉદ્ધવજીને કહે છે

અધ્યાય-૧૭ કર્મના ફલની ઇચ્છા રાખી કામ્ય કર્મ કરતા મનુષ્યો સહેલાઈથી મોક્ષ પ્રાપ્તતા નથી, તેથી કર્મના ફલની ઇચ્છા રહિત થઈનેજ, પરમાત્માને શરણે જવું, એજ કયાણનો ઉત્તમ માર્ગ છે, એમ કવિલ ભગવાન પોતાની માતા દેવદૂતિને કહે છે

અધ્યાય-૧૮ નૃસિંહ અવતારને ધારણ કરી હિરણ્યકશિપુનો નાશ કર્યા પછી પશુ કાંધયુક્ત અને મહાભયકર લાગતા ભગવા

નૃતી સ્તુતિ કરતા પ્રહ્લાદેશુ સંસારચક્રના પ્રભાવનું વર્ણન કરી
“મને બીજા કોઈ પણ વરદાનની લેશ ઇચ્છા નથી, પરંતુ
આપના આ કાલચક્રે અને માયાના બંધનમાંથી મને મુક્ત કરો,”
એમ નૃસિંહ ભગવાનને કહે છે, ઇત્યાદિ પ્રસંગ કહેવામાં આવ્યો છે.

અધ્યાય-૧૯. પ્રદ્ધાના ચાર પુત્રો-સનક, સનંદન, સનાતન અને
સનતકુમાર નામના ઋષિઓ-સંસારમાંથી કેવી રીતે મુક્ત થવું, તે
સંબંધી ઉપદેશ પૃથુરાબને આપે છે.

અધ્યાય-૨૦. પ્રકૃતિએ ઉત્પન્ન કરેલા હરેક સાધનથી, મનુષ્ય
પોતાનો નિર્વાહ કરી શકે છે, તો આ ક્ષુદ્ર પેટને માટે બીજા-
ઓની સેવા, નકામી ખુશામત અને વખતનો દુરુપયોગ શા માટે
કરવો? તેમાં પણ ખાસ વિરક્ત પુરુષોને તો ભગવાનના ચરણાર-
વિંદન સેવન કરવા યોગ્ય છે, એમ શ્રીકૃષ્ણેવશુ નિઃસ્પૃહત્વના
ધર્મોનું વર્ણન રાજા પરીક્ષિતને કહે છે.

અધ્યાય-૨૧ થી ૨૪. જન્મથીજ હરેક મનુષ્ય વિરક્ત ન થઈ
શકે. વળી દેવ, પિતૃ અને ઋષિઓનું એમ ત્રિવિધ ઋણ અહાં કયાં
સિવાય સંસાર છોડવો, તે પણ ઠીક નથી, પણ ક્રમશઃ પ્રદ્ધા-
ચર્ય અવસ્થામાં વેદોના અભયનથી ઋષિઓના, ગૃહસ્થાશ્રમમાં
યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયાઓ કરી દેવોના, તથા પુત્રાદિ સંતાન ઉત્પન્ન
કરી પિતૃઓના ઋણથી મુક્ત થવા બાદજ વાનપ્રસ્થ તથા સંન્યસ્ત
આશ્રમ ધારણ કરી, આ નંદર મનુષ્યશરીરથી અક્ષય્ય મોક્ષસ્થાન
મેળવવું જોઈએ, એવો ક્રમ છે, તેથી ચારે આશ્રમ-પ્રદ્ધાચર્ય,
ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ તથા સંન્યસ્તના ધર્મો-કર્તવ્યો-શા છે, તે આ
ચાર અધ્યાયમાં ક્રમશઃ નારદેશુ રાજા યુધિષ્ઠિરને કહે છે.

અધ્યાય-૨૫. સાધારણ સંન્યસ્ત નહિ, પણ આત્મસાક્ષાત્કારને
પ્રાપ્ત થયેલા, તથા યોગયુક્ત ઉત્તમ સંન્યાસી જેને ‘પરમહંસ’

કહેવામા આવે છે, તેના ધર્મો તથા લક્ષણોનું વિવેચન, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણુચંદ્ર ઉદ્ધવજીને કહે છે

અધ્યાય-૨૬ કલિયુગના નાબ તથા પ્રબ, બધા લોકો કેવા પ્રકારના પાપી, લુપ્ત, હાલી, આચારવિચારશૂન્ય અને ધર્મરહિત થઈ જશે, તથા ભગવાન કલિકે અવતાર ધારણ કરી તેવી પ્રજાના વિનાશપૂર્વકે સત્યયુગનો આગલ કેવી રીતે કરશે, તે વાર્તાનું શુકદેવજી નાબ પરીક્ષિતને કહે છે

અધ્યાય-૨૭ સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ એ ચારે યુગોમા લોકો કેવા પ્રકારના હોય છે, તેનું વર્ણન કરી, કલિયુગમા ભગવાનની ભક્ષિતાનું માહાત્મ્ય, બીજા યુગોમા હુબારો વર્ષના તપ, યજ્ઞ તથા દાનથી પણ અતિ ઓછ છે, તે શુકદેવજી રાબ પરીક્ષિતને કહે છે

અધ્યાય-૨૮ તદ્દન વિરક્ત, અજગરની માફક અનાધારે જે મળી આવે તેનાથી પોતાનો નિવાહ કરતા, એક મન્ત અવધૂત પોતાનું આત્મવૃત્તાન્ત-અધ્યા મન્યર્થા-મહાવાદજીને કહે છે, તે કથા નારદજી રાબ યુધિષ્ઠિરને કહે છે

આ વેદાગ્યપ્રકરણ સત્તાર મિથ્યા હોઈ, તેમા મમતા કરવી તે ભૂખાઈ છે, પન્મા માનુ ભજન અને શરણુજ, છવને પરમ શ્રેયન્કર છે તથા વરાગ્યમાબ કરન અભય અને આનન્દ રહેવા છે, તેનું પ્રતિપાદન કરે છે

૨ ભક્તિપ્રકરણ.

શ્રવણં કીર્તનં વિષ્ણોઃ સ્મરણ પાદસેવનમ્ ।
 અર્ચનં વન્દનં હાસ્યં સત્યમાત્મનિવેદનમ્ ॥
 હૃદિ પુસાર્પિતા વિષ્ણૌ મક્તિશ્ચેન્નચલક્ષણા ।
 કિંચત્તે ભગવત્યદ્વા તન્મન્યેઽધીતમુત્તમમ્ ॥

“પરમ ઉદાર અને સર્વશક્તિમાન ભગવાન વિષ્ણુના શુભોત્સવ શ્રવણ કરવું, તે શુભોત્સવ મુખેથી કીર્તન-ઉચ્ચારણ-કરવું, તે શુભોત્સવ સ્મરણ કરવું, ભગવાનનાં ચરણકમલની ઉપાસના કરવી, પૂજા કરવી, નમસ્કાર કરવા, નમ્રતાથી ભગવાનના એક દીન સેવક તરીકે પોતાને માનવો, આ જગતના સ્વાર્થી દોસ્તો સાથે દોસ્તી નહિ પણ ભગવાનની સાથેજ દોસ્તી કરવી, અને પોતાની બધી ભાવનાઓ તથા આકાંક્ષાઓ તે સર્વેશ્વરનેજ અર્પણ કરવી, એ પ્રમાણે નવ પ્રકારની ભક્તિ યદમાત્મામાં અર્પણ કરવામાં આવે, તો તેજ શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ વિદ્યા-ભણતર-છે.” ઉપરના ઉદ્ગારો ભગવાનના પરમ ભક્ત બાલક પ્રહ્લાદજી, પોતાના પિતા હિરણ્યકશિપુએ ‘હે પુત્ર ! તું શું ભણ્યો?’ એમ પૂછ્યું ત્યારે તેના પ્રત્યુત્તરમાં કહ્યા હતા. ભક્તિપ્રકરણનો સ.શંક, આ નવ પ્રકારની ભક્તિ કેમ પ્રાપ્ત કરવી તેજ છે. તેનું જ્વલન્ત દર્શાવત બાલક પ્રહ્લાદજી આખા જગતના ઇતિહાસને પૂરું પાડે છે. ભક્તિનો ખાનંદ અને ભક્તિની લહેજત તો ભક્તોજ બાણી શકે છે. સુખ દુઃખ તથા જીવન અને મૃત્યુ પણ ભક્તને સમાન લાગે છે. સંસારમાં મિથ્યા ભાવનું દર્શન કરનાર વ્યક્તિને, પરમપુરુષ કે જેમાંથી આ જગતની ઉત્પત્તિ થઈ છે તેના તરફ આગળ વધવા માટે ખીલું સાધન-પગથીઉં-ભક્તિજ છે. આ લોકમાં પરમ આનન્દ અને પરલોકમાં યદમ ઉન્નતિ માટે પ્રથમ સાધન જે

જોઈએ તે વૈરાગ્ય છે, બીજું સાધન ભક્તિ, ત્રીજું યોગ અને ચોથું જ્ઞાન છે. વૈરાગ્ય વગર ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય નહિ, ભક્તિ વગર, અતઃકરણની વૃત્તિઓને રોકવાની ક્રિયા-યોગ નિષ્ફળ જાય છે, તથા યોગ વગર જ્ઞાન પણ દૃઢ રહેતું નથી, એમ એ ચારે સાધનો પરસ્પર આશ્રયવાળા છે આ પ્રકરણમાં બીજું સાધન જે ભક્તિ તેની મીમાંસા પ્રસ્તુત છે.

ભક્તિ ‘ભજ્’ ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન શબ્દ છે. ‘ભજ્’ ધાતુનો અર્થ સેવા છે. પરમાત્માની સેવા કરવી, પરમાત્માને ચરણે જવું તે ભક્તિની વ્યાખ્યા છે ભગવાનના ભક્તો ચાર પ્રકારના હોય છે, આર્ત-પીડિત, જિજ્ઞાસુ-જ્ઞાનની ઇચ્છાવાળો, અર્ધાર્થી યોગસાધનોને ઇચ્છતો અને અધ્યાત્મજ્ઞાનથી ઇશ્વરમાં પોતાની સંગતિ સાધનાર-જ્ઞાની આ ચારે પ્રકારના ભક્તોમાં જ્ઞાન પૂર્વક જે મનુષ્ય ભગવાનનું ભજન કરે છે, તેજ ઉત્તમ છે, કારણ કે જ્ઞાનપૂર્વક ભજનનો આનંદ અપૂર્વ છે. પ્રાર્થના અને આત્માની પરમૈશ્વર સાથે ઊંડી સંગતિમાંથી જે આત્મપ્રમાદી પ્રાપ્ત થાય છે, તે અલોક છે. એ આનંદના મહાસાગરમાં તડલીન બનેલા ભક્તને, આ જગતના બીજા બધા આનંદો તુચ્છ લાગે છે એ આનંદમગ્ન દશામાં ભક્ત પોતાની સામાનિક પરિસ્થિતિને તદ્દન ભૂલી જાય છે, ભગવાનના ગુણો તથા કૃપાનો વિચાર કરતા તે કોઈ વખતે હસે છે, કોઈ વખતે ભગવદ્વિયોગથી હર્ષના આવેશથી અથવા કોઈ વખતે વિયોગથી તે રડે છે, કોઈ વખતે ભગવદ્ ગુણોનો વિચાર કરતા આત્મભાન ભૂલી ઉન્મત્તની માફક તે નૃત્ય કરે છે, અથવા કોઈ વખતે ઉત્તમરસોક ભગવાનના ઉત્તમ ગુણોનું મોટેથી જાન કરે છે, આવી ભક્તોની દશા હોય છે અને એ ભક્તિનો પ્રતાપ પણ કંઈ સાધારણ નથી. વિશ્વરૂપ દર્શનની પ્રસાદી ભક્ત અર્જુનને આપીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર કહે છે:—

નાહં ઘેદૈર્નૈ તપસા ન દાનેન ન ચેજ્યયા ।

શક્ય ઇર્વાવિધો દ્રષ્ટુઃ દ્રષ્ટવાનસિ માં યથા ॥

મયત્યા ત્વનન્યયા શક્ય અહમેવવિધોઽર્જુન ।

જ્ઞાતું દ્રષ્ટુઃ ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટું ચ પરંતપ ॥

હે અર્જુન ! “ વેદ, તપ, દાન, યજ્ઞ વિગેરે સાધનોથી પણ, જેમ હું હમણાં મને જોઈ શક્યો, તેમ હું જોઈ શકાતો નથી, પણ હેપરંતપ ! કેવળ અનન્ય ભક્તિથીજ એ પ્રમાણેના મહારા સ્વરૂપનાં દર્શન, મહારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન તથા તત્ત્વથી મહારામાં આત્મસંગતિ સાધી શકાય છે. ” ભક્તિયોગનું આ ફલ સાધારણ છે ? ભક્તિના આવેશમાં ગદ્ગદિત સ્વર, રોમાંચ અને ભાવભીના હૃદયના ઊંડા આત્મસંધાનથી જન્મજન્માંતરનાં પાપો તથા વાસનાઓ પણ બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે. એ રીતે વાસનાઓનાં બીજ પણ ભક્તિથી નષ્ટ થતાં, ભક્તને ફરીથી કદિ પાપ કરવાની ઇચ્છા અથવા અસદ્બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી તેથી, તે પોતાના પૂર્વ અપરાધની ક્ષમા માગવાને સંપૂર્ણ અધિકારી બને છે. ભક્ત અર્જુન પણ ભગવાનની કેવી રીતે ક્ષમા માગે છે:-

તસ્માત્પ્રણમ્ય પ્રણિધાય કાર્યં પ્રસાદયે ત્વામહર્માશર્માઙ્ગમ્ ।

પિતૈવ પુત્રસ્ય સ્નેહ સચ્ચુઃ પ્રિયઃ પ્રિયાચાર્દ્દસિ દેવ સૌંદુમ્ ॥

“ હે પ્રભો ! તેથી મસ્તક તથા શરીરવડે આપને સાદાંગ હૃદયત્ પ્રણામ કરી હું આપને પ્રસન્ન થવા પ્રાર્થના કરું, પિતા જેમ પુત્રના અપરાધને સહન કરી લે છે, મિત્ર મિત્રના અને પતિ જેમ સ્ત્રીના અપરાધને ઉપેક્ષા બુદ્ધિથી ચલાવી લે છે, તેમ તમે પણ મેં જાણ્યે અજાણ્યે કરેલા અપરાધોની ક્ષમા આપો. ” આવા શુદ્ધ ભક્તોને ભગવાન ક્ષમા આપે છે એટલું જ નહિ, પણ તેમને આધીન બની જાય છે. તે માટે અંબરીષ વિગેરે રાજાઓનાં દર્શનો સુલભ છે. ભગવાનને આધીન બનાવી દેવા

જેટલી ભક્તિની અતુરતા અને ભક્તિનો પ્રકાર પણ આપણે અવશ્ય જાણવા જોઈએ તે માટે વિશેષ ન કહેતા, પૂર્વના રાજા ચિત્રકેતુ કે જેને નારદજીના ઉપદેશી વિદ્યાધરસ્વરૂપે વિહાર કરતા મહાદેવની નિન્દાથી પાર્વતીનો શાપ થયો, અને જે ત્વષ્ઠાના યજ્ઞકુંડમાં ઇંદ્રના શત્રુરૂપે ઉત્પન્ન થયો, તે વૃત્રાસુર ઇંદ્રની સાથેના યુદ્ધપ્રસંગે ભગવાનના ભક્તોની આતુરતા આતુર મનોદશાનું વર્ણન કરે છે, તે શ્રુત્યો -

અજાતપક્ષા इव मातरं स्वगां स्तन्यं यथा यत्स्ततरां क्षुधाता ।

प्रियं प्रियेव ह्युपितं विषण्णा मनोऽरविन्दाक्षं विद्वक्षते त्याम् ॥

“પાખ નહિ આવેલા પક્ષીના અન્નચાઓ, નારો દેવા ગયેલી પોતાની માતાની, તથા ભૂખ્યા થયેલા વાછરડા પોતાની માતાને ધાવવાની, તેમજ પરદેશ સ્ત્રીધાવેલા પોતાના પ્રિયતમની જેટલી આતુરતાથી તેની પ્રિયા શહુ જોઈ રહે છે, તેટલીજ આતુરતાથી હે કમલનેત્ર ! મહારુ મન આપના દર્શન માટે આતુર થી રહ્યું છે-તલસી રહ્યું છે-”

પ્રિય પાઠજો ! ભક્તના મનની આતુર દશાનું આથી સુંદર વર્ણન ખીજું શું હોઈ શકે ? એવા આતુર ભક્તોને ભગવાન આધીન હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય ?

વળી જ્ઞાની મનુષ્યોનું જ્ઞાન પણ ભક્તિ વગર શોભતું નથી જ્ઞાનીઓને પણ અતકરપુની નિરતર વિશુદ્ધિ માટે ભક્તિની ખાત્ર અપેક્ષા રહે છે આત્મ મહાકવિ ગુણાધી શ્રીતુલસીદાસજી પણ ભક્તિની આવશ્યકતા જ્ઞાનીઓને પણ છે, તે બતાવતા કહે છે —

जहि भक्तमानविमल, तव भयहरणी भक्ति न आदरी ।

ते पार्श्वे मुरदुलभपदादपि, गरतं ह्रमं देखत हरी ॥

विभ्यास करी सब भाश परिहरी, दास तव ज चे रहे ।

जपौ नाम तव यिनु भ्रम तरे भवनाथ राम नमामहे ।

એટલું પ્રાસ્તાવિક વિવેચન કર્યા પછી, ભક્તિ માટે દિવસમાં કયો સમય મુખ્ય છે, તે જોઈએ. એમ તો દિવસમાં બધો વખત ભક્તિ થઈ શકે છે. તત્ત્વવિચારક ભક્તો તો, દિવસનાં પ્રત્યેક કાર્ય કરતી વખતે પણ, ભગવાનનું મનથી ભજન કરી શકે છે. સૂતાં, ખેડતાં, બેસતાં, બેઠાં, ઊંઘતાં, ખાતાં, પીતાં, અને દરેક અવસ્થામાં ભગવત્સ્મરણ થઈ શકે છે અને તેમ કરવું પણ જોઈએ, છતાં મનની એવી એકાગ્રતા તો યોગથી ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ કરી જાણનાર ભક્તોને જ સુલભ છે, ખીજા સામાન્ય ભક્તો માટે એ દશા ધીમે ધીમે પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યારે ભક્તિના અંગનો મુખ્ય સમય કયો? તેના સંબંધમાં શરીર, માનસ અને વિજ્ઞાન શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સવારના સૂર્યોદય પહેલાં દોઢ કલાકનો સમય—પ્રાત્ન મુહૂર્તજ—ઉત્તમ માનવામાં આવ્યો છે. વૈદ્યક્રમનોમાં લખ્યું છે કે,—

બ્રાહ્મ મુહૂર્તે વસિષ્ઠેત્ સ્વસ્થો રક્ષાર્થમાયુષઃ ।

શરીરચિહ્નતાં નિર્વર્ત્ય ચિન્તયેન્મધુસૂદનમ્ ॥

“સ્વસ્થ મનુષ્યે આયુષ્યની રક્ષા માટે પ્રાત્ન મુહૂર્તમાં બેઠવું, અને શરીર સંબંધી ચિંતાનો ત્યાગ કરી મધુસૂદન ભગવાનનું સ્મરણ કરવું.” સવારના સૂર્યોદય પહેલાં દરેક મનુષ્યે બેઠવું જોઈએ. શરીરની તંદુરસ્તી, માનસિક ઉન્નતિ તથા પરમ કલ્યાણ માટે પ્રાતઃકાલની નિદ્રા સર્વથા ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. એ સમયમાં અજ્ઞાન પશુપક્ષીઓનો કલભોલ અને આનંદ જુઓ. એ આનંદ જોતાં પણ એમજ લાગશે કે, આખા દિવસરાત્રિમાં પ્રાતઃકાલનો સૂર્યોદય પહેલાંનો એ સમય જ પરમ આનંદ, પરમ શાન્તિ અને ભક્તિ માટે એક છે. તેથી આ સમય તો કોઈ પણ પ્રાણીએ પ્રમાદથી નિદ્રાવશ રહી નકામો ગાળવોજ નહિ.

ભક્તિને પરમ દૈવત માનનારાઓ માટે ઉપલી પ્રસ્તાવના થઈ. હવે કેટલાક સુધરેલા લોકો, જે આ જગતમાં ઇશ્વર અથવા એવી

કોઇ શક્તિના અસ્તિત્વનીજ ના પાડે છે, તેવા નિરીશ્વરવાદી નાસ્તિકો માટે લક્ષિતના માહાત્મ્ય તથા મીમાંસાની શી ઉપયોગિતા? તેવા સંજ્ઞાનો માટે થોડાજ શબ્દો ! અનન્ત આકાશ, સૂર્યચંદ્રાદિ બ્રહ્મા, નક્ષત્રો, તારાઓ, પૃથ્વી, ઘોડી સરિતાઓ, સાગરો અને પર્વતરાજો, પૃથ્વીકંપ તથા જ્વાલામુખીનો રક્ત તથા બરફની વૃષ્ટિઓ, એ બધામાં, તથા મૃત્યુને પણ સ્થગિત કરવાની હામ ધરાવતા ડૉક્ટરો અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓના જન્મમૃત્યુ અને જીવનની બધી પ્રક્રિયાઓમાં પણ, અમે તો કોઇ અનંત દૈવી શક્તિનો હાથ અવશ્ય માનીએ છીએ. જો એ દૈવી શક્તિ ન હોત તો વિધિવિધ પદ્ધતિવાદી ડૉક્ટર મહાશયો તથા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ પોતાની મેળે મરવાનું કંઈ પસંદ કરત નહિ. એમ મૃત્યુસમયે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છતાં, અભિમાની લોકોને નિરીશ્વરવાદની વાતો કરવી હોય તો ભલે કરે.

તે તેમને મુખારક ! ભારતની ધર્મપ્રાણુ જનતા તો દરેક કાર્યમાં પરમાત્માની શક્તિનેજ કારણ માની ઊંડા ભક્તિભાવથી તેને શરણે જવામાંજ પોતાની પરમ કૃતાર્થતા માને છે, અને પોતાના અભિમાન કે અજ્ઞાનથી, ભક્તિનો દિવ્ય આશ્રય નહિ લેનાર પ્રત્યેક પ્રાણીને, પરમાત્મા સાથે સંગતિ સાધવાની ક્ષણોમાં સહુલાગી થવાને સપ્રેમ નિમંત્રણ કરે છે. અસ્તુ !

અધ્યાય-૧. “ મોક્ષ એજ પરમ પુરુષાર્થ છે, તે પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવા માટે વરાગ્ય, ભક્તિ, યોગ તથા જ્ઞાનરૂપી સાધનોનો આશ્રય દરેક મનુષ્યે કરવો જોઈએ. ” એમ ભગવાન ઉદ્ધવજીને કહે છે.

અધ્યાય-૨. સદ્ગુરુ વગર જ્ઞાન નથી અને દૃઢ જ્ઞાન એજ વરાગ્ય તથા ભક્તિનો આશ્રય છે, તેથી તે જ્ઞાન સદ્ગુરુ પાસેથી કેમ પ્રાપ્ત કરવું, તેનું વર્ણન દશમા સ્કન્ધમાં શ્રુતિઓ કરે છે.

અધ્યાય-૩. સદ્ગુરુ પાસેથી મુમુક્ષુએ શું શું શિખવું, તેનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન ભગવાન્ ઉદ્ધવજીને કહે છે.

અધ્યાય-૪. જ્ઞાનક નામના ઋગ્વેદના મહાન્ ઋષિ સૂત પુરા-
ણિકને “ અમે સર્વે જ્ઞાન લેવાની દૃઢ ઇચ્છાથીજ એકત્ર થયા
છીએ, માટે વગરસંકેતે ખૂબ વિસ્તારથી અમને ભગવાન્ના
શુણ્યવાદ સંભળાવો. ભજન વગરની બધી ક્રિયાઓ નિષ્ફલ છે, ”
એ પ્રમાણે કહી ભક્તિનું માહાત્મ્ય ગાય છે.

અધ્યાય-૫. ભગવાન્ના પરમભક્ત ઉદ્ધવજી “ વેદો તથા
શાસ્ત્રોમાં આત્મકથ્યાણુ માટે વિવિધ સાધનો જતાંચાં છે, તેઓમાં
સૌથી શ્રેષ્ઠ સાધન કયું ? કારણ કે જધાને શ્રેષ્ઠ માનીએ તો તે સર્વનું
એકી સાથે આચરણ થઈ શકે નહિ, માટે સૌથી સુલભ અને શ્રેષ્ઠ
સાધન શું ? ” એમ ભગવાન્ને પૂછે છે, તેના પ્રત્યુત્તરમાં ભગવાન્
“ ભક્તિજ્ઞ આત્મકથ્યાણુનો સર્વ શ્રેષ્ઠ અને સહેલો ઉપાય છે, ”
એમ ભક્તિનું માહાત્મ્ય વિસ્તારથી કહે છે.

અધ્યાય-૬. “ ભક્તિજ્ઞ જો સર્વ સાધનોમાં શ્રેષ્ઠ છે, તો
તે ભક્તિયોગના કેટલા પ્રકાર છે ? ” તે પ્રશ્ન દેવહૂતિ કપિલને
પૂછે છે, પ્રત્યુત્તરમાં કપિલભગવાન્ ભક્તિયોગના પ્રકારનું વર્ણન
કરે છે.

અધ્યાય-૭. સાધુ પુરુષોનાં તથા ભક્તિનાં લક્ષણ, ઉદ્ધવજી ભગ-
વાન્ને પૂછે છે. તેના પ્રત્યુત્તરમાં ભગવાન્ સાધુ પુરુષોના તથા ભક્તિનાં
લક્ષણો કહે છે, તેમજ “ તેવી ભક્તિ તથા સત્પુરુષના લક્ષણોવાળા
માધુ પુરુષોના સંગથી સંસાર સહેલાઈથી તરી જવાય છે, ” એમ
સત્સંગમાહાત્મ્ય પણ કહે છે.

અધ્યાય-૮. “ નિષ્કામ અને હૃદયના ખરા પ્રેમથી કરવામાં
આવતી ભક્તિ તો શ્રેષ્ઠ છેજ, પણ કેટલાક લોકો પોતાની મોટાઈ

અધ્યાય-૩. સદ્ગુરુ પાસેથી મુમુક્ષુએ શું શું શિખવું, તેનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન લગવાનું ઉદ્દવશને કહે છે.

અધ્યાય-૪. જ્ઞાનક નામના ઋગ્વેદના મહાન્ ઋષિ સૂત પુરાણિકને “અમે સર્વે જ્ઞાન લેવાની હઠ ઇચ્છાથીજ એકત્ર થયા છીએ, માટે વગરસંકોએ ખૂબ વિસ્તારથી અમને લગવાનું શુભાનુવાદ સંભળાવો. ભજન વગરની બધી ક્રિયાઓ નિષ્ફલ છે,” એ પ્રમાણે કહી ભક્તિનું માહાત્મ્ય ગાય છે.

અધ્યાય-૫. લગવાનું પરમભક્ત ઉદ્દવશ “વેદો તથા શાસ્ત્રોમાં આત્મકલ્યાણ માટે વિવિધ સાધનો બતાવ્યાં છે, તેઓમાં મૌઢી શ્રેષ્ઠ સાધન કયું? કારણ કે બધાંને શ્રેષ્ઠ માનીએ તો તે મર્વતું એકી સાથે આચરણ થઈ શકે નહિ, માટે સૌથી સુલભ અને શ્રેષ્ઠ સાધન શું?” એમ લગવાનું પૂછે છે, તેના પ્રત્યુત્તરમાં લગવાનું “ભક્તિજ આત્મકલ્યાણનો સર્વ શ્રેષ્ઠ અને સહેલો ઉપાય છે,” એમ ભક્તિનું માહાત્મ્ય વિસ્તારથી કહે છે.

અધ્યાય-૬. “ભક્તિજ એ સર્વ સાધનોમાં શ્રેષ્ઠ છે, તો તે ભક્તિયોગના કેટલા પ્રકાર છે?” તે પ્રશ્ન દેવહૂતિ કપિલને પૂછે છે, પ્રત્યુત્તરમાં કપિલલગવાનું ભક્તિયોગનું પ્રકારનું વર્ણન કરે છે.

અધ્યાય-૭. સાધુ પુરુષોનાં તમા ભક્તિનાં લક્ષણ, ઉદ્દવશ લગવાનું પૂછે છે. તેના પ્રત્યુત્તરમાં લગવાનું સાધુ પુરુષોના તથા ભક્તિનાં લક્ષણો કહે છે, તેમજ “તેવી ભક્તિ તથા સત્પુરુષના લક્ષણોવાળા સાધુ પુરુષોના સંગથી સંસાર સહેલાઈથી તરી જવાય છે,” એમ સત્સંગમાહાત્મ્ય પણ કહે છે.

અધ્યાય-૮ “નિષ્કામ અને હૃદયના ખરા પ્રેમથી કરવામાં આવતી ભક્તિ તો શ્રેષ્ઠ છેજ, પણ કેટલાક લોકો પોતાની મોટાઈ

ખતાવવા તથા ઉદરપોષણ માટે લોકોને ઉત્તરવા ખાતર ભક્તિ કરે છે, તેઓનો આ લોક તથા પરલોક બન્ને બગડે છે," એમ શ્રુતિઓ દર્શાવેલ અર્થમાં પ્રતિપાદન કરે છે.

અધ્યાય-૯. “ ભગવાન્ના ભક્તો ઘણા હોય છે, પરંતુ તેમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ ભગવદ્ભક્તનાં લક્ષણો કેવાં હોય છે ? ” તે નિમિરાજ હરિનામના યોગીને પૂછે છે, અને તે મહાત્મા ભગવાન્ના ઉત્તમ ભક્તનાં લક્ષણો કહે છે.

અધ્યાય-૧૦. ભક્તિની શ્રેષ્ઠતાનું વર્ણન કર્યા પછી, “ ભગવાન્ પોતે ભક્તોને કેટલા આધીન રહે છે, તથા ભક્તો તેમને કેવા પ્રિય હોય છે, ” તે વર્ણન ભગવાન્ ઉદ્ભવજીને કહે છે.

અધ્યાય-૧૧. ભક્ત મહુલાદજી દૈત્ય બાળકોને ઉત્તમ પ્રકારની ભગવાન્ની ભક્તિ કેવી રીતે મેળવવી તેનો ઉપાય, તેમજ ભક્તિની શ્રેષ્ઠતાનો ઉપદેશ કરે છે.

અધ્યાય-૧૨. “ જન્મે તેવો પાપી અને અધિકાર વગરનો મનુષ્ય પણ સત્સંગથી સંસારસાગરને તરી બાંધે છે, ” એમ સત્સંગનું મહાત્મ્ય, ભગવાન્ ઉદ્ભવજીને કહે છે.

અધ્યાય-૧૩. ભગવાન્ના પિતા વસુદેવ પોતાને ચેરે પધારેલા નારદજીને ભગવદ્ધર્મનો પ્રશ્ન કરતા, “ સાધુ પુરુષો કેટલા દયાળુ, કેટલા પરોપકારી, અને કેવા કન્યાણુ કરનાર હોય છે, ” તે કહી મહાત્માઓને દેવથી પણ ઊંચી કોટિના માની, તેમને શરણે જાય છે, તે વર્ણન છે.

અધ્યાય-૧૪. “ સર્વ વિષ્ણુમયં જગન્—આશુ’ જગત્ વિષ્ણુમય છે, ” એમ સમજી, પ્રાણિમાત્રને તમાન ગણવાં, કોઈને દુઃખ ન

આપણું, લેદહદિ કરવી નહિ, સર્વનું કલ્યાણ ઇચ્છવું તથા પશુ-
પક્ષી ઇત્યાદિને પણ ભગવત્સ્વરૂપ સમણ નમસ્કાર કરવા, ઇત્યાદિ
ભગવત ધર્મોનું નિરૂપણ ભગવાન ઉદ્ધવજીને કહે છે.

અધ્યાય-૧૫. નિમિરાણના પ્રશ્નને ઉત્તર આપતાં, કવિ નામના
મોગી, ભગવત ધર્મોનું વિશેષ વિસ્તારથી વર્ણન કરે છે, તે
પ્રકરણસંગત હોવાથી, ભગવત ધર્મોનું નિરૂપણ યોગ્ય રીતે આ
અધ્યાયમાં થાય છે.

અધ્યાય-૧૬. દેવહૂતિ “ અજ્ઞાનનો નાશ કેવી રીતે થાય ? ” તે
કપિજીને પૂછે છે, તેના પ્રત્યુત્તરમાં કપિજીભગવાન, સત્સંગથી
અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ, સાધુઓનાં લક્ષણો તથા ભક્તિનાં લક્ષણો
કહે છે.

અધ્યાય-૧૭. કર્મમાંજ મોક્ષ માનતા અને માયામાં બંધાયેલા
પ્રાચીનબહિર્ રાજા પાસે આવી, નારદજી તેને “ આ વિપયો તથા
ઈદ્રિયોનાં સુખો મિથ્યા—ક્ષણભંગુર—છે, માટે સંસાર પર
વૈરાગ્ય લાવવો, તથા કર્મો પણ ઉત્તમ ગતિને આપતાં નથી,
તેથી અધ્યાત્મજ્ઞાનજ મેળવવું, એજ જીવના ઉદ્ધારનો માર્ગ છે, ”
ઇત્યાદિ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરે છે.

અધ્યાય-૧૮. પોતાના પિતા હિરણ્યકશિપુને મારી ભયંકર-
સ્વરૂપે રહેલા નૃસિંહભગવાન પાસે પ્રહલાદજી, પોતાના માનસિક
ભાવો વ્યક્ત કરતાં, સંસારનું મિથ્યાપણું તથા ભક્તિની ઉત્તમતાનું
વર્ણન કરે છે.

અધ્યાય-૧૯. “ ભગવાનની પૂજા કેવી રીતે કરવી જોઈએ,
તથા તેના કેટલા પ્રકાર છે, તેમજ કયો સમય પૂજા માટે અનુકૂલ
સુ. ૫

છે ? ” ઇત્યાદિ ઉદ્ભવજીના પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં ભગવાન્ પોતાની પૂજના પ્રકારનું વિસ્તારથી વર્ણન કરે છે.

અધ્યાય-૨૦. ભગવાન્ પોતાના ભક્તોની સર્વ પ્રકારની કામનાઓને આપનાર છે, પરંતુ ભગવાન્ના ભક્તોને કોઈપણ પ્રકારની કામના થતીજ નથી, તેથી કેટલાક સકામ ભાવનાવાળા મનુષ્યો, કે જેમને તાત્કાલિક ફલની ઇચ્છા હોય, તેમણે ભગવાન્નાજ અંશરૂપ કથા દેવની ઉપાસના કરવી અને તેનાથી કયું ફલ મળે છે ? તેનું વર્ણન શુકદેવજી રાજા પરીક્ષિતને કહે છે.

અધ્યાય-૨૧. પરમહંસ—સંપૂર્ણ મન્યાસ—ધર્મોના ઉપદેશ માટે અવતાર ધારણ કરેલા ઋષભદેવજી, પોતાના પુત્રોને “ જ્ઞાન કેવી રીતે મેળવવું તે, તથા સકામ ઉપાસનાઓ અને આ બધું જગત્ મિથ્યા છે,” વિગેરે કહે છે.

અધ્યાય-૨૨. “ ઇન્દ્રિયોનો વિજય, સંતોષ તથા સર્વત્ર સમદૃષ્ટિ તેજ જીવ-મુક્તનાં લક્ષણો છે,” એમ નારદજી રાજા યુધિષ્ઠિરને કહે છે.

અધ્યાય-૨૩. માયા ત્રિગુણાત્મિકા છે, તે ત્રણ ગુણોનાં લક્ષણો તથા વૃત્તિઓને ભણ્યા સિવાય, તેને જીતી શકાય નહિ, તેથી ભગવાન્ ઉદ્ભવજીને ત્રણ ગુણની વૃત્તિઓનું વિવેચન કહે છે.

અધ્યાય-૨૪. ત્રણ ગુણો તથા તેમની વૃત્તિઓને જીતી, મનુષ્ય કેવી રીતે ગુણરહિત થઈ નિર્ગુણ બ્રહ્મના માર્ગમાં વિચરી શકે છે, તે ગુણોને જીતવાના ઉપાયનું વર્ણન ભગવાન્ ઉદ્ભવજીને કહે છે.

અધ્યાય-૨૫. ભગવાન્ની માયાથી મોહ પામેલા બ્રહ્મા વાઇ-રકાં તથા ગોવાળીઆઓનાં બાલકોને એક વર્ષપર્યંત બ્રહ્મલોકમાં

યોગનિદ્રામાં સૂવડાવી દે છે, પરંતુ વ્રજમાં તો ભગવાન્ બધાનું સ્વરૂપ ધારણ કરી કામ ચલાવે છે, તેથી વ્યવહાર અટકતો નથી. વર્ષને અંતે પ્રહ્લાદેશીને વૃદ્ધાવનમાં આવીને ભગવાનની માયાના વિસ્તારને બુઝે છે, મનથી તે ભગવાનને ચરણે બાય છે, ભગવાન્ પોતાના માયારૂપી પડદાને ખગેડી હવે છે, ત્યારે જેને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે, તે પ્રહ્લાદ પોતાના અપરાધની ક્ષમા માગતાં ભગવાનની મૃતિ કહે છે અને ભક્તિનું માહાત્મ્ય ગાય છે.

અધ્યાય-૨૬ “ દરેક વસ્તુના વિધિનિષેધ તથા શુભદોષનો વિવેક, વેદોમાળ કહેલો છે તેથી લેદદૃષ્ટિ વેદવિહિત છે, તે કેવી રીતે નિવૃત્ત થાય ? ” એમ ઉદ્ભવજી ભગવાનને પૂછે છે પ્રત્યુત્તરમાં ભગવાન્, વેદોમા કહેલા કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાન એ ત્રણ માર્ગનું વિવેચન કરી ભક્તિમાર્ગની શ્રેષ્ઠતા બતાવે છે.

અધ્યાય-૨૭ વ્યવહારદશામાં વેદપ્રતિપાદિત કર્મમાર્ગમાં, પદાર્થોની શુદ્ધિ અશુદ્ધિનો વિવેક, ભગવાન્ ઉદ્ભવજીને કહે છે.

અધ્યાય-૨૮ ભગવાનના મહાન્ ભક્ત ચિરંજીવ માર્કંડેયઋષિ તથા મહાદેવનો સ્વાદ, આ અધ્યાયમાં આપવામાં આવ્યો છે તેમાં માર્કંડેયઋષિની નમ્રતા તથા કોઈ પણ વસ્તુની ઇચ્છારહિતતાનું ખાસ વર્ણન છે “ ભગવાનના અનન્ય ભક્તો, આ લોકના વિલાસપૈભવો, ઇન્દ્રપદના ભોગો કે પ્રહ્લપદનું ઐશ્વર્ય પણ ચાહતા નથી, તેઓ તો કેવલ ભક્તિમાળ મગ્ન રહી પરમ આનંદનો અનુભવ કરે છે, ” ઇત્યાદિ માર્કંડેયઋષિનું ચરિત્ર સૂત શોનકાદિક ઋષિઓને કહે છે.

૩ યોગપ્રકરણ.

ભગવાન્ પત જલિ “યોગધિત્ત્વૃત્તિનિરોધ-ચિત્તની વિવિધવૃત્તિ
ઓને રોકી પોતાના સ્વાધીનમા રાખવી,” તેને યોગ કહે છે. આત્મા
સ્વય પ્રકાશ છે, સ્વાધીન છે સરીરરૂપી રથ, કે જે ઇન્દ્રિયોરૂપી
ચોડાઓથી ચાલે છે તેમા જેસનાર રથી તે છે ગાડીની અંદર
જેસનાર માલીકની મરણ પ્રમાણે, જે ગાડી તથા ચોડાઓની
ગતિ ન હોય, તો ગાડીની તથા તેમા જેમનારની કેવી દશા થાય,
તે કંપી થયો ! યોગ શબ્દ સાબળી ચમકી જવાનું કંઈ કારણ
નથી માત્ર સન્યાસી, સાધુ, મહાપુરુષ કે સંસાર ત્યાગ કરેલા
યતિઓ-૪ યોગસાધના કરી શકે, એવું કંઈ નથી દરેક મનસારી,
દરેક છુવ, દરેક દેવ તથા તાક્ષાત્ પરમેશ્વર પણ યોગી છે
યોગનો આશ્રય કરી તે અનન્ત બ્રહ્માડોને ઉત્પન્ન કરે છે, રક્ષણ
કરે છે અને અતે પોતાનામા સમાવી દે છે એ યોગ એ પ્રકાર
નો છે સખીજ અને નિર્જાજ મખીજ-માયાવિશિષ્ટ-યોગમા
ર્ગમા ધણાખરા પ્રાણીઓ રહેલા છે, નિર્જાજ-માયારહિત-ત્રણ
શુદ્ધી પર યોગ, કે જેના પ્રતાપે અનન્ત સિદ્ધિઓ પણ યોગીની પામે
અથડાયા કરે છે, તે યોગમાર્ગના દરેક મનુષ્ય અધિકારી નથી,
કારણ તેમા કેટલાક ખામ નિયમે પાળવાના હોય છે સામાન્ય
યોગના સળધમા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર શુ કહે છે, તે જુઓ --

અનાશ્રિત કર્મફલ કાર્ય કર્મ કરોતિ ચ ।

અ સમ્યાસી ચ યોગી ચ ન નિરગ્નિર્ન આશ્રિય ॥

“ જે મનુષ્ય કર્મના ફલની ઇચ્છા રાખ્યા વગર કરવા યોગ્ય
કર્મોનું આચરણ કરે છે, તેજ ખરો સન્યાસી અને યોગી છે
અસિ ન રાખી, ખાચ મહાયજ્ઞ ન કરે, અથવા વેદવિહિત ક્રિયાઓ
હોડી દઈ, કર્મ ન કરે, તે યોગી નથી ” વળી ‘ યોગ કર્મસુ કી-

શાલમ—કરવા યોગ્ય કર્મોમાં કુશલતા-તત્પરતા-તેનું નામ યોગ ' એ સ્પષ્ટ વ્યાખ્યાના આધારે ઉરેક મનુષ્યે પોતાને યોગી-કર્મયોગી- સમજવો જોઈએ સાક્ષાત્ ઇશ્વર પણ પોતાના સખીજ યોગનો આશ્રય કરી, કર્મ કરતા ન હોય તો આ જગત ક્યારેજ તૂટી ગયું હોય, તેમજ આપણે પણ આગમ અથવા અકર્મણ્ય જાનીએ, તો આ સંસારમાં જીવવા માટે અયોગ્ય થઈએ વ્યવહારદશામાં કરવા યોગ્ય બધાં કર્મો કરવા, તેનું નામ કર્મયોગ છે એ યોગ વ્યવહારદશા માટે ખાસ છે, છતાં કદાચ સુસ્તપણે અન્ત સુધી તેનું જ અવલંબન કરવામાં આવે, તો વ્યવહારદશાથી પર આત્મતિક ગતિ પામવાને અધિકારી થઈ શકાય. સંસારના દર્શન શ્રવણ ઇત્યાદિ મિથ્યા પદાર્થોના સુખોપભોગ પછી, વિવેકી મનુષ્યને પોતાની મેજે વૈરાગ્યપ્રાપ્તિ થાય છે, વૈરાગ્યથી ભક્તિ અને ભક્તિથી ચિત્તવૃત્તિઓની એકાગ્રતારૂપ યોગ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે યોગની પ્રસાદીથીજ, દિવ્ય અધ્યાત્મજ્ઞાન કે જેમાં પરમ શાંતિ અને પરમ આનન્દ છે, તે તેને મળે છે. પરંતુ વ્યવહારદશામાં કર્મયોગને આશ્રય નહિ કરીને, માત્ર અશક્તિથી ઉદરપોષણ કરવાના હેતુથી ધારણા કરેલા યોગની કંઈ કીમત નથી ઉદરપોષણ માટે યોગી બનેલાઓની સખ્યા સારવર્ધનમાં આજે ઘણી ચોટી છે તેવા યોગી થવાની કોઈએ ચેષ્ટા કરવી નહિ તેવા યોગીઓથી પોતાનું અહિકે કલ્યાણ, લોકકલ્યાણ કે પરલોકકલ્યાણ, કંઈપણ ગાંધી શકાતું નથી શુભાઈજી શ્રીતુલસીદાસજી પણ કહે છે —

નારી મુર્દૈ શ્વસન્નપ્તિ નાસી, મુદમુદર્દૈ મયે સન્યાસી ।

તે વિપ્રસન પૌંવ પૂજાવર્હી, વમયલોક નિજહાથ નસાવર્હી ॥

“શ્રી મરી ગઈ, ઘરની બધી સપત્તિ પહેલેથીજ પોતાના પ્રમાદથી નાશ પાવી ગઈ, તેવા લોકો મુંડ મુંડાવીને સન્યાસી થાય છે, સંન્યાસી ગ્રાહણનો પણ શુરુ છે, એ નિયમ પ્રમાણે

તેઓ બ્રાહ્મણો પાસેથી પણ ચરણપ્રદાવનાદિ પૂજા કરાવે છે, તેથી તેમનો આ લોક તો ખરાબ થયોજ છે, પરંતુ અયોગ્ય સંન્યામથી પરલોક પણ પોતાને હાથેજ તેઓ નષ્ટ કરે છે " આવા શોકપ્રદ યોગીની દશામાથી બચાવી પરમાત્મા આપણને સાચા કર્મયોગી બનાવે, એજ પ્રાર્થના !

આ યોગપ્રકરણમાં લગવાને જગતની કેવી રીતે ઉત્પત્તિ કરી, કેમ તેનું પોષણ કરે છે અને અન્તે કેવી રીતે ઇશ્વરમાં લય પામે છે ? તેનું ખાસ વર્ણન છે તે ઉપરાંત સંસારથી વિરક્ત અને લક્ષિતપ્રાપ્ત નિષ્કામ યોગી, કઈ રીતે સિદ્ધિઓને મેળવે છે ? સિદ્ધિથી પણ પર થવાનો અધિકારી તે કેમ બને છે ? તથા યોગ કેટલા પ્રકારનો છે ? તેનાં લક્ષણો શા છે ? યોગનું ખરું તાત્પર્ય શું છે ? વિગેરે ખાસ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે સહૃદયમાં સંસારનો કર્મ-યોગ—મગ્નુષ્ય બ્રહ્મની સૃષ્ટિ અને વિસ્તાર—તથા નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના—નિર્માળ યોગ સમાધિ—માટે મહાન ઋષિ પતંજલિએ બતાવેલા યોગશાસ્ત્રનો આ પ્રકરણમાં ઘણો વિસ્તાર છે. સિદ્ધિ-ઓને અપાવનાર, તથા મોક્ષ સાધી આપનાર, યોગનાં મુખ્ય આઠ અંગ—યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, પારણા, ધ્યાન, સમાધિ—છે તેના વિશેષ લક્ષણો તથા મિદ્ધિઓનો ઉદ્ભવ આ પ્રકરણમાં છે, એટલે તેનું પિષ્ટપેષણ નહિ કરતા અભ્યાસોની સહૃદય અવતરણિકા જ નીચે આપવામાં આવે છે

અભ્યાસ-૧ આ જગતના કર્તા મહાન્ પરમેશ્વરની ઇચ્છા-પ્રમાણે ચાર પ્રકારના લય થયા કરે છે. નૈમિત્તિક, પ્રાકૃતિક, આત્મતિક તથા નિત્ય બ્રહ્મનો દિવસ પૂરો થતા રાત્રિના પ્રાર-ભમાં જે મૃદિવ્યવહાર બધ પડે છે તે “નૈમિત્તિક લય” કહેવાય છે, બ્રહ્માનુ મો વર્ષનું આયુષ્ય પૂરું થતા જે લય થાય છે તે “પ્રાકૃતિક લય,” જીવની બ્રહ્મ સાથે સંગતિ-મોક્ષ—તથા બ્રહ્મરામથી

સર્વ પ્રકારના પ્રપંચનો લય-નાશ-થઈ જાય છે, તે “આત્યંતિક રૂપ” અને પ્રતિક્ષણે વિનાશની પ્રક્રિયા, જે આ જગતમાં ચાલી રહી છે, તે અણુ પરમાણુ તથા પિંડો બદલાવાની ક્રિયા, “નિત્ય લય” કહેવાય છે. આમાં પ્રજ્ઞાના ૧૦૦ વર્ષના આયુષ્ય પછી જ્યારે પ્રાકૃતિક રૂપ થાય છે, ત્યારે આખું જગત જલમય થઈ જાય છે. દિવ્ય ૧૦૦ વર્ષ સુધી, બધાં તરવો તથા માયા, ભગવાન્ નારાયણમાં અંતર્ગત હો છે. ૧૦૦ વર્ષને અંતે નારાયણ ભગવાનને સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા થાય છે, ત્યારે યોગમાયાના પ્રભાવથી તેમના નાભિ-કમલમાંથી પ્રજ્ઞાની કેવી રીતે ઉત્પત્તિ થાય છે, તે મૈત્રેય વિદુરને કહે છે.

અધ્યાય-૨. સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા થવાથી, ભગવાન્ નારાયણે પોતાનું સ્થૂલ શરીર જેને “વિરાટ દેહ” કહેવામાં આવે છે, તેને પ્રકૃતિનાં તરવો વિગેરે સાથે મળીને કેવી રીતે ઉત્પન્ન કર્યું, તે વર્ણન મૈત્રેય વિદુરને કહે છે.

અધ્યાય-૩. ભગવાનનું એવું સ્થૂલ તથા સુક્ષ્મ શરીરજ આખા જગતનું મૂલ કારણ છે, તેમાં આ આખું પ્રજ્ઞાંડ રહેલું છે, તે પ્રજ્ઞાંડના કયા દેવતા ભગવાનના કયા સ્થાનમાં તથા ઘીળાં પ્રાણીઓ કયા કયા સ્થાનમાં રહેલાં છે, વિગેરે પરમાત્માના વિરાટ શરીરની વિભૂતિનું વર્ણન, શુકદેવજી શન પરીક્ષિતને કહે છે.

અધ્યાય-૪. પરમાત્મા પોતેજ કાલપુરુષ છે. જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા વિનાશ તેમનેજ આધીન છે. નાસ્તિક લોકો જેમને માનતા નથી, તે કાલપુરુષનું જગતના નિયંત્રા તરીકે કેટલું બધું બલ છે, તેનું વર્ણન કપિલભગવાન્ પોતાની માતા દેવ-હૂતિને કહે છે.

અધ્યાય-૫ “ જગત્ની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ ? ” તે પરીક્ષિત રાજાના પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં શુકદેવજી, નારદઋષિ બ્રહ્મા પાસે જગત્ની ઉત્પત્તિ કરનાર કોણ છે વિગેરે પૂછવા ગયા હતા, તે વર્ણન કહે છે નારદજીને પ્રત્યુત્તર આપતા બ્રહ્મા, વિરાટ પુરુષના શરીરમાં આ સમસ્ત બ્રહ્માડની રચના કેવી રીતે થયેલી છે, તેનું વર્ણન કરે છે

અધ્યાય-૬ નારાયણ ભગવાનની ઇચ્છા અને આરાતુસાર બ્રહ્માએ પ્રાકૃત તથા વૈકારિક સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી, એમ એ છ પ્રકારની પ્રાકૃત, ત્રણ પ્રકારની વૈકૃત અને એક બન્નેની મિશ્ર, એમ દશ પ્રકારની બ્રહ્માની સૃષ્ટિનું વર્ણન, મૈત્રેય વિદુરને કહે છે

અધ્યાય-૭ વિરાટપુરુષની વિભૂતિઓનું વર્ણન બ્રહ્મા નારદજીને કહે છે

અધ્યાય-૮ સખીજ્ઞ જ્ઞાન કરવાના દેવતા આશ્રયમહિત ચિત્તવૃત્તિનિરોધાત્મક—યોગનું સ્વરૂપ, કપિલભગવાન પોતાની માતા દેવહૂતિને કહે છે

અધ્યાય ૯ યમનિયમ વિગેરે યોગના આવશ્યક અંગોના લક્ષણ ભણવાની ઇચ્છાથી ઉદ્ભવજી તેમના સંબંધમાં ભગવાનને પૂછે છે, તેથી ભગવાન ઉદ્ભવજીને યમ નિયમ ઇત્યાદિની વ્યાખ્યા કહે છે

અધ્યાય-૧૦ સખીજ્ઞ યોગની સ્થિર ધારણા માટે આસનનો જય કરવાની આવશ્યકતા છે સ્થિર જોડા મિવાય ચિત્તવૃત્તિઓ કયાથી સ્થિર રહે ? તેથી યોગમાં ઉપયોગી પદ્માસન વિગેરે આસનોના લક્ષણ તથા ફલનું વર્ણન કપિલજી પોતાની માતા દેવહૂતિને કહે છે

અધ્યાય-૧૧ ભગવાનનું ધ્યાન કેવી રીતે કરવું, તે ભગવાન પોતે ઉદ્ધવજીને કહે છે

અધ્યાય-૧૨ ભગવાનનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ, જે યોગીઓના હૃદય મંદમલમા વિરાજેલું છે તેની ધારણા કેવી રીતે કરવી, તે શુકદેવજી પરીક્ષિત રાજાને કહે છે

અધ્યાય-૧૩ ભગવાનના સગુણ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપનું ધ્યાન કેવી રીતે કરવું, તે વિશેષ વિસ્તારથી કથિલજી પોતાની માતાને કહે છે

અધ્યાય-૧૪ શબ્દબ્રહ્મ-વેદવાણી-થી જે બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરવામા આવ્યું છે તે, એટલે વેદના સગુણ બ્રહ્મના સ્વરૂપનું વર્ણન ભગવાન ઉદ્ધવજીને કહે છે

અધ્યાય-૧૫ નાદબ્રહ્મ એટલે વેદનારાયણની ઉપાસના કેવી રીતે કરવી, તેના કેટલા નિભાગ છે વિગેરે વર્ણન, સૂત શૌનકાદિક મુનિઓને કહે છે

અધ્યાય-૧૬ એ પ્રમાણે સગુણ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જાણ્યા પછી પણ, જડ તરવોવાળી પ્રકૃતિ તથા પુરુષના જ્ઞાનથીજ જીવ મોક્ષાધિકારી થાય છે તે, તેમ પ્રકૃતિ અને પુરુષના જ્ઞાનનો વિવેક કેમ પ્રાપ્ત કરવો, તે કથિલજી પોતાની માતાને કહે છે

અધ્યાય-૧૭ આત્મામાજ સર્વ શક્તિઓ રહેલી છે, અને જીવાત્મા એ સાક્ષાત્ ઇશ્વરજ છે, તે તથા આત્મામા આ જગતના દરેક પદાર્થની કેવી રીતે ઉત્પત્તિ થઈ અને લય કેવી રીતે થાય છે, તે ભગવાન ઉદ્ધવજીને કહે છે

અધ્યાય-૧૮ જગત્ની ઉત્પત્તિમા ઉપાદાન કારણરૂપ મહારાત્મ, પ્રકૃતિ, પાત્ર મહાબૂતો, તેમની તન્માત્રાઓ, મન, બુદ્ધિ, અહુ-

કાર અને ચિત્ત વિગેરે કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયાં તથા આ શરીરમાં કયાં રહેલાં છે, વિગેરે વર્ણન કપિલભગવાન્ પોતાની માતા દેવહૂતિને કહે છે.

અધ્યાય-૧૯. આ જગત્માં જોવામાં આવતી બધી વસ્તુઓને મિથ્યા, તથા કેવળ આત્માનેજ સત્ય કેવી રીતે સમજવો, તે નારદજી યુધિષ્ઠિરને કહે છે.

અધ્યાય-૨૦. શ્રુતિઓ નિર્ગુણ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરતાં તેની સ્તુતિ કરે છે, તે વર્ણન છે.

અધ્યાય-૨૧. વારંવાર જન્મમરણ ધારણ કરવાં કોને અભીષ્ટ હોય ? ધણાઓ પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે કોઈકનેજ અપુનર્જન્મ-માર્ગમાં સફલતા મળે છે, કારણ કે એ માર્ગમાં અનેક પ્રકારનાં વિઘ્નો છે. તે વિઘ્નોને કેવી રીતે દૂર કરવાં, તે ભગવાન્ ઉદ્ધવ-જીને કહે છે.

અધ્યાય-૨૨. “જેને મૃત્યુ થોડા વખતમાં પ્રાપ્ત થવાનું છે તેવા જીવે શું કરવું, કે જેથી તેને મૃત્યુનો ભય લાગે નહિ અને પરમ આનંદ સાથે તે પોતાની સદ્ગતિ સાધી શકે ?” એવા પરીક્ષિત રાજાના પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં “ઘરનો ત્યાગ કરી સર્વમાંથી આસક્તિ છોડી દઈ, દેહત્યાગ વખતે ભગવાન્ના સ્થૂલ સ્વરૂપની ધારણા કેવી રીતે કરવી” તે શુકદેવજી કહે છે.

અધ્યાય-૨૩ થી ૨૫. દેહત્યાગ વખતે મનુષ્યે કેવા વિચારો રાખવા તથા દેહત્યાગ કેવી રીતે કરવો, કે જેથી સદ્ગતિ પ્રાપ્ત થાય ? તે યોગીઓના દેહોત્ક્રમણની વ્યાખ્યા, શુકદેવજી રાજા પરીક્ષિતને કહે છે.

અધ્યાય-૨૬. જીવને જન્મમૃત્યુ કેવી રીતે થયા કરે છે, તથા

પૂર્વજન્મની સ્મૃતિને બૂલી જઈ જીવ કેવી રીતે જ્ઞાન્તિ પામી જાય છે? તે ભગવાન ઉદ્ધવજીને કહે છે.

અધ્યાય-૨૭. આ જગતમાં નાના પ્રકારના રોગ, ચોરી, રાજ. વંશ, શત્રુભય વિગેરે ઘણા લયો છે, તેમાં મૃત્યુનો ભય સૌથી મહાન છે, તે ભયને કેમ નિવૃત્ત કરવો? તે શુકદેવજી રાજા પરીક્ષિતને કહે છે.

અધ્યાય-૨૮. યોગની બધી પ્રક્રિયાઓ સાથે, ચિત્તવૃત્તિને નેશાપ પણ કરે, તેમાં આવતાં વિન્નેને દૂર કરે, તેમ છતાં યોગી જોને એક મહત્ત્વ વિન્ન દૂર કરવાનું હોય છે, અને તે વિન્ન મીજી કોઈ જ નહિ, પણ તપ તથા યોગથી ઉત્પન્ન થયેલી જૂઠા નૃદા પ્રકારની સિદ્ધિઓ છે. સંસારની સર્વ પ્રકારની આસક્તિ-માર્થી છૂટેલો મહાયોગી પણ આ સિદ્ધિઓની લાલચમાં ફસાઈ જાય છે, તેનું મેળવેલું યોગસામર્થ્ય નષ્ટ થાય છે અને ફરીને પણ જન્મમરણના ચક્કરમાં તે આવી પડે છે. માટે તે સિદ્ધિ-ઓથી યોગીએ હંમેશાં દૂર રહેવું, તેવા હેતુથી અદાર સિદ્ધિઓનાં લક્ષણો તથા કઈ ધારણાથી કઈ સિદ્ધિ મળે છે, અને કેવી રીતે તેમની લાલચમાંથી બચવું, તે ભગવાન ઉદ્ધવજીને કહે છે.

અધ્યાય-૨૯. આ ભૂમિના મહાન ચક્રવર્તી રાજાઓ પણ સંસાર ભોગવીને વેરાગ્ય પામી લક્ષિત, યોગ તથા જ્ઞાનના માર્ગે પરમ પદને પામ્યા છે. એવા રાજાઓમાં પૃથુરાજાનું ચરિત્ર જાણવા લાયક છે, તેથી મેત્રેય વિદુરને પૃથુરાજાનો આત્મચોગ કહે છે.

૪ જ્ઞાનપ્રકરણ

“ તમેવ ચિદિત્વાગ્મિમૃત્યુમેતિ નાન્ય પન્થા વિચિતેઽયનાય ”

“ તેજ મહાપુરુષને જાણીને મૃત્યુને પેલે પાર જીવ જઈ શકે છે, પરમ શાંતિ અને અવિનાશિ સ્થાન માટે એ સીવાય બીજો કોઈ પણ માર્ગ નથી ” સુર પાઠકો! જ્ઞાનપ્રકરણ માટે આગળ ધણું કહેવાઈ ગયેલું હોવાથી હવે વિશેષ પ્રસ્તાવના લખવાની રહેતી નથી વરાગ્ય, લક્ષિત અને યોગ, એ ત્રણેનો આશ્રય દેહ તરવ જ્ઞાન છે જ્ઞાન વગર મેળવેલા સરકારો સહુમા નષ્ટ થઈ જાય છે. “ આપણા શરીરમા વિરાજતો આત્મા, એજ આખા જગતમા વ્યાપક છે, તેનાથી ભિન્ન કોઈ પણ વસ્તુ નથી ” એવું જ્ઞાન મેળવવા માટે અનંત જન્મે સુધી પ્રયત્નો કરવા પડે છે ગમે તેવી લક્ષિત, વરાગ્ય કે યોગનું પરિણામ દેહ અધ્યાત્મજ્ઞાનજ છે જ્ઞાન સ્વય પ્રકાશ છે, જ્ઞાનથી સિદ્ધ થયેલા જીવો, ફરીને માતાન ગર્ભમા-સ સારના જન્મમરણરૂપી બંધનમા-આવતા નથી, તેથી તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા તરફ પૂરતું લક્ષ્ય દરેક મનુષ્યે આપણુ જોઈએ સ સારના ભૌતિક પદાર્થોના જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન કરતા આત્માનુ આ જ્ઞાન અતિ ઉચ્ચ કોટિનું છે, તેમાથીજ સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનની શાખાઓનો વિસ્તાર થયેલો છે, અને તેમાથીજ પરમ શાંતિ સુખ અને આનંદનો અનુભવ થઈ શકે છે તેથી એવા ઉત્તમ અધ્યાત્મજ્ઞાનનું જ જેમા વર્ણન છે, તેવા પ્રકરણના અધ્યાયોની સમીક્ષા કરીએ

અધ્યાય-૧ “ વેદમા કહેલા કર્મો કરવા યોગ્ય છે, કે તેમનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, કે માત્ર અજ્ઞાન દશામા કર્મો કરવા અને જ્ઞાની દશામા કર્મો છોડી દેવા જોઈએ અથવા તો જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી

પણ કર્મો તો કરવાંજ બેઠાએ, ” ઇત્યાદિ સંશય થતાં ઉદ્ધવજી ભગવાનને પૂછે છે. તેના પ્રત્યુત્તરમાં “ ચિત્તની શુદ્ધિ માટે કર્મોની આવશ્યકતા છે, ચિત્ત શુદ્ધ થયા પછી ભક્તિ તથા જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય તેવાં કર્મો કરવાં, આ સમસ્ત જગતનો પ્રપંચ અવિદ્યાથી ભાસે છે, વાસ્તવિકમાં બધું ઇશ્વરમય છે, ” એમ જ્યારે સમજાય અને શરીરના સુખદુઃખાદિ કર્મો નષ્ટ થઈ જાય, ત્યારે કર્મો કરવાની ખાસ જરૂર રહેતી નથી. તે વખતે ‘ દેહત આત્મચિંતન, એજ કર્મ ગણાય છે, ’ એમ ભગવાન ઉદ્ધવજીને કહે છે.

અધ્યાય-૨. પ્રકૃતિ અને પુરુષનો વિવેક ઉદ્ધવજી ભગવાનને પૂછે છે, તેના પ્રત્યુત્તરમાં ભગવાન પ્રકૃતિનો મિથ્યાભાવ તથા આત્માની સત્યતા વિષે વિવેચન કરે છે. પ્રકૃતિના પ્રપંચરૂપ સૂક્ષ્મ દેહનું કોષ્ટક પણ અહીં આપેલું છે, કે જેથી પ્રકૃતિની સત્તા અને વિસ્તાર ક્યાં સુધી છે તે જાણી શકાય.

અધ્યાય-૩. “ જીવ અને ઇશ્વરના સ્વરૂપમાં કંઈજ ભેદ નથી, દેહત માયાની ઉપાધિથી કર્ણો ભેદ છે, તે ભેદને જે મનુષ્ય ભગવાનને શરણે જાય છે, તે ઉત્તમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી દૂર કરી શકે છે, ” એમ સૂત શૌનકાદિક ઋષિઓને કહે છે.

અધ્યાય-૪. “ પ્રકૃતિનાં મુખ્ય તરવો કેટલાં છે ? ” તે ઉદ્ધવજી ભગવાનને પૂછે છે, ભગવાન તેના પ્રત્યુત્તરમાં ૪ થી માંડી ૨૮ પર્યાંત તરવો જૂઠા જૂઠા ઋષિઓએ માનેલાં છે, તે વિસ્તારથી કહે છે.

અધ્યાય-૫. પ્રકૃતિના પ્રપંચરૂપ જઠ તરવોને જાણ્યા સિવાય શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ્ઞાન થાય નહિ, તેથી તરવોનાં લક્ષણો ભગવાન ઉદ્ધવજીને કહે છે.

અધ્યાય-૬. વિષ્ણુ ભગવાનના સ્વરૂપનું વર્ણન નિમિ રાજા

અધ્યાય-૨૨ જ્ઞાની મનુષ્યને ટાઢતડકો, હર્ષશોક, સુખ-
દુઃખ સર્વ સમાન થઈ જાય છે, કારણ કે તેને દરેક અવસ્થામાં
ઈશ્વરનોજ સાક્ષાત્કાર થાય છે, છતાં કોઈ વખતે અત કરણની
વૃત્તિઓમાં લેદલાવ ઉત્પન્ન થઈ આવે છે, પરિણામે સુખદુઃખ,
માનાપમાન, તેને લાગે છે, તેથી તેનું અધ પતન થાય છે, માટે
જ્ઞાની મનુષ્યે તો કોઈ પણ દશામાં ખીજાઓથી થતા અધવા
પોતાની મેજે ગ્રાસ થતા સુખદુઃખને સમાનજ ગણવા જોઈએ,
એજ જ્ઞાનનું ખરું રહસ્ય છે, તે સખધમાં માળવાના એક કૃષણ
બ્રાહ્મણને ઇતિહાસ લગવાનું ઉદ્દવણને કહે છે

અધ્યાય-૨૩ “જ્ઞાનયોગ કેમ પ્રાપ્ત કરવો તથા તેના લક્ષણો
કેવા છે?” વિગેરે લગવાનું ઉદ્દવણને કહે છે.

અધ્યાય-૨૪ “આત્મજ્ઞાન કેવી રીતે દૃઢ થાય, તથા તેના
માર્ગમાં આવતા વિઘ્નોની કેમ નિવૃત્તિ થાય?” તે લગવાનું ઉદ્દ
વણને કહે છે

અધ્યાય-૨૫ લગવાને હ્રસ-વરૂપ ધારણ કરી સનકાદિક
ઋષિઓને ઉપદેશ આપ્યો હતો તે સમસ્ત અધ્યાત્મજ્ઞાનના સાર
રૂપ ઉપદેશ આ અધ્યાયમાં આપવામાં આવ્યો છે.

અધ્યાય-૨૬ “પ્રકૃતિ જડ અને પુરુષ ચૈતન્ય છે, પ્રકૃતિ પરત ત્ર
તથા આત્મા સ્વાધીન છે,” એવા પ્રકારના જ્ઞાનથી જીવને મોક્ષ પ્રાપ્ત
થાય છે, તે લગવાનું ઉદ્દવણને કહે છે

એ પ્રમાણે ચાર પ્રકરણોની પ્રસ્તાવના પછી પાંચમા અધ્યાત્મ
પ્રકરણની પ્રસ્તાવના લખવી, તે સોનાપગ ઢાળ ચડાવવા જેવું
છે લગવાનું શ્રીશંકરાચાર્યના ઉત્તમ વેદાન્તનિબંધોની શ્રેષ્ઠતા
વિષે કહેવાનું હોયજ નહિ. રક્ત ભાષાતર મેં કર્યું છે, તેથી

તેમાં કોઈ પણ પ્રકારની ક્ષતિ હોય, તો સુસં પાઠકો દરમુજર
કરશે એવી આશા છે.

અંતિમમાં ઘણાં જાણીતા જ્ઞાનવિજ્ઞાનસ પદ્મ યજ્ઞ, વિદ્યા તથા કલા-
ઓને પ્રકાશ જગતને આપે, ક્ષત્રિયો ભારતના સુરવીર મંતાને યજ્ઞ,
પ્રાચીન તથા અર્વાચીન યુદ્ધ સામગ્રીથી વિભૂષિત બની, ભારતનું
રક્ષણ કરે, કારણ કે સમસ્ત વિશ્વમાં ફક્ત એક ભારતવર્ષજ
એવો દેશ છે, કે જ્યાં આત્મરક્ષણ માટે પશુ અસ્ત્ર અને શસ્ત્રની
તાલીમ નથી, હુથિયારખાનીના કાયદાને તખી લડાયક ક્ષત્રિયાદિક
ગતિઓ રદ કરાવે અને પોતે વીર બને, વૈશ્યો વ્યાપાર વાણિ
જ્યના વિકાસથી આખી સુધરેલી દુનીયાના મોટા શરેફ-ખેંકરા-
બને અને શત્રો એ ત્રણે વર્ણોની ઇર્ષ્યાંકુલિત જાવે સંધા કરે,
એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ. એ પ્રમાણેની વર્ણવ્યવસ્થાનેજ
અમે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય કે સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા કહીએ છીએ.
પરમાત્મા તેણે સ્વરાજ્ય-પુનઃ વર્ણાશ્રમધર્મનું દૃઢ સ્થાપન-
ભારતને જલ્દીથી આપે, એજ તેમનાં ચરણકમલમાં સમર્પિત
સહુદય વિનમ્ર પ્રાર્થના છે. અસ્તુ !

इत्यस्त्यतिविस्तरेण ।

ગિ. સ. ૧૯૮૭
માસ શુક્લ પચમી,
વિપવાહી, ધર નં ૯૨,
સુ. બાઈ-૨.

}

નિવેદક:-

પડિત ધનંજય મુસરિ પાંધી.

“શ્રીસુબોધસિંધુ” માટે મળેલા અભિપ્રાયો.

“શ્રી ગોકુલનાસ તેજપાલ સ સ્કૃત કેલેજ”ના
પ્રધાન અધ્યાપકનો અભિપ્રાય.

“શ્રીસુબોધસિંધુ” નામના ગ્રન્થના કેટલાક ભાગની મે સમીક્ષા કરી છે, અને આ સમ્રઢ મને ઘણોજ પસંદ પડ્યો છે. વિદ્વાનેશુ આ સમયમા કર્તાવ્ય છે, કે આવા આવા ઉત્તમ શાસ્ત્રીય વિષયોના ભાષાતરથી સંસ્કૃત સાહિત્યને સંસ્કૃત નહિ જાણનાર જનતાના પ્રસંગમા લાગી તેના ધાર્મિક સંસ્કારો દૃઢ કરવા આ ગ્રન્થની સાથે આપવામા આવેલી ભૂમિકા અત્યંત મનન કરવા લાયક છે. ભૂમિકાના લેખક પંડિત ધનંજયજી મ્હારી સાથે લાખા વખતથી પરિચિત છે, પરંતુ તેમની પ્રતિભામા મ્હારો વિશેષ વિશ્વાસ તો આ ભૂમિકાના અવનોગન પછીજ થયો છે.

મુબઈ
સં ૧૯૮૭ શાસ્ત્રી
શુકન ૨ શુરવાર

લી
રમાપતિમિશ્ર.

વસનજી મનજી સંસ્કૃત પાઠશાળા-જુની હુનુમાન ગણી-ના
પ્રધાન અધ્યાપકનો અભિપ્રાય.

“શ્રીસુબોધસિંધુ” નામનુ પુસ્તક મે વાંચ્યુ, તેમા વૈરાગ્ય, ભક્તિ, યોગ અને જ્ઞાન એમ ચાર પ્રકરણો ગોઠવ્યા છે. પાછળથી તત્ત્વબોધ, આત્મ બોધ અને વાક્યવૃત્તિ, એમના ભાષાતર પણ આપ્યા છે, એટલે આ ગ્રન્થ મુમુક્ષુને જરૂર ઉપયોગી છે, એમ કહ્યા સિવાય ચાલશે નહિ. શ્રીમદ્ભાગ વનમા છુટા છુટા સર્વે જાનના પ્રકરણોના અધ્યાયોને અનુક્રમથી જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં ગોઠવનાથી વાચનાર સહેવાઈથી તે વિષય સમજી શકશે આ બાબતમા સપાઠકને ધન્યવાદ થટે છે અને પ્રસ્તાવના તથા ખીજા ત્રણ પુસ્તકોનુ ભાષાતર કરનાર પંડિત શ્રી ધનંજય મુરારિ પાધીએ સારો શ્રમ લીધો છે. પ્રસ્તાવના જો કે ઘણી વિસ્તૃત છે, પણ વાચવા યોગ્ય છે, તો તે જન્ને જાણના પરિશ્રમને આ પુસ્તક વાંચી સફળ કરશે. એવી સનાતનધર્મનિષ્ઠ નરનારી એને અવામથુ છે.

મુબઈ
નિ સ ૧૯૮૭ શાસ્ત્રી
શુકન ૪ શનિવાર.

દ. હરગોવિંદ ચદુગમ શાસ્ત્રી.

જ્યોતિર્વિભૂષણ, વિદ્યાલાસકર, મહોપદેશક, પ્રાણાચાર્ય પંડિતજીનો અભિપ્રાય.

“શ્રીમદ્બોધસિદ્ધિ” નામનો ગ્રન્થ જે સારી રીતે વિચાર્યો છે આ ગ્રન્થ સનાતન વર્ણાશ્રમધર્મી પ્રગતને ધણેજ ઉપયોગી થશે એમા તો કંઈ સંશય નથીજ, પરંતુ વૈષ્ણવ જનતાને તો આ ગ્રન્થ વગર ચાલશેજ નહિ, એમ કુ માત્ર હું શ્રીમદ્ભાગવતમાથી ચૂટેલા ગીતો તથા સંગ્રહો ઘણા છપાઈ ચૂક્યા છે, પરંતુ “સુબોધસિદ્ધિ” જેવો સંગ્રહ કોઈ ઠેકાણે મુલક નથી વેરાય, ભક્તિ, યોગ અને જ્ઞાન, એ ત્રણ પ્રકરણના અભ્યાષોની સકલના ઘણીજ કુદિપૂર્વક કરવામા આવી છે શ્રીમદ્ભાગવત એ મહાસાગર છે, મહાસાગરનું મચન કરી, મેળવવાની વસ્તુ-જ્ઞાનરૂપી અમૃત-આવા પ્રયાસને પરિણમેજ પ્રાપ્ત થાય છે દેવતાઓ ક્ષીર સમુદ્રને જેઈ તૃપ્ત થયા ન હતા, પરંતુ તેના સારરૂપ અમૃત માટે તેમણે કેટલો પરિશ્રમ કર્યો હતો, તે સુપ્રસિદ્ધ વાત છે તેમજ શ્રીમદ્ભાગવતરૂપી મહાસમુદ્ર-ના સારરૂપ અમૃત, તે આ “સુબોધસિદ્ધિ” છે તેનું સેવન કરનાર ધાર્મિક સજ્જનો તથા સજ્જનો કૃતાર્થ થશે છેનટમા આપેના ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યના ત્રણ નિબંધો-તત્ત્વબોધ, આત્મબોધ અને વાક્યવૃત્તિ-ઘણાજ મનનીય છે તેમજ ભાષાતર પણ સરલ ગુજરાતીમા હોવાથી મુમુક્ષુઓને તે અત્યંત જ્ઞાનપ્રદ થઈ પડશે, તેમજ ભૂમિકા, જે અલકારભૂયણ પદિન ધનંજય મુરારિ પાંધીએ લખેલી છે, તે ઘણીજ સમયોચિત અને વિદ્વાનોના પણ મન રંજન કરનારી છે આ પુસ્તકની ભૂમિકા એક મનન કરના લાયક નિબંધ છે, અને તેથી સનાતનધર્મનિષ્ઠ જનતાને ઘણો લાભ થશે, તથા મુગ્ધ જનતાને ધર્મનું ખરું રહસ્ય સમજાશે કુ આ પુસ્તક-વાચના મનન કરના તથા પ્રચાર કરવાની દરેક વર્ણાશ્રમધર્મી વ્યક્તિને બનામજી કરે હું.

મુબઈ

નિ સ ૧૯૮૭ કાલ્યાન } પંડિત શ્રીકૃષ્ણ ગોહનજી શર્મા કાર્તાતિક,
ચુકન પચમી, રવિવાર

“શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા પાઠશાળા” પીકેટ રેલ-ના

પ્રધાન અધ્યાપકનો અભિપ્રાય.

“શ્રીમુખોદધિમિધુ” નામના ગ્રંથનું મેં અવલોકન કર્યું, અને આ સમગ્ર ઉત્તમ લાભો આ ગ્રંથમાં જોવી સકવના કરવામાં આવી છે, તેવી ભાવેજ ખીજે થઈ શકે વેદની શાખાઓ તથા ધર્મસૂત્રના પ્રણેતા, તથા શ્રીમન્મદાભાગ્ય, શ્રીમદ્ભગવાદિ અઢાર પુરાણોના કર્તા વેદવ્યાસ ભગવાનના નામથી ભાગવતમાં કાણુ અપરિચિત છે? તેમજ તેમની શ્રેષ્ઠ પુરાણકૃતિ -શ્રીમદ્ભગવત-જે બધા પુરાણ, બધા ઉપનિષદ અને બધા દર્શનશાસ્ત્રોના જ્ઞાનથી ભરેલી છે, એ વાનને પણ કાણુ નથી જાણ્યું? શ્રીમદ્ભગવતમાં અનેક રસિક ગાથાઓ છે, પદ્ય મોક્ષમાર્ગના અભ્યાસીઓને તે, તેના જ્ઞાનવિભાગજ વિશેષ અભ્યાસ કરવા લાયક છે તેથી સમગ્ર ભાગવતમાંથી તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા અભ્યાસોની યોગના આ પુસ્તકમાં કરવાથી, તે ધણુ ઉપયોગી જણાય છે વળી મોક્ષમાર્ગના મોક્ષાનરૂપ વૈગમ્ય, ભક્તિ, યોગ અને જ્ઞાન એમ ચાર પ્રકરણની રચના તથા તેમના અભ્યાસોની સંગતિ જોના આ પુસ્તક અત્યંત ઉચ્ચ પ્રકરણમાં જોડવામાં આવેલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચાર્યના ભાગતરમહિન ગ્રંથ નિબંધો વેદાતના દર્પણસમાન દેવાથી, પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં વધારો કરે છે પુસ્તકની અંદર લેવામાં આવેલી નોંધો પણ અત્યંત મનન કરવા લાયક અને પ્રાસંગિક છે પુસ્તકની પ્રગટાવના જે પંડિત ધનંજય મુદારિ પાંધીએ લખી છે, તે ૪ પ્રકારના છે પ્રગટાવના આધુનિક મમયમાં ધર્મ તથા ધર્મપ્રચાર માટે સદ્ગ્રંથોની આરંભકતા ધણી સચોટ રીતે પૂરવા કરે છે, તેના વાંચનથી ધાર્મિક જનનાને ધણુ જાણવાનું મળશે

સનાતન વર્ણાશ્રમધર્માનુયાયી પ્રજા, આ ગ્રંથનું સારી રીતે વાંચન તથા મનન કરશે, તે સિમ્મત થોના કટલાક ધાર્મિક ગ્રંથોને જાણ્યા તે બાવશાળી થશે ત્વી, પુરુષ, કે બાલક, કાંઈએ પણ પોતાની આખા

ત્રિમક ઉત્પત્તિ માટે આ પુસ્તક અવશ્ય વાચ્યું ગોચર છે તેથી આ ગ્રંથને ઉત્તેજન આપવાની હું જવાબજી કરું છું.

શ્રાવણ સુ ૯, રોકે ૧૮૫૨. }

રામચી નરહરિ.

“શુદ્ધરાત્રી” પત્રના ઉપતંત્રીનો અભિપ્રાય.

“શ્રીમુખોદ્ધસિંધુ”:-આ નામને અર્થ કરનારા, એટલે કે અધ્યાત્મજ્ઞાનના ધોધના સાગર જેવોજ સદ્ગ્રંથ છે મુખ્યત્વે શ્રીમદ્ભાગવતના આરસકીના ચોક્કસ અધ્યાયોને પંચાંગ, ભક્તિ, યોગ અને જ્ઞાન એવા આર પ્રકરણોમાં સહજનાપૂર્વક વ્યવસ્થિત કરીને તે તે પ્રકરણ દ્વારા મુસુક્ત વાચકને તે તે પ્રકરણના અગભૂત વિષયોનું સુખવાચક પરિજ્ઞાન કરાવવાના શુભ અને અશરમ હેતુથી પ્રસ્તુત ગ્રંથની આ જે સયોજના ગ ગ લક્ષ્મણ-શંકર હરિભાઈ નેશીએ કરેલી છે, તે માટે નિઃસંશય તેઓ યોધેશ્વર શંકર વાચકવૃન્દના ધન્યવાદજ નહિ પણ આશીર્વાદનેય પાત્ર છે, એમ આ સમગ્ર ગ્રંથના વાચનથી તેમજ તેની યોજનાના અવલોકનથી મારે કહેવું જોઈએ. વળી એમણે તે ઉપરાંત અધ્યાત્મવિદ્યાનું કે જેનો મમાવેશ સામાન્ય રીતે ઉપરના આર પ્રકરણોમાં થયેલો છે, છતાં ખાસ પ્રકરણ પાડીને તેનું પરિજ્ઞાન યોધેશ્વર વાચકને કરાવવાને જગદાન્ સાધ્યકાર શ્રીમદ્જંકરાચાર્યના ત્રણ સદ્ગ્રંથો તત્ત્વબોધ, આત્મબોધ અને વાક્યશ્રુતિની જે પસંદગી કરી છે તે યથાર્થ છે એમ કરીને એમણે પ્રસ્તુત ગ્રંથની ઉપયોગિતા તથા મૂલ્ય વધાર્યા છે આ ત્રણ ગ્રંથોનું મૂળ સાથે ભાષાતર આપેલું છે, એ ભાષાતર સ્વસ્ત અને સુગમ શૈલીમાં પદ્ધિજન ધન-જય મુરારિ પાધીએ કરેલું છે ઉપરાંત વિસ્તૃત, ગર્ભગામી અને જે પ્રસ્તુત વિષયને વિશદ કરનારી, પ્રકરણ તેમ અધ્યાયવાર પ્રસ્તાવના પડિતજ ધન-જય મુરારિ પાધીએ લખેલી છે, તે પદ્ધિજના વેદ્યત વિદ્યાના તેમજ શ્રીમદ્ભાગવતના ગહન પરિગીહન તથા ભારે પરિચમનો સારો પ્રશસાપાત્ર પરિચય દગવે છે. વાચક કંઈ નહીં તો આ પ્રસ્તાવના વિચારપુરસ્કર

વ્યક્તિએ પોતાના જીવનમાં પ્રવૃત્ત કરવો જોઈએ, અને તે ઉદ્દેશ જીવ
નનો પરમ દેવ તે જ્ઞાતિ પરત્વે જ્ઞાતિ કર્ષ જગતમાં વેચાતી નથી
એ મેળવવાનું સ્થાન તો પોતાના હૃદયમાં છે અને તે પ્રાપ્ત કરવા માટે
વિશુદ્ધ માનસિક બગરૂપી દ્રવ્યની જરૂર રહે છે અને એ દ્રવ્યના સિદ્ધા
પાડવા માટે ત્રિમગસ ક્રમિક મદપિઓએ શાસ્ત્રપુનઃસાદિશ અનેક મુવર્ણા
દિક્ષા ગણિઓ આપણી પામે મૂકના છે આપણાથી તેમથી જેટલું લેવાય
તેટલું મુવર્ણાદિ લઈ તેનાથી વિશુદ્ધ માનસિક બગરૂપ દ્રવ્યના સિદ્ધાથી
જ્ઞાતિ ખરીદી જોઈએ આવા એ સાધનોમાં તમે આ સુમેધસિધુ અથ
એક ઉત્તમ પ્રમાણે મુવર્ણાદિક્ષા લગાડોઆથી બને તેટલો સમ્રદ કરીને
લેખાપકારને માટે ખુબી મૂક્યો છે એમથી દરેક વ્યક્તિએ ભક્ત્યાદિ-
રૂપી મુવર્ણાદિનો સમ્રદ કરવો ઉચિત છે, કે જેથી તે પોતાનું માનસિક
બગ ઉચ્ચ બનાવી તેનાથી પરમસાનિદ્ય મોક્ષ મેળવી શકે તમે શ્રીમદ્વા
ગવન જેવા વિસ્તૃત અથમાના તથા અન્ય અથોમાં પણ આવેલા કેટલાક
રહસ્યને પ્રકાશની સમનારૂપે એમત્રિન કરી ઘોષામાં જનસમાજ વિશેષ
તરતરે સમજી શકે તેવા પ્રવૃત્ત કરવો છે તે ખરેખર આદ્યેશીય છે અને
નવીનતાભયો છે એનું પકન કરના ખરેખર જે આનંદ આવે છે તે
અપૂર્વ છે, એમ કહ્યા સિવાય ચાની શકે તેમ નથી આમાં વિશેષ લખવા
જેનું છેજ નહિ, એટલે દુકમાં એટલુંજ કે આ અથ વ્યવસાયમય જીવન
માંથી શતિમય જીવન મુજરવા ધનજનાર દરેક વ્યક્તિએ વાચવા જેવો
છે, એમાં સશય નથી તે સાથે રા ન શાસ્ત્રીજી તુલસીશંકરભાઈએ એ
અથનું ઉત્તમ રીતનું કરેનું સંશોધન, અને રા રા પાંડિત ધનંજય
મુન્શરિ પાંધીએ એ અથની લખેલી ઉત્તમ વિસ્તૃત પ્રમાણના તથા આત્મબોધ,
તત્ત્વબોધ તથા વાક્યવૃત્તિ જેના વેદતત્ત્વોનું આપેનું સરળ લેખાપયોગી
ભાષાનર, એ સર્વેએ પણ આ અથની મહત્તામાં વળી આર વધારો કરેના
છે તે દ્રવ્ય ખુ કે આ અથ લેખાપયોગી હોવાથી જનસમાજ તેનો
સમ્રદ કરી પોતાના જીવનને શતિમય બનાવવા પ્રવૃત્ત કરે।

મુબઈ,
તા ૨૮-૨-૩૧

}

જમનાદાસ હરખજી સંઘવી,

અનુક્રમણિકા:

૧ વૈનાયકપ્રકરણ.

અધ્યાય.

વિષય.

પૃષ્ઠ

૧	પ્રાણીના જન્મનું વર્ણન.	૧
૨	કામી પુરુષોની સંસારમાં સ્થિતિ.	૮
૩	યમયાતનાવર્ણન.	૧૧
૪	નરકોનું વર્ણન.	૧૩
૫	નરકયાતનાથી મુક્ત થવાનો ઉપાય.	૨૩
૬	નરકેહુપદેશ.	૩૭
૭	બાહ્યોપદેશ.	૩૯
૮	પ્રહ્લારોપદેશ.	૪૦
૯	અપેક્ષાવનો ઉપદેશ.	૪૪
૧૦	કાવાલવીનું વર્ણન.	૪૭
૧૧	વિધ્યોથી થતું હૃદ્ય પરિણામ.	૫૬
૧૨	અયાતિરાજનો યશ્વિસાપ.	૬૨
૧૩	પૃથ્વીના ઉદ્ભાવ.	૬૬
૧૪	સુધરાવાનું વૃત્તાંત.	૬૮
૧૫	કર્મોં કોઠોનું વિવેચન.	૭૩
૧૬	પ્રવૃત્તિમાર્ગવર્ણન.	૮૨
૧૭	કામ્યકર્મવર્ણન.	૮૬
૧૮	સંસારચક્રપ્રભાવવર્ણન.	૮૯
૧૯	સંસારમાથી મુક્ત થવાનો માર્ગ.	૯૨
૨૦	વિરક્તોપદેશ.	૯૮
૨૧	બ્રહ્મચારીના ધર્મો	૧૦૧
૨૨	ગૃહસ્થાશ્રમીના ધર્મો.	૧૦૩

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ
૨૩	વાનપ્રસ્થોના ધર્મો	૧૦૬
૨૪	સન્યાસીના ધર્મો	૧૦૮
૨૫	પરમહુસના ધર્મો	૧૧૧
૨૬	કલિયુગની સ્થિતિ	૧૧૩
૨૭	અત્યુગના લોકોની સ્થિતિ	૧૧૬
૨૮	અજગર મુનિની કથા	૧૨૧

૨ ભક્તિપ્રકરણ.

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	મુમુક્ષુને ઉપદેશ	૧૨૬
૨	સદ્ગુરુનો આશ્રય કેમ કરવો?	૧૩૦
૩	સદ્ગુરુ પાસેથી શું શિખવું ?	૧૩૨
૪	હુરિભક્તિ વિના ભવનની નિષ્ફળતા	૧૩૫
૫	ભક્તિની શ્રેષ્ઠતા	૧૩૭
૬	ભક્તિયોગના પ્રકાર	૧૪૧
૭	ભગવાનને ભક્તિજ પ્રિય છે	૧૪૫
૮	દાલિકે ભક્તિનું વર્ણન	૧૪૮
૯	ભગવદ્ભક્તોના લક્ષણો	૧૫૨
૧૦	ભક્તોની યોગ્યતા	૧૫૪
૧૧	ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય	૧૫૭
૧૨	સાધુના સમાગમનું માહાત્મ્ય	૧૬૦
૧૩	આધુ અને દેવની તુલના	૧૬૨
૧૪	ભાગવત ધર્મ	૧૬૪
૧૫	યોગેશ્વરકવિનો ઉપદેશ	૧૬૬
૧૬	કપિલોપદેશ	૧૭૦

ક્રમાંક.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧૭	નારદોપદેશ.	૧૭૫
૧૮	મહાવાદણના ઉદ્ધાર.	૧૮૦
૧૯	પૂર્ણવિધિનો પ્રકાર.	૧૮૩
૨૦	ઉપાસનાવર્ણન.	૧૮૨
૨૧	ઋષભદેવનો ઉપદેશ.	૧૯૪
૨૨	મોક્ષનું લક્ષણ.	૧૯૬
૨૩	ત્રણ ગુણની વૃત્તિઓનું વિવેચન.	૨૦૧
૨૪	વૃત્તિઓની નિવૃત્તિનો ઉપાય.	૨૦૭
૨૫	બ્રહ્માની સ્તુતિ.	૨૧૧
૨૬	ત્રણ યોગનું વર્ણન.	૨૧૪
૨૭	પદાર્થોના ગુણુદોષનો નિર્ણય.	૨૧૬
૨૮	શ્રીશંકરે માર્કંડેય મુનિને આપેલું વરદાન.	૨૨૪

૩ યોગપ્રકરણ.

ક્રમાંક.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧	બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ.	૨૨૬
૨	વિરાટ પુરુષની ઉત્પત્તિ.	૨૩૨
૩	ઈશ્વરના સ્વરૂપનું વર્ણન.	૨૩૭
૪	કાલનું બલ.	૨૪૦
૫	વિરાટ પુરુષની સૃષ્ટિ.	૨૪૨
૬	પ્રાકૃતાર્દ્રકે કથ પ્રકારની સૃષ્ટિ.	૨૪૮
૭	વિરાટ પુરુષની વિભૂતિ.	૨૫૨
૮	સખીજયોગનું સ્વરૂપ.	૨૫૬
૯	યમનિયમનાં લક્ષણો.	૨૫૬
૧૦	આસનો તથા તેમનું ફલવર્ણન.	૨૬૪
૧૧	ધ્યાનયોગ વિષે વર્ણન.	૨૬૮

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૨	સૂક્ષ્મ સ્વરૂપની ધારણા	૨૭૧
૧૩	ધ્યાન	૨૭૩
૧૪	શબ્દબ્રહ્મનું સ્વરૂપ	૨૭૮
૧૫	નાદબ્રહ્મની ઉપાસના	૨૮૦
૧૬	પ્રકૃતિ તથા પુરુષના વિવેકથી મોક્ષની રીતિ	૨૮૩
૧૭	આત્માથી સર્વ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ તથા લય	૨૮૬
૧૮	મહુત્તરવાદિકની તથા તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ	૨૮૦
૧૯	દૃશ્ય પદાર્થોનો લય	૨૮૭
૨૦	નિર્ગુણ બ્રહ્મની સ્તુતિ	૨૮૮
૨૧	જ્ઞાનયોગમાં આવતા વિધોની નિવૃત્તિ	૩૦૧
૨૨	ઇન્દ્રિયનું સ્થૂલસ્વરૂપ તથા તેની ધારણા	૩૦૩
૨૩	દેહત્યાગ વખતે શું કરવું ?	૩૦૫
૨૪	દેહત્યાગ કેમ કરવો ?	૩૦૭
૨૫	બ્રહ્માકાંક્ષા ભેદનો પ્રકાર	૩૧૦
૨૬	જન્મમરણનો પ્રકાર	૩૧૨
૨૭	મૃત્યુના ભયનું નિવારણ	૩૧૭
૨૮	શ્રીવિષ્ણુપદ પામવામાં વિઘ્નરૂપ સિદ્ધિઓ	૩૧૮
૨૯	પૃથુશબ્દનું ચરિત્ર	૩૨૬

૪ જ્ઞાનપ્રકરણ.

— ૦૪૦ —

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	કર્મ કન્વાની તથા કર્મત્યાગ કરવાની વ્યવસ્થા	૩૩૧
૨	પ્રકૃતિ અને પુરુષનો ભેદ	૩૩૬
૩	છુલ્લ અને ઇન્દ્રિયના સ્વરૂપનું વર્ણન	૩૪૦
૪	તત્ત્વોની સંખ્યા	૩૪૨
૫	તત્ત્વોના લક્ષણો	૩૪૮

અધ્યાય.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૬	બ્રહ્મરૂપવર્ણન.	૩૫૧
૭	આત્માને સંસારનું મિથ્યાપણું.	૩૫૫
૮	માયાના સ્વરૂપનું વર્ણન.	૩૬૦
૯	દેહના મિથ્યાત્વનું વિવેચન.	૩૬૩
૧૦	જીવનું વાસ્તવિક મિથ્યાપણું.	૩૬૫
૧૧	પ્રપંચના મિથ્યાત્વનું વર્ણન.	૩૬૬
૧૨	જગતની નિત્યાનિત્યતા સંબંધી શંકા સમાધાન.	૩૭૩
૧૩	શ્રીહરિએ બ્રહ્માને આપેલું અનુશ્લોકી ભાગવત.	૩૮૪
૧૪	આત્માના અસ્તિત્વનું વર્ણન.	૩૮૬
૧૫	જ્ઞાનાદિકનો નિર્ણય.	૩૮૯
૧૬	મીમાસકોનું મંડન, ખંડન.	૩૯૩
૧૭	દ્વૈતમતવાદીઓનું મંડન, ખંડન.	૩૯૭
૧૮	દત્તાત્રેય તથા ચદુરાજનો સંવાદ.	૪૦૨
૧૯	દત્તાત્રેયના અજગરાદિક નવ ગુરુઓ.	૪૧૧
૨૦	દત્તાત્રેયના ગુરુઓનું વર્ણન.	૪૧૬
૨૧	જ્ઞાનોપદેશઅહણ.	૪૨૪
૨૨	લોકોના તિરસ્કાર સહન કરવાનો ઉપાય.	૪૨૮
૨૩	જ્ઞાનયોગનું હુકમ વર્ણન.	૪૩૮
૨૪	આત્મજ્ઞાન રૂઢ કરવાનો ઉપાય.	૪૪૭
૨૫	હંસરૂપે ભગવાને કરેલો ઉપદેશ.	૪૫૧
૨૬	પ્રકૃતિપુરુષના વિવેકથી મોક્ષની રીતિ.	૪૫૮

૫ અધ્યાત્મપ્રકરણ.

૧	તરવખેાધ.	૪૬૨
૨	આત્મખેાધ	૪૭૭
૩	વાક્યવૃત્તિ.	૪૬૪

वंशोविभूषितकराग्रवनोरदामात्

पाताम्यरत्नदरण्यिम्यकलाधरोष्ठात् ।

पूर्णदुन्दरमुखादरविन्दनेत्रात्

कृष्णात्पर किमपि तत्त्वमहं न जाने ॥

“ જે ભગવાનના હાથમાં વંશી-વાંસળી-ચોલી રહેલી છે, નખીન વાદળા જેવી જેમના શરીરની રયામ છટા છે, જેમછે પીળાં વસ્ત્રો ધારણ કરેલાં છે, અરુણોદય અથવા જિજ્ઞાસના જેવી જેમના નીચેના આંખની કાતિ છે, પૂર્ણિમાના ચન્દ્રમા જેવું જેમનું સુંદર મુખ છે, તથા કમલના જેવાં જેમનાં નેત્રો છે, તે કૃષ્ણથી વિશેષ શ્રેષ્ઠ બીજા કોઈ તત્ત્વને હું જાણતો નથી. ”

॥ श्री હરિવિંધ્યતેતરામ ॥

શ્રીસુખોદસિન્ધુ.

પૂર્વર્ક.

વૈરાગ્યપ્રકરણ.

અધ્યાય ૧ લો.

પ્રાણીના જન્મનું વર્ણન. (૩-૩૧)

શ્રીમદ્વાલુકાચ:—

કર્મણા દૈવનેત્રેણ જંતુર્દેહોપપત્યે ।

સ્ત્રિયાઃ પ્રવિષ્ઠ ઉદરં પુંસો રેતઃસ્ત્રવણશ્રયઃ ॥ ૧ ॥

કપિલ કહે છે:—જીવ, ઇન્દ્રિય પ્રેરેલા પૂર્વજન્મનાં કર્મને લીધે શરીર ધારણ કરવા માટે પુરુષના વીર્યના કણનો આશ્રય કરીને, સ્ત્રીના ઉદરમાં પ્રવેશ કરે છે, અને ત્યાં આગળ એક રાત્રિ વીત્યા પછી તે વીર્ય સ્ત્રીના લોહીની સાથે મળીને ડાળું થાય છે, પાંચ રાત્રિ વીત્યા પછી પરપોટા જેવડું થાય છે, દશ દિવસો વીત્યા પછી ઝેરના જેવી માંસની પેસી બંધાય છે અને તે જો પક્ષી વિગેરે બીજી ચોંનિમાં હોય તો તેમાંથી ઇડું બંધાય છે. એક મહિને માથું બંધાય છે, બે મહિના પછી હાથ પગ વિગેરે

અગોના વિલાઓ બધાય છે, ત્રણ મહિને નખ, રંવાડા, હાડકા, મર્મસ્થળ, લિંગ તથા છિદ્રો ઉત્પન્ન થાય છે, ચાર મહિને સાત ધાતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે, પાંચ મહિને બૂખ તથા તગ્મ લાગવા માડે છે, છ મહિને જીવ ઓળથી વિટાઈને પેટની જમણી કુશિમા ફરકવા માડે છે, અને માતાએ ખાધેલા અન્નોથી તથા રનોથી તેની ધાતુઓમા વધારો થાય છે, તથા તે જીવ જેમા અસખ્યાત જીવડાઓ હોય છે એવા એક અગ્નિ ઉત્પન્ન કરનારા વિદ્યામૃતના ખાડામા સૂઈ રહે છે તેનું શરીર કોમળ હોવાથી શરીરમા રહેનાર, બૂખ્યા કીડાઓ બટકા ભરીભરીને, તેના આખા શરીરને ધાવાળું કરી મૂકે છે તેથી જીવ વારવાર મહાદુ ખી થઈને મૂર્છા ખાય છે માતાના ખાવામા આવતા કડવા, તીખા, ઊના, ખાગ, લૂખા તથા ખાટા વિગેરે ઉગ્ર પદાર્થો અડકવાથી જીવના આખા શરીરમા પીડા થાય છે જીવ ઉપગ્ના લાગમા ઓળથી તથા આતરડાઓથી વિંટાયેલો હોય છે તથા તેની પીઠ અને ડોક વાંકી વળી ગયેલી હોય છે, અને તે જીવ પોતાનું મસ્તક પેટમા ધાલીને ગર્ભમા પડ્યો રહે છે તે પાજગમા પૂરાયલા પક્ષીની પેઠે પોતાના અગોને હેરવી ફેરવી શકતો નથી, શ્વાન લઈ શકતો નથી અને ધણુ દિવસ સુધી ગર્ભમા રહે છે. ત્યાં રહેતા રહેતા તેને સર્વ જન્મોની સ્મૃતિ થાય છે તેથી ને કહો જન્મોમા કરેલા કર્મોને તે સ્મરે છે, આથી તેને સુખ તો કયાથીજ મળે? જાતમે મહિનેથી જીવને જ્ઞાન થાય છે, તો પણ જીવ ધુળે છે અને તેજ વિદ્યાના એક કીડાના જેવો તે જીવ પ્રસવ કરનારા પવનને લીધે એક ઠેકાણે રહી શકતો નથી, પણ પેટમા ફર્યા કરે છે અને ત્યાં દુઃખી થતો, ફેરીવાર ગર્ભમા વામ કરવાને માટે લય પામતો અને માત ધાતુઓથી વિંટાયેલો તે જીવ જે હાથ જોડીને જેમણે પોતાને ઉદરમા નાખેલો છે એવા પરમાત્માની વિહ્વળ વાણીથી પ્રાર્થના કરતો સ્તુતિ કરે છે

જીવ સ્તુતિ કરે છે — “શરણાગત એવા જગત્ની રક્ષા કરવા માટે પોતાની ઇચ્છાથી અનેક અવતાર ધારણ કરનારા શ્રીહરિના મર્વત્ર નિર્ભય અને પૃથ્વી ઉપર ચાલતાં ચરણારવિંદને હું શરણે બઉં છું; કે જે લગવાને મને પાપીને આવી ગર્ભવામરૂપી ધટલી ગતિનાં દર્શન કરાવ્યા છે આ માતાના ઉદરમાં પાંચ મહાભૂત, દશ ઇન્દ્રિયો તથા અંતઃકરણરૂપ માયા (દેહ) નો આશ્રય કરીનેજ બાળે કર્મોથી બધાઈ ગયો હોઉં, તેવી રીતે જે હું રહ્યો છું તે હું ધગધગતા, હૃદયમાં જણાતા, શુદ્ધ, વિકાગ વિનાના અને અખંડ જ્ઞાનમૂર્તિ એવા આપને નમુ છું હું આ પાંચ ભૂતોથી રચેલા શરીરમાં મિથ્યા ઠંકાયેલો છું, કારણ કે હું તે શરીરથી રહિત શુદ્ધ છું. વળી જે હું ઇન્દ્રિય, સર્વાદિક ગુણો, વિષયો તથા ચિદાભામરૂપે થયેલો છું, તે હું શરીરવડે, જેનો મહિમા અખંડ છે એવા પ્રકૃતિ-પુરુષના નિયંત્રા અને સર્વજ્ઞ એવા આપ પરમાત્માને પ્રણામ કરું છું. સ્વસ્વરૂપનું સ્મરણ જેની માયાથી નાશ પામે છે ત્યારે ધણા ગુણો તથા કર્મોથી બધાયેલા આ સંસારના માર્ગમાં ધણા કષ્ટથી લટકતો આ જીવ પરમાત્માના અનુગ્રહ વિના બીજી કંઈ સુક્ષ્મથી કરીને પોતાના સ્વરૂપને પામે? મને હમણાં જે ત્રણ કાલનું જ્ઞાન થયું છે તે જ્ઞાન આપનાર કોણ છે? તે જ્ઞાન આપનારા સ્થાવરજંગમાત્મક જગત્મા અંતર્યામિ રૂપે રહેલા આપ એકજ ઈશ્વર છો, માટે જીવની પદવીને અનુસરનારા અમે ત્રણ તાપ નિવારવા માટે આપ ઈશ્વરનું લજન કરીએ છીએ. માતાના શરીરરૂપી શુદ્ધતા લેણી, વિદ્યા તથા મૂરતના ખાડામાં પડેલા, શરીરથી બહુજ દુઃખી થતા અને તેમાંથી નિકળવા માટે પોતાના મહિનાઓની ગણતરી કરતા આ દીન સુદ્ધિના જીવને—મને હે લગવન! તમે આ નગકના ખાડામાંથી કયારે બહાર કાઢશો? હે ઈશ્વર! જે આપ મહા દયાળુએ આ દશ મહિનાના પ્રાણીને આવું જ્ઞાન આપ્યું છે, તે દીનાનાથ એવા આપ

પોતાના કરેલા ઉપકારથીજ પ્રસન્ન થજો, કારણ કે આપના ઉપકારનો બદલો કયો પુરુષ હાથ જોડ્યા સિવાય બીજી વસ્તુથી વાળી શકે ? બીજા પશુ, પક્ષી આદિ જીવ પોતાના શરીરના માત્ર સુખદુઃખને જ જાણે છે, પણ હું તો શ્રમદમ્બાદિકધારી છું તથા આપે આપેલા જ્ઞાન વડે લોકતા પુરુષની પેઠે અપરોક્ષ દેખાતા પુરાણપુરુષને શરીરની બહાર તથા અંદર પરિપૂર્ણ રીતે જોઈ છું હે ભગવન્ ! હું ધણા દુઃખ દાયી ગર્ભવાસમાં વસું છું, છતાં પણ તે ગર્ભમાંથી બહાર નિકળવાની ઇચ્છા કરતો નથી, કારણ કે ગર્ભની બહાર સસારરૂપી અધારા કૂવામાં પડેલા જીવને આપની માયા વળગે છે, તેની પાછળ દેહુલિમાન થાય છે અને તેની પાછળ સ્ત્રીપુત્રાદિકનો સમુદાય વળગે છે, માટે હું ગર્ભમાં જ રહીને ધીરજથી આપના ચરણારવિંદને હૃદયમાં ધારણ કરીશ બુદ્ધિરૂપ સારથિવડે હું મારા આ આત્માને આ સસારમાંથી ઉદ્ધાર કરીશ, કે જેથી અનેક ગર્ભમાં વાસ કરવા રૂપી આવું દુઃખ ફરી મને પ્રાપ્ત થાય નહીં ”

કપિલ ભગવાન્ કહે છે — હે માતાજી ! આ પ્રમાણે વિચારો કરીને સ્તુતિ કરતા દશ મહિનાના જીવને ઉદરમાંથી બહાર કાઢવા માટે પ્રસૂતિનો પવન તુરત ઉધો નાખીને, તેને બહારના ભાગ તરફ ઠેલે છે એટલે તે જીવ પવનના ઠેલાથી એકાએક આતુર થઈ જાય છે, શ્વાસ લેતો બંધ પડી જાય છે, તેની સ્મૃતિ પણ નાશ પામે છે અને તે નીચું મસ્તક કરીને મહા દુઃખે ઉદરમાંથી બહાર નિકળે છે તે ભૂમિ ઉપર લોહીમાં તથા મૂત્રમાં પડ્યો રહે છે, નર કના કીડાની પેઠે જમીન ઉપર આજોડે છે તથા જ્ઞાનનો નાશ થવાથી વિપરીત ગતિને પામીને બહુજ રડ્યા કરે છે પારકી ઇચ્છાને ન જાણનારા મનુષ્યો તે જીવનું પોષણ કરે છે અને જીવ પોતાને ન ગમતી વસ્તુ મળે છે, છતાં પણ તે વસ્તુની ના કહી શકતો નથી માખીયો તથા માકડ વિગેરેથી દૂષિત થયેલા અપવિત્ર ખાટ

લામાં સુધાડેલો તે જીવ પોતાના શરીરને ખંજવાળી શકતો નથી તેમ જીડી કે બેચ્છી શકતો પણ નથી. ઘણા કીડાઓ જેમ એક કીડાને વિંટીવળીને તેને કચડે છે તેમજ ડાંસ, મચ્છર તથા માંકડ વિગેરે જીવડાંઓ રડતા, જ્ઞાન વિનાના તથા કાચી ચામડીવાળા તે જીવને ડાંબે છે. આ પ્રમાણે બાહ્યાવસ્થાનાં દુઃખો ભોગવ્યા પછી પૌગંડ અવસ્થામાં વિદ્યાભ્યાસ વિગેરેનાં કષ્ટો સહન કરીને જીવ જ્યારે તરુણ થાય છે ત્યારે ઇન્દ્રિય વસ્તુ ન મળવાથી તે ક્રોધાવેશમાં આવી જાય છે, દેહની સાથેજ તેનો અભિમાન તથા ક્રોધ પણ વધતો જાય છે તથા તે વિષયાધીન જીવ પોતાનો નાશ કરવા માટે બીજા વિષયાસક્ત મનુષ્યોની સાથે લડાઈ કરે છે, તથા પાંચ જૂતોથી ઉત્પન્ન થયેલા આ શરીરમાં ખોટો આશ્રહ ધરીને મૂર્ખ અને દુર્ણુદ્ધિવાળો તે પ્રાણી 'હું' અને 'આ મારું,' એવો દુરાશ્રહ કર્યા કરે છે. આ પ્રમાણે અવિદ્યા તથા કર્મથી બંધાયેલો દેહ વારંવાર તેને કલેશ આપતો થકો 'જન્મ' કરે છે, અને જીવ તેને માટે કર્મો કર્યા કરે છે તથા તે કર્મોથી બંધાઈને જન્મ-મરણરૂપ સંસારમાં ભટક્યા કરે છે. મનુષ્યના અવતારમાં પણ જીવ જો શિશુ તથા ઉદરને માટે ઉદ્ધમ કરનારા નીચ લોકો સાથે સંગ કરી, તેઓના માર્ગમાં રહીને કીડા કરે છે તો તે પ્રથમની પેઠે પાછો નરકમાં પડે છે, કે જેઓના સંગથી સત્ય, શૌચ, દયા, મૈત્ર્ય, બુદ્ધિ, લક્ષ્મી, લજ્જા, યશ, ક્ષમા, શમ અને સામર્થ્યનો નાશ થાય છે. ઉપર કહેલા ક્ષમા વિનાના મૂઠ, દેહને આત્મા માનનારા તથા સ્ત્રીઓની પાસે રમકડાંરૂપ થઈ રહેનારા નીચ જનોનો સંગ કરવો નહીં. સ્ત્રીઓના સંગથી તથા તેઓના સંગીઓના સંગથી જીવને જેવો મોહ તથા બંધ થાય છે તેવો મોહ અને બંધ

૧ પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણ પુનરપિ જનની જઠરે શયનમ્ ।

અર્થ—ફરીફરી જન્મ થવો, ફરીફરી મરણ અને વારંવાર માતાના ઉદરમાં રાખન કરવું એટલે ગર્ભાવાસ ભોગવવો, એ ક્રિયા સરખી ચાલુજ હોય છે. શંકરાચાર્ય.

ખીજના પ્રસંગથી થતો નથી. બ્રહ્મા પણ પોતાની દીકરીને જોઈને તેનાં રૂપ ઉપર મોહિત થઈ ગયા હતા અને હરિણીરૂપ થયેલી સરસ્વતીની પાછળ પોતે હરણનું રૂપ ધારણ કરી, નિર્લજ્જપણે દોડ્યા હતા. ત્યારે બ્રહ્માના દીકરાના દીકરાઓએ સરજોલાં મનુષ્યોમાં એક નારાયણ ઋષિ વિના સ્ત્રીરૂપ માયાથી જેનું મન મોહિત થયું ન હોય એવો કોણ પુરુષ છે? મારી સ્ત્રીરૂપ માયાનું બળ તો જુઓ! કે જે માયા દિશાઓનો વિજય કરનારા વીર લોકોને પણ કેવળ ભુકુટીના મરોડ વડે પોતાના પગતળે દબાવે છે. માટે યોગ-સિદ્ધિના સામા પારને પામવાની ઇચ્છા રાખનારા તથા મારી સેવા કરવાથી જોઓને આત્મજ્ઞાન મળ્યું હોય તેવા પુરુષોએ કોઈ પણ દિવસ સ્ત્રીઓનો સંગ કરવો નહીં; કારણ કે જે સ્ત્રીઓ યોગીને માટે નરકનું દ્વાર કહેવાય છે તેવી દેવે નિર્માણ કરેલી જે સ્ત્રીરૂપ માયા ધીરે ધીરે પાસે આવતી હોય તેને ખડથી ઢંગાયલા ફૂવાની પેઠે પોતાના મૃત્યુરૂપ જાણવી. તેમજ સ્ત્રીના સંગથી સ્ત્રીપણાને પામેલો જીવ, પતિરૂપ મારી માયાને મોહથી ધન, સંતાન તથા ઘર આપનારી માને છે, પરંતુ પારધિનું ગાયન જેમ હરણનું મૃત્યુ નિપજાવે છે તેમ તે સ્ત્રીને પણ દૈવયોગથી પતિ, છાકરાં તથા ઘરના

૧ આવર્તં લેશયાનામવિનયમવર્તનં પત્તનં સાહચાર્યં

દોષાણાં સત્તિધાનં કપટશતમયં ક્ષેત્રમપ્રવચનાત્ ।

સ્વર્ગદ્વારસ્ય વિદ્યો નરકપુરમુલ્લે સર્વમાયાકરણં

સીતર્ત્તનં કેન સુદૃઢં વિપમમૃતમયં પ્રાણિનાં મોહપાશઃ ॥

અર્થ—સંશયથી ભરપૂર, અવિનયનું સ્થાન, સાહચોનું નગર, દોષનો સમુદ્ર, મેંદો! કપટયુક્ત, વગર ભયેસાનું ક્ષેત્ર, સ્વર્ગમાં આડે આવનાર વિશરૂપ, નરકરૂપ નગરના દ્વારરૂપ, માયાવિપણના ગંસડારૂપ, અને ઝેરથી ભરેલી પળ અમૃત જેવી લાગતી એવી સ્ત્રી પોતાના મોહપાશથી પ્રાણીનો નાશ કરનારી છે, એને કાણે ઉત્પન્ન કરી હશે?

રૂપમાં આવી મળેલું પોતાનું મૃત્યુ સમજવું. પોતાની ઉપાધિરૂપ લિંગ શરીરવડે જીવ એક અવતારમાંથી બીજા અવતારમાં પ્રવેશ કરે છે અને તે અવતારનો કર્મોનો ઉપસોગ કરતાં મદાય બીજાં કર્મો કર્યા કરે છે. લિંગ શરીર તથા તેને અનુસરનારાં પાંચ બૂતો, ઇદ્રિયો તથા મનના વિકારરૂપ આ સ્થૂલ શરીર બ્યારે કર્મ કરવાને અયોગ્ય થઈ પડે છે ત્યારે તેનું મરણ થયું કહેવાય છે, અને તેમાં કાર્ય કરવાની તેની યોગ્યતા આવે છે ત્યારે તેનો જન્મ થયો કહેવાય છે. પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ, આકાશ વિગેરેને માક્ષાત્કાર કરનારો આ લોભાચતનરૂપ સ્થૂલ દેહ બ્યારે દ્રવ્યનાં રૂપાદિક જોવાને અયોગ્ય થાય છે ત્યારે તેનું મરણ થયું કહેવાય છે, કારણ કે તેમાં આત્માનું અભિમાન શમી જાય છે અને તેથી દેહનો પણ નાશ થાય છે. બ્યારે આ પાંચભૌતિક સ્થૂલ દેહવડે પદાર્થો જોવામાં આવે છે ત્યારે ‘ આ જ હું છું ’ આવા અભિમાનને કીધે દેહનો જન્મ થયો કહેવાય છે. બ્યારે નેત્રનાં ગોલક કાચ તથા કમળના ઢોલથી વસ્તુનું અર્ક રૂપ જોવા અયોગ્ય થઈ પડે છે ત્યારે જ આમુષ ઇદ્રિય પણ દ્રવ્યનાં રૂપાદિક જોવા માટે અયોગ્ય થઈ પડે છે, અને બ્યારે નેત્રગોલક તથા નેત્રેદ્રિય બંને રૂપાદિક જોવાને અયોગ્ય થઈ પડે છે ત્યારે દ્રવ્ય એવા જીવમાંથી પણ જોવાપણારૂપી યોગ્યતાનો નાશ થાય છે. આ પ્રમાણે સ્થૂલ દેહ પોતાનું કામ કરી શકતો નથી ત્યારે લિંગ દેહ પોતાનું કામ કરવાને અયોગ્ય થઈ પડે છે, અને બ્યારે સ્થૂલ શરીર તથા લિંગ શરીર બંને પોતાનું કાર્ય કરવાને અયોગ્ય થઈ પડે છે ત્યારે તેને મરણ કહે છે, પરંતુ જીવનો વસ્તુતઃ પિનાશ થતોજ નથી. આ પ્રમાણે વસ્તુતઃ જીવનો જન્મ તથા મરણ થતું નથી, એમ સમજીને ધીરપુરુષે મરણથી ભય પામવો નહીં. સુખદુઃખાદિક પ્રાગ્બધાધીન છે, એમ માનીને દીનતા કરવી નહીં તેમ પુત્રાદિક પણ નાશવંત છે, એમ જાણીને તેમાં આસક્તિ રાખવી નહીં; પરંતુ ‘ આ જીવ અદાદા અને અચ્છેદ

છે.' આમ જીવનું સ્વરૂપ જાણીને સંસારના સર્વ પદાર્થો ઉપરથી આસક્તિ ઉઠાવી લઈ, આ સંસારમાં ફરવું, તથા યથાર્થ વિચાર કરનારી અને યોગ તથા વૈરાગ્યને ધારણ કરનારી યથાર્થ જુદિવડે માયાથી રચાયેલા આ મિથ્યા સંસારમાં દેહના અભિમાનનો ત્યાગ કરીને આત્માનંદમાં નિમગ્ન રહેવું.

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧ લો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨ જો.

કામી પુરુષોની સંસારમાં સ્થિતિ.

કપિલ ક્વાચઃ—

તસ્યૈતસ્ય જનો નૂન નાય વેદોઽયિન્નમમ્ ।

કાત્યમાનોઽપિ ઘલિનો યાયોરિચ ઘનાઘલિ ॥ ૧ ॥

કપિલ કહે છે.—કાલ સર્વને ચલાવમાનું કરે છે તે પણ વાદ જાંઝોની પક્ષિ જેમ બલવાન વાયુના પરાક્રમને જાણતી નથી તેમ મનુષ્ય બલવાન કાલના મહાપરાક્રમને જાણતો નથી. મનુષ્ય સુખને માટે હુખ મહન કરીને જે જે વસ્તુને મેળવે છે, તે તે સર્વ વસ્તુનો કાલ નાશ કરે છે અને મનુષ્ય તે પદાર્થોને માટે શોક કરે છે અપુત્રાદિકમહિત આ દેહ નાશવંત છે, છતાં પણ તેના સખ ધમા આવેલા ઘર, ક્ષેત્ર, ધન વિગેરે પદાર્થોને હુઈંબુદ્ધિવાળો મનુષ્ય મોહથી નિત્ય માને છે અને તેને વિયોગ થતાં તેને શોક થાય છે. જીવ, આ જગતમાં જે જે યોનિમાં અવતરે છે તે તે યોનિમાં સુખ માની લે છે, તેથી તેને

જન્મ ઉપર વૈરાગ્ય આવતો નથી. જીવ નરકમાં પડ્યો હોય તે પણ નારકી દેહ ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા કરતો નથી. દેહ, સ્ત્રી, પુત્ર, ઘર, પશુ, ધન તથા બંધુઓમાં મનની દૃઢ આસક્તિ બંધાવાથી તે પોતાના આત્માને કૃતાર્થ માને છે, અને તે સ્ત્રી-પુત્રાદિકના ભરણપોષણની ચિંતાથી જેનાં મર્વ અંગો બળ્યાં કરે છે એવો દુર્બુદ્ધિ મૂઢ મનુષ્ય, નિત્ય પાપકર્મ કર્યો કરે છે. સ્ત્રીઓ વ્યભિચારિણી હોય, છતાં પણ તેઓએ એકાંતમાં રચેલી માયાવડે તથા કાલું કાલું જોલનારાં બાળકોનાં મધુર લાષણે વડે પુરુષનું મન તથા ઇદ્રિયો સ્ત્રીપુત્રાદિક તરફ ખેંચાયા કરે છે. વળી જેમાં છળકપટ રહેલાં છે તથા જેમાં દુઃખો મુખ્ય રહેલાં છે એવા ઘરમાં રહેનારો ગૃહસ્થ, દુઃખો દૂર કરવાના ઉપાયો કરતો કરતો, દુઃખોને પણ સુખતા જેવું માની લે છે તથા બીજાઓને મોટી પીડા કરી ચારે તરફથી ધન સંપાદન કરીને તેઓનું પોષણ કરે છે, તેઓના ખાતાં બાકી બચેલા ઉપર પોતાની આજીવિકા કરે છે અને અંતે તેઓનું પોષણ કરતાં કરતાં પોતે નરકમાં પડે છે. ઉપર કહેવા પ્રમાણે આરંભેલી આજીવિકા વારંવાર તૂટી જાય છે ત્યારે લોભવશ થયેલો પુરુષ શક્તિરહિત થઈને પારકા ધનની ઇચ્છા કરે છે, અને કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવાને અશક્ત થઈ પડેલો મંદભાગ્યવાળો ત પુરુષ જે જે ઉદ્યમ કરે છે તેમાં નિષ્ફળ નિવડે છે. જ્યારે તે અજ્ઞ તથા ધનરહિત થઈ પડે છે ત્યારે તેની બુદ્ધિ નાશ પામે છે અને તેથી પછી તે મનુષ્ય ચિંતા કરતો કરતો નિસાસા નાંખ્યા કરે છે. આ પ્રમાણે જ્યારે તે પુરુષ પોતાના કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવામાં અશક્ત

૧ સંસારસાગર દુઃખ નિત્યદુઃખ નં પુન પુન. ॥

અર્થ—સંસાર એ દુઃખનો સમુદ્ર છે તેમાં દુઃખોનાજ મોર્મ વખતો-વખત આવે છે.

નિવડે છે ત્યારે ખેડુતો જેમ અશક્ત થઈ પડેલા ઘરડા બળદનો આદરભાવ કરતા નથી, તેજ પ્રમાણે પેલા અશક્ત થઈ પડેલા પુરુષના શ્રીપુત્રાદિક પણ તે પુરુષને પ્રથમના જેવો આદર આપતાં નથી.

આટઆટલું થયા છતાં પણ તે પુરુષ વૈરાગ્ય પામતો નથી. પોતે જેઓનું પોષણ કર્યું હોય છે તેઓ તે અશક્તનું પોષણ કરે છે ઘડપણને લીધે તેનું ડપ બગડી જાય છે તથા પોતે ઘરમાં પડીને મરવા તૈયાર થાય છે અને અશક્ત થઈ પડેલા તે પુરુષ અપમાનથી નાખેલા ટુકડાને કૂતરાની પેઠે ખાય છે. શોળથી તેનું શરીર ઘેરાઈ જાય છે, તેનો જઠરાગ્નિ મંદ પડી જાય છે, તે અન્ન આહાર કરી શકે છે અને કામકાજ પણ થોડું કરી શકે છે. વાયુ ઊભો ચાલવાથી તેની આંખો બહાર નિકળી પડે છે, નાડીઓ કંદથી રૂપાઈ જાય છે, શરીર ઉધરમથી તથા શ્વાસથી પાકી જાય છે, જખામાં ઘરડ ઘરડ થવા માટે છે અને આખર તે કાળના પાશને આધીન થઈને મરણ પધારીએ પડે છે થોડું કરતાં મળી ધીઓ ત્યારે તરફથી તેને વિદી વળે છે અને સૌ જોલાવે છે તો પણ તે જોલતો નથી.

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમા અધ્યાય ૨ નો સંપૂર્ણ

१ यत्तद्विस्तारार्जनं नृकृत्स्नानिजपरिवारो रक्त ।

पञ्चावर्गभूत दहे वार्तां कोऽपि न वृच्छति गदे ॥ ૧ ॥

અર્થ—ત્યા સુધી દ્રવ્ય મેળવવાની શક્તિ છે અને દ્રવ્ય મળે છે ત્યાં સુધી પિના, બાઈ, બહેન, સ્ત્રી, પુત્રો અને બીજાને પરિવારતેની સાથે પ્રેમ રાખે છે, પણ દહપણમાં ઘરનું કોઈ પણ મનુષ્ય તેનો ભાગ પણ પૂછતું નથી.

અધ્યાય ૩ નો.

યમયાતનાવર્ણન. (૩-૩૦)

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ—

एवं कुटुंबमरणे व्यावृत्तात्माऽजितेन्द्रियः ।

त्रियते रुदतां स्वानां पुरुषेदनयाऽस्तधीः ॥ ૧૮ ॥

यमवृत्तौ तदा प्राप्तौ भीमौ सरसमेक्षणौ ।

स हृष्टा जस्तद्वदयः शकुन्मुत्रं विमुंचति ॥ ૧૯ ॥

કપિલ કહે છે:—આ પ્રમાણે કુટુંબના ભરણપોષણમાં લાગેલા ઇન્દ્રિયાધીન મનુષ્યની શુદ્ધિ બહુ વેદના થવાથી નાશ પામે છે અને તે પોતાના કુટુંબીઓને રડતાં મૂકીને મરી જાય છે. તે વખતે યમના બે ભયંકર દૂતો આવીને ક્રોધથી પેલા જીવના તરફ દષ્ટિ કરે છે. પેલો જીવ તે યમના દૂતોને જોઈને મનમાં ડરી જાય છે અને ખડો તથા પેશાબ કરવા માંડે છે. ત્યાર પછી રાજાના સીપાઇઓ જેમ અપરાધીને પકડીને લઈ જાય છે તેમ યમના દૂતો યમલોકની પીઠા લોગવવાના હેતુમાં તે જીવને નાંખે છે, અને પરાણે તેના ગળામાં પાશ નાંખી, તેને બાંધીને યમલોકમાં લઈ

૧ અતઃકાલં યેતાં યેતાં । તેષાં નયે શુકવિતાં ॥

અતઃસ્માત્ લાગે જાવે । કાહોં પુષ્પ આચરવે ॥

પુષ્પા વિણ જાતાં પ્રાણી । પહે યમાન્વી જાનણી ॥

રામદાસ દાણે જના । કઠીણ યમાન્વા યાતના ॥

અર્થ:—સ્વામી ગમદાસ કહે ॥ કે, “ જો કંઈ પુણ્ય હશે તો અંતકાળે

કામ લાગશે, કારણ અતઃસ્માત્ જવાનું યશે તે કાષ્ઠનાથી પણ ચૂકાતી શકારો નહીં. જેમણે પુણ્ય નહીં કર્યું હોય તે યમના દરબારમાં કહિન દુઃખ ભોગવશે ”

જાય છે રસ્તે જતા યમના દૂતો તેનો તિરસ્કાર કરે છે તે વખતે તેનું હૃદય બેઠાઈ જાય છે અને તે કપવા માટે છે યમયોકના માર્ગમાં કૂતરાઓ તેને ફાડી ખાય છે તે વખતે તે આતુર થઈને પોતાના પાપને સલાદે છે માર્ગમાં જીવ જૂથ તથા તરસથી મેરાઈ જાય છે, બગબગતી રેતીવાળા માર્ગમાં સૂર્યના તાપથી, ઠાવાનજથી તથા પવનના ઝપાટાથી પીડા પામે છે તેના વાસામાં થાબૂકનો માર પડે છે અને તે અશક્ત થયા છતાં પણ તેને આશ્રય વિનાના અને પાણી વિનાના તે માર્ગમાં મહા કષ્ટથી ચાલવું પડે છે રસ્તે ચાલતા ચાલતા જીવ ધાકી જાય છે, જ્યાં ત્યાં પડી જાય છે, મૂર્છિત થાય છે, ફરીને પાછો ઉભો થાય છે આ રીતે યમના દૂતો તે પાપીને તેના અજ્ઞાનને લીધે અધકાર વાળા પાપના માર્ગે ધઈને યમલોકમાં લઈ જાય છે યમના દૂતો તે જીવને ગણ સુહૃત્તમાં અથવા તો જે સુહૃત્તમાં નવાલુહનર ચોળનોનો માર્ગ ચલાવીને આગળ ધમડી જાય છે અને જીવ યમલોકમાં રહીને ત્યાંના દુષ્ટો ભોગવે છે યમદૂતો ત્યાં આગળ તે જીવના શરીરને બળતા લાકડાઓથી વિટાળીને સળગાવી દે છે, કોઈ ઠેકાણે પોતે કાપેલું અથવા તો પારકાએ કાપી આપેલું પોતાનું માંસ ખાવું પડે છે વળી યમલોકમાં કૂતરાઓ અને ગીધ પક્ષીઓ તે જીવતા જીવના શરીરમાંથી આતરડાઓને બહાર ખેંચી કાઢે છે સર્પ, વિછી, ડાસ વિગેરે ત્યાં તેને કરડે છે, તેથી તેના શરીરમાં પીડા થાય છે વળી ત્યાં તે જીવના શરીરના કટકે કટકા કરવામાં આવે છે, હાથી વિગેરેની પાસે તે જીવને ચીરાવી નાખે છે, પર્વતના શિખરો ઉપરથી તેને નીચે નાખી દે છે, પાણીમાં ડૂબાડી રાખે છે અથવા ખાડામાં ઉતારીને પૂરી મૂકે છે પુરુષ તથા સ્ત્રી પરસ્પર સંગ કરવાથી તામિસ્ર, આધતામિસ્ર તથા શૈરવ વિગેરે નરકોના દુષ્ટો ભોગવે છે, કારણ કે તેઓને માટે તે દુષ્ટો નિર્માણ કરેલા છે જે માતા ! સ્વર્ગ તથા નરક

આજ લોકમાં છે, એમ વિદ્વાને કહે છે, અને જે નરકની પીડાઓ છે તે આ લોકમાં પણ જોવામાં આવે છે. ઉપર પ્રમાણે કુટુંબનું પોષણ કરનારો અથવા તે પોતાનું પેટ ભરનારો મનુષ્ય પોતાના દેહને તથા કુટુંબને બંનેને આ જગતમાજ મૂકીને મરણ પામે છે અને પછી કર્મ-પ્રમાણે તેનું ફલ લોગવે છે. જીવ પ્રાણીઓનો દ્રોહ કરીને પોષણ કરેલો પોતાનો દેહ આ લોકમાં ત્યાગ કરી, પાપરૂપી ટીમણનું પોટણ પોતાને માથે બાધીને, પોતે એકલોજ નરકમાં પડે છે. કુટુંબનું પોષણ કરતાં કરતાં દેવને લીધે આવી મળેલા પાપને નરકમાં લોગવે છે અને નિર્ધન થઈ પડેલા મનુષ્યની પેઠે દુઃખી થઈ પડે છે. માટે જે જીવ કેવળ અધર્મથીજ પોતાના કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવામાં ઉત્કંઠા ધરાવે છે, તે જીવ અધર્મતામિત્ર નામના છેડલા નરકમાં પડે છે અને ત્યાં નરકમાં જેટલી નરકની પીડાઓ છે તે પીડાઓ અનુક્રમે લોગવી પવિત્ર થઈને પાછો આ મનુષ્યલોકમાં અવતાર લે છે.

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમાં અધ્યાય ૩ નો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૪ થો

નરકેતુ વર્ણન. (૫-૨૬)

રાજોવાચઃ—

મહર્ષેણ તદ્વૈચિત્ર્યં લોકસ્ય કથમસ્તિ ॥ ૨ ॥

રાજા પરીક્ષિત પૂછે છેઃ—હે મહર્ષિ! લોકોને કર્મનાં સુખ-દુઃખાત્મેક જૂઠાં જૂઠાં ફેલો મળે છે, તેનું શું કારણ છે તે મને કહો.

૧ પશ્ચાત્તાપેન શુદ્ધાતિઃ । પશ્ચાતાપ કરવાથી પાપનો ક્ષય થાય છે સ્મૃતિ.

શુકદેવ બોલ્યા—કર્મકર્તા પુરુષની શ્રદ્ધા ત્રણ પ્રકારની છે. શ્રદ્ધામાં ફેરફાર હોવાથી સર્વને કર્મનાં ફલો જૂઠાં જૂઠાં મળે છે. અર્થાત્ કર્મ કરનારને સત્વગુણી શ્રદ્ધાથી મુખ મળે છે, રજોગુણી શ્રદ્ધાથી અમુખ અને દુઃખ જ, તથા તમોગુણી શ્રદ્ધાથી મૂઢપણું મળે છે; તેમજ જેને માટે શાસ્ત્રમાં મના કરેલી છે એવો અધર્મ કરનારા પુરુષની શ્રદ્ધા વિરૂપ હોય છે, તેથી તેને તેનાં કર્મનું વિલક્ષણ ફલ મળે છે. અનાદિ કાલના અજ્ઞાનને લીધે વિષયસેવનારા પુરુષોને તેના ફલરૂપે હજારો નરકની ગતિઓ મળે છે, તે નરકની ગતિઓ હવે હું તમારી આગળ અનુક્રમથી વર્ણવીશ.

કેટલાએક પુરુષો ત્યા આગળ એકવિંશ નરકો છે, એમ ગણતરી કરે છે. હે રાજા! તે નરકોના નામો, રૂપો તથા લક્ષણો તમને અનુક્રમથી કહી બતાવું છું.

નરકનાં નામ—૧ તામિસ, ૨ અંધતામિસ, ૩ શૈરવ, ૪ મહાશૈરવ, ૫ કુંભીપાક, ૬ કાલસૂત્ર, ૭ અસિપત્રવન, ૮ સૂકરમુખ, ૯ અધકૂપ, ૧૦ કૃમિભોજન, ૧૧ સંદંશ, ૧૨ તામ્રમૂર્તિ, ૧૩ વજ્રકંટક-શાદમલી, ૧૪ વૈતરણી, ૧૫ ખુયોહ, ૧૬ પ્રાણરોધ, ૧૭ વિશસન, ૧૮ લાલાલક્ષ, ૧૯ સારમેયાદન, ૨૦ અવીચિ, ૨૧ અયઃપાન, (આટલાં નરકો છે, આ ઉપરાંત બીજાં સાત નરકો કેટલાએક ગણે છે, તેના નામ આ પ્રમાણે છે.) ૨૨ ક્ષારકર્દ્મ, ૨૩ રક્ષોગણભોજન, ૨૪ શૂલપ્રેત, ૨૫ દદશક, ૨૬ અવટનિરોધન, ૨૭ પર્યાવર્તન, ૨૮ સૂચીમુખ. આ સાત અધિક ગણતાં અઠ્ઠાવીશ નરકો થાય છે, જે નરકો વિવિધ પ્રકારના દુઃખો ભોગવવાનાં સ્થાનકો છે.

(૧) તામિસ.—જે પુરુષ પારકાનાં ધનનું, છોકરાનું તથા મીનું હરણ કરે છે, તેને યમરાજના મહાભયંકર દૂતો કાલપાશથી બાંધીને બેલાતકારથી ‘તામિસ’ નામના નરકમાં નાંખે છે. તે નરકમાં

લાંઘણ થવાથી, તરસે મરવાથી, લાકડીઓનો માર પડવાથી, તિર-
સ્કાર થવાથી વિગેરે ચાતનાઓથી પીડા પામતો પ્રાણી મહાદુઃખમા
વેરાઈ જઈને એકજ વખતે મૂર્છિત થાય છે.

(૨) અંધતામિત્ત—જે કોઈ મનુષ્ય હરકોઈ સ્ત્રીના પતિને
છેતરીને તેમની સ્ત્રીઓનો ઉપલોગ કરે છે, તે મનુષ્યને ચમના દૂતો
'અંધતામિત્ત' નામના નરકમાં નાંખે છે. જ્યાં આગળ નરકમાં
નંખાયેલો છવ નરકની પીડાથી બુદ્ધિહીન તથા અંધજો બની
જાય છે અને મૂળિયાંઓ કાપતી વેળા જેવી વૃક્ષની દશા થાય છે,
તેવી તેની દશા થાય છે. તે માટે તે નરકને 'અંધતામિત્ત' કહે છે.

(૩) શૈરવ—જે મનુષ્ય આ લોકમાં 'આ શરીરરૂપ હું છું',
તથા આ મારું છે, 'આ પ્રમાણે મમતાથી જીવત પ્રાણીઓનો દ્રોહ
કરીને કેવળ પોતાનાજ કુદુંબનુ પ્રતિદિન પોપણ કરે છે, તે મનુષ્ય
મૃત્યુ પછી તે કુદુંબને આ લોકમાં મૂકીને પોતેજ તે દ્રોહાદિકના
પાતકને લીધે 'શૈરવ' નામના નરકમાં પડે છે. જે મનુષ્ય આ
લોકમાં જેવી રીતે પ્રાણીઓને રીખાવી રીખાવી મારે છે તે પ્રમાણે
ચરલોકમાં ચમચાતના લોગવવા માટે આવેલા તે છવને પેલા છવો
રુરુ નામના પશુનું રૂપ લઈને પાછા મારે છે, માટે તેને 'શૈરવ' નામનું
નરક કહે છે રુરુ એ સર્પના કરતાં પણ અધિક દૂર પ્રાણીનું
નામ છે.

(૪) મહાશૈરવ—જે પુરુષ કેવળ પોતાના દેહનુજ ભરણ
પોષણ કરે છે, તે પણ શૈરવ નરકના જેવા 'મહાશૈરવ' નામના નર-
કમાં પડે છે અને માંસોહારી રુરુ નામનાં પશુઓ માંસ માટે ત્યાં તે
પુરુષને મારી નાંખે છે.

(૫) કુંભીપાક—જે દૂર બુદ્ધિનો મનુષ્ય આ લોકમાં પશુ-
ઓને અથવા તો પંક્ષીઓને 'છવતાંજ' રાંધે છે, તે ગણસોએ

પણ નિદેલા નિર્દય મનુષ્યને યમના દૂતો પરલોકમાં ‘કુંભીપાક’ નામના નરકમાં ઉત્તરતા તેણી કદામાં નાખીને તળી કાઢે છે.

(૬) કાલસૂત્ર - જે મનુષ્ય આ લોકમાં પિતાનો, બ્રાહ્મણનો તથા વેદોનો દ્રોહ કરે છે તે મનુષ્યને યમના દૂતો મરણ પછી દશ હજાર ચોળનના વિસ્તારવાળા ‘કાલસૂત્ર’ નામના નરકમાં નાખે છે. આ નરકની ભૂમિ તાળાની છે, તે સપાટ છે અને તે નિત્ય ઉની રહ્યા કરે છે, કારણ કે તેને ઉપરથી સૂર્યનો તાપ લાગે છે અને નીચેથી અગ્નિનો તાપ લાગે છે. આ નરકમાં પડેલા મનુષ્ય ભૂખ તથા તરસને લીધે શરીરની અંદર તથા બહારના ભાગમાં બળ્યા કરે છે અને પશુના શરીરમાં જેટલા વાળ હોય છે તેટલા હજાર વર્ષ સુધી મનુષ્ય તે નરકમાં બેસી રહે છે. સમય ઉપર ઉધે છે, સમય ઉપર ચાલે છે, સમય ઉપર ઉભો રહે છે અને સમય ઉપર વેદનાથી આદે તરફ દોડાદોડી કરે છે.

(૭) અસિપત્રવન - જે મનુષ્ય આ લોકમાં સુખના સમયમાં પણ પોતાના વેદધર્મનો ત્યાગ કરીને પાપકર્મમાં ભળે છે, તે મનુષ્યને યમના દૂતો ‘અસિપત્રવન’ નામના નરકમાં ધાલીને ચાળ ખાધી મારે છે. તેથી એ મનુષ્ય વેદનાને લીધે તે વનમાં આમ તેમ દોડે છે તે બંને તરફ ધારવાળા તાલના વનમાં તરવારનાં જેવા પાતરાઓ તેના શરીર ઉપર પડવાથી તેનાં સર્વ અંગો ચીરાઈ જાય છે અને તે “હાય મરી જાઉં છું, હાય મરી જાઉં છું,” એમ બરાડા પાડતો મહાવેદનાથી મૂર્છા ખાઈને ડગલે ડગલે પડી જાય છે. સ્વધર્મનો ત્યાગ કરનાર મનુષ્ય પાપકર્મ ધર્મને સ્વીકારવાથી આ પ્રમાણે કૃણ લોગવે છે.

(૮) સૂકરમુખ - આ લોકમાં જે રાજા અથવા તેજ રાજાનો મનુષ્ય શિક્ષા કરવાને અયોગ્ય એવા મનુષ્યને શિક્ષા કરે છે.

અથવા તો બ્રાહ્મણને દેહાંત દંડની શિક્ષા કરે છે, તે મહાપાપી મરી ગયા પછી, પરલોકમાં ‘સૂકરમુખ’ નામના નરકમાં પડે છે. ત્યાં આગળ મહાબલવાળા ચમના દૂતો આ લોકમાં જેમ ચીચાડામાં શેરડીને પીલે છે તેમ તે બ્રાહ્મણના અવયવોને પીલી નાંખે છે, તેની વેદનાથો પેલો પાપી ઘાટો કાઢીને રહવા માંડે છે, કાંઈવાર દુઃખી થઈ મૂર્છા પામે છે અને જે પ્રમાણે પોતે કેદ કરેલા નિરપરાધી લોકો દુઃખી થયા હોય તે પ્રમાણે તે પણ દુઃખ પામે છે.

(૬) અંધકૂપ:-ઈશ્વરે કંઈપેલી આશુચિન્તાવાળો જે મનુષ્ય પોતે પરાઈ પીડા બાણતો હોય તો પણ ઇશ્વરે જેઓને ‘મનુષ્યત્વ’ રહિર પાન કરવું, ‘વિગેરે આશુચિન્તા જાંધી આપેલી છે અને જેઓ પારકી પીડાને બાણતાં નથી તેવાં માંકડ વિગેરે નિરપરાધી બ્રાહ્મણોને પીડા કરે છે તે મનુષ્ય મરણ પછી તે પાતકને લીધે પરલોકમાં ‘અંધકૂપ’ નામના નરકમાં પડે છે. ત્યાં આગળ પશુ, મૃગ, પક્ષી, સર્પો, મચ્છર, જી, માંકડ વિગેરે જે જીવજંતુઓને પોતે દુઃખ લીધું હોય છે, તે સર્વ બ્રાહ્મણો ત્રારે તરફથી તેને દુઃખ આપ્યા કરે છે, તેથી તેને નિશ્રા કે શાંત મળતી નથી, તેમજ એક ઠેકાણે સુખથી તે ઝેરી પણ શકતો નથી, પણ જીવ જેમ જીવડા વિગેરેના શરીરમાં તરફડ્યા કરે છે તેમ તે અંધારા નરકમાં તરફડ્યા કરે છે.

(૧૦) કૃમિબોજન:-જે મનુષ્ય આ લોકમાં જે કાંઈ વસ્તુ પોતાને મળે તેનો વિભાગ પાડ્યા વિના પોતેજ એકલો જાઈ વ્યય છે તથા જે પંચ મહાયજ્ઞ કરતો નથી, તેને કાગડાના જેવે જીવો અને તે મરી ગયા પછી પરલોકમાં ‘કૃમિબોજન’ નામના અધમ નરકમાં પડે છે અને તે એક લાખ ચોબન હંડા કૃમિકુંડની

અદર પોતે કીડા થઇને કીડાતુ લોજન કરે છે, તેમજ બીજા કીડાઓ પણ તેના ગરીરનુ લક્ષણ કરે છે આ પ્રમાણે હરકોઇ વસ્તુનો વિભાગ પાડ્યા વિના પોતેજ એકવેા ખાઇ જનારો તથા પચ મહાયજ્ઞ કર્યો વિના લોજન કરનારો મનુષ્ય જ્યા સુધી પોતાના તે પાપનુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરનો નથી ત્યા સુધી તે પોતાના આત્માને હુ ખમા નાખે છે

(૧૧) સદશ -આ લોકમા જે મનુષ્ય પોતાની સારી સ્થિતિ હોય ત્યારે પણ ગ્રાહણની અથવા તો બીજા ગેઇની સુવર્ણ, રત્ન વિગેરે વસ્તુઓને ચોરીથી અથવા તો બળાત્કારથી હરી લે છે, તે મનુષ્ય હે રાજા ' મરણ પછી 'સદશ' નામના નરકમા પડે છે અને ત્યા આગળ યમના દૂતો ધગધગતા અગ્નિમય લોહાના સાણુ સાધી તેની ચામડીને ઉતરડી કાઢે છે

(૧૨) તસસૂર્મિ -આ લોકમા જે પુરુષ અગમ્ય સ્ત્રીની સાથે ગમન કરે છે અથવા તો જે સ્ત્રી અગમ્ય પુરુષની સાથે ગમન કરે છે તે બન્ને ' તસસૂર્મિ ' નામના નરકમા પડે છે અને ત્યા આગળ યમના દૂતો તે બન્નેને ચાળકાનો માર મારે છે, અને પુરુષને લોહાની ધગધગતી પુતળીનુ આલિંગન કરાવે છે તથા સ્ત્રીને લોહાના ધગધગતા પુરુષનુ આલિંગન કરાવે છે

(૧૩) વજ્રકટકશાઙ્મલી -જે મનુષ્ય આ લોકમા પશુ વિગેરે સર્વની નાથે વ્યભિચાર કરે છે, તે મરણ પછી ' વજ્રકટકશાઙ્મલી ' નામના નરકમા પડે છે, અને ત્યા આગળ રહેવા તે જીવને યમગજના દૂતો વજ્રના જેવા કાગવાળા મીમળાના ઝાડ ઉપર ચઢાવીને નીચેથી ખેંચે છે, અર્થાત્ કાંઠાથી તેના શરીરને ઉતરડી કાઢે છે

(૧૪) વૈતરણી—આ લોકમાં જે રાજાઓ અને રાજાના સેવકો સાગ કુલીન હોવા છતાં ધર્મના માર્ગોને તોડી પાડે છે તથા મર્યાદાનો નાશ કરે છે, તેઓ મરી ગયા પછી ‘વૈતરણી’ નામની નદીમાં પડે છે. ત્યાં નરકની ખાઈરૂપ તે નદીમાં જળચરો તેને આશે તરફથી બટકા ભરે છે, છતાં પણ તેઓ મરી જતા નથી, પરંતુ પ્રાણો હોવાથી પોતે કરેલાં પાપને લીધે તેઓ નદીમાં તણાયા કરે છે, પોતાનાં પાપકર્મને સંભારે છે, બહુ સંતાપ કરે છે અને વિદ્યા, મૂત્ર, પરુ, લોહી, કેશ, નખ, હાડકા, મેદ, માંસ તથા ચરબીની નદીમાં ગોથા ખાતા ખાતા પશ્ચાત્તાપ કર્યા કરે છે.

(૧૫) પૂયોદ—જે પુરુષો આ લોકમાં શૂદ્રલતિની સ્ત્રીને સ્ત્રી તરીકે ગણે છે, શોચ, આચાર તથા નિયમો પાળતા નથી અને લાજ મૂકીને પશુના જેવા આચરણ કરે છે, તેઓ પણ મરી ગયા પછી પરુ, વિદ્યા, મૂત્ર, બળખા તથા મેલથી પૂર્ણ ભરેલા એવા ‘પૂયોદ’ નામના નરકમાં પડે છે અને ત્યાં આગળ તે પોતેજ અત્યંત ગંદા પદાર્થોને ખાય છે.

(૧૬) આણુરોધ—ગ્રાહણ વિગેરે જે પુરુષો આ લોકમાં કૃતરાં તથા ગધેડાંઓ પાળે છે, મૂંઝવ્યા કરે છે તથા યજ્ઞપ્રસંગ વિના મૂંઝોને મારે છે તેઓ મરી ગયા પછી ‘આણુરોધ’ નામના નરકમાં પડે છે અને યમના દૂતો તેઓને નિશાન કરીને ખાણોથી વિધી નાખે છે.

(૧૭) વિશસન—જે ઢોંગી પુરુષો આ લોકમાં ઢોંગથી ભરેલા યજ્ઞોમાં પશુઓની હિંસા કરે છે, તેઓ મરણ પછી ‘વિશસન’ નામના નરકમાં પડે છે અને ત્યાં નરકના અધિપતિઓ તેઓને મારીને કાપી નાખે છે.

(૧૮) લાલાલક્ષ —જે કોઈ દ્વિજવર્ણ કામથી મુગ્ધ બનીને, પોતાની જાતિની પરત્વીને વિષે રતિવેળા વીર્ય પાડે છે, તે પુરુષ મરી ગયા પછી ‘લાલાલક્ષ’ નામના નરકમાં પડે છે અને ત્યાં આગળ યમના દૂતો તેને વીર્યની નદીમાં ડૂબાવીને વીર્ય પાય છે.

(૧૯) મારમેયાદન —જે ચોરો અગ્નિથી રાજાઓના તથા ગણત્ર્યોના નેવકોના ઘર વિગેરે બાળી નાખે છે, લોકોને ઝેર ખવરાવે છે અથવા તો ગામોને કે સંધોને લૂંટે છે, તેઓ મરી ગયા પછી ‘મારમેયાદન’ નામના નરકમાં પડે છે અને ત્યાં આગળ યમના દૂતરૂપે રહેલા વજ્રના જેવી ડાઢવાળા સાતનો અને વિશ દૂતરાઓ વેગથી દોડીને તેઓને ફાડી ખાય છે.

(૨૦) અવીચિ —જે પુરુષ આ જગત્માં નાકી આપ વામાં, પદાર્થ અદલબદલ કરવામાં અથવા તો દાન દેવામાં કોઈ પણ ગ્રીતે બુદ્ધિ જોડે છે તે પુરુષને મરી ગયા પછી યમના દૂતો એ ચોરન ઉંચા પર્વતના શિખર ઉપરથી ઉપે માથે આધાર વિનાના ‘અવીચિ’ નામના નરકમાં નાખી દે છે જે નરકમાં પથ્થરનું તળિયું પાણીના જેવું દેખાય છે, પરંતુ તેમાં લોઢ આવતા દેખાતા નથી, તેથી તેને અવીચિ કહે છે તે નરકમાં પડવાથી પ્રાણીના શરીરના તલ તલ જેવડા કટકા ધઇ જાય છે, પરંતુ તે મરતો નથી યમદૂતો ફરીને પણ તેને પર્વત ઉપર ચઢાવીને ત્યાં પાછો તે નરકમાં નાખે છે.

(૨૧) અય પાન —જે બ્રાહ્મણ અથવા બ્રાહ્મણી પ્રમાદથી મદિરાનું પાન કરે છે તથા બીજો કોઈ વ્રતધારી ક્ષત્રિય અથવા તો વૈશ્ય જાતિનો પુરુષ પ્રમાદથી સોમરસનું પાન કરે છે તો યમના દૂતો તેઓને ‘અય પાન’ નામના નરકમાં નાખે છે અને

તેઓની છાતીને યગથી દબાવીને તેઓના મુખમાં અગ્નિવડે ઓગાળેલા ગજવેલનો ધગધગતો રસ રેડે છે.

(૨૨) ક્ષારકર્દ્મ:—જે પુરુષ પોતે અધમ હોવા છતાં, અભિમાનને લીધે પોતાને ઉત્તમ માનીને જન્મ, તપ, વિદ્યા, આચાર, વર્ણ તથા આશ્રમવાળા ઉત્તમ મનુષ્યોને ઘણું માન આપતો નથી તેને શબ્દરૂપ જ બાળુવો અને તે મરી ગયા પછી યમના દૂતો તેને ‘ક્ષારકર્દ્મ’ નામના નરકમાં ઉધે માથે નાંખે છે અને ત્યાં તે અપાર દુઃખ ભોગવે છે.

(૨૩) રક્ષોગણુભોજન—જે પુરુષો આલોકમાં પુરુષમેધ યજ્ઞ કરીને લૈરવાદિકનું યજ્ઞન કરે છે તેમજ જે સ્ત્રીઓ પુરુષરૂપી પશુનું માંસ ખાય છે, તેઓને ‘રક્ષોગણુભોજન’ નામના નરકમાં નાંખે છે અને ત્યાં આગળ જેઓને તેમણે પશુની પેઠે મારેલા હોય છે તેઓ પોતાની ઇચ્છાને અનુસાર રાક્ષસોનું રૂપ લઈને યમ લોકમાં તેઓને દુઃખ આપે છે અને કસાઈઓની પેઠે છરાવતી તેઓને કાપીને તેઓનું લોહી પીએ છે, નાચે છે, ગાય છે તથા આ લોકમાં પેલા પુરુષો જેમ માસનું લક્ષણ કરીને પ્રસન્ન થયા હોય તેમ તેઓ પણ પ્રસન્ન થાય છે.

(૨૪) શૂલપ્રોત:—જે પુરુષો આ સંસાર વિષે ગામમાં અથવા તો અરણ્યમાં નિરપરાધી તથા હુવવા માટે આશા ધરાવનારા પ્રાણીઓને વિશ્વાસુજનક ઉપાયોથી વિશ્વાસુ બનાવીને, શૂળીઓમાં અથવા તો દેરાઓમાં પડેલીને રમકડાની પેઠે દુઃખ આપે છે, તેઓ પણ મરી ગયા પછી ‘શૂલપ્રોત’ નામના નરકમાં પડે છે અને ત્યાં આગળ યમના દૂતો તેઓને શૂળી વિગેરેમાં પડેલી દે છે, આથી તેઓ ક્રુધા તથા તૃપાથી બહુ દુઃખી થાય છે, ક ગડા તથા વટાદિ પક્ષીઓ તેઓને ચારે તરફથી તીવ્રી અંચ વડે ફેલવા માડે છે અને તે વખતે તેઓ પોતાના પાતકને સંભારે છે.

(૨૫) દંદમૂક — સર્પના જેવા ફૂર ઝવલાવવાળા જે પુરુષો આ લોકમા પ્રાણીઓને દુખ આપે છે, તેઓ પણ મરી ગયા પછી ‘દંદમૂક’ નામના નરકમા પડે છે જે નરકમા પાત્ર મુખના તથા સાત મુખના મર્યો તે પાપીઓની પાસે આવીને જેમ ઉદરોને ગળે તેમ તે ફૂર પુરુષોને ગળી નાથ છે

(૨૬) અવટનિરોધન — જેઓ આ લોકમા અધારા અને ઉંડા ખાડામા, કોઠીઓમા તથા ગુફા વગેરેમા પ્રાણીઓને પૂરે છે, તેઓ મરી ગયા પછી ‘અવટનિરોધન’ નામના નરકમા પડે છે અને ત્યાં આગળ યમના દૂતો તેઓને તેવાજ અધારા તથા ઉંડા ખાડામા અને કોઠી વિગેરેમા ગોધી સખીને, ઝેરી અગ્નિના ધૂમા ડાથી ગુગળાવીને દુખી કરે છે

(૨૭) પર્યાવર્તન — આ લોકમા જે ગૃહસ્થ વારવાર કોધા ધીન થઈને અસ્થાગતોને અથવા તો અતિથિઓને ખાળી ફેલો હોય તેવી ફૂર દૃષ્ટિથી જુવે છે, તે પુરુષ ‘પર્યાવર્તન’ નામના નરકમા પડે છે અને ત્યાં આગળ ગરજ, કંગડા, ઠાગડા તથા વટ વિગેરે પક્ષીઓ ખળાત્કારથી વજનના જેવી ચાચથી પેલા પાપી દૃષ્ટિવાળા પુરુષની પાપી આંખોને ખેચી કાઢે છે

(૨૮) સૂચિમુખ — જે પુરુષ ધનનું અભિમાન ધરાવનારો, અહ-કારી, અહ કારને લીધે આડું જોનારો, નર્વની ગકા રાખનારો, ધન ખર્ચાઈ જવાની બીકથી અથવા તો તેના નાશ થવાની બીકથી જેનું હૃદય તથા મોહોડું સૂકાયા કરતું હોય તેવો તથા જે જ્ઞાતિ રાખ્યા વિના યક્ષની પેઠે ધનની રક્ષા કર્યા કરે છે, તે મનુષ્યને ‘સૂચિમુખ’ નામના નરકમા પડે છે ધર્મ-રાજના દૂતો, જેને ધન પેદા કરવા રૂપી તથા વૃદ્ધિ કરવા રૂપી

પાપમહા લાગ્યો છે એવા તે ધનના ચક્ષુષ પાપી પુરુષનાં સર્વ અંગોને દરબની પેઠે દોરાથી સીવી લે છે.

આ પ્રમાણે યમલોકમાં સેંકડો તથા હજારો નરકો છે. અધર્મને માર્ગે ચાલનારા જેમાંના કેટલાકનું અહીં વર્ણન કર્યું છે તથા કેટલાએકનું વર્ણન કર્યું નથી તે સર્વે, હે રાજા! વારાહરતી તે તે નરકોમાં પડે છે. તે પ્રમાણે ધર્મને માર્ગે અનુસરનારા લોકો સ્વર્ગમાં જાય છે અને ફરીને જન્મ લેવા માટે પાપ તથા પુણ્યમાંના શેષ ભાગથી પાછા મૃત્યુલોકમાં અવતરે છે. જે પુરુષ આદરપૂર્વક ભગવાનના સ્થૂલરૂપના વર્ણનને વાંચે છે, સાંભળે છે તથા બીજાને સંભળાવે છે તે મદ્દા તથા ભક્તિથી વિશુદ્ધ બુદ્ધિવાળો પુરુષ ભગવાન પરમાત્માના ઇદ્રિયાદિકથી પણ વ્યભીંશકાય નહીં તેવા ઉપનિષદોમાં ગાયેલા સત્ય સ્વરૂપને જાણે છે અને પામે છે.

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમાં અધ્યાય ૪ થો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૫ મો.

નરકપાતનાથી મુક્ત થવાનો ઉપાય. (૬-૧)

રાજોવાચ:-

અધુનેહ મહાભાગ યથૈવ નરકાચરઃ ।

નાનોપ્રયાતનાન્નેયાત્તન્મે વ્યાખ્યાતુમર્હસિ ॥ ૬ ॥

રાજા કહે છે:-હે ભાગ્યશાળી શુક્રાશ્રિ! હવે આ લોકમાં મનુષ્ય અનેક જાતનાં ઉચ્ચ દુઃખો દેનારાં નરકોમાં જેવી રીતે પડે નહીં તેવો ઉપાય આપ મને કહેવા યોગ્ય છે.

શ્રીશુકદેવજી કહે છે - જે મનુષ્ય મન, વચન તથા કાયાથી કંટલા પાપનુ આ લોકમા મન, વચન અને કાયા વડે પ્રાયશ્ચિત્ત કરતો નથી, તે મનુષ્ય મરી ગયા પછી અવશ્ય નરકોમાં પડે છે, કે જે તીક્ષ્ણ દુઝોવાળા નરકો મે પ્રથમ વર્ણવેલા છે એટલા માટે મૃત્યુ થયાની અગાઉ આ લોકમા પાપનુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા માટે તુરત પ્રયત્નો કરવા જોઈએ, અને તે પણ દેહ શિથિલ થાય નહીં તે પહેલા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, નહિતર લાળા કિવનો વ્યતીત થયા પછી જમણુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવુ પડે છે રાગોના નિદાનો જાણનારો વૈદ્ય જેમ રાગોની વિશેષતા તથા અવ્યતા જોઈને તે પ્રમાણે ઉપાય કરવા માટે તેમજ મનુષ્યે પણ પાપની વિશેષતા તથા અવ્યતા જોઈને તે પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવુ જોઈએ

કૃત્ષ્ણાર્દિક પ્રાયશ્ચિત્તો કરવાથી પાપનો સમૂળગો નાશ થતો નથી, કારણ કે અજ્ઞાની મનુષ્ય પ્રાયશ્ચિત્તનો અધિકારી હોય છે, માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી તેના પાપ નાશ પામે છે, તો પણ તેના સન્કાપને લીધે ફરી ફરીને તેના પાપના અકુર કૃત્યાજ કરે છે માટે મુખ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત તો જ્ઞાનજ કહેવાય છે, અને તે જ્ઞાન નાવધાન રહેનારો મનુષ્ય ધીરે ધીરે મેળવે છે, પણ ખીજો મેળવી શકતો નથી, કારણ કે પથ્ય પ્રમાણે અન્ન ખાનાના મનુષ્યને ગંગો જેમ પીડા કરી શકતા નથી, તેમ નિયમો પાળનારો મનુષ્ય પણ ધીરે ધીરે તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવા માટે નમર્થ થાય છે અગ્નિ જેમ વામના મોગા જુડને પણ ખાગી લત્તમ કરે છે તેમ ધ્રુવાશીવ ધર્મ જાણનારા ધીર પુરુષો પણ તપવટે, બ્રહ્મચર્યવટે, શમ વટે, દમવટે, ત્યાગવટે, નત્યવટે, શાંત્યવટે, યમવટે અને નિયમ વટે મન, વાણી તથા કાયાથી ઉત્પન્ન થયેલા મોગા પાપોને પણ ખાગીને લત્તમ કરે છે વામુદેવ ભગવાનનો આશ્રય કરનારા

લોકો સૂર્ય જેમ કાંતિથી ઝાકળનો નાશ કરે છે તેમજ દેવજ લક્ષ્મીથી નર્વ પાપનો નાશ કરે છે. જ્ઞાનમાર્ગ કરતા લક્ષ્મી માર્ગ શ્રેષ્ઠ છે, કાગલુ કે લગવદ્દલકતોની સેવાથી શ્રીહરિ વિષે પોતાના પ્રાણને અર્પણ કરનારો પુન્ય જે પ્રમાણે પાપમાથી છુટે છે તે પ્રમાણે તપ આદિક કરવાથી પાપી પાપમાથી મુક્ત થતો નથી. મારે આ લક્ષ્મીમાર્ગ જ જગત્મા ઉત્તમ, કલ્યાણકારક તથા નર્વ કેકાણેથી ભય વિનાનો છે તેમ કે તે માર્ગમા નારાયણમા પગથલુ ગહેનાન ઉત્તમ સ્વભાવના મહાત્મા લોકો વર્તે છે તેથી, જ્ઞાનમાર્ગમા જેમ એકલા રહેવાનો ભય ગહેલો છે અને કર્મમાર્ગમા જેમ ખીલ અભિમાનીઓનો ભય રહેલો છે તેમ લક્ષ્મીમાર્ગમા કોઈપણ ચીતનો ભય નથી.

પ્રાયશ્ચિત્તો ગમે તેટલા કર્યા હોય તો પણ નદીઓ જેમ મદિગના ઘડાને પવિત્ર કરી શકતી નથી, તેમ ભગવાનની લક્ષ્મીથી ગદિત પુન્યને પણ તેણે કરેલા પ્રાયશ્ચિત્તો પવિત્ર કરતા નથી જે લોકોએ પોતાનું મન ભગવાનના ચરણાગવિઠ વિષે એકજ વાગ પદોબેલુ હોય અને તેના ગુણોમા પ્રીતિવાળુ કયું હોય, તે લોકો પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કમી ચૂક્યા છે અને તેઓ સ્વમામા પણ યમને કે પાશ માન્ય કરનારા તેમના દૂતોને દેખતા નથી. આ વિષયમા યમના તથા વિધ્વના દૂતોનો નવાહકપ એક પુરાતન ઇતિહાસ નીચે પ્રમાણે છે.

અખમિલની કથા.

કાન્યકુબ્જ નામના શહેરમા કેઈ એક દાસીનો પતિ અખ મિલ નામનો ગ્રાહણ ગહેતો હતો. તે દાસી (વેશ્યા) ના ન નર્ગથી વગડ્યો હતો તથા મદ્યાગ્રથી બ્રહ્મ થયો હતો, અને જાણ પકડલુ, જુગાન ખેલવો, કગાઈ કરવી તથા ચોરી કરવી વિગેરે આર્યોએ

ધિક્કારી કાઢેલી આજીવિકાનો આશ્રય કરીને કુટુંબનું પોષણ કરતો હતો. જાતે અપવિત્ર હતો અને બીજાં પ્રાણીઓને હાનિ દેતો હતો. આ પ્રમાણે નિર્વાહ કરતા તથા દાસીના પુત્રોને લાડ લડાવતાં અન્નમિલનું અધ્યાશી વર્ષનું આયુષ્ય આજ્યુ ગયું આવડે. મોટો કાળ વીતી ગયો તેની તેને જરાપણ ખબર પડી નહીં. તે જુદાં દશ દીકરાઓ હતા, તેઓમાં નાનાનું નામ 'નારાયણ' હતું. તે માતાપિતાને બહુજ વહાલો હતો કાલાં કાલાં વચ્ચેના જોલનારા તે છોકરા ઉપર જુદાની આસક્તિ બંધાયેલી હતી. તે જુદો પુત્રની રમત જોઈને અત્યંત આનંદ પામતો હતો જુદો, બાળકના મ્નેહ-પાશમાં એટલો તો બંધાયેલ ગયો હતો કે, પોતે જન્મતી વેળાએ તે છોકરાને સાથે જમાડતો, પોતે પાણી પીતી વેળાએ તેને પણ પાતો અને પોતે કંઈ વસ્તુ ખાતો તે વેળા તેને પણ ખવડાવતો. અમર્વ સમારી ખટપટને લીધે તે મૂઠ્ઠા ધઈને પાસે આવેલા કાળને પણ વિસરી ગયો હતો. આ પ્રમાણે સંમારનો વ્યવહાર ચલાવતાં ચલાવતાં મરણનો સમય પાને આવ્યો ત્યારે તે અજાની જુદાનું નારાયણ નામના બાળક છોકરા ઉપર મન ગયું; તેથી તે, તેની ચિંતા કરવા લાગ્યો. એટલામાં વાકા મુખવાળા તથા ઉભા વાળ વાળા મહાબલકર ત્રણ પુરુષો હાથમાં પાશ લઈને પોતાને લેવા આવ્યા. તેઓને જોઈને અન્નમિલની સર્વ ઇન્દ્રિયો વ્યાકુળ થઈ ગઈ, અને તેણે ગળગળા સાદથી ઘાટો પાડીને છેટે રમકડામાં ગુંધાયેલા પોતાના "નારાયણ" નામના પુત્રને જોડાવ્યો. મરવાને તૈયાર થયેલા તે જુદાએ આ પ્રમાણે શ્રીહર્ષિનું નામ લીધું કે ભગવાન્ના પાર્ષદો પોતાના દ્વામીનું નામ સાલળીને એકાએક ત્યાં હાજર થયા અને યમરાજના દૂતો જેઓ દામીના પતિ અન્નમિલને તેના જોળિયામાંથી બહાર કાઢતા હતા તેઓને બલપૂર્વક વારવા માંડ્યા.

યમદૂત અને વિષ્ણુદૂતનો સંવાદ.

આ પ્રમાણે વારવાથી યમના દૂતો વિષ્ણુના દૂતોને કહેવા લાગ્યા કે, ‘ધર્મરાજની આજ્ઞાને અટકાવનારા તમે કોણ છો? અને આને લઈ જવાને શા માટે ના પાડો છો? તમે કોના દૂત છો? કયાથી આવ્યા છો? તમે કોણ છો? તે અમે જાણતા નથી; માટે તમારે અમારા ઉપર દોષ કરવો નહીં તમે, ધર્મરક્ષક યમરાજના જે અમે સેવક છીએ, તેઓને શા માટે આને લઈ જવા માટે ના પાડો છો?’ આવાં વચનો સાંભળી મેઘના સરખી ગંભીર વાણીથી યમના દૂતો પ્રત્યે લગવાનના પાર્ષદો હસીને કહેવા લાગ્યા

લગવાનના પાર્ષદો કહે છે:—‘તમે જો ધર્મરાજના દૂત છો તો ધર્મનું જે તત્ત્વ હોય તથા ધર્મનું જે લક્ષણ હોય તે અમેને કહો શિક્ષા કેવી રીતે કરવામાં આવે છે? શિક્ષાપાત્ર કોણ ગણાય? અપરાધ કરનારા સર્વે શિક્ષાપાત્ર ગણાય કે મનુષ્યોજ માત્ર શિક્ષાપાત્ર ગણાય? અને મનુષ્યોમા સર્વ શિક્ષાપાત્ર છે કે કેટલાંએકજ શિક્ષાપાત્ર છે?’

યમના દૂતો જાલ્યા —“વેદમા જે કરવા માટે આજ્ઞા કરેલી છે તેને ધર્મ જાણવો અને જે કરવા માટે ના પાડેલી છે તેને અધર્મ જાણવો, અને તે વેદ એ સાક્ષાત્ સ્વયં જૂ નારાયણનું સ્વરૂપ છે, એમ અમે સાંભળ્યું છે. જે નારાયણ લગવાને પોતાના સ્વરૂપમાજ આ સત્ત્વ, રજ તથા તમોગુણરૂપી પદાર્થો, પુરુષોના શાંતિ વિગેરે ગુણો, બ્રાહ્મણ વિગેરે નામો, વેદાધ્યયન વિગેરે ક્રિયાઓ તથા વર્ણ અને આશ્રમ વિગેરે રૂપોનું સારી રીતે વિવેચન કરેલું છે, તે નારાયણનું યથાર્થ રૂપ વેદ છે. સૂર્ય, અગ્નિ, આકાશ, પવન, ગાયો, ચન્દ્રમા, સંધ્યાકાળ, દિવસ, રાત્રિ, દિશાઓ, જલ, પૃથ્વી, કાલ તથા ધર્મ આટલાં દેહધારીઓ કરેલાં પાપ-પુણ્યનાં સાક્ષીઓ છે;

અને એ સાક્ષીઓએ જાણેલો અધર્મ શિક્ષાપાત્ર કરે છે. આ પ્રમાણે કર્મ કરનારાં સર્વ પ્રાણીઓ પોતાનાં કર્મ પ્રમાણે દંડનાં પાત્ર બને છે. હે નિર્દોષ મહાપુરુષો! કર્મ કરનારાઓથી નમય ઉપર પુણ્ય પણ થાય છે અને સમય પર પાપ પણ થાય છે, કારણ કે કર્મ કરનારાઓને શુભોનો સંગ છે. જો કોઈ અકર્તા હોય તો તેનાથી પાપકર્મ થાય નહીં, પરંતુ તેમ નથી, કારણ કે દેહધારી જીવ કર્મ કયાં વિના રહેતોજ નથી; અને કર્મ કરે છે ત્યારે તેનાથી પાપ થવાનો પણ ભલવ રહે છે જે પ્રાણી આ લોકમાં જોડેલો તથા જે પ્રમાણે ધર્મ અથવા અધર્મ કરે છે તે પ્રાણી પરલોકમાં તે કર્મનું તેટલું અને તે પ્રમાણેજ ફળ લોગવે છે. હે ઉત્તમ દેવતાઓ! આ જન્મમાં જેમ વિચિત્ર શુભોને લીધે શાંત, ઘોર અથવા તો મૂઢપણાથી અને સુખ, દુઃખ અથવા તો સુખદુઃખના મિશ્રપણાથી ત્રણ પ્રકારના પ્રાણીઓ જોવામાં આવે છે તેમજ તેઓ ખીજા જન્મમાં પણ ત્રણ પ્રકારના હશે, એવું અનુમાન થાય છે. વર્તમાન કાળની વસંતાદિક ઋતુ જેમ ભૂતકાળની વસંતાદિક ઋતુઓના શુભોને તથા લવિષ્યકાળની વસંતાદિક ઋતુઓના શુભોને જણાવે છે, એમ વર્તમાન કાળનો જન્મ ભૂતકાળના જન્મના અને લવિષ્યકાળના જન્મના ધર્મને તથા અધર્મને જણાવે છે, અર્થાત્ વર્તમાન કાળની ઋતુનાં ફૂલફળનું રૂપ જોઈને તેના ઉપરથી ભૂત તથા લવિષ્ય કાળની ઋતુનાં ફૂલફળનું અનુમાન થઈ શકે છે, તેમ વર્તમાન કાળના ધર્મ તથા

૧ દરેણ હવર કર્મ શુદ્ધિયોગાદ્યનમય ।

વૃદ્ધો ઘરણમન્વિચ્છ કૃપણા વરહેતવ ॥

અર્થ—હે અર્જુન! આસક્તશુદ્ધિથી કર્મ કરવાં તે સારું નથી કર્મપ્રત્યક્ષ માણસે ફળની ઇચ્છાસહિત કર્મ કરવું. ફળની ઇચ્છા કરનારાઓને શુદ્ધિ સમજવા માંતા

અધર્મનું અને તેના ફળનું અનુમાન થાય છે. આ ધર્મ તથા અધર્મ જાણવાની રીત બીજીઓને માટે કરેલી છે, પરંતુ ચમ-સાત તો પોતાની 'સંયમની' નામની પુરીમાં એકા એકા મનથીજ જીવતા પૂર્વજન્મને જાણે છે અને ભવિષ્ય કાળના જન્મને પણ યથાર્થ રીતે જાણે છે, કારણ કે તે અજન્મા ભગવાન છે; પરંતુ નિંદ્રાને આધીન થયેલો પુરુષ જેમ સ્વપ્નમાં પણ તે સ્વપ્નમાં દેહને દેખે છે, પરંતુ જાગૃતાવસ્થાના અધવા તો તેની પૂર્વના સ્વપ્નના દેહને જાણતો નથી તેમજ અવિદ્યાથી ઉપાધિથી ભેરા-યેલો અજ્ઞાની જીવ ધણા જન્મોની સ્મૃતિ નાશ થવાથી ભૂતકાળના તથા ભવિષ્યકાળના દેહને જાણતો નથી, માત્ર વર્તમાન કાળનાજ દેહને જાણે છે. પાંચ કર્મેન્દ્રિયો કે જેનાથી જીવ પોતાનાં કાર્ય માટે છે તથા પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો કે જેનાથી જીવ શબ્દાદિકને જાણે છે; આ પ્રમાણે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ શબ્દાદિક વિષયો અને સોળમું મન, એ સર્વ ઉપાધિમાં રહેલો એકલો છતાં સત્ત-રમે જીવ પોતે તે જ્ઞાનેન્દ્રિયોના, કર્મેન્દ્રિયોના તથા મનના વિષયોને ભોગવે છે. આ પ્રમાણે સોળકળાવાળું અને ત્રણ ગુણોથી બનેલું અનાદિ લિંગશરીર જીવને હર્ષ, શોક, ભય તથા પીડા કરનારો સંસાર આપ્યા કરે છે. છ ઇન્દ્રિયોને નહીં જીવનારો અજ્ઞાની જીવ કર્મો કરવાની ઇચ્છા કરતો નથી, તો પણ લિંગશરીર તેની પાસે કર્મ કરાવે છે અને જીવ કોરોટાના જીવડાની પેઠે કર્મવડે પોતાને ઠાંકી દઈને, તેમાંથી નિકળવાનો ઉપાય ન જાણવાથી સુંઝાય છે. કેાઈ પણ જીવ એક ક્ષણવાર પણ કેાઈ દિવસ કર્મ કર્યા વિના રહેતો નથી. પૂર્વજન્મનાં કર્મોના સંસ્કારથી થયેલા રાગદ્વેષાદિક તે પરાધીન જીવની પાસે પરાણે કર્મ કરાવે છે, અને પૂર્વજન્મનાં અદૃષ્ટને લીધે તે અદૃષ્ટને અનુકૂળ સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ એવાં શરીર ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેનું શરીર, વીર્ય તથા રુધિર બન્ને સરખાં હોવા છતાં પણ બળવાન એવી કર્મની વાસનાને લીધે માતાપિતાના

જેવુંજ થાય છે. જીવનો આ પ્રમાણે મંસારમાં અવતરવારૂપી ફેરફાર થાય છે, તે પ્રકૃતિના સંબંધમાં આલ્યાથી થાય છે, પરંતુ તે ફેરફાર લગવાનું જ લજન કરવાથી થોડા સમયમાં નાશ પામે છે. આ અજભિલ પ્રથમનો શાસ્ત્રસંપન્ન હતો, સારા સ્વભાવનો હતો, સદાચારી તથા ગુણનો ભંડાર હતો, મતધારી હતો, કામળ મનનો, કેળવાયેલો, સત્યવાદી, મંત્રવેત્તા અને પવિત્ર અંતઃકરણવાળો હતો; ગુરૂ, અગ્નિ, અતિથિ તથા વૃદ્ધોની સેવા કરનારો, અહંકારરહિત, સર્વ પ્રાણીઓ સાથે મિત્રતા રાખનારો અને ઇર્ષ્યારહિત હતો. કોઈ વખતે પિતાની આજ્ઞાથી તે વનમાં ગયો હતો; રૂઝ, ફૂલ, યજ્ઞના કાષ્ઠો અને હર્લ લઈને વનમાંથી પાછો ફરતા હતો તે વેળાએ લોટની મદિરા પીવાથી મદ અદવાને લીધે ધૂમતી આંજોવાળી કોઈ એક વેશ્યાની સાથે એક કામાતુર શૂદ્રને આવતો તેણે દીઠો. એ રાંડ ગાડી બની નહીં હતી, અને પેલો આચારબ્રહ્મ શૂદ્ર એ રાંડની સાથે નિર્લજ્જ રીતે કોડા કરતો હતો. તેના ગાવાની પાછળ તે ગાતો હતો, હસતો હતો અને કામોદીપન કરનારા અંદનાદિકના લેપથી લીપિલા બાહુવડે તેણે પેલી રાંડને આલિંગન કર્યું હતું. આ પ્રમાણે તે બન્નેને પોતાની પાને ભેઈને અજભિલ એકાએક જ મોહિત થઈને કામને આધીન થઈ ગયો. તેણે પોતે ધીરજના તથા જ્ઞાનના બળથી મનને રોકવા તો માંડ્યું, પણ કામથી કંપી ઉઠેલા મનનું તે સમાધાન કરી શક્યો નહીં. તે, તે બન્ને જણાને જોવાથી ઉત્પન્ન થયેલા કામરૂપ જૂડને આધીન થઈ, જ્ઞાન વિનાનો થઈ ગયો અને મનમાં તે રાંડનું જ મનન કરવાથી સ્વધર્મમાંથી બ્રહ્મ થયો. ત્યાર પછી અજભિલે પોતાના પિતાનું જેટલું ધન હતું તેટલું સર્વ ધન આપીને તે રાંડને પ્રસન્ન કરી; તથા તે રાંડ જે પ્રમાણે પ્રમન્ન થાય તે પ્રમાણે મનોહર એવા મંસારી વૈભવોથી તેને પ્રમન્ન કરવા લાગ્યો, અને પાપી તથા વેશ્યાના કટાક્ષથી વિંધાઈ ગયેલા તે અજભિલે મોટા કુળમાં જન્મેલી તથા મુગ્ધા-

વસ્થામાં રહેલી પોતાની સ્ત્રીનો પણ થોડા વખતમાં લાગ કરી દીધો. તે મંદબુદ્ધિનો અન્તમિલ જ્યાં ત્યાંથી ન્યાયથી કે અન્યાયથી ધન લાવતો અને તે રાંડના કુટુંબનું પોષણ કરતો હતો. વળી શાસ્ત્રનો અનાદર કરીને તે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તતો હતો, તેથી તે આર્થ લોકમાં તેની નિંદા થતી હતી. આ પ્રમાણે પાપી જીવન ગાળનારો, અપવિત્ર તથા અપવિત્ર વસ્તુ ખાનારો અન્તમિલ ઘણા કાળ સુધી આમ વર્ત્યો છે માટે પાપ કર્યા છતાં તે પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરનારા આ અન્તમિલને અમે યમરાજની પાસે લઈ જઈશું કે જ્યાં આગળ પ્રાણીઓ શિક્ષા પામવાથી પવિત્ર થાય છે.”

ઉપર પ્રમાણે યમના દૂતોનું કહેવું સાંભળીને ન્યાયમાં નિપુણ એવા ભગવાનના પાર્શ્વે તેમની પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા.

વિષ્ણુદૂતો બોલ્યા:—“અરેરે! અકસોસની વાત છે કે, અધર્મે ન્યાય કરનારાઓની સલાને અભડાવી મારી છે, કારણ કે જે સલાઓમાં ન્યાયાધીશો શિક્ષા કરવાને અચોગ્ય તથા પાપરહિત એવા પુરુષોને વૃથા શિક્ષા કરે છે. જે ન્યાયાધીશો હોય તે પ્રભાત પોતાની પેઠે પાલન કરનારા હોવા જોઈએ, સદ્ગુણી હોવા જોઈએ તથા સમદષ્ટિવાળા હોવા જોઈએ. જો તેઓમાંજ વિષમપણાનો દોષ હોય તો પછી પ્રભ કોને શરણે જાય? મહાત્મા પુરુષ જે પ્રમાણે જગતમાં આચરણ કરે છે તે પ્રમાણેજ બીજાં મનુષ્યો વર્તે છે. તથા તેઓ જે વસ્તુને માન્ય કરે છે તેને બીજા લોકો પણ માન્ય કરે છે, માટે ન્યાયાધીશ જો અધર્મ કરવા માંડ્યો તો પછી બીજાઓ પણ તે પ્રમાણે અધર્મ કરવા માંડ્યોજ. લોકો જેના જોણમાં માયું મૂકી નિશ્ચિંત થઈને સુઈ રહે છે, તે મનુષ્ય પોતે પશુની પેઠે ધર્મ અથવા અધર્મને જાણતો ન હોય તો તેને વિશ્વાસઘાતનું પાપ લાગે છે. પ્રાણીઓનો વિશ્વાસપાત્ર ન્યાયાધીશ જો દયાળુ હોય તો તે વિશ્વાસને લીધે પોતાના શરીરને અર્પણ કરનારા લક્ષિતવાળા મૂઢ મનુષ્યનો શા

માટે દ્રોહ કરે? આ અન્તમિત્ર કરોડો જન્મના પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી ચૂક્યો છે, કારણ કે તેણે પરાધીનપણામાં પણ શ્રીહરિનું કડયાણકારક નામ લીધું છે “હે નારાયણ! આવ” એ વાક્યમાં જો કે ભગવાનનું ચાર અક્ષરવાળું આલાસમાત્ર નામ તે જોડ્યો હતો, પણ એટલાથીજ પાપીનાં પાપોનું નિવારણ થાય છે. આવો ‘નાગાયણ’ શબ્દમાં ચમત્કાર છે ચાર, મહિરાપાન કરનારો, સાવકી માતાનો સંગ કરનારો તથા બી, રાજા, પિતા અને ગાયનો નાશ કરનારો તથા બીજા જે પાપ કર્મ કરનારા હોય તે સર્વ પાપીઓના પાપોનું શ્રીહરિનું નામ લેવાથીજ નિવારણ થાય છે, કારણ કે નામ લેવાથી તેને વિષે ‘આ મારો છે’ વિગેરે, ભગવાનનો વિચાર થાય છે. ભગવાનના નામો લેવાથી જે પ્રમાણે પાપી શુદ્ધ થાય છે તે પ્રમાણે વેદ જાણનારા મહાત્માઓએ કહેલા આદ્યાયણ વિગેરે વ્રતો કરવાથી પણ પાપી શુદ્ધ થતો નથી, કારણ કે ભગવાનનું નામ લીધું હોય તો તે ભગવાનના ઉત્તમ ગુણોને જણાવે છે પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા છતાં પણ ફરીને મન દુઃખ માર્ગ તરફ દોડે છે, માટે પ્રાયશ્ચિત્ત પાપોના મૂલોનું ખરેખર નાશ કરનારું કારણ જણાય નહીં, માટે પાપોનું નિવારણ કરવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષોએ શ્રીહરિના ગુણોનું વર્ણન કરવું, એજ પ્રાયશ્ચિત્ત છે, કારણ કે એજ ખરેખર ચિત્તને શુદ્ધ કરનારું છે, માટે તમે નર્વ પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરનારા આ અન્તમિત્રને લઈ જાઓ મા, કારણ કે તેણે મરતી વખતે ભગવાનનું સારી રીતે નામ લીધું છે પુત્રાદિકના મ કેતવાળા નામ જોડવામાં, મરકરીમાં, ગીતનો ગજ પૂજામાં અથવા તો અપમા

૧ જનકાલે ચ મામેઽ સ્મરન્મુખવા વૈવરમ્ ।

ચ પ્રયાતિ સ મદ્મ વ યાતિ નાસ્ત્યય સશય ॥

અર્થ—મરતી વખતે મારું સ્મરણ કરના જે દેહ છોડે છે તે મારા અપમાને પામે છે તેમાં જરા પણ સશય નથી

ગીતા

નમાં પણ શ્રીહરિનું નામ લે, તો તે સર્વ પાપનો નાશ કરે છે, આમ જણવું. પડતી વેળાએ, ઠેસખાતી વેળાએ, હાડકાં ભાંગતી વેળાએ, સર્પ કરડતી વેળાએ, તાપ આવતી વેળાએ તથા લાકડી, પથ્થર વિગેરેનો માર પડતી વેળાએ પુરુષ પરાધીન થઈને ‘શ્રીહરિ’ એમ લગવાનું નામ લે છે, તો તે ચમલોકનાં દુઃખો ભોગવતો નથી. મહર્ષિઓએ વિચાર કરીને મોટાં પાપોનાં મોટાં પ્રાયશ્ચિત્તો કહ્યાં છે અને નાનાં પાપોનાં નાનાં પ્રાયશ્ચિત્તો કહ્યાં છે. જે પાપોને ઉદેશીને તપશ્ચર્યાદિક દાન તથા જપ વિગેરે કર્યાં હોય તે પાપો તપશ્ચર્યાદિક પ્રાયશ્ચિત્તોથી નાશ પામે છે, પરંતુ તે પાપોનું ‘મંદકાર’ નામનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ તેમનાથી નાશ પામતું નથી. તે તો ઈશ્વરના ચરણની સેવાથી નાશ પામે છે. જાણતાં અથવા અજાણતાં ઉત્તમ કીર્તિવાળા લગવાનું નામ લીધું હોય તો અગ્નિ જેમ કાઢને બાળી નાંખે તેમ તે પુરુષનાં પાપોને બાળી નાંખે છે. કોઈ વધારે જળવાણું ઔષધ હૈવે-ચ્છાથી શ્રદ્ધા વિના પણ ખવાઈ ગયું હોય તો તે જેમ વૈદ્યની પાસેથી તેના શુભ ન જાણનારા મનુષ્યને પણ પોતાનો શુભ બતાવે છે તેમ લગવાનું નામનો મંત્ર પણ શ્રદ્ધા વિના જાણવામાં આવ્યો હોય તો તે પોતાના પ્રભાવને નહિ જાણનારા મનુષ્યને પણ પોતાનો પ્રભાવ દર્શાવે છે, અર્થાત્ વસ્તુઓમાં જે શક્તિ રહેલી હોય છે તે શ્રદ્ધાદિકની અપેક્ષા રાખતી નથી. ”

આ પ્રમાણે વિષ્ણુના દૂતોએ લગવાનું સંબંધી ધર્મનો નિર્ણય કહી, તે બ્રાહ્મણને ચમરાજના પાશમાંથી છુટો કરીને મૃત્યુમાંથી છોડાવ્યો-મરતો બચાવ્યો. ત્યારપછી વિષ્ણુના દૂતોએ કાઢી મૂકેલા યમના દૂતો ચમરાજ પાસે બેઠા, હે શત્રુદમન રાજા! ત્યાં બન્યા પ્રમાણે તેમણે સર્વ વાતો તેમને કહી બતાવી. પેલો અબમિલ બ્રાહ્મણ ચમરાજ પાશમાંથી છુટો થયા પછી નિર્ભય થઈ સાંજે થયો, તેણે લગવાનું પાર્શ્વદોનાં દર્શન કર્યાં, અને પરમ આનંદ પામીને

મન્તકવડે ભગવાન્ના પાર્શ્વેને પ્રમાણ કર્યા હે નિર્દોષ રાજા !
પછી તે કંઈ કહેવાની ઇચ્છા કરવા લાગ્યો, તેવું જાણી વિષ્ણુના
દૂતો તેના દેખતાજ ત્યા આગળથી તુરત અતર્ધ્યાન થઈ ગયા અન્ન
મિલે પણ ચમના દૂતો પાસેથી વેદમા કહેલા સશુણ્ધર્મ તથા
ભગવાન્ના દૂતોએ કહેલો શુદ્ધ નિર્શુણ્ધર્મ સાલજીને તથા
શ્રીહરિનું શાહાત્મ્ય સાલજીને ભગવાન્ને વિષે તુરત લક્ષિવાળો
થયો અને પોતાનું પાપ સાલરી આવવાથી તેને પશ્ચાત્તાપ થવા
લાગ્યો.

અન્નમિલનો પશ્ચાત્તાપ.

“અરેરે !” એ હુણે મનને આધીન થઈને જહુ જહુ કંપુ,
કારણ કે શુદ્ધજાતિની આમા પુન ઉત્પન્ન કરીને એ માગ પ્રાણણ
પણું નાશ કર્યું મારા મનુષ્યોએ નિદી કહેલો, પાપ કરનારો
તથા કુવમા કાજગરૂપ જે હું, તે મને ધિક્કાર છે જે એ, મુગ્ધ એવી
પતિવ્રતા આનો અનાદર કરીને મદિરાનું પાન કરનારી વેરમા
જીને ઘરમા રાખી અરેરે !” ઘરડા, અનાથ, હુ ખી તથા માગ
વિના જેનું બીજું કોઈ પણ મળ ખી નથી, એવા મારા માતાપિતાનો
પણ એ કૃતઘ્નીએ હુમણા નીચની પઠે ત્યાગ કર્યો માટે હુએ તો હું
અત્યંત દારુણ એવા નરકમા ખરેખર પડીશ, કે જે નરકમા
ધર્મનો નાશ કરતા કાઠી પુરુષો યમ તરફથી મહા દારુણ પીડાઓ
લોગવે છે અરેરે !” આ તે શું મને સ્વપ્ન આબ્ધુ છે ? અથવા
તો આ સર્વ અદ્ભુતકારક વૃત્તાત એ શું જાગૃત્વમ્ધામા દીઠો
છે ? હાથમા પાશ ખારણુ કરનારા જેઓ હુમણાજ મને બાધીને
જેચતા હતા, તેઓ કયા ગયા ? અને પાશોથી બાધીને
નરકમા લઈ જવાતા મને છોડા ચો હતો, તે સારા દેખાવડા ચાર
મિદ્ધ પુરુષો પણ કયા ગયા ? હું જો કે આ જન્મમા તો મોટો
પાપી છું, તો પણ પૂર્વજન્મમા હું ખરેખર પુણ્યવાન હોઈશ

કારણ કે ઉત્તમ દેવતાઓના દર્શન થવાને માટે પૂર્વજન્મનું મોટું પુણ્ય હોવું જોઈએ, કે જેઓના દર્શનથી મારું મન નિર્મળ થયું છે જે પૂર્વજન્મના મારા મહા પુણ્ય હોય તહીં તો અપવિત્ર અને દાસીનો પતિ હું મરવા પડું તે વખતે મારી જિહ્વા ભગવાનનું નામ લઈ શકે ખરી કે? બુઝાગી, પાપી, પ્રાહ્મણ પણાનો નાશ કરનારો અને નિર્લજ્જ હું કેવો? અને નારાયણ એવું મંગલકારક ભગવાનનું નામ કેવું? માટે હું ચિત્ત, ઇન્દ્રિયો તથા પ્રાણવાયુને જીતીને તે પ્રમાણે પ્રયત્ન કરીશ, કે જે પ્રમાણે ફરીને મારો આત્મા અધતમ નરકમાં ડુબે નહીં વળી અવિદ્યા, તૃષ્ણા તથા કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા આ બધાનું તોડી નાખીને હું સર્વ પ્રાણીઓનો સબધી, શાત, મિત્ર તાવાળો, દયાળુ તથા ખીરજવાળો થઈને સ્ત્રીપી ભગવાનની માયા વડે ગજાયલા મારા આત્માને છોડાવીશ, કે જે સ્ત્રીએ જ મને આજ દિવસ સુધી અધમ એવા વાતગતા મુડાની પેઠે રમાડ્યો છે વળી આ દેહાદિક મિથ્યા પદાર્થ ઉપર ‘મારું અને હું’ એવી મિથ્યા બુદ્ધિને છોડી દઈને હું સત્ય વસ્તુ ઉપર બુદ્ધિ રાખીશ તથા ભગવાનના કીર્તનાદિક કરવાથી શુદ્ધ થયેલા મારા મનને ભગવાનને વિષે સ્થિર કરીશ ”

શ્રીગુરુદેવજી કહે છે—આ પ્રમાણે સત્પુરુષનો એક ક્ષણ સમાગમ થવાથી અબ્જમિલને ખેદ થયો અને તે પુત્રાદિકના મ્નેહરૂપી સર્વ બધનમાથી મુક્ત થઈને શ્રીહરિદ્વારમાં ગયો ત્યાં તેણે દેવમંદિરમાં ભેટી, યોગ ધ્યાન કરી, સર્વ ઇન્દ્રિયોને વિષયો માથી વાગી લઈને, મનને આત્મામાં જોડ્યું ત્યારપછી ચિત્તની એકાગ્રતા વડે આત્માને, દેહથી તથા ઇન્દ્રિયોથી જુદો પાડીને પરબ્રહ્મરૂપ અને અનુભવથી બાંધવામાં આવે તેવા ભગવાનના સ્વરૂપમાં જોડી દીધો જ્યારે પરમાત્માના સ્વરૂપમાં તેની બુદ્ધિ સ્થિત

ધર્મ ત્યારે અભિલે પ્રથમ જોયેલા ચાર પુરુષોને પોતાની સન્મુખ જોયા તેઓને જોયેલા ઓળખી કાઢીને તેણે મસ્તકવડે તેમને પ્રણામ કર્યા. આ પ્રમાણે ભગવાનના પાર્ષદોનાં દર્શન કર્યા પછી, પોતાના કલેવરને ગંગાતીર્થમાં ત્યાગ કરીને તેણે તુરત ભગવાનના પાર્ષદોનું રૂપ ધાગ્યું કર્યું. પછી તે બ્રાહ્મણ ભગવાનના પાર્ષદોની માથે સુવર્ણના વિમાનમાં બેસીને આકાશમાર્ગે જ્યાં આગળ લક્ષ્મીપતિ વિષ્ણુ બિરાજે છે ત્યાં વૈકુંઠમાં ગયો. આ પ્રમાણે સર્વ ધર્મોનો નાશ કરનાર, દાસીનો પતિ, નિર્દિત કર્મ કરવાથી બ્રહ્મ થયેલો અને યમ નિયમ તોડનારો અભિલ નરકમાં નંખાવાની તૈયારીમાં હતો, પરંતુ ભગવાનનું નામ લઈને તુરત તેમાંથી છુટી ગયો હતો. માટે કર્મનાં બંધનમાંથી મોક્ષા થવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષોના કર્મના મૂળને ભગવાનના કીર્તન વિના બીજું કંઈ પણ કાપનાર નથી, કારણ કે ભગવાનનું કીર્તન કરવાથી મન ફરીને કર્મમાં બંધાયું નથી, પરંતુ બીજા પ્રાયશ્ચિત્તો કરવાથી તો મન રજેચુલથી મલિન રહે છે. મરવાને તૈયાર થયેલા અભિલે જો પુત્રને ખેલાવતા ભગવાનનું નામ લીધું અને તેથી જ્યારે તે વૈકુંઠલોકમાં ગયો ત્યારે શ્રદ્ધાથી જો ભગવાનનું નામ લીધું હોય તો પછી ગુ જ 'કહેવું !

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમા અધ્યાય ૫ મો સંપૂર્ણ.

૧ અપિ જેઠુદુરાચારો મજતે મામનન્વભાત્ ।

સાધુરેવ સ મતવ્ય સમ્યગ્ વ્યવસિતો દિ સ ॥ ગીતા

અર્થ—જે માણસ એકનિદ્રાથી મને (ભગવાનને) ભગે છે, તે મને તેનો દુરાચારી હોય તો પણ તેને સાધુ (ધૂતપાત્ર) સમજવો, કારણ તેની શુદ્ધિ સમ્યક્ થયેલી હોય છે

ગીતા.

અધ્યાય ૬ ઠી.

નરદેહપ્રશંસા. (૫-૧૯)

મહો ભમીપાં કિમ્કારિશોભન પ્રસન્ન વર્ણાં સ્ત્રિદુત સ્વયં હરિઃ ॥

યેજ્ઞમલગ્ધઃ નૃપુ ભારતાજિરે મુકુન્દસેનૌપયિકે સ્પૃહા હિ તઃ ॥ ૨૧ ॥

શુકદેવ કહે છે:—દેવતાઓ ભરતખંડમાં જન્મેલાં પ્રાણીઓને માટે આ પ્રમાણે ગાય છે: “ઓહોહોહો!! જેઓએ ભરતખંડમાં ભગવાનની સેવામાં ઉપયોગી એવો મનુષ્યાવતાર લીધો છે, તેઓએ એવું તે શું પુણ્ય કર્મ કર્યું હશે? અથવા તો ભગવાન શ્રીહરિ પોતેજ શું એઓના ઉપર પ્રસન્ન થયા હશે? કારણ કે અમને પણ એવા અવતારની ઇચ્છા થાય છે. કોઈનાથી ખતી શકે નહીં તેવા યજ્ઞો કરવાથી, તપો કરવાથી, ધર્મો કરવાથી તથા દાનાદિક કરવાથી તુચ્છ એવા સ્વર્ગનો કદાચ વિજય કર્યો તો પણ એમાં શો લાભ થયો? કારણ કે જ્યાં આગળ ઇન્દ્રિયોને અતિશય સુખ મળવાથી ભગવાન નારાયણના ચરણ ગવિંદનુ સ્મરણ થતું નથી, એટલુંજ નહીં પણ તે વિમરી જવાય છે આ સ્વર્ગમાં અવતાર આવવાથી આપણે એક કલ્પધર્મ ત છવશું, પરંતુ ફરીને પણ આપણો જન્મ થશે માટે તેવા જન્મ કરતાં ભરતખંડની ભૂમિમાં અવતાર લઈને અકલ્પ સમય આયુષ્ય ભોગવવું એ ઉત્તમ છે; કારણ કે શુદ્ધિશાલી પુત્રો ભરતખંડમાં મનુષ્યદેહને લીધે એક ક્ષણમાંજ સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરીને શ્રીહરિનાં અભય એવાં ચરણારવિંદને સારી રીતે પામે છે જ્યાં ભગવાનની કથારૂપી અમૃતની નદીઓ વહેતી નથી, જ્યાં ભગવાનનો આશ્રય કરનારા ઉત્તમ ભક્તજનો હોવા નથી, જ્યાં મહાઉત્સવોવાળી ભગવાન યજ્ઞનાયણની પૂજાઓ થતી નથી, તે

સ્થાન ને કે શ્રદ્ધાવૈક હોય તો પણ ત્યાં રહેવું નેષ્ટએ નહીં. જે પ્રાણીઓ જ્ઞાન, જ્ઞાનને માટે ઉપયોગી ક્રિયાઓ અને ક્રિયાઓને ઉપયોગી એવા પદાર્થોથી ભરપૂર એવા મનુષ્યના અવતારને મેળવ્યા છતાં પણ, મોક્ષ માટે પ્રયત્ન કરતા નથી તેઓ પાશ-ધીના હાથમાંથી છૂટી ગયેલાં પક્ષીઓ જેમ ફરીને પણ પાછાં જાડ ઉપર ગાફલ થઈ ને વિહાર કરે તો જંધાઈ જાય છે, તેમ તે પ્રાણી પણ ફરીને જંધન પામે છે.

ઓહોહો!!! ભરતખડના લોકોનું કેટલું મોટું ભાગ્ય છે ! કારણ કે જે લોકો શ્રદ્ધાથી ચક્ષમા 'અગ્નયે જુષ્ટ નિર્વપામિ । દદ્વાય જુષ્ટ નિર્વપામિ' વિગેરે જૂઠા જૂઠા વિભાગો પ્રમાણે વિધિથી મંત્રો ભણીને ચરુ તથા પુરોડાશ જુદા જુદા દેવતાઓને 'જ મમ' એમ કહીને અર્પણ કરે છે, તે પદાર્થને સ્ત્રીહરિ જે પૂર્ણ કામનાવાળા છે તથા જેને ઈદ્રાદિકના જુદા જુદા નામોથી બોલાવવામાં આવે છે, છતાં પણ સર્વ કામનાના સ્વામી એવા તે પ્રભુ પ્રસન્ન થઈને તુરંતજ શ્રદ્ધા કરે છે ઉપર કહેલા સકામ પુરુષો કરતાં નિષ્કામ પુરુષો વધારે ઉત્તમ છે, કારણ કે ભગવાનની પાસે યાચના કરનારને ભગવાન તેની ઇચ્છા પ્રમાણે માંગેલી વસ્તુ આપે છે એ વાત ખરી છે, પરંતુ તે પ્રમાણે યાચના કરવાથી ભગવાન મોક્ષ આપતા નથી, કારણ કે એક વસ્તુ માગ્યા પછી, ફરીને મનુષ્ય બીજી વસ્તુ માગે છે, માટે જેઓ નિષ્કામપણે ભગવાનની સેવા કરે છે તેઓની તો ભગવાન પોતેજ સર્વ ઇચ્છાઓને પરિપૂર્ણ કરનાર પોતાનું ચરણપદ્મ (મોક્ષ) આપે છે.

૧ ભવન્યાધિતવન્તો માં વે જના પર્યુપાસતે ।

તેષા નિયામિયુષ્ણાનાં મોગક્ષેમ વદામ્વદમ્ ॥

અર્થ:—ભગવાન કહે છે, જે મનુષ્યો અને અનન્ય ભાવથી મારું

અમે સ્વર્ગનું જે સુખ લોગવ્યું છે, તેમાંથી જો કંઈ બાકી રહ્યું હોય તો તે ઉત્તમ યજ્ઞના શ્રેષ્ઠ ફળને લીધે તથા સાચા અધ્યાપનના અને યજ્ઞયાગદિકના શ્રેષ્ઠ ફળને લીધે અમારો જન્મ ભરત-ખંડમાં થયો ! અને ત્યાં આગળ અમને ભગવાનનાં ચરણનું સ્પર્શ રહ્યું ! કે જ્યાં પોતાને ભજનારા લોકોનું શ્રીહરિ કહ્યાણ કરે છે.”

ઇતિ વૈશાખપ્રકરણમાં અધ્યાય ૬ શ્લો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૭ મો.

ॐ:०:ॐ

ખાલોપદેશ. (૧૧-૨૦)

સ્વર્ગિણોઽપ્યેતમિચ્છંતિ લોકં નિરયિણસ્તથા ।

સાધકં જ્ઞાનમકિંધાસુમયં તદસાધકમ્ ॥ ૧૨ ॥

न नरः स्वर्गतिं कांक्षेत्रार्क्षी वा विचक्षणः ।

नेमं लोकं च कांक्षेत देहावेक्षतात्प्रमाद्यति ॥ ૧૩ ॥

ભગવાન કહે છે:-આ પ્રમાણે મનુષ્ય દેહ, જ્ઞાન તથા ભક્તિના એક સાધનરૂપ છે, તેથી તે સર્વના દેહ કરતાં ઉત્તમ છે. જેમ નારકી જીવ મનુષ્યદેહની ઇચ્છા કરે છે, તેમ દેવતાઓ પણ મનુષ્યના દેહની વાંછા કરે છે, કારણ કે મનુષ્યનો દેહ જ્ઞાન તથા ભક્તિનું એક સાધનરૂપ છે, પણ દેવનો કે નારકીનો દેહ જ્ઞાન તથા ભક્તિનું સાધન નથી. માટે કુશળ પુરુષે સ્વર્ગ મળે

ચિંતન કરી મારું ઉપાસા કરે છે તેવા નિરંતર મારામાંજ અભિયુક્ત પુરુષોના યજ્ઞેલા યોગ-ક્ષેમનો ભાર હુંજ ચલાવું છું.

તેવાં કર્મો કરવાં નહીં, તેમ મનુષ્યદેહ મળે તેવાં પણ કર્મો કરવાની ઇચ્છા કરવી નહીં, કારણ કે દેહમાં આસક્તિ ધવાથી મનુષ્ય 'ચેતાનું' કર્તવ્ય ચૂકી જાય છે. મારે પુરુષે સાવધાન થઇને આ કલેવર અર્ધસિદ્ધિ આપનારું છે, તો પણ તે નાશવંત છે, એમ જાણીને ઉપર કહેવા પ્રમાણે દેહને જ્ઞાનના તથા ભક્તિના સાધનરૂપ જાણી મૃત્યુની અગાધ મુક્તિ મારે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. યમની પેઠે નિર્દય પુરુષો જાડને કાપવા માંડે છે, ત્યારે તે જાડમાં માળો ધાડી રહેનારું પક્ષી તેના ઉપરથી આસક્તિ ઢિઢાડી, તેનો ત્યાગ કરીને ઉડી જાય છે, તો તે કન્યાણુને મેળવે છે. તેમ દિવસ અને રાત્રિ કાલ આપણાં આયુષ્યને કાપવા માંડે છે, તે જાણીને મનુષ્ય ભયથી કંપે, દેહ ઉપર આમક્તિ રાખે નહીં, અને પરબ્રહ્મને જોળખીને જીવનાદિકની તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરે ત્યારેજ તે શાંતિ પામે છે. આ મનુષ્યદેહરૂપી એક ઉત્તમ વહાણ છે, તે સર્વ ફોજોને આપનારું છે, ધણુંજ દૃઢ છે, કોટિ ઉપાયોથી મળે નહીં તેવું છતાં દૈવેચ્છાથી મળ્યું છે, તેમાં શુરુરૂપી કર્ણુધાર છે—નાવિક અને અનુકૂલ પવનરૂપ જે હું લગવાનું તેનાથી ચાલે છે. આવા વહાણને મેળવીને જે પુરુષ ભવસાગરને તરતો નથી તેને આત્મહત્યા કરનારો જાણવો.

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમા અધ્યાય ૭ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૮ મો.

પ્રહ્લાદોપદેશ. (૭-૬)

કૌમાર આચોત્પ્રાણો ધર્મોન્માગવતાનિહ ।

દુર્લભં માનુષ જન્મ તદન્યધ્રુવમર્ચયમ્ ॥ ૧ ॥

યથાહિ પુરુષસ્યેહ વિષ્ણોઃ પાદોવર્ષણમ્ ।

યથેષ સર્વભૂતાનાં પ્રિય આત્મેશ્વરઃ સુદત્ત ॥૩॥

પ્રહલાદ કહે છે:—“મનુષ્યનો જન્મ ઇચ્છિત અર્થે આપનારો છે, માટે બુદ્ધિશાળી મનુષ્યે આ લોકમાં બાક્યાવસ્થામાંથીજ સંભવ થઈ પાળવો જોઈએ, કારણ કે મનુષ્ય જન્મ દુર્લભ છે, ફરીફરીને આવતો નથી અને તે પણ સુસુખંશુર છે; માટે ભગવાન્ના ચરણતું શરણ કરવું, એ યોગ્ય છે; કારણ કે, ભગવાન્ ઇશ્વર સર્વ પ્રાણીઓના આત્મા હોવાથી તેઓના મિત્ર છે તથા પ્રિય છે. ભગવાન્નું ભજન, સેવન મૂંઝીને, જેમનાથી આયુષ્યનો ફેગટ બચ થાય છે, એવાં વિષયસુખ માટે પ્રયાસ કરવો જોઈએ નહીં, કારણ કે, તેઓ શ્રમ કરવાથી, પરમ કલ્યાણરૂપ ભગવાન્નાં ચરણની પ્રાપ્તિ થતી નથી. હે દેવો ! વિષયોનું સુખ તો, દેહ પ્રાપ્ત થવાથી પ્રાણીઓને સર્વ અવતારોમાં મળે છે. દુઃખ જેમ પ્રયત્ન કર્યા વિના પણ દેવચોગે મળે છે, તેમ સુખ પણ પ્રયત્ન કર્યા વિના મળે છે, માટે વિષયસુખ સારૂ શ્રમ કરવો નહીં. અસંસારમાં અવતરીને આ મનુષ્યદેહ બધાં સુખોમાં પરિપૂર્ણ તથા સમર્થ હોય, તેટલામાં જ્ઞાની પુરુષે તુરત કલ્યાણને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ઇદ્રિયાધીન પુરુષનું આયુષ્ય સો વર્ષનું કહેવાય છે, તેમાં અર્ધ આયુષ્ય એટલે પચાસ વર્ષ નિષ્ક્રમ બાક છે, કારણ કે પુરુષ તેટલાં વર્ષ સુખી રાત્રે નિદ્રારૂપી મહામોહમાં પડીને સૂઈ રહે છે; વિશ વર્ષ બાળક અવસ્થાના અજ્ઞાનમાં અને કુમાર અવસ્થાની રમતમાં વીતી જાય છે, વિશ વર્ષ, વૃદ્ધાવસ્થાથી શરીર ઘેરાઈ જવાને લીધે અઅમર્થ-પણામાં જાય છે, અને બાકીનાં વર્ષ ઘરની અંદર આસક્ત થયેલા પ્રમત્ત પુરુષને કોઈથી ન પૂરી શકાય એવી તૃષ્ણાઓમાં તથા બળવાન્ મોહમાં ચાલ્યાં જાય છે. ઈદ્રિયને આધીન થયેલા કયો પુરુષ ઘરની અંદર આસક્ત થયેલા અને સ્નેહના મજબૂત

પાગોથી બાધાયેલા પોતાના આત્માને છોડાવી શકે છે? વળી જેમ
 ધન, પ્રાણ કરતા પણ વધારે પ્રિય છે અને તેથી ચોર, નેવક અને
 વ્યાપારી, પોતાના પ્રિય પ્રાણોનો ખર્ચ કરીને પણ જે ધનને મેળવે છે,
 તે ધનની તૃષ્ણાનો કયો મનુષ્ય ત્યાગ કરે? દીકરાઓ, મનોહર
 દીકરીઓ, ભાઈઓ, બહેનો, ગરીબ માતા, પિતા, સુદર એવા ઘણા
 સામાનથી ભરેલા ઘર, કુવર પરથી આલવિકા, ટોપ ઢાખર
 અને નેવકવર્ગને સભારતો, સ્નેહથી બાધાયેલો, લોભથી જેની
 તૃષ્ણા પૂર્ણ થઈ નથી એવો, ઉપધેના તથા જિહ્વાના રસનેજ
 અધિક માનનારો, અપાર મોહથી તેમા લાગી રહેલો તથા કોથેટાનો
 ડીટો જેમ પોતાનું ઘર બનાવતા નીકળવાનો માર્ગ રાખતો નથી,
 તેમ નિત્ય કર્મ કર્યા કરતો પુરુષ, ક્યાપાન શ્રીના એકાત મગનો
 તથા મનોહર એવા શુભ વિચારોનો કેમ ત્યાગ કરી શકે? તેમ
 મળધીઓનો તથા કાલુ કાલુ જોવનાગ છોકરાઓના સગનો પણ
 કેમ ત્યાગ કરી શકે? અને કેવી રીતે વૈરાગ્ય પામે? મદમત્ત
 થયેલો મનુષ્ય કુટુંબોનું પોતા પરવાના કામમા ઓછા થઈ જતા
 આયુષ્યને તથા હણતા વર્ષને બાણતો નથી, અને પોતે કુટું-
 બમા પ્રીતિ રાખવાથી, સર્વ જગોએ ત્રિવિધ તાપથી દુખી થયા
 કરે છે, તો પણ તે તેને દુખરૂપ માનતો નથી જેનું મન નિત્ય
 ધનમા લાગી રહેલું હોય છે, એવો ઇન્દ્રિયાધીન કુટુંબી મનુષ્ય,
 પારકું ધન હરી લેનારાને આ લોકમા તથા પરલોકમા જે દુખ
 થાય છે તે બાણે છે, તો પણ પોતાની તૃષ્ણા શાત ન થવાથી પરનું
 ધન હરણ કરે છે હે દૈત્યો! શાની મનુષ્ય પણ એ પ્રમાણે
 પોતાને વિષે તથા પારકાને વિષે લેદહદિ રાખીને પોતાના કુટું-
 બનું પોષણ કરે છે તે આત્મવિચાર કરવાને અમર્થ થતો નથી,
 પણ તે મૂઠની પેઠે અહંતા મમતામા અટવાયા કરે છે શ્રીઓ કે
 જેઓનો સગ કરવાથી પુનર્પાત્રાદિકરૂપી જેડીમા પડાય છે,
 તેઓની પાસે વિહાર કરવાના વાદરા જેવો રાક વધને રહેનારો

કોઈ પણ પુરુષ, કોઈ કાળે, કોઈ પણ ઠેકાણે પોતાના આત્માને
 છોડવવાને સમર્થ થતો નથી માટે હે દેવો ! વિષ્ણુમા લાગી
 રહેલા દેવોનો સગ દૂરથી ત્યાગ કરીને, આદિદેવ નારાયણુ ભગ
 વાનુજી સજન કરો, કારણ કે, સસારનો મગ ત્યાગ કરના
 પુરુષો નારાયણુના સજનનેજ મોક્ષ માને છે ભગવાન નારાયણુને
 પ્રસન્ન કરનારા પુરુષને બહુ પરિશ્રમ પડતો નથી, કારણ કે,
 તે સર્વ પ્રાણીઓના આત્મા છે અને આ લોકમા મર્વ ઠેકાણે
 પ્રસિદ્ધ છે સ્થાવરથી લઈ પ્રજ્ઞા સુધીના શ્રવેમા, પાચ ભૂતથી અનેક
 નિર્જીવ પદાર્થોમા, પાચ મહાભૂતોમા, ત્રણ ગુણોમા, પ્રકૃતિમા તથા
 મહત્ત્વાદિ વિકારોમા, અવિનાશી એવા પરમાત્મા ભગવાનુ ઇશ્વરજી
 એક રહેલા છે એ પરમાત્મા પોતે વસ્તુત એકજ અને નામરહિત
 છે, તો પણ લોકતાડપે વ્યાપક કહેવાય છે તે લોચ દેહાદિરૂપે
 વ્યાપક કહેવાય છે એ પરમેશ્વરનુ સ્વરૂપ કેવળ અનુભવ અને
 આનંદરૂપ છે, અને તેમણે ગુણોને ઉત્પન્ન કરનારી પોતાની માયા
 વડે પોતાના જૈશ્વર્યને અતર્હિત કરેલું છે, એમ જાણવામા
 આવે છે માટે મર્વ પ્રાણીઓ ઉપર નેહુ અને દયા રાખો, કારણ
 કે દયાથી ભગવાનુ પ્રમન્ન થાય છે, અને આદિ એવા અનંત
 ભગવાનુ પ્રસન્ન થાય ત્યારે કંઈ વસ્તુ દુર્લભ રહે ? તો પણ
 ભગવાનુના ચરણની સુધાનેજ સેવનારા અને તેમનુજ ગાયન
 કરનારા આપણને ધર્મ, અર્થ અને કામનુ શુ પ્રયોજન છે ?
 કારણ કે, તેઓ તો પ્રારબ્ધની ગતિથી પોતાની મેળેજ મળે છે
 માટે મોક્ષની ઇચ્છા રાખવાનુ કાઈપણુ પ્રયોજન નથી ધર્મ,
 અર્થ તથા કામરૂપી ત્રિવર્ગ, આત્મવિદ્યા, કર્મવિદ્યા, તર્કવિદ્યા, દંડ
 નીતિ તથા અનેક જીવની આજીવિકા, આ પ્રમાણે વેદમા
 નિરૂપણુ કરેલા સર્વ વિષયો પોતાના અતર્યામી ભગવાનુને પોતાનો
 આત્મા અર્પણુ કરવામા સાધનરૂપ થઈ પડે છે દુર્લભ એવુ
 આ નિર્મળ જ્ઞાન નરના સંખ્યા નારાયણે નારદને કહ્યું હતુ અને

તેજ આ જ્ઞાન અકિંચન એવા ભગવાનના ઐકાતિક ભક્તોનાં ચરણારવિન્દની રજમાં જે દેહધારીઓ આગોટે છે, તેઓને પણ થાય છે "

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમા અધ્યાય ૮ મે સ પૂર્ણ

અધ્યાય ૯ મો.

અપભરેવનો ઉપદેશ. (૫-૫)

નમમ ઉપાલ્પ-

નાય દેહો દેહભાજાં મૃત્યુલોકે કષ્ટાન્ક્રમાનહંતે વિદ્મુજાં ચે ।

તપો વિન્ય પુત્રકા ચેન સત્ત્વ શુદ્ધયેષસ્માદ્દક્ષસોટય ત્વનતમ્ ॥૧॥

અપભરેવ ઉપદેશ કરે છે - " જે હું ખકારક વિષયો વિદ્યા ખાનાં બુ ઠોને પણ મહે છે, તેવા હું ખકારી વિષયો ભોગવવાને

૧ સોના જેવો મનુષ્યદેહ પ્રાપ્ત થતા જ્યાં લેક્ષિ પોતાના આયુષ્યનો અથ ધિવપ્તુષ્મ ભોગવવાને માર્ગે કરે છે અથાત્ હાથમા આવેના અમૃતને ઠોડી દહા મૃગમગ નરક દોડે છે, કિયા કંપનરુ વૃક્ષ શેષવની જંગોએ ભગવાનના પ્રવળ કરે છે, અથાત્ હાથનો ચિતામણિ આપી દહને તેના બદનામા કાત્પનિક્ હાથી ઘોડા, નગરો દહ્યાદહ દેવા જેતુ કરે છે નાના પ્રકારના વિનોદ, મસ્તરી જુગાર રમતુ, અને નાદક જ્ઞાનુ કામો કરસામગ પ્રાણીની નેપરી નેપ ઉ, પત્ર પ્રમુનામમમરુ મ્મરા મ્મના જાલે મત્રીનીગ પડી મધ દેલ્પ નેના જેતુ તેને થાય છે પેર કામધિતુ આવના જા તેને ન મ્મકારી તેતુ વેડા કરે છે અડાહા ! આશ્ચર્ય છે !

એકન થતો અભિપ્રાય

મનુષ્યલોકમાં આ મનુષ્યનો દેહ યોગ્ય નથી. હે પુત્રો ! તમે દિવ્ય એવું તપ કરો, કે જે તપ કરવાથી તમારું અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય અને અંતઃકરણની શુદ્ધિથી તમને પરબ્રહ્મનું અનંત સુખ મળે. મહાત્મા પુરુષોની સેવા, એજ મુક્તિનું દ્વાર છે અને શ્રીઓના મંગલોના સંગ કરવો, એ નરકનું દ્વાર છે. જેઓ સમાન ભાવવાળા છે, શાંત છે, ક્રોધરહિત છે, હૃદયમાં સ્નેહ રાખનારા છે તથા સદાચારવાળા છે, તેઓને મહાત્મા જાણવા. અથવા તો જેઓ ભારી પદ્મ-શ્વરની ઉપરજ પ્રેમભક્તિરૂપી પુરુષાર્થ કરનારા છે અને દેહના ભરણપોષણ માટે વ્યવહાર કરનારા લોકો ઉપર તથા શ્રી, પુત્ર અને ધનવાળા ઘરો ઉપર પ્રીતિ ન રાખનારા, પોતાના દેહના નિર્વાહ બેટલુંજ પ્રયોજન રાખનારા અને તેથી વધારે સ્પૃહા ન રાખનારા છે તે પુરુષોને જગત્માં મહાત્મા જાણવા. પુરુષ જ્યારે ઇદ્રિયોને પ્રસન્ન કરવા માટે કર્મ કરે છે ત્યારે તે જ્ઞાન વિતાને ઘડીને અવશ્ય પાપકર્મ કરે છે અને તે પાપ કર્મને લીધે જે દેહ ઉત્પન્ન થાય છે તે દેહ મિથ્યા છે, છતાં પણ દુઃખ આપે છે. માટે વારંવાર પાપ કર્મ કરવાં, એ હું કીક માનતો નથી. જ્યાં સુધી પુરુષ આત્માનું તત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છા કરતો નથી, ત્યાં સુધી અજ્ઞાનને લીધે તેને સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન થતું નથી, અને જ્યાં સુધી ક્રિયાઓ ચાલુ હોય છે ત્યાં સુધી આ મન પણ કર્મમાં આસક્ત રહે છે અને તેને લીધે જીવને શરીરરૂપી બંધનવડે બંધાતું પડે છે. આ પ્રમાણે જ્યારે અવિદ્યાવડે આત્મસ્વરૂપ ઠંકાઈ જાય છે ત્યારે કર્મ મનને વશ કરે છે, અને મન પુરુષને કર્મબંધીત કરી મૂકે છે, માટે પુરુષ જ્યાં સુધી વાસુદેવ એવો જે હું તેને વિષે પ્રીતિ કરતો નથી, ત્યાં સુધી તે દેહના બંધનમાંથી છુટતો નથી. પોતાનો સ્વાર્થ માથવામાં મૂક એવો વિદ્વાન્ મનુષ્ય જ્યાં સુધી ઇદ્રિયોની ચેષ્ટાઓને મિથ્યા જાણતો નથી, ત્યાં સુધી તે એકાએક પોતાના સ્વરૂપને વિચરી જઈને

અજ્ઞાની થઈ જાય છે અને જેમાં મૈથુનસુખ મુખ્ય છે, એવા ઘરમાં ભરાઈ જોગીને ત્યાં આગળ અનંત દુઃખો ભોગવે છે. પુરુષ તથા સ્ત્રી પ્રત્યેકને પોતાના દેહનું અભિમાન તો હોય છે, પરંતુ પુરુષ તથા સ્ત્રી એકઠાં મળીને દંપતીભાવથી રહેવા માંડે છે, ત્યારે તેઓની વચ્ચે બીજી નવી અભિમાનરૂપી એક દંડ ગાંઠ બંધાય છે, આમ વિદ્વાનો કહે છે, અને તે અભિમાનને લીધે ઘર, ક્ષેત્ર, પુત્ર, સગા-સંબંધી તથા ધનવિષે ‘હું’ અને ‘મા મારું’ આવો મોહ થાય છે માટે મનુષ્ય જ્યારે તે કર્મથી બંધાયેલી મનરૂપી કઠિન ગાંઠને પોચી કરે છે ત્યારે તે દંપતી-પણામાંથી છુટે છે અને તે પછી તે અહંકારનો ત્યાગ કરી, તેમાંથી મુક્ત થઈ પરમપદને પામે છે તેનો ઉપાય આ પ્રમાણે છે—ઇશ્વર વિષે ભક્તિ, શુભની સેવા, તૃષ્ણાનો ત્યાગ, મુખદુઃખાદિકને મહત્ત્વ કરવાં, પ્રાણીઓને આ લોકમાં દુઃખો છે, આમ જાણવું, તત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છા કરવી, તપશ્ચર્યા, મકામ કર્મનો ત્યાગ, મારા નિમિત્તેજ કર્મ કરવાં, મારી કથા કરવી, નિત્ય મારા ભક્તોનો સત્સંગ કરવો, મારા શુભો ગાવા, તથા હે પુત્રો! વૈરનો ત્યાગ કરવો, સર્વ ઉપર સમદષ્ટિ રાખવી, શાંતિ રાખવી, આ શરીર ઉપર તથા ઘર ઉપર જે અહંતા મમતા બંધાયેલી હોય, તેનું કારણ જાણવાની ઇચ્છા કરવી, વેદાત શાસ્ત્રનો અભ્યાસ, એકાંત સ્થાનમાં વામ, પ્રાણ, દ્વિષો તથા મનને સારી રીતે વશ કરવાં, ઉત્તમ પ્રતિની શ્રદ્ધા રાખવી, નિરંતર બ્રહ્મચર્ય પાળવું, નિરંતર સર્વ ઠેકાણે મારી ભાવના કગ્વામા નિપુણતા ભરેલું પોતાનું કર્તવ્ય કર્મ કર્યા કરવું, વાણીને નિયમમાં રાખવી, અનુભવ પર્યંત જ્ઞાન મેળવવું, યોગ (અમાધિ), ધૈર્ય, પ્રયત્ન તથા વિવેક, આ પચીસ ઉપાયોવડે કુશળ પુરુષે પોતાના અહંકાર-રૂપી ઉપાધિનો ત્યાગ કરવો કર્મો જેમાં વામ કરે છે એવી તથા અવિદ્યાથી પ્રાપ્ત થયેલી એવી હૃદયના દંડતર અભિમાન-

સ્ત્રી પગાંઠને સાવધ થઈને શાસ્ત્રમા કરેલા ઉપદેશ પ્રમાણે ઉપર કહેલા ઉપાયોનકે સાચી રીતે તોડી નાખવી અને પછી તે ઉપાયોથી પણ વિરામ પામવું, અર્થાત્ તે ઉપાયોનો ત્યાગ કરવો એ મારા લોકમા જ્ઞાની ઇચ્છા હોય તો અને મારે અનુશ્રુત મ પાદન કરવાની ઇચ્છા હોય તો પિતાએ પુત્રોને, રાજાએ પ્રજાને અને ગુરુએ શિષ્યોને કૌશલ્યહિત થઈને, ઉપર પ્રમાણે ઉપદેશ કરવો જોઈએ ”

ઈતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમા અધ્યાય ૯ મો મ પૂર્ણ

અધ્યાય ૧૦ મો.

લવાટવીનું વર્ણન. (૫-૧૪)

॥ હોવાચ—

ય યપ દેહાત્મમાનિર્નાં સત્સ્વાવિગુણવિશેષવિકલિપતકુશલાકુશલ
સમગ્રહારવિતિર્મિતગિવિધદેહાવાલીભિર્વિયોગસયોગાદનાદિસસારાનુભવસ્ય
દારમૂતેન પાંડિદ્રિયવર્ગેણ તસ્મિન્ દુર્ગાત્ત્વવદસુગમેષ્વરન્યાપતિત
દૈશ્વર્યસ્ય ભગવતો વિષ્ણોર્વેશવર્તિન્ધ્યા માયયા ઝીવલોકોય યથા વણિક
સાર્થોઽર્થપરઃ સ્વદેહનિષ્પાદિતકર્માનુરૂપઃ દમશાનવદિદિવતમાયા સસા

૧ મિચતે હૃદયપ્રણિરેષ્યતે સર્વસદમા ।

દીવતે ચાસ્ય કર્માણિ તત્તિમન્દ્રે પરાવરે ॥

અર્થ — તે પરમ પરમાત્માના દર્શન થતા તેની હૃદયપ્રણિ તુની જાય છે,
તેના સર્વ સશય જતા ગે છે અને સશય જવાથી તેના કર્મ પણ ક્ષીણ થઈ
જાય છે

રાટ્ય્યા ગતો નાચાપિ વિપ્લવહુપ્રતિયોગેહસ્તપ્તાપોપશમનો હર્મિગુરુ
ચરણારવદમધુકરાનુપદર્વીમવરન્ધે દસ્યામુહ ધા ઘત પાંડિત્રિયનામાન
કર્મેણા દસ્યવ ઘય તે ॥ ૧ ॥

શ્રીશુકદેવ કહે છે-દેહને આત્મા માનનારા જીવોના જુદા જુદા મત્વાદિકે શુભો વડે વહેમાઈ ગયેલા, સારા, નરમા તથા મિદ્ર એવા કર્મો વડે અનેક દેહ ઉત્પન્ન થાય છે અને અનેક દેહનો નાશ થાય છે તે તે જન્મ-મરણાદિક અનાદિ મસારનો અનુભવ કરવામા છ ઇન્દ્રિયો દ્વારભૂત થાય છે તે ઇન્દ્રિયો વડે તથા પરમેશ્વરને આધીન રહેનારી માયાવડે આ જીવલોક, અરણ્યના માર્ગની પેઠે આત્યંત વિદમ એવા સમારંભથી માર્ગમા આવી પડ્યો છે વાળીયાનો મધ જેમ ધન કર્માવાની ઇચ્છાથી બહુ નિકળીને એક ગામથી બીજો ગામ જતા ભયક વનમા ચાલ્યો જાય છે, તેમ આ જીવલોક પણ અજ્ઞાનની પેઠે સમારંભથી અમંગલ વનમા ચાલ્યો જાય છે અને પોતાના દેહથી કરેલા કર્મોના ફળોને ભોગવે છે રત્તામા તેને ઘણા વિનો નડે છે, તેના અનેક ઉદ્દેશો બ્યર્થ બાય છે, આજીવન ધયા છતાં પણ જીવલોક મસારના તાપને ટાળનારા શુભેષ શ્રી ભગવાનના ચરણ-વિદમા જમર જેવા ભકતજનોના માર્ગને હજી મુધી નેવતો નથી, અર્થાત્ ભકિતમાર્ગને અગીકાર કરતો નથી ઉપર કહેલી છ ઇન્દ્રિયો મમારંભથી રણવગણમા ચોરનું કામ કરનારી છે સાક્ષાત્ પશ્ચ પુરુષ એવા ભગવાનની આરાધના કરવારંભી જે ધર્મ છે તે ધર્મ પરલોકમા કામ લાગે છે આવી રીતે ભગવાનની આરાધના કરવામા ઉપયોગી એવું તથા ઘણું કષ્ટથી મેળવેલું પુરુષનું જે કંઈ ધન હોય છે તેને ઇન્દ્રિય નામના ચોગે, જોવું, અડકવું, માલગવું, વાદ લેવો, સુઘવું, મકલ્પવિકલ્પ કરવા, ધરના તુચ્છ મુખો ભોગવવા વગેરે કરાવીને ચોર લોકો

જેમ બાયલા નાયકવાળા અને અસ્થિર મનના સંઘના ધનને હુરી જાય છે, તેમ કુણુદિવાળા તથા ઇન્દ્રિયોને આક્રીન રહેનારા મનુષ્યના ધર્મોપયોગી ધનને પણ લૂંટી જાય છે. આ સંસારમાં સ્ત્રીપુત્રાદિક સર્વને માત્ર નામનાં જ કુટુંબીઓ જાણવાં, પરંતુ તેઓ નહાર અને શિયાળનું કામ કરનારાં છે. નહાર અને શિયાળવાં જેમ બેટાંના લોભી માલિકની ઇચ્છા ન છતાં પણ તેનાં બેટાંને ખેંચી જાય છે, તેમ લોભી કુટુંબીને પણ ધન આપવાની ઇચ્છા ન છતાં તેનાં સ્ત્રીપુત્રાદિક તેના જોતાંજ તેણે રક્ષણ કરેલા ધનને લૂંટી જાય છે. પ્રત્યેક વર્ષે ક્ષેત્ર ખેડવામાં આવતું હોય તો પણ તેનાં બીજ બાળી નાખવામાં આવે નહીં તો પાવણી વખતે ફરીને તે ક્ષેત્ર જેમ બળો, ઝાંખરાં, ખડ તથા લતાઓથી જંગલ જેવું થઈ પડે છે, એ પ્રમાણેજ ગૃહસ્થાથમ પણ કર્મનું ક્ષેત્ર છે અને કામનાઓનો એક કરંડીઓ છે. તેમાંથી પણ કર્મો નાશ પામતાં નથી. અર્થાત્ કર્પૂરના વાસણમાંથી કર્પૂર છુટી જાય છે, તો પણ જેમ તેનો વાસ રહી જાય છે, તેમ આ લોકમાં પણ વાસના ક્ષીણ થયા વિના કર્મો નાશ પામતાં નથી. આ સંસારમાં રહેલો જીવ ડાંસ અને મચ્છર જેવા નીચ મનુષ્યોથી તથા ટીક, પક્ષીઓ, ચોર અને ઉંદર વિગેરેથી દુઃખી થયા કરે છે, કારણ કે તેના ધનરૂપી પ્રાણ જહારજ હોય છે. આ સંસાર ગંધર્વ-નગરની પેઠે મિથ્યા છતાં પણ એને અવિદ્યા, વાસના તથા કર્મો વડે રંગાયલાં મનવડે મિથ્યા દૃષ્ટિવાળો જીવ સત્ય માને છે. વળી સંસારમાં પાન, સોજન, મૈથુન વિગેરે વ્યસનોમાં આસક્ત થઈને કોઈ ઠેકાણે ઝાંઝવાના પાણી જેવા મિથ્યા દેખાતા વિષયો તરફ તે દોડે છે. કોઈવેળા ટાકથી પીડાતો પુરુષ જેમ અગ્નિ મેળવવાની ઇચ્છાથી કાતર બનીને ભૂતના લડકાને લેવાની ઇચ્છા કરે છે, તેમજ તે પોતાની છુદ્ધિ વડે તથા રજોગુણ વડે પેરાવાથી સર્વ દોષના સ્થાનરૂપ તથા અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયેલાં સુવર્ણને લેવાની ઇચ્છા કરે

છે કેાઈ દિવસ ઉતારા માટે નિવાસ-ધાન, પાણી, ધન વિગેરે અનેક પોતાના નિર્વાહના માધનોમા લાવનાવાળો થઈને આ સત્તાગુપ્તી ઘાટા વનમા આમ તેમ દોડે છે. ગોઈવેળા વટોળીઆ વાયુના જેવી ઓંઓ મનુષ્યને ઓગામા ઝેઆડે છે, તે મમયે રજોગુણગુપ્તી ધૂળથી જીવ અધારી રાત્રિના જેવો અધાનમય થઈ જાય છે. શાશ્વતી મર્યાદાનો ભગ ન કરનારા સાક્ષીરૂપ દિશાઓના દેવતાઓને પણ તે વિમરી જાય છે કેાઈવાર “વિષયો મિથ્યા છે” આવો મનમા તરંગ આવી જાય છે, પરંતુ દેહાભિમાનથી પાછી તેની તે નમૃતિ નાશ પામે છે એટલે તે ભાનવિનાનો થઈને દેહાભિમાનની વૃત્તિવટેજ ઝાઝવાના પાણી જેવા મિથ્યા વિષયો તન્દ્રજ દોડે છે. ગોઈ વખતે શત્રુઓ તથા રાજાઓ પ્રત્યક્ષમા અવવા તો પરોક્ષમા ધ્રુવડ અને તમરાના સ્વરની પેઠે ઘણા કઠોર અને ઉત્પ્રાહુપૂર્વક સજ્જમ ઉપજતવે તેવા તિગ્નકાન્તદેહા તથા અત્યંત કઠોર વચનો કહે છે, તે સાલળીને જીવના કાનના મૂળમા અને હૃદયમા અત્યંત વ્યથા વાય છે. આ પ્રમાણે ફરતા ફરતા તે જ્યારે પોતાના પૂર્વજન્મના પુણ્યોને ભોગવી રહે છે, ત્યારે જીવતો મુવા સરજો તે પુરુષ, કારન્કર તથા કાકતુડ વિગેરે અપવિત્ર વૃક્ષો, લતાઓ તથા વિપના ફૂવાઓની પેઠે આ લોકમાં અને પન્ડોકમા જેઓનું ધન નિઃપ્રયોજન છે એવા જીવને મુવેલા નીચ પુન્યોની પાને જાય છે. કેાઈવાર એ નીચ લોકોના પ્રત્યક્ષ ઠગાઈને પાણી વિનાની નદીમા પડવાથી જેમ બન્ને તરફથી દુખ વાય છે, અર્થાત્ માથું તુરત પુટી જાય છે અને પાછળથી વેદના પણ વાય છે, તેમ આ લોકમા અને પન્ડોકમા દુઃખદાયી એવા પાખડી ધર્મમા મળે છે. કેાઈ વેળા અન્ન વિનાનો પુરુષ પારકાને પીડા કરતા છતા પણ પોતાને જ્યારે અન્ન મળતું નથી ત્યારે પિતાને, પુત્રોને અથવા તો તેઓનું નાધારણુ ધન પણ જેઓની પાને જોવામા આવે છે, તેઓને ખાવાને તયાર થાય છે. કેાઈ વેળા

દાવાનલની પેઠે પ્રિય પદાર્થ વિનાના અને પરિણામે દુઃખદાયી એવા ઘરમાં વાસ કરીને શોકાનલથી બળતો થકો અત્યંત ખેદ કરે છે. કોઈવેળા રાજપ્રિય પુરુષરૂપી રાક્ષસો કાળની ગતિને ક્ષીધે પ્રતિકૂળ થઈને તેના ધનરૂપી અતિ પ્રિય પ્રાણને હરી લે છે, ત્યારે જીવ હર્ષાદિરહિત થઈ મહદ્ બનીને બેસી રહે છે. કોઈવેળા મનોરથ વડે મેળવેલા પિતા, પિતામહ વિગેરે મિથ્યા પદાર્થોને સાચા માનીને સ્વપ્નાના આનંદનો અનુભવ કરે છે. કોઈ વેળા ગૃહસ્થાશ્રમમાં કરવા ચોગ્ય વિસ્તારવાળા કર્મરૂપી પર્વતો ઉપર ચઢવાની ઇચ્છા કરે છે, પરંતુ લોકોનાં દુઃખો જોઈ મનમાં ખિન્ન થઈને ઠાંઠા તથા ઠાંકરાવાળી જગ્યામાં પ્રવેશ કરનારા પુરુષની પેઠે દુઃખી થાય છે. કોઈવેળા સહુન થઈ શકે નહીં તેવા જઠરાગ્રિથી-સુધાથી નિર્જળ થઈ જાય છે, ત્યારે પોતાના કુટુંબ ઉપર ક્રોધ કરે છે અને કોઈવેળા તેજ પુરુષને ફરીને નિદ્રારૂપી અજગર જ્યારે ગળી જાય છે, ત્યારે તે પુરુષ અંધારા કુવામાં ડૂબી જાય છે અને ઉજ્જડ રણવગડામાં ફેંકી દીધેલા શળની પેઠે બીજા કંઈપણ જાણતો નથી. કોઈવેળા દુર્જનરૂપી હિંસક પ્રાણીઓ જ્યારે જીવની ગર્વરૂપી ઠાઠને તોડી પાડે છે, (ગાનભંગ કરે છે) ત્યારે તે એક ક્ષણ પણ નિદ્રા કરતો નથી, પણ મનમાં બધા થવાથી જ્ઞાનહીન થઈને આંધળાની પેઠે જોડા અંધારા કુવામાં ડૂબી જાય છે. કોઈવેળા વિષયરૂપી મધના ટીપાની શોષ કરતાં કરતાં પરત્વી તથા પરદ્રવ્યનું હરણ કરે છે ત્યારે રાજા અથવા તો તેઓના ઉપરી તેને મારી નાંખે છે અને જીવ અન્ત વિનાના નરકમાં પડે છે. એટલા માટે આ પ્રવૃત્તિ માર્ગમાં જે કર્મ છે તેને આ લોક તથા પરલોકના સંસારની જન્મભૂમિ કહે છે. જીવ જો તે બંધનમાંથી બચી જાય છે તો તેની પાસેથી દેવદત્ત તે પદાર્થને હરી લે છે અને દેવદત્ત પાસેથી તે પદાર્થને વળી વિષ્ણુમિત્ર હરી લે છે, પરંતુ એ તેને ભોગવી શકતો નથી.

કોઈવેળા ટાઢ તડકા વિગેરે અનેક આધિદૈધિક, આધિભૌતિક તથા આધ્યાત્મિક વિગેરે દુઃખો પડે છે ત્યારે તેઓને વારણ કરવા માટે જીવ પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ વારણ કરવાને સમર્થ થઈ શકતો નથી તેથી ખિન્ન થઈને અપાર ચિંતામાં ડુબી જાય છે. કોઈવાર પર-રૂપર લેવડ દેવડ કરવામાં ધનના લોભને લીધે ખીજઓની પાસેથી કોડી જેટલું ચોડું અથવા તો તેથી ઓછું ધન હરી લેવા માટે છળ કપટ કરે છે, તેથી ખીજઓનો દ્વેષપાત્ર થઈ પડે છે. આ પ્રમાણે આ સંસારરૂપી રણવગડાના માર્ગમાં ખીજ, મુખ, દુઃખ, રાગ, દ્વેષ, અભિમાન, પ્રમાદ, ઉન્માદ, શોક, મોહ, લોભ, માત્સર્ય, અપમાન, ભૂખ, તરસ, મનની પીડા, શરીરની પીડા, જન્મ, જરા, તથા મરણ વિગેરે વિધ્નો તેને નડે છે. કોઈ વેળા ભગવાનની માયારૂપ સ્ત્રી પોતાની ભુજરૂપી લતાથી તેનું આલિંગન કરે છે ત્યારે પુરુષ વિવેકરૂપી જ્ઞાનથી બ્રહ્મ થાય છે અને તેનું હૃદય સ્ત્રી સાથે વિહાર કરવા માટે ઉપયોગી એવા ધરનો આરંભ કરવા માટે આકુલબ્યાકુલ થાય છે. સ્ત્રીનો આશ્રય કરવાથી વળ-ગેલાં પુત્ર, પુત્રી વિગેરેનાં કાલાં કાલાં લાપજીથી, તેઓના પોતાના તરફ જોવાથી તથા નાના પ્રકારની ચેષ્ટાઓ કરવાથી પુરુષનું હૃદય પરવશ થઈ જાય છે, અને ઇદ્રિયાધીન એવો પુરુષ પોતાના આત્માને અન્ત વિનાના અંધારા કૂવામાં નાંખી દે છે. કોઈવેળા સમર્થ એવા ભગવાન વિષ્ણુનું કાલચક્ર જે પરમાણુ કાલથી લઈને છેક પરા-ર્થકાલે પૂરું થાય છે; તથા જે તૂણ અને શૂંઘડથી માંડીને બ્રહ્મા પર્યંત સર્વ પ્રાણીઓના આયુષ્યમાં ફેરફાર કરી તેઓનાં આયુષ્યને વેગથી હરે છે તેને દૂર કરવાનો ઉપાય પણ કોઈ કરી શકતું નથી. આવા સાવધાન રહેનારા વિષ્ણુના કાળચક્રથી મનમાં ડરીને તેનાથી પોતાની રક્ષા કરવા માટે પુરુષ, ઉપર કહેલું કાલચક્ર, જેમનું પોતાનું હૃદયાર છે એવા સાક્ષાત્ યજ્ઞપુરુષ ભગવાનનોજ અનાદર કરીને કાગડા, ગીધ, બગલા તથા વટબતિના પક્ષીઓના જેવા અને

આર્યશાસ્ત્રમાં જેઓનાં નામ પણ નથી એવા પાખંડી દેવતાઓને નિર્મૂલ્ય એવી પાખંડશાસ્ત્રની રીત પ્રમાણે એવવા યોગ્ય માને છે. બ્યારે પોતે ઠગી લીધેલા પાખંડી લોકો પોતાને સારી પેઠે ઠગી લે છે ત્યારે પુરુષ ત્યાંથી બ્રાહ્મણોના મંડલમાં જઈને વસે છે, પરંતુ ત્યાં આગળ ઉપનયન વિગેરે સંસ્કારો તથા શ્રીત, ક્ષમાર્ત્ત કર્મો કરીને ભગવાન ચંદ્રપુરુષનું આરાધન કરવારૂપ બ્રાહ્મણોના સ્વભાવને તે ગમતો નથી, તેથી તે શૂદ્રના મંડલમાં જઈને ભળે છે. તે શૂદ્ર જાતિને, અપવિત્રપણાને લીધે વેદોક્ત આચાર-પાળવાનો અધિકાર ન હોવાથી તે વાનર જાતિની પેઠે કેવળ રતિસુખ તથા કુટુંબના ભરણપોષણરૂપીજ ધંધો કરે છે, પરંતુ અસિદ્ધાન્ત-દિક વૈદિક કર્મો કરતો નથી. તે શૂદ્ર જાતિમાં પણ અત્યંત કૃપણ બુદ્ધિવાળો તે પુરુષ કોઈ પણ જાતનો પ્રતિબંધ રાખ્યા વિના પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વિહાર કરે છે તથા એક જીજ્ઞાનાં પરસ્પર સુખ એવાં વિગેરે કર્મો કરીને તથા પાશવ કર્મો કરીને પોતાના મરણ સમયને પણ વિસરી જાય છે. કોઈ વખતે જાડના જેવા આ લોકના પદાર્થો સાથે રમવાની ઇચ્છા થતાં વાંદરાની પેઠે પુત્રસ્ત્રી ઉપર પ્રીતિ રાખે છે તથા મૈથુનસુખમાં આનંદ માને છે; આ પ્રમાણે તે આ સંસારરૂપી અરણ્યના માર્ગમાં સુખ દુઃખાદિક ભોગવે છે અને પર્વતની શુદ્ધ જેવા અને મૃત્યુરૂપી હાથીના લાયથી ભરેલા રોગાદિ દુઃખમાં પડે છે. કોઈ વખતે રોગાદિકમાં આવી પડેલો જીવ ટાઢ તડકો વિગેરે દૈહિક, ભૌતિક તથા દૈવિક એવાં અનેક દુઃખોનું નિવારણ કરવાને અસમર્થ થઈ પડે છે અને અપાર દુઃખદાયી પરિણામવાળી પીડાથી મુંજાઈને ઝેસી રહે છે. કોઈ વખતે પરસ્પર વ્યવહાર કરતી વેળા ધન ભેળવવાની પૂર્તવિધા કરીને થોડું ઘણું ધન સંપાદન કરે છે. કોઈવાર નિર્ધન થવાથી શય્યા, આસન, ભોજન વિગેરે ઉપભોગો મળતા નથી અને કરેલા મનોરથો વ્યર્થ જાય છે ત્યારે મનોરથથી ઇચ્છેલી વસ્તુ લેવા માટે મનનાં ઠરાવ કરે છે અને તેને લીધે ચોતરફ

મનુષ્યોના તરફથી અપમાન વગેરે પામે છે. આ પ્રમાણે પરસ્પરમાં નાણાંની લેવડ દેવડના સંબંધથી વૈરાગ્યપાત્ર વધી જાય છે, છતાં પણ પૂર્વની વાસનાથી પરસ્પરમાં ધનની લેવડ દેવડ કરે છે. આ પ્રમાણે આ સંસારરૂપી માર્ગમાં જે નાના પ્રકારનાં દુષ્ટોથી તથા ઉપદ્રવોથી પીડા પામીને દુઃખી થાય છે અથવા તેા મરી જાય છે તેનો બીજાં માથવાળાં મનુષ્યો માર્ગમાંજ ત્યાગ કરીને અને બીજાં નવાં નવાં જન્મેલા પ્રાણીને માથે લઈ આગળ પ્રવાસ કરે છે માર્ગમાં જતા તેઓ ગ્રોક કરે છે, મૃતિંત થાય છે, ભય પામે છે, માહોમાહે વાદવિવાદ કરે છે, રાડો પાડે છે, રાજી થાય છે, ગાય છે તથા ભાર ઉપાડીને ચાડ્યા કરે છે આ પ્રમાણે મનુષ્યનો સંઘ જ્યાંથી નિકળ્યો હોય છે ત્યાં આગળ હજી સુધી મત્પુરુષ વિના બીજો કોઈપણ પુરુષ પાછો આવ્યો નથી તે ભવાટવીના મુખસ્થાનને મંસારના માર્ગનો છેડો કહે છે આ પ્રમાણે સંસારના પારને ન પામવાનું કારણ એ છે કે, કોઈપણ પુરુષ યોગમાર્ગની શિક્ષાને અનુમરતા નથી માત્ર અભિમાનને ત્યાગ કરીને શાંત સ્વભાવ રાખનાર, સર્વને અભયદાન આપનારા તથા પોતાના મનને વશ કરનારા એવા મન્યાગ્રીઓજ આ યોગની શિક્ષાને મારી રીતે જાણે છે મોટા મોટા રાજાઓએ જો કે યજ્ઞો કરે છે તથા દિગ્ગજને વિજય પણ કરે છે, તથાપિ તેઓ આ પૃથ્વી ઉપર “આ મારી પૃથ્વી છે, આ મારી પૃથ્વી છે” એવી રીતે મમતા કરી પરસ્પરમાં વૈર જાંધીને ગુમા મરણ પામે છે અને આ પૃથ્વીને છોડીનેજ પોતે ચાક્રી નિકળે છે. જીવ કર્મરૂપી લતાનો આશ્રય કરીને માંડ માંડ નરકરૂપી આપત્તિમાથી છુટે છે અને સ્વર્ગમાં જાય છે, તેા પણ પાછો સંસારરૂપી માર્ગમાં આવીને એ પ્રમાણેજ વ્યવહાર

૧ ક્ષીણે પુણ્યે જાયો મૃત્યુલોકે-પ્રાણી સર્ગોદિ જોગ જોયારી પુણ્ય પૂન
યથી પાછો મૃત્યુલોકમાં જન્મે છે.

કરે છે અને મનુષ્યોનાં દોષામા મળી જાય છે લોકો આ પ્રમાણે
 ભરત રાજ્યના ચરિત્રને જાય છે માળી જેમ મનથી પણ ગદગદના
 માર્ગને પાર કરી શકે નહીં તેમ કોઈ પણ રાજા કપલદેવના પુત્ર
 મહાત્મા ગાંધર્વ ભરતભૂના માર્ગને મનથી પણ પાર પામવાને યોગ્ય
 નથી, કાગળ કે ભરતભૂએ, ભગવાન વિષે થયેલી આસક્તિથી ત્યાગ
 થઈ શકે નહીં તેવા અને મનમાં લાગી રહેલાં સ્ત્રી, પુત્રો, સુગામ જમી
 તથા રાજ્યનો તમણે અવશ્યામાંજ મેલની પેઠે ત્યાગ કર્યો હતો ભગત
 રાજા, ત્યાગ કરી શકાય નહીં તેવી પૃથ્વીની, પુત્રોની, પોતાનાં
 કુટુંબની, શ્રીઓની તથા પોતાની ખજી દયાદિની ઇચ્છા રાખનારી
 અને ઇદ્રાદિ દેવતાઓએ નિત્ય ઇચ્છવા યોગ્ય એવી લક્ષ્મીની પણ
 હરકાર કરતા ન હતા મધુસૂદન એવા ભગવાનની સેવામા આમકૃત
 મનવાળા મોટા પુરુષોને તે પ્રમાણેજ વર્તવું યોગ્ય છે, અને તેઓને
 મોક્ષ પણ એક તુચ્છ પદાર્થ છે યજ્ઞમર્તિ, ધર્મના સ્વામી, ધર્મા
 ચરણ કરવામા નિપુણ, અદ્યાગ યોગસ્વરૂપ, જ્ઞાનકૃપી કૃપા આપ
 નારા, માયાના નિયતા તથા નર્વ લવના અતર્યામી એવા
 નારાયણ ભગવાનને હું નમસ્કાર કરું છું "

આ પ્રમાણે ભરતભૂએ મૃગના દેહનો ત્યાગ કરતી વેળાએ
 પણ ઉદાર વચન કહ્યું હતું, અર્થાત્ તેના જેવું બીજા કોણ
 કરી શકે તેમ છે ? ભગવદ્દલકતોએ જેના નિર્મળ શુદ્ધોનો
 તથા કર્મોનો મત્કાર કરેલો છે એવા રાજર્ષિ ભરતભૂનિનું જે
 ચરિત્ર કદ્યાણુકારક, આયુષ્ય આપનાર, ધન, ધન, સ્વર્ગ
 તથા મોક્ષ આપનાર છે તેને જે મનુષ્ય આલળે છે, વર્ણવે છે
 તથા તેનું માનપૂર્વક ગ્રહણ કરે છે, તે મનુષ્ય પોતાની મેળેજ
 સર્વ ઇષ્ટ પદાર્થોને મેળવે છે, પરંતુ કોઈ પણ વસ્તુની બીજા
 પાનેથી આગા રાખતો નથી

ઈતિ વૈગયપ્રકરણમા અધ્યાય ૧૦ મો અપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૧ મો

વિષયોથી થતું દુષ્ટ પરિણામ, (૧૧-૨૬)

શ્રીભગવાનુવાચ-

મહક્ષણમિમ કાય લ્પ્ત્વા મદ્ધર્મ આસ્થિત ॥

જાતદ પરમાત્માનનાત્મસ્ય સમુપતિ મામ્ ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાન કહે છે-જેથી મારું સ્વરૂપ બળુવામાં આવે એવી, મનુષ્યની કાયાને પામીને માગી ભક્તિરૂપી ધર્મમાં જે મનુષ્ય રહે છે, તે આત્મામાં નિયંત્રણ રહેલા અને-પરમાત્મરૂપ પરમાત્માને પામે છે જ્ઞાન-નિધાના પ્રભાવથી શુભમય લિંગશરીર માથી ધુળી ધાયેલો પુરુષ તેને સર્વ મિથ્યા પ્રતીત થતા અને માયારૂપ શુભોમાં તે રહેતો છતાં પણ મિથ્યા શુભોના સંગને પામતો નથી, છતાં પણ જ્ઞાની પુરુષે શિશુ તથા ઉદર પોષણ કરનારા દુષ્ટ પુરુષોનો કોઈપણ દ્વિવશ સંગ કરવો નહીં, કારણ કે ઘણાં તો શુ, પણ એક દુષ્ટને અનુસરનાને પુરુષ પણ આધ્યાત્મિક પાદ જીર્ણકારો આધ્યાત્મિક જેમ ખાણમાં પડે છે તેમ ‘અધતમ’ નામના નરકમાં પડે છે

ઐવ-પુરુષવા રાજનો દતિહાસ.

મોટો યશસ્વી ઐવ-પુરુષવા નામનો એક ચક્રવર્તી રાજા હતો તે પ્રથમ ઉર્વશીના વિગ્રહથી મુગ્ધાઈને ઉદાન થઈ ગયો અને પોતાનો ત્યાગ કરીને નાગી જતી ઉર્વશીની પાછળ ગાડાની પેઠે નાગો નાગો અને બહાવરો બનીને “હે સ્ત્રી” હે ભય કર સ્ત્રી” ઉભી રહે ” આમ વારંવાર વિલાપ કરતો કરતો

દોડવા લાગ્યો. પ્રથમ મનુષ્યલોકમાં ઉર્વશી પોતાની પાસે રહેતી હતી ત્યારે શુદ્ધક એવા વિષયો લોગવતાં તે રાજા ધરાતો ન હતો અને ઉર્વશીએ પોતાનું અંતઃકરણ વશ કરેલું હોવાથી તે રાજા વર્ષભાથી કેટલી રાત્રિઓ વીતી ગઈ છે અને હવે કેટલી રાત્રિઓ આવવાની છે તે પણ બાણતો ન હતો. ત્યારપછી ઉર્વશીના લોકમાં જઈ ત્યાંના વૈષ્ણવો લોગવ્યા પછી તે રાજાને વૈરાગ્ય આવવાથી તેણે નીચે પ્રમાણે ગાથા ગાઈ હતી.

ઐશ રાજાના ઉદ્ગાર.

ઐશ જાણ્યો--“ઓહોહો!!! મારા મોહનો વિસ્તાર તો જુઓ! ઉર્વશીએ મારા કંઠનું આલિંગન કરતાં મારું મન કામથી મલિન થઈ ગયું, તેથી આટલા દિવસો અને રાત્રિઓ વહી ગયાં તે પણ મારા બાણવામાં આવ્યા નહીં. હું ઉર્વશીથી છેતરાઈ ગયો, તેથી મેં સૂર્યોદયને તેમજ સૂર્યાસ્તને પણ બાણ્યો નહીં અને મારાં વર્ષોના દહાડાઓ વીતી ગયા, તે પણ મારા બાણવામાં આવ્યા નહીં. અરેરે! મારા મનને ધણોજ મોટો મોહ થયો છે કે, જે મોહથી મેં રાજાના મસ્તક ઉપર મણિરૂપ તથા ચક્રવર્તીરૂપ મારા દેહને સ્ત્રીઓનો એક કીડારૂપી મૃગ બનાવ્યો છે રાજ્ય સાથે મારા ચક્રવર્તી દેહનો એક તણખલાંની પેઠે ત્યાગ કરી કરીને ગાડાની પેઠે રડતો રડતો અને નાગો નાગો હું દોડી જતી સ્ત્રીની પાછળ દોડ્યો હતો. ગધેડીની પાછળ ખાતુ ખાતુ પણ ગધેડા જેમ ગધેડીની પાછળ બચ છે, તેમ હું પણ દોડી જતી સ્ત્રીની પાછળ દોડ્યો હતો તેમાં પ્રભાવ, બલ તથા ઐશ્વર્ય ક્યાંથી રહે? જેનું મન સ્ત્રીઓએ વશ કર્યું હોય, તે મનુષ્યને વિદ્યાથી, તપથી, સંન્યાસથી, શાસ્ત્રના શ્રવણથી, એકાંતમાં વાસ કરવાથી અથવા તો મૌન રહેવાથી શું ફળ થાય છે? કંઈજ નહીં. મારા પોતાના સ્વાર્થને ન બાણનાર અને મૂર્ખ છતાં પંડિતનું અભિ-

માન રાખનારા મને ધિક્કાર છે, કાગળ કે મે રાખપણ પ્રાપ્ત કર્યા છતાં પણ શ્રીઓએ મને જગદ અને ગણેશની પેઠે છૂટી લીધો હતો મે ઉર્વશીના અધગમૃતનું ઘણાં વર્ષો સુધી નેવન કર્યું તો પણ આહુતિથી જેમ અગ્નિ તૃપ્ત થાય નહીં તેમ મારો કામ તેનાથી તૃપ્ત થયો નહીં પુશ્વલી શ્રીએ હજી લીધેલા ચિત્તને આત્માગમ અને ઇદ્રિયો જેમને જાણી શકતી નથી, એવા ભગવાન વિના બીજો કયો પુરુષ છોડાવી શકે છે? દેવીએ મધુર વચનોથી મને દુષ્ટ છુદ્ધિને નમજાવ્યો, તો પણ માત્ર મન ઇન્દ્રિયોને આધીન થઈ ગયું છે, તેથી મનમાં દાખલ થયેલો મહા મોહ દૂર થતો નથી હું ઉર્વશી ઉપર અપગમ મંકુ છું તે મિથ્યા છે ઉર્વશીએ માત્ર કંઈપણ અગુલ કર્યું નથી, પરંતુ હું માત્ર અનિતેદ્રિયપણાથી મોહ પામ્યો છું, તેમા ઉર્વશીનો શો અપરાધ? રજઝુના સ્વરૂપને ન જાણનાર પુરુષને જેમ દોરીમાં મર્પની બ્રાતિ થાય, તેમા દોરીનો અપગમ શો? મહિન, દુર્ગંધી વિગેરેથી ભરેલો અને અપવિત્ર એવો દેહ કયા? અને સુગંધ તથા ગેમગતા વિગેરે ગુણો કયા? શ્રીઓના જદા દેહમા ઉત્તમ ગુણોનો અધ્યાન અજ્ઞાનથી થયેલો છે વળી આ દેહમા મમતા છે, તે પણ માયાવડે કડપાયવી છે માતા-પિતા દેહને ઉપત્ત કરે છે, તેથી આ દેહ શું માતા-પિતાનો છે? શ્રી આ દેહને લોગવે છે, તેથી શું આ દેહ શ્રીનો છે? ધણી આ દેહનું પાવન કરે છે, તેથી આ દેહ શું ધણીનો છે? આ દેહ છેવટે અગ્નિમાં હોમવામાં આવે છે, માટે આ દેહ શું અગ્નિનો છે? અથવા તો આ દેહને છેવટે કૃતગ અને ગીધ પક્ષીઓ ખાઈ જાય છે, તેથી એ શું કૃતગનો કે ગીધ પક્ષીનો છે? દેહના સુખદુષ્ણનો લોજના આન્મા છે, માટે શું આ દેહ આત્માનો છે? અથવા તો આ દેહ, પ્રિય એવા ઇષ્ટમિત્રોનું કડ્યાણ કરે છે, માટે એ દેહ શું ઇષ્ટમિત્રોનો છે? વિચાર કરતાં તે કોઈનો પણ નિશ્ચિત થતો નથી અરેરે! તે અપવિત્ર

અને તુરંત પરિણામવાળા કહેવર વિષે મનોહર, સુંદર નાકવાળું તથા મંદ મંદ હસતું સ્ત્રીનું મુખ જોઈને, તેને વિષે પુરુષ બધાય છે. તથા, માંસ, રુધિર, નસો, મેદ, મલ્લ તથા અસ્થિથી ભરેલા આ દેહ વિષે વિહાર કરનારા પુરુષો વચ્ચે અને વિદ્યા, મૂત્ર તથા પરમાં વિહાર કરનારા ક્રીડાઓ વચ્ચે કેટલો અંતર છે? વિવેકી પુરુષે સ્ત્રીઓનો જેમ અંગથી સંગ કરવો નહીં, તેમ સ્ત્રીલેખક પુરુષોનો દર્શનાદિકથી પણ સંગ કરવો નહીં, કારણકે વિષયોના તથા ઇન્દ્રિયોના સંગથી મન જેવું શોભ પામે છે, તેવું ખીછ કોઈ રીતે શોભ પામતું નથી. જે વસ્તુ જોવામાં કે સાંભળવામાં આવી ન હોય, તે વસ્તુની ઇચ્છા થતી નથી; માટે ઇન્દ્રિયોને વિષયો તરફ જતી અટકાવનારા પુરુષનું મન સ્થિર થઈને શાંત થાય છે, માટે વિવેકી પુરુષે સ્ત્રીઓનો તથા સ્ત્રીઓના સંગીનો સંગ કરવો ઉચિત નથી. વિદ્વાનોને પણ ઇન્દ્રિયો વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય નથી, ત્યારે મારા જેવાને તો તે કયાથી વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય હોય?"

શ્રી ભગવાન કહે છે:—હે ઉદ્ધવ ! ઉપર પ્રમાણે ગાતો મહારાજ એલ-પુરુષરવા ઉર્વશીના લોકનો ત્યાગ કરી, મને પરમાત્માને પોતાના

૧ મળાદિ કુત્વર્પ્યંતં સંવિદિ નરકાર્ણવમ્ ।

મે રમતિ પુનસ્તત્ર તરતિ નરક કથમ્ ॥

વિજાદિ નરક ચોરં મગ ન પરિનિમિત્તમ્ ।

કિમુ પત્યસિ રે ચિત્ત કથ તત્રૈવ ધાવસિ ॥

અર્થ:—હે ચિત્ત ! સ્ત્રીની વિગેન્દ્રિયથી આરબી એના મનપર્યંતનો વિભાગ એ એક નરકનો સમુદ્ર છે અને તેમાં જે પુરુષો રમે છે તેઓ નરકને કેરી રીતે તરી શકે ? વિદ્યા વિગેરે જેમાં છે એવું ધોર નરક જેમ, તેમ સ્ત્રીની વિગેન્દ્રિય પણ ધોર નરકરૂપ જ બનાવાયતી છે, માટે હે ચિત્ત ! તું ત્યાગી જીવે છે એમને ત્યાં આ માટે દોડે છે ?

માન રાખનાગ મને ધિછાગ છે. કાગલ કે મેં રાત્રપણ પ્રાપ્ત કર્યા છતાં પણ શ્રીઓએ મને બગદ અને ગદિદાની પેઠે છૂટી લીધો હતો મેં ઉર્વશીના અધગમૃતનું ઘણું વર્ષો સુધી સેવન કર્યું તો પણ આહુતિથી જેમ અગ્નિ તૃપ્ત થાય નહીં તેમ મારો કામ તેનાથી તૃપ્ત થયો નહીં પુશ્વલી શ્રીએ હરી લીધેલા ચિત્તને આત્માગમ અને ઇદ્રિયો જેમને લાણી શકતી નથી, એવા ભગવાન વિના ખીલે કયો પુષ્પ છોડાવી શકે છે? દેવીએ મધુર વચ્ચનોથી મને દુષ્ટ બુદ્ધિને સમજાવ્યો, તો પણ મારું મન ઇન્દ્રિયોને આધીન થઈ ગયું છે, તેથી મનમાં દાખલ થયેલો મહા મોહ દૂર થતો નથી હું ઉર્વશી ઉપર અપગ્રાધ મૂકું છું તે મિથ્યા છે ઉર્વશીએ મારું કંઈપણ અશુભ કર્યું નથી, પરંતુ હું મારા અનિતેદ્રિયપણાથી મોહ પામ્યો છું. તેમા ઉર્વશીનો શો અપગ્રાધ? ચન્દ્રના ચરણને ન લાલુનાગ પુષ્પને જેમ દોરીમા સર્પની ભ્રાતિ થાય, તેમા દોરીનો અપગ્રાધ શો? મદિન, દુર્ગંધી વિગે ગંધી ભરેલો અને અપવિત્ર એવો દેહ કયા? અને સુગંધ તથા કોમળતા વિગેટે ગુણો કયા? શ્રીઓના ગદા દેહમા ઉત્તમ ગુણોનો અધ્યાત્મ અજ્ઞાનથી થયેલો છે વળી આ દેહમા મમતા છે, તે પણ માયાવડે કડપાયલી છે માતા-પિતા દેહને ઉપગ્રાહ કરે છે, તેથી આ દેહ શું માતા-પિતાનો છે? શ્રી આ દેહને ભોગવે છે, તેથી શું આ દેહ શ્રીનો છે? ધણી આ દેહનું પાલન કરે છે, તેથી આ દેહ શું ધણીનો છે? આ દેહ છેવટે અગ્નિમાં હોમવામાં આવે છે, મારે આ દેહ શું અગ્નિનો છે? અથવા તો આ દેહને છેવટે કૃતગ અને ગીધ પક્ષીઓ ખાઈ લાય છે, તેથી એ શું કૃતગનો કે ગીધ પક્ષીનો છે? દેહના સુખદુખનો ભોજા આત્મા છે, મારે શું આ દેહ આત્માનો છે? અથવા તો આ દેહ, પ્રિય એવા ઇન્દ્રિયોનું કડ્યાણ કરે છે, મારે એ દેહ શું ઇન્દ્રિયોનો છે? વિચાર કરતા તે કાંઈનો પણ નિશ્ચિત થતો નથી અરેર! તે અપવિત્ર

અને તુચ્છ પરિણામવાળા કલેવર વિષે મનોહર, સુહર નાકવાળુ તથા મદમદ હસતુ સ્ત્રીનુ મુખ જોઇને, તેને વિષે પુરુષ બધાય છે તથા, માસ, રુધિર, નસો, મેદ, મજ્જા તથા અસ્થિથી ભરેલા આ દેહ વિષે વિહાર કરનારા પુરુષો વચ્ચે અને વિદ્યા, મૂત્ર તથા ખરમા વિહાર કરનારા ક્રીડાઓ વચ્ચે કેટલો અંતર છે? વિવેકી પુરુષે સ્ત્રીઓનો જેમ અંગથી સંગ કરવો નહીં, તેમ સ્ત્રીલપટ પુરુષોનો દર્શનાદિકથી પણ સંગ કરવો નહીં, કારણકે વિષયોના તથા ઇન્દ્રિયોના સંગથી મન જેણુ શોભ પામે છે, તેણુ ખીણ કાઢી જીતે શોભ પામતુ નથી જે વસ્તુ જોવામા કે સાલણવામા આવી ન હોય, તે વસ્તુની ઇચ્છા વતી નથી," માટે ઇન્દ્રિયોને વિષયો તરફ જતી અટકાવનારા પુરુષનુ મન સ્થિર થઇને શાંત થાય છે, માટે વિવેકી પુરુષે સ્ત્રીઓનો તથા સ્ત્રીઓના સંગીનો ન જ કરવો ઉચિત નથી વિદ્વાનોને પણ ઇન્દ્રિયો વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય નથી, ત્યાર માગ જેવાને તો તે કશાથી વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય હોય?"

શ્રી ભગવાન્ કહે છે — હે ઉદ્ધવ ! ઉપર પ્રમાણે જાતો મહારાજ ઐશ-પુસ્તકવા ઉર્વશીના લોકનો ભાગ કરી, મને પરમાત્માને પોતાના

૧ મગાદિ નુકર્ષયંત સર્વિદિ નસ્કાર્યવમ્ ।

યે રમતિ પુનસ્તત્ર તરંતિ નરક કથમ્ ॥

વિષ્ટાદિ નરક ચોર મય ચ પરિનિમિતમ્ ।

કિમુ પદ્યસિ રે ચિત્ત કથ તત્રૈવ યાવસિ ॥

અર્થ — દે ચિત્ત ! સ્ત્રીની વિશેષદ્રિયથી આરબી એના મનપર્વતનો વિભાગ જે એમ નરનો સમુદ્ર છે અને તેમા જે પુરુષો રમે છે તેઓ નરનો ખી રીતે તરી શકે? વિષ્ટા વિંગરિ જેમા છે એણુ ચાર નરમ જેમ, તેમ સ્ત્રીની વિશેષદ્રિય પણ ઘેર નરનરપ આનાસાની કે, માટે દે ચિત્ત ! તુ સ્થુ જીવે છે? અને સા સા માટે દોડે છે?

સ્વરૂપમાં જાણીને, જ્ઞાનથી મોહરહિત થઈ ઉપરામ પામ્યો હતો. માટે બુદ્ધિશાળી પુરુષે નીચ લોકોનો મંગ છોડી, સત્પુરુષોનો સંગ કર્યો, કારણ કે સત્પુરુષો વચનોથી પોતાનો સંગ કરનારાનાં મનની આસક્તિને કાપી નાંખે છે. સત્સંગ,^૧ તીર્થોના અને દેવતાઓનાં કરતાં પણ ચઢે છે. જે લોકો અપેક્ષારહિત છે, મારે વિષે ચિન્ત રાખે છે, મને પ્રણામ કરે છે, સમદષ્ટિવાળા છે, અહંતા મમતાથી રહિત છે, સુખદુઃખાદિક વિનાના છે, તથા કોઈ પણ જાતનો પરિશ્રદ કરતા નથી, તેઓને સત્પુરુષ જાણવા. અને હું મહાભાગ્યશાળી ઉદ્ભવ ! તે ભાગ્યશાળી પુરુષોમાં નિત્ય મારીજ કથાઓ ચાલ્યા કરે છે કે, જે હિતકારી કથાઓ, શ્રવણ કરનારાં મનુષ્યોના પાપને ટાળે છે. મારામાજ પરાયણ રહેનારા જે પુરુષો શ્રદ્ધાથી તથા આદરથી તે કથાઓ સાંભળે છે, અને ગાય છે, તેઓને મારે વિષે ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે જે પુરુષને અનંત શુભવાળા, આનંદ તથા અનુભવરૂપ પરબ્રહ્મની ભક્તિનો લાભ થાય છે, તે મહાત્મા પુરુષને બીજી કંઈ વસ્તુ હર્ષિલ રહે છે? કંઈ પણ અસંભવ રહેતું નથી અગ્નિદેવની સેવા કરનારા પુરુષની, જેમ ટાંઢ, ભય અને અધાર, એ ત્રણ વસ્તુઓનો નાશ થાય છે, તેમ માધુ પુરુષોની નેવા કરનારાની પણ કર્મમાં જડતા, આગામી જન્મનો ભય અને તેના મૂલરૂપ અજ્ઞાન, એ સર્વ વસ્તુ દૂર થાય છે. પાણીમાં ડુબીને ડચકા ખાતા પુરુષોને જેમ દંડ નોકોજ પરમ

૧ સત્સયત્વે નિ સગત્વ નિ સયત્વે નિર્મોહત્વમ્ ।

નિર્માહત્વે નિચલ્તત્ત્વ નિચલ્તત્ત્વે જીવન્મુક્ત ॥

અર્થ:-સત્સંગ કરાથી મનુષ્યને નિ મગપણ આવે છે અને નિ મંગ થાથી તેનામાં મોહરહિતપણ પ્રાપ્ત થાય છે. મોહરહિત થવાથી તેને તત્ત્વનો નિશ્ચય થાય છે અને તત્ત્વનો-શ્રદ્ધાનો નિશ્ચય થવાથી તે શ્રવ-મુખ જની ગય છે.

આશય છે, તેમ આ સંસારરૂપી ભયંકર સાગરમાં ડુબી જઈને તેમાંથી બહાર નિકળતા અર્થાત્ નીચ ઉંચ યોનિઓમાં જન્મતા પુરુષોને શાંત એવા બ્રહ્મવેત્તા મહાપુરુષો પરમગતિરૂપ છે. જેમ પ્રાણીઓને છવનરૂપ અન્ન રક્ષણ કરે છે, જેમ દુઃખીઓનું દુઃખ રક્ષણ છું તથા મનુષ્યોને મરણ પછી જેમ ધર્મરૂપી ધન એક રક્ષણ કરનારું છે, તેમ સંસારરૂપી સમુદ્રમાં પડવાથી ભય પામતા પુરુષોને સત્પુરુષો રક્ષણ કરનારા છે. સૂર્ય સારી રીતે ઉદય પામે છે, ત્યારે બહારની ચક્ષુરિન્દ્રિયને સતેજ કરે છે, પરંતુ સત્પુરુષો તો સશુભ તથા નિર્ગુણ એવી જ્ઞાનરૂપી ઘણી આંખો મનુષ્યને આપે છે. માટે સત્પુરુષો દેવતા તથા બાંધવરૂપ છે, તેમજ સત્પુરુષો આત્મારૂપ તથા મારા રૂપ પણ છે. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જ્ઞાન યથા પછી પુરુષરૂપ રાજાએ ઉર્વશીના લોકની ઇચ્છાનો ત્યાગ કર્યો, અને સર્વ વસ્તુનો સંગ છોડી દઈને આત્મામાંજ વિહાર કરી આતંદ માનતો તે એકલો પૃથ્વી ઉપર ફરવા લાગ્યો.

ઇતિ વૈશાખ્યપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧૧ મો સંપૂર્ણ.

૧ દ્વે રૂપે વાસુદેવસ્ય ચલમચલમેવચ ।

ચલ સંન્યાસિનો રૂપમચલં પ્રતિમાદિકમ્ ॥

અર્થ:-ભગવાન્ વાસુદેવનાં 'ચલ' અને 'અચલ' એમ બે સ્વરૂપ છે તેમાં સંન્યાસીઓ એ ભગવાનનું ચલ સ્વરૂપ છે અને પ્રતિમા વિગેરે અચલ સ્વરૂપ છે.

અધ્યાય ૧૨ મો.

ધયાતિ રાજનો પશ્ચાત્તાપ. (૬-૧૬)

શ્રાંદુક ઉગાચ —

સ દત્યમાચરન્ક્રમાન્ રૂઢોપગ્રહમાત્મન ।

સુદ્ધા પ્રિયાય નિરિંજ્ઞો ગાથામેતામગાયત ॥ ૧ ॥

શ્રી શુકદેવજી કહે છે — હે રાજા ! યયાતિ રાજા એ પ્રમાણે દામનાઓનો ઉપભોગ કરતો હતો, તે વખતે સ્ત્રીલપટપણાને લીધે પોતાનું સ્વરૂપ હ કાઈ જાયું નહીંને, મનમાં ખિન્ન થયો અને પોતાની બીને નીચે પ્રમાણે પુરાતની કથા કહેવા લાગ્યો —

“ હે ભૂશુની પુત્રી ! વનમાં રહેનારા ધીર પુરુષો, ગામમાં રહેનારા વિપથી પુરુષને માટે શોચ કરે છે માન જેવા પૃથ્વી ઉપર રહેલા વિપથી પુરુષનું જેમાં ચરિત્ર સમાયલું છે, એવી આ પ્રાચીન કથા તમે સાંભળો

બકરાની કથા.

કોઈ એક બકરો વનને વિષે પોતાનું મનઝમનું ચોપનો કરતો હતો, એટલામાં તેણે પોતાના કર્મને લીધે ફવામાં પડેલી કોઈ એક બકરીને લીધી તત્કાળ પેલા કાઠી બકરાએ તે બકરીનો ઉદ્ધાર કરવા માટે ઉપાય શોધ્યો અને શિંગડાની અણીવતી ફવામાં બે કિનારા ઉપગની

૧ વિભોપભોગ માટે પોતાના પુત્રને પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા આપી તેની પામેથી તેની યુવાવસ્થા લઈને અને વર્ષ પર્વન્ત વિશ્વમેવન્ત કરના છતાં અનૃષ એવા કોઈ એક યયાતિ રાજાની આ કથા છે

માટી જોદી નાંખીને, તેમાંથી બહાર નિકળવાનો રસ્તો કર્યો, કે પેલી
 સુંદર નિતાંબવાળી બકરી ફૂવામાંથી બહાર નીકળી, તેજ બકરા
 ઉપર આમંત્રણ થઈને તેને વરી. તેણે વરેલા તે બકરાને, પતિની ઇચ્છા
 વાળી ઘણી બકરીઓ જોવામાત્રમાં શરીરે પુષ્ટ, દાઢી-મૂંછવાળા,
 બીર્ય રેડનારા તથા મૈથુનની ક્રિયામાં કુશળ, અને મનોહર જોઈને
 તે બકરાનેજ વરી અને બકરાઓમાં ઉત્તમ એવો તે એક બકરાજ
 તે ઘણી બકરીઓની પ્રીતિમાં વધારો કરતો, તે બકરીઓની માથે
 વિહાર કરવા લાગ્યો, અને કામદેવરૂપી અહથી ગળાવાને લીધે
 પોતાના સ્વરૂપને વિચરી ગયો. પછી કેટલાએક દિવસો વીલ્યા કેડે
 ફૂવામાં પડેલી પેલી બકરીએ પોતાના પ્રીતમનેજ ખીણ એક
 બકરીની સાથે રમતાં જોયો. તેના તે કર્મને પેલી બકરી સહન કરી
 શકી નહીં, તે ઉપરથી તે મનમાં દુષ્ટતાવાળા અને ઉપરથી સ્નેહીનો ટોળ
 ધાલનારા, ક્ષણિક પ્રીતિવાળા અને વિષયોમાં આનંદ માનનારા તે
 કામી પતિનો ત્યાગ કરી ખિન્ન થતી પોતાના પાલકની પાસે ગઈ.
 આથી પેલો અલંપટ બકરા પણ ગંક થઈને તે બકરીને રાજ
 કરવા માટે તેની પાછળ ગયો અને રસ્તામાં 'જે' 'જે' શબ્દો કરવા
 લાગ્યો; તો પણ તે બકરીને સમજાવી શક્યો નહીં. એટલામાં
 ત્યાં આગળ કેઈ એક આદમ્ય કે જે તે બકરીનો માલેક હતો,
 તેણે બકરાના લટકતા બન્ને વૃષણને કાપી નાખ્યા, પણ સાંધવાને
 ઉપાય જાણનારા તે આદમ્યે પેલી બકરીના કામલોગ માટે ફરીને
 તે વૃષણો સાંધી આપ્યા. વૃષણ સાંધી આપ્યા પછી તે બકરા પણ
 પેલી ફૂવામાંથી મળી આવેલી બકરી સાથે ઘણું કાળ થયાં વિષયો
 લોગવે છે, છતાં હજી સુધી પણ તે કામનાઓથી મંતુષ્ટ થતો
 નથી. હે સુંદર બ્રહ્મીવાળી સ્ત્રી! હું પણ તેવીજ રીતે ગંક અને
 તારા પ્રેમપાશમાં જંધાઈ ગયો છું અને તારી માયાથી મોહિત
 થયો છું; તેથી મારા પોતાના આનંદમય સ્વરૂપને ભૂલી ગયો છું.
 આ પૃથ્વી વિષે ત્રીહિ તથા ચવ સિંગેરે જેટલું પાન્ય છે, જેટલું

મોતુ છે, જેટલા ઠોગ ઠાખા છે તથા જેટલી સ્ત્રીઓ છે, તે સર્વ પદાર્થો મળે તો પણ તે સર્વ પદાર્થો તૃષ્ણાથી પરાલપ પામેલા પુરુષના મનને સતુષ્ટ કરી શકતા નથી વિષયોનો ઉપલોગ કરવાથી કોઈપણ દિવસે કામના શાત પડતી નથી, પરંતુ અગ્નિ, ધીથી જેમ શાત ન પડતા વધારે વધે છે, તેમજ કામના પણ ઉપલોગથી ઘણીજ વધે છે પુરુષ જ્યારે સર્વ પ્રાપ્તિઓ ઉપર દુષ્ટ ભાવના કરતો નથી પણ સમદષ્ટિ રાખે છે ત્યારે તે પુરુષને નર્વ દિશાઓ સુખમય લાગે છે દુષ્ટબુદ્ધિવાળાઓથી જે તૃષ્ણાનો ત્યાગ થઈ શકતો નથી અને જે તૃષ્ણા મનુષ્ય છર્ણ થયા છતાં પણ છર્ણ થતી નથી, તે દુષ્ટોથી ભરપૂર તૃષ્ણાનો, કંઠ્યાણની કામનાવાળા પુરુષે જાદ ત્યાગ કરવો જોઈએ મા, બહેન અથવા તો દીકરી સાથે એક આમન ઉપર ભરાઈને જેસલુ નહીં, કારણ કે બળવાન એવો ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ વિદ્વાનને પણ મોહિત કરે છે વારંવાર વિષયોનું સેવન કરતાં મને એક હજાર વર્ષ પૂરા થયા, તો પણ વારંવાર તે વિષયો ઉપર તૃષ્ણા થાય છે માટે હું તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરી પગ્ગ્રહ વિષે મનને રાખી, મુખ દુષ્ટરહિત તથા અહ કારરહિત થઈને વનમા ફરીશ આ જગ તમા જે કંઈ જોવામા તથા સાલગવવામા આવે છે, તે મિથ્યા

૧ વસ્ત્વ યા વસ્ત્વ મોગચ્છા નિમ્નકસ્ય જ માગમૂ ।

દ્વિર્ચ સ્વચ્ચા જગન્ત્વક્ત જગન્ત્વચ્ચા મુહો મવેત્ ॥

સ્તુતે

અર્થ —જેને સ્ત્રી છે તેને ભોગ્ય આભાવિ છે જેને સ્ત્રી તથા તેને ભોગ ક્યાથી ? સ્ત્રી હોયી કે જગત્ છુટયુ અને જગત્ છુટયુ એને મનુષ્ય અવસ્થા મુખીજ થાય છે

છે, એમ જાણીને તેનું ધ્યાન પણ કરવું નહીં, તેમ તેનું સેવન પણ કરવું નહીં, કારણ કે સેવન કરવાથી અથવા તે વસ્તુઓને મંહારવાથી સંસારમાં જન્મ, મરણ તથા સ્વસ્વરૂપનો નાશ થાય છે. આમ જ જાણે તે આત્મજ્ઞાની છે.”

આ પ્રમાણે પોતાની જીને કહીને ઇચ્છાગ્રહિત યથાતિ રાજાએ પૂરુની તરુણાવસ્થા પૂરુને પાછી આપીને તેની પાસેથી પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા પાછી લીધી, અને રાજાઓમાં મહાશ્રેષ્ઠ એવા પૂરુને અભિષેક કરી, યથાતિ રાજા વનમાં ગયા. માળામાં રહેતું પક્ષી પાંખો આઘા પછી જેમ માળાનો ત્યાગ કરે છે, તેમજ યથાતિ રાજાએ પણ ઘણાં વર્ષો સુધી જે છ ઇંદ્રિયોથી વિષયો લોગવ્યા હતા, તે ઇંદ્રિયોનો એક ક્ષણમાં ત્યાગ કરી દીધો. પ્રજાતિ પામેલા યથાતિ રાજાએ તે વનમાં રહીને મર્વ સંગનો ત્યાગ કરી, આત્માના અનુભવવડે ત્રણ ગુણમય હિંગશરીરનો પણ ત્યાગ કરી, નિર્મળ અને માયાથી પર એવા પરબ્રહ્મરૂપ ભગવાનને વિશે ચિત્ત રાખીને ભગવાન સંબંધી ગતિને મેળવી

• ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧૨ માં સંપૂર્ણ.

૧ ધ્યાયતો વિષયાનુષઃ સંગસ્તૈર્ગુણાયતે ।

સંગસ્તંજાયતે કામઃ કામાત્ત્રોષોડમિત્રાયતે ॥

ત્રોષાદ્યવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્સમ્યક્તિવિષ્રમઃ ।

સમ્યક્તિમયાદ્યુદિનાશો બુદ્ધિનાશાદ્યપ્રયતિ ॥

અર્થઃ—વિષયોનું હમેશાં ચિંતન કરનાર મનુષ્યની વિષયો ઉપર નિરંતર આસક્તિ થાય છે, આસક્તિ થવાથી ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે, ઇચ્છા પૂર્ણ ન થવાથી ગુસ્સો ક્રોધ થાય છે, ક્રોધથી ઝમ્મતિ નષ્ટ થાય છે, ઝમ્મતિ નષ્ટ થવાથી બુદ્ધિ નષ્ટ થાય છે, અને બુદ્ધિ નષ્ટ થવાથી તે મનુષ્ય પોતે પણ નાશ પામે છે. ગીતા.

અધ્યાય ૧૩ મો.

પૃથ્વીના ઉદ્દગાર. (૧૨-૩)

શ્રીશુક ઉવાચ —

દૃષ્ટાત્મનિ જયે વ્યગ્રાન્ નૃપાન્ હસતિ મૂરિદમ્ ॥

અહો માં વિજિર્ગીયતિ મૃત્યો ત્રીર્ઢાતકા નૃપા ॥ ૧ ॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે — આ પૃથ્વી પોતાને છૂતવા માટે વ્યગ્ર થયેલા ગળઓને ભેદને હુને છે કે, “ અહોહો !!! આ કાળના રમકડાં ૩૫ ગળઓ મને છૂતવાની ઇચ્છા કરે છે વિદ્વાન્ રાજાઓનો પણ આ મનોન્ધ નિષ્કળ ધાય છે મનોરથ વટે રાજાઓ પ્રીણતા જેવા દેહ ઉપર અત્યંત વિશ્વાસ રાખી બેસા છે ગળઓ પોતાના મનમાં વિચાર કરે છે કે — ‘ અમે પ્રથમ છ ઇન્દ્રિયોને છૂતી લઇને ગળયના મત્રીઓને હુનવશુ, ત્યાર પછી કંટક૩૫ શસ્ત્રોને હુરાવીને એ રાજાના મત્રીઓ, નગન્વામીઓ, વિશ્વાસુઓ તથા મોટા મોટા હાથીઓને તાણે કરશુ આવા કંમથી નમુદ્રપર્યંત આખી પૃથ્વીને તાણે કરશુ ’ આ પ્રમાણે તેઓનું હૃદય વિજયની આશામાં ખંધાઈ રહે છે, તેથી તેઓ પોતાની પાસે ઉભેલા કાળને દેખતા નથી કેટલાએક રાજાઓ નમુદ્રપર્યંત રહેલી જે હું (પૃથ્વી) તેને છૂતીને ણજાતકારથી નમુદ્રના આમાં તીર ઉપર આવેલા દેગ્રોમાં પ્રવેશ કરે છે, ઇન્દ્રિયોનો વિજય કન્વાથી આ ક્ષણ મળે છે, પણ તે કંઈ ગણત્રીમાં છે? કેમપણ નહીં ઇન્દ્રિયોના વિજયનું ક્ષણ તો મોક્ષ ગણાય છે. હે કુન્વશી રાજા ! મનુઓ તથા મનુના પુત્રો મારો ત્યાગ કરીને જેમ આવ્યા હતા, તેમજ પાછા ચાડ્યા

ગયા છે, તેમને આ શુદ્ધિહીન રાજાઓ યુદ્ધમાં જીતી લેશે!!!
 કેવી આશ્ચર્યની વાત. મારે માટે પિતા તથા પુત્રો વચ્ચે અને
 ભાઈ ભાઈ વચ્ચે પણ કલેશ થાય છે, કે જે દુષ્ટોનું ચિત્ત
 રાજ્યમા મમતાથી બધાઈ ગયું હોય છે તેઓ કહે છે કે—
 'ઓ મૂર્ખ! આ મર્વ પૃથ્વી મારીજ છે, તારી નથી' આ પ્રમાણે
 ખોલનારા ગતઓ. પચ્ચરમાં ન્પર્દા કરીને મારે માટે એક બીજાને
 'મારી નાખે છે અને પોતે પણ મગી જાય છે પૃથુગાંત, પુરુરવા,
 નાધિ, નહુપ, ભરત, અર્જુન, માધાતા, મગર, રામ, ખદ્વાગ,
 ધુધુહા, રથુ, તૃણબિહુ, ચયાતિ, ચાર્યાતિ, સતનુ, ગય, ભગીન્ધ,
 કુવલયાન્ધ, કુકુન્ધ, નૈપધ, નૃગ, હિરણ્યકશિપુ, વૃત્રાસુર, લોજોને
 રાવરાવનાર રાવણ, નમુચિ, શબર, લૌભાસુર, હિરણ્યાક્ષ, તાર
 કાસુર તથા બીજા ઘણા મોટી શક્તિવાળા દૈત્યો અને રાજાઓ
 નર્વ વન્તુને જાણનારા, શૂન, સર્વનો વિજય કરનારા તથા
 અજીત હતા તે મરણધર્મવાળા લોકો મારે વિષે ઘણી મોટી
 મમતા બાધી બેઠા હતા તેઓને પણ કાળે માત્ર કથાકથે બાકી
 રાખ્યા છે, અને તેઓ પોતાના મનોરથમા નિષ્ફળ નિવડ્યા છે
 હે પરીક્ષિત રાજા! લોકોમા યશનો વિસ્તાર કરીને મરણ પામેલા
 મહાબલશાળી તે રાજાઓની આ કથાઓ મે તમારી આગળ
 કહી. તે વચનના વૈભવરૂપ કથાઓ વિજ્ઞાન અને વૈરાગ્ય કહેવાની
 ઇચ્છાથી કહી છે એ કથાઓ માત્ર વાણીના વિલાસરૂપ છે, પણ
 પરમાર્થરૂપ નથી ઉત્તમ કીર્તિવાળા શ્રીકૃષ્ણના અકલ્યાણને
 નાશ કરનારા જે શુણ્ણનુવાદો વારવાર કહેવામા આવે છે, તેજ
 ભાગને પુરુષાર્થ સમજવો અને જગવાન વિષે નિર્મળ ભક્તિની
 ઇચ્છા રાખનારા પુરુષે નિત્ય તે ભાગનુ જ વારવાર શ્રવણ કરવું "

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમા અધ્યાય ૧૩ મો મ પૂર્ણ

અધ્યાય ૧૪ મો

સુયશ મળનું વર્તાવ. (૭-૨)

નામ્ ઉચાચ —

ઉશ્નિરેષ્વમ્દ્રાજા સુયશ્વ ઇતિ વિથ્રુત ॥

મયર્તેનિહતા ગુરુઃ ક્ષાતયસ્તમુપાસત ॥ ૨૮ ॥

નામ્દેહ કહે છે — ઉશ્નિર નામના દેશમાં ‘સુયશ’ નામનો એક પ્રખ્યાત રાજા રાજ્ય કરતો હતો તેને યુદ્ધમાં શત્રુઓએ મારી નાખ્યો અને તેના નગા મળધીઓ તેની આગે લશ્કર જોમીને તેની નેવા કરવા વાન્યા યુદ્ધમાં તે રાજાનું રત્નજડિત કવચ કપાઈ પડ્યું હતું, આબુપણો તથા માથા શરીર ઉપરથી સરી ગઈ હતી, હૃદય બાહ્યથી વિષાઈ ગયું હતું અને તેથી તે લોહી લુહાટા ધઈને પૃથ્વી ઉપર પડેલો હતો તેના કેશ વિખરાઈ ગયા હતા, આંખો ફાટી ગઈ હતી, તેણે કોંઈથી દાંત વટે ચોપને કળ્યા હતા, સુખ ધૃમ્થી ધૂમઝ ધમ્ ગયું હતું અને રણ ઉપર તેના હાથ તથા હથિયારા કપાઈ પડેલા હતા જેવે તેવી દશામાં લાવી મૂકેલા પોતાના નવામી ઉશ્નિર દેશના રાજાને જોઈને તેની પટરાણીઓ દુઃખી ધઈને, ‘હે નાથ’ અમે હણાયલી છીએ,’ એ પ્રમાણે હાથથી છાતીને વારવાર ફૂંતી રાજાના ચરણ પાને ઢળી પડી અને પાછી ઘાટો પાડીને ગડવા લાગી તે મીંચો, કરુણાજનન ઝદન કરી મનુષ્યોના મનમાં ચોક ઉપજાવતી મતી, વિલાપ કરવા માટી — ‘અરેરે’ હે પ્રભો’ નિર્દય વિધાતાએ હમણા આપને

* પોતાના ભાઈદિ માતા પિતા પછી શોધેલી પોતાની માતા તેની પત્ની તથા પુત્રોને દિરવ્યમસિધુ નામ્દેહએ મેંથી આ માર્ગ મેં છે

અમારી દૃષ્ટિ આગળથી અદૃશ્ય કરી મૂક્યા છે. જેણે પૂર્વે તમને ઉશીનર દેશના લોકોને આશ્વિકા આપનારા કર્યા હતા, તેણેજ હમણાં તેઓના શોકને વધારનારા કર્યા છે. હે મહીપતિ! કૃતરા તથા અમારા અત્યંત સ્નેહી એવા તમારા વિના અમે કેવી રીતે જીવી શકીશું? માટે હે વીર! તમારા અરણ્યની સેવા કરનારી દાસીઓને જ્યાં આગળ તમે જતા હો, તે સ્થાને આવવા માટે આજ્ઞા આપો.” આ પ્રમાણે રાણીઓ મરી ગયેલા પતિને લઇને વિલાપ કરતી હતી અને તેને બાળી દેવા ઇચ્છતી ન હતી. એટલામાં સૂર્યનારાયણ અસ્ત થયા. પછી ત્યાં આગળ મરી ગયેલા રાજના સંજંધીઓનું રડવું સાંભળીને દ્વયાથી ચમરાળ પોને બાળકતુ રૂપ લઇને આવ્યા અને ત્યાં વિલાપ કરતા તે લોકોને કહેવા લાગ્યા.

ચમરાળનો બાળકરૂપે ઉપદેશ.

“અરેરે!!! આ મનુષ્યો અવસ્થામાં મારાથી મોટાં છે અને જગતમાં થતાં જન્મમરણાદિકની રીતિને જાણનારાં છે, તો પણ તેઓને મહાભોહ થયેલો છે. મનુષ્ય ત્યાંથી આવ્યો હતો, ત્યાં આગળ જાય છે અને પોતે પણ તેના સમાન મરણધર્મ-વાળાં છે, છતાં પણ તે બીજાં પ્રાણીઓનો વૃથા શોક કરે છે. અરેરે!!! તમારા કરતાં તો અમે વધારે લાગ્યશાળી છીએ, કારણ કે માતાપિતાએ અમારો ત્યાગ કર્યો છે અને અમે બાળક છીએ તો પણ તેનો શોક કરતા નથી. તેમજ વળી અમે બળ વિનાના છીએ, તો પણ ન્હાર વિગેરે પ્રાણીઓ અમને ખાઇ જતાં નથી; કારણ કે જે ગર્ભમાં રક્ષા કરે છે, તે સર્વત્ર રક્ષા કરનાર છે. હે આંજીઓ! તે અવિનાશી ઇશ્વર પોતાની ઇચ્છાથી આ જગતને સર્જે છે, તેની રક્ષા કરે છે તથા પ્રલય કરે છે. તે ઇશ્વરનું આ સ્થાવરજંગમાત્મક જગત્ એક રમકડું કહેવાય

છે અને તે, જગત્નો સંહાર કરવામાં સમર્થ છે. રત્નામાં પડેલું
 છતાં પણ ઇશ્વરે ગ્રેણુ હોય, તો તે છવતુ ગ્રેણુ છે અને ધરમા
 રક્ષણ કરાયલું છતાં પણ ઇશ્વરે નાશ કરેલું હોય તો તે નાશ
 પામે છે વનમા નાખી દીધેલો હોય અને ધણી વિનાનો હોય
 તો પણ તેના ઉપર ઇશ્વરની કૃપાદ્રષ્ટિ હોય તો તે છવતો
 ગ્રેણુ છે, અને ધરમા રક્ષા કરીને ગણેલો હોય તો પણ ઇશ્વરથી
 તેનો નાશ થવો નગ્ન્યો હોય તો તે છવતો નથી આ જન્મ
 મૃત્યુદિક દેહાદિકને થાય છે, પણ આત્માને થતાં નથી, કાળ કે
 સર્વ પ્રાણીઓ પોતાના હિંમશરીરે કેટલા કર્મોવટે મમય ઉપર
 જન્મે છે તથા મરે છે આત્મા જો કે તે જન્મમૃત્યુવાળા દેહમા
 ગ્રેણુ છે, તથાપિ તે દેહાદિકના ધર્મોથી બધાતો નથી, કારણ કે
 તે દેહના ધર્મોથી જૂદો જ છે પુન્યને આ શરીર કેવળ અવિ
 વેકને લીધે આત્મરૂપ જણાય છે, પરંતુ તે વસ્તુતઃ દ્રષ્ટા
 આત્માથી પાર્થિવ ધરની પેઠે જુદું જ જોવામા આવે છે. પ્રાણીના
 પરમાત્મામાથી બનેલા પરપોટાની પેઠે તથા પૃથ્વીના પરમાત્મા
 માથી બનેલા કુડસાદિકની પેઠે, આ શરીર પણ કાળે કરીને પચિલામ
 પામવાથી નાશ પામે છે, પરંતુ આત્મા નાશ પામતો નથી વળી અગ્નિ
 જેમ કાષ્ઠોમા રહ્યા છતાં પણ દાહક તથા પ્રકાશક ધર્મોવટે કાષ્ઠથી
 જૂદો જણાય છે, અને વાયુ જેમ દેહમા રહ્યા છતાં પણ સુખ
 તથા નાનિકામા જૂદો જ રહેલો જાણવામા આવે છે, તેમજ આત્મા
 દેહમા ગ્રેણુ છે, તો પણ દેહથી જૂદો જ છે વળી આકાશ જેમ
 નર્વત્ર ગ્રેણુ છે, છતાં પણ તે ડોહમા બધાઈ ગયેલું નથી
 અર્થાત્ અગ્નિ રહે છે, તેમજ આત્મા, દેહ તથા ઇન્દ્રિયાદિમા
 ગ્રેણુ છે, છતાં પણ દેહાદિકથી જૂદો છે, માટે દેહ તથા ઇન્દ્રિ
 યાદિકના જન્મ-મૃત્યુદિક ગુણોથી તે બધાનો નથી હે મૃદ
 લોકો! તમે જેનો ચોક્કસ કરો છો તે આ 'મુચ્ચત્' તો મુતો છે, માટે
 તમે શા માટે ચોક્કસ કરો છો? કદાચ તમે કહેશો કે, 'તે આટલા

વખત સુધી સાંભળતો હતો અને તેનો ઉત્તર પણ આપતો હતો; પરંતુ હમણાં તે સાંભળતો નથી અને તેનો ઉત્તર પણ આપતો નથી; માટે અમે તેને મરી ગયેલો ધારીને શોક કરીએ છીએ,' તો પણ તમારે આ રીતે શોક કરવો યોગ્ય નથી. આ શરીરમાં પ્રાણ મુખ્ય મોટો ગણાય છે, તો પણ તે ઓતો તથા વક્તા ગણતો નથી; પરંતુ દેહ અને ઇન્દ્રિયોથી લિપ્ત ઇન્દ્રિયાદિકમાં પ્રકાશ કરનારા પદાર્થોનો દષ્ટા જે આત્મા છે, તે સાંભળનારો તથા ઉત્તર આપનારો છે અને તે પ્રાણ તથા દેહથી જૂદો છે.

જો આત્મા દેહાદિકથી જૂદો છે, છતાં પણ તે પાંચ જૂતો, ઇન્દ્રિયો તથા મનને લીધે ઉત્પન્ન થનારા નાના મોટા દેહોને 'હું છું' એમ માની લે છે, અને જ્યારે વિવેક થાય છે ત્યારે તે વિવેકના જળથી મિથ્યાજ્ઞાનનો પણ ત્યાગ કરે છે. આત્માને જ્યાં સુધી લિંગશરીરનું અભિમાન રહે છે, ત્યાં સુધીજ તેને ઈર્ષ્યા-નકારક થાય છે; શરીરના ઈર્ષ્યો તે આત્મામાં જણાય છે અને કલેશ થાય છે; પરંતુ લિંગદેહનું અભિમાન મટી ગયા પછી તે પ્રમાણે થતું નથી, કારણ કે વિષયાદિક, માયાને લીધેજ થાય છે પણ વસ્તુતઃ તે મિથ્યા છે. સુખ-દુઃખાદિકને સત્ય જાણવાં તથા કહેવાં, એ મિથ્યા દુરાગ્રહ છે, કારણ કે જેમ મનોરથ તથા સ્વપ્ન મિથ્યા છે, તેમજ ઇન્દ્રિયજન્ય સર્વ વિષયો પણ મિથ્યા છે. માટે વિવેકી પુરુષો આત્માને નિત્ય અને દેહને અનિત્ય સમજીને તેનો શોક કરતા નથી. તમે કહેશો કે, ઉપદેશ કરનારા જ્ઞાનીઓ પણ તે પ્રમાણે શોક કરે છે, તો જાણવું કે તેઓને દૃઢજ્ઞાન નથી, તેઓ પોતાનો સ્વભાવ ફેરવી શકતા નથી.

કુલિંગ પદ્ધતિનું દર્શાવ.

પ્રાણીઓના નાશકર્તારૂપે ઇશ્વરે ઉત્પન્ન કરેલો કોઈ એક પારધિ, વનમાં જૂદે જૂદે ઠેકાણે જાળ પાથરીને પક્ષીઓને

લોભાવતો પોતાનું કાર્ય કરતો હતો એટલામા ત્યા આગળ એક કુલિજ પક્ષીનું બેડું ફરતું તેના બેવામા આવ્યું તે બંનેમાથી પારધિએ એકાએક કુલિગીને લોભાવી તે કુલિગી કાળના અપાટમા આવી જવાથી પેલી બાજની દોરીમા બધાઈ ગઈ કુલિગ પોતાની રાકડી આંને તે પ્રમાણે હુ ખમા આવી પડેલી બેઠને અત્યંત ખિન્ન થઈ ગયો, અને પોતે તેને જાળમાથી છુટી કરવાને અનર્થ તથા રાક હતો, તેથી આ ઉપરના બેઠને લીધે વિવાપ કરવા લાગ્યો કે, 'અરેરે' મારા રાકનો શોક કરતી, ગકડી તથા દયા કરવા યોગ્ય માગી આંને હરી જઈને, હું નિર્દય દેવ 'તું શું કરશે? હવે દીન, આ વિનાના થઈ પડેલા હુ ખી જીવત-વાળા મારા અર્થ દેહનું મારું શું પ્રયોજન છે? માટે દેવ મને પણ બંધે લઈ જાય હું, જેઓને પાળે આવી નથી એવા અને માતા વિનાના બચ્ચાઓનું કેવી રીતે પોષણ કરીશ? મદ લાગ્યવાળા માગ તે બચ્ચાઓ માગમા પોતાની માની વાટ જોતા બેઠા હશે 'આ પ્રમાણે આના વિયોગથી આતુર થઈને વિવાપ કરતો અને જેના નેત્રોમાથી અશ્રુઓ મુખમા પડતા જતા હતા, એવા કુલિજ પક્ષીને પણ પાને છુપાઈ રહેવા અને કાળે પ્રેરવા તે પારધિએ બાણ માગી વિધી નાખ્યો આ પ્રમાણે અજ્ઞાની એવા તમે પોતાનો નાશ જાણતા નથી, તેથી મો વડે મુખી શોક ક્યાં કરશે, તો પત્તુ તમારા આ મરલા પતિને મેગવશે નહીં"

આ પ્રમાણે બાગક જોવનો હતો, તે આલગીને ગળના મર્વ નંબંધીઓ મનમા વિસ્મય પાગીને માનવા લાગ્યા કે, 'આ જગત્ અનિત્ય તથા મિથ્યા ઉત્પન્ન થયું છે' આત્મી વાત કરીને યમગન્ત ત્યાજ અદૃશ્ય થવા પછી મગા મળધીઓએ મુયત્ત ગળની પરચોક નળધી જે ક્રિયા કરવાની હતી તે કરી

માટે તમે બીબનો કે પારકાનો શોક કરો મા. આ પોતાનો છે, આ પારકો છે, આવા દુરાચલરૂપી અજ્ઞાન વિના દેહધારીઓને પોતાનો કોણ છે ? તેમ પારકો કોણ છે ? તેમજ પોતે કોણ છે ? તથા પર પણ કોણ છે ? મતલબ કે કોઈ નથી, સર્વ પ્રહમય છે.

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમા અધ્યાય ૧૪ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૫ મો.

કર્મઠ લોકોત્તરં વિવેચન, (૧૨-૫)

રાજોવાચ—

મગધંતં દુરિં પ્રાયો ન મજ્જત્યાત્મચિન્તમા. ।

તૈયમશાંતક્રામાનાં કા નિષ્ઠાઽધિજિતાત્મનામ્ ॥ ૧ ॥

નિમિ રાજા પૂછે છે.—“હે મોટા પ્રહ્લવેત્તાઓ ! તમે કહ્યું કે, ભગવાનના ભક્તો વિધિના મસ્તક ઉપર પગ દઈને પરમ ગતિને પામે છે, પરંતુ અભક્તોને વારંવાર વિધો થાય છે, ત્યારે હું તમને પૂછું છું કે, ઘણું કરીને પરાધીન મનવાળા અને તેને લીધે જેઓની તૃષ્ણા શાંત થઈ નથી, એવા જે લોકો ભગવાનની ભક્તિ કરતા નથી, તેઓની શી ગતિ થાય છે ? ”

ચમસ નામના યોગેશ્વર કહે છે.—“આદિપુરુષ એવા શ્રી નારાયણનાં ગુણ, હાથ, સાથળ અને ચરણમાંથી અનુક્રમે

પ્રાણલુ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્રો ઉત્પન્ન થયા છે, એટલે સત્વ-
ગુણથી પ્રાણલુની ઉત્પત્તિ થઈ છે; મત્સ્ય તથા રજ્જીથી ક્ષત્રિયોની
ઉત્પત્તિ થઈ છે; રજ્જ અને તમથી વૈશ્યની ઉત્પત્તિ થઈ છે અને
તમથી શૂદ્રની ઉત્પત્તિ થઈ છે, તેમજ મુખાદિકમાંથી અનુક્રમે
બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ તથા સંન્યાસ એમ ચાર આશ્રમો
પણ થયા છે. તેઓમાં જે લોકો પોતાને ઉત્પન્ન કરનારા સાક્ષાત્
શુરૂપ ઇશ્વર એવા નારાયણ ભગવાનને ન જાણવાથી ભજતા
નથી તથા જેઓ જાણતાં છતાં પણ તેમનું અપમાન કરે છે,
તે કૃતની પુરુષો વર્ણ અને આશ્રમરૂપી સ્થાનમાંથી બ્રહ્મ થઈને
નરકમાં પડે છે. જે કેટલાએક ભગવાનની કથા માંભળતા
નથી તથા ભગવાનનું દીર્ઘન પણ કરતા નથી, એવા કેટલાએક
દિવ્ય લોકો, શ્રીઓ અને શુદ્રાદિકો છે, તેઓના ઉપર તમારા

- ૧ યામિમા પુષ્પિતાં વાચ પ્રવદત્યવિપથિતઃ ।
- વેદકાદરતા પાર્થ નામ્વદસ્તીનિ વાદિન ॥
- વામાત્માન સ્વર્ગપરા જન્મકર્મકલપ્રણમ્ ।
- ત્રિપાવિશેષવદુર્લભ મૌર્ગધર્મ્યર્થાનિ પ્રતિ ॥
- મૌર્ગધર્મ્યપ્રસક્તાનાં તયાઽપહૃતચેતસામ્ ।
- વ્યવસાયારિમકા વુદિ સમાર્થા ન વિધાયતે ॥

ગીતા

અર્થ:—વેદવચનમા ઉપર ઉપરનું દેખાતું ફગ જોઈ તેમાંજ નંદા
જીન થઈ ગયેલા છે, તેઓ 'તેના જેવું બીજું કશું નથી' એમ દલી
અકામ શુદ્ધિથી સ્વર્ગ મેળવવાની પાછળ લાગે છે બાગ અને અંશ્વર્ય મેળવવા
માટે ફરી ફરી જન્મ અને કર્મ જેમાં વશુવેશ છે તેમ વાક્યોની
પાછળ લાગી હમેશા સ્તુતિ કરે છે, પણ એવા પ્રકારના વેદવચનોનો
ઉપર ઉપરનો અર્થ જાણી બોમ અને એશ્વર્યમા જીન થયેલા માણસોની
શુદ્ધિ સમાધિમા સ્થિર રહેતી નથી

જેવા મહાત્મા લોકોએ કૃપા કરવી જોઈએ. પરંતુ જે બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો ઉપનયનસંસ્કારથી તથા વેદાધ્યયનથી ભગવાનના ભજનના અધિકારી થાય છે, છતાં પણ વેદમાં કહેલી ક્લેશ્તુતિનાં વચનો ઉપર મોહ પામીને જાણુવા છતાં પણ ભગવાનને ભજતા નથી; પરંતુ કર્મો કરવામાં^૧ આસક્ત થઈ રહે છે, તે અર્ધદગ્ધ લોકો ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય છે. ‘કેવી રીતે કર્મ કરવાથી કર્મ બંધનકારક થઈ પડે નહીં?’ તે વાતથી અભયયા, ઉદ્ધતપણાથી વિદ્વાનોને નહીં પૂછનારા, મૂર્ખા છતાં પણ પંડિત-પણાનું અભિમાન રાખનારા જે અર્ધદગ્ધ લોકો વેદમાં કહેલાં કૃષ્ણોને દર્શાવનારાં વચનોથી ઉત્કંઠિત થઈને કેવળ મૂર્ખપણાને લીધે ‘આપણે અપ્સરાઓ સાથે વિહાર કરશું’ એવી જે મીઠી મીઠી વાતો કરે છે, તે કર્મનિષ્ઠ લોકો રત્નોશુભ્રુને લીધે ભયંકર સંકલ્પ-વાળા હોય છે, મોટી તૃષ્ણુવાળા હોય છે, સર્પના સરખા કૂર હોય છે, ઢાંગી હોય છે, અભિમાની હોય છે, પાપ કરનારા હોય છે અને ભગવાનના ભક્તોની નિંદા કરે છે. તેઓ વૃદ્ધોની સેવા કરતા નથી, પરંતુ સ્ત્રીઓની સેવા કરે છે અને જેમાં મૈથુન-સુખ રહેલું છે, એવાં ઘરોમાં રહીને, “આજે હું આટલું કમાયો, મારી અમુક પારણા પાર પડશે, મારી પાસે આટલું ધન છે અને હવે

૧ કર્મેદ્રિયાણિ સંયમ્ય ચ આસ્તે મનસા સ્મરન્ ।

इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः न उच्यते ॥

અર્થ:—કર્મેદ્રિયોનો નિગ્રહ કરી જે મૂર્ખ મનથી વિષયોનું ચિંતન કરે છે તેને દેગી માણ્યો.

આટલું થશે ” વિગેરે સુજોની વાતો એક બીજાઓ સાથે કર્યા કરે છે. યજ્ઞોમાં ^૨દક્ષિણા કે અન્નદાન આપતા નથી; પરંતુ કમાણીને માટે અથવા તેા યજ્ઞને માટે યજ્ઞ કરે છે અને હિંસા કરવામાં કેટલું પાપ છે, તે ન લાલુનારા કેવળ પોતાનું પેટ ભરવા માટે પશુ-

૧ इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्तये मनोरथम् ।

इदमस्मीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ ૧ ॥

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्मुखी ॥ ૨ ॥

आद्योऽभिजनवानमि ह्योन्योऽस्ति सदगो मया ।

यजे दास्यामि मोदिष्य इष्यज्ञानविमोहिता ॥ ૩ ॥

अनेकचित्तविभोता मोहजालगमाटनाः ।

प्रमत्ता वामभोगेषु पतन्ति नरकेऽनुची ॥ ૪ ॥

અર્થ:—“આજ મે અમુક મેળવ્યું, હવે મારો મનોરથ પૂર્ણ થશે, અમુક તેા મારી પામજ છે, આ પણ દ્રવ્ય મારું થશે, આ શત્રુને મે માર્યો, બીજાઓને પણ હું મારીશ. હજાર સર્વનો સ્વામી છું, હજાર બોલ બોલનારો છું, હું ત્રિદશી છું, હું બલવાન છું હું સુખી છું, હું કુશલ છું, મોટા કુળમાં મારો જન્મ છે, મારા જેવા બીજાને કાણ છે ? હું યજ્ઞ કરીશ, હું દાન કરીશ, અને હું આનંદ પામીશ ” આ પ્રમાણે અજ્ઞાનરૂપી ગાડપણ જેને લાગ્યું છે તેના મગજ/શક્તિ ખોટા બેઠેલા અને મોહાવળગ્યા હોવાથી તથા વાસ્તવનાની તૂટી કંપામાં મર્ક થઈ ગયેલા માણસો અમગધ એવા નરકમાં જ પડે છે

નીના

૨ यज्ञादशक्तिरसतो मुच्यते सर्ववैलम्ब ॥

મુંજને તે સ્વયં પાપા એ પર્વ-શાત્મકારણાત્ ॥

અર્થ:—પંચમદાયક કૃત્રી, બાકી રહેલા અન્નનું જે મેરન કરે છે, તે સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે જે કોઈ પોતાનું પેટ ભરવા માટેજ અન્ન ગમી આવે છે, તે પાપી કોઈ અન્ન નથી ખાતા, પણ પાપજ આવે છે

ઓની હિંમત કરે છે. મંપત્તિ, ઐશ્વર્ય, હિંમત કુળમાં જન્મ, વિદ્યા, દાન, રૂપ, ગળ તથા કર્મ, આમાંથી કોઈ એક વસ્તુવડે અથવા તો સર્વ વસ્તુવડે અભિમાન થાય છે, તેથી આંધળા થયેલા ખળ લોકો શ્રીહરિનું તથા શ્રીહરિના લક્ષ્મીનું અપમાન કરે છે. આ પ્રમાણે વર્તવાથી મૂર્ખ લોકો વેદનું રહસ્ય સ્પષ્ટ છે, છતાં પણ તેને જાણતા નથી. તે આત્મપણાથી તથા ઇશ્વર-પણાથી સદા સર્વ દેહધારીઓમાં ગહેલા છે, છતાં પણ તે આકા-શની પેઠે નિર્લેપ છે. મર્વના આત્મા હોવાથી પરમપ્રિય પુરુષાર્થ-રૂપ છે અને વેદમાં પણ તેમનું પ્રતિદ્વ રીતે ગાન કરેલું છે. આવા શ્રીહરિનું કર્મનિષ લોકો શ્રવણ પણ કરતા નથી, અને વેદનું તાત્પર્ય મર્વમાંથી નિવૃત્તિ કરવી એજ છે, છતાં પણ તેઓ મૈથુનની, માંસલક્ષણની અને મદિરાપાનની ઇચ્છાથી કહે છે કે, ‘વેદ પ્રવૃત્તિનુંજ નિરૂપણ કરે છે,’ ‘ઋતુમાં શ્રીનો સંગ કરવો, હોમવાથી અવશેષ રહેલું માંસ ખાવું, મૌત્રામણિ નામના યજ્ઞમાં મદિરાપાન કરવું’ આમ વેદમાં લખ્યું છે, તે પ્રવૃત્તિ કરવા માટે લખ્યું નથી, પરંતુ તેનું તાત્પર્ય તેનો ત્યાગ કરવામાં છે. કોઈ કહેશે કે, મૈથુન, માંસલક્ષણ તથા મદિરાપાનને માટે શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે, “ઋતૌ માર્યામુપેવાન્, મૌત્રામણ્યાં સુરાં પિબેન્, તથા દૃતશેષ મશ્નયેન્” આ મર્વ વાક્ય વિધિવાક્ય નથી. ખીજા કોઈપણ પ્રમાણથી જે ક્રિયા અપ્રાપ્ત હોય તેને પ્રાપ્ત કરવાનાં જે વાક્ય હોય, તે અપૂર્વ વિધિવાક્ય કહેવાય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે વેદમાં કહ્યું છે કે, ‘સ્વર્ગકામો યજેન્—સ્વર્ગની કામના-વાળાએ યજ્ઞ કરવો.’ આમાં સ્વર્ગ આપનારો યજ્ઞ વેદવચન વિના ખીજા કેઈ પણ પ્રમાણથી કરવો જોઈએ એવો વિધિ નથી, પરંતુ સ્વર્ગ આપનારા યજ્ઞને માટે વેદનાં વચનો છે, માટે તે અપૂર્વ વિધિવાક્ય છે. શ્રીમંજ, માંસલક્ષણ, મદિરાપાન એ મર્વ, લોકો વેદનાં વચનથીજ સ્વીકારે છે એમ નથી, પરંતુ

પોતાની રુચિથી તે તે ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, માટે તે અપૂર્વ વિધિ નથી જેમ અપૂર્વ વિધિ નથી તેમ તે 'નિયમવિધિ' પણ નથી એક પક્ષમાં અપ્રાપ્ત વિષયને પ્રાપ્ત કરનારો વિધિ નિયમ વિધિ કહેવાય છે દૃષ્ટાંતમાં જેમ 'મૌદ્દાન્ અગ્નિ—શાળને ખાંટે છે, ' શાળને દ્વાતગ વિનાની કરવાના ઘણા ઉપાયો છે માટે જ્યારે તેને છડ્યા વિના બીજા ઉપાયથી દ્વાતગ વિનાની કરશે, ત્યારે તેને છડવું અપ્રાપ્ત થશે તે અપ્રાપ્ત બાબતને આ વિધિ પ્રાપ્ત કરે છે એટલે કહે છે કે, 'જે શાળને દ્વાતગ વિનાની કરવી હોય તો તેને છડવી,' આને નિયમવાક્ય કહે છે. મૈથુન, માંસલક્ષણ અને મદિરાપાન તો અર્વાદા પ્રિય હોવાથી પ્રાપ્ત છે, તે કંઈ એક પક્ષમાં અપ્રાપ્ત નથી, અને તેથીજ તેને માટે આ નિયમવાક્ય પણ નથી વળી તે પરિમંજ્યાવાક્ય પણ નથી જન્ને વિષયોની એક માથે પ્રાપ્તિ થતી હોય ત્યારે જેમાં જેમાંથી એકની નિવૃત્તિ કરવી, આવું નાતપર્ય હોય તેને પરિમંજ્યાવિધિ કહેવો. દૃષ્ટાંતમાં જેમ "વચ્ચ વચ્ચ નલ્લા મક્કા—પાચ નખવાળા પાચ પશુઓ ખાવા" આ વાક્યનો એવો અર્થ છે કે, પશુઓનું ભક્ષણ કરવું નહીં અને ભક્ષણ કરવું હોય તો પાચ નખવાળા શેઠાઈ, શેળા, ચંદ-નધો, મમલો તથા કાચ્યો એ પાચ વિના બીજાનું તો ભક્ષણ કરવું નહીં તેમજ માંસભક્ષણ કરવું તો ચક્ષમાં કરવું, સ્ત્રી-મંગ કચ્ચો તો માત્ર ઋતુકાળમાં કરવો, અને મદિરાપાન કરવું તો માત્રામણિ ચક્ષમાં કરવું આ પ્રમાણે પરિમંજ્યા વિધિ પ્રાપ્ત થશે, આમ કોઈ કહેશે તો તેને પણ પગિ મંજ્યા માનવામાં ત્રણ દોષ આવે છે, તે આ પ્રમાણે—સ્વાર્થત્યાગ, પરાર્થકંપના અને પ્રાપ્તબાધ પોતાનો અર્થ ઉડી જવો, તેને સ્વાર્થ ત્યાગ કહે છે. 'ઋતુમાં સ્ત્રીમંગ કરવો' આ વાક્યમાં પોતાનો અર્થ ઉડી ગયો, તેથી સ્વાર્થત્યાગ નામનો તેમાં દોષ આવ્યો. પરાર્થકંપના એટલે બીજા અર્થની કંપના કરવી તે 'ઋતુ

વિના સ્ત્રીસંગ કરવોજ નહીં,' આ બીજા અર્થની કલ્પના કરી એટલે પરાર્થકલ્પના નામનો દોષ આવ્યો. તેમ જ સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત હતું, તેમાં અટકાવ આવ્યો, તેથી પ્રાપ્તબાધ નામનો દોષ આવ્યો. માંસભક્ષણ અને મદિરાપાનમાં પણ ત્રણ દોષ સમજી લેવા. આ પ્રમાણે પરિસંખ્યામાં પણ ત્રણ દોષ આવે છે. તેથી પરિસંખ્યાવિધિ પણ થઈ શકતો નથી, માટે આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, 'ઋતુમાં સ્ત્રીનો સંગ ન કરે, હોમવાથી અવશેષ રહેલું માંસ ન ખાય, સૌત્રામણિમાં મદિરાપાન ન કરે તો દોષ લાગે,' એવી દૃઢ આજ્ઞાવાળાં તે વાક્યો નથી; પરંતુ તે વાક્યોનું તાત્પર્ય પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુને છોડવી આ છે. 'મનુષ્ય નિત્ય માંસભક્ષણ કરતો હોય તેને દેવયજ્ઞમાંજ માંસભક્ષણ કરવું, પરંતુ નિત્ય કરવું નહીં,' આમ તે કહે છે. 'જે પુરુષ નિત્ય સ્ત્રીસંગ કરતો હોય તેણે નિત્ય નહીં, પરંતુ ઋતુમાંજ સ્ત્રી સંગ કરવો,' આમ કહે છે, અને 'જે નિત્ય મદિરાપાન કરતો હોય, તેણે નિત્ય નહીં, પરંતુ સૌત્રામણિ યજ્ઞમાં મદિરા પીવી,' આમ કહે છે. માટે સૌએ મૈથુન, માંસભક્ષણ અને મદ્યપાન ત્યાગ કરવું, આવો વેદનો અભિપ્રાય છે કેઈ શંકા કરશે કે, શાસ્ત્રમાં એક ઠેકાણે લખ્યું છે કે, 'જે પુરુષ પામે છતાં પણ ઋતુસ્નાતા સ્ત્રીનો સંગ કરતો નથી, તે પુરુષને ગર્ભહત્યા જેટલું ભયંકર પાપ લાગે છે,' તેનું શું સમાધાન કરવું? તો તે વચનનું તાત્પર્ય એવું છે કે, જો પુરુષ અરુચિથી અથવા શત્રુતાથી પોતાની ઋતુસ્નાતા સ્ત્રીનો સંગ ન કરે તો તે ગર્ભહત્યાનો લાગી થાય છે આ રીતે મૈથુન, માંસભક્ષણ તથા મદિરાપાન આદિકના મનોરથોથી વ્યાકુલ થયેલા પુરુષો પોતાના પ્રિય આત્માના સ્વરૂપનું શ્રવણ કરતા નથી. ધર્મ કરવો એ ધનનું ફળ છે, કારણ કે ધર્મથી પરોક્ષ જ્ઞાન તથા તરત શાંતિ આપનારું અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે. આવા ધનને અજ્ઞાની લોકો દેહાદિકના કામમાં

ખરચી નાંખે છે, પરંતુ માથા ઉપર લમતા મહા ભયંકર મૃત્યુને દેખતા નથી. વેદો વિષે યજ્ઞમાં મદિરાપાન વિગેરે કંવાની આજ્ઞા છે, તેનું તાત્પર્ય જુદું જ છે. મદિરા પાન કરવું, એટલે પ્યાલાઓ ભરી ભરીને પીવા એમ મમલવું નહીં, પરંતુ મદિરાને નાકથી સૂંઘવી આટલી જ આજ્ઞા છે. યજ્ઞમાં દેવને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવતી હિંમા, હિંસા ગણાતી નથી, પરંતુ પોતાના ખાવા માટે કરવામાં આવતી યજુઓની હિંમા, એ હિંસા ગણાય છે, અને મૈથુનની આજ્ઞા આપી છે, તેનું તાત્પર્ય પ્રત્યેકપત્તિ કરવા માટે છે, વિપદસુખ ભોગવવા માટે નથી. આ રીતે વેદમાં જે ઉદ્દેશથી કહ્યું છે, તે શુદ્ધ ધર્મને કર્મકાંડીઓ જાણતા નથી. આ રીતે ધર્મના સ્વરૂપને ન જાણનારા, આક્રંદ રહેનારા, અમે મત્સ્યરૂપ હાંએ એવું અભિમાન^૧ રાખનારા તથા શકા વિનાના જે કર્મકાંડ લોકો 'આ રીતે કરવાથી આપણા મનોરથો મિલ્લ થશે,' એવો વિશ્વાસ ગળીને યજુઓની હિંમા કરે છે.

૧ ભદ્રકારં વલ્લ દર્પ કામ કોથ ચ મથિતા ।

મામામવરદેહેષુ ક્રત્વિયતોઽન્દમૂયથા ॥ ૧ ॥

તાનર્હં દ્વિપ્ત કૂરાન્નસારેષુ નરાપમાન ।

તિગમ્યન્નગમશુમાનામરીન્દેવ યોનિષુ ॥ ૨ ॥

અર્થ:—અદ કાર, અવ, મર્વ, યામના અને ક્રોધ વિગેરેને આપીને યજ્ઞ તેના પોતાના તથા બીજાના અત્મામાં રહેલો જે દુઃ (યજ્ઞાત્મા) તેનો (જેઓ) દેવ કરે છે, અર્ત અન્વનન અપમાન કરે છે તે માટે દેવ કરનાર પાપી નર્મણોને દુઃ દમેષ્ઠ અમુગ્યોનિઓમાજ્ઞ વનમ આપું છું

તે લોકોને મરી ગયા પછી પશુઓ ખાય છે. શાસ્ત્રમાં પણ માંસ શબ્દનો એવો અર્થ કર્યો છે કે-‘માં’ કહેતાં અને ‘સઃ’ કહેતાં હું જેનું માંસ ખાઉં છું તે પરલોકમાં મને ખાશે. આવો માંસ શબ્દનો અર્થ ધર્મશાસ્ત્રમાં કરેલો છે. પરકાયામાં રહેલા લગવાનુ શ્રીહરિ જે પોતાના આત્મરૂપ છે, તેનો દ્વેષ કરનારા તથા શબ્દ-મમાન આ દેહ ઉપર તથા શ્રીપુત્રાદિક પરિવાર ઉપર સ્નેહ કરનારા જે છે તે લોકો નરકમાં પડે છે. અજ્ઞાનીઓ તત્ત્વજ્ઞાનીઓના અનુચ્છાથી તરે છે અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પોતાની મેળેજ તરી જાય છે, પરંતુ અર્ધદગ્ધ પુરુષો તો ધર્મ, અર્થ તથા કામને મુખ્ય માનનારા હોય છે અને તે એક સહુ પણ શાંતિ લોગવતા નથી, પણ તેઓ સ્વરૂપને ન જાણવાથી સંસારમાં જન્મમરણ પામ્યા કરે છે. આ રીતે આત્મહત્યા કરનારા, શાંતિરહિત, કર્મમાંજ જ્ઞાનસ્વરૂપ માનનારા તથા જેઓના મનોરથો કાળે કરીને નાશ પામનારા છે, એવા લોકો પોતાનું કર્તવ્ય કર્મ કર્યા વિનાજ મરણ પામે છે, અને પછી લગવાનુથી વિમુખ રહેનારા તે લોકો પોતાના પરિશ્રમથી મેળવેલાં ઘર, સંતાન, સખાથીઓ તથા ધનને, પોતાની ઇચ્છા ન છતાં પણ ત્યાગ કરીને નીચ યોનિમાં પડે છે.

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧૫ મો સંપૂર્ણ.

૧ અમૃત્યો ગામ તે લોકો અંધેન તમતાડિતા ।

તાંત્રે પ્રેત્યામિગચ્છતિ ચે કે ચાત્મહતો વન્યાઃ ॥

અર્થઃ—કેવળ અધકારમય વ્યાપેલો એવો અમૃતોનો પ્રસિદ્ધ અમૃત-લોક છે, જે કોઈ આત્મવાની માણ્યો હોય છે તે મરણ પડી તે આમૃતી લોકમાં જાય છે

૨ “ ભ્રાતા દવાસિત્તાસ્તેષા ભ મુક્તિઃ કેહ વા મુલમ્ ॥

અર્થઃ—એ સર્વ વિવશતા મોહમાં રૂપરાગના મનુષ્યોને કેવી મુક્તિ અને કેવું મુખ !

શ્રુતિ.

અધ્યાય ૧૬ મો.

પ્રવૃત્તિમાર્ગવર્ણન. (૧૧-૨૧)

શ્રીભગવાનુવાચ—

વિષયેષુ ગુણાધ્યાસતુ સગસ્તતો ભવેત્ ॥
સગાત્તત્ર ભવત્કામ કામાદેઃ કલિર્નૃણામ્ ॥ ૧૯ ॥

કલર્કુરિંપહ ક્રોધસ્તમસ્તમનુવર્તેતે ॥
તમસા પ્રદયતે પુસન્તના ઘ્યાપિનો દુતમ્ ॥ ૨૦ ॥

શ્રી ભગવાન કહે છે—વિષયોમા ઉત્કૃષ્ટવર્ણનો અધ્યાસ થવાથી તે મનુષ્યોને તની નાથે મગ થાય છે, સ્ત્રીથી કામના થાય છે અને કામના થવા પછી કામનાવાળી વસ્તુઓમા અકચણ કરનારા પદાર્થો નાથે કલહ થાય છે, કલહથી મહા ભય કર ક્રોધ ઉપજે છે, ક્રોધથી સમોહ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે સમોહ તુરંત બુદ્ધિમા બ્યાપેલી કાર્ય અને અકાર્યની ભૂતિને ગળી જાય છે હે નદ્દુશ્ણી દુઃસ્વ 'ને પછી ભૂતિરહિત થયેલો પુનઃ શૂન્ય

૧ ઘ્યાસતા ાગતુ ગુણ સગનપૂનાયે ।

સગામગત્રા કામ કામ કાષ્ઠમિચાતે ॥ ૧ ॥

કાવદ્વિત સનાદ સમ દુઃસ્વનામમ્ ।

સ્મૃતેનગતુ જુદન ન જુદન દયગમિ ॥ ૨ ॥

અર્થ—વિષય સગની કમેશ વિચર કરતા માણુમની રૂતિ વિષયમા દેતાય છે રૂતિ બોધવથી કામના જાય છે, કામના પૂર્ણ ન થવાથી ક્રોધ થાય છે, ક્રોધથી બનિ થાય છે, બનિથી બુદ્ધિનો નાશ થાય છે અને બુદ્ધિનો નાશ થવાથી મણુસ પોતે પણ નાશ પામે છે

ગીના

જેવો થઈ જાય છે અને તે પછી તે પુરુષ મૂર્છિત જેવો તથા મરી ગયેલાના જેવો થઈ પડે છે અને પછી તેના પુરુષાર્થનો નાશ થાય છે. પુરુષ વિષયના અભિનિવેશથી પોતાને તેમ પરને બાંધીતો નથી, પણ વૃક્ષની પેઠે માત્ર મૂર્છિત અવસ્થામાં જીવત ગાળે છે અને ધમણની પેઠે મિથ્યા શ્વાસ લે છે. 'પ્રવૃત્તિવાળાં કર્મો કન્નારાઓને સ્વર્ગાદિક ફળ પ્રાપ્ત થાય છે,' આમ વેદમાં કહ્યું છે, માટે તેને પુરુષાર્થની હાનિ થાયજ નહીં, આવી તમને શંકા થશે, પરંતુ તમારે તેવી શંકા કરવી નહીં, કારણ કે 'સ્વર્ગાદિક મેળવવાં એજ પરમ પુરુષાર્થ છે,' આવો વેદનો અભિપ્રાય નથી; પરંતુ 'ગહિર્મુખ મનુષ્યોને મોક્ષનો ઉપદેશ કરવાની છત્રછાથી અવાતર ફળોમાં રુચિ ઉત્પન્ન કરાવવી,' આજ વેદનું તાત્પર્ય છે. લૌકિક દૃષ્ટાંત તરફ જોઈએ તો જાણકને રોગની ગાંતિ કરવા માટે ઓસડ ખાતી વેળા તે ઓસડ તરફ રુચિ ઉત્પન્ન કરાવવા ખાંડના લાડુ^૧ આપવાનું પ્રલોભન દર્શાવવામાં આવે છે, તેમ વેદની ફલશ્રુતિ પણ અજ્ઞાનીને પ્રલોભન કરવા માટે છે.

૧ વિમ વિમ પ્રતાસ્યામિ સ્થલ તે સ્થલદ્ભવાન્ ।

વિત્રેવમુક્ત વિવિતિ મ ફલં તાવદ્વ તુ ॥ ૩ ॥

અર્થ:—હે પુત્ર ! આ કહવા લીધાનો રસ પી જ એટલે હું ખડીસાકર અને લાડવા આપું. આની રીતે પિતાએ કહેવાથી પુત્ર આનંદથી તે દવા પીએ છે, પણ તેનું ફળ ખડીસાકર અથવા લાડુ મળવા એ નથી.

વળી આ કહે છે કે—

શિષ્યા તે વર્ષેને વત્સ ગુરુની ધન્યા વિમ ।

અર્થ:—હે પુત્ર ! આ ગુરુનેનો કોરો પી એટલે તારી શિષ્યા (ચોટકી) લાંબી થશે. આનું તાત્પર્ય પણ ઉપર મુજબજ સમજવું સ્મૃતિ.

તમને શકા થશે કે, કર્મકાંડમાં તો મોક્ષનું નામ પણ સાલળવામાં આવતું નથી અને તમે તો આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરો છો, તેનું શું કાગલું હશે? તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું ઝ, વિષયો, પ્રાણો અને પુનઃદિક સ્વજનો, જેઓ પરિણામે પોતાને દુઃખદાયીજ છે તેઓમાં મનુષ્યો જન્મથીજ અતઃકરણપૂર્વક આમત્તિ ધરાવે છે તેઓ પોતાના સ્વાર્થને જાણતા નથી અને દેવતા વિગેરેના અવતારોમાં લડકી લડકીને પાછા વૃક્ષાદિકના અવતારોને ધારણ કરે છે આવા અજ્ઞાની જીવને મહાપડિત એવો વેદ, તેજ વિષયોમાં પ્રાણાદિકોમાં અને પુનઃદિક પદાર્થોમાં પાછો શા માટે જોડે? જો વેદ પ્રવૃત્તિમાર્ગનો ઉપદેશ કરે તો તેના આપ્તપણામાં બાધ આવે, માટે વેદ તો નિવૃત્તિમાર્ગનો ઉપદેશ કરે છે આ પ્રમાણે વેદનો અભિપ્રાય છે, પરંતુ કેટલા એક દુષ્ટભુદ્ધિવાળા લોકો (મીમામકો) વેદના અભિપ્રાયને સમજ્યા વિના ઉપરથી મારા લાગતા પરંતુ અદ્યથી ના-વિનાના વેદોપદેશોને પરમપુરુષાર્થ કહે છે, પરંતુ વેદના રહસ્યને જાણનારા વેદવ્યાસાદિક તેમને પરમપુરુષાર્થ કહેતા નથી કામનાવાળા કૃષણ લોભી પુષ્પો જેવા નારા દેખાતા નિસાર ક્ષેત્રને ફરફ જાણનારા અમિથી કરવામાં આવતા યજ્ઞોના અભિ નિવેશથી વિવેક વિનાના અને જેઓને પરિણામે ધૂમમાર્ગજ મળે છે, તે લોકો આત્મતત્ત્વને જાણતા નથી હવે હું ઉદ્ધવ! જેઓને કર્મજ પશુહિતાના માધનો છે, એવા પેન્ડલગ કર્મ

૧ ન શુદ્ધમેદ જનયેદનાં વમવગિનામ્ ।

જોપયેત્યર્થમાણે વિદ્વાન્ યુક્ત સમાચરન્ ॥

અર્થ — કર્મમાં આસક્ત થયેલા અજ્ઞાનીઓની જુદીમાં બદમાશ પ્રવા નદી ડાળા માણુમે નિષ્કામ કર્મમાંજ નદી રાખી અજ્ઞાનીઓને પણ તેમની ઇચ્છા મુજબ કર્મ કરવા દેના

ગીતા

કાંડી લોકો ઝાકળથી જેની આંખ ભરાઈ ગઈ હોય તે જેમ બીજી વસ્તુને જોઈ શકતો નથી, તેમ તે લોકો પણ પોતાના હૃદયમાં રહેલા આત્માના સ્વરૂપભૂત જે હું, જેમાંથી આ જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને બાણુતા નથી. ‘માંસભક્ષણ કરવામાં અને તેને ખાંટે હિંસા કરવામાં જે પ્રીતિ હોય તો તે યજ્ઞમાંજ કરવું,’ એવી આજ્ઞા આપીને વેદમાં પરિસ્પૃશ્યા વિધિ કહ્યો છે; પરંતુ તેને ‘અવશ્ય હિંસા કરવી,’ આમ નિયમવિધિ સમજવો નહીં; આવે. મારો વેદનો ગંભીર વિચાર છે, પરંતુ વિષયાસક્ત અને હિંસાને વિહારરૂપ માનનારા ખળ લોકો પોતાનાં સુખની ઇચ્છાથી પશુ-ઓની હિંસા કરીને યજ્ઞોવડે પિતૃઓનું અને ભૂતપતિઓનું યજ્ઞન કરે છે. (જે લોકો પશુઓની હિંસા કરે છે, તેઓ મરી ગયા પછી તે યજ્ઞમાં મારેલાં પશુઓ પરલોકમાં તેઓને મારે છે. જે લોકો હિંસા કરવાનો વિધિ, નિયમવિધિ નથી પણ પરિસ્પૃશ્યા વિધિ જે પ્રમાણે જણે છે, તે લોકો કર્મોમાં મોહ પામતા નથી.) વાણીઓ જેમ મનમાં ઘણા ધનના મનોરથો કરીને સમુદ્રનું ઉદ્ધવન કરી પોતાની મુડીને શુભાવી ઝેસે છે, તેમ કર્મ-કાંડી મનુષ્યો પણ કાનને સારાં લાગે તેવાં અને સ્વમાસમાન આ લોકનાં તથા પરલોકનાં સુખોને હૃદયમાં સંકલ્પ કરીને ધનનો નાશ કરે છે. રમેશુણ, સત્ત્વશુણ તથા તમોશુણની નિષ્ઠાવાળા તે લોકો પોતાના સ્વપ્ના શુણવાળા ઇંદ્રાદિક દેવતાઓની તથા

૧ યાંતિ દેવવ્રતા દેવાન્ પિતૃન્યાંતિ પિતૃવ્રતાઃ ।

મૃતાનિ યાંતિ મૃતેજ્યા યાંતિ મથાગ્નિનોડપિ મામ્ ॥

અર્થ:—દેવતાની વિધિપૂર્વક આરાધના કરનારા દેવલોકમાં જાય છે, પિતૃની આરાધના કરનારા પિતૃલોકમાં જાય છે, ભૂતોની આરાધના કરનારા ભૂતોના લોકમાં જાય છે, અને મારી-ભગવાનની ભક્તિ કરનારા મને-મુક્તિને-પણ પામે છે.

ગીતા,

બીજાઓની જે ગીતે ઉપામના કરે છે, તે પ્રમાણે મારી ઉપામના કરતા નથી એ લોકો મનમા વિચાર કરે છે કે, ‘ આ લોકમા યજ્ઞોવે દેવતાઓનું પૂજન કરીને સ્વર્ગમા આનંદ કરડોલ કરીશ અને સ્વર્ગના સુખો ભોગવ્યા પછી, આ મૃત્યુલોકમા મોટા કુલવાન તથા મોટા મ પત્તિવાળા થઈશ ’ આ ગીતે વેદની મધુરી વાણીથી જેઓના મન વિશિષ્ટ થયા હોય છે, તેઓને મારી વાત પણ ગમતી નથી વેદમા કર્મકાંડ, જ્ઞાનકાંડ, તથા ઉપાસનાકાંડ, એમ ત્રણ કાંડો કહેલા છે તે નર્વમા જીવ મ મારી નથી, પરંતુ પ્રહ્લ્લસ્વરૂપ છે, આવો તેઓનો અભિપ્રાય છે, પરંતુ તે અભિપ્રાય લોકો બાંધતા નથી કાગળ કે વેદના મત્રો પરોક્ષવાદવાળા છે, અને મને પણ પરોક્ષવાદ આવે છે આનું કારણ એ છે કે, આત્મવિદ્યાના અધિકારીઓ મુદ્ધ અ ત કગ્લુવાળાજ હોય છે, તેઓએજ આત્મવિદ્યા ભણવી જોઈએ, બીજા અનધિકારીઓએ ભણવી યોગ્ય નથી, કાગળ કે આત્મવિદ્યામા પ્રવૃત્તિ કરવાથી અનધિકારી લોકો કર્મનો ત્યાગ કરે છે અને તેથી બ્રહ્મ થઈ પડે છે

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રરકલમા અધ્યાય ૧૬ મો મ પૂર્ણ

અધ્યાય ૧૭ મો.

કાર્યકર્મવિજન. (૩-૩૭)

કવિઃ સ્વાચ—

અથ ચો મૃતમેધીયાન્ધર્મનિગ્રાવસન્મૃદે ।

કામમર્થ ચ ધર્માન્સ્વાન્દ્રોગ્ધિ મૂય પિપતિ તાન્ ॥ ૧ ॥

કવિઃ ભગવાન્ જોડ્યા —જે પુરુષ ધર્મમા નીનેજ મૃદુ-ધા શ્રમના ધર્મો પાળતા તે ધર્મોમાથી કામનાને તથા મનાદિકને

સંપાદન કરે છે અને પાછા લોગ તથા ધનાદિકને માટે તે ધર્મોને સેવે છે, તે પુરુષ કામના લીધે મૂઢ હોવાથી લગવાના આરાધનરૂપી ધર્મથી વિમુખ રહે છે અને શ્રદ્ધાસંપન્ન થઈને યજ્ઞોથી દેવતાઓનું તથા શ્રાદ્ધથી પ્રાકૃત પિતૃઓનું પૂજન કરે છે. તે દેવ તથા પિતૃઓ ઉપર થયેલી શ્રદ્ધાથી જડ બુદ્ધિવાળો, પિતૃ તથા દેવતાઓની આગધનારૂપી વ્રત પાળનારો પુરુષ ચંદ્ર લોકમાં જઈ, ત્યાં આગળ અમૃતનું પાન કરીને પાછો આ લોકમાં આવતો છે. ગૃહસ્થાશ્રમીઓએ સંપાદન કરેલા તે લોકો, જ્યારે અનંત એવા શ્રીહરિ શેષશય્યામાં શયન કરે છે ત્યારે લય પામે છે, પરંતુ જે પુરુષો કામના માટે તથા ધનાદિકને માટે સ્વધર્માચરણ કરીને, તેમાંથી કામાદિકનો લાભ લેતા નથી, તેઓ આસક્તિ વિનાનાં કર્મોને ઇશ્વરાર્પણ કરનારા, શાંત, શુદ્ધ ચિત્તવાળા, નિવૃત્તિવાળા, ધર્મ ઉપર પ્રેમ રાખનારા, મમતારહિત અને અહંકારરહિત પુરુષ સ્વધર્મરૂપ સરવશુણને લીધે ચિત્તને શુદ્ધ કરીને સૂર્યદ્વારમાંથી સર્વત્ર વ્યાપક, પર તથા અપરના સ્વામી અને મર્વના ઉપાદાન કારણરૂપ પરમાત્માને પામે છે. બ્રહ્માને પરમેશ્વર જાણીને તેની ઉપાસના કરનારા લોકો જે પરાર્દ્ર વર્ષ પૂર્ણ થયા પછી બ્રહ્માનો લય ધતો હોવાથી તે પ્રલય થાય ત્યાં મુખી બ્રહ્મલોકમાં રહે છે. ત્રણશુણાત્મક, શરીરધારી બ્રહ્મા પોતાનો સો વર્ષનો સમય બરાબર લોગવ્યા પછી પૃથ્વી, જસ, તેજ, વાયુ, મન, ઇન્દ્રિયો, વિષયો, તથા પ્રાણીઓ વિગેરેથી વિંટાયલાં આ બ્રહ્માંડનો પ્રલય કરવાની ઇચ્છાથી જ્યારે ઇશ્વરમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે ઉપરના લોકમાં જઈને બ્રહ્માના દેહમાં પેઠેલા પ્રાણવાયુને તથા મનને છોડનારા, વૈગભ્યવાળા તે ચોગીઓ બ્રહ્માની માથેજ પરમાત્મરૂપ, સર્વત્ર વ્યાપક, પુરાણપુરુષ તથા મર્વના કારણરૂપ એવા પરમાત્માને પામે છે, પરંતુ બ્રહ્માની પહેલાં પરમાત્માને પામી શકતા નથી, કારણ કે ત્યાં મુખી તેઓને દેહાભિમાન હોય છે.

માટે હે માતા ! મર્વ પ્રાણીઓના હૃદયકમળમાં વાસ કરનારા અને જેનો પ્રભાવ તમે માંલજ્યો છે એવા ભગવાનને તમે પ્રેમથી શ્રદ્ધે જાઓ. અર્થાત્ ભક્તિભાવથી તેમની સેવા કરો. મરીચિ, મિથ્ર વિગેરે ઋષિઓ, મનત્કુમાર વિગેરે યોગેશ્વરો, યોગમાર્ગ અલાવનારા સિદ્ધ લોકો અને સ્થાવરજંગમાત્મક જગતના આદિદેવ બ્રહ્મા નિષ્કામ કર્મ કર્યા છતાં પણ, કર્તાપણાને લીધે ભેદદષ્ટિ કરે છે તથા દેહને વિષે આત્માનું અભિમાન કરે છે તો તેઓ એક વખતે જ્ઞાન તથા ઐશ્વર્યરૂપ શુણ્ઘસંપત્તિ, પુરુષશ્રેષ્ઠ એવા પરબ્રહ્મને પામે છે, તો પણ દેહાભિમાન અને કર્તાપણાના દોષને લીધે પાછા સૃષ્ટિ વેળા જ્યારે કાલમૂર્તિ ઇશ્વરની પ્રેરણાથી મરવા દિક શુણ્ઘો પરિણામ પામે છે ત્યારે પાછા જેવાને તેવાજ આ લોકમાં જન્મે છે. તે કર્મ કરનારાઓ પણ ધર્મથી નિર્માણ થયેલાં પરમેષ્ઠી મંબંધી ઐશ્વર્યને મેળીને જ્યારે સૃષ્ટિમયે મરવાદિક શુણ્ઘો પરિણામ પામે છે, ત્યારે પાછા આ લોકમાં અવતરે છે. જેઓ આ લોકમાં આસક્તિ રાખે છે, કર્મો ઉપર શ્રદ્ધા રાખે છે, નિત્ય મકામ કર્મો તથા સધ્યાવદન વિગેરે સર્વ નિત્ય કર્મો કરે છે, રત્નેશુણ્ઘી વિશિષ્ટ મનવાળા છે, કામનામાં આસક્ત થયેલા છે, ઇદ્રિયાધીન છે, જેઓનું મન ધરમાં ચોટી રહેલું છે, જેઓ નિત્ય પિતૃઓનું પૂજન કરે છે, જેઓ મધુદૈત્યનો નાશ કરનારા એવા અને જેમનાં મોટા પરાક્રમો ગાવા યોગ્ય છે તથા જેમનું જ્ઞાન મંસા ગ્ને નાશ કરે છે, એવા ભગવાનની કથાથી વિમુખ થઇને ધર્મના તથા અર્ધના કામમાં મગ્યા ગ્હે છે, જેઓ અશુભ ભગવાનની કથારૂપી અમૃતનો ત્યાગ કરીને વિષ્ટાસોજી ભુંડ જેમ વિષ્ટા ખાય છે, તેમ દુષ્ટ લોકોની કથાઓનું શ્રવણ કરે છે અને જેઓ દૈવથી ખરેખર હણાયલા છે તથા ગર્ભાધાનથી માંડીને મગ્ન સુધીની ક્રિયા કરનારા છે, તેઓ સૂર્યથી દક્ષિણ માર્ગે થઇને પિતૃલોકમાં જાય છે અને પાછા પોતાના વંશમાંજ

પ્રબંધપે અવતરે છે. હે માતા! તેઓ પ્રથમ પિતૃલોકમાં રહીને પોતાનાં પુણ્યનાં ફળો ભોગવે છે અને પુણ્યો ક્ષીણ થાય એટલે દેવો તુરત તેઓનાં સુખનાં સાધનોનો નાશ કરી નાંખે છે અને તેથી તેઓ પરાધીન થઇને પાછા આ લોકમાં અવતરે છે. માટે હે માણ! તમે સર્વ ભાવથી અને ભગવાનના ગુણોનો આશ્રય કરનારી ભક્તિથી જેમનાં ચરણારવિંદ ભજવા યોગ્ય છે, એવા પરમેશ્વરનું સેવન કરો, કારણ કે વાસુદેવ ભગવાન વિષે ભેદભેદ ભક્તિયોગ તુરત વૈરાગ્યને તથા બ્રહ્મરૂપને ભણુનારા જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે.

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧૭ મો અંત્યુર્

અધ્યાય ૧૮ મો.

સંસારચક્રપ્રભાવવર્ણન. (૭-૯)

પ્રહ્લાદ ઉવાચ:—

વસ્તોઽસ્મ્યહ કૃપણવત્સલદુઃસ્વહોમસસારચક્રકવ્ચનાદ્ અસતાં પ્રણીતઃ ।

યદ્ સ્વર્ગમભિરશત્તમ તૈઽગ્નિમૂલ પ્રીતોઽપવર્ગમરણ દ્વયસે કદા જુ ॥૧૬॥

પ્રહ્લાદ કહે છે.—હે કૃપાવત્સલ! હું અસત્ય તથા ઉઘ્ર એવા સંસારચક્રના દુઃખથી ભય પામું છું. આ સંસારચક્રમાં પણ મને

૧ તે તં મુત્તવા સ્વર્ગલોકં વિશાલં ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોક વિશતિ ।

એન ત્રયીર્ષમનુપ્રપન્ન ગતાગતં કામકામા લભતે ॥

અર્થ:—તેઓ વિશાલ એવા સ્વર્ગના ભોગ ભોગવી પુણ્ય ક્ષીણ થયાથી ફરીને મૃત્યુલોકમાં અવતરે છે આ પ્રમાણે વેદમાં વર્ણવેલ સદ્ગમ વિધિને અનુસરનારા લોકો જન્મમરણના ફેરામાં પડ્યાજ કરે છે, મીતા.

માગ પોતાના કર્મોવડે બાધીને હિનક કુબોમા નાખ્યો છે, માટે હે શ્રેષ્ઠ! હે સુદૃઢ! આપ પ્રનત થઈને મોહરૂપ તથા શરણરૂપ તમાનું ચંચલકમલમા મને ક્યારે બોલાવશો? પ્રિય પદાર્થોના વિયોગથી તથા અપ્રિય પદાર્થોના લાભથી થતા શોકાગ્નિવડે મર્વ અવતારોમાં હું બળ્યા કરું છું આ નનારમા હું ખ દૂર કરવાના જે ઉપાય છે, તે પણ હું બદાવી છે, છતાં પણ હે ભૂમન! હું દેહાદિકના અભિમાનથી ભટક્યા કરું છું, મને તમારી નેવા બતાવો

હે નૃસિંહ 'તમારી નેવા કરનારો હું શુભના બધનોમાથી મુક્ત થઈ, તમારા ચંચુગવિદમા જ્ઞેનાગ જ્ઞાની પુરુષોનો મગ કરીશ અને પ્રિય, મબધી પરમદેવ એવા આપની પ્રજ્ઞાએ ગાયેલી ચંત્રકથાઓને જાવાથી શ્રમ વિના હું ખોને તરી જઈશ હે નૃસિંહ! હે વિભો 'આ જગતમા હું ખી મનુષ્યોના હુંખના ઉપાય જ્યાં સુધી શ્રમ વિના પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાં સુધી તેમના પર તમારી કૃપા હું માનું છું પરંતુ તમે ઉપેક્ષા કરો છો ત્યારે માતાપિતા, બાગકતુ રક્ષણ કરી શક્યા નથી, આપણ રાગીતુ રક્ષણ કરી શકતું નથી અને મમુદ્રમા કુબતા મનુષ્યતુ નૌકા રક્ષણ કરી શકતી નથી. લિજ્જલિજ્જ સ્વભાવવાળા, પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલા માતાપિતા વિગેરે જેને વિષે, જે શરણથી, જે, જ્યારે, જેનાથી, જે નબધી, જેને માટે, જે રીતે, જેની પ્રેરણાથી અને જેને ઉત્પન્ન કરે છે તથા રૂપાતર પમાટે છે, તે મર્વ આપનું નવરૂપ છે કાળે મોલ પમાટેલા શુભવાળી માયા તમાગ અશ ભૂત પુરુષની કૃપાદષ્ટિથી કર્મ કરનારા બળવાન વેદોક્ત કર્મમય તથા અવિદ્યાએ અર્પણ કરેલા મોળ વિદ્યારવાળા મનને ઉત્પન્ન કરે છે, એવા સસા-મા ચકરૂપ ગણાતા મનથી, હે અજ-મા! તમારા ભક્ત વિના બીજે કોણ તરી શકે? પોતાની ચેતન્યશાક-

વડે બુદ્ધિના શુભોનો નિત્ય વિજય ડગનાગ, માયાને પ્રેરનાગ, કાર્ય
 તથા કારણોની શક્તિને વશ કરનાગ એવા આપની માયાએ મોગ
 આરા (વિકાર) વાજા આ ન નારકૂપમા હું ન ખાયેલો છું,
 તથા શેરડીની પેઠે પીલાઈ છું અને તમારે શબ્દે આશ્રયો છું,
 તેને તમારી પોતાની પાને કયો હે વિશેષ ? મર્વ લોકપાલોના
 માયુધ, લક્ષ્મી તવા વેલવ કે જેઓને મનુષ્ય ધરછે છે, તે તો
 મારા જોવામા આવ્યા એ કે જેઓ અમારા પિતાના કૌમયુક્ત
 હાન્યથી ઉચી ત્રહેલી બ્રહ્મીના ફરકવાને લીધે નાશ પામ્યા હતા,
 તે અમાગ પિતાને પણ તમે માગી નાખ્યો માટે પ્રાણીઓના
 વેલવોના પગિણામને જાણનારો હું પ્રજ્ઞાદિકથી માડીને મર્વ
 પ્રાણીઓના આયુધ્યની, લક્ષ્મીની તથા હ્રિયોથી લેણવાતા સુખોની
 જ્ઞા રાખતો નથી તેમજ મોટા પગકમવાળી તમારી મૂર્તિથી
 નાશ પામતો નથી તેમજ મોટા પગકમવાળી તમારી મૂર્તિથી
 દામની પાસે લઈ જાઓ ' કાનને મીઠા લાગનારા પણ પગિણામે
 ઝાંઝવાના પાણીના જેવા મ સાગના વેલવો કયા ? અને સર્વ રાગોના
 ઉત્પત્તિન્ધાનરૂપ આ કલેવર કયા ? ' આ પ્રમાણે મનુષ્ય જાણે છે,
 છતાં પણ દુર્લભ એવા અરૂપ સુખોથી નામાગિને શાત કરતો થકો
 તે વૈરાગ્ય પામતો નથી હે ઇશ ! આ અધિક તમે શુભવાળા દૈત્યના
 કુલમા રજેશુભથી ઉત્પન્ન થયેલો હું કયા ? તથા તમારી દયા કયા ?
 તમે મારા મસ્તક ઉપર પુરુષાર્થ આપનારો આપનું જે કરકમલ
 અર્પણ કર્યું, તે કરકમલ પ્રજ્ઞાના, શકના તથા લક્ષ્મીના મસ્તક
 ઉપર પણ ધર્યું ન હતું સામાન્ય પ્રાણીની પેઠે, આ પ્રજ્ઞાદિક દેવતાઓ
 છે અને આ અધમ અસુર છે, એવી આપને વિષમદૃષ્ટિ નથી,
 કારણ કે તમે જગતના આત્મા અને પ્રિય છો, અને તેથી કલ્પ
 વૃક્ષની પેઠે તમારી સેવા કરવાથી તમારો અમારા ઉપર અનુગ્રહ
 થાય છે, તેમા જે ક્વ મળે છે, તે ક્વ સેવાના પ્રમાણમા મળે
 છે, માટે તેમા વિષમશુદ્ધિ જાણવી નહીં હે ભગવન ! તમે

એમ મારા ઉપર દયા કરી છે, એ પ્રમાણેજ સ સારરૂપી સર્પવાળા કૂવામાં પડેલા, વિપયભોગની ઇચ્છાવાળા અને વિપયી પુરુષોના પ્રમ ગથી વિપયાપરૂપ કૂવામાં પડતા મને દેવર્ષિ નારદે પોતાનો કરીને રાખ્યો છે, તે હું આપની નેવા કેમ છોડું ? હું અનત ! આપે મારા પ્રાણની રક્ષા તથા મારા પિતાનો વધ કર્યો, તે પોતાના ભક્તજનના અને ઋષિઓના વચન મત્ય કરવા માટે કરેલું છે એમ હું માનું છું અયોગ્ય કર્મ કરવાની ઇચ્છાવાળો મારો પિતા હાથમાં તરવાર લઇને જોડ્યો કે, ‘મારા વિના બીજો ઇશ્વર હશે તો તે તારું રક્ષણ લેશે કેરો હું તારા મગ્તકનું છેદન કરીશ’ (આમ કહ્યું તે વેળા ભ્રાત્રોને અભયદાન આપવા માટે આપ પ્રગટ થયા હતા) આ મર્વ જગત્પત્ર તમે એકજ છો, કારણ કે, તમે જગત્ના આદિમા તથા અંતમા જૂદા અવશેષરૂપ રહો છો અને તેથી મધ્યમા પણ તમે છો તમે પોતાની માયાવડે શુભોના પરિણામરૂપ આ જગત્ને રચીને તેમાં પ્રવેશ કરેલો છે અને તમે માયાના શુભોથી કોઇના વક્ષક તથા કોઇના હિમક, એમ અનેકરૂપે ભાનો છો.

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમા અધ્યાય ૧૮ મો ન પૂર્ણ

અધ્યાય ૧૯ મો

ॐ ॥

મ સારમાંથી મુક્ત થવાનો માર્ગ. (૪-૨૨)

પૃથુગ્યાચ—

વચિન્ન કુશલ નાથા શ્વિયાર્થાર્થવદિનામ્ ॥

વ્યસનાવાપ યત્સ્મિન્પતિતાના સ્વકર્મમિ ॥ ૧૩ ॥

પૃથુરાજ કહે છે:—“ હે નાથ ! હે સનત્કુમાર ! ઈંદ્રિયોના વિષયોનેજ પુરુષાર્થ માનનારા અને, અમારા કર્મને લીધે, આ દુઃખથી ભરેલા સંસારમાં પડ્યા છીએ, તો પણ તમારી કૃપાથી અમારું કુશલ છે અને આપને આત્મારામને કુશલપ્રશ્ન કરવો, એ યોગ્ય નથી; કારણ કે આપની બુદ્ધિમાં “ અમુક કુશલ છે અને અમુક કુશલ નથી. ” આવી વૃત્તિ હોતી નથી. માટે હું તમારા ઉપર વિશ્વાસ રાખીને સંસારના તાપથી બળીજળી રહેલા અમ લોકોના તથા તપસ્વીઓના દેનેહી એવા તમને પૂછું છું કે, આ સંસારમાં તુરત કયા ઉપાયથી અમારું કલ્યાણ થાય ? તમે જીવત યોગીઓના જેવા નથી, પરંતુ ખરેખર ધીર એવા આત્મજ્ઞાનીઓને વિષે આત્મરૂપે પ્રકાશો છો, આત્માનો પ્રકાશ કરનારા છો, અજન્મા છો, સિદ્ધમૂર્તિ લગવાનું છો તથા પોતાના ભક્તોના અનુમંત્ર માટે આ પૃથ્વી ઉપર ફરો છો. ”

આવું પૃથુરાજનું ન્યાયવાણું, ગંભીર અર્થવાણું અને કાનને પ્રિય લાગે તેવું મધુર ભાષણ સાંભળીને કુમાર જાણે મંદ હાસ્ય કરતા હોય તેમ, મુખ મલકાવીને પ્રેમથી તેના પ્રત્યે બોલ્યા.

સનત્કુમારદિ કહે છે:—હે મહારાજ ! સર્વ પ્રાણીઓના હિતમાં મન રાખનારા આપ વિદ્યાને પણ સારો પ્રશ્ન કર્યો. મહાત્મા પુરુષોની બુદ્ધિ આવીજ હોય છે. સદ્ગુણવાળા શ્રીતા તથા વક્તા, એ જન્મેના સમાગમને મહાત્મા પુરુષો માન્ય કરે છે, કારણ કે જે સમાગમમાં સારાં ભાષણો તથા પ્રશ્નો સર્વનું કલ્યાણ કરનારાં હોય છે. હે રાજા ! મધુસૂદન લગવાનનાં ચરણારવિંદોના ગુણો ગાવામાં તથા સાંભળવામાં તમારી ઉત્કૃષ્ટ પ્રીતિ છેજ અને તેથી ઉત્કૃષ્ટ તથા નિષ્ઠાવાળી પ્રીતિ મનમાં રહેલા કામરૂપી મલનેા તથા માન, માયા વિગેરે કષાયનો નાશ કરે છે. સારા વિચારવાળાં

શાસ્ત્રોમાં મનુષ્યોના કડયાણુનું આધન આટલું જ નિશ્ચિત કર્યું છે કે, “આત્માથી જુદાં દેહ, ગેહ વિગેરે વસ્તુઓ ઉપર વૈરાગ્ય રાખવો તથા નિર્ગુણ પ્રજ્ઞાસ્વરૂપ આત્મા ઉપર દૃઢ પ્રીતિ રાખવી શ્રદ્ધા રાખવાથી, ભગવાનના ધર્મો પાળવાથી, ભગવાનના તત્ત્વના વિષયો જાણવાની ઇચ્છાથી, આત્મજ્ઞાનનાં સાધનો ઉપર નિષ્ઠા રાખવાથી, મહાયોગેશ્વરની સેવા કરવાથી. નિત્ય ભગવાનની પવિત્ર કથા માંભજવાથી, ધન સંપાદન કરવાની ઇચ્છાવાળા તથા કામના મેળવવાની ઇચ્છાવાળા રમેશુણી અને તમેશુણી પુરુષોનો મંબંધ ત્યાગ કરવાથી, તેઓએ માન્ય કરેલા ધનનો તથા કામનો ત્યાગ કરવાથી, એકાંત સ્થાનમાં રહેવાની ઇચ્છા કરવાથી, સ્વસ્વરૂપમાં મંતોષ રાખવાથી અને તેમાં પણ ભગવાનના શુણ્ઘાનમાં “આટલું જામ છે” આવો સંતોષ નહીં રાખવાથી, કોઈની પણ હિંમા ન કરવાથી, ઉપશમાદિક શાંત વૃત્તિ સંપાદન કરવાથી, પોતાનું હિતચિંતન કરવાથી, ભગવાનનાં ચરિત્રરૂપી ઉત્તમ અમૃતનું નમરણ કરવાથી, નિષ્કામ

૧ મોક્ષકામના ત્યજતા ત્યજત્વ મદ્વરાગમ્ ॥

નાશાભાવો તતસ્તદતઃ નિર્વિકલ્પ સ્થિતો ભવ ॥ ૧ ॥

અર્થ:—સર્વ ઉપભોગ્ય પદાર્થોમાંથી વાસના છોડી દઈ તે સખથી નેદ્રમુદ્ધિ છોડી દેવી અને તેના સાથ વિગેરેથી થતા મગ્ધોનો ભાગ કરી દરપનારહિત થઈ રહેવું મુતિ.

૨ મદ્ગત્ત્વંદમતે જ્ઞાન સ્વરૂપ સંયતોદેવ ॥

જ્ઞાનં સદ્ગત્ત્વં પરાં શાંતિમચિરેણાપેયમ્ચછાતે ॥ ૨ ॥

અર્થ:—ઈદ્રિયનિમગ્ન કરી ગુરુ તથા વેદાંતશાસ્ત્રોમાં શ્રદ્ધા રાખનાર આવિકાને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને જ્ઞાન થવાથી મોક્ષરૂપી શાંતિ મળે છે મીના.

પ્રેમ તથા નિયમો પાળવાથી, કોઈની પણ નિંદા ન કરવાથી, 'સુખદુઃખાદિક સહન કરવાથી તથા લોકોના કાનમાં આભુ પાછડી ભગવાનના શુભો ગાવાથી ભક્તિમાં વધારો થાય છે, અને તેથી કાર્યકારણરૂપ સર્વ જડ પદાર્થો પર વૈરાગ્ય ઉપજે છે, તથા નિર્ગુણ એવા પરબ્રહ્મ ઉપર પ્રયત્ન વિના પ્રેમ થાય છે' શુદ્ધી સેવા કરનારા પુરુષને જ્યારે પરમાત્માને વિષે ખરી પ્રીતિ થાય છે ત્યારે અરણીમાંથી ઉત્પન્ન થતો અગ્નિ જેમ અરણીને ખાળીને ભસ્મ કરે છે, તેમ તે આત્માની સહાયતાવાળો પુરુષ પણ જ્ઞાન તથા વૈરાગ્યના બળથી, અવિદ્યા આદિક પાત્ર (અવિદ્યા,

૧ માત્રાસ્પર્શસ્તુ પંતિય શીતાળસુખદુઃખદા ।

આગમાપાયિનોડનિત્યા લાસ્તિક્ષસ ભારત ॥ ૧ ॥

અ હિ ન સ્વચરતે પુરુષ પુરુષમ ॥

અમ્હુ લસુલ ધીર સોડ્મૃતત્વાય કલ્પત ॥ ૨ ॥

અર્થ — હે અત્માન ! સુખ, દુઃખ, ઠંડુ, ગરમ વિગેરે ઇન્દ્રિયોને ધડનાર ક્ષણિક પિઠાર થાય છે તે સહન કરી સસારમાં રહેવું. જે પુરુષ મુખ્યદુઃખને સરખા સમજી રહે છે તેજ પીડા ન પામતાં અતે મોક્ષ પામે છે

ગોતા

૨ અમ નિત્યમદમિત્તમમર્હિસા ક્ષાન્તિર્હર્જવમ ॥

આત્મયોગસન શૌચ સ્વૈર્મત્સવિનિમદ્ ॥

હિન્દ્રિયાથપુ વૈરાગ્યગનહકાર એવ ચ ।

જન્મમૃત્યુજરાવ્યાપિદુ સ્વોવાનુદશનમ્ ॥

ભક્તિરત્નમિષ્ણં પુરદારગદ્દાદ્યુ ।

નિત્ય ચ સમચિત્તચિન્થાનિયોષપાતિષુ ॥

મયે ચાનન્યયાનેન ભક્તિરવ્યભિચારિણી ।

ચિવિષ્ણુદેશસવિત્તમરતિર્જનસસાદિ ॥

અપ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વ તત્ત્વજ્ઞાનાચ્છર્જનમ્ ।

એતજ્ઞાનામતિ પ્રોક્ત્યજ્ઞાન મદનોડન્યથા ॥

અસ્મિતા, ગગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ) કલેશવાળા તથા પાંચ ભૂતવાળા અને જીવના આવગણરૂપ લિંગશરીરને બાળીને લમ્બ કરે છે, જેથી તે કૂંગીને ઉત્પન્ન થઈ શકતું નથી લિંગશરીર બાળીને લમ્બ થયા પછી પુરુષ, કર્તા લોકના વિગેરે ગુણોમાથી મુક્ત થાય છે અને દ્રષ્ટા તથા દર્યાદિકનો જે લેદ પ્રથમ જેવામા આવતો હતો, તે પણ તેનો નાશ પામે છે, ત્યારે જગૃત થયેલો પુરુષ જેમ સ્વમના પદાર્થને દેખતો નથી, તેમ લિંગશરીરરહિત જ્ઞાની પુરુષ પણ પોતાની બહુગ્ના ઘટપદાદિકને દેખતો નથી પુરુષ દ્રષ્ટા, દર્ય તથા બન્નેનો સબધ કરાવનાર અહુકારને જે જાત અવસ્થામા તથા સ્વમાવસ્થામા જીવે છે, તે અત કરણને વીધે જીવે છે, પરંતુ સુપુમિમા અત કરણ ન હોવાથી તેમાનુ કંઈ પણ દેખતો નથી દષ્ટાત તરીકે જગત્મા પાણી, અરીસો વિગેરે વસ્તુઓ હોય તોજ પુરુષ પોતાના અને પરના પ્રતિબિબને

અર્થ —હે અર્જુન નિરભમાનપણ, હલરાદિત્ય, અદિસા, સ્કન્દ સીનના સંગપત્ર ગુરની સરા મુદ્દના ત્રિશુળા, આહમનિબ્રહ્મ હંદ્રો સનથી વૈરાગ્ય અદમાનહતપણુ જન્મ મૃત્યુ વાર્ધાન્ન વ્યાધિ દુઃખ વિગેરેમા દોઢા જેવા ધન ત્યાગગ્રાહિમા ઉદાસીનતા, નિરતર મુખદુઃખ વિગેરે દષ્ટા નિષ્ટ આવન મનમા સમાનજીવે રખતી મારામા એકનિષ્ઠાથી જાગે રાખતી, એમાનવાસ કરવા જનસમુદાયમા વધાર ન રહેતું, હમેશા આત્મવિચાર કરવામા તપર રહેતું અને તત્ત્વજ્ઞાનનો હમેશા અનુભવ નેત્રો, એ સર્વને જ્ઞાન કહેવાય છે, અર્થાત્ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું એ સાધન છે, તેનાથી જીવ જે છે તે અજ્ઞાન સમજતું

ગીતા

१ ચયંક્ષોષે સમિદોઽમિર્વસ્મિન્નુદ્ગતેડર્શન ।

જ્ઞાનમિ સર્વસ્મંતિ મદ્મસાન્નુદ્ગતે તથા ॥

અર્થ —હે અર્જુન ! જેમ અગ્નિ લાગેને બાળીને લમ્બ કરે છે તે પ્રમાણે જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સર્વકર્મનો નાશ કરે છે

ગીતા

ભેદ ભેદ શકે છે; પરંતુ પાણી કે અરીસો ન હોય તો પોતાનાં અને પરનાં પ્રતિબિંબનો ભેદ ભેદ ગકતો નથી. વિષયોનું મનન કરનારાઓની ઇદ્રિયોને વિષયો પોતાના તરફ ખેંચી જાય છે, ત્યાર પછી ઇદ્રિયો મનને પોતાના તરફ ખેંચી જાય છે અને પછી મન, બુદ્ધિની વિચાર કરવાની ચેતનાશક્તિને હરી લે છે. દુષ્ટાંત તરીકે જેમ કિતારા ઉપર ઉગેલાં શુભકાં પોતાનાં મૂળિયાવડે ઘસેમાથી પાણીને ચૂસી લે છે, પરંતુ તે વાત અજ્ઞાની મનુષ્ય જાણી શકતો નથી, તેમ ઇદ્રિયોના હરણની વાત પણ તે જાણતો નથી. બુદ્ધિમાંથી વિચારશક્તિને નાશ થયા પછી પૂર્વાપરનું સ્મરણ નાશ પામે છે અને પૂર્વાપરનું સ્મરણ નાશ પામવા પછી જ્ઞાનનો પણ નાશ થાય છે અને તેમ થયાથી 'પોતેજ પોતાનો નાશ કર્યો,' આમ વિવેકી પુરુષો કહે છે. જે આત્માને લીધેજ આપણને આ સઘળું પ્રિય લાગે છે, તે આત્માનો પોતેજ નાશ કરવો, એના જેવી પુરુષને આ જગત્માં બીજી કંઈપણ સ્વાર્થની હાનિ નથી ધનની તથા કામનાની ઇચ્છા કરવાથી મનુષ્યોના સર્વ પુરુષાર્થનો નાશ થાય છે. મનુષ્ય ઇચ્છાને લીધે શાશ્વતા જ્ઞાનથી તથા અનુભવના જ્ઞાનથી બ્રહ્મ ઘડને સ્થાવર-પણાને પામે છે, માટે જે પુરુષને તીવ્ર એવો સંસાર તરવાની ઇચ્છા હોય તેણે ધર્મ, અર્થ, કામ તથા મોક્ષનો અત્યંત નાશ કરનારા સંસારનો કંઈપણ દિવસ સંગ કરવો નહીં. આર પુરુષાર્થમાં પણ મોક્ષ, એ અત્યંત ઉત્તમ પુરુષાર્થ ગણાય છે, કારણ કે ધર્મ, અર્થ તથા કામમાં નિત્ય કાળનો લય રહેલો છે, પરંતુ મોક્ષમાં કાળનો લય નથી આ જગત્માં શુભોના પરસ્પર મળવાથી બ્રહ્માદિ દેવતાઓ તથા આપણે પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થયાં છીએ, તે સર્વના મનોરથોનો કાલ નાશ કરે છે, તેથી તેઓને ખર્ચ સુખ મળતું નથી. માટે હે રાજા! 'દેહ, ઇદ્રિયો, પ્રાણ, બુદ્ધિ તથા અહંકારથી વિંટાયલા આ સ્થાવર-

જગમાત્રક જગતના હૃદયમાં જે અત્યાંભિપ્રણાથી પ્રત્યક્ દેખાય છે, જે કાવાદિકથી માપમાં આવતા નથી અને જે પ્રત્યેકમાં પ્રકાશે છે, તે બ્રહ્મરૂપ હૃદય, 'એમ તમે બહોં જેની માયાનું જ્ઞાન થવાથી નાશવત કાર્યકારણરૂપ આ જગત્ માગામાં મર્ષ બુદ્ધિની પેઠે જે પરમાત્મામાં મિથ્યા લાને છે, તે નિત્ય, મુખ્ય, પશ્ચિદ્ધ, જ્ઞાન-વરૂપ તથા કર્મને વીધે મલીન થયેલી માયાને પગલવ કરના । પરબ્રહ્મને શરણે હું ભરું છું જેમના ચરણકમલના પાદડાંરૂપી આગમિયોની કાંતિની ભક્તિ કરવાથી મહાત્માઓ દેહાભિમાનરૂપી કંઠણ જાડને તોડી નાખે છે કે જે ગાડને, ઇન્દ્રિયોને વિષયમાં જતી ગેકનાગ અને મનમાંથી વિચારનકિતને દૂર કરનાગ શ્રીજી યોગીઓ તોડી શકતા નથી, તે શરણભૂત વામુદેવનું ભજન કરે જેઓ છ ઇન્દ્રિયોરૂપ સૂડવાગા આ મનારસાગરને યોગા દિકના નાધનોવડે તરવાની ઇચ્છા કરે છે તેઓને આ લોકમાં મોટા પશ્ચિદ્ધ મધ પડે છે માટે હે પૃથુગભ 'તમે ભગવાનના ભજવા યોગ્ય અણ્ણા-વિહને નૌકા કરીને હું ખરૂંપી હૃત્તર સાગરને તરે

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧૯ મો અપૂર્ણ

અધ્યાય ૨૦ મો

વિરહોપદેશ (૧-૨)

પ્રાશુરુ કર્મ —

શમ્દસ્ય હિ વ્રહ્મણ વ્ય પથા યન્નામભિર્ધ્યાયમિ ધીરપાર્થ ।

પરિવ્રમસ્તથ ન વિદ્યેર્થ્યાન્ માયામયે ઘાસનગા શયાન ॥ ૨ ॥

• શુકદેવજી કહે છે:-વેદના કર્મોના કૃષ્ણ બતાવવાનો આ એવો માર્ગ છે કે, જેમાં દર્શાવેલાં અર્થ વિનાનાં સ્વર્ગાદિક નામે માંલગીને સાધક મનુષ્યની બુદ્ધિ, તે તે લોકોમાં જવાની ઇચ્છા કરે છે, પરંતુ સુખની વાસનાથી નિદ્રા કરતો પુરુષ જેમ સ્વપ્નામાં માત્ર સુખનેજ દેખે છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તેનો જેમ ઉપલોગ કરી શકતો નથી, તેમ માર્ગિક કર્મમાર્ગમાં જનમણ કરનારા મનુષ્ય પણ કર્મથી પ્રાપ્ત થયેલા તે તે લોકમાં ભટકે છે, પરંતુ ત્યાં તેને અવિનાશિ એવું સુખ મળતું નથી, માટે જ્ઞાની મનુષ્યે નામ માત્ર સંસારના ભોગ્ય પદાર્થોમાંથી જેટલા પદાર્થોવડે શરીરનો નિર્વાહ થઈ શકે, તેટલા પદાર્થો માટેજ પ્રયત્ન કરવો, પરંતુ 'તેમાં સુખ નથી' આવો નિશ્ચય કરીને તેમાં આત્મકતા થવું નહીં. કદાચ શરીરના નિર્વાહ માટે ભેદતા પદાર્થો અયત્ન વિના મળી શકતા હોય તો, તે ભેળવવામાં પરિશ્રમ કરવો એ વ્યર્થ છે, એમ જાણી તેને માટે પ્રયત્ન કરવો નહીં. હે મહારાજ ! શરીરના નિર્વાહ માટે અનેક ભોગ્ય પદાર્થો અયત્ન વિના પણ મળી શકે છે માટે તેને માટે શ્રમ કરવો એ વ્યર્થ છે, કારણ કે, સુવાને માટે પૃથ્વી છે, છતાં શય્યા માટે શા સાગ્ર શ્રમ કરવો ભેદાયે ? બે હાથ સ્વાધીન છે, છતાં ઝોમીકાનું શુ પ્રયોજન છે ? અંજલી (ખોળો) સ્વાધીન છે, છતાં જૂઠા જૂઠા ભોજનોનાં ઘણાં વામણાનું શુ પ્રયોજન છે ? તથા દિશારૂપી વઢકલ વિગેરે છે, છતાં વસ્ત્રાનું શુ પ્રયોજન છે ? ઠાઠ તરકાથી શરીરની રક્ષા માટે વસ્ત્રો ભેદાયે તો શુ માર્ગમાં જીના ચીયરાઓ પડ્યા નથી ? શરીરના નિર્વાહને માટે જો અન્ન ભેદાયે તો બીજાનું પોષણ કરનારા વૃક્ષો, ફળ તથા ફૂલરૂપી ભિક્ષા શુ આપતાં નથી ? તૃપાની નિવૃત્તિ માટે જલની ઇચ્છા હોય તો પાણીથી ભરેલી નદીઓ શુ સુકાઈ ગઈ છે ? રહેવા માટે ઠંડાણું ભેદાયે તો શુ પર્વતની શુક્રાઓ કાઢાયે રોકેલી છે ? કદાચ ઉપર કહેલી વસ્તુ આપણને મલે

નહીં, તો પણ અછત લગવાનું શું પોતાને શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરતા નથી?

આ પ્રમાણે યાચના કર્યા વિના શરીરનો નિર્વાહ ધાય છે, તો હે જ્ઞાની લોકો! ધનના દુષ્ટ મદથી આંધળા બની ગયેલા પુરુષોની તમે શા માટે એવા કશું છો? ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વિરક્ત એવા સ્વસ્વરૂપનો નિશ્ચય કરીને આત્માના અનુભવથી થયેલા આનંદવટે નિવૃત્તિને પામેલા તે પુરુષે પોતાના હૃદયમાં સ્વતઃ પ્રકાશમાન, આત્મરૂપ હોવાથી પ્રિય લાગતા, સત્યસ્વરૂપ, ભજન કરવા યોગ્ય શુભવાળા તથા નિત્ય એવા પરમાત્માને ભજવા અર્થાત્ તેમની મનમાં ધારણા કરવી કે જે ધારણાથી, મંસારનાં જન્મ-મરણને આપનારી અવિદ્યા-માયા-નાશ પામે છે.

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમા અધ્યાય ૨૦ મો સંપૂર્ણ.

૧ અનન્યાચિંતયતો માં યે જના પર્યુવાગતે ॥

તેવાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ:—જે લોકો મારું જ્ઞાન ધરી અનન્યભાવથી મારી ભક્તિ કરે છે તેનો યોગ અને ક્ષેમ હુંજ સંભાળુ છું, કાગળ તેની માગ પગ્ગ દહ નિગ્રા હોવાથી તેની શ્રવિકાની ચિંતા અવશ્ય રીતે મારેજ સંભરી પડે છે ગીતા.

અધ્યાય ૨૧ મો.

બ્રહ્મચારીના ધર્મો. (૭-૧૨)

નારદ ઉવાચ:—

બ્રહ્મચારી ગુરુશુલે વસન્દાન્તો ગુરોર્હિતમ્ ।

આચારન્દાસપત્નીચો ગુરૌ સુદૃઢસોદ્ધવઃ ॥ ૧ ॥

નારદ કહે છે:—બ્રહ્મચારીએ ગુરુને ચેર રહેવું, છતોદ્રિય રહેવું, ગુરુનું હિત કરવું, દાસની પેઠે નમ્રતા સાથે રહેવું, ગુરુ ઉપર અતિ દૃઢ પ્રીતિ રાખવી, સાંજે તથા સવારે ગુરુ, અગ્નિ, સૂર્ય અને ઉત્તમ દેવતાઓની ઉપાસના કરવી, સવારે અને સાંજે સાવધાન રહીને આયત્રીનો જપ કરવો તથા મૈત્ર્ય રહેવું. ગુરુ ભણવા માટે બોલાવે ત્યારે ગુરુ પાસેથી ધ્યાનપૂર્વક વેદાધ્યયન કરવું, ભણવાના આરંભમાં તથા અંતમાં મસ્તકવટે ગુરુના ચરણમાં પ્રણામ કરવા, શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે મૈખલા, મૃગશર્મ, વશ્ત્ર, જટા, દંડ તથા કમંડલુ ધારણ કરવાં અને હાથમાં દર્શની સજીઓ રાખવી. પ્રભાતમાં તથા સાયંકાલે શિક્ષા માગીને ગુરુને અર્પણ કરવી. ગુરુ આજ્ઞા કરે તો લોભન કરવું, નહીંતર કોઈ વેળા ઉપવાસ પણ કરવો. સારો સ્વભાવ રાખવો, મિતાહાર કરવો, હહાપણથી રહેવું, સર્વ જાળતો ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી, ઇન્દ્રિયોનો વિનય કરવો, સ્ત્રીઓ સાથે તથા સ્ત્રીજિત પુરુષોની સાથે ઉપયોગ બેટલોબ વ્યવહાર રાખવો. માત્ર બ્રહ્મચારીએ જ નહીં, પરંતુ ગૃહસ્થ વિના બીજા સર્વ આશ્રમવાળાએ સ્ત્રીઓ સંબંધી વાતચિત્ત કરવી નહીં, કારણ કે મથન કરનારી ઇન્દ્રિયો મનને બળાત્કારથી હરણ કરે છે. તરણ બ્રહ્મચારીએ તરણ

એવી શુરુપત્નીની પાસે પોતાના કેશ ઝોળાવવા નહીં, શરીર ઉપર મર્દન, સ્નાન તથા આંખમાં અંજન અંજવણું નહીં, કારણ કે પ્રમદા-તરણુ સ્ત્રી અગ્નિચ્છેદન કહેવાય છે અને તરણુ પુરુષ ધીના ઘડા જેવો ગણાય છે. પુત્રીની સાથે પણ એકાંતમાં મેળાપ કરવો નહીં, પરંતુ લિસાદિકના પ્રસંગમાં અથવા તો સર્વ મનુષ્યના સમક્ષ ઉપયોગ જેટલો તેની સાથે વ્યવહાર રાખવો. જીવ સ્વસ્વરૂપનો માક્ષાત્કાર કરીને 'આ સર્વ દેહાદિક મિથ્યા છે,' આવો નિશ્ચય કરીને, જ્યાં સુધી સ્વતંત્ર થતો નથી, ત્યાં સુધી તેને, દ્વૈતભાવના એટલે 'આ પુરુષ, આ સ્ત્રી' આવું જ્ઞાન મટતું નથી, અને તેને લીધે તેને વિષય ભોગવવાનો વિચાર થઈ આવે છે, માટે દ્વૈતબુદ્ધિ તેણે તણ દેવી ઉપર કહેલા ધર્મો ગૃહસ્થના તથા મન્યા-ત્રીના પણ સમજવા. તેમાં ગૃહસ્થે ઋતુમયે સ્ત્રીપાસે જવું અને શુરુની મેવા બને તો કરવી. જેઓ વ્રત ધાગણુ કરનારા એટલે બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ તથા સન્યાસીઓ હોય છે, તેઓએ આંખમાં આજણુ આજણુ નહીં, શરીર ઉપર તેલ ચોપડવું નહીં, મર્દન કરવું નહીં, સ્નાન અથવા સ્નાના ચિત્રને પણ જોવું નહીં, માંસ, મદિરા, પુષ્પની માળા, ચંદનનો લેપ તથા અલંકારોનો ત્યાગ કરવો. આ પ્રમાણે દિવ્યવર્ણે શુરુને ઘેર રહી, પોતાની શક્તિ તથા અધિકાર પ્રમાણે વેદોનો, અંગોનો અને ઉપનિષદોનો અભ્યાસ કરવો અને તેનો અર્થ સમજી લઈને પછી જો પોતાનામાં શક્તિ હોય તો શુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે શુરુને ઇષ્ટ દક્ષિણા આપીને પોત પોતાને ઘેર અથવા તો વનમાં જવું અથવા તો સન્યાસી થવું કે, નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી થઈને શુરુને ત્યાં વસવું અને અગ્નિમાં, શુરુમાં, આત્મામાં તથા સર્વ પ્રાણીમાં પોતાના આશ્રયરૂપ જીવોની માથે તેઓના નિયંતારૂપે પેઠેલા હોય તેમ દેખાતા, પરંતુ ખરી રીતે તેમાં ન પેઠેલા ભગવાનનું ચિંતન કરવું.

ઈતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૧ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૨ મો.

ગૃહસ્થાશ્રમીના ધર્મો. (૭-૧૪).

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ:—

ગૃહસ્થ પતાં પર્વો વિધિના યેન ચાગ્રસા ।

યાતિ દેવક્રુપે મૃદિ માદરો ગૃહમૃદધી ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર રાજા કહે છે:—હે નારદ મુનિ ! મારા જેવો ઘરમાં મૂઠ પુદ્ધિવાળો ગૃહસ્થ પુરુષ, જે ઉપાયથી મન્યાસ્રીની પદધીને એટલે ભાક્ષને શ્રમ વિના પામે, તેવો ઉપાય મને કહો.

નારદ કહે છે કે:—હે રાજા ! ગૃહસ્થે ઘરમાં રહીને યથોચિત મર્વ ક્રિયાઓ કરવી અને તે મર્વ માક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણાર્પણ કરીને મહામુનિઓની સેવા કરવી નિત્ય ભગવાન્ના અવતાગ્ની કથારૂપી અમૃતનુ પાન કરવું તથા શ્રદ્ધાસંપન્ન થઈ અમય પ્રમાણે શાંત સ્વભાવવાળા મહાત્માજનોનો સમાગમ કરવો સ્વભામાધી જાગૃત થઈને ઉઠેલો મનુષ્ય જેમ સ્વભામાં જોયેલા પુત્રાદિક ઉપરની આમંત્રિ છોડી દે છે, તેમજ ગૃહસ્થે પોતે, દેહ, સ્ત્રી, પુત્ર, આકર, નોકર વિગેરે કે જેઓ પોતાનો એક દિવસે ત્યાગ કરનારાં છે, તેઓનો મંગલપણ સત્સંગદ્વારા ધીરે ધીરે છોડી દેવો વળી વિવેકી મનુષ્યે, દેહનો ને ઘરનો જેટલો ઉપયોગ હોય તેટલોજ તેમની આથે સંજ્ઞા સખવો અને આ મનુષ્યલોકમાં વિરક્ત થઈને તેમના ઉપર પ્રીતિવાળો હોય તેમ મનુષ્યાવતારને ગાળવો, અર્થાત્ પુરુષાર્થ કરવો. સ્મૃતિજંધુઓ, માતા, પિતા, પુત્રો,

લાઈએ અને બીજાં સંબંધીએ જે વાત કહે તથા જે ઇચ્છા જણાવે તેમાં અહંભાવરહિત થઈને અનુમોદન આપવું. પૃથ્વીમાંથી મળેલું ધનાદિક તથા દૈવેચ્છાથી મળેલું જે કંઈ ધન ઇશ્વર આપે, તે સર્વનો ઉપયોગ કરીને વિવેકી મનુષ્યે પોતાથી બને તે પ્રમાણે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વર્તવું. જેટલાથી પોતાનું પેટ ભરાય તેટલું જ ધાન્ય પ્રાણીનું પોતાનું છે, પરંતુ તેના કરતાં અધિકને માટે જે મનુષ્ય અભિમાન રાખે છે, તે ચોર કહેવાય છે અને શિક્ષાને પાત્ર છે. વળી મૃગ, ઊંટ, ગધેડાં, વાંદરાં, ઉંદર, સર્પો, પક્ષી તથા માખીઓને પોતાના પુત્ર સમાન ગણવાં, કારણ કે, એઓની અને પુત્રોની વચ્ચે ઝાઝું અંતર નથી. ગૃહસ્થે પણ કપટથી ધર્મ, અર્થ તથા કામ સંપાદન કરવાં નહીં, પરંતુ દેશકાળને અનુસરીને દૈવ જેટલું આપે તેટલું લોગવવું. કૃતરાંઓ, પાપીઓ તથા આંડાલાદિક સુધીના પ્રાણીઓને પણ પોતાના અન્નમાંથી યોગ્ય રીતે વહેંચી આપવું અને પોતાની સ્ત્રી કે, જે એક પોતાની સેવા કરવા માટે હોય છે, અને જેમા મનુષ્યોને ‘આ મારી છે,’ આવો આશ્રય છે, તેને પણ ધર્મશાસ્ત્રમા કહ્યાપ્રમાણે અતિથિ-ઓની સેવા કરવામા લગાડવી જેને માટે પુરુષો પોતાના મિત્ર પ્રાણો પણ ત્યાગ કરે છે અને પિતાને કે ગુરુને પણ મારે છે, તે સ્ત્રી ઉપરથી જેણે મમતા છોડી દીધી હોય તેણે અજિત ભજ-વાનને છૂટ્યા એમ જાણવું જે અતે ક્રીડા, વિદ્યા અથવા ભસ્મજ થવાનું છે, તે તુચ્છ શરીર કયા? દેહનાં સુખોને માટે જેના ઉપર પ્રીતિ ધાય છે એવી સ્ત્રી કયા? અને સર્વવ્યાપક આત્મા

૧ વિદ્યાવિનયસપ્તમે વ્રાહ્મણે ગવિ દસ્તિનિ ।

શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પાક્તિ સમદર્શિન ॥ ૧ ॥

અર્થ:—ઉત્તમ વિદ્યા સંપાદન કરેલો વિનયમીત્ર આત્મજ્ઞ, ગાય, દાથી, કૃતરો તેમજ શ્વપાકને વિશે જાનીએ સખી દૃષ્ટિથી જુવે છે. ગીતા.

કયાં ? જે અજ્ઞાદિક પ્રારબ્ધથી મળે, તેમાંથી પંચમહાયજ્ઞો કરી, ખાકી બચેલા અન્નમાંથી પોતાની આજીવિકા કરવી અને આજીવિકા ચલાવતા જે ખાકી બચે, તેના ઉપર મમતા ગળવી નહીં. આ પ્રમાણે વર્તવાથી બુદ્ધિમાન મનુષ્ય પરમહંસોની ગતિને પામે છે. પોતાની આજીવિકામાંથી જે ધન મળે, તેમાંથી નિત્ય દેવ, ઋષિ, પિતૃ, મનુષ્ય તથા પ્રાણીઓનું પૂજન કરવું તથા પોતાનું પણ પોષણ કરવું. આ પ્રમાણે કરવાથી અંતર્યામી પુરુષનું પૂજન થાય છે જ્યારે પોતાને અધિકાર વિગેરે સર્વ ધનની સામગ્રીઓ મળે, ત્યારે વેદમાં કહેલા અગ્નિહોત્રાદિકના વિધિથી પૂજન કરવું. સર્વ યજ્ઞોના લોકતા લગવાનું, બ્રાહ્મણોને લોજન કરાવ્યાથી જેવા પ્રસન્ન થાય છે તેવા અગ્નિના મુખમાંથી વિગેરે હોમવાથી પણ પ્રસન્ન થવા નથી, માટે બ્રાહ્મણ, દેવતા, મનુષ્ય તથા ખીજાં પ્રાણીઓને દાન, માન આપીને તેઓમા રહેલા અંતર્યામી લગવાનું તમે પૂજન કરો, કારણ કે અંતર્યામી પ્રભુત્વ મુખ્ય મુખ્ય બ્રાહ્મણોજ છે.

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૨ માં સંપૂર્ણ

૧ યજ્ઞશિશાશિન સીતી મુચ્યતે સર્વકલિર્વિપ્ ।

મુચ્યતે તે ત્વષ વાપા ચે વચસ્વાત્મકારણાત ॥

અર્થ :—પંચમહાયજ્ઞ કરી અવરોધ રહેલા અજ્ઞનું જેઓ સેનન કરે છે તેઓ સર્વ પાપમાંથી મુક્ત થાય છે, પણ જેઓ કેવળ પોતાના માર્ગને પેટ ભરના માટે અન્ન બનાવે છે તેવા પાપી લોક તે અન્ન ન ખાના પાપજ ખાય છે ગીના ૨ ચે મે મતમિદં નિત્યમનુતિષ્ઠંતિ માનવા । યદ્વાવતોઽન્નસૂયતો મુચ્યતે તેઽપિ કર્મમિ ॥

ચે ત્વેતદમ્યમૂર્સંતો નાનુતિષ્ઠંતિ મે મતમ્ ॥ સર્વજ્ઞાનાર્થમૂડાસ્તાન્વાદિ નશ્યતક્તેસ ॥

અર્થ :—જે પુરુષો નિત્ય મારા વચન પર વિશ્વાસ ગળી ઇર્ષ્યારહિત યદને મારા કહેવા પ્રમાણે વર્તે છે તે સર્વ કર્મોમાંથી મુક્ત થાય છે, પરંતુ મારા કહેવા

અધ્યાય ૨૩ મો.

વાનપ્રસ્થાના ધર્મો. (૧૧-૧૮)

શ્રીમદ્વાનુષાઠ—

ઘન વિષિષ્ણુઃ પુત્રેષુ માર્યાં ન્યસ્ય સહૈવ યા ।

ઘન ઇષ ઘસેષ્ણાંતસ્તૃતીયં માગમાગુપઃ ॥ ૧ ॥

શ્રી ભગવાન કહે છે—વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં રહેવાની ઇચ્છા હોય તો ગૃહસ્થે પોતાની સ્ત્રીની પુત્રોને લગ્નામણુ આપીને અથવા તો સ્ત્રીને માથેજ લઈને વનમા જવું અને આયુષ્યનો ત્રીજો ભાગ એટલે પંચોતેર વર્ષ પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી શાતપથે વનમાં રહેવું. આનું કારણ એ છે કે, પંચોતેર વર્ષ પછી ઇદ્રિયો ક્ષીણ થાય છે, તેથી થોડોક વૈરાગ્ય હોય, તો પણ સંન્યાસ લેવામાં અડચણ આવતી નથી. વાનપ્રસ્થે વનમા ઉત્પન્ન થતા પવિત્ર કંદમૂળ તથા દૂળોથી પોતાની આંત્રવિકા કરવી, અને વડકલવચ્ચ, ખડ, પાંદડાં અથવા મૃગચર્મ પહેરવા. માથાના વાળ, શરીર ઉપરનાં રુવાડાં, નખ અને દાદી ઉતારવી નહીં. શરીરનો મેલ પણ રહેવા દેવો અને દાંતને પાણીથી ધોઈ ઉજ્જા કરવા નહીં સવારે, બપોરે અને સાંજે પાણીમાં દૂબકી મારીને નહાવું અને ઉઘાડા મેદાનમાં જમીન ઉપર સૂવું. ઉનાળામા પચાસ તાપવો, ચોમાસામાં ઉઘાડા ભાગમાં જેમી, વરમાદને માથે બીલી, અપ્રાવકાશ નામનું વ્રત કરવું અને શિયાળામાં ગજા સુધી પાણીમાં રહીને ઉદકવારા નામનું વ્રત કરવું.

વચ્ચનોની ચિદ્રિત્તા કરે છે અને મારા કહેવા પ્રમાણે વર્તતા નથી તેઓ તો ગમે તેના સામ્ય દશે તો પણ તેમની જુદી જાત થઈ નાશ મામવાનીજ એ નક્કો સમજ.

ગીતા.

આ પ્રમાણે તપશ્ચર્યા કરવી, અગ્નિથી પાકેલું ખાવું અથવા તો કાળે કરીને પાકેલાં કૃણાદિક ખાવાં. ખાંડછીથી અથવા તો પથ્થરથી કુટીને ખાવું, અથવા તો દાંતરૂપી ખાંડછીયાવડે ખાવું એટલે દાંતથી કરડીને અથવા ચાવીને ખાવું. પોતાની આલ્-વિકાનાં સર્વ સાધન પોતેજ મેળવી લેવાં અને દેશ, કાળ તથા બળને જાણનારા વાનપ્રસ્થે નવું અન્ન આવે, એટલે પ્રથમ સંપ્રહ કરી રાખેલું અન્ન કાઢી 'નાખવું'. વનમાં ઉત્પન્ન થયેલાં ધાન્યાદિકોથી વાનપ્રસ્થે સમયે સમયે કરવા માટે કહેલા આશ્રમકાયણ આદિક યજ્ઞોમાં ચરુ, પુરોડાશ વિગેરેનો હોમ કરવો, પરંતુ વેદમાં કહેલાં પશુ-ઓથી મારું યજ્ઞન કરવું નહીં. વળી વાનપ્રસ્થે અગ્નિહોત્ર, દર્શ, પૂર્ણમાસ અને ચાતુર્માસ્ય યજ્ઞો પણ ગૃહસ્થની પેઠે કરવા, આમ વેદ જાણનારાઓ કહે છે. આ પ્રમાણે તપ કરવાથી શરીરમાં માત્ર નાડીરૂપે રહેલો વાનપ્રસ્થ, તપોમય બે હું, તેનું આરાધન કરી મહુલોકમાં જાય છે અને ત્યાંથી મને પામે છે; પરંતુ જે મનુષ્ય મહાકષ્ટથી કરેલાં મોટાં કલ્યાણકારક તપનો ક્ષુદ્ર સુખને માટે ઉપયોગ કરે છે, તે મનુષ્ય કરતાં બીજો મૂર્ખ કાણ? આ રીતે ભવતાં સુખી જે રહે છે, તેનો મોક્ષ થાય છે. પંચોતેર વર્ષ પૂરાં થઈ ગયા પછી થોડો વૈરાગ્ય હોય તો પણ મન્યાસ લેવાનો અધિકાર છે, પરંતુ પંચોતેર વર્ષની પહેલાંજ વૃદ્ધાવસ્થાથી પોતાના નિયમો પાળવાને અશક્ત હોય અને શરીર કંપતું હોય, તો તેણે અગ્નિનો પોતાને વિષે આરાપ કરીને અર્ધાત્ અગ્નિહોત્રનો ત્યાગ કરી મારે વિષે ચિત્ત રાખીને અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવો અને બ્રહ્મારે કર્મના કૃણરૂપ અને પરિણામે નરકસમ દુઃખદાયી

૧ સચ્ચે નવે નવેન્દ્રાદ્યે પુરાણં તુ પરિત્યજેન્ ॥

અર્થ:—નવીન નવીન અન્ન વિગેરે મને કે સંપ્રદ કરેલું જીવું અન્ન લાગી રેવું.

સર્વ લોકો ઉપર વૈરાગ્ય થાય કે તે સમયે સારી રીતે અગ્નિહોત્રનો ત્યાગ કરીને સંન્યાસાશ્રમ અહ્ણ કરવો.

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૩ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૪ મો.

સંન્યાસીના ધર્મો. (૧૧-૧૮)

શ્રમિગવાનુવાચ—

દુષ્ટા વયોપદેરા માં દત્ત્વા સર્વસામૃત્યિજે ।

અર્પાન્સ્યપ્રાણ આયેદય નિરપેક્ષઃ પરિવ્રજેન્ ॥ ૧૩ ॥

શ્રીલગવાન્ કહે છે—શાસ્ત્રમા સંન્યામ લેવાનો એવો વિધિ છે કે, ‘આઠ શ્રાદ્ધ કરીને પ્રાણપત્ય નામની ઇદિથી મારું યજ્ઞન કરવું, પછી મર્વ ધન, કતિવળેને આપીને અગ્નિઓનો પોતાને વિષે આદાપ કરવો, એટલે અગ્નિહોત્રનો ત્યાગ કરવો અને મર્વ તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરીને મંન્યાસ લેવો ’ પ્રાહ્ણણ મંન્યામ લે છે ત્યારે દેવતાઓ “ આ અમારાં કથાનો ઉદ્ધવન કરીને પરબ્રહ્મને પામશે ” એવી અમ હિપ્લુતાથી શ્રીઓ વિગેરેમાં પ્રવેશ કરીને તે દાગ તેને વિદા કરે છે, માટે મંન્યામ લેતી વેળા ત્રી વિગેરેના એક તરફ દિન કરતાં મંન્યામ લેવો. મુનિએ વચ્ચ ગળવું હોય તો ગુદા દંડાય તેટલું વચ્ચ ધારણ કરવું. દંડ અને પાત્ર વિના બીજી કોઈ પણ વસ્તુઓ લેનો પ્રેયોગ્યાશી ત્યાગ કર્યો છે તે વસ્તુઓ આપત્તિ વગર રાખવી નહીં. પૃથ્વી ઉપર જોઈને પગ મૂકવો, પાણીને વચ્ચથી

ગાળીને પીવું, વાણી સત્યથી પવિત્ર થયેલી જોલવી અને મનમાં વિચાર કરતા જે સારું જણાય તે કરવું. જે ઉદ્ધવ ! મૌનવત રાખવું, એ વાણીનો દંડ છે; સકામ કર્મ કરવાં નહીં, એ દેહનો દંડ છે, અને પ્રાણાયામ કરવો, એ ચિત્તનો દંડ છે. આ ત્રણ દંડ જેને ન હોય તે દંડી સંન્યાસી કહેવાતો નથી તેણે પ્રાણભ્રુદિક ધાર વર્ણોમાથી નિર્દિત અને પતિત લોકોનો ત્યાગ કરીને બીજાઓના ધરની લિક્ષા લેવી, તેઓમાં પણ ઉત્તમોત્તમની મળે ત્યાં સુધી કનિષ્ઠોની લિક્ષા લેવી નહીં, તેમજ લિક્ષા લેવા જનાર સંન્યાસીએ પ્રથમ મનમાં ન ધારેલાં સાત ઘેર લિક્ષા માગવા માટે જવું અને ત્યાંથી જે મળે તેટલાથી સંતોષ પામવો. લિક્ષા માગી લાવી, ગામ બહાર જલાશય ઉપર જવું અને ત્યાં આચમન લઈ, જળવડે અન્નને પ્રોક્ષણદિક કરીને શુદ્ધ કરવું અને જેટલું આપ્યું હોય તેટલું અન્ન મૌન રહીને ખાવું. જો કોઈ માગવા આવે તો તેને થોડુંક આપવું અને બાકી રહે તે પોતે ખાવું. આ પૃથ્વી ઉપર એકલા ફરવું, કોઈનો સંગ કરવો નહીં, ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખવી, આત્મામાંજ વિલાસ કરવો, આત્મામાંજ સંતોષ માનવો, અને 'સર્વ ઠેકાણે આત્મા એકજ છે,' આવું જ્ઞાન રાખીને સમદૃષ્ટિ રાખવી, નિર્જન તથા નિર્ભય સ્થાનમાં વાસ કરવો, મારી ભક્તિથી અંતઃકરણ શુદ્ધ રાખવું અને સંન્યાસીએ મારી સાથે

૧ માયુર્કરે તુ નૈવેદ્ય મૈત્ર્યે નાન્યેષુ વિચરે ॥

નૈવેદ્યકં ક્ષિપેદ્વપ્તુ ત્રિવયં મૌનિકં વદિ ॥

અર્થ:—મધુકરી માણીને લાવેલા અન્નમાથી નૈવેદ્ય દેવું, ઇતર વૃત્તિમાં નૈવેદ્ય નથી, નૈવેદ્ય પાણીમાં નાખી દેવું અને જૂતોનો ભાગ બહાર જુડોળ આપવો અથવા તેટલામાં કોઈ આવી અન્નની માચના કરે તો તેને થોડું વિભાગ કરી આપવું અને બાકીનું પોતે લક્ષણ કરવું.

અલેદ્યુદ્ધિથી એક આત્માનું જ ચિંતન કરવું. વગી જ્ઞાન ઉપર નિષ્ઠા રાખીને પોતાને ધર્તાં જધનનો તથા મોક્ષનો વિચાર કરવો. તે એ પ્રમાણે કે, “ ઇન્દ્રિયોનો વિશેષ એ જંધ છે અને ઇન્દ્રિયોનો નિશ્ચય એ મોક્ષ છે. ” માટે મન્યાગ્રીએ ■ ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખી, મનમાં મારી લાવના કરીને ફરવું અને મનને વિષે મોટું દુઃખ સંપાદન કરીને કુશલક કામનાઓથી વિરામ રાખવો. લિક્ષા માટે નગર, ગામ, નેસડા તથા સ્ત્રીઓ જવું અને નિત્ય પવિત્ર દેશ, નદીઓ, પર્વતો, વન અને આદ્યમવાળી પૃથ્વી ઉપર એકલા ફરવું. નિત્ય વાનપ્રસ્થોના આદ્યમમાંથી લિક્ષા મારી લાવવી, કાચુ કે વાનપ્રસ્થોનું અન્ન શિલોચ્છ વૃત્તિથી આતોડું હોય છે, માટે તે ખાવાથી અત કચ્છ શુદ્ધ થાય છે અને તેનાથી પુરુષ મોહરહિત થઈને શરીરથી મુક્ત થાય છે. આ જગતમાં જે પદાર્થો લેવામાં આવે છે, તેને માયા જાણવા નહીં, પરંતુ તે પદાર્થો નાશવત છે. માટે આ લોક અને પરલોક વિષે મનમાં આમંત્રિત ન રાખતા તે લોકના સુખો માટે કર્તવ્યકર્મોથી વિરામ પામવું. આ મમતાના ત્યાગકરે જગત્, મન, વાણી તથા પ્રાણથી મંચુક્ત એવો આ અહ કાળના ત્યાગકરે ફેડ તથા સર્વ સુખ, એ સર્વનો આત્માના જે લાસ થાય છે, તે માયા માત્ર અને

૧ વન્યન વિગ્યામકિર્મુલર્થં નિર્વિવય સ્મૃતમ્ ॥

અર્થ:—વિગ્યામકિર્મી માણસ મનને પામે છે, અને તેજ વિગ્યામકિર્મી પોતા કે મુક્તિ મેળવે છે

ધૃતિ.

મિથ્યા છે, એ પ્રમાણે સંમતી દર્શાવો તેનો ત્યાગ કરી, આત્મામાં નિષ્ઠા રાખીને એ મિથ્યા પદાર્થોને સંભારવા નહીં.

મતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમાં આપણે જોઈએ મંપૂર્ણ.

High School of ...
Bhim G. ... O. A. H. Jn. ...
અધ્યાય ૨૫ માં.

પરમહંસના ધર્મો. (૧૨-૧૮).

શ્રીભગવાનુવાચ:—

જ્ઞાનનિષ્ઠો ચિરક્તો વા મન્નક્તો વાંચનપેક્ષકઃ ।

સત્કિંમનાશ્રમાંસ્યન્ત્વા ચરેદવિધિગોચરઃ ॥ ૨૮ ॥

શ્રીભગવાન કહે છે:—અહારના પદાર્થો ઉપર વૈરાગ્ય પાળીને મોક્ષની ઇચ્છા ન રાખનારો મારો ભક્ત હોય તેણે ઠંડાદિકનાં ચિહ્નવાળા આશ્રમધર્મનો ત્યાગ કરી, પોતાથી પાળી શકાય તેટલા આશ્રમધર્મો પાળવા, પરંતુ શાસ્ત્રના દાસ થઈને ફરવું નહીં. વિવેકી છતાં બાળકની પેઠે માન અપમાનનો વિવેક ન રાખતાં રમવું, કુશળ છતાં ફળની ઇચ્છા ન રાખતાં જડની પેઠે

૧ યોડન્ત સુહોડન્તરુસમસ્તયાતજ્યોતિરેવ ચઃ ।

॥ યોગો વ્રહ્માનિર્વાણં વ્રહ્મભૂતોડપિગચ્છત્તિ ॥

અર્થ:—આત્મસ્વરૂપમાં આનંદી રમી આત્મસ્વરૂપ જોને વિચિત્રાંતિ-
ધ્યાન છે, અને આત્મસ્વરૂપથીજ જે પ્રકાશિત થાય છે તેના પ્રકાશન થયેલ
યોગીને અપ્પડ અભ્યુષ મળે છે.

ગીતા.

કરવું, વિદ્વાન છતાં ઉન્મત્તની પેઠે લોકોને પ્રસન્ન ન કરતાં મર-
જીમાં આવે તેમ જોલવું, વેદાર્થ ઉપર ભક્તિભાવ છતાં લોકોને
સંજ ન થાય તે માટે બળદની પેઠે અનિયમિત રીતે વર્તવું.
વેદના કર્મકાંડમંળાંથી વાદ ઉપર પ્રીતિ રાખવી નહીં, પાખંડી
થવું નહીં, વેદવિરુદ્ધ મિથ્યા તર્કો કરવા નહીં અને શુદ્ધ વાદવિવા-
દોમાં કોઈપણ પક્ષ ગ્રહણ કરવો નહીં. કોઈપણ મનુષ્યથી ઉદ્વેગ
પામવો નહીં, ધીર થઈ કોઈને ખિન્ન પણ કરવો નહીં, પરના
દુષ્ટ વચનો સહન કરવાં, કોઈનું અપમાન કરવું નહીં અને
પશુની પેઠે આ દેહને માટે કોઈ સાથે વૈર કરવું નહીં. ચંદ્ર
જેમ પાણીનાં જૂદાં જૂદાં પાત્રોમાં એકજ રહે છે તેમ પરમાત્મા
પણ પોતાને વિષે અને જૂદા જૂદાં પ્રાણીઓમાં એકજ રહેલા
છે, માટે આત્મસ્વરૂપે તેમ દેહદંડિએ વૈર રાખવું યોગ્ય નથી,
કારણ કે સઘળા શરીરો કારણરૂપે એકજ છે. કોઈવાર સમય
પ્રમાણે ખાવાનું મળે નહીં, તો ધીર એવા ત્યાગી પુરુષે ખેદ
કરવો નહીં અને મળે તો પ્રસન્ન થવું નહીં, કારણ કે લાભ
અથવા અલાભ એ બન્ને દેવને આધીન છે, પરંતુ આહાર માટે
પ્રયત્ન કરવો, કારણ કે પરમહંને પણ પ્રાણ ધારણ કરવા
જોઈએ, કેમ કે પ્રાણ હોય તો તત્ત્વજ્ઞાન મેળવી શકાય અને
તત્ત્વજ્ઞાન થાય તો મોક્ષ મળે દૈવેચ્છાથી સારું અથવા તો
નરતું જેવું અન્ન મળે તેવું અન્ન ખાઈ લેવું, તે પ્રમાણેજ વસ્ત્ર,
શય્યા વિગેરે જે જે વસ્તુઓ દૈવેચ્છાથી મળે તે તે વસ્તુ પરમ-
હંને ગ્રહણ કરવી જ્ઞાની એવા પરમહંને પવિત્રતા, સ્નાન,
આચમન તથા ખીજ નિયમો વિધિની પ્રેરણાથી કરવા નહીં, પરંતુ
ઇશ્વરની જેમ લીલાથી પવિત્રતા, સ્નાન, આચમન તથા ખીજ
ખીજ નિયમો પાળવા, કારણ કે અર્વ નિયમો પાળવા જતાં જ્ઞાન-
નિષ્ઠામાં અંતરાય પડે છે. તને શંકા થશે કે, જ્ઞાની શા માટે
શાસ્ત્રવચનને આધીન ન રહે? પરંતુ તારી સમજણમાં ભૂલ છે.

વિધિવચનને વશ રહેવું, આ લેદહટ્ટિવાળાનું કામ છે, પણ તે લેદહટ્ટિ જ્ઞાનીને હોતી નથી, અને પૂર્વે જે હતી, તે મારા જ્ઞાનથી નાશ પામે છે. જો કે દેહ પડતાં સુધીમાં કોઈ કોઈ વખતે લેદહટ્ટિ જોવામાં આવે છે, તો પણ તે લેદહટ્ટિને મિથ્યારૂપે જાણે છે, અને તેથી જ્ઞાની દેહ પડ્યા પછી મારા રૂપજ થાય છે.

ઇતિ વૈશંપયપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૫ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૬ મો.

કલિયુગની સ્થિતિ. (૧૨-૨).

શ્રીશુક વ્યાચ:-

તતઘ્વાનુદિનં ધર્મઃ સત્ય ધર્મો દક્ષા દયા ॥

કાલેન ધર્મિના રાજન્નશ્યત્યાયુર્વલ સ્મૃતિઃ ॥ ૧ ॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે:—હે રાજા! તે પછી બળવાનુ એવા કાળના પ્રભાવથી દિવસે દિવસે ધર્મ, સત્ય, પવિત્રતા, દક્ષા, દયા, આયુષ્ય, બળ અને સ્મૃતિ નાશ પામશે. કલિયુગમાં જે

૧ યથા નય સ્વંદમાના સયુત્રેસ્તં ગચ્છન્તિ નામરૂપે વિદ્યાય ।

તથા વિદ્વાનામરૂપાદિમુક્ત પરાત્પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્ ॥

શ્રુતિ.

અર્થ:-જેમ વહેતી નદીઓ સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરીને પોતાનાં નામરૂપને છોડી તેમાં લીન થઈ બળ છે તેજ પ્રમાણે જ્ઞાની પણ નામરૂપથી મુક્ત થતાં પરથી પણ પર એવા દિવ્ય પુરુષ પરમાત્માને પામે છે.

મનુષ્યોની પાસે ધન હશે તે મનુષ્યો કુલીન, સદાચારી અને
 ગુણી કહેવાશે વધારે બળવાન હશે, તેજ ધર્મનિષ્ઠ અને
 ન્યાયી ગણાશે. સ્ત્રી અને પુરુષના સંબંધમાં પ્રીતિજ કારણરૂપ
 થશે, પરંતુ ઉત્તમ કુલ અને ગોત્રાદિક કામ લાગશે નહીં. પર-
 સ્પર હેવડ-દેવડમાં કષ્ટજ કરવામાં આવશે. સ્ત્રીના તથા પુરુ-
 ષના ઉત્તમપણામાં રતિની કુશળતા કારણ ગણાશે, પરંતુ કુલ કે
 આચાર ઉપરથી ઉત્તમતા ગણાશે નહીં. બ્રાહ્મણપણામાં માત્ર
 જનોઈજ રહેશે, પરંતુ ખરું બ્રાહ્મણપણું રહેશે નહીં. આશ્રમેને
 ઓળખવામાં તથા પરસ્પર માન આપવામાં તેઓના ઠંડ તથા મૃગ-
 થર્મ વિગેરે ચિહ્નોજ કારણરૂપ થઈ પડશે, પરંતુ તેઓને સદાચાર
 કારણરૂપ ગણાશે નહીં જેઓ ન્યાયાધીશને લાંચ આપશે નહીં, તેના
 ન્યાય રાજસભામાં હાર પામશે બહુ યોદ્ધાશે તેજ પંડિત ગણાશે, નિર્ધન
 મનુષ્ય દુર્જન કહેવાશે, ઠોગજ સંજ્ઞનતામાં ગણાશે અને પરણવામાં
 માત્ર ક્રિયા નહીં, પરંતુ સ્ત્રીને શ્રદ્ધા કરવી તેજ ક્રિયા કહેવાશે નહાવું
 એજ શણગાર ગણાશે જે જળાશય દૂર હશે તે તીર્થ ગણાશે,
 પરંતુ માતા પિતા વગેરે તીર્થ ગણાશે નહીં. વાળને તેલ નાંખીને
 સાફ રાખવા એજ શોભા ગણાશે, પણ વિદ્યા શોભા ગણાશે
 નહીં પોતાનું પેટ ભરવું એજ પુરુષાર્થ ગણાશે, પરંતુ પરોપકાર
 પુરુષાર્થ ગણાશે નહીં જેમાં લુપ્તચાઈ વિશેષ હશે તે મનુષ્ય
 સત્યવાદી ગણાશે, પરંતુ ખરો સત્યવાદી સત્યવાદી ગણાશે નહીં
 કુટુંબનું પોષણ કરવું એજ ચતુરાઈ ગણાશે અને ધર્માચરણ કીર્તિને
 માટે કરવામાં આવશે આ રીતે દુષ્ટ પ્રજાઓથી પૃથ્વીનું મંડલ
 ચેરાઈ જશે, ત્યારે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રોમાં જે બળવાન
 હશે તે ગણ થશે અને લોભી, નિર્દય તથા ચોરના જેવી વૃત્તિના
 નીચ રાજાઓ બ્યાદે સ્ત્રીઓનું અને ધનનું હરણ કરવા માંડશે ત્યારે
 પ્રજા વનમાં નાશી જશે અને ત્યાં શાક, મૂળ, માંસ, મધ, ફળ, ફૂલ
 તથા બીજાંઓ ખાશે, તેમજ દુકાળથી તથા રાજાઓના ક્રોધથી

પીડા પામતી તે પ્રજા અનાવૃદ્ધિથી, ટાઢથી, તડકાથી, વરસાદથી અને આકળથી દુઃખી થઈને તથા માંહેા માંહે લડીને નાશ પામશે. બૂખ, તરમ, રોગ, મંતાપ તથા ચિંતાથી લોકો દુઃખી થશે. વળી લોકોનું કલિયુગમાં મોટામાં મોટું આયુષ્ય વિશ કે બહુ તો ત્રિગ વર્ષનું થશે. કલિના દોષથી લોકોનાં શરીર ડીંગણાં થઈ જશે, વર્ણો તથા આશ્રમવાળા મનુષ્યોનો વેદોક્ત ધર્મ નાશ પામશે. પાપાંડ ધર્મો વૃદ્ધિ પામશે. રાજાઓ ધણું કરીને ચોર જેવા થઈ જશે. મનુષ્યો ચોરી, મિથ્યા ભાષણ, વૃથા હિંસા વિગેરે અનેક પ્રકારની આશ્લવિકાઓ લઈ જેસશે. આદિ વર્ણો શૂદ્ર જેવા થઈ જશે. ગાયો બકરી જેવડી થશે. આશ્રમોમાં પણ માત્ર એક ગૃહસ્થાશ્રમજ ધણું કરીને રહેશે. મંજાંધીઓમાં વહેવાઈ વેલાઓજ સંખાંધી કહેવાશે. ઔષધિઓ ધણું કરીને સૂક્ષ્મ થઈ જશે, વૃક્ષોમાં ધણું કરીને ખીજડાઓજ બાકી રહેશે. વરસાદમાં ધણું કરીને વિજળીઓજ જોવામાં આવશે. ઘણે વેદના ધ્વનિથી તથા ધર્મકર્મથી રહિત થશે. આ પ્રમાણે લીલલુ ધર્મવાળો કલિયુગ ધણો ખરા પીતી ગયા પછી ભગવાન મનુષ્યોના ધર્મની રક્ષા કરવા માટે મનવશુજથી અવતાર ધારણ કરશે સ્થાવર તથા જંગમના શુર, ઇન્દ્ર અને મર્વાના આત્મારૂપ શ્રીવિષ્ણુનો જન્મ માધુ પુરુષોના ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે અને કર્મનાં બંધનો તોડવા માટે છે. તે ભગવાન દક્ષિણમાં શંભલ નામના ગામમાં વિષ્ણુચક્ર નામના એક ઉત્તમ અને મહાત્મા બ્રાહ્મણને ઘેર “કલ્કિ” નામે પ્રગટ થશે. તે જગત્પતિ, આઠ સિદ્ધિઓવાળા તથા અનુપમ કાંતિવાળા કલ્કિ ભગવાન દેવે આપેલા, ઉતાવળા વેગવાળા અને નીચ લોકોનું દમન કરનારા ઘોડા ઉપર જોમીને, તે વેગવાળા ઘોડાથી પૃથ્વી ઉપર ફરીને રાજાના વેપમાં ઢંકાયલા કરોડો ચોરોને તરવાર વડે મારશે સર્વ ચોર લોકો નાશ પામ્યા પછી નગરના તથા દેશના લોકોને તે ભગવાનના અંગમાં લગાડેલાં

ચંદનાદિકના પવિત્ર સુગંધવાળા વાયુનો સ્પર્શ થશે, તેથી તે લોકોનાં મન નિર્ભળ થશે, અને સત્વગુણી ભગવાન વાસુદેવ તેઓનાં હૃદયમાં રહેશે, તેથી તેઓની પ્રજ્જેત્પત્તિ દૃઢ બાંધાવાળી થશે. આ પ્રમાણે ભગવાન કવિકે જ્યારે અવતાર ધારણ કરશે, ત્યારે સત્યયુગનો પ્રવેશ થશે અને સત્વગુણી પ્રજાની ઉત્પત્તિ થશે, જ્યારે ચંદ્ર, સૂર્ય અને ગૃહસ્થિતિ એ ત્રણે મહા એક સાથેજ પુનઃ નક્ષત્રમાં પ્રવેશ કરશે ત્યારે સત્યયુગનો આરંભ થશે.

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૬ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૭ મો.

— * * * —

ચતુર્થુગના લોકોની સ્થિતિ. (૧૨-૩)

રાજોપાત્ર —

વેત્તોપાયેન ભગવન્કલેદોંયાન્ કલ્લી જનાઃ ।

વિઘમિગ્યત્પુપન્વિતાસ્તમે વૃદ્ધિ યથા મુતે ॥ ૧૬ ॥

પરીક્ષિત રાજા પૂછે છે — હે મુનિમહારાજ! કલિકાળના લોકોએ વૃદ્ધિ પામેલા કલિયુગના દોષોને કેવી રીતે ટાળવા? તે ઉપાયો મને કહો. વળી યુગો, યુગના ધર્મો તથા પ્રલયનાં અને કલ્પનાં પ્રમાણો કે જે મહાત્મા અને ઇશ્વર એવા કાલમૂર્તિ શ્રીવિષ્ણુની ગતિરૂપ ગણાય છે, તે પણ મને કહો.

શ્રીશુકદેવજી કહે છે — હે રાજા! સત્યયુગમાં આર પાયાવાળો ધર્મ પ્રવર્તે છે, અને તે સમયનાં મનુષ્યો તેને ધારણ કરે છે

સત્ય, દયા, તપ અને દાન, આ ચાર વ્યાપક એવા ધર્મના પાયા છે.

સત્યયુગના માણસોની સ્થિતિ—સત્યયુગમાં લોકો બહુ મંતોષી, દયાળુ, સર્વ માણસોના મિત્ર, શાંત, અંતરિન્દ્રિયનો નિયંત્રક, કનારા, કુખાદિક સહન કરનાર, આત્મારામ, સમદૃષ્ટિવાળા તથા આત્મજ્ઞાનના અભ્યાસી હોય છે.

ત્રેતાયુગના માણસોની સ્થિતિ—ત્રેતાયુગમાં મિથ્યા ભાષણ, હિંસા, અસંતોષ તથા કલેશ, આ ચાર અધર્મના પાયાઓથી ધીરે ધીરે ધર્મના પાયાઓનો એવો ભાગ નાશ પામે છે કે રાજા ! ત્રેતાયુગમાં ધણા ખરા લોકો ક્રિયામાં તથા તપમાં નિષ્ઠા વાળા હોય છે, બહુ હિંસા કરનારા હોતા નથી, વિષયલપટ હોતા નથી, ધર્મ, અર્થ અને કામને સેવનારા હોય છે, વેદાધ્યયન કરવામાં ઘણાજ કુશળ હોય છે અને વર્ણોમાં બ્રાહ્મણ ઉત્તમ ગણાય છે.

દ્વાપરયુગનાં માણસોની સ્થિતિ—દ્વાપરયુગમાં હિંસા, અસંતોષ, મિથ્યાભાષણ તથા દ્વેષ, આ ચાર અધર્મના પાયાઓથી, તપ, દયા, સત્ય અને દાન આ ચાર ધર્મના પાયાઓમાંથી ધીરે ધીરે અર્ધ ભાગ નાશ પામે છે. દ્વાપર યુગમાં ધણાખરા લોકો યશસ્વી, મહાગૃહસ્થ, પોતાના સ્વાધ્યાયમાં કુશળ, ધનવાન, કુટુંબી તથા જ્ઞાનદી હોય છે, અને વર્ણોમાં બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિયો ઉત્તમ ગણાય છે.

કલિયુગના માણસોની સ્થિતિ—કલિયુગમાં તો અધર્મોના વૃદ્ધિ પામતા પાયાઓ વડે ધર્મનો એક ચતુર્થાંશ બાકી રહે છે અને તે પણ છેવટે ક્ષીણ થઈને નાશ પામે છે. કલિયુગમાં

ઘણા ખરા લોકો લોભી, દુરાચારી, નિર્દય, વૃથા વૈર કરનારા,
 ભાગ્યહીન તથા અતિ તૃષ્ણાવાળા હોય છે અને વર્ણોમાં યુદ્ધો
 તથા દાસ લોકો ઉત્તમ ગણાય છે. સત્ત્વ, રજ્જ તથા તમ, આ
 ત્રણ ગુણો પુરુષોમાં જોવામાં આવે છે અને તે ગુણો કાલની
 પ્રેરણાથી ચિત્ત વિષે ક્રિયા કરે છે. જ્યારે મન, બુદ્ધિ અને
 ઇન્દ્રિયો સત્ત્વગુણમાં સારી રીતે રહે ત્યારે સત્ય યુગ જાણવો,
 કારણ કે તેને લીધે જ્ઞાનમાં તથા તપમાં રુચિ થાય છે. હે
 બુદ્ધિમાન ! જ્યારે પ્રાણીઓને મકામ કર્મો ઉપર પ્રેમ થાય ત્યારે
 રજ્જગુણની વૃત્તિવાળો ત્રેતાયુગ આવ્યો જાણવો, જ્યારે પ્રાણીઓને
 લોભ, અસંતોષ, માન, દલ, મત્સર તથા સંક્રામ કર્મોમાં પ્રીતિ
 થાય ત્યારે રજ્જગુણ અને તમોગુણ જેમાં મુખ્ય છે એવો દ્વાપર
 યુગ જાણવો, અને જ્યારે લોકોમાં કપટ, મિથ્યાભાવણ, આલસ્ય,
 નિદ્રા, હિંસા, દુઃખ, શોક, મોહ, લય અને હીનતા થવા માંડે
 ત્યારે તમોગુણ જેમાં મુખ્ય છે એવો કલિયુગ આવ્યો જાણવો.
 કલિયુગના લોકો કુદ્રદષ્ટિવાળા, અવ્યય ભાગ્યવાળા, ઘણું ખાનારા,
 વિષયલંપટ તથા નાણા વિનાના થશે અને સ્ત્રીઓ વ્યભિચારિણી
 તથા પોતાની ઇચ્છાનુસાર વર્તનારી થશે દેશોમાં ચોરનો વધારો
 થશે, વેદો પાખડીઓથી દૂષિત થશે રાત્રીઓ પ્રભતનું લક્ષણ કરશે
 અને બ્રાહ્મણો ઉપરથ તથા ઉદરનું પોષણ કરવામાંજ પરાયણ
 થશે. બ્રહ્મચારીઓ સદાચારહીન અને પવિત્રતારહિત થશે,
 ગૃહસ્થો ભિક્ષા ન આપતા પોતે ભિક્ષા માગશે, તપસ્વી લોકો
 વનનો ત્યાગ કરીને જામમાં રહેશે અને સંન્યાસીઓ ધનના
 લાલચુ થશે. સ્ત્રીઓ નીચી કાયાવાળી, ઘણું ખાનારી, ઘણું
 છોકરા જાણનારી, લજ્જા વિનાની, નિત્ય કઠોર શબ્દો બોલનારી,
 ખટું ચોરી કરનારી, અને માહુન કરનારી થશે કપટ કરનારા
 નીચ વ્યાપારીઓ વ્યાપાર કરશે અને યૌ લોકો આપતકાલ ન
 આવ્યા છતાં પણ, સત્પુરુષોએ ધિક્કારી કાઢેલી આજીવિકાને

સારી માનશે. ચાકરો પોતાનો ધણી સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ છતાં, પણ નિર્ધન હોયે તો તેનો ત્યાગ કરશે. તેમ ધણી પણ પોતાના હુલ્લપરંપરાનો ચાકર જો દુઃખી સ્થિતિમાં આવી પડશે તો તેનો ત્યાગ કરશે અને વસુકી ગયેલી ગાયોનો પણ ત્યાગ કરશે. કલિયુગમાં લોકો પિતા, ભાઈ, મિત્ર, સંબંધીઓ અને જ્ઞાતિબંધુઓનો ત્યાગ કરીને સ્ત્રી સંબંધી સ્નેહજ્વરામયે તથા સ્ત્રીઓને આધીન થયેલા દીન લોકો, સાળાઓ તથા સાળીઓ સાથેજ સલાહ કરશે. તપસ્વીઓના જેવા વેપથી આજીવિકા કરનારા શુદ્રો દાનાદિકનો પ્રતિગ્રહ કરશે. ધર્મ ન લાવનારા લોકો ઉંચાં આસનો ઉપર બેસીને ધર્મનો ઉપદેશ કરશે. હે રાજા ! પૃથ્વી અન્ન વિનાની થશે, ત્યારે લોકો નિત્ય ઉદાસ રહેશે, હુકાળ અને રાજના કરોથી પીડા પામશે તથા અનાવૃદ્ધિના ભયથી આતુર થઈ જશે. વળી કલિયુગમાં લોકો વસ્ત્ર, અન્નપાન, શયન, મૈથુન, સ્નાન તથા આભૂષણો વિનાના થઈ પડશે અને પિશાચના જેવા ભયંકર દેખાવના થશે. વળી કલિયુગમાં લોકો એક કોડી જેટલા ધનને માટે પણ લડીને સ્નેહનો ત્યાગ કરશે, પોતાના વહાલા પ્રાણોનો પણ ત્યાગ કરશે તથા પોતાના સંબંધીઓનો પણ નાશ કરશે. મનુષ્યો પોતાનાં વૃદ્ધ માતાપિતાની રક્ષા કરશે નહીં અને શિક્ષ તથા ઉદરતું પોપણુ કરનારાં હુલ્લકાં માતાપિતાઓ સર્વ વિષયોમાં કુશલ એવા પોતાના પુત્રોની પણ રક્ષા કરશે નહીં. હે રાજા ! જગતના પરમ ગુરુ તથા ત્રણ લોકના અધિપતિઓ પણ જેમના ચરણારવિંદને નમે છે, એવા ભગવાન અચ્યુતની પાખંડથી ભિન્ન મતવાળા મનુષ્યો ઘણું કરીને કલિયુગમાં પૂજા કરશે નહીં. પુરુષ મરણસમયે આતુર દશામાં આવતી વેળા, પડતી વેળા, કેમ ખાતી વેળા અથવા તો પરાધીન દશામાં જો ભગવાનનું નામ લે તો, તે કર્મરૂપી બંધનમાંથી છૂટો થઈને ઉત્તમ ગતિને પામે છે, પરંતુ કલિયુગમાં લોકો આવી ઉત્તમ ગતિ આપનારા

લગવાનની પૂજા કરશે નહીં. હવે હું તમને કલિયુગના દોષો દૂર કરવાનો ઉપાય કહું છું.

લગવદ્ભક્તિમહિમા.

લગવાન શ્રીપુરુષોત્તમ મનમાં વાસ કરવાથી કલિયુગને લીધે થયેલા અને દ્રવ્ય, દેશ તથા ચિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યોના મર્વ દોષોને હરે છે. લગવાનનું નામ સાંભળવાથી, કીર્તન કરવાથી, પૂજા કરવાથી અથવા તો આદર આપવાથી પણ મનુષ્યોનાં હૃદયમાં રહેલા લગવાન તેમનાં હૃદય હંતર. જન્મનાં પાપને ટાળે છે જેમ સુવર્ણમાં રહેલો અગ્નિ ધાતુના સંબંધથી થયેલી કાળાશ વિગેરે દોષને ટાળે છે, તેમ હૃદયમાં રહેલા લગવાન પણ યોગીઓની અશુભ વાસના ટાળે છે. લગવાન એવા અનંત શ્રીહરિ હૃદયમાં રહેવાથી જે પ્રમાણે મનુષ્યનો અંતઃગતમા અત્યંત શુદ્ધ થાય છે, તે પ્રમાણે ઉપાસના, તપ, બ્રાહ્મચર્ય, મૈત્રી, તીર્થસ્નાન, વ્રત, દાન અથવા તો જપ કરવાથી પણ અંતઃગતમા અત્યંત શુદ્ધ થઈ નથી માટે હે રાજા ! હવે તમે મરવાની તૈયારીમાં છો, તેથી તમે માવધાન થઈને સર્વ રીતે લગવાનને હૃદયમાં ધારણ કરો, કારણ કે જેથી તમે પરમ ગતિ પામે હે રાજા ! મરવાની તૈયારીમાં જે હોય, તેણે લગવાન પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરવું, એટલે સર્વના આત્મા અને સર્વના આશ્રય એવા લગવાન તેને પોતાનું સ્વરૂપ આપે છે. હે રાજા ! દોષના બંદારૂપ કલિયુગમાં એક મોટો ગુણ છે, તે એ છે કે શ્રીકૃષ્ણનું કીર્તન કરવાથીજ મનુષ્ય સર્વ બંધનોમાંથી છૂટા થઈને પરમપદને પામે છે. સત્યયુગમાં વિષ્ણુનું ધ્યાન કરવાથી જે ફળ થાય છે, અને ત્રેતાયુગમાં યજ્ઞોપડે યજ્ઞ કરવાથી જે ફળ થાય છે, તેજ ફળ કલિયુગમાં શ્રીહરિનું કીર્તન કરવાથી થાય છે.

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૭ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૮ મો.

અજગરમુનિની કથા. (૭-૨૩).

નારદ કથાવત્—

તં શયાનં ધરોપસ્યે કાવેર્યૌ સહસ્રાનુનિ ।

અજસ્વલૈસ્તનૂદેશીર્નિગૂઢામલતેજસમ્ ॥ ૧૨ ॥

નારદજી કહે છે:—લગવાનના પ્રિયલક્ષ્મી પ્રહ્લાદ લોકોની રીતભાત જાણવા માટે કેટલાએક કાર્યભારીઓને સાથે લઈને લોકોમાં ફરતા હતા; તેમણે કાવેરી નદીના તીર ઉપર આવેલા મહાદ્રિ પર્વતના શિખર ઉપર એક અવધૂત યોગીને ધરણી ઉપર સૂતેલા દીઠા. તેમનું ઉજ્જવલ તેજ પૃથ્વી ઉપર સૂવાથી ધૂળ મંચ થયેલા શરીરવડે ઢંકાઈ ગયું હતું. કર્મ, આકૃતિ, વાણી કે વર્ણાશ્રમ વિગેરેનાં ચિન્હો ઉપરથી, ‘તે આ હશે કે નહીં હોય’ એમ કોઈ મનુષ્યો તેમને ઓળખી શકતાં ન હતાં. મહા-લગવદ્વલક્ષ્મી પ્રહ્લાદ તે યોગીને નમસ્કાર કરી શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે તેમની પૂજા કરી, તેમનાં ચરણમાં મસ્તક મૂકીને જ્ઞાનની ઇચ્છાથી તેમને આ પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યા:—

પ્રહ્લાદજી પૂછે છે:—“ઉઘમી અને ભોગ ભોગવનારા મનુષ્યની પેઠે તમે સ્થૂણ કાયા ધારણ કરો છો. ઉઘમી પુરુષોને ધન મળે છે, અને ધનવંતો આ લોકમાં નાના પ્રકારના ભોગો ભોગવે છે અને તેથી ભોગ ભોગવનારાઓનું જ શરીર ખરેખર પુષ્ટ હોય છે, બીજાઓનું શરીર પુષ્ટ હોતું નથી. હે મહારાજ ! આપ ઉઘમ કરતા નથી, સૂતા રહો છો અને જેનાથી ભોગ-

વૈભવ મળે છે, તે ધન તો તમારી પાસે નથી, તો હે બ્રહ્મ-
દેવ ! લોગ લોગવ્યા વિના પણ તમારો આ દેહ શાથી પુષ્ટ
થયો છે ? તે કારણે જો કહેવા યોગ્ય હોય તો મને કહો. તમે
વિદ્વાન્ છો, સર્વ કરવા સમર્થ છો, નિપુણ બુદ્ધિવાળા છો, વિચિત્ર
વાતોથી લોકોને રંજન કરનારા છો, સમદષ્ટિવાળા છો અને
લોકો કર્મ કરે છે, તે જુવો છો, છતાં પણ ઉદ્યમ ન કરતાં
શાંત રહો છો. "

નારદ કહે છે:—દૈત્યના રાજા પ્રહ્લાદે આ પ્રમાણે મહામુ-
નિને પ્રશ્ન કર્યો, એટલે તેની વાણીરૂપી અમૃતને આધીન થઇ
ગયેલા મુનિએ મુખ મલકાવી તેના પ્રત્યે આપ્રમાણે કહ્યું.

બ્રાહ્મણ કહે છે:—“ હે દૈત્યરાજ ! આર્ય લોકોમાં માન પામેલા
તમે મનુષ્યોને આ લોકમાં પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિથી કયાં સ્થાનો
મળે છે, તે સર્વ આત્મજ્ઞાનવડે જાણો છો, કારણે જાગવાનું નારા-
યણદેવ, શુદ્ધ લક્ષિતથી તમારા હૃદયમાં વિરાજે છે અને સૂર્ય
જેમ અંધારાનો નાશ કરે છે, તેમ તે કેવળ લક્ષિતથી અજ્ઞાનનો
નાશ કરે છે. તથાપિ હે રાજા ! હું સાંભળ્યા પ્રમાણે તમારા
પ્રશ્નનોનો ઉત્તર આપું છું. જેઓ પોતાનાં અંતઃકરણને શુદ્ધ
કરવાની ઇચ્છા રાખતા હોય તેમણે આપની સંલાવના કરવી
જોઈએ. સંસારના જન્મ-મરણરૂપી પ્રવાહને વહેનારી તૃષ્ણા કે,
જે પેટ પૂગતી કામનાઓથી પણ ધરાવી નથી, તે તૃષ્ણાએ મારી
પાડે નાના પ્રકારનાં કર્મો કરાવી મને અનેક યોનિમાં વારા
ફેરતી નાંખે છે. તે હું કર્મોવડે લટકતો લટકતો દૈવેચ્છાથી
આ લોકમાં આ મનુષ્યદેહમાં આવ્યો છું કે, જે મનુષ્યદેહ પુણ્ય
કરવાથી સ્વર્ગ આપે છે, પાપ કરવાથી નીચ યોનિ આપે છે,
પુણ્યપાપના મિશ્રપણાથી મનુષ્યયોનિમાં જન્મ આપે છે અને

નિવૃત્તિપણથી મોક્ષ આપે છે. સ્ત્રીપુરુષો મનુષ્યાવતાગ્રમાં પણ સુખ મેળવવા માટે તથા દુઃખ દૂર કરવા માટે અનેક ઉપાયો કરે છે, તો પણ તેઓને તેઓની ધારણાથી ઉદ્ધતુ ફળ મળે છે, તે જોઈને હું નિવૃત્તિમાર્ગને એવું છું સુખ એ આ જીવનુ સ્વરૂપ છે અને સર્વ ક્રિયાઓ બંધ પડ્યા પછી તે પોતાની મેળેજ પ્રકાશે છે. 'લોગો મનોરથોથી કંઈપણ છે અને નાશવત છે,' એમ જાણીને હું નિઃશયી બેસી રહું છું અને પ્રાગ્જ્ઞને લીધે મળતા લોગો લોગવું છું પોતાનો સુખરૂપ પુરુષાર્થ પોતાને વિષેજ છે અને દ્વૈત પદાર્થ પણ મિથ્યા છે, છતાં પણ પુરુષ તેને વિસરી જઈને સસારના ભયકર પ્રવાહમાં પડે છે જેમ કોઈ અજાણ્યો મનુષ્ય સેવાળથી દકાયલા ખરા પાણીને છોડી દઈને, પાણી પીવાની ઇચ્છાથી ઝાઝવાના પાણી તરફ દોડે છે, તેમ 'પોતાનાં સ્વરૂપ વિના બીજે ઠેકાણે સુખ છે,' આમ જાણનારો અજ્ઞાની પુરુષ ખરા સુખને છોડીને વિષયો તરફ દોડે છે ભાગ્યહીન પુરુષો દેવાધીન દેહાદિક પદાર્થોથી સુખ મેળવવાની તથા દુઃખ દૂર કરવાની ઇચ્છાથી, જે જે ક્રિયાઓ કરે છે તે તે સર્વ ક્રિયાઓ નિષ્ફળ થાય છે આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક તથા આધિદૈવિક દુઃખોથી કોઈપણ દિવસ નહિ છૂટનારા અને મરણ-ધર્મવાળા પ્રાણીને મહાકષ્ટથી કોઈ વખત કદાચ ધન કે સુખ મળે, તો પણ તેનાથી શું? હું તો ધનવંતોને પણ દુઃખ દેખું છું, કારણ કે તેઓ લોભીયા હોય છે, મનને વશ હોય છે, ભયને લીધે રાત્રે તેઓને નિદ્રા આવતી નથી અને તેઓ દિવસે પુત્રાદિકની મર્વની શકારાળે છે પ્રાણુવાળાને તથા ધનવાળાને સજથી, ચોરથી, શત્રુથી, પોતાના મનુષ્યોથી, પશુથી, પક્ષીઓથી, યાચકોથી, કાળથી તથા પોતાથી પણ નિત્ય ભય રહે છે મનુષ્યોને જેની તૃષ્ણાથી શોક, મોહ, ભય, ક્રોધ, પ્રીતિ, દીનતા તથા પરિશ્રમ વિગેરે થાય છે, તે પ્રાણ અને ધનની તૃષ્ણાનો વિદ્વાનોએ ત્યાગ કરવો

જોઈએ. આ લોકમા મધમાખી તથા અજગર, એ જે અમારા મોટા ગુરુ છે એના ઉપદેશથી અમે વૈરાગ્યને તથા સતોષને પામીએ છીએ હું મધમાખી પાસેથી સર્વ વિષયોમાં વૈરાગ્ય રાખવાનું શિખ્યો છું મધમાખી મહા હુબથી મધ એકડું કરે છે, તે મધ બીજા લોકો જેમ મધમાખીને ઉડાડીને છીનવી લે છે તેમ મનુષ્ય પણ એક મનુષ્યે મહાકષ્ટથી જે ધન મેળવ્યું હોય તે ધનને તેના મેળવનારાને મારી નાખીને હુરી જાય છે. હું કંઈ પણ કામકાજ કરતો નથી અને દૈવેચ્છાથી જે કંઈ મળે છે, તેટલાથી સતોષ માનું છું જે મળતું નથી તો હું બલશાળી અજગર પેઠે ઘણા દિવસો સૂખી સૂઈ રહું છું. કોઈ દિવસે થોડું તો કોઈ દિવસે વધારે, કોઈ દિવસે સ્વાદવાળું તો કોઈ દિવસે સ્વાદ વિનાનું, કોઈ દિવસે ઘણું શુણ્ણવાળું, તો કોઈ દિવસે શુણ્ણ વિનાનું અજા આઈને ફેડુંનું ચેષણું કરું છું કોઈ દિવસે શ્રદ્ધાથી મળે છે તો કોઈ દિવસે અપમાનથી પણ મળે છે, તે પ્રમાણે મળતા અગ્રને ખાઈ લઉં છું, અને લોજન કર્યા પછી દૈવેચ્છા પ્રમાણે દિવસે અને રાતે હરકોઈ સ્થાનમા પડયો રહું છું. પ્રારબ્ધ કર્મનો ઉપલોગ કરનારો અને જે મલે તે ઉપર સતોષ રાખનારો હું દેશમી, સુતરાઉ, ચામડાં, ચિથરાં, વઢકલ અથવા તો બીજા પણ જે કંઈ વસ્ત્ર મળે છે, તેનાથી અગ દાકું છું કોઈ વખતે ધરતી ઉપર ખડ, પાદડા, પથ્થર કે રાખ ઉપર સૂઈ રહું છું કોઈવાર પરની ઇચ્છાથી મહેલમા પલંગ ઉપર બીછાવેલી તળાઈ ઉપર સૂઉં છું. કોઈવેળા નાહી, શરીર ઉપર ચદનનો લેપ કરી, મારા સારા વસ્ત્રો અને આભૂષણો પહેરી, રથમા, હાથી ઉપર કે ઘોડા ઉપર બેસીને ફરવા નિકળું છું અને કોઈ વેળા વૃક્ષની પેઠે નાગોજા ફર્યા કરું છું પરસ્પર ઉલટા સ્વભાવવાળા લોકોની હું નિંદા કરતો નથી, તેમ તેમની સ્તુતિ પણ કરતો નથી. હું તો માત્ર સર્વનું કલ્યાણ થાય અને સર્વની

પરમાત્મામાં એકતા થાય, એવી ઇચ્છા રાખું છું. સત્યસ્વરૂપ જાણુ-
નારા મુનિએ જોઈને મનોવૃત્તિમાં હોમવો, મનોવૃત્તિને પદાર્થોના
વિભ્રમવાળા મનમાં હોમવી, મનને અહંકારમાં હોમવું, અહંકારને
મહત્ત્વદ્વારા માયામાં હોમવો, અને તે માયાને સ્વસ્વરૂપના અનુ-
ભવમાં હોમવી અને પછી એ જ્ઞાની એવા મુનિએ સર્વ ક્રિયાનો ત્યાગ
કરી પોતાના અનુભવવડે સ્વસ્વરૂપમાં રહીને સર્વથી વિરામ પામવું.
મારું આચરણ આ રીતે અત્યંત શુભ તથા લોક અને શાસ્ત્રથી
વિરોધ છે, તો પણ આપ લગવાનના પ્રિય પાત્ર છે, તેથીજ મેં તમારી
આગળ એ વર્ણવી બતાવ્યું છે.

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૮ માં સંપૂર્ણ.

ભક્તિપ્રકરણ.

અધ્યાય ૧ લો.

મુમુક્ષુને ઉપદેશ. (૧૧-૧૦).

શ્રીભગવાનુવાચઃ—

મયોદિતેષ્વચહિત સ્વધર્મેષુ મદાશ્રય ।

ઘર્ણાશ્રમકુલાચારમકામાત્મા સમાચરેત્ ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાનુ જોડ્યા - મુમુક્ષુએ મે પંચરાત્રાદિક શાસ્ત્રોમાં કહેલા વૈષ્ણવના ધર્મોમાં સાવધાન રહીને, મારો આશ્રય કરીને, તે ધર્મોમાં વિરોધ આવે નહીં તેમ વર્ણના અને આશ્રમના આચારો પાળવા શુદ્ધ અંત કરણવાળા પુરુષે વિષયોમાં લેઓનું મન લાગી રહેલું છે એવા દેહધારીઓ. વિષયોને મત્ત્ય માનીને લે લે કાર્યોના આરંભ કરે છે, તેમને તે તે કાર્યોમાં વિપરીત ક્ષણ થાય છે, તે જોયા કરવાં, કે જેને લીધે નિષ્કામપણું મળે ધર્મિયોથી લે લે વિષયો જાણવામાં આવે, તે તે વિષયો મિથ્યા છે, કાગળ કે તેઓ અનેક પ્રકારના હોય છે લે લે પદાર્થો અનેક હોય છે તે તે પદાર્થો નાશવંત હોય છે દૃષ્ટાંતમાં જેમ મનથી ઉત્પન્ન થતાં સ્વપ્નો અને મનોગ્યો અનેક પ્રકારનાં હોવાથી મિથ્યા છે; આવાં અનુમાનો કગ્વાથી પણ નિષ્કામપણું થાય છે. મારી ભક્તિમાં પગથણ

રહેનારા પુરુષે સકામ? કર્મો ત્યાગ કરવાં અને નિષ્કામ એવાં નિત્ય તથા નૈમિત્તિક કર્મોજ કરવાં, અને આત્મતત્ત્વમા ઘરાણા રીતે પ્રવૃત્તિ થયા પછી તે નિત્ય અને નૈમિત્તિક? કર્મોના પણ આદર કરવો નહીં. વળી મારામા પરાયણ થયેલા પુરુષે નિત્ય અદ્વિસાદિક યમો આદરથી સેવવા અને આત્મજ્ઞાનમા વિરોધ આવે નહીં તેમ સ્નાનાદિક નિયમો પણ પાળવા તથા મને જાણનારા, મારાદેય તથા શાંત શુભવાળા શુભની ઉપામના કરવી. શુભેવા કરનારા પુરુષે સરળ રહેવું, મત્સરનો ત્યાગ કરવો, આજસનો ત્યાગ કરવો, શ્રીપુત્રાદિક ઉપર મમતા રાખવી નહીં, શુભ ઉપર ગાઢ પ્રેમ રાખવો, વ્યગ્રતાથી દૂર રહેવું, મંત્ર વગુ જાણવાની ઇચ્છા ગમવી, ઇર્ષ્યા રાખવી નહીં, વ્યર્થ ખોસવું નહીં, શ્રી, મંતાન, ધર, ક્ષેત્ર, કુટુંબી તથા ધન વિગેરેમા ઉદાસીન રહેવું તથા એવો વિચાર કરવો કે, “ સર્વ શરીરમાં આત્મા એક હોવાથી મર્વને પોતાના શ્રીપુત્રાદિકથી જે સુખ મળે છે, તે સુખ મનેજ મળે છે. માટે મારા શ્રીપુત્રાદિક ઉપર મારે શામાટે મમતા રાખવી ? ” આવો વિચાર

૧ કર્મજ મુદ્ધિયુક્તા દિ ફલ ત્યક્ત્વા મનીષિન ।

જન્મવધવિનિર્મુક્તા પદ મન્સ્યન્ત્યામવમ્ ॥

અર્થ:—સારી બુદ્ધિવાળા માની લોકો, કર્મવાળા હોવાની ઇચ્છા છોડી જન્મમરણના દેરામાથી છુટવા પ્રવૃત્ત કરે છે, અને તેમાથી મુક્ત થઈને ઉપવરણિત શ્રેષ્ઠ એવા મોક્ષપદને મેળવે છે
ગીતા

૨ મોક્ષાર્થો ન પ્રપત્તૈત તત્ર કામ્યનિર્વિદ્યો ।

નિત્યનૈમિત્તિકૈ કુર્યાત્ પ્રત્યવાયમિહાસયઃ ॥

અર્થ:—મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છાવાળાએ સકામ અને નિર્વેધ કર્મો કરવા પ્રવૃત્ત થવું નહીં, પણ પ્રત્યવાય ન થાય માટે નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મો કરના રહેવું
સ્મૃતિ.

કરીને સ્ત્રીપુત્રાદિક ઉપર ઉદાસીન રહેવું અને શુરુસેવા કરવી.
 “ જેમ બાળવાનાં કાષ્ઠોથી તેને બાળનારો અગ્નિ જૂદો છે, તેમ સ્થૂલ
 તથા સૂક્ષ્મ દૃશ્ય દેહથી તેનો દ્રષ્ટા આત્મા જૂદો છે, તથા જેમ
 પ્રકાશ એવાં કાષ્ઠોથી તેનો પ્રકાશ કરનારો અગ્નિ જૂદો છે, તેમ
 જડ એવા સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ દેહથી તેને જણાવનારો સ્વયં પ્રકાશ
 આત્મા પણ જૂદો છે. ” આવા વિચારોથી આત્માને દેહાદિકથી જૂદો
 જાણવો, કે જેના જ્ઞાનથી સ્ત્રીપુત્રાદિક ઉપરની મમતા મટીને ઉદાસીન
 પાતું રહે. “ જેમ લાકડામાં અદર પેઠેલો અગ્નિ લાકડાને લીધે
 નાશ પામે છે, ઉત્પન્ન થાય છે, નાનો દેખાય છે, મોટો દેખાય છે,
 તથા અનેક પ્રકારનો લાગે છે, પરંતુ તે સર્વ શુણ્ણ પોતાથી થયેલા
 નથી, તે પ્રમાણેજ દેહની અદર રહેલો આત્મા પણ દેહને લીધેજ
 અનિત્યતા આદિક દેહના શુણ્ણને અનુભવે છે, પરંતુ તેના પોતાના
 તે શુણ્ણ નથી; આત્મા નિત્ય, અનાદિ, સુક્ત તથા એક છે, ત્યારે
 દેહ નાશવંત, ઉત્પન્ન થયેલો, બદ્ધ અને અનેક છે, માટે આત્મા
 દેહથી જૂદો છે. અગ્નિને તો કાષ્ઠની સાથે સંબંધ હોવાથી કાષ્ઠના
 ધર્મો પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ આત્મા તો અસંગ હોવાથી તેને દેહ
 અથવા તો દેહના ધર્મ સાથે કેમ સંબંધ થટે ? અને સંબંધ
 થયો હોય તો તે સંબંધની નિવૃત્તિ કેમ થઈ શકે ? ” આવી દેટલા-
 એક શંકા કરશે, પરંતુ તે શંકા નિર્મૂળ છે, કારણ કે આ સ્થૂલ
 સૂક્ષ્મ દેહ ઇશ્વરને આધીન રહેનારા માયાના શુણ્ણથી રચાયેલો છે,
 તે દેહને વિષે ‘ હુ ’ પદને લીધે જીવને સંસાર થયેલો છે, તે
 આત્મવિદ્યાથી એટલે સ્વસ્વરૂપના જ્ઞાનથી મટે છે. એટલા માટે
 કાર્યકારણના અમુદાયરૂપ દેહમા રહેલા, નિર્વિશેષ તથા પર

૧ દેહાત્મશુદ્ધિ પાપ ન તદ્વેષ્યવોદિતિ ॥

અર્થ—જડ દેહજ આત્મા છે એવી ભુદ્ધિ થતા રૂપી જે પાપ છે તે
 કાઠી ગોહત્યાના પાપથી પણ અધિક પાપ છે.

એવા આત્માને જાણવાની ઇચ્છાથી મારી રીતે જાણીને આ દેહ-
દિકમાં થયેલી સત્ય શુદ્ધિનો સ્થૂલમૂઢમ વસ્તુના વિચારથી ત્યાગ
કરવો. ઉપનિષદમાં ગુરુને નીચલી અરણી કહેલી છે અને શિષ્યને
ઉપરની અરણી કહેલી છે, અને ઉપદેશરૂપી મધ્યના મથન કરવાના
ઠાંઠમાંથી બ્રહ્મવિદ્યારૂપી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે અગ્નિ પરમ
સુખ આપે છે. કુશલ ગુરુએ શિષ્યને અર્પણ કરેલી અને કુશલ
શિષ્યે મંચાદન કરેલી એ બ્રહ્મવિદ્યા અત્યંત પવિત્ર છે. તે બ્રહ્મ-
વિદ્યા શુદ્ધોના કાર્યરૂપ સંસારનો તથા જોઓમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું
આ જગત્ જીવને સંભારમાં જન્મમરણ કગવે છે, તે શુદ્ધોને
પણુ ખાળી નાંખીને લોકડાં વિનાના અગ્નિની પેઠે પોતે પણુ શાંત
થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે કાર્ય, કારણ અને વિદ્યાનો અંતરાય ન
રહેવાથી જીવ સાક્ષાત્ પરમાત્મરૂપ થઈ જાય છે.

ઇતિ લક્ષ્મિપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧ લો સંપૂર્ણ.

१ ગુર્મ્મદ્વા ગુર્મ્મર્વિગ્નુર્મ્મદ્વૌ મહેશ્વરઃ ॥

અર્થ:—ગુરુજ બ્રહ્મા, ગુરુજ વિષ્ણુ અને ગુરુજ મહેશ્વર છે.

સુરગીતા.

અધ્યાય ૩ નો

મદ્ગુરુનો આશ્રય કેમ કરવો ? (૧૦ ૮૭)

શ્રવત્ય ઝલુ—

વિચિત્રહૃદયીકાયામિરદાન્તમનસ્તુરણ ।

યદ્દહ્યતતિયતુમતિલોભમુપાયસિદ્ધ ॥

અયસનશતાવિતા સમવહાય ગુરોમ્પરણ ।

યથિજ્ઞસ્વાજસત્યહૃતકર્ણધરાજલધો ॥ ૨૦ ॥

“ પરમાત્માના નવરૂપને જાણવા માટે જિજ્ઞાસુએ પોતાની પાસે કંઈ ન હોય તો યદાકાલં પણ હાથમા લઈને, પ્રહ્લાનિષ્ઠ વેદવેદા ગુરુની પાસે જવું, ’ કાન્ધુ કે “ આચાર્યવાળો’ પુરુષ પરપ્રહ્લાને બોલે છે ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિવચનાનુમાન શ્રુતિઓ મદ્ગુરુનો આશ્રય કરવા માટે કહેલી ન્તુતિ કરે છે

શ્રુતિઓ મહે છે—હે જન્મરહિત હૃદયર ! જે પુરુષો ગુરુના ચરણોના આશ્રય લીધા વિના ઇદ્રિયો અને પ્રાણને છૂતનાન પોત્રીધી વશ થઈ શકે નહીં તેવા મનરૂપી ઘોરાને વશ કરવાનો પ્રયત્ન કંઈ છે, તેઓ પોતાના ઉપાયોમા મુઝાઈ જઈને નેકટો હુ ખોદી બ્યાકુલ થઈ પડે છે અને વાણીઆઓ

૧ તદ્વિજ્ઞાનાર્થં સ ગુરુમેવાભ્યષ્ટછન્દમિત્થાપિ ધર્મિત્રય વ્રહ્મનિષ્ઠમ્ ॥

અર્થ—પ્રહ્લાજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની હિન્મત્વાળા પુરુષો હાથમા સમિધ લઈને પશુ વેદને જાણના પ્રહ્લાનિષ્ઠ ગરુને ધરણે જવું શ્રુતિ

૨ આચાર્યવાન્ પુરુષો વદઃ । આચાર્યવાળો પરુષ પરપ્રહ્લાને બોલે છે

જેમ મસુદમાં ખારવાનો આશ્રય ન કરવાથી અત્યંત દુઃખ પામે છે, તેમજ તેઓ પણ આ જન્મમરણરૂપી સંસારસિંધુમાં અત્યંત દુઃખ પામે છે

તમારી સેવા કરનારા ભક્તજનોને મર્વ સુખોના મ્થાનરૂપ એવા આપ પરમાનંદ આત્માના લાલ થયા પછી, પોતાના કુટુંબીઓ, પુત્ર, દેહ, ધન, ઘર, પૃથ્વી, ગ્રાણ્ય અને રથો વિગેરે અતિ તુરંચ એવાં સુખસાધનો શા ઉપયોગમાં આવે છે ? કાંઈ પણ ઉપયોગમાં આવતાં નથી પરંતુ પરમાર્થસુખને ન જાણનારા અને તેને લીધેજ ઝીની સાથે ગ્હીને ગતિસુખમાં પ્રવૃત્તિ કરનારા પુરુષોને પોતાની એજેજ નાશ થનારા સાગ વિનાના આ સંસારમાં પોતાના કુટુંબી વિગેરે કાંઈ પદાર્થ સુખ આપે છે ? કાંઈ પણ આપતો નથી, અર્થાત્ સ્વજનાદિકતુ સુખ નાશવત અને નિમાગ હોવાથી પરિણામે દુઃખદાયી છે 'આમ સમજીને તમારું ભજન કરવું યોગ્ય છે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ગુરુના ઉપદેશથી આત્મ તત્ત્વ જાણીને માગસારના વિવેક વડે મર્વ વસ્તુ ઉપર વૈગમ્ય માનીને મહાત્મા પુરુષોના સગથી તેજ પરબ્રહ્મને સારી રીતે યુક્તિઓ પૂર્વક મનમાં ધારણ કરવા માટે તે મુનિઓ લીધોમાં કરે છે.

જેઓ મદરહિત છે, જેઓના અત કરણમાં આપના ચગ્લાગવિદ બિગળે છે તથા જેઓના ચગ્લતુ જલ મનુ થોના પાતકોને નાશ કરે છે, એવા ઋષિલોકે પણ સત્સંગ

૧ સત્સંગત્વે નિસ્સંગત્વ નિસંગત્વે નિર્મોહત્વમ્ ।

નિર્મોહત્વે નિશ્ચલત્ત્વ નિશ્ચલત્ત્વે જીવન્મુક્ત ॥

આચાર્ય.

અર્થ માટે ૬૦ મા પેજની નોટ જુઓ

માટે પૃથ્વી ઉપર પુણ્યકારક ઘણા તીર્થોને તથા ભગવાનનાં મંદિરોને અને ભગવાનના પવિત્ર સ્થાનોને નેચે છે, પરંતુ પુરુષોના વિવેક, ઐર્શ્ય, ક્ષમા, દયા, શાંતિ વિગેરેનો નાશ કરનારા ઘરોને સેવતા નથી હે પ્રભો ! જે ઋષિઓ નિત્ય, સુખસ્વરૂપ અને આત્મરૂપ જે તમે, તેને વિશે એકવાર પણ મનને ધારણ કરે છે, તેઓ પણ વિવેકાદિકનો નાશ કરનારા ઘરનું સેવન કરતા નથી, ત્યારે મહા સમર્થ ઋષિઓ તો કેમજ ઘરનું નેવન કરે ? માટેજ મનુષ્યે તદ્દશુરોના આશ્રય કરી પંચાનન્દરૂપ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવા

ઇતિ ભક્તિપ્રકરણમા અધ્યાય ૨ ને મંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૩ ને.

સદ્ગુરુ પાસેથી શુ શિખવું ? (૧૧-૩)

પ્રશ્ન ઉત્તર—

તસ્માદ્ગુરુ પ્રપચેત તિહાસુ શ્રેય ઉત્તમમ્ ॥

શાન્દે પરે ચ નિષ્ણાત બ્રહ્મણ્યુપદામાશ્રયમ્ ॥ ૨૧ ॥

યોગેશ્વર પ્રશુદ્ધ કહે છે—ઉત્તમ પ્રતિનુ કલ્યાણ કેમ ધાય ? તે બલુવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષે વેદમા નિપુણ હોવાથી સશય ટાળનારા તથા અપરોક્ષાનુભવ કરવાથી શિષ્યોના મનમા પોતાનો ઉપદેશ દૃઢ રીતે જોનાડનારા અને અજાધ શાંતિવાળા ગુરુને

શબ્દો જવું અને શુ ઉપગ્ર આત્મભાવની અને ઇષ્ટદેવની^૧ ભાવના કરીને નિષ્કપટ લક્ષિની તેમની પાસેથી ભગવદ્ભોજ^૨ શિખવા, કે જે ધર્મોથી આત્મરૂપ તથા લક્ષ્મીને પોતાનું સ્વરૂપ આપનારા ભગવાન પ્રમત્ત થાય છે પ્રથમ મનમાં સર્વ વિષયો ઉપગ્ર વેગગ્ર ભાવવો, સાધુ પુરુષોનો અભાગમ—સંગ કરવો, પોતાનાથી હીન પ્રાણી ઉપગ્ર દયા કરવી, નમાનની બાથે મિત્રતા કરવી, ઉત્તમોની આગળ નમ્રતા ગમવી, માટી અને જલ વિગેરેથી શરીરની પવિત્રતા ગમવી, મરણતા આદિથી મનની પવિત્રતા ગમવી, સ્વધર્મનું આચરણ કરવું, ક્ષમા, વૃથા ભાવણનો ત્યાગ, પેદપાદ વિગેરે, સંકલ્પતા, ઋતુસમયે પોતાની ઓસાથે સમાગમ, બ્રહ્મચર્ય, પ્રાણિમાનનો અદ્રોહ, અને મુખદુષ્ણ અને ટાંકતડકાથી હૃદય શોકરહિત થતા શિખવું ‘સર્વ પદાર્થોભા સત્ તથા ચિત્તરૂપે આત્મા રહેલો છે,’ આવો વિચાર કરતા શિખવું ‘ઇશ્વર તેઓમાં નિયતા રૂપે રહેલા છે,’ આવો વિચાર કરતા શિખવું એકાત્મા રહેવાની ટેવ પાળવી, ધર્મ આદિકલુ અભિમાન છોડી દેવું, એકાત્મન્યતામાં પડેલા ચીથરા અથવા તો શુદ્ધ વસ્તુ વસ્તુ પહેરવા, અને જે કંઈ મળે તેટલા ઉપગ્ર મતોષ ગમવો ભગવાનનું પ્રતિપાદન કરનારા શાસ્ત્રા ઉપગ્ર શ્રદ્ધા ગમવી, ધીર શાસ્ત્રોની નિંદા કરવી નહીં, પ્રાણાયામથી મનને દંડ આપવો, મોનથી વાણીને દંડ આપવો તથા યથાર્થ ભાવણ કરવાની, અત કરણનો નિમ્ન કરવાની અને

૧ યસ્ય દેવે પરા મર્તિર્યયા દેવે તથા ગુરો ।

અર્થ —જો પ્રમાણે પરોશ્વર પ્રત્યે ભક્તિ હોય છે તે પ્રમાણે શુ પ્રત્યે ભક્તિ રાખવી

ગુરુગીતા

૨ નૈશ્વ તૈર્જન મનિહાપનેયા પ્રોક્તાઽર્ચ્યેનૈવ સ્નાનાય પ્રેષ્ટ ॥

અર્થ —મહાતાન તક વિતર્ક કરવાથી પ્રાપ્ત થતું નથી પણ ગુરુએ ઉપદેશ કરવાથી તેનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે

શ્રુતિ

ઇન્દ્રિયોનો પણ નિવૃત્ત કરવાની ટેવ ગળવી અદ્ભુત કર્મો કરનાર
 શ્રીહરિના જન્મ, કર્મ તથા શ્રુતો સાલણવા તેમનું પ્રીતન કરવું,
 તેમનું ધ્યાન કરવું તથા ભગવાન નિમિત્તે જ નર્વ કર્મ કરવા
 યજ્ઞ, દાન, તપ, જપ, સદાચાર, ગ્રંથ, પુષ્પાદિ પોતાના પ્રિય
 પદાર્થો અને સ્ત્રી, પુત્ર, ઘર તથા પ્રાણુ-એ નર્વ દાનપણાથી ઇશ્વરને
 અર્પણ કરતા શીખવું આ રીતે ભગવાન જ જોડોના આત્મા તથા
 નવામી છે એવા મનુષ્યો ઉપર નેહુ કરવો, ન્યાયર જ ગમની
 સેવા કરવી, મનુષ્યોમા પણ નવધર્મનિષ્ઠ મનુષ્યોની વિશેષ સેવા
 કરવી અને તે કરતા પણ વૈષ્ણવ જનની અધિક સેવા કરવી
 પરસ્પરમા ભગવાનના પવિત્ર યશની કથા કરવી, યથોવર્ણનથી
 મનને જન કરવું, તેમ જ પરસ્પર મુખની તથા હૃદયની નિવૃત્તિ
 પણ કરી લેવી આ પ્રમાણે વર્તનાર તથા પાપના પુજનો નાશ
 કરનાર ભગવાનનું નમરણ કરનાર તથા કરગવનાર ભક્તોના શરીરમા
 નાધનભક્તિથી પ્રેમવક્ષણા ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ભક્તિથી
 ભક્તોના શરીરમા રોમાન્ન ઉભા થાય છે વળી આવા અવોકિક
 ભક્તો કોઈવેળા ભગવાનનું નમરણ કરતા રહે છે, કોઈવેળા હસે
 છે, કોઈવેળા પ્રનમ્ન થાય છે, કોઈવેળા પરસ્પર વાનો કરે છે,
 કોઈવેળા નાચે છે, કોઈવેળા ગાય છે કોઈવેળા ભગવાનની
 વીણાનું અનુકરણ કરે છે અને કોઈવેળા તદાકાં ધવાથી શાત થઈને
 મોન ધારણ કરે છે આ રીતે ભગવાનના ધર્મો શિખરો તથા
 નારાયણમા પરાયણ રહેનો પુરુષ ભગવાનના ધર્મોથી ઉત્પન્ન થયેલી
 ભક્તિના પ્રભાવથી દુન્નર એવી માયાને પણ પરિશ્રમ વિના
 તની લાય છે

ઇતિ ભક્તિપ્રકરણમા અધ્યાય ૩ ને ન પૂર્ણ

અધ્યાય ૪ થો.

હરિભક્તિ વિના જીવનની નિષ્ફળતા. (૨-૩).

જ્ઞાતક ઉવાચ:—

एतच्छुभ्रपतां विद्वत्सूतं मोर्हसि भाषितुम् ॥

कथा हरिकयोदकाः सतां ह्युः सदसि ध्रुवम् ॥ २४ ॥

શૈનક કહે છે:—હું વિદ્વન્ સૂત ! સાંભળવાની ઇચ્છાવાળા અમને તમે કહેવાને યોગ્ય છો, કારણ કે સત્પુરુષોની અભામાં પરિણામે જેમાં ભગવાનની કથાઓ હોય એવી કથાઓજ અવશ્ય થાય છે. તે પાંડવના પૌત્ર મહારથી પરીક્ષિત રાજા મોટા ભગવદ્-ભક્ત હતા, જેણે બ્રાહ્મક અવસ્થામાં ગમકડાંઓ સાથે રમતી વખતેજ શ્રીકૃષ્ણની પૂજાગ્રાપી કીડાને અંગીકાર કરી હતી. વળી શુકદેવજી પણ ભગવાન વાસુદેવના ભક્ત હતા, માટે તે જાનનેતા સંવાદ અમને કહેા; કારણ કે સત્પુરુષના સમાગમમાં મહાકીર્તિ-વાળા ભગવાનના ગુણોની ઉદાર (મોટી) એવી કથાઓ થાય છે. સૂર્યના ઉદયથી આરંભીને અસ્ત થતા સુષીમા પુરુષોને જે ક્ષણ, ઉત્તમ કીર્તિવાળા ભગવાનની કથામાં જાય છે, તે વિના પુરુષોનાં યાત્રીના આયુષ્યને તે સૂર્ય વૃથા હરી જાય છે કેવળ જીવન ધારણ કરવું અથવા શ્યામોન્મદ્ધાસ લેવા એ મનુષ્યના આયુષ્યનું ફળ નથી જો તેમ હોય તો શું વૃક્ષો જીવતાં નથી ? શુ ધમણો શ્વાસ લેતી નથી ? તથા ણીજાં ગામના પશુઓ પણ આહાર વિહાર કરતાં નથી ? કરે છે, પણ શ્રીહરિનું નામ જેના કાનમાં કોઈ પણ દિવસ આસ થયું નથી, તે પુરુષ પશુ, કૂતરાં, બુડ, ઉંટ,

તથા ગધેડા સમાન છે. જે પુરુષના કાનડૂપી પડીઆઓ ભગવાનના પરાક્રમનું પાન કરતા નથી, તેને ખેદ સાથે કહેવું પડશે કે, તે વૃથા દરના સમાન બહુવા. તથા હે સૂત ! જે પુરુષની છલ દીર્ઘિવાળા ભગવાનની કથાઓને જાતી નથી, તે પુરુષની છલને દેડકાની છલસમાન દુષ્ટ બહુવી. પાધડી અથવા તો મુકુટથી શોભાયમાન છતાં, પણ જેનું મરતક મુકુદ ભગવાનને નમતું નથી, તેને કેવળ ભારરૂપ બહુવું. જે હાથ સુવર્ણનાં કડાંઓથી શોભાયમાન હોય, છતાં ભગવાનની મેવા કરતા ન હોય તેને શખતુલ્ય બહુવા મનુષ્યોના જે નેત્રો વિધ્યુની પ્રતિમાનાં દર્શન કરતાં ન હોય, તેને મોરખીછના ચાદલા સમાન બહુવાં. મનુષ્યનાં જે ચરણો ચાલીને ભગવાનના મંદિરમાં જતાં ન હોય, તે ચરણોને વૃક્ષના મૂળ જેવાં સમજવાં જે મનુષ્ય કોઈ દિવસ ભગવાનના ચરણારવિંદની રજને પ્રાપ્ત થતો નથી, તેને છવતાં પણ શખના સમાન બહુવો જે મનુષ્ય શ્રીવિધ્યુનાં ચરણમાં લાગેલા તુલસીના ગંધને સૂંધીને, તેનું અનુભવન કરતો નથી, તેને શ્વાસ લેતાં છતાં પણ શખના સમાન બહુવો અરેરે !!! શ્રીહરિ ભગવાનનાં નામો લેવાથી જેઓની આખમા આસુ આવતાં નથી, શરીરમાં દેગાંચ થતા નથી તથા ખીજો વિકાર પણ થતો નથી, તેનું હૃદય પાથરના જેવું નમજવું

ઇતિ ભક્તિપ્રકરણમા અધ્યાય ૪ થો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૫ મો.

લક્ષિતની શ્રેષ્ઠતા. (૧૨-૧૪).

ઉદ્યત ઉવાચ:—

વદતિ કૃષ્ણ શ્રેયાંસિ વહ્નિં બ્રહ્મવાદિન ।

તેષાં વિકલ્પપ્રાધાન્યમુતાહો એકમુણ્યતઃ ॥ ૧ ॥

ભવતોદાહૃતઃ સ્વામિન્મખ્તિયોગોઽનપેક્ષિતઃ ॥

નિરસ્ય સર્વતઃ સગ ચેન ત્વરયાવિશેષ્મનઃ ॥ ૨ ॥

ઉદ્યત કહે છે:—હે પ્રભો! વેદ જાણનારાઓ ધણાં માધનો કહે છે, તો તે પ્રત્યેક સાધનોને મુખ્ય જાણવાં કે, તેઓમાં એક સાધનને મુખ્ય જાણવું? હે સ્વામિનૃ! આપે કહ્યું કે નિષ્કામ એવો લક્ષિતયોગ ઉત્તમ માધન છે, કે જેને લીધે સર્વ ઉપરથી આમ-ક્ષિતને ઉઠાડીને આપને વિષે મન પ્રવેશ કરે, પણ જીજ્ઞાસો વળી જીજ્ઞાં માધનો કહે છે, માટે હું પૂછું છું કે, પ્રત્યેક સાધનો ફળ આપવામાં મુખ્ય છે કે, કેટલાંએક સાધનો મુખ્ય છે અને કેટલાંએક સાધનો જાણ્ય છે? પ્રત્યેક માધનો જો ફળદાયી છે, તો તે સર્વે સમાન ફળ આપે છે કે ઓછાં વધતાં ફળ આપે છે? આનો ઉત્તર આપો.

શ્રીભગવાન્ જવાબ:—લક્ષિતજ મર્વ કરતા શ્રેષ્ઠ ફળ આપે છે, માટે તે ઉત્તમ છે અને જીજ્ઞાં માધનો તો લોકોએ પોતપોતાની બુદ્ધિપ્રમાણે અજ્ઞાનથી કંઠપી કાઢેલાં છે, અને તે હુદ્ર ફળ આપે છે. કાળે કરીને પ્રલયસમયે નાશ પામેલી આ વેદ નામની વાણી મેં પૂર્વે પ્રજ્ઞાને કહી હતી, કે જે વાણીમાં મારું મનન કરાવનારો ધર્મ

રહેલો છે. તે વેદાત્મક વાણી બ્રહ્માએ પોતાના વડા પુત્ર મનુને કહી હતી અને તેમની પાસેથી ભૃગુ વિગેરે સાત મોટા બ્રહ્મર્ષિઓ શિખ્યા હતા તે પ્રજાપતિઓની પાસેથી તેઓના પુત્ર, દેવતાઓ, દાનવો, યક્ષો, મનુષ્યો વિગેરે શિખ્યા હતા. તેઓની પ્રકૃતિઓ સર્વગુણી, રજ્જુગુણી અને તમોગુણી હોવાથી ઘણા પ્રકારની હોય છે, અને તે વાસનાઓને લીધે તે પ્રાણીઓનાં જૂઠાં જૂઠાં શરીરો તથા લિંગ લિંગ બુદ્ધિઓ થયેલી છે, કે જેથી તે સર્વ લોકોએ પોતપોતાની બુદ્ધિ અનુસાર વેદના લિંગ લિંગ અર્થો કર્યા છે. આ પ્રમાણે કેટલાંએક મનુષ્યોની બુદ્ધિઓ સ્વભાવના વિચિત્રપણાને લીધે જૂદી હોય છે કેટલાંએક મનુષ્યો ભણેલાં ન હોય છતાં પણ ઉપદેશની પરંપરાને લીધે તેઓની બુદ્ધિઓ જૂદીજ હોય છે, અને કેટલાંએકની બુદ્ધિઓ વેદવિરુદ્ધ પાખંડમતને અનુસરનારી હોય

૧ ઘર્વ રજતમ ઇતિ ગુણ પ્રકૃતિસમવા ।

નિવર્જતે મહાવાહો દેદે દેહિનમમ્યયમ્ ॥

અર્થ:—હે મહાનાડુ અગ્નિ સરન, રજ અને તમ એ ત્રણે ગુણો પ્રકૃતિથીજ ઉત્પન્ન થયેના હોયને આનિનારા એવા પુરુષ આ દેહમાં બંધન કરે છે.

ગીતા.

૨ યામિમા સુષ્પિતા વાચ પ્રવદત્યવિપશ્ચિત્ ।

વેદદાદરતા પાર્થ નાન્વદક્ષીતિ યાદિન ॥

ક્ષમાત્માન સ્વર્ગપરા જન્મકર્મફલપ્રદામ્ ।

ક્રિયાવિરોધવહુલ મોર્ગધર્મ્યયતિ પ્રતિ ॥

મોર્ગધર્મ્યપ્રવચ્ચાના તયાવદ્વતચેનસામ્ ।

વ્યવચાયાત્મિકા બુદ્ધિ સમાર્થા ન વિધીયતે ॥

અર્થ:—હે પાર્થ ! વેદશ્રાવનના ઉપર ઉપરના શબ્દાર્થભાગ લીધ થઈને, તે સિવાય કશુંજ નથી એમ કહેનારા અજ્ઞાનીઓ સકામ બુદ્ધિથી સ્વર્ગનો

છે. હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ઉદ્ધવ ! આ પ્રમાણે મારી માયાવડે મોહિત બુદ્ધિવાળા પુરુષો પોતાનાં કર્મો અને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે નાના પ્રકારનાં કલ્યાણનાં સાધનો કહે છે. મીમાંસક લોકો ધર્મને; સાહિત્યશાસ્ત્રીઓ રચનાને; વાત્સ્યાયનાદિક કામશાસ્ત્રીઓ^૧

માર્ગ પ્રદર્શ કરવા પ્રવૃત્ત કરે છે, અને ભોગ, ઐશ્વર્ય મેળવવા માટે વારંવાર જન્મરૂપી કર્મકળ આપનારી ક્રિયાઓ જોમા છે એનાં વાક્યોનીજ સ્તુતિ કરે છે, પણ તે સ્તુતિરૂપ વાણીથી હણાયવા ચિત્તરાળા અને તેથીજ એવા પ્રકારનો ઉપર ઉપરનો અર્થ ફરી ભોગ અને ઐશ્વર્યમા લીન થયેલા મૂર્ખાઓની નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ સમાધિમા રિચર રહેતી નથી ગીતા.

૧ સૌશર્વર્ગે ન પ્રવર્તેત તત્ત કામ્યનિપિદ્યોઃ ।

નિમ્નનૈમિત્તિકે કુર્યાત્ પ્રત્યક્ષાવગિજ્ઞાસયા ॥

અર્થ:—મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છા કરનારે સકામ અને નિપિદ્ય કર્મ કરવા પ્રવૃત્ત થવું નહીં, પરંતુ દોષ ન લાગે એ હેતુથી નિશ્ચ નૈમિત્તિક કર્મ માત્ર કરતા રહેવું. (મીમાંસકનો મત.)

૨ વાતકીર્તિર્મનુષ્યસ્ય પુણ્યા લોકેષુ ગીયતે ।

તાવદ્વર્ણસહસ્રાણિ સ્વર્ગલોકે નહીયતે ॥

અર્થ:—જ્યાં સુધી મનુષ્યની નિર્ભળ કીર્તિ લોકોમા ગાવામા આવે છે, તેટલા હજાર વર્ષ તે સ્વર્ગલોકમા આનંદથી રહે છે.

(અલંકારશાસ્ત્રકારનો મત)

૩ શાસ્ત્રમર્યાદાત્યાગપૂર્વકં મોજનં વિપવોષમોગમેવ પુણ્યાર્થ વદન્તિ ।

મસીમૂતસ્ય દેહસ્ય પુનરાગમનં કુત ॥

તસ્માત્સર્વપ્રયત્નેન ઋણ કૃત્વા પૂતં પિવેત્ ॥ इति वचनान् ।

અર્થ:—શાસ્ત્રની મર્યાદા છોડી ભોળાન કરવું અને વિવિધ ભોગવના એજ પુણ્યાર્થ છે, એમ કેટલાક કહે છે, કારણ શરીર બળીને રાખ થવા પડી આવે તો નરકે ફરીને ત્યાંથી મળશે ? માટે અને ત્યાં સુધી કર્મ ફરીને પણ પૂત વિગેરે પી-લેવું સારું. (નાસ્તિકનો મત.)

કામને; યોગશાસ્ત્રીઓ સત્ય, દમ અને શમને; રાજનીતિ રચનારાઓ ઐશ્વર્યને; ચાર્વાકમતાનુયાયી લોકો દાનને અને લોગને તથા બીજા કેટલાએક યજ્ઞ, તપ, દાન, વ્રત, નિયમ તથા યમને પુરુષાર્થ કહે છે. આ સર્વ પુરુષોને કર્મ કરવાથી જે લોકો મળે છે, તે લોકો આદિ અને અંતવાળા, પરિણામે દુઃખદાયી, તુચ્છ આનંદવાળા અને શોકથી વ્યાપ્ત હોય છે. હે મન્ય ઉદ્ધવ ! માટે ભક્તિ સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. મારે વિષે ચિત્ત રાખનારા તથા બીજા સર્વ વિષયો ઉપર તૃણારહિત થયેલા પુરુષને મારાપર આનંદસ્વરૂપની સ્પુરણાથી જે સુખ મળે છે, તે સુખ વિષયોમા લાગી રહેલા પુરુષોને ક્યાંથી મળે ? બીજાઓને બ્યારે સર્વાધિક સુખ મળે છે ત્યારે મારા ભક્તને સંપૂર્ણ સુખ મળે છે. કેાઈપણ વસ્તુની દરકાર ન કરનારા, અંત-

૧ સત્ત્વં ચેટતે સ્વસ્થાઃ પ્રજ્ઞેર્જાનવાનપિ ।

પ્રજ્ઞતિં યાતિ ભૂતાનિ નિમ્નહં કિં કરિષ્યતિ ॥

અર્થઃ—મનુષ્ય ગમે નેતલો જ્ઞાનવાળો અને નિશ્ચયી હોય તો પણ તે પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે વર્તે છે તેમજ સર્વ જૂતમાત્ર પોતે પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે વર્તે છે, સારે આગ્રહપૂર્વક ‘અમુક કરવું નથી’ એમ તેણે નિશ્ચય કર્યો હોય તો પણ તેનો શો ઉપયોગ ?
ગીતા.

૨ મચ્છન્ન તનુધરમિતિ વ્યાપ્તિ ॥

અર્થઃ—જે દરેનું છે તે નાશવત છે એમ સમજવું

બાલપ્રબોધિની.

૩ જ્ઞાતસ્વશેષસપ્તામા વિન્દત્યા મનિ યત્સુલમ્ ।

સ વસ્યોગ્યુનદ્રમા મુસમન્નપમન્નુતે ॥

અર્થઃ—જેનું અતઃકરણ શબ્દસ્પર્શોદિ બાહ્ય વિષયોમા ગયું નથી અને જે બ્રહ્મમય થયેલ છે એવો યોગ-સુક્ત પુરુષજ્ઞ અક્ષય સુખનો ઉપભોગ કરી શકે છે.
ગીતા.

રિદ્રિયોનેા નિગ્રહ કરનારા, શાંત, અમદૃષ્ટિવાળા અને માગ ક્યાન વડેજ મનમા અતોષ ગાજનારા પુરુષને મર્વ દિશાઓ સુખકારી થઈ પડે છે. મારા વિષે મનને અર્પણ કરનારા ભક્તજનો મારા વિના ખીલત ધ્રુવાની પદવીને, ઇન્દ્રના આમનને, ચક્રવર્તિપણાને પાતાલના રાજ્યને, પોતાની મિહિરોને અથવા તો મુક્તિને, એમ કોઈપણ પદાર્થને ઇચ્છતા નથી.

ઈતિ લક્ષ્મિપ્રકરણમા અધ્યાય ૫ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૬ મો.

લક્ષ્મિયોગના પ્રકાર. (૩-૨૯)

ચૈવદ્વૈતિચાચ—

મક્તિયોગસ્ય મે માર્ગે બ્રહ્મ વિસ્તરત પ્રમો ॥ ૨ ॥

દેવહૂતિ કહે છે—હે પ્રભુ કપિલ ! લક્ષ્મિયોગ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, તેમ તમારું કહેવાનું પ્રયોજન છે, તો મને વિસ્તારથી લક્ષ્મિ યોગનો માર્ગ કહો.

શ્રીકપિલભગવાન કહે છે—હે માતા ! ઘણા માર્ગોને લીધે લક્ષ્મિમાર્ગ ઘણા પ્રકારનો કહેવાય છે, તેમ સ્વભાવરૂપી સત્ત્વ, રજઃ તથા તમની લિપ્ત લિપ્ત વૃત્તિઓવડે પુરુષોના અભિપ્રાયોમા પણ ભેદ પડે છે, અર્થાત્ પુરુષોના મ કંઠેથી પણ ગુણ પ્રમાણે લિપ્ત લિપ્ત હોય છે જેઓ કોઈને પીડા કરવાના વિચારથી, કપટ કરવાના વિચારથી અથવા તો ધરનો ઉત્કર્ષ સહન ન કરવાથી, ક્રોધ કરીને તથા ભેદદૃષ્ટિ રાખીને પ્રતિમાદિકમાં મારી

પૂજા કરે છે તેઓ ત્રણ જાતના તામનિક ભક્ત કહેવાય છે, જેઓ વિષયોની ઇચ્છાથી અથવા તો યશની ઇચ્છાથી અથવા તો એશ્વર્યની ઇચ્છાથી લેદ ગળીને પ્રતિમાદિકમા મારા પૂજન કરે છે, તેઓ ત્રણ પ્રકારના ગ્લેશુણી ભક્ત કહેવાય છે, અને જેઓ પાપ નાશ કરવા માટે કર્મો અર્પણ કરીને, 'ઇશ્વરને પ્રનમ્ર કરવા માટે ઇશ્વરનું ચળન કરવું જોઈએ, તે વિના કર્મો નિષ્ફળ થાય છે,' એમ માની તે માટે લેદહિ ગળીને મારી મૂર્તિ વિગેરેમા ભક્તિ કરે છે તે નરવશુણી ભક્ત એમ ત્રણ પ્રકારના સત્વશુણી, ગ્લેશુણી તથા તમેશુણી ભક્ત કહેવાય છે મારા શુભો સાલજતાજ ગ ગાજલની જેમ નાગગના તન્દ અવિચ્છન્ન ગતિ થાય છે, તેમ સર્વના અ તથામિત્રપ જે હું પુરુષોત્તમ તેને વિષે મનુષ્યના મનની અવિચ્છન્ન ગતિ થાય છે, તેને નિર્ગુણ ભક્તિ તમજવી આ નિર્ગુણ ભક્તિયોગનું લક્ષણમે તમને કહું જેઓ ભક્તિ કરવાની ઇચ્છાવાળા હોય છે તેઓને હું માલોખ્ય (મારી સાથે એકલોકમા વાન), સાદિ (માગ જેવું એશ્વર્ય), નામીખ્ય (મારી પાસે ગ્હેવું), સાદ્ય (મારા જેવું કપ) અને એકત્વ (માગ ત્વકપમા મળી જવું) એ આપુ છું, તો પણ તઓ મારી સેવા વિના ખીજી કંઈપણ લેતા નથી અને તેજ નિર્ગુણ ભક્તિયોગ કહેવાય છે, કે જે ભક્તિયોગથી મનુષ્ય ત્રિશુણાત્મક મ સારને ત્યાગ કરીને પરબ્રહ્મને પામે છે વળી 'શ્રદ્ધાદિકની નાથે નિત્ય નૈમિત્તિક ન્વધર્મ પાળવો, જેમા બહુ હિના ન હોય તેવી (પન્વતાનમા કહેલી) નિપ્પામ ક્રિયાઓ નિત્ય કરવી, મારી પ્રતિમા વિગેરેના નિત્ય દર્શન કરવા, તેનો ન્પર્શ કરવો, તેની પૂજા કરવી, સ્તુતિ કરવી તથા પ્રણામ વિગેરે કરવા, પ્રાણિમાત્રમા મારી ભાવના કરવી, વૈરાગ્ય રાખવો, મહાત્મા પુરુષોને બહુજ્ઞ માન આપવું, દીન ઉપર દયા કરવી, પોતાના નમાન નાથે મિત્રતા કરવી, યમ-નિયમ પાળવા, જ્ઞાન

આપનારાં શાસ્ત્રોં સાંભળવાં, મારાં નામ લેવાં, મરણતા રાખવી, માધુ પુરૂષોનો મંગ કરવો, 'આટલા ગુણો ધારણ કરવાથી મારા ભક્તનુ અંતઃકરણ સંપૂર્ણ રીતે શુદ્ધ થાય છે અને પુરુષનું શુદ્ધ અંતઃકરણ મારા ગુણો આભળતા માત્રમાજ માગ પ્રત્યે પરિશ્રમ વિના આવે છે. પવન જેને એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે જોંચી જાય છે, તે ગંધ જેમ પોતાના સ્થાનકમાંથી નાસિકાની પાસે પોતાની જોળે આવે છે, તેમ વિકારગ્રહિત તથા ભક્તિયોગમાં પરાયણ થયેલું મન પણ મારા સ્વરૂપની પાસે આવે છે. હું સર્વ પ્રાણીઓમાં મહા અંતર્યામિરૂપે રહેલો છું, છતાં મનુષ્ય મારી અવસ્થા કરીને મૂર્તિની પૂજા કરે તો તે વ્યર્થ પ્રયત્ન કરે છે એમ જાણવું. હું કે જે સર્વ પ્રાણીઓમાં આત્મારૂપે તથા મુશ્વ-રૂપે રહું છું, તેની ઉપેક્ષા કરીને જે મનુષ્ય મૂર્ખપણાથી મૂર્તિમાં મારી પૂજા કરે છે તે રાખમાજ ધી હોમે છે, એમ સમજવું. વળી સર્વની કાયામાં રહેનાર જે હું તેનો દ્રેષ કરનાર, 'અભિમાની, લેહદૃષ્ટિવાળા તથા પ્રાણીઓની સાથે વૈર કરનારા મનુષ્યનુ ચિત્ત, મૂર્તિપૂજા કર્યા છતાં પણ શાંતિ પામતું નથી. હે નિર્દોષ માતા!

૧ ધ્વાનાહમતે જ્ઞાન તત્પર સચ્ચેદ્રિય ।

જ્ઞાનં લક્ષ્મ્યા પરા શાંતિમશિરેણાધિગચ્છતિ ॥

અર્થ:—ઈન્દ્રિયનિગ્રહ કરી શુભ અને શાસ્ત્ર ઉપર અદ્વા ગમ્પી જે ભાવિદ્ધ ગે છે તેને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, અને જ્ઞાન થવાથી તેને તુલનજ મેદ્ધરૂપી શાંતિ મળે છે

મોના

૨ દેહાભિમાને ગલ્લિતે વિજ્ઞાતે પરમાત્માનિ ।

ચત્રચત્ર મનો યાતિ તત્રત્ર સમાવય ॥

અર્થ:—લેહદૃષ્ટિનું અભિમાન જ્યારે નષ્ટ થાય અને પરમાત્માનિ સાક્ષા-ત્કાર થાય ત્યારે તેથી મન જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં ત્યાં તેને સમાધિ ગ્દે છે

ભગવાન્ સંકેતયાર્ય.

મનુષ્ય નાના મોટા પદાર્થોની મામત્રી બનાવીને, તેનાથી મારી મૂર્તિની જેવા કરેતો હોય તો પણ તે બ્રાહ્મીઓની નિંદા કરેતો હોય તો હું તેના ઉપર પ્રસન્ન થતો નથી. મનુષ્ય જ્યાં સુધી મર્વ બ્રાહ્મીઓમાં વાસ કરનારા પરમાત્માને યોતાના હૃદયમાં રહેલા છે, એમ બાલુતો નથી, ત્યાં સુધી તેણે યોતાના વર્ણને અનુમરતાં કર્મો કરીને પ્રતિમા વિગેરેમાં ઇશ્વરનું પૂજન કરવું. જે મનુષ્ય યોતામાં અને પારકામાં જરાપણ અંતર ગણે છે, તે લોકદષ્ટિવાળા મનુષ્યને હું શ્રુત્યુકે બચાવે બચ ઉત્પન્ન કરું છું, માટે સર્વ બ્રાહ્મીઓમાં અતર્યામિરૂપે વાસ કરનારો જે હું તેની દાન, માન, મૈત્રી તથા સમદષ્ટિથી મનુષ્યે પૂજા કરવી.

ઇતિ ભક્તિપ્રકરણમાં અધ્યાય ૬ શ્લોકો મંપૂર્ણ.

૧ ઉદરમતર ફલેદય તસ્ય મર્વ ભવતિ ॥

અર્થ—ઈશ્વરથી હું (આત્મા) જુદો છું, એમ જે જાણે છે તેને બચ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે ને જન્મ-મરણકી વચના ફેગમા જન્મણ કર્યા કરે છે.

શ્રુતિ

૨ ભદ્રેશ મર્વભૂતાનાં યેન કરણ એવ ચ ॥

નિર્મળો નિર્ગુણ નમદુ સસુક્ષ્મ શમી ॥

સંગુષ્ટ સતત યોગી ચતાત્મા દદતિશ્રવ ॥

મર્યાદિતમનોગુરુદિયો ને મજા જ મે પ્રિય

અર્થ—કોઈપણ ભૂતમાત્રનો દેવ ન કુળા સર્વ પ્રાણિમાત્ર સાથે મૈત્રી રાખી તેમના પર દયા કરનાર, મમત્વ તથા અભિમાનરહિત, સુખદુઃખ સંગ્રહ સમજનાર, દામાસીલ, સંગુષ્ટ એનાર, યોગાનિષ્ઠ, નિત્યોદય, આત્મામાં દદ નિશ્ચય રાખનાર અને મારામાજ મન, શુદ્ધિ ગળનાર જે મારો ભક્ત છે તે મને પ્રિય છે

ગીતા.

અધ્યાય ૭ મો.

ભગવાનને લક્ષિત્ર પ્રિય છે, (૧૧-૧૨)

ઉદ્ભવ ઉવાચ:—

પતન્મે પુરુષાણ્યક્ષ લોકાણ્યક્ષ જગત્પ્રભો ॥

પ્રગતાયાઽનુસ્તાય પ્રપન્નાય ચ કથ્યતામ્ ॥ ૨૭ ॥

ઉદ્ભવજી કહે છે:—હે ભુવોના અધ્યક્ષ ! હે લોકોના અધ્યક્ષ ! હે જગત્ના અધ્યક્ષ ! આ વાત અતિ શુદ્ધ છે, માટે હું જે તમને પ્રણામ કરું છું અને તમારા ઉપર પ્રેમ ધરાવી તમારે શરણે આશ્રય લઉં, તેને આપ જો કહો. હે ભગવન્ ! તમે પરબ્રહ્મ છો; આકાશની પેઠે સર્વ સાથે અસંગ છો; પ્રકૃતિથી પર છો; ઇચ્છા પ્રમાણે જૂઠાં જૂઠાં શરીર ધારણ કરનારા આપ લક્ષ્મીની ઇચ્છાથી અવતર્યા છો, માટે ‘આપ સાધુ કોને કહો છો અને સાધુઓને આપની કેવી લક્ષિત્ર કરવી માન્ય છે?’ તે મારા પ્રશ્નનો આપ ઉત્તર આપો.

શ્રીભગવાન્ યોગ્યા:—સાધુ પુરુષમાં નિષ્ઠે પ્રમાણે બગીચા લક્ષણો હોય છે.

સાધુપુરુષનાં લક્ષણો:—પારકા દુઃખને સહન ન કરનાર, સર્વ પ્રાણીઓનો દ્રોહ ન કરનાર, ક્ષમાવાંત, સત્યવાદી, ઇર્ષ્યાદિકથી રહિત, સુખદુઃખમાં સમાન રહેનાર, શક્તિપ્રમાણે સર્વનો ઉપકાર કરનાર, વિષયોગી અશ્વોષ્ય મનવાળો, ઇદ્રિયોનો વિનય કરનાર, કોમળ મનવાળો, સદાચારી, પરિવ્રજીત, કૌટુંબી સુખને માટે કંઈપણ પ્રયત્ન ન કરનાર, મિતાહારી, શાંત,

સ્વધર્મમાં દૃઢ શુદ્ધિવાળો, માત્ર મારોજ આશ્રય કરનાર, આત્મ તત્વનું મનન કરનાર, સાવધાન, વિકારરહિત, દુઃખવખતે ધીરજ ધરનાર, ક્ષમા, તૃપ્તિ, શોક, મોહ, જરા અને મૃત્યુને પોતાને વિષે ન માનનાર, માનની ઇચ્છા ન ધરનાર, ખીલઓને માન આપનાર, ઉપદેશ કરવામાં કુશળ, કોઈને પણ નહીં ઠગનાર, હયાથીજ સર્વ કાર્ય કરનાર તથા વિવેકી જે હોય તેને સાધુ-મહાત્મા પુરુષ જાણવો.

વેદ મારું સ્વરૂપ છે અને તેણે ઉપદેશ કરેલા સ્વધર્મો પાળવાથી અત કરણની શુદ્ધિ થાય છે અને ન પાળવાથી તેમ થતું નથી, એમ જાણવા છતાં પણ તે સ્વધર્મો પ્રભુના ધ્યાનમાં વિશ્લેષ કરનારા છે, આમ ધારીને તથા ઉપર કહેલા શુભો અને દોષો જાણીને મારા કહેલા સર્વ સ્વધર્મોનો ત્યાગ કરી, જે અને જો તેને ઉત્તમ સાધુ જાણવો. હું કે જે દેશકાવાદિકના માપથી રહિત છું, મર્વનો આત્મા છું, સંનિવદાનદ છું, તેને જાણીને અથવા તો મનન આદિકથી સારી ગીતે જાણીને જેઓ એકાંત ભક્તિથી જાણે છે, તેઓને હું ઉત્તમ ભક્તો જાણુ છું. હવે હું ભક્તિનું લક્ષણ કહું છું તે સાંભળો.

ભક્તિના લક્ષણો — મારી મૂર્તિઓના તથા મારા ભક્તોના દર્શન^૧ કરવા, સ્પર્શ કરવો તથા પૂજન કરવું, વળી તેઓની નેવા કરવી, સ્તુતિ કરવી, તેઓની આગળ નરહતાથી ગ્રહેવું અને તેઓના

૧ દર્શનાદયનાદસ્ય ત્રિસક્તિકુલસયુતા ।

મજ્ઞા મુક્તિપદ યાતિ ॥ પુનસ્તત્પરાયણ ॥

અર્થ — સાધુના દર્શનથી અને મેવાથી અસાની લોકો પણ પોતાની એ વિશ્વ પેઠી સાથે મુક્તિ પામે છે, તો જેઓ અભનિષ્ઠ છે તેમને વિશે તો કેવાનુજ શું ! અર્થાત્ તેઓ તો અસ્થ મુક્તિ પામે છે

ગુણ અને કર્મોનાં વખાણ કરવાં. હે ઉદ્ધવ ! (મારી કથા સાંભળવા ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી, મારું ધ્યાન કરવું, જે કંઈ મળે તે સર્વ મને અર્પણ કરવું, દાસપણથી શરીર પણ મને અર્પણ કરવું, મારા જન્મ તથા કર્મનું વર્ણન કરવું, મારા જન્માદ્યથી આદિક ઉત્સવોને અનુમોદન આપવું, ગીત, નૃત્ય તથા વાજાં વગાડવાં અને સભાઓ કરીને મારા મંદિરમાં ઉત્સવ કરવો, વર્ષમાં જે જે ઉત્સવોનાં પર્વ આવે તે તે પર્વે યાત્રા કરવી, તથા મોટાં નૈવેદ્યો કરવાં; વેદની અથવા તો તંત્રની દીક્ષા ગ્રહણ કરવી, મારાં જલ ધારણ કરવાં, મારી મૂર્તિઓના સ્થાનમાં શ્રદ્ધા રાખવી તથા મારે માટે ફૂલનાં ને ફળનાં ઉપવનો કરવાં; વિદ્યારથાને બાંધવામાં તથા નગર અને મંદિર બાંધવાના કામમાં શક્તિ હોય તો પોતે આશ્રય આપવો અને શક્તિ ન હોય તો ખીજાઓની સાથે એકઠા થઈને ઉદ્યમ કરવો; કપટ વિના વાસીદું વાળવું, લીપવું, પાણી છાંટવું, મંડળો લરવાં વિગેરે કર્મોથી દાસની પેઠે મારા મંદિરની સેવા કરવી, અભિમાન રાખવું નહીં, દંભ રાખવો નહીં અને કરેલું કામ ગાંધ બતાવવું નહીં; મને અર્પણ કરેલા સ્થાવર પદાર્થો પોતે ઉપયોગમાં લેવા નહીં, ખીજા દેવતાઓને અર્પણ કરેલા પદાર્થો મારી પૂજાના ઉપયોગમાં લેવા નહીં અને લોકમાં જે જે વસ્તુ પોતાને પ્રણીજ ગમતી હોય તથા જે જે વસ્તુ પોતાને અત્યંત પ્રિય હોય, તે તે વસ્તુ મને નિવેદન કરવી. આ પ્રમાણે નિવેદન કરેલી તે વસ્તુ અનંત કૃણ આપે છે.

૧ પશ્ચિમર્સોપગાધેસ્તુ ચત્કલં પરિકીર્તિતમ્ ।

વિષ્ણોર્નૈવેદ્યસિદ્ધયેન તત્કલં મુંજતાં કલૌ ॥

હૃદિ સ્થં મુષ્ઠે નામ નૈવેદ્યમુદરે હરેઃ ।

પાદોદકં ચ નિર્માલ્યં મસ્તકે યસ્ય મોઽધ્યુતઃ ॥

અર્થઃ—૭ મહિના ઉપવાસ કરતાં જે ફળ મળે છે તે ફળ દસિ-

હે ઉદ્ધવ ! સૂર્ય, અગ્નિ, બ્રાહ્મણ, ગાય, વૈષ્ણવ, હૃદયાકાશ, પવન, પાણી, પૃથિવી, પોતાનો આત્મા તથા સર્વે પ્રાણીઓ-આ અગ્નીઆર મારી પૂજા કરવાના ન્યાન છે હે ઉદ્ધવ ! વેદમા કહેલા સૂક્તોથી સૂર્યમા મારુ પૂજન કરવુ, ઘાસ વિગેરેથી ગાયોમા મારુ પૂજન કરવુ, હૃદયાકાશમા ધ્યાનનિષ્ઠાથી મારુ પૂજન કરવુ, પ્રાણદૃષ્ટિથી વાયુમા મારુ પૂજન કરવુ, જળાદિક વસ્તુઓથી તર્પણ કરીને જળમાં મારુ પૂજન કરવુ, જૂઠા જૂઠા ભોગો આપીને આત્મામા મારુ પૂજન કરવુ, સર્વ પ્રાણીઓમા હું હેત્રરૂપે રહેલો છું એમ માની સર્વત્ર સમદૃષ્ટિ રાખીને મારુ પૂજન કરવુ આ સ્થાનોમા શખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ ધારણ કરનારા, ચાર ભુજવાળા તથા શાત એવા મારા સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવુ, નિતેદ્રિય રહેલું અને મત્રમા કહેલા વિધિ પ્રમાણે મારું પૂજન કરવુ જે નિતેદ્રિય પુરુષ યજન કરીને તથા વાવ કૂવા વિગેરે ખોદાવીને ઉપર કઢા પ્રમાણે મારુ પૂજન કરે છે, તેને મારા ઉપર લક્ષિત થાય છે અને ઉત્તમલક્ષિતવાળા સાધુ પુરુષની એવાથી તે મારુ જ્ઞાન મેળવે છે હે ઉદ્ધવ ! ધણુ કરીને સત્સગથી થતા લક્ષિતયોગ વિના સસાર તરવાનો બીજો કોઈ ઉત્તમ ઉપાય નથી હું સત્પુરુષોનો આશ્રય છું, માટે સત્પુરુષોનો સમાગમ કરવાથી મારી તુરત પ્રાપ્તિ થાય છે

ઇતિ લક્ષિતપ્રકરણમા અધ્યાય ૭ મો સંપૂર્ણ

યુગમા વિષ્ણુ ભગવાનને અર્પણ કરેના નૈવેદ્યમાથી એક ભાગ ભક્ષણ કરનારને મળે છે જે માણસ હૃદયમા ત્રીદશ્વિનુ રૂપ મુખમા નામ, ઉદરમા નૈવેદ્ય અને ચરણમૃત, અને મનમાં ઉપર નિર્ભાત્ય ચાલે છે તે સાક્ષાત્ અમ્ય તત્ત્વ કહેવાય છે.

શ્રોધર

અધ્યાય ૮ મો.

દાંભિક ભક્તિનું વર્ણન. (૧૦-૮૭)

ચુત્તમ કવચ—

યદિ ન સમુદ્ઘરંતિ ચતુર્થો હૃદિ કામજટા
 દુરધિગમોઽસતાં હૃદિગતોઽસ્મૃતકંઠમણિઃ ॥
 બસુતૃપયોગિનામુમયતોન્યસુલ્લ ભગવ-
 ન્નપગતાન્તકાદ્નધિરુદ્ધપદાદ્ઘવતઃ ॥ ૨૬ ॥

શ્રુતિઓ કહે છે:—જે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ભગવાનનું સેવન કરે છે, તે સંસારના બંધનમાંથી છુટે છે અને ખીજાઓ સંસારમાં જન્મમરણ પામે છે, એમ કહ્યું. હવે જેઓ સંસારનો સંગ ત્યાગ કરીને, ભગવાનના માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થયા છતાં પણ, ઓઢી કાઢેલું ખાનારા પુરુષની પેઠે, પાછી તણ દીધેલી કામનાઓને સેવે છે, તેઓ ભગવાનને પામતા નથી, તેમ આ લોકમાં પણ, તેઓ સુખ પામતા નથી, કિંતુ નિંદા યોનિમાં અવતાર લે છે, આમ શોચ કરતી શ્રુતિઓ “કામાન્ યઃ કામયતે—જે પુરુષ કામનાની ઇચ્છા કરે છે,” ઇત્યાદિક કહે છે:—હે મહારાજ ! જેઓ

૧ સમંતે પ્રજાનિર્વાણમૃપયઃ ક્ષીણસ્ત્વયાઃ ।

હિનદ્રેષા યતાત્માનઃ સર્વમૂતહિતે સ્તાઃ ॥

અર્થ:—હે અર્જુન ! જેમનાં પાપ નાશ પામેલાં છે એવા અને સંશય દૂર કરી આત્મનિર્ગ્રહ દ્વારા સર્વ પ્રાણીનું હિત કરનારા ઋષિઓ—સાધુપુરુષો અખંડ બ્રહ્મસુખને પ્રાપ્ત કરે છે.

અર્થ સંગનો ત્યાગ કરીને મન્યાસી થયા છતાં પોતાના હૃદયમાં રહેલી કામવાસનાને ઉખેડી નાખતા નથી, તે હુદ્ વાસનાવાળા સન્યાસીઓના હૃદયમાં રહેલા તમે, જેમ કોઈએ કંઠમાં મણિ પહેરેલો હોય, તે પુરુષ તે મણિને વિસરી બંધ અને તેની શોધ કરવા માંડે તો પણ તેને જેમ કોઈ પણ ઠેકાણેથી મણિ મળતો નથી, તેમજ તમે પણ તે હુદ્ સન્યાસીઓને પ્રાપ્ત થતા નથી. કામવાસનાવાળા સન્યાસીઓનો એટલેથીજ છુટકો નથી, પરંતુ ઇન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરવામાં તત્પર રહેનારા હાંબિકા યોગીઓને આ લોકમાં તેમજ પરલોકમાં દુઃખ મળે છે. તે એ રીતે કે, કદી પણ મટનાર નહીં એવા મૃત્યુરૂપ આપથી આ લોકમાં દુઃખ મળે છે અને જેમનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થતું નથી એવા આ આપથી પરલોકમાં ભય મળે છે, અર્થાત્ લોકોને રંજન કરવા, ધન મેળવવું વિગેરે કષ્ટોથી તથા ભોગવિલાસ બહારના લોકોના જાણવામાં આવશે એવા ભયથી, આ લોકમાં કષ્ટ ભોગવે છે અને પરલોકમાં વર્ણાશ્રમધર્મથી જ્ઞાત થવાને લીધે નૃકદુઃખ પામે છે સન્યાસીઓને કંઈ પણ કર્તવ્યકર્મ હોતું નથી, તે તો પોતાના પ્રારબ્ધ કર્મને આધીન થઈને

૧ અનાશ્રિતઃ કર્મફલ કાર્યં કર્મ વરોતી ચ ।

સુ સન્યાસી ચ યોગી ચ ન નિરાશ્રિતઃ ક્વાચિત્ ॥

અર્થઃ—કર્મફળ ઉપર આશા ન રાખતા જે કર્તવ્યકર્મ કરે છે તેજ સન્યાસી અને તેજ યોગી છે, પરંતુ જોઈએ અમિદ્યાર્ય કિવા મેળ સાધન હોય તોય તેજ સન્યાસી કે યોગી કહેવાનો નથી. ગીતા

૨ કર્મોદિયાજિ ચયમ્પ ચ આત્મે મનસા સ્મરન્ ॥

શ્રદ્ધિયાપાન્વિમૂઢાન્મા મિથ્યાચાર સ તચ્યને ॥

અર્થઃ—ઈર્ષેન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરી જે મર્ખ મનથી ઝમઝમ કરતો વિશ્વેશ્વર ચિંતન કરે છે તેને દોષી સમજવો

ગીતા.

સુખનો ઉપલોગ કરે છે, માટે આ લોકમાં અને પરલોકમાં તેને સુખ નથી. જે પુરુષને ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું છે, તે પુરુષ કર્મફળના આપનાર ઇશ્વર પાસેથી પ્રગટ થયેલાં પોતાનાં પૂર્વજન્મનાં પુણ્યપાપનાં શુભાશુભ ફળને બીલકુલ જાણતા નથી, તેમજ વળી તે વખતે તેઓ દેહભિમાની લોકોની પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ કરાવનારી વિધિનિષેધરૂપ વાણીને પણ જાણતા નથી, કારણ કે પ્રત્યેક યુગમાં પ્રગટ થનારા સંપ્રદાય પ્રમાણે પ્રતિ દિવસ તમારું શ્રવણ કરવાથી તમે તે પ્રાણીઓના એક મોક્ષ-ગતિરૂપ થઈ પડો છો. કહેવાનો અભિપ્રાય એ કે, જે પુરુષને તત્ત્વજ્ઞાન થયું છે, તેઓને કર્મના અધિકાર વિષે શંકાજ નથી, અને જેઓ નિત્ય તમારી કથા સાંભળવામાં તત્પર રહે છે, તેઓને પણ તમારી પ્રાપ્તિ થાય છે, પરંતુ બીજા દાંલિક લોકોને આ લોકમાં અને પરલોકમાં દુઃખજ મળે છે.

ઈતિ ભક્તિપ્રકરણમાં અધ્યાય ૮ માં સંપૂર્ણ.

૧ કામાન્યઃ કામચતે મન્યમાનઃ સ્વ કર્મભિનયિતે તત્રતઃ ।

અર્થઃ—જે પુરુષ વિષયોના દોષ ધ્યાનમાં ન લેતાં તેના શુભ તરફ ધ્યાન દઈ તેમના બોજની ઇચ્છા કરે છે, તે મનુષ્ય તેવી ઇચ્છાથી વિશ્વ-પ્રાપ્તિ માટે તે તે યોગિના જન્મે છે, એટલે કામવાસના તેને કર્મ કરાવે છે અને તે કર્મથી તે કામાન્ધ જીવ તે તે યોગિમાં જન્મે છે.

શ્રુતિ.

અધ્યાય ૬ મો.

ભગવદ્ભક્તોનાં લક્ષણો. (૧૧-૨)

રાજોવાચ—

અથ ભાગવત્ કૃત્ત ચદ્વર્ત્તો યાદશો નૃણામ્ ।

યથાચરતિ યદ્ કૃતે યાલ્લિર્ગર્ભગવત્ત્રિય ॥ ૪૪ ॥

નિમિરાભ પૂછે છે—હે મહાગાવ ! હવે મને ભગવદ્ભક્તોનાં સ્વરૂપ કહો. ભગવદ્ભક્ત કયા ધર્મમાં નિષ્ઠા રાખે ? ભગવદ્ભક્તને કેવો સ્વભાવ હોય ? મનુષ્યોમાં ભગવદ્ભક્ત કેવું આચરણ કરે ? દેવી રીતે જોલે ? અને કયા ચિહ્નો રાખવાથી ભગવાનને પ્રિય થઈ પડે છે તે કહો.

હરિનામના યોગેશ્વર કહે છે—“ હું ચૈતન્યરૂપ પરબ્રહ્મરૂપે મર્વ પદાર્થોમાં વ્યાપક છું, તેમ સર્વ પદાર્થો મારા પરબ્રહ્મ સ્વરૂપમાં અધ્યામરૂપે ગ્રહેલા છે ” આ પ્રમાણે જે જાણે છે, તેને ઉત્તમ ભગવદ્ભક્ત જાણવો, જે મનુષ્ય ઈશ્વર ઉપર પ્રેમ, ઈશ્વરના ભક્તો માથે મૈત્રી, મૂર્ખો ઉપર કૃપા તથા શત્રુઓ ઉપર ઉપેક્ષા રાખે,

૧ જ્ઞેય સર્વભૂતાનાં મૈત્ર કષ્ટણ એવ ચ ।

નિર્મમો નિરહકાર સમદુ સસુલ્લ સમી ॥

સનુટ સતત યોગી યનાત્મા દનિશ્ચય ।

મધ્યાર્પનમનોઝુદિયો મે મજ્જ સ મે પ્રિય ॥

અર્થ—કોઈપણ જીવમાનવો દેવ ન કરતા સર્વ પ્રાણિમાત્ર સાથે મૈત્રી નાખી તેમના પર દયા કરનાર, મમત્વ તથા અભિમાનરહિત, સુખદુઃખને સમાન જાણનાર, ક્ષમાથીન, અલ મનુષ્ય-દેનાર, યોગીન, નિતોન્નિય, આત્માના દનિશ્ચય રાખનાર અને આરામાજ મન, શુદ્ધિ, રાખનાર જે મારો ભક્ત છે તે મને પ્રિય છે

ગીતા,

તેને મધ્યમ ભગવદ્ભક્ત બાણવો, કારણ કે તે પ્રથમ કરતાં જરાક લેહ્યુદ્ધિવાળો હોય છે, તથા જે મનુષ્ય શ્રદ્ધા રાખીને મૂર્તિમાંજ ભગવાનની પૂજા કરે, પરંતુ ભગવાનના ભક્તોની પૂજા કરે નહીં, તેને પ્રાકૃત ભગવદ્ભક્ત એટલે ભક્તિનો આગંધ કરનારો બાણવો. ઉત્તમ ભગવદ્ભક્ત ભગવાનમાં ચિત્ત લાગેલું હોવાથી વિષયોને શ્રદ્ધણુ કરતો નથી અને કદાચ ઇદ્રિયોથી વિષયોનું શ્રદ્ધણુ થઈ જાય છે, તો આ જગતને ભગવાનની માયારૂપ માનીને, પ્રતિકૂલ વિષયોનો દ્વેષ કરતો નથી, તેમ અનુકૂલ વિષયોથી પ્રસન્ન થતો નથી, આથી તેને ઉત્તમ ભગવદ્ભક્ત બાણવો. વળી જે પુરુષ ભગવાનનું અવિનિષ્ણ રમરણુ રહેવાથી, દેહના ધર્મરૂપ જન્મ-મરણુ, પ્રાણના ધર્મરૂપ ક્ષુધા-તૃષ્ણા, મનના ધર્મરૂપ ભય, બુદ્ધિના ધર્મરૂપ તૃષ્ણા, અને ઇદ્રિયોના ધર્મરૂપ પરિશ્રમ વિગેરે સાસારિક ધર્મોથી મુંઝાય નહીં, તેને ઉત્તમ ભગવદ્ભક્ત બાણવો જેના ચિત્તમાં કામ, કર્મ અથવા તો વાસનાનાં બીજની ઉત્પત્તિ પણ ન હોય, તથા જેને એક ભગવાનનોજ આશ્રય હોય તેને ઉત્તમ ભગવદ્ભક્ત બાણવો જે પુરુષને ઉંઘા કુળમાં જન્મ થવાનો, તપાદિક કર્મનો, વણ્ણનો, આશ્રમનો કે જાતિનો આ દેહ વિષે શ્રદ્ધ કાર થતો નથી, તે પુરુષ ભગવાનને પ્રિય હોય છે. જે પુરુષને ધનમાં પોતાનું કે પારકું આવે લેદ હોતો નથી, તેમજ દેહમાં હુ અને બીજે આવે લેદ હોતો નથી તથા જે મર્વ પ્રાણીઓ ઉપર સમદષ્ટિ રાખે છે અને શાંત હોય છે, તેને ઉત્તમ ભગવદ્ભક્ત બાણવો. જે પુરુષ ત્રણ લોકના વૈભવ માટે ભગવાનમાં મન રાખનારા દેવાદિકોને પણ દુર્લભ હોવાથી શોધ કરવા યોગ્ય એવાં ભગવાનના ચરણારવિંદના ધ્યાનમાંથી લવ તથા અર્ધનિગેષ પણ ચૂકતો નથી, તેને ઉત્તમ ભગવદ્ભક્ત બાણવો તૃષ્ણાથી તાપ થતો હોય તો ભગવાનના ચરણારવિંદમાંથી શ્રાંત થવાય છે, પરંતુ ભગવત્તેવાનુ સુખ મળવાથી તૃષ્ણાનો તાપ થતોજ નથી ચંદ્રનો ઉદય થયા પછી જેમ સૂર્યનો તાપ

રહેતો નથી, તેમ ભગવાનનાં ઘણાં પરાક્રમી ચરણની આંગળી
ઓમાં ગ્રહેલા નખરૂપ મણિઓની ચત્રિકાથી ભક્તના હૃદયનો
તૃપ્ત્યાદિક તાપ મટી જાય છે તે તાપ પાછો તેને કેવી રીતે પરાભવ
કરી શકે? પરાધીન દશામાં પણ જેમનું નામ લેવાથી જે પાપના
પુંજનો નાશ કરે છે તથા પ્રેમરબ્જુવડે જેમનાં ચરણકમળ
બાધાઈ ગયા છે, એવા ભગવાન જેના હૃદયમાંથી દૂર ખસતા ન
હોય તે પુરુષને ઉત્તમ ભગવદ્ભક્ત જાણવો.

ઇતિ ભક્તિપ્રકરણમાં અધ્યાય ૬ મો અપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૦ મો.

ભક્તોની યોગ્યતા. (૧૧-૧૪).

શ્રીભગવાનુવાચ—

ન તથા મે પ્રિયતમ આત્મયોનિર્ન શક્તઃ ॥

નચ સર્વર્થો ન શ્રીનર્મોડ્ડમા ન ચથા ભવાન્ ॥ ૧૫ ॥

શ્રીભગવાન કહે છે —હે ઉદ્ભવ ! મને આપ જેવા પ્રિય લાગો
છો, તે પ્રમાણે બ્રહ્મા મારા પુત્ર છતાં પણ પ્રિય લાગતા નથી,
શંકર મારા સ્વરૂપ છતાં પણ મને પ્રિય લાગતા નથી, બલભદ્ર
ભાઈ છતાં પણ મને પ્રિય લાગતા નથી, વક્ત્રીજી પ્રિય પત્ની
છતાં પણ મને પ્રિય લાગતા નથી, તેમજ મને મારું પોતાનું
શરીર પણ પ્રિય લાગતું નથી હું તૃપ્ત્યા વિનાના, શાંત, વૈર વિનાના,
અને સમરૂપિણા મારા ભક્તના ચરણની રજવડે મારા આત્માને

પવિત્ર કરું, એવી ઇચ્છાથી તેની પાછળ પાછળ કરું છું. કેઇ પણ વસ્તુને સંગ્રહ ન કરનાર, મારા ઉપર ગ્રિહ મન રાખનાર, શાંત, નિરભિમાન, સર્વ જીવો ઉપર પ્રેમ રાખનાર તથા વિષ યોગ્યે જોડોના મનને સ્પર્શ કર્યો નથી, એવા મારા લક્ષ્મી મને પ્રમદન કરે છે; તેઓજ નિષ્કામ સુખને જાણે છે, બીજાઓ જાણતા નથી. આ તો ઉત્તમ લક્ષ્મીની વાત કહી, પરંતુ મારો પ્રાકૃત લક્ષ્મી પણ કૃતકૃત્ય હોય છે. ઇદ્રિયાધીન મારા પ્રાકૃત લક્ષ્મીને વિષયો પોતા તરફ ખેંચે છે, તો પણ તે ઘણું કરીને સમર્થ એવી ભક્તિવદે વિષયોથી પરાણવ પામતો નથી. હે ઉદ્ધવ ! મોટી બવાલા-વાળો અગ્નિ જેમ કાપડને બાળીને ભસ્મ કરે છે, તેમ મારી ભક્તિ પણ સર્વ પાપોને બાળીને ભસ્મ કરે છે. વળી વૃદ્ધિ પામેલી મારી ભક્તિ મને જે પ્રમાણે વશ કરે છે, તે પ્રમાણે મને યોગ, સાધ્ય, ધર્મ, વેદાધ્યયન, તપ અથવા તો દાન પણ વશ કરતાં નથી. સર્વમા પ્રિય આત્મરૂપ હું કેવળ શ્રદ્ધાથી કરેલી ભક્તિ વડેજ સત્પુરુષને વશ થાઉં છું. તેમજ મારી ભક્તિ, ચાંડાલોને પણ ભતિદોષમાંથી પવિત્ર કરે છે. સત્ય અને હયાવાળો ધર્મ તથા તપવાળી વિદ્યા પણ મારી ભક્તિથી રહિત ચિત્ત પુરુષને સંપૂર્ણ રીતે પવિત્ર કરતાં નથી. શરીરમાં બધા સુધી રૂંવાડા ઉભાં થાય નહીં, ચિત્ત પીગળી જાય નહીં, તથા આનંદાશ્રુતા ટીપાંઓ પડે

૧ મદ્ભક્ષ્ય યન્ન ગાયતિ તત્ર તિષ્ઠમિ નારદ ।

અર્થ :—હે નારદ ! મારા ભક્તો બધાં મારું માન કરે છે ત્યાં હું રહું છું.

૨ મા હિ પાર્યં વ્યપાગ્નિત્ય ચેડપિ સ્યુ પાપયોનય ॥

શ્વિયો વેદ્યાસ્તથા શ્વેદ્યાસ્તેડપિ ચાતિ પરાં ગતિમ્ ॥

અર્થ :—હે અર્જુન ! મારો આશ્રય કરનાર, ક્રિયો, વૈશ્ય, શૂદ્ર વિગેરે જે કોઇ પાપયોનિમાં બળેલાં હોય તે પણ પરમ ગતિને પામે છે.

ગીતા.

નહીં, ત્યાં મુઘી ભક્તિ કેવી રીતે જાણવામાં આવે? અને ભક્તિ વિના અતઃ કરણ કેવી રીતે શુદ્ધ થાય? જે પુરુષની વાણી ગળ ગળી થઈ જાય, મન વારંવાર પીગળી જાય તથા જે પુરુષ લગ્ન મૂઢીને કોઈ વેળા રડે તો કોઈ વેળા હુને, કોઈ વેળા ઉંચા સ્વરથી ગાય તો કોઈ વેળા નાચવા માંડે, તેને મારો ભક્ત જાણવો, અને તે મારી ભક્તિવાળો પુરુષ જગતને પવિત્ર કરે છે સુપર્ય જેમ અગ્નિમાં તપાવવાથી પોતાના મેલનો ત્યાગ કરે છે અને પાણું પોતાના મૂળ સ્વરૂપને પામે છે, તેમ ચિત્ત પણ મારી ભક્તિના યોગથી પોતાની કર્મવાસનાઓનો ત્યાગ કરીને પાણું મારા રૂપ થાય છે મારી પવિત્ર કથાઓ સાંભળવાથી તથા તેઓનું વર્ણન કરવાથી જેમ જેમ ચિત્ત સ્વચ્છ થતું જાય છે તેમ તેમ સૂક્ષ્મ વસ્તુરૂપ પરબ્રહ્મ તેના જોવામાં આવે છે દૃષ્ટાતમા જેમ જેમ આજણુ આજવાથી નેત્ર નિર્મળ થતાં જાય છે તેમ તેમ તે ઝીણી વસ્તુ જોઈ શકે છે જે મનુષ્ય વિષયોનું ચિત્તન કર્યા કરે છે, તેનું ચિત્ત વિષયોમાં લાગી રહે છે, તેમ મારું સ્મરણ કરનારાનું ચિત્ત મારે વિષે લાગી રહે છે બીજા સાધનો તથા બીજાં કૃણા સ્વમની તથા મનોરથની પેઠે મિથ્યા છે, માટે તેઓનો ત્યાગ કરીને મારા ભજનથી શુદ્ધ કરેલા ચિત્તને મારે વિષે સ્થિર કરે. શ્રીઓનો તથા તેના મંત્રીઓનો સંગ ત્યાગ કરીને આત્મ-સ્વરૂપમાં નિષ્ઠ થવું અને નિર્લય તથા એકાત્મ્યમાં જેમી આજ-મનો ત્યાગ કરીને મારું ધ્યાન કરવું શ્રીઓના સંગથી તથા તેઓના સંગી સીલપટ પુરુષોના સંગથી પુરુષને જેવા બંધન તથા કલેશ થાય છે તેવા બંધન કે કલેશ બીજાનો પ્રમગ કરવાથી થતાં નથી, માટે (મારા ભક્તો) કામશામના માર્ગોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

ઇતિ ભક્તિમકરણમાં અધ્યાય ૧૦ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૧ મો.

ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય. (૭-૭)

પ્રજ્ઞાદ ઉચ્ચ—

તત્ત્વોપાયસહસ્રાણામય મગતોદિત ॥

ચર્ચાશ્વરે મગતિ યથા ચેત્સસા રતિ ॥ ૨૧ ॥

પ્રહલાદ કહે છે —જે ધર્મોથી ભગવાન્ શ્રીહરિ વિષે શ્રમ વિના ભક્તિ થાય, તે ધર્મો હજારો ઉપાયોમાં શ્રેષ્ઠ છે, એમ દેવર્ષિ નારદે કહ્યું હતું ગુરુની સેવા, ભક્તિ તથા મેળવેલી સર્વ વસ્તુ ભગવાન્ને અર્પણ કરવી, સાધુઓનો તથા ભક્તોનો નગ કરવો, ઇશ્વરનું આરાધન કરવું, ભગવાન્ની કથામાં શ્રદ્ધા રાખવી, ભગવાન્ના ગુણોના તથા કર્મોના કીર્તન કરવા, ભગવાન્ના ચરણારવિદનું ધ્યાન કરવું, તેમની પ્રતિમાઓના દર્શન તથા પૂજા આદિક કરવા, એ સર્વ ધર્મો અતરંગ સાધનો છે અને તેના વડે ભગવાન્ની સેવા કરવી ‘ભગવાન્ એવા શ્રીહરિ સર્વ પ્રાણીઓ વિષે રહેલા છે’ આવો વિચાર કરીને મનવડે તે પ્રાણીઓની કામનાઓ પૂરી કરીને સર્વ પ્રાણીઓનો સારી રીતે અંકાર કરવો જિતેન્દ્રિય પુરુષો એ પ્રમાણે ભગવાન્ ઉપર ભક્તિ કરે છે અને તે ભક્તિથી ભગવાન્ વાસુદેવની પ્રીતિ સંપાદન કરે છે ભગવાન્ના કર્મો, સર્વ શ્રેષ્ઠ ગુણો અને લીલાવતારોથી કરેલા પરાક્રમેને સાલળીને ભક્તના મનમાં અત્યંત આનંદ થાય, શરીરમાં રોમાચ થાય, તે અશ્રુઓથી ગળગળો થઈ જાય, કંઠ ખુલ્લો મૂકીને ગાવા માટે, શબ્દ કહ્યા માટે, નૃત્ય કરે, ભૂત વળગ્યું હોય તેમ કોઈ વેળા હમે, કોઈ વેળા રાડો પાડે, કોઈ વેળા ધ્યાન

કરે, કોઈ વેળા મનુષ્યને પગે લાગે, અને વારંવાર નિઃસાસા નાંખીને હે હરિ ! હે જગત્પતિ ! હે નારાયણ ! એમ લલ્લ વગર જ્યારે બોલે ત્યારે તેને આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થઈ છે, એમ કહેવાય છે. અને આત્મસ્વરૂપનો જ્યારે લાલ ધાય ત્યારે મનુષ્ય સર્વ બંધનો- માંથી છૂટીને મનમાં તથા શરીરમાં ભગવાનની ભાવનામય થઈને, કર્મનાં બીજરૂપ અજ્ઞાનને તથા વાસનાઓને બાળી નાંખીને મોટા ભક્તિયોગવડે ભગવાનને પામે છે. આ લોકમાં મનવડે ભગવાનનું મનન કરવું, કારણ કે તે, મલિનઅંતઃકરણવાળા પ્રાણીનાં જન્મમરણનો નાશ કરનાર છે અને તેજ પરબ્રહ્મ તથા મોક્ષનું સુખ છે, એમ પંડિતો કહે છે, માટે તમે હૃદયમાં હૃદયના ઇશ્વર-અંતર્યામી ભગવાનનું ભજન કરો. હે દૈત્યોના બાળકો ! શ્રીહરિની ઉપાસના કરવામાં શો અતિ શ્રમ છે ? કારણ કે, તે આપણા પોતાના હૃદયમાં આકાશની પેઠે રહેલા છે, આપણા પોતાના આત્મા છે અને સર્વ પ્રાણીઓના સખા છે, માટે તમે તેમની ઉપાસના કરો વળી સર્વ પ્રાણીઓની પેઠે સામાન્ય રીતે વિષયો સંપાદન કરવામાં શું ફળ છે ? વિષયોમાં નિષ્કારાખવાથી તો સૂકરાદિક પ્રાણીના મમાન થવાય છે. ધન, સ્ત્રીઓ, પશુ, પુત્રાદિક, ઘર, પૃથ્વી, હાથી, બહાર, વૈભવો તથા બીજા સર્વ પ્રકારના અર્થ તથા કામનાઓ અંચળ છે. તેઓ ફાણભંજક આયુષ્યવાળાં મનુષ્યનું કેટલું હિત કરે ? તેવી રીતેજ યજ્ઞો કરીને મેળવેલા સ્વર્ગાદિક લોકો પણ નાશવંત છે, કારણ કે, તે લોકો પુણ્યના પ્રમાણમાં ઓછાવધતા સુખવાળા, ઇર્ષાદિક દોષોથી મલિન અને અમુક અવધિ પછી નાશ પામનારા છે, માટે જેમાં કોઈ પણ બતનુ દૂપણ જોવામાં કે સાંભળવામાં આવ્યું નથી એવા એક ભગવાનના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરવા માટે તેનું સેવન કરો. વિદ્વાનનું માન ધરાવનારો મનુષ્ય આ લોકમાં જે ફળની ઇચ્છાથી કર્મ કરે છે, તે તેનાથી ઉલટું ફળ

અવશ્ય મેળવે છે. કર્મ કરનારા પુરુષનો વિચાર સુખ મેળવવાનો અને દુઃખમાંથી છૂટવાનો હોય છે, પરંતુ કર્મ કરવાથી સદા દુઃખ મળે છે અને ન કરવાથી પુરુષ સુખમાં વિંટાયલો રહે છે. આ લોકમાં પુરુષ જેને માટે કામ્ય કર્મો કરીને કામનાઓની ઇચ્છા કરે છે, તે દેહ પારકો, ક્ષણભંગુર અને અતે નાશ થનારો તથા પાછો ઉત્પન્ન થનારો છે. આ પ્રમાણે અહંતા મમતાના સ્થાનરૂપ દેહ પણ પારકો છે, ત્યારે સંતાન, સ્ત્રીઓ, ધર, ધનાદિક, રાજ્ય, લંડાર, હાથી, મંત્રીઓ, ચાકર તથા મંખંધીઓ, જેઓ દેહથી જૂદાં છે અને મમતાનાં પાત્ર છે, તેઓ પારકાં હોય તેમાં શું કહેવું? આત્મા અવિનાશી અને આનંદનો એક અમુદ્ર છે. તે આત્માને, તુરંત તથા દેહની માથે નાશ પામનારા અને અજ્ઞાનથી પુરુષાર્થરૂપ લાગતા પુત્રાદિક અનર્થોનું શું પ્રયોજન છે? હે અમુર! પૂર્વજન્મના કર્મોથી ગર્ભાદિક અવસ્થાઓમાં કલેશ પામતાં પ્રાણીઓને આ લોકમાં પુત્રાદિક વિગેરેથી કેટલું સુખ મળે છે, તે કહો? પ્રાણી, પોતા-રૂપ માનેલા દેહવડે કર્મો કરે છે અને કર્મોથી દેહને ધારણ કરે છે આ પ્રમાણે કર્મ તથા દેહ, એ બન્ને અજ્ઞાનથી ધાય છે, માટે ધર્મ, અર્થ તથા કામ જેને આધીન છે, એવા ચેષ્ટા-રહિત આત્મરૂપ શ્રીહરિને નિષ્કામપણાથી સેવો. શ્રીહરિ લગવાનું પોને ઉત્પન્ન કરેલાં પાંચ મહાભૂતોથી રચાયેલાં મર્વ પ્રાણીઓના પ્રિય આત્મા અને અંતર્યામી છે. દેવ, અમુર, મનુષ્ય, વક્ષ અથવા તો ગંધર્વ, હરકોઈ પણ લગવાનું તો ચરણનું લજન કરવાથી અમારી પેટે કંઠ્યાણના લાગી થાય છે. હે દૈત્યોના પુત્રો! બ્રાહ્મણપણ, દેવપણ અથવા તો ઋષિપણ, સદાચાર, બહુશાસ્ત્રવેત્તાપણ, તેમ દાન, તપ, યજ્ઞ, શૌચ અને વ્રતો-આ મર્વ લગવાનું પ્રયત્ન કરવાને અમર્થ નથી. શ્રીહરિ લગવાનું તો નિર્મળ લક્ષિતથીજ પ્રસન્ન થાય છે, બાકી બીજું સર્વ નાટકરૂપ સમજવું. હે દૈત્યો! સર્વને પોતાના

સમાન જાણીને, મર્વ ગ્રાણીઓના આત્મરૂપ લગવાનું શ્રીહરિને વિષે લક્ષિત કરે. દૈત્યો, યક્ષો, રાક્ષસો, ઓઝો, શૂદ્રો, વજ્રવા-
ઝીઓ, આદીરો, પક્ષીઓ, મૃગો તથા બીજા પાપી જીવો, લક્ષિત
કરવાથી લગવાનુંના સ્વરૂપને પામ્યા છે. આ લોકમાં લગવાનુંની
અખંડ લક્ષિત કરવી તથા ‘મર્વમાં પરમાત્મા છે,’ આવી જે
દષ્ટિ કરવી, એટલેજ પુરુષનો સુખ્ય સ્વાર્થ જાણ્યો.

ઇતિ લક્ષિતપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧૧ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૨ મો.

સાધુના સમાગમનું માહુમ્મ. (૧૧-૧૨)

શ્રાંભગવાનુવાચ—

ન રોધયતિ માં યોગો ન સ્તંભ ધર્મે વ્ય ચ ।
ન સ્વાયાયસ્તપસ્યાગો નેષ્ટાપૂર્ત ન દક્ષિણા ॥ ૧ ॥
મતાનિ યજ્ઞદલદાંસિ તીર્થાનિ નિયમા યમાઃ ।
યથાઽચરચે સત્સત્ સર્વસત્તાપહો હિ મામ્ ॥ ૨ ॥

શ્રીલગવાનું કહે છે — હે ઉદ્ધવ! મર્વ મંગોને ટાળનારો મત્સંગ
જે પ્રભાતે મને વશ કરે છે, તે પ્રભાતે યોગ, તત્ત્વવિચાર, ધર્મ,
વેદાધ્યયન, મન્યાસ, યજ્ઞ, વાવકૃષ્ણ વિગેરે નવારો જોદાવવાં,
દસિણા, વ્રત, દેવપૂજા, મ ત્રો, તીર્થો, નિયમો અને યમો પણ મને વશ
કરતા નથી દૈત્યો, રાક્ષસો, પશુઓ, પક્ષીઓ, ગંધર્વો, અખરાઓ,
નાગલોકો, મિદ્ધલોકો, ચારણો, યક્ષો, વિદ્યાધરો, મનુષ્યોમાં પણ
વેરયો, શૂદ્રો, ઓઝો તથા ચાંડાલો કે જેઓ રજેશુણી તથા તમો-

શુભી હતા, તેઓ પણ તે તે યુગમાં હે ઉદ્ધવ ! કેવળ સત્સંગથીજ
 મને પામ્યા છે. વળી વૃત્રાસુર, પ્રહલાદ, વૃષપર્વા, બલિરાજ,
 બાલુાસુર, મયદાનવ, વિલીષણ, સુગ્રીવ, હનુમાન, જાંબવાન,
 ગન્ધર્વ, જટાયુ પક્ષી, મુલાધાર વાણીઓ, ધર્મબાધ, કુબ્જ, ઝળની
 ગોપીઓ, યજ્ઞ કરનારા બ્રાહ્મણોની સ્ત્રીઓ તથા તેવાં બીજાં પણ
 ધણાં સત્સંગથી મને પામ્યાં છે. આ લોકો વેદ ભણ્યા ન હતા,
 તેઓએ ભણુવા માટે મહાત્માઓની સેવા પણ કરી ન હતી
 તેમ તપ પણ કર્યું ન હતું, તે પણ સત્સંગથી મને પામ્યાં હતાં.
 યોગથી, તત્ત્વવિચારથી, દાનથી, જ્ઞાતથી, તપથી, યજ્ઞથી, બ્રાહ્મ્યા
 નથી, વેદાધ્યયનથી તથા સંન્યાસ લેવાથી પણ મનુષ્ય પ્રયત્ન
 કરવા છતાં જે મને પ્રાપ્ત થતો નથી, તે મને ગોપીઓ,
 ગાયો, વૃક્ષો, મૃગો, નાગો તથા બીજાં પણ મૂઠ જુદિવાળા છવે.
 સત્સંગથી ઉત્પન્ન થયેલી એક ભક્તિવડે પરિશ્રમ વગરજ પ્રાપ્ત
 થયેલ છે. જે વખતે અકૂશળ મને બલદેવ સાથે મધુરા તેડી જવા
 લાગ્યા, તે વખતે જેઓનું ચિત્ત દલભાવથી મારે વિષે આસક્ત
 હતું, એવી ગોપીઓ વિરહને લીધે અત્યંત માનસિક દુઃખનો
 અનુભવ કરવા લાગી અને મારા વિના કોઈ પણ વસ્તુ તેઓએ
 સુખાકારી દીધી નહીં. હે ઉદ્ધવ ! વૃન્દાવનમાં ફરતો અત્યંત
 પ્રિય એવો જે હું, તેની સાથે રહેવાથી ગોપીઓ જે રાત્રીઓને
 અર્ધા ક્ષણની જેઠે ગાળી કાઢતી હતી, તે રાત્રીઓ મારા વિયોગ
 થવાથી તેમને એક કલ્પના જેવડી થઈ પડી હતી સમાધિમાં
 બેઠેલા યોગીઓને જેમ પોતાનાં નામ તથા રૂપ બલવામાં આવતાં
 નથી, તેમજ ગોપીઓ પણ મારે વિષે આમક્રા જુદિવાળી થઈને
 પતિપુત્રાદિકનું, પોતાના દેહનું, આ લોકનું તથા પરલોકનું
 જ્ઞાન ભૂલી ગઈ હતી; અને સમુદ્રમાં જેમ નદીઓ મળી જાય
 છે, તેમજ મારા સ્વરૂપમાં લીન થઈ ગઈ હતી. આ પ્રમાણે મારી
 ઉપર પ્રીતિ રાખનારી સેંકડો અને હજારો અબળાઓ મારા

ત્વત્પથી અલાપી હતી માટે હે Cહવ ! તમે શ્રુતિ, સ્મૃતિ, વિધિ, નિષેધ, પ્રવૃત્તિવાળું કર્મ, નિવૃત્તિવાળું કર્મ, સાલ્ગળવા યોગ્ય તથા માંભળેલું, એ સર્વનો ત્યાગ કરીને, હું કે જે સર્વ પ્રાણીઓમા એક આત્મરૂપ છું તેને. ‘આખું વિશ્વ પન્માત્મરૂપ છે,’ આવા ભાવથી શરણે આવો અને મને પ્રાપ્ત થઇને સંસારના સર્વ ભયમાથી છૂટા થાઓ.

ઇતિ ભક્તિપ્રકરણમા અધ્યાય ૧૨ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૩ મો.

સાધુ અને દેવની વૃક્ષના. (૧૧-૨)

વસુદેવ ઉવાચ —

મગલમવતો યાત્રા સ્વસ્તયે સર્વદેહિનામ્ ।

દૃષ્ટાનાં યથા પિત્રોરુત્તમશ્લોકપર્વેનામ્ ॥ ૩ ॥

મૂતાના દેવચરિત કુસાય ચ સુસાય ચ ॥

સુસાયૈવ હિ સાધૂના ત્વાદશામચ્યુતાત્મનામ્ ॥ ૪ ॥

વસુદેવજી કહે છે — હે ભગવન્ ! માતાપિતાનું આગમન જેમ પુત્રાનું કંઠ્યાણુ કરે છે, અને ભગવાનનો માર્ગ દર્શાવનારા મહાત્માઓનું આગમન જેમ કૃપણ લોકોનું કંઠ્યાણુ કરે છે, તેમ આપ ભગવત્ત્વરૂપનું આગમન પણ સર્વ પ્રાણીઓનું કંઠ્યાણુ કરનાર છે. દેવતાઓ પણ મોટા પુરુષો અમાન નથી, કાન્ધુ કે દેવતાઓનું ચરિત્ર પ્રાણીઓને કોઇ વેળા સુખકારક થઇ પડે છે, તો કોઇવેળા દુઃખકારક પણ થઇ પડે છે એટલે દેવતાઓ વૃદ્ધિ

કરે છે તો પ્રાણીઓ સુખી થાય છે અને અતિવૃદ્ધિ કરે છે તો પ્રાણીઓ દુઃખી થાય છે, પરંતુ તમારા સરખા નિર્મળ મનના તથા ભગવાનના ઉપર સર્વ ભાવથી નિષ્ઠા રાખનારા સાધુ પુરુષોનાં ચરિત્રો સુખકારક હોય છે. દેવતાઓ સુખ આપે છે, તો પણ તેઓ ભજનને અનુસારે સુખ આપે છે, પરંતુ મહાત્મા પુરુષો તેવા નથી. જેઓ દેવતાઓને જે પ્રમાણે ભજે છે, તેઓને દેવતા પણ તેજ પ્રમાણે કૃણ આપે છે. અર્થાત્ પુરુષ જે પ્રમાણે કર્મ કરે છે, તે પ્રમાણે તેની છાયા પણ કર્મ કરે છે. આમ દેવતાઓ માત્ર કર્મને મહાય કરનારા છે, પરંતુ મહાત્માઓ તેવા નથી. તેઓ તો દીન ઉપર દયા રાખનારા છે. હે મહારાજ ! અમે આપના આગમન-થીજ પવિત્ર થયા છીએ, તથાપિ આપને ભગવાનના ધર્મો વિષે અમે પ્રશ્ન કરીએ છીએ, કે જે ધર્મો સાલળીને મનુષ્ય સર્વ ભય-માંથી મુક્ત થાય છે. મેં પૂર્વે દેવની માયાથી મોહિત થઈને પૃથ્વી ઉપર મુક્તિ આપનારા ભગવાનને પ્રભા માટે ભજ્યા હતા; પરંતુ મોક્ષ માટે ભજ્યા ન હતા, માટે હે સુવ્રત ! અમે ચારે તરફ ભયથી ભરેલા અને અનેક દુઃખોથી ભરપૂર એવા સંસારમાંથી પરિ-શ્રમ વિના છુટી જઈએ, એવો પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ આપ અમને આપો.

નાગદંત્ર જોડ્યા:—હે યાદવોમાં શ્રેષ્ઠ ! તમે સર્વને પવિત્ર કરનારા ભગવાનના ધર્મો પૂછો છો, એ તમારા વ્યવસાય ઉત્તમ છે. હે વસુદેવ ! ભગવાનના ધર્મો સાંભળવાથી, તેમનો પાઠ કરવાથી, તેમનું ધ્યાન કરવાથી, આદર આપવાથી તથા તેમનામાં સંમતિ આપવાથી તેઓ આખા વિશ્વના દ્રોહ કરનારને પણ પવિત્ર કરે છે.

ઇતિ ભક્તિપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧૩ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૪ મો

ભાગવતધર્મ. (૧૨-૨૯)

શ્રીકૃષ્ણ ઉવાચ—

કુર્યાંત્સર્વોણિ કર્મોણિ મદર્થે શત્રુક સ્મરન્ ॥

મદ્યર્પિતમનશ્ચિત્તો મદ્ધર્માત્મમનોરતિ ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાન્ બોલ્યા —હે પરમપ્રિય ઉદ્ધવ ! મારું સ્મરણ કરતા કરતા સર્વ કર્મો મારે માટેજ કરવા અને ધીર ધીરે મનને તથા ચિત્તને મારે વિષે લગાડવા, તથા મારા ધર્મો ઉપરજ મનની તથા ચિત્તની પ્રીતિ રાખવી મારા ભક્તોએ અને મહાત્માઓએ સેવેલા પવિત્ર દેશોમા નિવાસ કરવો દેવો, અસુરો તથા મનુષ્યોમા ઉત્પન્ન થયેલા મારા ભક્તોના આચરણોને અનુસરવું પોતે એકલા અથવા તેા ભક્તોની સાથે મળીને અકેવર્તીની વિભૂતિઓ વડે તથા નૃસ્ય અને સંગીત વડે પર્વણોને દિવસે મારે માટે યાત્રાઓ અને મહોત્સવો કરાવવા નિર્મળ અત કરણવાળા ભક્તો સર્વ પ્રાણીઓમા અને પોતાને વિષે બહાર તથા અંદરના ભાગમા મનેજ વ્યાપી રહેલો જોવો, કારણ કે હું આદેશની પેઠે અનંત હોવાથી સર્વમા રહ્યા છતાં પણ આવરણરહિત છું, અને બહાર તથા અંદર પરિપૂર્ણરૂપે રહેલો છું હે મહાકુશળ ઉદ્ધવ ! જે મનુષ્ય મારા કહેવા પ્રમાણે કેવળ જ્ઞાનનો આશ્રય કરીને તથા સર્વ પ્રાણીઓને મારારૂપ માનીને તે સર્વનો સત્કાર કરે છે, તેને હું પડિત માનું છું જે મનુષ્ય બ્રાહ્મણમા અને ઢેડમા, ચોરમા અને દાતામા, સૂર્યમા અને તણખામા તથા શાતમા અને ક્રૂરમા સમદષ્ટિ કરે છે અર્થાત્ તે સર્વને બ્રહ્મરૂપ જુવે છે, તેને પડિત જાણવો જે પુરુષ સર્વ મનુષ્યોમા વારંવાર મારી ભાવના

કરે છે, તે મનુષ્યને સમાન સાથે સ્પર્ધા, ચઢીચાટા સાથે ધર્મી, હલકા ઉપર તિરસ્કાર અને પોતાને થયેલો અહંકાર, થોડા કાળમાં નાશ પામે છે. ઉપહાસ કરનારા પોતાના મિત્રોને દેહાભિમાનથી થતા 'અમુક ઉત્તમ છે તો અમુક નીચ છે' આવા વિચારોનો તથા તેથી થતી લલ્લનનો ત્યાગ કરીને કૂતરાં, ચાંડાલ, બળદ અને ગધેડાં સુધીનાં સર્વ પ્રાણીઓને પૃથ્વી ઉપર પડીને દંડવત્ પ્રણામ કરવા. જ્યાં સુધી સર્વ પ્રાણીઓ વિષે મારી ભાવના ઉત્પન્ન થાય નહીં, ત્યાં સુધી ઉપર ઠહેલા પ્રમાણે વાણી, મન તથા કાયાની વૃત્તિઓથી મારી ઉપાસના કર્યા કરવી. આ પ્રમાણે ઉપાસના કરવાથી મનુષ્યને આપું જગત્ બ્રહ્મરૂપ ભાસે છે અને ઇશ્વરપુદ્ધિ થવાથી બ્રહ્મવિદ્યા મળે છે. જ્ઞાનીએ બ્રહ્મવિદ્યાનો લાભ થવાથી સર્વ સંશય ટાળીને આપું જગત્ બ્રહ્મરૂપ દેખાય, એટલે સર્વ ક્રિયાથી ઉપરામ પામવું અને મન, વાણી અને કાયાની વૃત્તિઓથી સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર મારો ભાવ કરવો. આ ઉપાયને હું સર્વ ઉપાયોમાં શ્રેષ્ઠ માનું છું. હે ઉદ્ધવ ! મારાં આવાં નિષ્કામ કર્મો કરતી વેળા કદાચ તેમાં ભૂલ થઇ જાય છે, તો પણ તેથી કંઈ હાનિ થતી નથી, કારણ કે, નિર્જીવ-પણાને હીથે નિષ્કામ ધર્મજ ઉત્તમ છે, એમ મેં નિશ્ચય કર્યો છે. હે ઉત્તમ ભક્ત ઉદ્ધવ ! ભય તથા ચોકાદિકથી થતા ભાગવા, નાસવા જેવા લૌકિક પરિશ્રમ નિરર્થક છે, પણ જો માયાથી પર એવો જે હું તેને વિષે તે અર્પણ કરવામાં આવે તો તે પણ ધર્મરૂપજ થઇ પડે છે. અર્થાત્ મને ઉદ્દેશીને નિષ્કામપણે કરવામાં આવતી ક્રિયામાં વિઘ્ન આવતું નથી. 'મિથ્યા તથા પરિણામે નાશવંત એવા મનુષ્યદેહવડે આ જન્મમાંજ સત્ય તથા અવિનાશિ એવા મારા સ્વરૂપને પામવું,' એ પુદ્ધિમાનોની પુદ્ધિ અને વિવેકીઓનો વિવેક છે.

ઇતિ ભક્તિપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧૪ મો અંતર્ણ.

અધ્યાય ૧૫ મો.

યોગેશ્વર કવિના ઉપદેશ. (૧૧-૨).

વિદેહ ઉવાચ—

દુર્લભો માનુષો દેહો દેહિનાં ક્ષણમંગુરઃ ॥

તત્રાપિ દુર્લભ મન્યે વૈકુઠપ્રિયદર્શનમ્ ॥ ૨૯ ॥

મત આત્યતિક ક્ષેમ પૃચ્છામો ભવતોઽનયાઃ ॥

સસારેઽસ્મિન્કષણાયંઽપિ સત્સગ. સેવાધર્મિણામ્ ॥ ૩૦ ॥

ધર્માન્ભાગવતાન્મૃત યદિ ન. શ્રુતયે ક્ષમમ્ ॥

યૈઃ પ્રસન્નઃ પ્રવચાય દારુણસ્યાત્માનમવ્યજઃ ॥ ૩૧ ॥

વિદેહ રાજા પૂછે છે:—હુ યોગીઓ ! દેહપારી છવોને આ મનુષ્યદેહ જો કે ક્ષણમંગુર છે, તો પણ તે મોક્ષ મેળવવાનું સાધન હોવાથી દુર્લભ છે, અને તેમા પણ હું ભગવાન્ના ભક્તોનું દર્શન વિગ્રેષ્ઠ દુર્લભ માનું છું. હુ પાપરહિત યોગીઓ ! મારી સર્વોત્તમ કન્યાબાળકારી વસ્તુ કંઈ છે ? તે હું આપને પૂછું છું, કારણ કે આ મંસારમાં મનુષ્યોને અર્ધ ક્ષણ પણ સત્સંગ મળવો, તે એક ભંડાન્ના સમાન ગણાય છે જો ભગવદ્દર્શો અમારે સાંભળવા જેવા હોય તો તે અમને કહો, કે જે ધર્મોથી પ્રસન્ન થયેલા ભગવાન્ પોતાના ભક્તોને પોતાનું સ્વરૂપ પણ અર્પણ કરે છે.

યોગેશ્વર કવિ કહે છે.—આ સંસારમાં ભગવાન્નાં ચરણારવિદની ઉપાસના કરવી, એજ સર્વ પ્રકારના ભયને મટાડનારું ઉત્તમ કન્યાબાળકારી સાધન છે, એમ હું માનું છું, કારણ કે

જે ઉપાસના કરવાથી દેહાદિકે મિથ્યા પદાર્થોમાં, 'હું અને મારું' એમ અભિમાન કરવાથી નિત્ય મનમાં ખિન્ન રહેતા પુરુષનો સંસારનો સર્વ લય નાશ પામે છે. મનુ, યાજ્ઞવલ્કય આદિક દ્વારા વર્ણાશ્રમેના ધર્મો કહાવીને, અજ્ઞાની પુરુષોને પરિશ્રમ વિના આત્મજ્ઞાન થવા માટે લગવાને પોતે શ્રીમુખથી જે ઉપાયો કહ્યા છે, તે ઉપાયોને લગવત્સંબંધી ધર્મો જાણવાં હે રાજા ! યોગાદિકમાં જેમ મનુષ્યને વિદ્ય નડે છે, તેમ આ લગવદ્ધર્મમાં મનુષ્યને કોઈ પણ દિવસ વિદ્યો નડતાં નથી. શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ આ બંને દ્વિજવર્ગનાં નેત્રો ગણાય છે, તેમાંથી એકને ન જાણતો હોય તે કાણે ગણાય છે, અને બંનેને ન જાણતો હોય તે આંધળો ગણાય છે. લોકમાં જેમ આંધળે આગળ ગતિ કરવામાં મોટાં દુઃખ પડે છે, તેમજ આ લગવદ્ધર્મમાં ગતિ કરનારો કદાચ તે બંને નેત્રો વિચ્છીને આગળ ગતિ કરે છે, એટલે કે આંધળો જેમ એક પગલું મૂકીને આગળ પગલું મારે છે, તેમ તે કોઈ કોઈ કર્મો છોડી દઈને કોઈ કોઈ કર્મો કરે છે, તો પણ તે દ્વંધરહિત થતો નથી. શાસ્ત્રોક્ત કર્મોજ લગવાનને અર્પણ કરવાં, એવો કંઈ નિયમ નથી, પરંતુ મનથી, વાણીથી, કાયાથી, ઇન્દ્રિયોથી, બુદ્ધિથી, અહંકારથી તથા અધ્યાસથી માનેલા ધ્યાનપણના સ્વભાવથી, જે જે કંઈ કર્મ કરવામાં આવે, તે તે સર્વ કર્મ પરમાત્મા નારાયણને અર્પણ કરવાં. આ પ્રમાણે અર્પણ કરવાથી તે સર્વ કર્મો લગવદ્ધર્મ ગણાય છે. "અજ્ઞાનથીજ

૧ યત્કરોપિ યદગ્રાસિ યજ્ઞુહોવિ દદાસિ યત્ ।

ચતપત્યાસિ કોતેય તત્કુલ્લવ મદર્પણમ્ ॥

અર્થ:—હે અર્જુન ! તું જે કરે છે, જે ખાય છે, જે હવન કરે છે, જે દાન આપે છે અને જે તપ કરે છે, તે સર્વ મને અર્પણ કર.

ગીના.

ભય ઉત્પન્ન થાય છે અને જ્ઞાનથી તે મટી શકે છે, માટે ઇશ્વરના ભજનનું શું પ્રયોજન છે ? માત્ર જ્ઞાન સંપાદન કરવું, કે લેથી અજ્ઞાનકલ્પિત ભય દૂર થાય, ” આવી કોઈ શંકા કરે, પરંતુ તે શંકા નિર્મૂળ છે, કારણ કે, ભગવાનની માયાથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે, પણ ભગવાનથી નહિ, માટે જુદિશાળી મનુષ્યે તે ભગવાનનું ભજન કરવું યોગ્ય છે કદાચ તમારા મનમાં આવશે કે, “ દેહાદિકેના અભિમાનથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે અને તે અભિમાન, દેહના અહં-કારથી થાય છે, અને તે અહંકાર સ્વસ્વરૂપના અજ્ઞાનથી થાય છે, તેમા બિચારી માયાનો શુ દોષ ? ” પરંતુ આમ માનવું યોગ્ય નથી, કારણ કે, તે મનુષ્ય જ્યારે પગમાત્રાથી વિમુખ થાય છે, ત્યારે તે ભગવાનની માયાથી સ્વસ્વરૂપને વિસરી જાય છે અને તેને લીધે ‘ હુ દેહ છું, હુ હુ ખી છું, હુ સુખી છું, ’ આવો તેને જ્ઞાન થાય છે અને એવી દ્વૈતબુદ્ધિ ધવાથી મનુષ્યને ભય ઉત્પન્ન થાય છે આ પ્રમાણે લૌકિક માયા વિષે પણ પ્રસિદ્ધ છે. માટે જુદિશાળી મનુષ્યે શુરુવિષે ઇશ્વરબુદ્ધિ તથા આત્મ બુદ્ધિ કરીને એકાત્મલક્ષિથી માયાના નિષ્ઠતા પરમાત્માની લક્ષિ કરવી તાશ મનમા ગા કા થતી હોયે કે, “ ચિત્ત વિષયોથી વિક્ષિપ્ત હોય તો ભગવાનની એકાત્મિક લક્ષિ ધર્મ શકે નહીં અને

૧ દેશી લોચ ગુણમયી મય માયા દુઃસ્વપ્ના ।

માનવ મે પ્રવચને માગમેતો તરતિ તે ॥

અર્થ—માત્રી અદ્ભૂત ત્રિગુણાત્મિક માયા નરી જતી કલિન છે, તેા પણ ને પુરુષ મારે શરણે આવે છે તે અવશ્ય એ માયાને તરી જાય છે
ગીતા

૨ ડરમત્તર પુરુષાય તસ્ય મય મવતિ ।

અર્થ—ઇશ્વરથી હુ (આત્મા) જુદો છુ, એમ ને જાણે છે તેને ભય ઉત્પન્ન થાય છે એટલે તે જાત્યમરણથી યત્નમા દુઃખાઈ જમણુ કર્યા કરે છે
શ્રુતિ

ઐકાંતિક લક્ષિત થઈ શકે નહીં ત્યારે અલય તો ક્યાંથીજ થાય?" પરંતુ તારી આ શંકા નિર્મૂળ છે, કારણ કે વિષયો એ ખરી વસ્તુજ નથી, કિંતુ તે એક મનનો વિલાસ માત્ર છે, માટે મનને નિયમમાં રાખીને ભજન કરવાથી અલય મળે છે. આ દેખાતો દ્વૈતપ્રપંચ એ કે મિથ્યા છે, તો પણ સ્વપ્ન તથા મનોરથની પેઠે તે ચિંતન કરનારા મનમાં પ્રતીત થાય છે, માટે જ્ઞાની પુરુષે કર્મોના સંકલ્પ-વિકલ્પ કરનારા મનને રોકવું. મનને રોકવાથી મનુષ્યને ભગવાનને વિષે અનન્યલક્ષિત થઈ શકે છે અને અનન્યલક્ષિતથી ભજન કરતાં અલય પ્રાપ્ત થાય છે. ભગવાનના મહા કલ્યાણકારક અવતારો, કર્મો તથા અવતારનાં અર્થવાણાં જે નામો જગત્માં પ્રસિદ્ધ છે, તેઓનું લલ્લ અને સ્પૃહા છોડીને, શ્રવણ તથા ગાન કરતાં જગત્માં ફરવું. ભગવાનનાં નામનાં તથા કર્મનાં કીર્તન કરવાથી જેમનું હૃદય પીગળી જાય છે એવા ભગવાનના ભક્તો, ઉપર પ્રમાણે નિયમ રાખીને, હાંલિકની પેઠે માત્ર લોકોને દેખાડવા માટે નહીં, પરંતુ ઓડે પકડી પાડેલા પુરુષની પેઠે પરાધીન થઈને કોઈ વેળા "ભગવાન ભક્તની આગળ હારી ગયા છે," એમ ધારીને હસે છે; કોઈ વેળા "ઘણા દિવસ સુધી ભગવાને પોતાની ઉપેક્ષા કરી છે," એમ ધારીને રહે છે; કોઈ વેળા અત્યંત ઉત્કંઠિતપણાથી ચીસો પાડે છે; કોઈ વેળા મોટા હૃર્ષમાં આવી જઈને ગાય છે અને કોઈ વેળા 'જય જય' એવા શબ્દો ઝોલી નાચે છે. ભગવદ્ભક્તો 'આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ, પૃથ્વી, નક્ષત્રાદિક તેજ, પ્રાણીઓ, દિશાઓ, વૃક્ષાદિક, નદીઓ, સમુદ્રો તથા જે કંઈ પદાર્થ છે, તે સર્વ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે,' એમ માનીને અનન્યભાવથી તે સર્વને પ્રણામ કરવા. "આ ગતિ તો

૧ યત્પત્યસિ ચ્છુર્ચા તત્તદાત્મેતિ માવયેન્ ॥

અર્થ:—જે જે પદાર્થ નજરે દેખાય તે તે પદાર્થમાં આત્મભાવના કરવી.

શ્રુતિ.

આરૂઢ યોગીઓને પણ ઘણું જન્મે માડમાંડ મળે છે, ત્યારે નામના કીર્તનથી એક જન્મમા તો કેમજ મળે ? ” આવી શંકા કરવી પણ બ્યર્થ છે, કારણ કે ભોજન કરતાં મત્તેક કોળીએ તો શુ, પરંતુ મત્તેક કતો જેમ આનંદ, ઉપરાંત પોપણ તથા ક્ષુધાની નિવૃત્તિ થાય છે, તેમ ભગવાન્ને ભજનારા પુરુષને પણ ભજન કરતી વખતે એક પ્રેમલક્ષણભક્તિ, પ્રેમપાત્ર ભગવત્સ્વરૂપની સ્ફૂર્તિ તથા ઘર વિગે રેમા વૈરાગ્ય થાય છે, અને ઘણા કોળીઆઓ જમવાથી જેમ મુખાદિકમા વૃદ્ધિ થઇને પગ્મમુખ થાય છે, તેમ ઘણું ભજન કરવાથી પણ ભક્તિ વિગેરેમા વૃદ્ધિ થઇને પરમ ભક્તિનો લાભ થાય છે. હે રાજા ! આ રીતે અવિચ્છિન્ન ભાવથી ભગવાન્ના ચરણનું ભજન કરનારા વૈષ્ણવને ભક્તિ, જ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય થાય છે ત્યારે તે સાક્ષાત્ પરમ શાંતિને પામે છે

ઇતિ ભક્તિપ્રકરણમા અધ્યાય ૧૫ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૬ મો.

—*—*—

કપિતોપદશ. (૩-૨૫)

દેવહૂતિદવાચ —

અથ મે દેવ સમોહમવાક્રુષ્ટ ત્યમર્હેસિ ॥

યોઽવગ્રહોઽહ મમેતોત્યેત્તસિમ્ન્યોજિતસ્ત્વયા । ૧૦ ॥

જ ત્વાગત્તોઽહ શરણ શરણ્ય સ્વમૃત્યસસારસ્તરો કુટારમ્ ॥

જિહ્વાસયાઙ્મં પ્રહ્ને પૂરુષસ્ય નમગમિ સદ્ગર્ભત્વેદાં ધરિષ્ઠમ્ ॥ ૧૧ ॥

દેવહૂતિ કહે છે — હે દેવ ! આ દેહમા ‘હુ તથા મારું’ આવેા જે ખોટો દુરાગ્રહ તમારી માયાવટે મે ખાંધેા છે, તે દુરાગ્રહ તમારે દૂર કરવેા જોઈએ આપ શન્ધ્યાગતનુ ગ્રહણ કર

નારા છે, પોતાના દાસના સ સારૂંથી વૃક્ષને કુવાડાની પેઠે કાપી ન બનારા છે. અને સત્યધર્મવેત્તાઓમા ઐક્ય છે. હું પ્રકૃતિ તથા પુરુષનું સ્વરૂપ જાણવાની ઇચ્છાથી તમારે શરણે આવી છું અને તમને નમસ્કાર કરું છું.

મૈત્રેય કહે છે —આ પ્રમાણે પુરુષોને મોક્ષમા પ્રીતિ વધાર નારી પોતાની માતાની નિર્દોષ ઇચ્છા સાલળીને, મનમા તેને અલિન હન આપ્યું અને પછી આત્મજ્ઞાની, અત્યુચ્ચેની ગતિરૂપ તથા જરા હસવાથી જેમનું મુખ શોભતું હતું એવા લગવાનું કપિલ દેવ જાણ્યા.

શ્રીકપિલદેવ કહે છે —આધ્યાત્મિક વિદ્યામા એટલે બ્રહ્મ વિદ્યામા નિષ્કા રાખવાથી પુરુષોનું કલ્યાણ થાય છે, આવો મારો મત છે, કારણ કે, જે બ્રહ્મવિદ્યામા હુ ખનો તથા સુખનો અત્યંત વિનાશ રહેલો છે પૂર્વે નવાં ગમા કુશળ એવા બ્રહ્મવિદ્યા સ બધી ઉપાય સાલળવાની ઇચ્છાવાળા કપિઓને, મેં જે ઉપાય કહી બતાવ્યો હતો, તે ઉપાય હું નિર્દોષ માતા હુમણા તમને પણ કહું છું.

“ચિત્તજ્ઞ આ છુવને બંધન કરનાર અને સુક્તિ આપનાર છે,” આમ શાસ્ત્રકારોએ માનેલું છે ચિત્ત જો વિપયોમા લપટાય છે, તો તે બંધનકાન્ક થઈ પડે છે, અને પગમાત્મા પગાયલું

૧ મન એવ મનુષ્યાર્ણા ક્ષરણ વચ્ચમોક્ષયો ॥

અર્થ —માણસને બંધે અને મોક્ષનું કારણ એક મનજ છે શ્રુતિ

૨ વચ્ચન વિપયાસક્ત મુક્ત્યે નિર્વિપય સ્મૃતમ્ ॥

અર્થ —વિચાસક્ત મન તેજ બંધન છે અને નિર્વિપય જે મન તે મોક્ષને માટે થાય છે શ્રુતિ

ધાય છે, તો મુક્તિકારક નિવડે છે. વળી જ્યારે “હું” અને “મારું” એવા અભિમાનથી^૧ થયેલા કામ અને લોભ વિગેરે મલોધી મુક્ત થઈને પુરુષ શુદ્ધ તથા સુખદુઃખરહિત સમતાવાળો થાય છે, ત્યારે જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિવાળું તેનું ચિત્ત પ્રકૃતિથી પર, શેઠરહિત, સ્વયં પ્રકાશ, સૂક્ષ્મ, ઉદાત્તીન, એકમ્બરૂપ તથા આત્મ-સ્વરૂપ પરમાત્માને અખંડરૂપે જુવે છે અને દેહાદિકને બળરહિત જુવે છે. યોગીઓએ પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ માટે સર્વ જગત્સ્વરૂપ ભગવાનની ભક્તિ કરી, એજ ઉત્તમ ઉપાય છે, એ વિના બીજો કોઈ પણ કથાણુકારી માર્ગ નથી ‘વિષયોનો પ્રસંગ કરવો, એ તૂટે નહીં તેવો આત્માને લાગેલો એક પાથ છે,’ એમ વિદ્વાનો જણે છે, પરંતુ ‘તે પ્રસંગ જો સાધુઓની સાથે કર્યો હોય તો તે એક મોક્ષનું ઉધાડું દાર છે,’ એમ વિદ્વાનો કહે છે.

સુખદુઃખ સહન કરનારા, દયાશીલ, સર્વ પ્રાણીઓની સાથે સ્નેહ રાખનારા, શત્રુ વિનાના, શાન્ત, શાન્ત પ્રમાણે વર્તન રાખનારા, નારા સ્વભાવને આભૂષણ માનનારા, મારે વિષે એકાંત લાવથી દૃઢ ભક્તિ કરનારા, મારે માટે સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરનારા, પોતાનાં મનુષ્યોની સાથે અને બધુઓની સાથે સ્નેહ નહીં રાખનારા, નિત્ય મારી કથા નાભળનારા, મારું વર્ણન કરનારા અને મારે વિષે મનને ધારણ કરનારા સત્પુરુષોને અધ્યાત્મ વિગેરે વિવિધ તાપો દુઃખ આપતા નથી હે સદ્ગુણી માતા! તે સાધુ પુરુષો સર્વ પ્રકારના સંગથી મુક્ત હોય છે, માટે તેઓનો સંગજ યાચવા યોગ્ય છે, કારણ કે, સાધુ પુરુષો વિષયસંગના દોષનો નાશ કરે છે. સત્પુરુષોના પ્રસંગમા મારાં પરાક્રમને જલાવનારી તથા

૧ દેહાદીનામત્તેનામિમન્યતે છોડમિમાન આત્મનો લગ્ન ॥

અર્થ:-દેહાદિક અનાત્મ વસ્તુમાં આત્મજાવના કરીને વિવિધ અભિમાન કરતું તેજ આત્માનુ અપેક્ષા જાણું

શ્રુતિ.

હૃદય અને કાનને રસાયનરૂપ મારી કથાઓ સાંભળવામાં આવે છે અને તે કથાઓ સાંભળવાથી, અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થાય છે અને તેથી મળી શકે તેવા શ્રીહરિને વિષે અનુકંમે શ્રદ્ધા, રતિ અને લક્ષિત થાય છે. મારી સૃષ્ટિરચના વિગેરે લીલાનું મનન કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલી ભક્તિવડે પુરુષને ઐહિક તથા પારલૌકિક વિષયોમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, અને પછી તે વૈરાગ્યના ઉપાયવડે યોગ ધારણ કરી, યોગના સરલ ઉપાયોવડે મનને નિરોધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને પછી તે વિષયોની સેવા ન કરવાથી, વૈરાગ્યવડે વધેલા જ્ઞાનથી, યોગથી તથા મારે વિષે અર્પણ કરેલી ભક્તિથી મર્મમાં આત્મરૂપે રહેલા મને આ લોકમાજ પામે છે.

દેવહૂતિએ પૂછ્યું:—તમારે વિષે કેવી ભક્તિ કરવી યોગ્ય છે ? અને હું જે સ્ત્રીભક્તિ છું, તેણે કેવી ભક્તિ કરવી જોઈએ, કે જે ભક્તિથી હું શ્રમ વિના તમારા મોક્ષરૂપ સ્વરૂપને પામું ? તમને પ્રાપ્ત કરાવનારો જે યોગ તમે કહ્યો, તે, હું નિર્વાણમૂર્તિ ! કેવા પ્રકારનો યોગ છે ?

શ્રીકપિલદેવ જોડ્યા:—હું માતા ! વિષયોને અહણ કરવા ઉપરથી જાણવામાં આવતી અને વેદોક્ત કર્મ કરનારી વિકારરહિત મનવાળા પુરુષની ઇદ્રિયોની વૃત્તિને સત્વશુભી શ્રીભગવાનનાંજ સ્વાભાવિક રીતે રાખવી, તેને નિર્નિમિત્ત ભક્તિ જાણવી, અને તે ભક્તિને સિદ્ધ કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ સમજવી, કે જે ભક્તિ, જઠરાગ્નિ જેમ ખાપેલા પદાર્થને પચાવેછે તેમ લિંગ શરીરનો નાશ કરે છે, પરંતુ જેઓ મારા ચરણની સેવામાં પ્રીતિ રાખનારા અને મારે માટેજ ક્રિયા કરનારા કેટલાઓક ભક્તો છે, તેઓ મારી સાયુજ્ય મુક્તિને ઇચ્છતા નથી, પરંતુ તેઓ એકઠા મળીને પરસ્પર મારાં પરાકર્મોની પ્રશંસા કરે છે. હું માતા ! તે મહાત્મા પુરુષો પ્રસન્ન

મુખવાળાં, રાતાં નેત્રવાળાં તથા વરદાન આપનારાં મારાં
અસૌક્રિક અને મનોહર રૂપોનાં દર્શન કરે છે તથા તેઓની
સાથે મનોહર વાણીથી વાતચિત કરે છે, અને તે
જોવાયોગ્ય સુંદર અવયવવાળાં, ઉદાર, વિલસ કરનારાં, મનો
હર હાર્ય કરનારાં, મધુરતાથી જોનારાં, તથા મધુર ભાષણ
કરનારાં રૂપોએ જોએનાં મનને અને પ્રાણોને મુગ્ધ કરી મૂક્યાં
છે એવા ભક્તજનો મુક્તિની ઇચ્છા પણ કરતા નથી, તો પણ મારી
ભક્તિ તેઓને મુક્તિ આપે છે. અવિદ્યા દૂર થયા પછી તેઓ,
સત્યલોકાદિકમાં મળતી મારી માયાની ભોગસંપત્તિઓને, ભક્તિ
કરવાથી તેની પાછળ મળતી અણિમા આદિક આઠ સિદ્ધિઓને
તથા વૈકુંઠલોકની કલ્યાણકારી સંપત્તિને ઇચ્છતા નથી, તો
પણ તેઓ મારા પરમાત્માના વૈકુંઠ લોકમાં તે સંપત્તિઓને
ભોગવે છે. વળી હે શાતશુણી માતા ! હું જોએને આત્માના
જેવો પ્રિય છું, પુત્રના જેવો પ્રીતિપાત્ર છું, મિત્રના જેવો
વિશ્વામપાત્ર છું, શુરના જેવો ઉપદેશ કરનારો છું, સંબંધીના
જેવો હિતકારી છું, અને ઇંદ્રદેવના જેવો પૂજ્ય છું, એટલે એ
પ્રમાણે મર્વ ભાવથી જોએ મારી સેવા કરનારો છે, તે ભક્ત
પુરુષો કોઈ પણ દિવસ વૈભવ વિનાના થતા નથી, તેમ મારું
શસ્ત્ર એવું કાળચક્ર પણ તેઓનો નાશ કરતું નથી. આ લોક
તથા પરલોકમાં ગતિ કરનારો દેહ, દેહની પાછળ ગ્રહેલાં મી,
પુત્રો, ધન, પશુઓ તથા ઘર વિગેરે જે છે તે મર્વનો તથા
બીજા પદાર્થોનો જોએ ત્યાગ કરીને અનન્ય ભક્તિથી સર્વત્ર
વ્યાપક એવા મને ભલે છે, તેઓનો હું સંસારમાંથી ઉદ્ધાર
કરું છું. હું પ્રકૃતિ તથા પુરુષનો સ્વામી છું અને મર્વ પ્રાણી-
ઓનો આત્મા છું; મારો આશ્રય ક્યાં વિના સંસારનો તીવ્ર
ભય ટળતો નથી. પવન મારા ભયથી વાય છે, સૂર્ય મારા
ભયથી તપે છે, ઇંદ્રદેવ મારા ભયથી પાણી વરસે છે, અગ્નિ

મારા ભયથી જગત્ને બાળે છે, અને મૃત્યુ મારા ભયથી જગત્માં ફરે છે. વળી યોગીઓ પોતાના કલ્યાણ માટે જ્ઞાન તથા વૈરાગ્યવાળા ભક્તિયોગવડે મારાં મર્વત્ર નિર્ભય ચરણારવિંદનો આશ્રય કરે છે. આ જગત્માં પુરુષોના કલ્યાણનો ઉદય કરવાનું માધન એટલું જ છે કે, પુરુષે તીવ્ર ભક્તિયોગથી મારે વિષે મનને અર્પણ કરીને તેને સ્થિર કરવું.

ઇતિ ભક્તિપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧૬ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૭ મો.

—*~*~*

નારદોપદેશ. (૪-૨૯)

નારદ ઉવાચ:—

માર્ગોદ્વિયમનોધર્માનાત્મન્યથ્યસ્ય નિર્ગુણા ।

દોતે કામલવાન્ પ્યાયન્મમાહમિતિ કર્મહત્ ॥ ૨૫ ॥

નારદ કહે છે:—હે રાજન્! જીવ પોતે પરબ્રહ્મરૂપ છે, ને પણ બ્યારે પરમગુરુ ભગવાન્ પરમાત્માને વિસરી જાય છે, માયાથી ઉત્પન્ન થયેલા આ દેહાદિકમાં બંધાય છે અને દેહાભિમાની થઇ, તે દેહને વશ થઇ સાત્ત્વિક, રાજસ તથા તામસ આદિ કર્મો કરે છે ત્યારે તે પોતાના કર્મોનુસાર અવતાર લે છે. સાત્ત્વિક કર્મો કરવાથી કોઇ વેળા એ પુષ્કળ પ્રકાશવાળા અવતાર પામે છે, રાજસ કર્મો કરવાથી ઘણા શ્રમવાળા, કર્મથી ભરેલા અને પરિણામે દુઃખદાયી અવતાર પામે છે અને તામસ કર્મો કરવાથી અજ્ઞાન તથા શોકથી ભયંકર એવા અવતારો પામે છે. એ પ્રમાણે મંદબુદ્ધિવાળો જીવ પોતાનાં કર્મ

પ્રમાણે કોઈવાર પુરુષ, કોઈવાર સ્ત્રી, કોઈવાર નપુસક, કોઈવાર દેવતા, કોઈવાર મનુષ્ય તથા કોઈવાર પક્ષી ઘડને અવતરે છે, અને ભૂખથી ચેરાચલો ગરીબ કૂતરો, જેમ ચેરચેર રખડીને ભાગ્ય પ્રમાણે કોઈ ઠેકાણેથી અન્નનો અને કોઈ ઠેકાણેથી લાકડીનો માર ખાય છે તેમ વિષયની ઇચ્છાવાળો જીવ પણ સ્વર્ગમા, પાતાળમા અથવા મૃત્યુલોકમા ઉન્નાનીઆ જન્મોમા ભટકતો, મારબધ પ્રમાણે સુખદુઃખને પામે છે દુઃખો દૂર કરવાનો તેને એક પણ ઉપાય મળતો નથી અને કદાચ ઉપાય કરે છે, તો પણ દૈવથી, પ્રાણીઓથી તથા શરીરથી થતા દુઃખોમાના એક દુઃખથી પણ તે જીવ છૂટે ધડ શકતો નથી જેમ કોઈ પુરુષ માથા ઉપર વજનદાર ભાર ઉઘડીને જતો હોય ને વધારે ભાર લાગવાથી પેલા ભારને માથા ઉપરથી કાઢ ઉપર લઈ લે છે, પરંતુ એમ કરવાથી પેલો ભાર કંઈ ઓછો થતો નથી, તેમજ સર્વ ઉપાયો દુઃખમય છે, માટે તે તે ઉપાયો કરવાથી પણ પ્રાણી દુઃખમાથી છૂટે થઈ શકતો નથી હે નિર્દોષ રાજા ! એક સ્વપ્નામા આવેલું ખીજું -વન જેમ પહેલા સ્વપ્નાને મટાડી શકતું નથી, તેમ દુઃખરૂપ કર્મો પણ કેવળ કર્મો કરવાથીજ દૂર થતા નથી, કાગલ કે બંને કર્મો અવિધાને લીધે પ્રાપ્ત થાય છે, માટે તે સમાન છે જીવ ઉપાધિરૂપ મનવડે સ્વપ્નામા હોય ત્યાં સુધી તેની સ્વમાવસ્થા દૂર થતી નથી, તેમજ વસ્તુતઃ જોતા મસાર મિથ્યા છે, તો પણ વિષયોનું મનન કરનારા જીવને સસાર છૂટતો નથી, માટે જે અજ્ઞાનને લીધે પુરુષાર્થરૂપ આત્માને જેમા અનર્થની પરપરા સમાવલી છે, તેવો મમાર વળગ્યો છે તે, અજ્ઞાનના ગુરુરૂપ પરમાત્માની પરમ ભક્તિ કરવાથીજ નાશ થાય છે વામુદેવ એવા ભગવાન વિશે સારી રીતે કહેલો ભક્તિયોગ, વૈરાગ્ય તથા જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે હે પ્રાચીનબહિષ્કારાજિ ! તે ભક્તિ, ભગવાનની કથાનું અવલું કરવાથી થોડાજ સમયમા મળે છે માટે નિત્ય ભગવાનની કથાને નાભજનારા, યદ્વાજી તથા

તે કથાનું નિત્ય શ્રવણ કરનાર મનુષ્યને થોડા સમયમાં જ ભગવાન વિષે ભક્તિયોગ થાય છે. હે રાજા ! જ્યાં આગળ નિર્માણ મનના મદ-ગુણી ભગવાનના ભક્તો ભગવાનના ગુણો ગાવામાં જ તથા સાંભળવામાં સ્થિર ચિત્તવાળા થઈને રહેતા હોય, તે ઠેકાણે મહાત્મા પુરુષોના મુખમાંથી ભગવાનનાં ચરિત્રરૂપી અમૃતની નદીઓ ચોતરફ વહ્યા કરે છે, અને જે લોકો અત્યંત તૃપ્તાથી તે નદીઓના મલનું સાવધ કરેલા કાનથી પાન કરે છે તે ભક્તિરસિક લોકોને ભૂખ, તરસ, ભય, શોક અને મોહ બાધ કરતાં નથી, પણ જો સત્સંગ કરે નહિ તો ઉપર કહેલા સ્વાભાવિક શોક, મોહ વિગેરેથી તથા આગસથી ખિન્ન થયેલા લોકોને નિત્ય ભગવાનના કથારૂપી સુધા-સાગરમાં પ્રીતિ થતી નથી. સાક્ષાત્ બ્રહ્મા, ભગવાન શંકર, મનુ, હક્ષ વિગેરે પ્રજાપતિઓ, સનક વિગેરે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીઓ, મરીચિ અત્રિ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ, કૃતુ, ભૃગુ, વસિષ્ઠ, હું તથા નારદ આટલા બ્રહ્મવાદીઓ વેદવાણીના વેત્તા છીએ અને તપ-શ્રયા, વિદ્યા તથા સમાધિવડે અઘાપિ મુખી સર્વતા સાક્ષી પર-મેશ્વરને શોધીએ છીએ, તો પણ તેમને જોઈ શક્યા નથી. લોકો અર્થથી પણ પાર પહોંચાય નહીં, એવા મહાવિસ્તારવાળા વેદના અર્થ વિચારે છે, તો પણ તેઓ મંત્રોએ પ્રતિપાદન કરેલાં ઇન્દ્રિ-યાદિકતાં સ્વરૂપોવાળા સાકાર દેવતાઓનું ભજન કરે છે, પરંતુ તેઓ પરમાત્માને ઓળખતા નથી, પણ અંતઃકરણમાં સારી રીતે ધ્યાન કરેલા ભગવાન જેના ઉપર અનુગ્રહ કરે છે તે મનુ-ષ્યની લોકલગ્ન તથા કર્મમાર્ગમાં થયેલો આગ્રહ દૂર થાય છે, માટે હે પ્રાચીનબહિષ્ રાજા ! અજ્ઞાનને લીધે પુરુષાર્થરૂપે દેખાતા યજ્ઞનાં કર્મો માત્ર કાનનેજ મીઠાશ આપનારા છે, પરંતુ પરમ વસ્તુને દેખાડતાં નથી, માટે તે કર્મો ઉપર તમારે પુરુ-ષાર્થ બુદ્ધિ કરવી નહીં. ધૃમાડાથી જેઓની મહિન બુદ્ધિ થયેલી હોય છે, એવા જે લોકો “ કર્મ કરવાં, એજ વેદનું તાત્પર્ય છે, ”

એમ કહે છે, તેઓ વેદના ખરા અર્થને જાણતા નથી, કારણ કે જેમાં લગવાનું વાસુદેવ રહેલા છે, એવા વેદમાં કહેલા સ્વસ્વ-રૂપ પરમાત્માને તેઓ જાણતા નથી. તું તો મહામૂર્ખ છે, કારણ કે આખી પૃથ્વી ઉપર પૂર્વ દિશા તરફ અણીવાળા દર્શોને પાથરીને ઘણા પશુઓનો સંહાર કરી 'હું' મોટો યજ્ઞ કરનાર છું,' આવા અભિમાનમાં તું આવી ગયો છે અને તે અવિવેકપણાને લીધે ખરા કર્મને જાણતો નથી, પણ ભૂડી ગયો છે. લગવાનું જેથી સંતુષ્ટ થાય તેજ કર્મ, અને જેથી લગવાનું વિષે મન સ્થિર થાય તેજ વિદ્યા જાણવી લગવાનું શ્રીહરિ પોતેજ સર્વ દેહધારીઓના આત્મા છે, સ્વતંત્ર કારણ છે તથા ઇશ્વર છે. માટેજ લોકોને શ્રીહરિનાં ચરણ શરણરૂપ છે અને તેથી મનુષ્યોનું આ લોકમાં તથા પરલોકમાં કડ્યાણુ થાય છે. જે પરમાત્મા છે તેજ આપણો અત્યંત પ્રિય આત્મા છે અને 'તું' લજ્જન કરવાથી લેશ પણ લય રહેતો નથી જે મનુષ્ય આ પ્રભાણે જાણે છે, તેને વિદ્વાન જાણવો અને જે વિદ્વાન હોય તે શુર તથા પરમાત્મામાં ગણાય છે.

નારદ કહે છે.—હે પુરુષશ્રેષ્ઠ રાજા! હ્રદ્ર પદાર્થોનું જણણ કરનાર તથા ચરનાર એક મૃગ પુષ્પોની વાડીમાં જાંની સાથે માથે ફરે છે અને તે જામા આસક્ત થઈ રહ્યો છે, તેના કાન જમરાઓના ગુંજારવમાં લોલાઈ રહેલા છે, તેના આગળ પ્રાણનો નાશ કરનારા વાપો ઉભા છે, તો પણ તેઓને ગણકાર્યા વિના તે આડ્યો જાય છે. પાછળથી પારધિયે મારેલા જાણથી જેની પીઠ બેઠાઈ ગઈ છે, આવા મૃગને તું શોધી કાઢ.

નારદજીના આ પ્રશ્નનો કાંઈપણ ઉત્તર રાજા તરફથી મળ્યો નહીં, ત્યાંજ નારદજી પોતે તેનો ઉત્તર આપતા જોડ્યા કે, તું પોતેજ મૃગરૂપ

છે, પુષ્પની પેઠે પરિણામે નીરમ થઇ જનારી સ્ત્રીઓવાળા ઘરમાં સ્ત્રીઓની સાથે રહે છે, ફૂલની મધુર સુગંધની પેઠે અત્યંત હલકા અને કામ્ય કર્મના ક્ષણથી મળતાં જિહ્વાના તથા ઉપસ્થ આદિકર્મનાં અકપસુખોને શોષ્યા કરે છે. સ્ત્રીઓની સાથે રહેવાથી તેઓ પર તારું મન આસક્ત થયેલું છે ભમરાઓના મધુર ગુંજરવોની પેઠે સ્ત્રીઓના અત્યંત મધુર ભાષણોથી તારા કાન લોભાયલા છે, અને આગળ ઉપર રહેલા નહારની પેઠે દિવમ્, રાત્રિ, પખવાડિયાં એ વિગેરે કાળના વિભાગો તારાં આયુષ્યનો નાશ કરે છે, છતાં તેઓને ગણકાર્યા વિના તું ઘરમાં અનેક કીડાઓ કરે છે અને કાળ-રૂપી પારધિ છાનો માનો તારી પાછળ કરીને શુભ બાણથી તને વીંધી નાંખે છે હે રાજા! આ પ્રમાણે તારી દશા થયેલી છે, તેનો તું પોતે વિચાર કરીને તારા ચિત્તને હૃદયમાં સ્થિર કર અને બહિર્વૃત્તિઓને ચિત્તમાં રોક, એટલે ઇંદ્રિયોને તેના વિષયોમા જતી અટકાવ જેમાં નીચ કામી પુરુષોની કથાઓ થાય છે એવા ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કર, જીવોના આશ્રયરૂપ પરમાત્માને પ્રમત્ત કર અને કંમે કંમે સર્વ વિષયોમાથી અજગો થઇ બા.

ઇતિ ભક્ષિપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧૭ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૮ મો.

મહાલાલના ઉદ્દગાર. (૭૮)

મહાદ ઉવાચ—

નૈતન્મનસ્તય કયાસુ ચિકુઠનાથ ।

સપ્રીયતે દુસ્તિદુષ્ટમસાધુ તીવ્રમ્ ॥

ક્રામાતુર હર્ષશોકમયૈષ્ણર્તે ।

તસ્મિન્કથ તય ગતિ ચિમ્શામિ જ્ઞાન ॥ ૩૧ ॥

મહાલાલ કહે છે — હે વૈકુઠનાથ ! પાપવટે દૂષિત થયેલું, બહિર્મુખ, અસ્થિર, કામનાથી વ્યાપ્ત અને હર્ષ, શોક, ભય તથા તૃષ્ણાથી આતુર એવું માન આ મન, તમારી કયાથી પ્રસન્ન થતું નથી, માટે હું દીન, મારી ગતિનો મારા મનમાં ઢેવી રીતે વિચાર કરી શકું ? હે અચ્યુત ! તૃપ્તિ ન પામતી જિહ્વા, એક તરફથી મને જેવે છે બીજી તરફથી શિશ્ર કામેન્દ્રિયાથી મને જેવે છે, ત્રીજી તરફથી ત્વચા ઇન્દ્રિય સ્પર્શ મુખ માટે મને જેવે છે, ચોથી તરફથી પેટ, આહાર માટે જેવે છે, પાંચમી તરફથી શ્રવણેન્દ્રિય, મધુર શબ્દો નાભાગવા માટે મને જેવે છે, છઠ્ઠી તરફથી પ્રાણેન્દ્રિય (નાનિકા) સુખ થ લેવા માટે મને જેવે છે, સાતમી તરફથી ચપળ એવા નેત્ર, સુદૃઢ ઉપ લેવા મને જેવે છે, તે પ્રમાણે કર્મેન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયો તરફ મને જેવે છે, અર્થાત્ ઘણી શોકચો લેમ પોતાના લતાને ઉતારી નાખે, તેમજ ઇન્દ્રિયો મને ઉતારી નાખે છે હે મહાગન ! હું કેવળ આવી દુખી દશાને પામ્યો છું એમ નથી, પરંતુ એ પ્રમાણે જીવના મનુષ્ય પણ દુખી છે તેઓ ત્ર્યંશરૂપી વૈતરણી નદીમાં

પડેલાં છે, એકબીજાથી ચતા જન્મ, મરણ તથા લક્ષણથી
 અત્યંત ડરે છે, પોતાની માથે કલહ, વૈર અને મૈત્રી કર્યા કરે છે,
 માટે હે નિત્યમુક્ત પ્રભુ! આવા મૂઢ મનુષ્યો ઉપર કૃપા કરીને
 તેઓને મંસારૂપી વૈતરણીમાથી બહાર કાઢી, તેમની રક્ષા કરો.
 કદાચ આપ કહેશે કે, 'મારે એકલાએ સર્વ મનુષ્યોનો કેવી
 રીતે ઉદ્ધાર કરવો?' તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, હે અભિજ્ઞગુરુ!
 હે ભગવન્! આપ આ મર્વ જગત્નો ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પ્રલય
 કરો છો તો તમને આ સર્વ જગત્નો ઉદ્ધાર કરવામાં શું શ્રમ
 પડવાનો છે? હે આતુરજનના બધું! મૂઢ મનુષ્યો ઉપર અનુ
 પ્રહ કરવો, એમાજ આપની મહત્તા સમાચલી છે, અને તો પછી તમારા
 ભક્તજનોની સેવા કરનારા અમ લોકોનો તમે ઉદ્ધાર કરશો, તેમા
 નવાઈ શી? હે પરમાત્મા! આપના પરાક્રમેના ગાયનરૂપી મહાઅમૃ
 તમાં મારું મન રૂબેલું છે, તેથી હું તો તરી શકાય નહીં તેવી સ્પષ્ટ
 રૂપી વૈતરણી નહીંથી ઉદ્દેગ પામતો નથી, પરંતુ જેઓનું મન
 તમારી કથાથી વિમુગ્ધ છે તથા જેઓ મિથ્યા ઇદ્રિયોના સુખને
 માટે કુટુંબોનો ભાર વહા કરે છે, તેવા મૂઢ લોકોનો હું શોક
 કરું છું હે દેવ! કદાચ તમે કહેશે કે, 'તું તારે મુક્તિ લઈ લે,
 બીજા મૂઢ મનુષ્યોને તો તત્ત્વવેત્તા મુનિઓ વિપદેશ આપશે,' તો તેના
 ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, મુનિઓ તો ઘણું કરીને પોતાની મુક્તિ કર
 વાની ઇચ્છાથી વનમાં એકાત પ્રદેશમાં તપશ્ચર્યા કરે છે, બીજાનું
 કંઈ પણ કાર્ય કરવામાં તત્પર રહેતા નથી, માટે હું આ કૃપા
 લોકોને છોડીને એકલો મુક્તિ પામવાની ઇચ્છા ગમતો નથી.
 આટલું બધું આપને કહેવાનું કારણ એ છે કે, આ સસારાટપીમા
 ભટકતા લોકોને તમાગ વિના બીજો આશ્રય હું જોતો નથી ગૃહ-
 મ્યાશ્રમમાં મૈથુનાદિકનું જે સુખ છે, તે તુલ્ય છે શરીરમાં ખરજ
 આવવાથી બને હાયવતી બજવાણનું પહે અને જેમ એક દુઃખ મટા-
 ડતાં બીજું દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ વિવિધસુખોમાં પણ એક દુઃખ

દૂર કરતા બીજી દુઃખ આવી પડે છે કૃપણ લોકો ખરું દુઃખો
 લોગવે છે, તો પણ તેઓ મનાના વિષયસુખથી ધરાતા નથી,
 પરંતુ કોઈક ધીજીવાન મનુષ્યજ આપની કૃપાથી ખરજની પેઠે
 પ્રામની ખરજને પણ સહન કરે છે મૌન, આદ્રાયણાદિ મત,
 શાસ્ત્રવલ્લ, તપશ્ચર્યા, વેદાધ્યયન, અવધર્માચરણ, વ્યાખ્યાન,
 એકાતનિવાસ, જપ તથા મમાધિ, આ દશ મોક્ષના માધન
 છે, પરંતુ એ સાધનો ઘણું કરી ઇન્દ્રિયાધીન મનુષ્યોને આ
 જીવિકામા ઉપયોગી થઈ પડે છે તથા દાલિક મનુષ્યોને ઉદ્ધ
 યોયણુ માટે ઉપયોગી થઈ પડે છે અને સમય ઉપર ઉપયોગી
 થતા પણ નથી બીજામાંથી અકુર અને અકુરમાંથી બીજા, એમ
 પ્રવાહુડપે આવતા તમારા આ કાર્ય-કારણરૂપ જે સ્વરૂપ વેદે
 પ્રકટ કરેલા છે પ્રાકૃતરૂપરહિત જે તમે તેનાજ તે રૂપ છે,
 પરંતુ તમારાથી જુદા નથી મધન કરવાથી જેમ અભિ
 લાકડામા રહેલો છે, તે જોવામા આવે છે, તેમજ જિતેન્દ્રિય પુરુષો
 યોગાભ્યાસથી કાર્ય-કારણ બન્નેમા નહેલા તમને માક્ષાત્ જીવે
 છે. કાર્ય-કારણ તમારા વિના બીજા પ્રધાન તથા પરમાત્મ
 આદિથી ઉત્પન્ન થતા નથી હે 'આપકદેવ' વાયુ, અગ્નિ,
 પૃથ્વી, આકાશ પાણી શબ્દાદિક વિષયો, પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો, મન,
 ચિત્ત, અહ કાગ, નૃલ તથા નૃક્ષ એ સર્વ તમેજ છો અને મન
 વડે તથા વચન વડે જે કંઈ પ્રકાશિત થાય છે, તે સર્વ
 તમાનાથી જુદું નથી આ ગુણો, ગુણવાનો, મહત્તરવાદિક મન
 વિગેરે, દેવતાઓ અને મનુષ્યો, આદિ તથા અતવાળા છે
 તેઓ, હે મહાપ્રીતિવાળા ઈશ્વર! આદિ તથા અતગહિત
 તમાગ સ્વરૂપને જાણતા નથી, આમ વિચાર કરીને જુદ્ધિશાળી
 પુરુષો અધ્યયનાદિક વ્યાપારનો ત્યાગ કરીને, કેવળ તમારીજ
 ઉપાસના કરે છે માટે હે પૂજ્યતમ! નમ-કાગ, મુતિ, સર્વ
 કર્મો અર્પણ કરવા, પૂજન, આપના અગ્નિનું અગ્નિ, કથાનું

શ્રવણ, એ રીતે તમારી છ અંગવાળી સેવા કર્યા વિના પરમ હૃદયેને મળી શકે તેવા ભગવાનની મનુષ્ય કેવી રીતે ભક્તિ કરી શકે ? અને ભક્તિ કર્યા વિના મોક્ષ પણ મળે નહીં, અને મેવા વિના ભક્તિની સિદ્ધિ પણ થાય નહીં, એટલા માટે પ્રથમ માગેલું તમારું દામત્વ તમે મને આપો.

હતિ ભક્તિપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧૮ મો મંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૯ મો.

—:***:—

પૂજાવિધિના પ્રકાર. (૧૧-૨૭)

ઉદ્ભવ ઉવાચ—

ક્રિયાયોગ સમાચક્ષ્વ ભવદારાધન પ્રભો ।

યસ્માત્વાં યે યથાઽર્ચંતિ સાત્વતાઃ સાત્વતર્પમ ॥ ૧ ॥

ઉદ્ભવ કહે છે:—હે પ્રભુ ! ભક્ત લોકો જે કારણ માટે તમારી જે પ્રમાણે પૂજા કરે છે, તે ભક્ત લોકો, તેનું કારણ તથા તેના વિધિ માથે આપની પૂજા કરવાનો પ્રકાર મને આપ કહો.

શ્રી ભગવાન જોડ્યા:—હે ઉદ્ભવ ! કર્મકાંડરૂપી ભગવાનની પૂજાનો વિધિ છેડા વિનાનો છે, તે હું તમારી પાસે કહેવા માંડું તો તેનો પાર આવે નહીં, માટે હું તમને અનુક્રમે તે યથાર્થ રીતે દૂકામાં તે પૂજાનો વિધિ કહી બતાવીશ.

(૧) પૂજના પ્રકાર તથા કાળ:—વૈદિક, તાંત્રિક તથા મિશ્ર, એમ ત્રણ પ્રકારે મારી પૂજ થાય છે. તે ત્રણમાંથી જે વિધિ

સારો લાગે, તે વિધિથીજ મારું પૂજન કરવું પુરું. જ્યારે પોતાના વેદમા દહેલી વિધિ પ્રમાણે દ્વિવપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે લક્ષ્મીથી તથા શ્રદ્ધાથી સારી ગીતે મારી પૂજા કરે છે, તે વિધિ હું તમને કહું છું, તે તમે મારી પાનેથી લાભજો. મનુષ્યે લક્ષ્મીનપત્ત થઈને શુભકર્મ જે હું, તેની નિષ્કપટપણાથી પૂજના પદાર્થો વડે, મૂર્તિમા, પૃથ્વીમા, અગ્નિમા, સૂર્યમા, પાણીમા, હૃદયમા અથવા તો બ્રાહ્મણને વિષે પૂજા કરવી.

પૂર્વવિધિ.

પૂજા કરનારા પુરુષે પ્રથમ દાત ધોઈને અગોની શુદ્ધિ મારું નહાવું નહાતી વેળા વૈદિક તથા તાત્ત્વિક મંત્રો ભણી, મારી વિગેરે લઈને હાથ પગ તથા અગોને શુદ્ધ કરીને પછી નહાવું ઈશ્વર વિશેષ મંત્રકથા કરનારા પુરુષે વેદમા સંધ્યોપાસનાદિક જે કર્મો અવશ્ય કરવા કહ્યા છે, તે કર્મો કરવા અને તેઓની માથે કર્મોના બંધનનો નાશ કરનારી મારી પૂજા કરવી.

મૂર્તિના પ્રકાર.

દેવતાની પ્રતિમા શિલાની, કાષ્ઠની, ધાતુની, માટીની, ચંદનાદિકની, ચિત્રની, રેતીની મણિની તથા માનસિક, આ રીતે આઠ પ્રકારની દહેલી છે તેમાંથી જો હૃદયમા પૂજા કરવી હોય તો માનસિક મૂર્તિની પૂજા કરવી શ્રેષ્ઠ તથા ચલ એમ મારી ને પ્રકારની મૂર્તિ હોય છે, તે મૂર્તિઓમા પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવાથી મારો નિવાસ થાય છે.

આવાહન તથા વિસર્જન.

હે ઉદ્ભવ! નિશ્ચય મૂર્તિમા પૂજા કરવી હોય તો નિત્ય તેનું આવાહન તથા વિસર્જન કરવા નહીં ચલ મૂર્તિમા આવાહન તથા વિસર્જન કરવા મારે વિકલ્પ કહ્યા છે. તેમા પણ શાલિશ્રામને

માટે ના કહેવી છે રેતીની મૂર્તિમા અવગ્ય આવાહનાદિક કરવા અને ખીણ મૂર્તિઓમા આવાહનાદિક કરે અથવા તે ન કરે તેા પણ આવે પૃથ્વીમા પૂજા કરવી હોય તેા આવાહન અને વિસર્જન બન્ને કરવા

પ્રતિમાનું સ્નાન.

માટીની, આવેઝેલી તથા ચિત્ર પિનાની ખીણ મૂર્તિઓને નવરાવવી અને મૂર્તિકા આદિકની મૂર્તિઓનું સ્નાનને ઠેકાણે માર્ગ ન કરવું

• પૂજાસામગ્રી

તકામ લક્ષ્મી અથવા શોભાયમાન પદાર્થોવડે મારી મૂર્તિ વિગેરેમા પૂજા કરવી, અને મારી જો હૃદયમા પૂજા કરવી હોય તેા મનોમય પદાર્થોથી પૂજા કરવી

અધિષ્ઠાન તથા ઉપચારભેદ,

હે ઉદ્ભવ ! આન કરાવવાની તથા આબૂધણો ધરાવવાની ઇચ્છા હોય તેા મારી ધાતુ વિગેરેની મૂર્તિમાજ ધરવા પૃથ્વી ઉપર પૂજા કરવી હોય તેા જૂઠા જૂઠા સ્થાનોમા અગ તથા પ્રધાન દેવતાઓની જૂઠા જૂઠા મંત્રોથી સ્થાપના કરવી અગ્નિમા પૂજા કરવી હોય તેા ધીથી ભીંજાયલું હવિ અગ્નિમા હોમણ સૂર્યમા પૂજા કરવી હોય તેા ઉપધ્યાન તથા અર્ધ્યાદિકથી પૂજા કરવી પાણીમા પૂજા કરવી હોય તેા તર્પણ વિગેરેથી પૂજા કરવી લક્ષ્મીના શ્રદ્ધાથી મને ! પાણી અર્પણ કરે તેા તે પણ મને પ્રિય લાગે છે, પરંતુ લક્ષ્મીહીન મનુષ્ય ગધ, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ

૧ પત્ર પુષ્પ પત્ર તોય મા મે મધત્વા પ્રયચ્છતી ।

તેવદ મન્ત્રયુગ્મહતમન્નામિ પ્રયનામન ॥

અર્થ — જો મનુષ્ય પત્ર, પુષ્પ, દીપ, પાણી એમાનું જે કંઈ મને લક્ષ્મીપૂર્વક અર્પણ કરે છે તે વિશુદ્ધજનનું લક્ષ્મીયુગ્મ તે હું આનર્થી પ્રહણુ મુ હું ગીતા

અને અત્યાદિક પ્રણા પદાર્થો મને અર્પણ કરે, તો પણ તે મને પ્રમત્ત કરી શકતા નથી, ત્યારે બીજા તો કેમજ પ્રમત્ત કરે ?

મુંબ નિષમ-પૂજનો કમ.

પૂજા કરનારાએ નાહીને શુદ્ધ થવું, નર્વ સામગ્રીઓ એકઠી કરીને પોતાની પાસે ગણવી પૂર્વ દિશા તરફ મુખ કરીને આમન ઉપર જોમવું અને પછી પૂજનો આરભ કરવો. જો નિયમ મૂર્તિની પૂજા કરવી હોય તો મૂર્તિની અ-મુખ જોમવું અને પછી પૂજનો આરભ કરવો. પૂજા કરવાના આરભમાં શુરુ આદિક પરિકલ્પનને પ્રણામ કરવા અને પછી પોતાને વિષે ન્યાસ કરીને મારી મૂર્તિ વિષે ન્યામ કરવા, અને પછી મારી મૂર્તિ ઉપરથી નિર્માન્ય વિગેરે ઉતારીને હાથથી તે મૂર્તિને સ્વચ્છ કરવી અને પાણીથી ભરેલા પૂર્ણ કુલનો તથા પ્રોક્ષણપાત્રનો શાસ્ત્રમા કલ્પા પ્રમાણે ચંદનપુષ્પાદિકથી સન્કાર કરવો તે પછી પ્રોક્ષણપાત્રના પાણીથી પૂજના સ્થાનને, પૂજના પદાર્થોને તથા પોતાના શરીરને પ્રોક્ષણ કરીને પાદ અર્ધ આચમન માટે તૈયાર કરેલા ત્રણ પાત્રોને પાણીથી ભરવા તથા જૂદા જૂદા પદાર્થો નાખીને તૈયાર કરવા તે આ રીતે કે પાદના પાત્રમાં શામે, ફૂલો, કમળ તથા માટી વિગેરે નાખવા, અર્ધના પાત્રમાં નધ, પુષ્પ, અક્ષત, ચવ, દર્શના અમ્મલાગ, તવ નર્પવ અને ફૂલો નાખવા તથા આચમનના પાત્રમાં જાંબુ, લવિંગ તથા કેકેય નાખવા તે પછી આચાર્ય પાદના પાત્રને હૃદયના મન્ત્રથી અર્ધપાત્રને મન્તકના મન્ત્રથી અને આચમનના પાત્રને ગાયત્રીની શિખાના મન્ત્રથી મન્ત્રીને છેવટે ગાયત્રીવટે તે ત્રણ પાત્રોનું અભિમન્ત્રણ કરવું.

ધ્યાનવિધિ.

પછી કોણમાં ગ્રહેલા વાયુથી દેહનું ચોપણ કરી, આધાર ચક્રમાં ગ્રહેલા અગ્નિથી તેને જાળી નાખી, લલાટમાં રહેલા ચંદ્રમાના

અમૃતથી લીંબીને અમૃતમય કરવું અને તે પછી તે દેહમાં રહેલા હૃદયકમલમાં રહેલી ઉત્તમ એવી નારાયણની મૂર્તિનું ધ્યાન કરવું. જે મૂર્તિનું ધ્યાન સિદ્ધલોકે પ્રણવના અકાર, ઉકાર, મકાર તથા ણિંદુની પછી અનુકરણાત્મક નાદના છેડામાં કરે છે. ઘર જેમ દીવાની પ્રભાથી ભરાઈ જાય, તેમ પોતાના સ્વરૂપની ભાવનાથી, ચિંતવેલી તે મૂર્તિ પોતાના દેહમાં વ્યાપી જાય એટલે તેની, પ્રથમ પોતાના દેહમાંજ માનમિક પૂજના ઉપચારથી પૂજા કરવી અને તન્મય થઈ જવું.

પ્રધાનપૂજા.

તે પછી મૂર્તિ આદિકમાં તેનું આવાહન કરીને પછી મારા અંગન્યાસ કરવા અને ત્યાર પછી મારું પૂજન કરવું. ધર્માદિક આઠ તથા નવ શક્તિઓથી મારું આસન ગોઠવવું. તે આ રીતે કે, ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યથી, તે આસનના અગ્નિ ખૂણા આદિ ચાર ખૂણાઓના ચાર પાયાઓ કંઢપવા. અધર્મ, અજ્ઞાન, અવૈરાગ્ય અને અનૈશ્વર્ય, એ ચારથી પૂર્વાદિક દિશાઓમાં તે આસનોના, ઇસ, ઉપળાં વિગેરે અવયવો કંઢપવા. ત્રણ ગુણોને તે આસનની પાટી કંઢપવી અને તેની પૂર્વાદિક દિશાઓમાં તથા મધ્યભાગમાં વિમલા, ઉત્કર્ષણી, જ્ઞાતા, ક્રિયા, યોગા, પ્રહ્લી, મત્યા, ઇશાના તથા અનુગ્રહા, આ નવ શક્તિઓની કંઢપના કરવી; અને તે આસન ઉપર આઠ દલવાળા તથા કળી કેસરાંઓથી ઉજ્જવલ દેખાતા એક કમળની કંઢપના કરવી. તે પછી વેદ તથા તંત્રમાં કહેલા ભોગ અને ભોક્ષના લાલ માટે મને પાદ, આચમન તથા અર્ધ આદિક ઉપચારો અર્પણ કરવા.

ઉપપૂજા.

તે પછી સુદર્શન, પાંચજન્ય, ગદા, ખડ્ગ, ખાણ, ધનુષ્ય, હલ, સુસલ, કૌસ્તુભ, માળા તથા શ્રીવત્સની પૂજા કરવી. તે એ

મ્રમાણે કે, સુદર્શનાદિક આઠ આયુધોની આઠ દિશામા પૂજા કરવી અને કૌતુલાદિક ત્રણ આભૂષણોની વક્ષ મધ્યમા પૂજા કરવી નદ, મુનદ, ગરુડ, પ્રચંદ, ચંદ મહાબલ, બલ અને કુમુદેશ્વર, આ આઠ મારા-લગવાનના પાર્ષદોની આઠ દિશામા પૂજા કરવી અને તે ગરુડની સન્મુખમા પૂજા કરવી અર્ધાદિકથી ચાર ખૂણાઓમા દુર્ગા, વિનાયક, વ્યાસ અને વિશ્વસેનની પૂજા કરવી, વામભાગમા શુક્રાઓની પૂજા કરવી અને પૂર્વાદિક દિશાઓમા ઇંદ્રાદિક ચાર લોકપાલોની પૂજા કરવી તે પૂજા લગવાનના સન્મુખભાગમા કરવી

સ્નાનવિધિ.

પોતાની પાને વૈભવ હોય તો ચંદન, અગર, વાળો, કેપૂર તથા કેનરથી સુવાનિત કરેલા જળવડે મંત્રો ભણીને નિત્ય લગવાનને નવરાવવા તે વખતે સુવર્ણધર્મ નામનો અનુવાક, 'મહા પુરુષવિદ્યા નામનો શ્લોક, પુરુષસૂક્ત, નીરાજન અને શૈલિપુત્રિગેરે મામના મંત્રો ભણવા

અર્ચનવિધિ

ઉપર કહેલા મંત્રોથી નવરાવ્યા પછી મારા લક્ષ્મી પ્રેમપૂર્વક ઘટતી રીતે વસ્ત્ર, ઉડવીત આભૂષણ, પત્રભગની રચના, માળા તથા સુગંધી ચંદનાદિકનો લેપ ધરાવીને મને શલ્યગારવો

નૈવેદ્યસમર્પણ.

પૂજા કરનારાએ શ્રદ્ધાથી મને પાદ, આવમન, ગંધ, અક્ષત, પુષ્પ, દૂધ, દીપ તથા નૈવેદ્યો અર્પણ કરવા જો સપત્તિ હોય તો ગોળ, દૂધપાક, ઘી, પુરીઓ, પુડાઓ, લાડુઓ, કેસાર, દહિ અને ફાળતુ નૈવેદ્ય ધનુ અમ્બગ, મઈન, અરીનો, દાતણ, પંચામૃતનું નાવણ, ભક્ષ્ય (કરડીને ખવાય તેવા પદાર્થો) અને જોળ્ય

(હાજ ભાત વિગેરે પદાર્થો) ધરવા તથા ગાયન, નૃત્ય વિગેરે પર્વે પર્વે મારી આગળ કરવાં અને વૈભવ હોય તો રોજ રોજ તે પ્રમાણે કરવું. અધિક ક્ષણની ઇચ્છાવાળાઓએ અગ્નિમાં પૂજા કરેલી. તેનો વિધિ આ પ્રમાણે છે.

અગ્નિપૂજા.

શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિપ્રમાણે મેખલા, ગર્ત તથા વેદી સાથે કુંડ બનાવવો અને તે કુંડમાં અગ્નિને પધરાવીને તે પ્રત્યક્ષિત ધાય કે તેને હાથવતી ચારે તરફથી એકઠો કરવો. તે પછી શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે દર્ભવડે પરિસ્તરણ કરીને ચારે તરફ પ્રોક્ષણ કરવું. પછી શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે વ્યાહૃતિઓ લણીને સમિધ્ નાંખવા-રૂપી ‘અન્વાધાન’ નામનું કર્મ કરવું. તે પછી અગ્નિના ઉત્તર ભાગમાં હોમની ઉપયોગી સામગ્રીઓ મૂકીને પ્રોક્ષણીપાત્રમાં રહેલા પાણીથી તેનું પ્રોક્ષણ કરીને અગ્નિને વિષે નીચે પ્રમાણે મારું ધ્યાન થરવું. “તપાવેલા મુવર્ણસમાન કાંતિવાળા, શંખ, ચક્ર, ગદા અને કમળથી શોભાયમાન, ચાર બાહુવાળા, શાંતસ્વરૂપ, કમળનાં કેશશં જેવા શોભાયમાન, પીળાં વસ્ત્ર ધારણ કરનારા, ચગકાટ મારતા મુકુટ, કડાં, કંદોરા અને બાન્નુગંધથી શોભતા, વક્ષસ્થલમાં શ્રીવત્સને ધારણ કરનારા, કંઠમાં કૌસ્તુભમણિને ધારણ કરનારા તથા વનમાળા પહેરનારા.” આવા મારા રૂપનું ધ્યાન કરતાં કરતાં માટી પૂજા કરવી.

હવનવિધિ.

ધીથી ભીંજવેલાં લાકડાંને અગ્નિમાં નાંખવાં અને ચારે તરફ ધીની ધારાવાડી કરીને જે આધાર તથા જે આબ્જલાગ આપીને અષ્ટાક્ષર મંત્રવડે તથા પુરુષસૂક્તવડે પ્રત્યેક ઋચાઓએ વ્યાહૃતિ લઈને ધર્માદિક દેવતાઓને ઉદ્દરીને અનુક્રમે ‘સ્વાહા’ જેમના અંતમાં છે એવાં નામો લઈને અગ્નિમાં ધીથી ભીંજવેલું હવિ હોમવું.

અગ્નિપૂજાની પુષ્પાંજલિ.

આ પ્રમાણે સ્વિષ્ટકૃત્ નામનો હોમ કરીને પછી પૂજા કરનારા મનસ્સુ પુરુષે અગ્નિમાં રહેલા અંતર્યામી ભગવાનનું પૂજન કરવું અને તેમને નમસ્કાર કરીને તેમના પાર્ષદોને જાલિદાન આપવું. તે પછી નારાયણસ્વરૂપ પરબ્રહ્મનું સ્મરણ કરતાં કરતાં મૂળમંત્ર (અષ્ટાક્ષર) નો જપ કરવો. તે પછી ભગવાન જોજન કરી રહ્યા એવું ધ્યાન કરીને તેમને આચમન કરાવીને જે ઉચ્છિદ્ર હોય તે વિશ્વકુક્ષેનને અર્પણ કરવાની કળ્પના કરી, તેની આજ્ઞા લઈને પછી પાંતે જોજન કરવું તે પછી સુગંધિ તામ્બૂલ વિગેરે સુખવામ આપીને ફરી પુષ્પાંજલિથી પૂજન કરવું.

પૂજા પછીનું કર્તવ્ય.

ગાતા, સ્તુતિ કરતા, નાચતાં, મારા કમીનો પોતાને વિષે આવીર્ભાવ કરતા તથા મારી કથાઓ માલગતા અને સંભળાવતાં વ્યથપણાને દૂર કરીને પ્રતિદિવસ જે ઘડી અવકાશ લેવો, અર્થાત્ જે ઘડી, વ્યથપણાનો ત્યાગ કરીને મારાં ગીતાદિકમાં ગાળવી. પુરાણોક્ત નાના મોટા નોત્રોથી તથા દેશી ભાષાનાં નાના મોટા ભજનોથી મારી સ્તુતિ કરીને “હે ભગવન્ ! પ્રમદ ધાઓ,” આમ કહી મને દડવત્ પ્રણામ કરવા. મારાં જે ચરણમા મસ્તક મૂકી, જે હાથથી મારાં જે ચરણ પકડી કહેવું કે, “હે ઇશ્વર ! હું મૃત્યુરૂપી જેમા જૂડ છે એવા મંસારમાગરથી ભય પામીને તમારે શરણે આવ્યો છું, મારું રક્ષણ કરો.”

૧ અન્યથા શરણં નાસ્તિ ત્વમેવ શરણ મમ ।

તસ્માન્ શરણયાત્રેન રક્ષસ્વ પરમેશ્વર ॥

અર્થ:—હે પરમેશ્વર ! હું તમારેજ શરણે આવ્યો છું, કારણ સમગ્ર જ્વાને ખીન્ન ડાઘ ઠેકાણુંજ નથી તેથી કૃપા કરી આપ મારું રક્ષણ કરો.

આ પ્રમાણે મારી પ્રાર્થના કરીને મેં આપેલું મારું નિર્માલ્ય મરતક ઉપર આદર સાથે ચઢાવીને જો મારું વિસર્જન કરવાનું હોય તો પ્રતિમામાં જે જ્યોતિ રહેલું છે તેનું પાછું હૃદયમાં રહેલા જ્યોતિમાંજ વિસર્જન કરવું. જ્યારે જે મૂર્તિ ઉપર શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તે મૂર્તિ વિષે મારી પૂજા કરવી, કારણ કે, સર્વના આત્મારૂપ હું સર્વ પદાર્થોમાં તેમજ સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલો છું આ પ્રમાણે વૈદિક અને તાંત્રિક પૂજાના વિધિઓથી જે પુરુષ મારી પૂજા કરે છે, તે પુરુષ આ લોકમાં તથા પરલોકમાં, એમ ઉભય લોકમાં મારી ખાસેથી ઇચ્છાનુસાર સિદ્ધિને પામે છે.

પ્રતિમાસ્થાપન.

સમર્થ પુરુષે મારી મૂર્તિનું સ્થાપન કરીને એક મહાપૂત મંદિર બંધાવવું તથા નિત્યની પૂજાઓમાં, પર્વણીના દિવસોમાં, લોકોના મોટા મેળાઓમાં તથા વસંતાદિકના ઉત્સવોમાં ઉપયોગી થઈ પડે તેવી સુંદર પુષ્પોની વાડીઓ તથા ફેત્રો મને અર્પણ કરવાં મોટા પર્વના દિવસોમાં તથા પ્રતિદિવસે પૂજા, લોગ વિગેરે ચાહુ રહેવા માટે ફેત્રો, દુકાનો, ગામડાઓ અને નગરો મારા મંદિરમાં અર્પણ કરીને મનુષ્ય મારા જેવા ઐશ્વર્યને પામે છે. મારી પ્રતિષ્ઠા કરવાથી ચક્રવર્તિપણાને પામે, મારા મંદિરમાં ફેત્રાદિક આપવાથી ત્રણ લોકના રાજ્યને પામે, મારી પૂજાદિક કરવાથી બ્રહ્મલોકને પામે અને એ ત્રણે કરવાથી મનુષ્ય મારા સમાન પણાને પામે છે. ઉપર જે કહ્યું તે સકામ લક્ષ્મીને માટે કહ્યું છે જે પુરુષ નિષ્કામ એવા લક્ષ્મીયોગથી મારી પૂજા કરે છે, તે મનેજ પામે છે તથા લક્ષ્મીયોગને પણ પામે છે.

વૃત્તિનો અપહાર.

જે મનુષ્ય દેવતા અને ગ્રાહ્યણની પોતે આપેલી અથવા તેા બીજાઓએ આપેલી આજીવિકા હરી લે છે, તે મનુષ્ય એક

લાખ વર્ષ સુધી નગકમા વિદ્યા ખાનારો કીટો થાય છે. આવાં કર્મોનું લે ફળ મળે છે, તે કર્તાને, સહાય કરનારાને, પ્રેરણા કરનારાને તથા અનુમોદન આપનારાને મૃત્યુ પછી પરલોકમાં સરખું મળે છે, કારણ કે, તે નર્વ કર્મના ભાગી છે, પરંતુ તેમાં વિશેષ આટલું છે કે, જેણે વિશેષ મરકર્મ કર્યું હોય, તેને તેનું ફળ પણ અધિક મળે છે

ઇતિ ભક્તિપ્રકરણમા અધ્યાય ૧૯ મો મંચુર્લ.

અધ્યાય ૨૦ મો

ઉપાસનાવર્ણન. (૨-૩)

શુક ઉવાચ —

ब्रह्मवर्चसनामस्तु यजेत ब्रह्मणस्तितिम् ॥

इन्द्रामिन्द्रियकामस्तु प्रजानाम प्रजापतिम् ॥ ૨ ॥

શુકદેવણ કહે છે — ‘હનન’ મનુષ્યોને લિપ્ત લિપ્ત કામનાઓ હોય છે. જેને પ્રહસનેની કામના હોય, તેણે પ્રહસાનું યજન કરવું, જેને ઇન્દ્રિયોની શક્તિ વધાવવાની ઇચ્છા હોય તેણે ઇન્દ્રનું યજન કરવું, જેને મંતાનની ઇચ્છા હોય તેણે દક્ષ આદિ પ્રજાપતિઓનું યજન કરવું, જેને લક્ષ્મી મેળવવાની ઇચ્છા હોય તેણે દુર્ગાદેવીનું યજન કરવું, જેને તેજની ઇચ્છા હોય, તેણે અગ્નિનું યજન કરવું, પતની ઇચ્છાવાળાએ આઠ વસુઓનું યજન કરવું, પરાક્રમની ઇચ્છાવાળાએ આનંદપૂર્વક અગ્નીઆઠ અર્ધોનું યજન કરવું,

અત્તાદિકની ઇચ્છાવાળાએ અદિતિનું યજ્ઞન કરવું, સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળાએ ખાર આદિત્યનું યજ્ઞન કરવું, રાજ્યની ઇચ્છાવાળાએ સત્તાવિશ વિશ્વદેવતાઓનું યજ્ઞન કરવું, દેશમાં રહેનારી પ્રજાને સ્વાધીન કરવાની ઇચ્છાવાળા રાજાએ સાધ્ય નામના દેવતાઓનું યજ્ઞન કરવું, આયુષ્યની ઇચ્છાવાળાએ અશ્વિનીકુમારોનું યજ્ઞન કરવું, પ્રતિષ્ઠાની ઇચ્છાવાળા પુરુષે લોકોનાં માતાપિતા૩૫ ધાવાપૃથિવી આકાશ તથા પૃથ્વી—નું યજ્ઞન કરવું, રૂપની ઇચ્છાવાળાએ ગંધર્વનું યજ્ઞન કરવું, સ્ત્રીની ઇચ્છાવાળાએ ઉર્વશી અપ્સરાનું યજ્ઞન કરવું, સર્વના આધિપતિપણની ઇચ્છાવાળાએ યશસ્વી ભગવાનનું યજ્ઞન કરવું, ધનના ભંડારની ઇચ્છાવાળાએ વરુણનું યજ્ઞન કરવું, વિદ્યાની કામનાવાળાએ શંકરનું યજ્ઞન કરવું, સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે પરસ્પર પ્રેમની ઇચ્છાવાળાએ ઉત્તમ કીર્તિવાળા ભગવાનનું યજ્ઞન કરવું, વંશવૃદ્ધિની ઇચ્છાવાળા પુરુષે પિતૃદેવનું યજ્ઞન કરવું, રાજ્યની ઇચ્છાવાળા પુરુષે ઔદભતૃઓનું યજ્ઞન કરવું, શત્રુઓને મારવાની ઇચ્છાવાળાએ રાક્ષસોનું યજ્ઞન કરવું, ભોગની ઇચ્છાવાળા પુરુષે ચંદ્રનું યજ્ઞન કરવું, કામનારહિત વૈરાગ્યની ઇચ્છાવાળા પુરુષે માયારહિત પરમ પુરુષનું યજ્ઞન કરવું અને કામના વિનાનો હોય, અથવા તે સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળો હોય તેણે ઉદારશુદ્ધિ રાખીને તીવ્ર ભક્તિ-યોગવડે ઉપાધિરહિત પરમેશ્વરનું યજ્ઞન કરવું. હે રાજા ! ઇત્રાદિક દેવતાઓનું યજ્ઞન કરનારા તે તે લોકોને તે તે દેવતાઓના યજ્ઞનેનું મુખ્ય ફળ એટલું જ કે, ભગવાનની ભક્તિના સંગથી ભગવાન ઉપર દૃઢતર ભાવ થયો, તે વિના બીજું સર્વ તેઓને તુચ્છ છે. હે રાજા ! શ્રીહરિની કથા અલૌકિક છે, કે જે કથામાં રાગદ્વેષાદિક સમૂહનો જેનાથી નાશ થયો છે, એવું શુદ્ધ જ્ઞાન રહેલું છે. જે કથામાં વિષયોમાં વૈરાગ્ય ઉપજવનારી ચિત્તની પ્રસન્નતા રહેલી છે, તથા મોક્ષ આપનાર તરીકે માન્ય થયેલો ભક્તિમાર્ગ પણ

નહોલો છે, એવી શ્રીહરિની કથાનું શ્રવણ કરવાને લીધે નિવૃત્તિમુખ પામેલો કયો પુરુષ શ્રીહરિની કથાઓમા પ્રીતિ બાધે નહીં ?

ઇતિ ભક્તિપ્રકરણમા અધ્યાય ૨૦ મો મ પૂર્ણ

અધ્યાય ૨૧ મો.

ઋષભદેવનો ઉપદેશ. (૫-૫)

ઋષભ ઉવાચ—

હસે ગુરૌ મયિ મસ્ત્યાન્નુવૃત્ત્યા ચિત્તુષ્ણયા દ્વદ્વતિતેશ્વર્યા ચ ॥

સર્વેષ્વ જતોઽર્ચસનાયમર્યા જિજ્ઞાસયા તપસેહાનિદૃત્યા ॥ ૧૦ ॥

ઋષભદેવ કહે છે — મનુષ્ય જ્યારે કર્મથી બધાયથી મન કપી કઠિન ગાઠને પોથી કરે છે ત્યારે તે દ પતીપણામાથી છૂટે છે અને તે પછી તે અહ્ન કારનો ત્યાગ કરી, તેમાથી મુક્ત થઈ પશ્ચાત્તપને પામે છે તેનો ઉપાય આ પ્રમાણે છે —

૧ ઇશ્વરવિષે 'શ્રદ્ધાચુખ્તભક્તિ ૨ હું જે શુરુ તેની 'નેવા, ૩ 'તૃષ્ણાને।

૧ શ્રદ્ધાવાચકને જ્ઞાન તપર સચતદ્રિય ।

જ્ઞાન ગ્રંથા પરાં જ્ઞાનિમિત્તાવિવચ્છતિ ॥

અર્થ — જે મનુષ્ય શ્રદ્ધાવાનુ થઈ જ્ઞાન મેળવવામા તત્પર અને ઇદ્રિયોને નાશીત ગમે છે તેનું જ્ઞાન નન પ્રાપ્ત થાય છે અને એનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી તેને ઉત્તમ પ્રકારની મતિ મેળવવા જરા પણ વિનં થતો નથી ગીના

૨ જાણે જેમુદુલ્લભારી મજને મામનન્યમાહ ।

સાધુસ્વ સમતલ્ય મદ્યવ્યવરિતો દિ સ્વા ॥

અર્થ — એમનિશ્ચયથી મને બચનારો મનુષ્ય મને તેજો દુરાચારી ઠેાય તે પ । તે મધુજ સમજવો, મરણ તે સારા માર્ગમા નામેશે છે ગીના

૩ પ્યાયનો તપવ્યાપુષ્ત સગણેવૃષ્ણાયત ।

મુક્તાનિવાયને કામ વામાકોષોઽમિજાયને ॥

ત્યાગ, ૪ 'સુખ-દુઃખાદિકને સહન કરવા, ૫ પ્રાણીઓને આ લોકમાં
રહી જો છે આમ બાલુવું, ૬ 'તરવ બાલુવાની ધચ્છા કરવી, ૭ 'તપ-

અર્થ—વિષય સંબંધી વિચાર કરનાર પુરુષને તે વિષયોમાં આસક્તિ
થાય છે, આસક્તિ થવાથી તેને કામના થાય છે અને તે કામના પૂર્ણ ન થવાથી
પ્રતી દોષ ઉત્પન્ન થાય છે ગીતા.

૧ માત્રાસ્પર્શસ્તુ કૌંતેય શીતોષ્ણમુષ્ણુ સ્વપ્ન ।

આગમાપાપનોઽનિત્યાસ્તૌસ્તિતિદશ્ય ભારત ॥

અર્થ—હે અર્જુન! ઠંડું, ઉષ્ણ વિગેરેથી સુષુપ્ત, આપનારા સ્વેદ
ઇન્દ્રિયોના વિકારો, ઉત્પત્તિ અને વિનાશશાળા તેમ અનિશ્ચ છે, માટે હે ભારત!
તે સર્વને તું સહન કર. ગીતા.

૨ ત ॥ મુક્તવા સ્વાર્થલૌકં વિશાલ હીને પુણ્યે મર્થલૌકં વિગંતિ ।

एवं त्रयीधर्ममनुप्रवृत्ता गतागमं कामाकामा लभते ॥

અર્થ—તે કામનાવાળાઓ ધણા વિશાળ સ્વર્ગલોકનું સુખ ભોગરી,
પુણ્ય પૂરા થતા ફરીથી મૃત્યુલોકમાં જન્મ પામે છે આ અમાણે સકામ ભુલ્લિપી
વેદના વિધિને અનુચનારા તેઓ જન્મ-મરણના ચક્રમાં ફેરા ખાય છે ગીતા.

૩ ન હિ જ્ઞાનેન સદૃશ પવિત્રમિદં વિદ્યતે ।

तत्त्वय योगसंसिद्ध कालेनात्मनि विन्दति ॥

અર્થ—જ્ઞાન બેટું પવિત્ર આ લોકમાં ખીજું કાઈગ નથી, અને
જે આત્મનિઃકામ બાલુસ નિઃકામ કર્મ કરે છે તે કાલાન્તરે આપોઆપ તે
જ્ઞાનને મેળવે છે ગીતા.

૪ દેવદ્વિજગુહ્યાઙ્ગપૂવન શૌચમાર્જનમ્ ।

प्रम्रचयमाहेश च शरीर तप उच्यते ॥

मन प्रसाद सौम्यत्व मौनमात्मविनिग्रह ।

भावसङ्कुચિरेत्તपो मानવમુચ્યતે ॥

અર્થ—દેન, બ્રાહ્મણ, શુરુ તથા વિદ્વાન્તો સદાચરવો, પવિત્રતા,
સરળપણ, બ્રહ્મચર્ય, કાષ્ટને પીઘ ન કરવી, એ શરીરનું તપ કહેવાય છે.
મનની પ્રસન્નતા, સતપણ, મૌન, આત્મનિયંત્ર અને અનાકાંક્ષાની શુદ્ધિ એ
માનસિક તપ કહેવાય છે ગીતા.

શ્રીયા, ૮ 'સકામ કર્મનો ત્યાગ, ૯ 'માગ નિમિત્ત' કર્મ કરવાં, ૧૦ 'મારી કથા કરવી, ૧૧ નિત્ય મારા ભક્તોનો સત્સંગ કરવો, ૧૨ મારા ગુણો ગાવા, ૧૩ વૈરનો ત્યાગ કરવો, ૧૪ સર્વ ઉપર 'સમદ્રષ્ટિ રાખવી, ૧૫ 'શાંતિ ગળવી, ૧૬ આ શરીર ઉપર તથા ઘર ઉપર

૧ દુરોણ છાવર ૧૧ મં પુદ્ધિયોગાદન્નંચ ।

પુદ્ધિ સારણમદિશ્ચ કૃત્વા ફલહેતવં ॥

અર્થ.—હે ધનન્યા ! આસક્ત છુદ્ધિથી દરેકા કર્મ નિષ્કામ કર્મથી ઉત્તકા છે, માટે નિષ્કામ કર્મપ્રવર્તક સમગ્રુદિવાળાને ચાસે જા, કારણ કે જાને! તેનું રાખી કર્મ કરનારને ક્ષુદ્રણ્દિ જાણવા ગીતા

૨ ચત્વરોપિ ચદ્ધાસિ યજ્ઞુહોવિ દદાસિ ચ ।

ચત્વરસિ વૈનિય સાકુલ્ય મદર્પણમ્ ॥

અર્થ.—હે અર્જુન ! તું જે જે કર્મ કરે છે, ખાય છે, હવન કરે છે, દાન કરે છે, તપ કરે છે તે સર્વ મને અર્પણ કરે ગીતા

૩ સતત ચીંચતો માં ચતનચ દયતા ।

નમસ્યત્ત્વ માં મસ્યા નિવયુક્તા ઉપાસતે ॥

અર્થ.—શાનીઓ હમેશ મારું ધીરન કરનાગ, નિશ્ચયપૂર્વક મન પારી મારે માટે પાન કરતા અને નિત્ય ભક્તિથી મને નમસ્કાર કરી, આદ્યમનિષ્ઠ મળી મારીજ ઉપાસના કરે છે ગીતા

૪ કૌંચ તૈર્જિત સગા વેણ સાન્ધે સ્થિતં મમ ।

નિર્દોષ દિ સમ પ્રદ્ય તસ્માદ્વ્યાપિ તે સ્થિતા ॥

અર્થ.—બેઠવાવ છોડી દઈ જેમની દ્રષ્ટિ સમખ થયેરી તેાય છે તેવાઓએ આ લોકમા જન્મમરણુ ઇત્યુ એમજ સમન્તુ, કાન્તુ જાણ એ મુદ્દ બેઠવાવ છે માટે તેઓ પ્રદ્યમાજ લીન થયેના તેાય છે ગીતા

૫ વિહાય વાગન્ધ સવાનુમાંચરલે નિસ્તૃદ્ધ મ

નિર્મમો નિરુદ્ધારઃ સ પાતિમયિષ્ઠતિ ॥

અર્થ.—જે મનુષ્ય મર્વ પ્રકારની વાસના છોડી નિરુદ્ધ થઈને મમતા, અદકાર છોડીને આ જન્મમા રહે છે તે અવસ્થા શાનિ મેળવે છે ગીતા

જે 'અહંતા મમતા જ ધાયલી હોય તેનું' કારણ જાણવાની ઇચ્છા કરવી, ૧૭ વેદાંતશાસ્ત્રનો અભ્યાસ, ૧૮ જોકાંત સ્થળોમાં વાસ, ૧૯ પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો તથા મનને સારી રીતે રવશ કરવા, ૨૦ ઉત્તમ પ્રતિની શ્રદ્ધા રાખવી, ૨૧ નિરંતર બ્રહ્મચર્ય પાળવું, ૨૨ નિરંતર પોતાનું કર્તવ્યકર્મ કરવું, ૨૩ વાણીને નિયમમાં રાખવી, ૨૪ સર્વત્ર મારી બાવના કરવામાં નિપુણતાથી અનુભવપર્યંત જ્ઞાન મેળવવું, અને ૨૫ યોગ (સમાધિ), ધૈર્ય, પ્રયત્ન તથા વિવેક રાખવાં, એમ આ પચીસ ઉપાયોવડે કુશળ પુરુષે પોતાના અહંકારરૂપી ઉપાધિનો ત્યાગ કરવો. કર્મો જેમાં વાસ કરે છે એવી તથા અવિદ્યાથી પ્રાપ્ત થયેલી હ્રદયના દૃઢતર અભિમાનરૂપી ગાંઠને સાવધ થઇ શાસ્ત્રમાં કહેલા ઉપદેશ પ્રમાણે ઉપર કહેલા ઉપાયોવડે સારી રીતે તોડી નાખવી અને પછી તે ઉપાયોથી પણ વિરામ પામવું, અર્થાત્ તે ઉપાયોનો પણ ત્યાગ કરવો. જો મારા દ્વાકમાં જવાની ઇચ્છા હોય અને મારો અનુગ્રહ સંપાદન કરવાની ઇચ્છા હોય તો પિતાએ પુત્રોને, રાજાએ પ્રજાને અને શુરુએ શિષ્યોને કાંધરહિત થઇને, ઉપર પ્રમાણે ઉપદેશ કરવો. જોઇએ; પરંતુ

૧ બ્રહ્મચરિત્તમિર્વિંગઃ પુત્રદારવૃદ્ધાદિષુ ।

નિત્ય ચ સમન્વિત્તત્ત્વમિદ્વિગ્નિષ્ટોપપાત્તયુ ॥

અર્થ — વિગયોમા આસકતા ન થવું. અને સ્ત્રી, પુત્ર, ધર વિગેરેમાં પ્રેમરહિત થવું તથા સારા, અથવા માદામા હોયેલાં સરખી વૃત્તિ રાખવી
ગીતા

૨ ત્ત્વનિ સર્વાણિ ઇંદ્રિયમ્યુક્ત આચીત મત્પરઃ ।

વશે હિ મત્સંદ્રિયાણિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥

અર્થ:—સર્વ ઇન્દ્રિય અને મન ઉપર દબાણ રાખી મનુષ્યે મારા પ્રત્યે એકાગ્રતાથી જ્ઞાન આપવું. કારણ ઇન્દ્રિયો જેને સ્વાધીન થઇ તેની ભુદ્ધિ સ્થિર સમજીવી.
ગીતા.

કર્મમાંજ મૂઢ થઈ ગયેલા અસાની લોકોને કર્મોમાં જોડવા નહીં, કારણ કે જે મનુષ્ય અસાની મનુષ્યને કામ્ય કર્મમાં જોડીને સંસારરૂપી આધાર કૂવામાં નાખે છે, તે પુરુષ કયો પુરુષાર્થ મેળવે છે? કોઈપણ નહીં મનુષ્ય પોતે પોતાના કડ્યાણને જોતી વેળા આંધળો ભીંત થઈ જાય છે, કારણ કે તે મૂળ પુરુષ અત્યંત તૃષ્ણાથી ધનને ઇચ્છે છે, એક બીજાની માથે વૈઠ કરે છે અને અદ્ય સુખને માટે અનંત દુઃખો ભોગવે છે, પરંતુ પોતે તે દુઃખોને જાણતો નથી અવિદ્યાના સ્વરૂપને જાણતો હોય તેવો કયો વિવેકી પુરુષ પોતે અવિદ્યામાં ભટકતા અસાની પુરુષને જોઈને દયા આવવાથી તેને પાછો સંસારમાં જોડે? કોઈપણ જોડે નહીં દૃષ્ટાંતરૂપે આધળો મનુષ્ય અવળે માર્ગે જતો હોય તેને તેજ માર્ગે જવાનું કોણ કહે? જે શુભ સંસારમાં ભટકતા પોતાના શિષ્યને તેમાંથી મુક્ત કરી શકતો નથી તેને શુભ જાણવો નહીં, જે મંબ ધી, પોતાના મંસારમાં ભટકતા મંબ ધીને મંસારમાંથી મુક્ત કરી શકતો નથી, તેને મંબ ધી જાણવો નહીં, જે પિતા સંસારમાં ભટકતા પોતાના પુત્રને સંસારમાંથી મુક્ત કરી શકતો નથી, તેને પિતા જાણવો નહીં જે માતા સંસારમાં ભટકતા પુત્રને સંસારમાંથી છોડવી શકતી નથી, તેને માતા જાણવી નહીં, જે દેવ પોતાના ભક્તજનો જગતમાં ભટકતા ફેરે છે, તેમને સંસારમાંથી મુક્ત કરી શકતા નથી, તેમને દેવ જાણવા નહીં, તેમ જે પતિ સંસારમાં ભટકતી પોતાની ભાર્યાને સંસારમાંથી મુક્ત કરતો નથી, તેને પતિ પણ જાણવો નહીં એ આ મનુષ્યશરીર મારી પોતાની ઇચ્છાથીજ ધાગણ કર્યું છે, તે કોઈપણ જાણી શકે નહીં તેવું છે, મત્સ્યશુણ એ મારું હૃદય છે કે જેમાં ધર્મ રહેલો છે, અને એટલા માટેજ મેં અધર્મને દૂર રાખ્યો છે, આથીજ આર્થ પુરો થને ‘ઋષભ’ કહે છે. વળી હું પુત્રો! તમે સર્વે મારા સત્વશુણી શરીરમાંથી થયા છો, માટે તમે મત્સરને

ત્યાગ કરીને તમારા આ વડા સહોદર બંધુ ભરતની સેવા કરજો ! તેની સેવા, એજ મારી સેવા સમજવી અને પ્રજાનું પોષણ કર્યું સમજવું.

ઇતિ ભક્તિપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૧ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૨ મો.

મોક્ષનું લક્ષણ. (૭-૧૫)

નારદ ઉવાચ—

ધર્મોર્ધમપિ નેહેત યાત્રાઽર્થં વાઽધનો ધનમ્ ।

અર્નાદ્વાઽનીહમાનસ્ય મહાદેરિષઃ સૃષ્ટિદા ॥ ૧૫ ॥

નારદજી કહે છે:—નિર્ધન મનુષ્યે ધર્મ કરવા માટે અથવા તો પોતાની આજીવિકા કરવા માટે પણ ધનની ઇચ્છા કરવી નહીં. નિવૃત્તિવાળા પુરુષને અજગરની પેઠે નિવૃત્તિજ આજીવિકા આપી રહે છે. જે સુખ, સંતોષી અને નિવૃત્તિસુખ ભોગવનારા પુરુષને મળે છે, તે સુખ, ધનની ઇચ્છાથી તથા કામનાથી અને લોભથી દિશાઓમાં દોડાદોડ કરનારા પુરુષને ક્યાંથી મળે? જેમ પગમાં પગરખાં પહેરનારા પુરુષને કાંકરા તથા કાંટાવાળી ભૂમિમાં પણ સુખ મળે છે તેમ સદા સંતોષી મનના પુરુષને સર્વ દિશાઓ સુખકારી નિવડે છે. હે રાજા ! સંતોષી મનુષ્ય જલમાત્રથી પણ શા માટે પોતાની આજીવિકા ન ચલાવી શકે? છતાં પણ તે ઇન્દ્રિયના અને જિહ્વાના રસમાં નિઃશંક થઈને શા માટે

કૃતરાના લેવું આવરણ કરે છે ? ને ગ્રાહણ અસંતોષી હોય તેવું તેજ, વિદ્યા, તપ તથા યજ્ઞ, ઇન્દ્રિયોની લોહપતાથી નષ્ટ થાય ॥ અને જ્ઞાન પણ વિનાશ પામે છે. કામનો અંત ભૂખ તથા તરસ વેડવાથી આવે છે અને ક્રોધનો અંત ક્રોધને પણ પીડા કરવાથી આવે છે, પરંતુ લોભનો અંત દિગ્વિજય કરવાથી કે રાજ્ય લોગવવાથી પણ આવતો નથી. હે રાજા ! બહુ જાણનારા તથા મંશય કાપનારા ઘણા પડિતો તથા કેટલાએક સલાપતિઓ અસંતોષથી નરકમાં પડે છે. નાના પ્રકારના સંકલ્પ-વિકલ્પ કરવાથી કામને છૂતવો, કામનાઓનો ત્યાગ કરીને ક્રોધને છૂતવો, ધનને અનર્થરૂપ જાણીને લોભને છૂતવો, તરવનો વિચાર કરીને ભયને છૂતવો, આત્મવિદ્યાથી શોકને તથા મોહને છૂતવો, મહાત્મા જનોની ઉપાસનાથી કલને છૂતવો, મૌનવડે યોગમાં વિદ્ય કરનારા વ્યવહારોને છૂતવો, શરીરદિકની રૂપરૂહોનો ત્યાગ કરવાથી હિસાનો વિજય કરવો, કોઈ પણ પ્રાણીએ આપેલાં દુઃખને તેના ઉપર દયા કરીને છૂતવું, દૈવ તરફથી થયેલાં દુઃખને સમાધિ વડે છૂતવું, દેહથી થયેલાં દુઃખને યોગના બળથી છૂતવું, મત્સ્યશુણ્ણવાળા પદાર્થોના મેવનથી નિદ્રાને છૂતવી, સત્ત્વશુણ્ણથી રજોશુણ્ણ તથા તમોશુણ્ણને છૂતવો અને શાંતિથી દયા વિગેરે સાત્ત્વિક શુભોને છૂતવો આ તો એક મામાન્ય ઉપાય કહ્યા છે, પરંતુ પુરુષ એક શુભલક્ષિતથી એ સર્વને પરિશ્રમ વિના છૂતી લે છે. માક્ષાત્ ભગવાનરૂપ અને જ્ઞાનરૂપી દીવાને આપનારા શુરુઉપર ને મનુષ્ય, ‘આ તો મનુષ્ય છે,’ એવી મિથ્યા બુદ્ધિ કરે છે, તેનો સર્વ શાસ્ત્રાધ્યાસ હાથીના આનની પેઠે

૧ ચપાવ્યતિ જગુર્મ્યાં તત્તદાત્મેતિ માખ્યેત ।

અર્થ:—ને ને પદાર્થ નગર સામે દેખાય છે તે તે આત્મારૂપ છે એવી ભાવના પામી કરવી. અતિ.

મિથ્યા સમજવો. જે શુરુ છે, તેજ સાક્ષાત્ પ્રધાન તથા પુરુષનો ઇશ્વર અને યોગીશ્વરો જેમનાં ચરણોને શોધ્યા કરે છે એવા સાક્ષાત્ ભગવાન છે, છતાં પણ લોક તેમને મનુષ્ય માને છે. શાસ્ત્રમાં સર્વ નિયમો પાળવા માટે જે આજ્ઞા કરી છે, તે છ ઇદ્રિયોને નિયમમાં રાખવા માટે છે. ઇદ્રિયોનો વિજય કર્યા છતાં પણ તે આજ્ઞાઓ નો ધ્યાન, ધારણ તથા સમાધિને સિદ્ધ કરે નહીં, તો તે સર્વ નિયમોની આજ્ઞાને કેવળ પરિશ્રમ આપનારીજ સમજવી. ખેતીવાડી, બ્યાપારવણુજ વિગેરે આજીવિકાઓ પુરુષને યોગના કૃણરૂપ મોક્ષ આપતી નથી, પરંતુ જન્મમરણુ આપે છે, તેથી જે મનુષ્ય ચિત્તનો વિજય કરવા માટે તૈયાર થયો હોય, તેણે સર્વ સંગનો ત્યાગ કરવો.

ઇતિ ભક્તિપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૨ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૩ મો.

ત્રણ ગુણની વૃત્તિઓનું વિવેચન. (૧૧-૨૫).

શ્રીભગવાનુવાચ:—

ગુણાનામસાંમેશ્રાણીં પુમામ્યેન યથા મયેત્ ।

તન્મે પુરુષવર્ચસ્વધારય શંસતઃ ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાન કહે છે:—હે મહાત્મા ઉદ્ધવ ! પ્રકૃતિ તથા પુરુષ ભિન્ન ભિન્ન છે, આવું જાણતાં છતાં પણ બધાં સુધી વિશેષ પ્રયત્નવટે ત્રણ ગુણોની વૃત્તિઓ છતાંય ન હોય, ત્યાં સુધી સુખદુઃખ મદતાં નથી, માટે તે ગુણોની વૃત્તિઓને છતવાનો

ઉપાય કહું છું, તથા તે જુદા જુદા ગુણોમાંથી જે ગુણવડે પુરુષ જેવો થાય છે, તે પણ હું કહું છું, તે તમે ધ્યાન દઇને સાંભળો.

(૧) ત્રણ ગુણોની વૃત્તિ.—૧ મત્તવગુણની વૃત્તિ:—શમ, દમ, તિતિશા, વિવેક, સ્વધર્મમાં નિષ્ઠા, સત્ય, દયા, સ્મૃતિ (પૂર્વાપરાનુસંધાન), સંતોષ, દાનશીલતા, વિષયો ઉપર અનિશ્ચા, શ્રદ્ધા, લલ્લ (અયોગ્ય કર્મને ન જોવાં તે), દયા, સરળતા, વિનય વિગેરે તથા પોતાના આત્મસ્વરૂપ ઉપર પ્રીતિ, આ મત્તવગુણની વૃત્તિઓ છે.

(૨) રજોગુણની વૃત્તિ:—સ્વર્ગાદિકની ઇચ્છા, યજ્ઞાદિક વ્યાપાર, મદ, અસંતોષ, ગર્વ, ધનાદિકની ઇચ્છાથી દેવાદિકની પ્રાર્થના, ભેદબુદ્ધિ, વિષયભોગ, મદથી યુદ્ધાદિકનો આવેશ, પોતાની સ્તુતિ ઉપર પ્રીતિ, ઉપહાસ, પરાક્રમને પ્રસિદ્ધ કરવાની ઇચ્છા અને બક્ષાત્કારે ઉદય કરવો, આ રજોગુણની વૃત્તિઓ છે.

(૩) તમોગુણની વૃત્તિ —ક્રોધ, લોભ, મિથ્યાભાવણ, હિંસા, યાચના, દંભ, શ્રમ, કલહ, ચોક, મોહ, દુઃખ, દીનતા, આલસ્ય, લાંબી લાંબી આશા, લય અને મૂર્ખપણું, આ તમોગુણની વૃત્તિઓ છે.

મિથ્રગુણની વૃત્તિઓ —હે ઉદ્ધવ ! ‘ આ હું અને આ વસ્તુ મારી છે, ’ આવી જે બુદ્ધિ થાય છે, તેને ગુણોનો સન્નિપાત એટલે મિથ્રતા જાણવી. મન, શબ્દાદિક વિષયો, ઇન્દ્રિયો તથા પ્રાણોથી જે વ્યવહાર થાય છે તેને મન્નિપાત જાણવો. પુરુષ જ્યારે ધર્મમાં, અર્ધમાં અને કામમાં તન્મય થાય છે, ત્યારે તેને ગુણોનો સન્નિપાત જાણવો અને તે શ્રદ્ધા, રતિ તથા ધનને આપે છે. પુરુષ જ્યારે પ્રવૃત્તિવાળા ધર્મ ઉપર નિષ્ઠ રહે, ત્યારે પણ

ગુણોનો સન્નિપાત એટલે મિશ્રતા થઈ સમજવી. શમદમાદિક ગુણો ઉપરથી પુરુષ સત્ત્વગુણી છે એમ અનુમાન કરવું. પુરુષ અથવા સ્ત્રી બ્યારે અપેક્ષા વિનાનાં થઈ પોતાનાં નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મો કરીને મને ભલે ત્યારે તે પુરુષને અથવા તો સ્ત્રીને સત્ત્વગુણી જાણવાં. બ્યારે સુખોની આશા રાખીને મને સકામ કર્મોથી ભલે, ત્યારે તે પુરુષને અથવા તો સ્ત્રીને રજોગુણી જાણવાં. સત્ત્વ, રજ, તથા તમ, આ ત્રણ ગુણો માગ નથીજ, પરંતુ જીવના છે. તે ગુણો પાંચ મહાભૂતોના કાર્યરૂપ ચિત્તમાંજ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ગુણોમાં આમિષ્ઠ થનારો જીવ જંધાઈ જાય છે, પરંતુ હું તો ગુણોનો નિર્ધન અને સૃષ્ટિનો કર્તા છું, તો પણ તે ગુણોમાં જંધાતો નથી; તથા નિત્ય સુક્ત છું માટે સર્વ કરતાં ઉત્તમ છું અને સર્વને સેવવા યોગ્ય છું. બ્યારે પ્રકાશમાન, સ્વચ્છ તથા શાંત એવો સત્ત્વગુણ ધીજી જો ગુણોનો પરાજય કરે છે, ત્યારે પુરુષ સુખ, ધર્મ, જ્ઞાન અને શમાદિક માથે જોડાય છે. સંગ કરાવનારો, લેહ્યુદ્ધિમાં કારણરૂપ તથા પ્રવૃત્તિના સ્વભાવવાળો રજોગુણ બ્યારે, ધીજી જો ગુણોનો પરાજય કરે છે, ત્યારે પુરુષ દુઃખ, કર્મ, યશ તથા લક્ષ્મીથી જોડાય છે. વિવેકથી બ્રહ્મ કરનારો, આવરણરૂપ, અને ઉદ્ધમમાં વિશ્ન કરનારો તમોગુણ બ્યારે ધીજી જો ગુણોને હરાવે ત્યારે પુરુષ શોક, મોહ, નિદ્રા, હિંમા અને આશાથી જોડાય છે.

પુરુષસક્ષણુ:—બ્યારે ચિત્ત પ્રગટ થાય, ઇન્દ્રિયો નિવૃત્ત પામે, દેહમાં અભય થાય અને મન સંગ વિનાનું થાય ત્યારે મારી પ્રાપ્તિના સ્થાનરૂપ સત્ત્વગુણ વધ્યો છે એમ જાણવું. પુરુષ બ્યારે ક્રિયાથી વિકાર પામીને વિદ્યેષમાં પડે છે, જ્ઞાનેન્દ્રિયોને ઉપરામ મળતો નથી, કર્મેન્દ્રિયોમાં વિકાર વધે છે અને મન ભ્રમ્યા કરે છે, ત્યારે રજોગુણ વધ્યો છે એમ જાણવું. બ્યારે ચિદાભાસને

મહાત્મા કરવામાં અસમર્થ અને પીડાતુ ચિત્ત લય પામે, સંક-
ષ્પરૂપ મન પણ લીન થાય, અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તથા મનમાં ખેદ
થાય ત્યારે તમોશુણી વૃદ્ધિ થઈ છે, એમ જાણવું.

હે ઉદ્ધવ ! જ્યારે સત્ત્વશુણી વધારો થાય છે, ત્યારે દેવતા
ઓતુ બળ વધે છે, રજોશુણી વધારો થાય છે ત્યારે અસુરોતુ
બળ વધે છે અને તમોશુણી વધારો થાય છે ત્યારે શક્તિઓ
બળ વધે છે. સત્ત્વશુણી જાત્રા અવસ્થા થાય છે, રજોશુણી સ્વપ્ના
વસ્થા થાય છે અને તમોશુણી મુખ્તિ અવસ્થા થાય છે,
અને તે ત્રણે અવસ્થાઓમાં વ્યાસ જે ચોથું તત્ત્વ છે
તે આત્મા છે બ્રહ્મવેત્તા લોકો સત્ત્વશુણી ઉપર ઉપરના લોકોમાં
જાય છે, તમોશુણી ધ્યાવર સુષીના નીચા નીચા અવતારોને પામે છે
અને રજોશુણી પાછા મનુષ્યનો અવતાર પામે છે. તમોશુણી વૃદ્ધિ
થઈ હોય ત્યારે મરણ પામેલા મનુષ્યો નરકમાં પડે છે અને નિર્શુણ
મનુષ્ય મનેજ પામે છે પોતાતુ જે કર્મ મારી પ્રીતિ મેળવવા
માટે અથવા તો દાસભાવથી કર્યું હોય તેને સાર્વિક કર્મ જાણવું,
ફળનો સંકલ્પ કરીને કર્મ કર્યું હોય તેને રજોશુણી જાણવું,
અને જેમાં હિંસા આવતી હોય તે તથા જે દલ અને મત્સરાદિકવાળું
હોય તે કર્મને તમોશુણી જાણવું.

આત્મા દેહાદિકથી જુદો છે, આમ જાણવું, તેને સાર્વિક
જ્ઞાન જાણવું. આત્મા દેહાદિકથી જુદો નથી, આમ જાણવું, તેને
રજોશુણી જ્ઞાન મેળવવું, જે જાળકે તથા મુગાના જેવું પ્રાકૃત
જ્ઞાન હોય, તેને તમોશુણી જ્ઞાન જાણવું, તથા મારા સ્વરૂપનું જે
જ્ઞાન તેને નિર્શુણ જ્ઞાન જાણવું.

વનમાં વાસ કરવો, તે સત્ત્વશુણી ગણાય છે, જામમાં વસવું,
તે રજોશુણી ગણાય છે, જુગારખાનામાં રહેવું, તે તમોશુણી ગણાય
છે અને મહારા મદિરમાં રહેવું, એ નિર્શુણ ગણાય છે.

જે ક્ષમા આસક્ત ન થઈને કર્મો કરે છે, તેને સત્વગુણી કર્તા જાણવો, જે બહુજ આસક્તિથી આંધળો થઈને કર્મ કરે છે, તેને રજ્જેગુણી કર્તા જાણવો, જે પૂર્વાપરના પ્રમંગો ભૂલી જઈને કર્મ કરે છે, તેને તમોગુણી કર્તા જાણવો અને જે મારો આશ્રય ગ્રહણ કરીને નિરહંકારપણાથી કર્મ કરે છે, તેને નિર્ગુણ કર્તા જાણવો.

વેદાંત શાસ્ત્ર ઉપર જે શ્રદ્ધા થાય, તે સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધા જાણવી કર્મ ઉપર જે શ્રદ્ધા થાય, તેને રાજસી શ્રદ્ધા જાણવી, અધર્મને ધર્મ માનીને તેના ઉપર જે શ્રદ્ધા થાય તેને તામસી શ્રદ્ધા જાણવી. અને ભારી સેવામાં જે શ્રદ્ધા થાય, તેને નિર્ગુણ શ્રદ્ધા જાણવી.

જે આહાર પરિણામે હિતકારી હોય, પવિત્ર અને પરિશ્રમ વિના પોતાની મેળે મળી આવે, તેને સાત્ત્વિક આહાર જાણવો, જે આહાર ઇન્દ્રિયોને રુચિકારક હોય, કડવો, ખાટો તથા ખારો વિગેરે હોય, તેને રાજસ્ય આહાર જાણવો, જે આહાર દીનતાથી મળ્યો હોય અને અશુદ્ધ હોય, તેને તામસી આહાર જાણવો તથા જે આહાર મને નિવેદન કરવામાં આવ્યો હોય, તે આહાર નિર્ગુણ જાણવો.

આત્મા સર્વથી મૂઠો છે, આમ જાણીને જે આનંદ થાય તેને માર્ત્તિક આનંદ જાણવો, વિષયોનું મેવન કૃત્તા જે આનંદ થાય તેને રાજસ્ય આનંદ જાણવો, મોહથી તથા દીનતાથી જે આનંદ થાય, તેને તમોગુણી આનંદ જાણવો અને શુદ્ધ બ્રહ્મના જ્ઞાનથી જે આનંદ થાય, તેને નિર્ગુણ આનંદ જાણવો.

ઉપસંહાર:—આ રીતે આહારાદિક સર્વ પદાર્થો, વત્તાદિક સ્થાનો, સુખાદિક ક્ષણો, કાળ, જ્ઞાન, કર્મ, કર્તા, શ્રદ્ધા, જાતદાદિક અવસ્થા, દેવતા આદિક આધૃતિઓ તથા સ્વર્ગાદિકની પ્રાપ્તિ-

રૂપ નિષ્ઠા, આ સર્વે ત્રણ ગુણવાળાં છે કે પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ ઉદ્ભવ ! માત્ર ઉપર કહેલા તેટલા પદાર્થો નહીં, પરંતુ પુરુષ અને પ્રકૃતિમય જે જે પદાર્થો જોવામાં આવે છે, જે જે પદાર્થો માંલ-જાવામાં આવે છે અને જે જે પદાર્થો બુદ્ધિથી વિચારવામાં આવે છે, તે મર્વ પદાર્થો ત્રણ ગુણવાળા છે. જીવને ગુણો તથા કર્મોમાં બંધાવાથી ઉપર કહેલા અવતારો આવે છે.

કે શાંતશુલી ઉદ્ભવ ! જે જીવ ઉપર કહેલા ગુણોને તથા કર્મોને જીતે છે, તેઓ ભક્તિના મંજંધથી મારે વિષે નિષ્ઠાવાળા થઈને મોક્ષના પદને પામે છે, તેટલા માટે જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનને આપનારા આ દેહને પ્રાપ્ત કરીને વિવેકી જનોએ ગુણોનો સંગ છોડી દઈને મારું ભજન કરવું તે આ પ્રભાણે કે, વિદ્વાન્ મનુષ્યે ઇન્દ્રિયોને જીતી, મર્વનો સંગ ત્યાગ કરી, તથા સાવધાન થઈ મારું ભજન કરવું. શાશ્વત્વ ચિંતન કરનારા તે મુનિએ મર્ત્વ-ગુણની નેવા કરીને તેનાથી રજોગુણો તથા તમોગુણો પરા-જય કરવો અને ઉપદ્રમરૂપ મર્ત્વગુણ ખારજ કરીને તે શાંત બુદ્ધિ-વાળા પુરુષે મર્ત્વગુણો પણ વિજય કરવો. કે જેથી વિશેષ ઉપર નહીં. આ રીતે ગુણોમાથી છૂટો થયેલો જીવ, જીવપણાવાળા ક્ષિંગ શરીરમાંથી તથા ચિત્તમા ઉત્પન્ન થતા ગુણોમાંથી છૂટો થઈને મારા 'પ્રભસ્વરૂપવરેજ પદ્મિપૂર્ણ' -હે છે અને તેથી તે બહારના વિષયોનો ઉપભોગ કરતો નથી, તેમ અંતરમાં તેઓને મંભારતો પણ નથી.

ઈતિ ભક્તિમકરણમાં અધ્યાય ૨૩ મે મંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૪ મો.

વૃત્તિઓની નિવૃત્તિનો ઉપાય. (૧૧-૧૩).

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ:—

સત્ત્વં રજસ્તમ ઇતિ ગુણા વુદ્ધેર્ન ચાત્મનઃ ।

સત્ત્વેનાન્યતમૌ હન્યાત્સત્ત્વં સત્ત્વેન ચૈવ દિ ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાન કહે છે.—જ્યાં સુધી તપ આદિ ત્રણ ગુણની વૃત્તિઓ પ્રતિબંધક હોય, ત્યાંસુધી બ્રહ્મવિદ્યા ઉત્પન્ન થતી નથી, માટે તે વૃત્તિઓની નિવૃત્તિ કરીને બ્રહ્મવિદ્યાને ઉત્પન્ન કરવાનો ઉપાય કહ્યું છે. આત્માના આનંદાદિક જેમ ધર્મ છે, તેમજ જે સત્ત્વ-દિક ધર્મો હોય તે તે આત્માનાં સ્વરૂપ હોવાથી નિવૃત્ત ન થતાં વિદ્યાની ઉત્પત્તિ થાય નહીં, પરંતુ સત્ત્વ, રજ અને તમ, એ આત્માના ધર્મ નથી, પરંતુ પ્રકૃતિના ધર્મો—ગુણો છે, માટે મત્સ-ગુણની વૃદ્ધિ કરી, તેના વડે ગ્નેશુણની તથા તમેશુણની વૃત્તિ ઓનો નાશ કરવો, અને ઉપશમરૂપી સત્ત્વગુણવડે મત્સ તથા દયાદિરૂપ મત્સગુણનો પણ વિનય કરવો વૃદ્ધિ પામેલા મત્સ-ગુણથી પુરુષને મારી ભક્તિરૂપી ધર્મનો લાભ થાય છે અને તે મત્સગુણ માર્શિક પદાર્થોના એવનથી વધે છે અને તે મત્સગુણની વૃદ્ધિથી ભક્તિરૂપી ધર્મનો લાભ પણ થાય છે. સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિથી

૧ સત્ત્વં રજસ્તમ ઇતિ ગુણા પ્રજ્ઞાતેસમવા ।

નિવર્ત્તન્તિ મહાબાહો દેહે દેહિનમન્યયમ્ ॥

અર્થ:—હે મહાબાહુ અર્જુન! સત્ત્વગુણ, ગ્નેશુણ અને તમેશુણ, એ ગુણો પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયા છે અને તે અવિનાશી પુરુષને દેહને વિષે બંધનયુક્ત કરી મૂકે છે

ગીતા.

મળેલો ભક્તિરૂપી સર્વોત્તમ ધર્મ રત્નેશુભી અને તમોશુભી નાશ કરે છે અને તે બન્ને શુભો નાશ થયા કે રાગદ્વેષાદિકરૂપ રત્નેશુભી અને આલસાદિકરૂપ તમોશુભી ઉત્પન્ન થતો અધર્મ તુરત નાશ પામે છે. શાસ્ત્ર, પાણી, લોકો, દેશ, કાળ, કર્મ જન્મ, ધ્યાન, મંત્ર તથા સંસ્કાર, આ દશ કારણો છે વિદ્વાનો દશ પદાર્થોમાં જેનાં વખાણ કરે છે, તેને સાત્ત્વિક પદાર્થ જાણવો જેની નિંદા કરે છે, તેને તામસ પદાર્થ જાણવો અને જેની સ્તુતિ કે નિંદા કંઈપણ કરતા નથી, તેને રત્નેશુભી પદાર્થ જાણવો, પુરુષે સત્ત્વશુભીની વૃદ્ધિ કરવા માટે તેમાથી સાત્ત્વિક પદાર્થ સેવવા જોઈએ નિવૃત્તિશાસ્ત્રો સત્ત્વશુભી ગણાય છે, માટે તેઓનું પઠનપાઠન કરવું, પરંતુ પ્રવૃત્તિશાસ્ત્રો રત્નેશુભી ગણાય છે, અને પાખંડી શાસ્ત્રો તમોશુભી ગણાય છે, માટે તેનું પઠનપાઠન કરવું નહીં. પવિત્ર તીર્થોના જળો સાત્ત્વિક કહેવાય છે, તેઓનું સેવન કરવું, પરંતુ સુગંધી જળ રત્નેશુભી કહેવાય છે અને મદિરા વિગેરેના જળ તમોશુભી કહેવાય છે માટે તેઓનું સેવન કરવું નહીં નિવૃત્તિવાળા ભગવાનના ભક્તજનો સત્ત્વશુભી કહેવાય છે. તેઓની સંગત કરવી, પરંતુ પ્રવૃત્તિવાળા રત્નેશુભી અને દુરાચારી તમોશુભી લોકોની સંગત કરવી નહીં એકાત પ્રદેશ સત્ત્વશુભી કહેવાય માટે તેવા પ્રદેશમાં વાસ કરવો, પરંતુ રત્નેશુભી રાજમાર્ગોનું અને તમોશુભી જીગરના માર્ગોનું સેવન કરવું નહીં, સત્ત્વશુભી પ્રભાતાદિક કાળને સેવવા, પરંતુ રત્નેશુભી પ્રદોષ વેળાને અને તમોશુભી મધ્યરાત્રીને સેવવી નહીં સત્ત્વશુભી નિત્યકર્મ કરવા, પરંતુ રત્નેશુભી એવાં કામ્ય કર્મો તથા તમોશુભી એવા વ્યભિચારાદિક કર્મ કરવા નહીં. વૈષ્ણવ અથવા તો શૈવ દીક્ષારૂપી જન્મ ગ્રહણ કરવો, પરંતુ રત્નેશુભી એવા શાક્ત દીક્ષારૂપી જન્મને તથા તમોશુભી એવા દુર દીક્ષારૂપી જન્મને સેવવો નહીં. સાત્ત્વિક એવું વિધિનું ધ્યાન કરવું, પરંતુ રત્નેશુભી એવું કામિનીઓનું તથા તમોશુભી એવું

શત્રુઓનું ધ્યાન કરવું નહીં. સાત્ત્વિક એવા ઔંકારાદિક મંત્રોનો જપ કરવો, પરંતુ રત્નેશુણી એવા કામ્ય મંત્રોનો અને તમોશુણી એવા ક્ષુદ્ર મંત્રોનો જપ કરવો નહીં. સત્ત્વશુણી એવા મનને શુદ્ધ કરનારા સંસ્કારો એવવા, પરંતુ રત્નેશુણી એવા દેહ સંસ્કારો તથા તમોશુણી એવા માંસાદિકના સંસ્કારો સેવવા નહીં. આ પ્રમાણે વર્તવાથી સત્ત્વશુણીની વૃદ્ધિ થાય છે, તેથી ભક્તિરૂપી ધર્મનો હોલ થાય અને તે ભક્તિથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ કહેશે કે, “મહાવાક્યના શ્રવણથીજ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થશે, આટલા પરિશ્રમની જરૂર શી?” પરંતુ તેમ નથી. આત્માને અપરોક્ષ તથા સ્પૃહ અને સૂક્ષ્મ દેહના કારણરૂપી શુણોનો ત્યાગ કરવા સુધીનું જ્ઞાન ભક્તિથીજ થાય છે. “શુણોનો હોલ થવાથી આ દેહ ઉત્પન્ન થયો છે, તે દેહ પોતેજ પોતાના આશ્રયરૂપ શુણોનો પોતાથી ઉત્પન્ન થયેલી વિદ્યાવડે કેવી રીતે નાશ કરી શકે અને પોતે પણ કેવી રીતે તે દેહપણામાંથી ઉપરામ પામે?” આવી કોઈ શંકા કરશે, પરંતુ તે શંકાનો ઉત્તર સહજ છે. વાંસ પરસ્પર ઘસાવાથી તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો અગ્નિ જેમ પોતાની બ્વાલાઓવડે વાંસના વનને ખાળી, પછી પોતે પણ શાંત થઈ જાય છે, તે પ્રમાણે શુણોના હોલથી ઉત્પન્ન થયેલો આ દેહ પોતાથી ઉત્પન્ન થયેલી વિદ્યાવડે શુણોને ખાળીને પોતે પણ શાંત થઈ જાય છે.

ઉદ્ધવજી પૂછે છે:—હે શ્રીકૃષ્ણ! મરણધર્મવાળા, પુરુષો ધણું કરીને જાણે છે કે, વિષયોનું સેવન આપત્તિનું કારણ થઈ પડે છે, છતાં પણ કુતરાની પેઠે, ગધેડાની પેઠે અને બકરાની પેઠે તેઓ વિષયોને ભોગવે છે, તેનું કારણ શું?

શ્રીભગવાન કહે છે:—વિવેકહીન મનુષ્યને દેહાદિકમા ‘હું’ એવી મિથ્યા શુદ્ધિ થાય છે, તે મિથ્યા શુદ્ધિને લીધે સત્ત્વ-શુણથી ઉત્પન્ન થયેલા મન વિષે દુઃખકારક રત્નેશુણ પ્રમત્તી જાય

છે અને તે રત્નેશુભુને લીધે મનમા સ કલ્પ-વિકલ્પ ઉઠે છે “હુ આ પ્રમાણે લોગ લોગવીશ, આ પ્રમાણે આ લોગવીશ,” આવા વિકલ્પવાળા સ કલ્પો રત્નેશુભી મનમા વારવાર ધયા કરે છે અને આવા સંકલ્પો ધવાથી “ઝાહો હો !!! ચેલી સી કેવી રૂપ-વતી છે? ફલાહો પુરુષ કેવો રૂપાળો છે? ઝાહો હો !!! તેને કેવો ભાવ છે?” આવી રીતે વિષયોનું ધ્યાન મનમા ધાય છે, તેથી દુષ્ટ ભુદ્ધિવાળા પુરુષને મનમા ઉત્કટ તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થાય છે, જે તૃષ્ણા રોકી શકાતી નથી આવી ઉત્કટ તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થતા, કામને આધીન થઈ રહેલો, ઇદ્રિયાધીન થઈ રહેલો અને રત્નેશુભુના વેગથી મુગ્ધ થઈ ગયેલો પુરુષ અત્યંત લુપ્ત છે કે, કર્મો પરિણામે દુઃખકારક છે, છતાં પણ કર્મો કરે છે, પરંતુ જે વિવેકી પુરુષ છે તે પુરુષનું મન કોઈવેળા રત્નેશુભી અને તમોશુભી વિશેષ પામે છે, તો પણ તે સાવધાન થઈ મનને નિયંત્રિત રાખે છે અને વિષયો તરફ દોષદષ્ટિ કરે છે, પરંતુ તેમાં ખાતો નથી, અર્થાત્ તેના ઉપર આજ્ઞા બુદ્ધિ કરતો નથી વિષયો તરફ દોષદષ્ટિ કરતાં છતાં પણ મન રોકી શકાય નહીં તો તેને રોકવા માટે નીચે પ્રમાણે ઉપાય કરવો.

પ્રતિ દિવસ આગમનો ત્યાગ કરીને સવારમાં, મધ્યાહ્નને તથા આય કાળે આસનનો વિન્ય કરવો, આજ્ઞાયામ પણ કરવો અને સાવધાનપણે ધીરે ધીરે મારા વિષે મનને લગાડવું સર્વ વિષયોમાથી મનને જે સીને સાક્ષાત્ મારા સ્વરૂપમાજ પરિપૂર્ણ રીતે લગાડવું, તેનું નામ યોગ કહેવાય છે.

ઇતિ ભક્તિપ્રકરણમા અધ્યાય ૨૪ મો સ પૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૫ મો.

બ્રહ્માની સ્તુતિ. (૩૫).

બ્રહ્મોવાચઃ--

જાતોઽસ્તિ મેઽય સુચિરાન્નનુ દેહભાજાં
 ન જાયતે ભગવતો ગતિરિયવદમ્ ।
 માન્યત્વવસ્તિ ભગવન્નપિ તન્ન શુદ્ધાં
 માયાશુભ્યતિક્રાધદુરુર્વિમાસિ ॥ ૧ ॥

બ્રહ્મા કહે છે:—હે ભગવન્ ! ધણા કાળ સુધી ઉપાસના કર્યાથી આજે મેં આપને યદ્યર્થ રીતે ઓળખ્યા છે. જે દેહધારીઓ આપ સમર્થ ભગવાનની ગતિને બળ્લતા નથી, તેમાં તેઓનો દોષ છે. હે ભગવન્ ! તમારા વિના બીજું કંઈ છેજ નહીં અને જે વસ્તુ અસ્તિત્વરૂપે જાણે છે, તે પણ શુદ્ધ કહેતાં સત્ય વસ્તુ નથી, પરંતુ માયાથી જાણે છે, અને તમે એક છો, છતાં પણ માયાના શુભના સંબંધથી અનેક રૂપે જણાવે છે. વળી નિત્ય ચૈતન્યશક્તિવદે પ્રગટ થવાથી નિત્ય તમે શુભચરિત એવા આપનું આ રૂપ આપે પૂર્વે ભક્તજનના અનુમદ્ધ માટે મહાલ્લ કર્યું હતું અને તે સંકટો અવતારોને ઉત્પન્ન થવાના બીજરૂપ છે, કે જે સ્વરૂપના નાલિકમળરૂપ ધરમાંથી હું ઉત્પન્ન થયો છું. હે પરમાત્મન્ ! તમારું આવરણચરિત, અખંડ તેજવાળું, આનંદરૂપ, ભેદરહિત તથા જગતને ઉત્પન્ન કરનારું હોવાથી જગત્થી જુદું અને પાંચ મહાભૂતોને તથા ઇન્દ્રિયોને ઉત્પન્ન કરનારું જે રૂપ છે, તેનાથી જુદું બીજું કંઈપણ રૂપ હું જાણતો નથી. આટે હે આત્મસ્વરૂપ ! હું આપના આ સ્વરૂપનો આશ્રય કરું છું. હે ત્રણ લોકનું કલ્યાણ

કરનારા ! આપે કદયાણુ કરવા માટે અમને ઉપાસકેને તો ધ્યાનમાં આજ રૂપ દેખાડ્યું હતું તેથી તેવા તથા જેઓને કુતર્ક કરનારા હુષ્ટોને પ્રસંગ છે એવા નરકમાં જનારા લોકો જેનો આદર કરતા નથી એવા આપ ભગવાનને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ જેઓ વેદ ડી પવને આણેલા આપના ચરણારવિદની સુગધને કાનના છિદ્ર વડે ગ્રહણ કરે છે તથા જેઓ પરમ ભક્તિથી આપના ચરણોને આશ્રય કરે છે તેવા પોતાના ભક્તજનોના હૃદયમાંથી, હે નાથ ! તમે હોઈ દિવ્ય દૂર જતા નથી મનુષ્ય જ્યાં સુધી આપના અભય આપનારા ચરણોને આશ્રય કરતા નથી, ત્યાં સુધી તેને ધન, ઘર તથા સંબંધીને લીધે ભય, શોક, કામ, પરાભવ અને મહાલોભ થયા કરે છે તથા ત્યાં સુધી તેને સર્વ પીડાનો મૂલભૂત 'મારું તારું' એવો ખોટો દુરાગ્રહ બધાય છે જે પુરુષો સર્વ અશુભને નાશ કરનારા આપના કીર્તન, ધ્વજ આદિક ઉત્તમ પ્રસંગમાં પોતાની જિહ્વા, કાન વિગેરે ઇન્દ્રિયોને દૂર રાખે છે અને જે દીન પુરુષો લોભને વશ થયેલા મનને લીધે ઇચ્છિત સુખના અલ્પ ભાગને મેળવવા માટે, નિરતર પાપી કર્મો કર્યા કરે છે, તેઓની બુદ્ધિ તેઓના મદભાગ્યથીજ વિનાશ થયેલી છે, આમ ભણવું હે ભગવન ! કુધાથી, તૃષ્ણાથી, વાત, પિત્ત તથા ક્રોધી, ટાઢતડકાથી, વાયુ અને વરનાદથી, કામાગ્નિથી તથા અટકાવી શકાય નહીં તેવા પ્રચણ્ડ ક્રોધથી આ પ્રજાને વાર વાર પીડા પામતી જોઈને, હે ઉરુકમ ! મારું મન ખેદ પામે છે હે ઈશ ! મનુષ્ય જ્યાં સુધી ઇન્દ્રિયો તથા વિષયોરૂપ તમારી માયાના બળવાળી દ્વૈતબુદ્ધિથી ભ્રુવે છે, ત્યાં સુધી તેને વ્યર્થ છતાં પણ કર્મના ક્ષણ આપનારો અને અનંત કષ્ટો આપનારો આ જન્મમરણરૂપ સંસાર મટતો નથી હે દેવ ! ઋષિઓ પણ જો આપના ધ્વજ, કીર્તન આદિ સત્ત્વ સંગથી વિમુખ રહે છે, તો દિવસે સાસારિક વિષયોમાં અધડાવાથી તેની ઇન્દ્રિયો ખિન્ન થઈ ગ્રહે છે, રાત્રે પણ નિદ્રામીન થયા હોય

ત્યારે અનેક મનોરથપુદ્ધિથી સ્વમાંજો આવવાને લીધે ક્ષણવારમાં નિદ્રાભંગ થાય છે, તેમ ધનાર્જન માટે આરમ્ભેલો ઉદ્યોગ પણ દેવથી વિનાશ પામે છે અને તેજો આ લોકમાં જન્મમરણરૂપી સંચારને પામે છે. હે નાથ ! શાસ્ત્રના શ્રવણથી જેમનો માર્ગ જાણવામાં આવે છે, એવા આપ ભક્તિયોગથી નિર્મળ થયેલા ભક્ત જનોના હૃદયકમળમાં બિરાજે છે હે મહાકીર્તિવાળા પરમેશ્વર ! તે ભક્તલોકો મનમાં તમારાં જે જે સ્વરૂપનું ધ્યાન કરે છે, તે તે સ્વરૂપને તમે સત્પુરુષોના આગ્રહ માટે ધારણ કરો છો. સર્વ પ્રાણીઓમાં એક અંતર્યામિરૂપે રહેલા તથા સર્વના મિત્ર એવા આપ હુર્જન પુરુષોને અલ્પજ્ઞ એવી સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર કરવા યોગ્ય કયાવહે, જેવા પ્રસન્ન થાઓ છો, તેવા મનમાં અનેક કામનાવાળા દેવતાઓ પુષ્પ, ધૂપ, લીપ, વિગેરે મોટા મોટા ઉપચારોથી તમારી જે સેવા કરે છે તેથી પણ તમે પ્રસન્ન થતા નથી. માટે યજ્ઞ વિગેરે અનેક કર્મો કરવાથી, દાન દેવાથી, ભયંકર તપશ્ચર્યા કરવાથી, અને વ્રત કરવાથી આપ ભગવાનની આરાધના કરવી, એજ પુરુષોને કર્મનું ઉત્તમ ફળ છે, કારણ કે, તમારે વિષે અર્પણ કરેલો ધર્મ કોઈ પણ દિવસ નાશ પામતો નથી. અર્થાત્ કામના માટે કરેલાં ધર્મ, કર્મ, જેમ ફળ આપીને નાશ પામે છે, તેમ આપને અર્પણ કરેલું ધર્મ, કર્મ નાશ પામતું નથી નિત્ય સ્વસ્વરૂપના ચૈતન્ય-મય પ્રકાશથીજ જેનો લેહ તથા મોહ નાશ થયો છે, એવા જ્ઞાનનોજ આશ્રય કરનારા આપ પરમાત્માને નમસ્કારે હો. આ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પ્રલય કરવામાં કારણબૂત જે માયા, તેના વિલાસ માટે ક્રીડા કરનારા એવા આપ ઇશ્વરને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ.

ઇતિ ભક્તિપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૫ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૬ મો

ॐ ॥

ત્રણ યોગનું વર્ણન (૧૧-૨૦)

ઉદ્ધવ ઉવાચ —

ગુણદોષભિદા દદિર્નિગમાત્તેન હિ સ્વતઃ ।

નિગમે નાપચાદ્ય સિદ્ધયા દતિ હ સ્તમઃ ॥ ૫ ॥

ઉદ્ધવજી પૂછે છે — મનુષ્યને ગુણદોષમાં જે સેદ્દહદિ થઇ છે, તે પોતાથી થઇ નથી, પરંતુ હે ભગવન! આપના વેદથીજ થઇ છે, અને તે વેદજ પાછો સેદ્દહદિ ન કરવી, આમ સિદ્ધ કરે છે, માટે મારી આ બ્રાતિ ટાળો.

ભગવાન કહે છે — હે ઉદ્ધવ! મેં મનુષ્યોના કન્યાણુ માટે વેદમાં જ્ઞાનકાંડ, કર્મકાંડ તથા ભક્તિકાંડ, એમ જ્ઞાન, નિષ્કામ કર્મ, તથા ભક્તિ સહિત ત્રણ ઉપાયો કહ્યા છે આ ત્રણ ઉપાયો વિના બીજે કોઇપણ ઉપાય કોઇ ઠેકાણે નથી આ ત્રણ ઉપાયોમાં કર્મના ફળોને દુષ્કારક બાળીને કર્મોગાં મીતિ ન ધરાવનારા અને તેને લીધે ફળોના સાધનરૂપ કર્મોનો ત્યાગ કરનારા પુરુષોને આ લોકમાં જ્ઞાનરૂપ ઉપાય સિદ્ધિ આપે છે, અને જે દૈવેચ્છાથી મારી કથામાં મીતિ રાખતો હોય, બહુ વૈરાગ્યવાળો ન હોય, તેમ બહુ આમશ્રિતવાળો પણ ન હોય, તેને મારી ભક્તિ સિદ્ધિ આપે છે આનુ તાત્પર્ય એ છે કે, સકામ કર્મ કરનારા પુરુષે વેદોક્ત વિધિનિવેધના વચનો સંપૂર્ણ રીતે પાળવા જોઇએ, નિષ્કામ કર્મ કરનારા પુરુષે યથાશક્તિ પાળવા જોઇએ અને તે પણ જ્ઞાન તથા ભક્તિના અધિકાર મળ્યા પહેલાં સમજવું જ્ઞાન તથા ભક્તિના અધિકારીએ નિષ્કામ કર્મ યોગ પાળવા જોઇએ, પરંતુ જ્ઞાન અથવા

તો ભક્તિથી સંપૂર્ણ હોય તેઓને તો જરા પણ પાળવાની જરૂર નથી. મનુષ્યને જ્યાં સુધી વૈરાગ્ય થાય નહીં અથવા તો જ્યાં સુધી મારી કથા વિગેરે સાંભળવામાં શ્રદ્ધા થાય નહીં, ત્યાં સુધી નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો કર્યા કરવાં. હે ઉદ્ધવ ! મનુષ્ય પોતાના ધર્મમાં રહી, નિષ્કામપણે યજ્ઞોથી યજ્ઞન કરે, તો તે સ્વર્ગમાં કે નરકમાં એકેમાં જાય નહીં. સ્વધર્મને ઉલ્લંઘન કરવાથી અને શાસ્ત્રમાં નિષેધ કરેલાં કર્મો કરવાથી નરક મળે છે, માટે નિષિદ્ધ કર્મોનો ત્યાગ કરવાથી નરકમાં જાય નહીં અને નિષ્કામ કર્મો કરવાથી સ્વર્ગમાં જાય નહીં, આ રીતે સ્વધર્મમાં રહેનારો અને નિષિદ્ધ વસ્તુનો ત્યાગ કરનારો પવિત્ર પુરુષ આજ દેહમાં રહીને, દૈવ-વશથી વિશુદ્ધ જ્ઞાનને પામે છે, અથવા તો મારી ભક્તિને પામે છે. આ પ્રમાણે મનુષ્ય દેહ, જ્ઞાન તથા ભક્તિના એક સાધનરૂપ છે, તેથી તે સર્વના દેહ કરતાં ઉત્તમ છે. જેમ નારડી જીવ મનુષ્યના દેહની ઇચ્છા કરે છે, તેમ દેવતાઓ પણ મનુષ્યના દેહની વાંછા કરે છે. કારણ કે મનુષ્યનો દેહ જ્ઞાન તથા ભક્તિનું એક સાધનરૂપ છે. પણ દેવનો કે નારડીનો દેહ જ્ઞાન તથા ભક્તિનું સાધન નથી. માટે કુશળ પુરુષે સ્વર્ગ મળે તેવાં કર્મ કરવાં નહીં, તેમ મનુષ્ય દેહ મળે, તેવાં કર્મો કરવાની પણ ઇચ્છા કરવી નહીં, કારણ કે દેહમાં આસક્તિ થવાથી મનુષ્ય પોતાનું કર્તવ્ય ચૂકી જાય છે; માટે પુરુષે સાવધાન થઈને 'આ કલેવર અર્થસિદ્ધિ આપનારું છે, તો પણ તે નાશવંત છે, આમ જાણીને ઉપર કહેવા પ્રમાણે દેહને જ્ઞાનના તથા ભક્તિના સાધનરૂપ જાણી મૃત્યુની અગાઉ મુક્તિ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. યમની પેઠે નિર્દય પુરુષો જાતને કાપવા માંડે છે, ત્યારે તે જાડમાં માળો ઘાલીને રહેનારું પક્ષી તેના ઉપરથી આસક્તિ ઉઠાડી, તેનો ત્યાગ કરીને ઉડી જાય છે, તો તે કંઈપણને મેળવે છે, તેમ દિવસ અને રાત્રિ એ જો આપણાં આયુષ્યને કાપવા માંડે છે, તે જાણીને મનુષ્ય જાયથી કંપે, દેહ ઉપર આસક્તિ

ગળે નહીં, અને પરબ્રહ્મને ઝોળખીને જીવનાદિકની તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરે ત્યારે શાંતિ પામે છે. આ મનુષ્યદેહરૂપી એક ઉત્તમ વહાણ છે, તે સર્વ ક્રોધોને આપનારું છે, ધણુંજ દૃઢ છે, અને કોટી ઉપાયોથી મળે નહીં તેવું છતાં દૈવેચ્છાથી મળ્યું છે, તેમાં ગુરુરૂપી કર્ણધાર છે અને અનુકૂલ પવનરૂપ જે હું, તે મારાથી તે ચાલે છે; આવા વહાણને મેળવીને જે પુરુષ ભવસાગરને તરતો નથી, તેને આત્મહત્યા કરનારો જાણવો. આ પ્રમાણે વિરાગ વિનાના પુરુષને વૈરાગ્યદ્વારા કર્મ, જ્ઞાન તથા ભક્તિનું સાધન મળે છે, એમ કહ્યું હવે સારી રીતે વિરક્ત થયેલા પુરુષને જ્ઞાનયોગ અને જ્ઞાન મળ્યા પહેલાં કંઈક કરવાનું તથા કંઈક ત્યાગ કરવાનું કહ્યું છે.

જ્યારે યોગીને કર્મોમા હુ.ખો જોવાથી ઉદ્વેગ થાય અને તેનાં ક્રોધો ઉપર પણ વૈરાગ્ય આવે, ત્યારે તેણે જિતેન્દ્રિય ધર્મને આત્માનો વારવાર અભ્યાસ કરવો અને મન જે પ્રમાણે સ્થિર થાય, તે પ્રમાણે મનને સ્થિર કરવું મનને જ્યારે સ્થિર કરવા માડ્યું હોય ત્યારે તે તુરત ભ્રમવા માડે અને અંચળ ધર્મ પડે તો યોગીએ માવધાન ધર્મ, તેને અનુકૂળ કરીને પછી પોતાના આંધીનમાં લેવું પ્રાણાયામ કરનારા અને ઇન્દ્રિયોને વશ કરનારા પુરુષે મનના વેગને એકદમ પણ રોકવો નહીં, પરંતુ તેના ઉપર ધ્યાન આપવું. જે ઘોડાને કેળવવો હોય તે ઘોડો પોતાના અભિપ્રાયને જાણીને ચાલે તો ઠીક, આમ ઇચ્છા કરતો સ્વાર પ્રથમ તે ઘોડો પોતે ચાલે, તેમ વારંવાર તેને કંઈક ચાલવા દે છે અને પછી તેની રેન પકડીને તેની પાછળ પાછળ વારંવાર ચાલે છે, પરંતુ તેને છુટો મૂકતો નથી, તેમ મનને વશ કરનારા યોગીએ પ્રથમ મનને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવા દેવું, પરંતુ તેના તરફ ઉપેક્ષા ન કરતાં તેને મત્તગુણથી ભરપૂર એવી બુદ્ધિ વડે ખીરે ખીરે પોતાને વશ કરવું.

આ રીતે મન વશ થાય છે એમ જાણવું અને આને ઉત્તમ ઉપાય સમજવો. “મહત્તત્ત્વથી માંડીને છેક દેહ સુધી મર્વ પદાર્થોનો યથાર્થ વિચાર કરીને પ્રકૃતિ વિગેરેના ક્રમથી દેહની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા પૃથ્વી આદિકના ક્રમથી તેનો નાશ થાય છે,” આમ વારંવાર વિચાર કરવો અને તે વિચાર જ્યાં સુધી મન વશ થાય ત્યાં સુધી કરવો. જ્યારે “ઉત્પત્તિ તથા વિનાશવાળા પદાર્થોમાં આત્મા એજ અવધિ છે અને આત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન ન થવાથી દેહાત્માના અવિવેકને લીધે આ સંસારમાં અવતરવું પડ્યું છે,” આવો વિચાર પુરુષને આવે છે ત્યારે તેને સંસાર ઉપર અભાવ આવે છે, તે ઉઠાસીને ધઈ જાય છે અને શુરુએ ઉપદેશ કરેલા પદાર્થોના વારંવાર વિચાર કરવાથી તેનું મન દેહાદિકના અભિમાનને ત્યાગ કરે છે. યમાદિક યોગમાર્ગોથી, જીવ તથા ઇશ્વરને ઠરાવવાવાળી બ્રહ્મવિદ્યાથી, મારી સેવાથી અથવા તો શુરુની સેવાથી મન પરમાત્માનું સ્મરણ કરવાને સમર્થ થાય છે, પરંતુ જીજ્ઞાસા કેઈ પણ ઉપાયોથી પરમાત્માનું સ્મરણ કરવાને સમર્થ થતું નથી. જો પ્રમાદથી કંઈક પાપકર્મ થઈ જાય તો યોગીએ જ્ઞાનના અભ્યાસથી અથવા તો ભક્તના નામો લેવાથી તે પાપને જાળવું, પરંતુ કેઈ દિવસ તેને માટે આન્દ્રાપણ વિગેરે પ્રાયશ્ચિત્તો કરવાં નહીં. તમને શંકા થશે કે, “નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ અંતઃકરણને શુદ્ધ કરનારાં છે, તેથી તે શુણ્ણ છે, અને હિ સાદિક કર્મ અંતઃકરણને મલિન કરનારાં હોવાથી દોષરૂપ છે, આ દોષને પ્રાયશ્ચિત્ત મટાડે છે, માટે તે શુણ્ણ છે, આમ વેદ વિધિનિષેધનાં વાક્યોથી કહે છે, માટે પ્રાયશ્ચિત્ત વિના યોગ અને ભક્તિ કેમ પાપને જાળે?” પણ આ તમારી શંકા અજ્ઞાનમૂલક છે, કારણ કે પોતપોતાના અધિકારમાં જે રહેલું, તે શુણ્ણ ગણાય છે, આમ શ્રુતિ કહે છે, પરંતુ દેહાણાં કર્મો શુણ્ણરૂપ છે, આમ કહેલું નથી કર્મો તો ઉત્પત્તિથીજ અશુદ્ધ છે, માટે સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થતાં તે કર્મો તબલવવા માટે વેદ

વિધિનિયેષદ્વારા તે કર્મોનો તો ઉલટો સંકેત કર્યો છે. આત્મ તાત્પર્ય એ છે કે, પુરુષની મલિનતા પ્રવૃત્તિથી જાદી નથી, કારણ કે સ્વાભાવિક વૃત્તિથી જ પુરુષ મલિન છે. માટે સર્વ કર્મોથી નિવૃત્તિ રાખવી જોઈએ, પણ તે એકાએક થઈ શકતી નથી, એટલા માટે વેદ, 'આ વસ્તુ કરવા યોગ્ય છે, આવસ્તુ કરવા યોગ્ય નથી,' આમ કરીને સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિનો મંકેત કરીને, નિવૃત્તિમાર્ગ પ્રવર્તાવે છે. વેદ પોને પ્રવૃત્તિમાર્ગને દર્શાવનારો નથી, એટલા માટે યોગીને સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ હોતી નથી, તેથી તેને પ્રાથક્ષિકની માથે સંબંધ નથી હવે હું ભક્તિયોગ કહું છું.

જેને મારી કથા ઉપર શ્રદ્ધા થયેલી હોય, જેને સર્વ કર્મો ઉપર ખેદ આવ્યો હોય અને કર્મો દુખદાયી છે, 'આમ જાણ્યા છતાં પણ તેનો ત્યાગ કરવાને જે સમર્થ ન હોય તેણે શ્રદ્ધાથી ધનુ 'પરમાત્માની ભક્તિથીજ સર્વ સિદ્ધ થશે,' આવો દૃઢ નિશ્ચય કરવો. પરિણામે દુખદાયી એવા સર્વ વિષયોને ભોગવવા, પરંતુ તેની નિંદા કરવી અને પ્રસન્ન થઈને મારી ભક્તિ કરવી એ કહેલા ભક્તિયોગથી નિરંતર મારું ભજન કરનારા મુનિના હૃદયમાં હું વામ કરું છું, તેથી તેના હૃદયની મર્વે કામનાઓ નાશ પામે છે. સર્વનો આત્મારૂપ જે હું તેના દર્શન થયા પછી પુરુષના હૃદયમાં રહેલી અહુ કારકી ગાંઠ તૂટી જાય છે, તેના મર્વે નશ્વો કપાઈ જાય છે અને તેનાં મર્વ કર્મો નાશ પામે છે. માટે મારી ભક્તિવાળા તથા મારે વિષે છે વિત્ત જેતુ એવા યોગીને આ લોકમાં જ્ઞાન પણ ધણું કરીને કળ્યાણનું સાધન નથી, માત્ર ભક્તિજ કળ્યાણનું સાધન છે.

જે વસ્તુ કર્મથી મળે છે, જે વસ્તુ તપથી મળે છે, જે વસ્તુ જ્ઞાનથી તથા વૈગ્યથી મળે છે, જે વસ્તુ યોગથી, દાન ધર્મથી તથા બીજા કળ્યાણકારક માધનોથી મળે છે તે મર્વ

વસ્તુઓ મારો લક્ષ્ય કદાચ જો ઇચ્છા કરે છે, તો મારી લક્ષિતથી વિના પરિશ્રમે મેળવે છે તેમ સ્વર્ગ, મોક્ષ તથા માગ ધામને પણ મેળવે છે, પરંતુ મારા લક્ષ્યો તેમની ઇચ્છા રાખતા નથી, તેઓ તો માત્ર લક્ષિતનીજ ઇચ્છા કરે છે માગ ધીર અને એકનિષ્ઠાવાળા ઉત્તમ લક્ષ્યજનો, મે જન્મ-મરણચક્રિત મોક્ષ આપ્યા છતાં તેની પણ ઇચ્છા કરતા નથી કોઈપણ વસ્તુની ઇચ્છા ન રાખવી, તેજ ઉત્તમોત્તમ તથા કૃણ આપનાર કહેવાય છે, એટલા માટે યાચના ન કરનારા અને પ્રાર્થના કરાવનારા કારણોથી રહિત નિષ્કામ પુરુષને મારી લક્ષિત પ્રાપ્ત થાય છે મારા અનન્ય લક્ષ્ય, સમચિત્તવાળા તથા શુદ્ધિથી પણ પર એવા ઇશ્વરને પામેલા મહાત્મા પુરુષોને વેદોક્ત કર્મો કરવાથી પુણ્ય થતું નથી અને નિષિદ્ધ કહેલા કર્મો કરવાથી પાપ પણ લાગતું નથી જેઓ ઉપર પ્રમાણે મે ઉપદેશ કરેલા ત્રણ ઉપાયોનું આચરણ કરે છે, તેઓ કાળ તથા માયાદિકથી અભાધિત એવા મોક્ષપદને પામે છે

ઇતિ લક્ષિતપ્રકરણમા અધ્યાય ૨૬ મો સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૨૭ મો.

પદાર્થોના ગુણદોષનો નિર્ણય. (૧૧-૨૧)

શ્રીભગવાનુવાચ—

શુદ્ધ્યશુદ્ધો વિધીયેતે સમાનપ્યપિ વસ્તુપુ ।

દ્રવ્યસ્ય વિવિકિત્સાર્થ ગુણદોષો શુભાશુભૌ ॥ ૩ ॥

શ્રીભગવાન કહે છે — હું નિર્દોષ ઉદ્ધવ આ જગત્માં સર્વ પદાર્થો સમાન છે, તો પણ તેઓમાં અમુક પદાર્થ શુદ્ધ છે,

અમુક અશુદ્ધ છે, જાણી રીતે એ મનુષ્યાદિકરૂપે અવતરીને કલ્પના કરી છે શુદ્ધ કર્મથી ધર્મ થાય છે અને અશુદ્ધ કર્મ કરવાથી અધર્મ થાય છે, આ વ્યવસ્થા ધર્મને માટે કરેલી છે અને વ્યવહાર ચલાવવા માટે વસ્તુઓમા ગુણ-દોષની કલ્પના કરી છે એટલે રાજાને સૂતક આદિક હોય, તો પણ તે રાજસભામા ન્યાયનું કામ કરી શકે છે, પરંતુ ખીલો કરી શકતો નથી તેમ શરીરના નિર્વાહ માટે એ શુભ અને અશુભની વ્યવસ્થા કલ્પેલી છે જેમા આપત્તિવેળા એટલે પ્રાણ જતા હોય, ત્યારે અભક્ત્યનું ભક્ષણ કરવાથી પાપ લાગતું નથી, પરંતુ ખીણ વખતે અભક્ષ્યભક્ષણ કરવાથી પાપ લાગે છે એ આ કલ્પનાઓ કર્મરૂપી ભાર ઉપાડનારા સંસારીઓને માટે કરેલી છે શુદ્ધિ તથા અશુદ્ધિ આ વેદોક્ત છે, આમ ધારી તેના ઉપર અભિમાન રાખવું નહીં, કારણ કે સ્થાવરથી લઇને છેક બ્રહ્મા સુધી સર્વના શરીરમા ઉપાદાન કારણ પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ તથા આકાશ, આ પાંચ ભૂતો છે તથા આત્મા પણ સર્વમા એકજ છે, માટે વસ્તુત તો કોઇમા પણ શુદ્ધતા કે અશુદ્ધતા નથીજ, તો પણ હે ઉદ્ધવ ! આ પ્રાણીઓના મ્વાર્થની તિદ્ધિ માટે એટલે પ્રવૃત્તિને સંકોચ કરીને તેમને તે દ્વારા ધર્માદિક પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવવા માટે તેઓમા ખુદા ભુદા વર્ણોના તથા આશ્રમાદિકના નામ રૂપો કલ્પેલા છે આ રીતે દેશ, કાળ આદિક, હાથથી ગ્રહણ થઇ શકે નહીં તેવી વસ્તુઓ તથા હાથથી ગ્રહણ થઇ શકે તેવી સર્વ વસ્તુઓ સમાન છે, તો પણ અનિયમિત રીતે આવતી પ્રવૃત્તિને સંકોચ કરવા માટે એ વેદ અને ધર્મશાસ્ત્રદ્વારા તેઓમા ગુણદોષ ઠરાવ્યા છે હે વીર ! આ રીતે ગુણદોષનું ચોધન કર્યું, હવે તે બંનેની મૂલ શુદ્ધિ માટે તેનું વિવેચન કરું છું દેશોમા જે દેશ કાળીઆર મૃગ વિનાનો હોય, તે દેશ અપવિત્ર ગણાય છે અને તેમા પણ જે દેશ પ્રાણીઓ ઉપર શ્રદ્ધા વિનાનો હોય,

તે અત્યંત અપવિત્ર કહેવાય છે; અને કાળીઆર મૂગનો વાસ છતાં પણ અંગ, બંગ અને કલિંગ દેશ, કીકટદેશ, જેમાં ગંદા માર્ગો હોય તેવા દેશ અને જેમાં ઘણા મ્લેચ્છો રહેતા હોય તેવા દેશો અપવિત્ર ગણવા, પરંતુ તેઓમાં બે સત્પુરુષો મળે તો તેમને પવિત્ર ગણવા. જે કાળમાં દ્રવ્યની સંપત્તિ મળે તે કાળ, દ્રવ્યોથી કરવામાં આવતાં કર્મો કરવામાં પવિત્ર ગણાય છે. પૂર્વાદિક કાળ સત્કર્મ કરવાને યોગ્ય હોવાથી પોતાની મેળેજ પવિત્ર છે. જે કાળમાં દ્રવ્ય ન મળવાથી સત્કર્મ અટકી પડતું હોય અથવા તો દેશભંગ થવા વિગેરેથી સત્કર્મ અટકી પડતું હોય તે કાળને અપવિત્ર ગણવો અને સૂતકાદિકનો કાળ કર્મ કરવાને અયોગ્ય છે, માટે તે પોતેજ અપવિત્ર છે. આ પ્રમાણે દેશની તથા કાળની શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ કહી. હવે દ્રવ્યોની શુદ્ધિ અશુદ્ધિ કહું છું. દ્રવ્યની શુદ્ધિ તથા અશુદ્ધિ દ્રવ્યથી તથા વચનથી પણ થાય છે, જેમ વસ્ત્રાદિક પદાર્થો પાણી વિગેરેથી શુદ્ધ થાય છે અને મૂત્રાદિકથી અપવિત્ર થાય છે. આ દ્રવ્યથી થતી શુદ્ધિ તથા અશુદ્ધિ કહી. હવે વચનથી થતી શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ કહું છું.

જેમ કે અમુક પદાર્થને માટે સંદેહ પડતાં પ્રાક્ષણો કહે છે કે, અમુક વસ્તુ શુદ્ધ છે તો તેને શુદ્ધ ગણવી અને અમુક પદાર્થ અશુદ્ધ છે તો તેને અશુદ્ધ માનવો. તેમજ દ્રવ્યની શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ સંસ્કારથી પણ થાય છે, દહાંતમાં જેમ ચોમાસામાં વરસેછું પાણી ત્રણ દિવસ સુધી અપવિત્ર ગણાય છે અને ત્રણ દિવસ પછી પવિત્ર ગણાય છે. વળી દ્રવ્યની શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ તેના ઝાઝાપણાથી અને થોડાપણાથી પણ ગણાય

૧ ય યે પુણ્યતમો દેસઃ સ્વપાત્રં યત્ર સમ્યતે ॥

અર્થઃ—જ્યાં સ્વપાત્ર મળે તે દેશને પવિત્ર ગણવો.

અમૃતિ.

છે, દષ્ટાંત તરીકે તળાવમાં તેમ નદીમાં જે પાણી હોય તેને ચાંડાલ અડકી ગયો હોય, તો પણ તે ઘણું હોવાથી પવિત્ર ગણાય છે અને ગોળામાં કે કોઈ વાસણમાં ભરેલા પાણીને ચાંડાલ અડકી ગયો હોય તો તે અપવિત્ર ગણાય છે. દ્રવ્યની શુદ્ધિ તથા અશુદ્ધિ તેની શક્તિ અને અશક્તિ ઉપરથી પણ ગણાય છે, દષ્ટાંતમાં સૂર્યગ્રહણનું અન્ન અથવા તો સૂતકનું અન્ન મહાત્મા પુરુષને અશુદ્ધ ગણાય છે અને સામાન્યને શુદ્ધ ગણાય છે. તેમ વળી દ્રવ્યની શુદ્ધિ તથા અશુદ્ધિ તેના જ્ઞાન ઉપરથી પણ માનવામાં આવે છે. દષ્ટાંતમાં જેમ પુત્રનો જન્મ થયા પછી દશ દિવસો પીતિ ગયા કેડે તે સમાચાર જાણવામાં આવે તો જન્માશૌચ લાગતું નથી અને દશ દિવસમાં તે સમાચાર જાણવામાં આવે તો જન્માશૌચ લાગે છે સમૃદ્ધિ ઉપરથી પણ દ્રવ્યની શુદ્ધિ અશુદ્ધિ માનવામાં આવે છે, દષ્ટાંતમાં જેમ પાન્ય, કાષ્ઠ, ક્ષાથીદાંત વિગેરે હાડકાઓ, તત્ત્વો, ધી વિગેરે રસ, સુવર્ણ-દિક, આમણો, રસ્તાનો કાદવ તથા ઇંટ વિગેરે પદાર્થોની કાળથી, વાયુથી, અગ્નિથી, ખાટીથી, જળથી તથા બીજા પદાર્થોથી પણ શુદ્ધિ થાય છે તેમા કેટલાએક પદાર્થોની બેચાર પદાર્થો એકઠા હોવાથી શુદ્ધિ થાય છે, અને કોઈ ઠેકાણે એક પદાર્થથીજ શુદ્ધિ થાય છે. તેમા પણ કાગડા અને ચાંડાલના સ્પર્શમાં તાર-તમ્બ હોવાથી તે પ્રભાતે તથા દેશ, કાળ અવસ્થા વિગેરેને અનુસરી નેજ શુદ્ધિ થાય છે, એમ મનજીવુ આનન, પાત્ર અથવા તો વત્તાદિક કોઈપણ પદાર્થને અપવિત્ર પદાર્થનો લેપ લાગ્યો હોય તો તેને છાલવાથી, ખારા પાણીથી કે ખાટાં પાણીથી લાગેલો લેપ અથવા ગંધ ટળી જાય અને પદાર્થ પાછો પ્રથમની સ્થિતિમાં આવે, તેટલો ઉપયોગજ તેને શુદ્ધ કહે છે, આમ ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે. આ રીતે દ્રવ્યની શુદ્ધિ કહી, હવે કર્તાની શુદ્ધિ કહું છું. આન, દાન, તપ બાધ્યાદિક અવસ્થાઓ, શક્તિ, ઉપનયન આદિક

મંડકારી, સંધ્યાવંદન વિગેરે કર્મો તથા મારું સ્મરણ વિગેરે કરવાથી તે તે કાર્યને અનુસરતી કર્તાની શુદ્ધિ થાય છે. આ શુદ્ધિ વ્યવહાર માટે નથી, પરંતુ શાસ્ત્રોક્ત કર્મો કરવા માટે છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યે શુદ્ધ થઈને વૈદિક કર્મો કરવાં હવે મંત્રની શુદ્ધિ કર્મ હું. મંત્રને શુરુમુખ થઈ પઠવાઈ જાણવો, એ મંત્રની શુદ્ધિ છે. હવે કર્મની શુદ્ધિ કર્મ હું કર્મો ધર્મરત્ને અર્પણ કરવાં, તે કર્મની શુદ્ધિ ગણાય છે. દેશ, કાળ, દુઃખ, કર્તા, મંત્ર તથા કર્મ આ છ પદાર્થો છે. તે એ શુદ્ધ હોય તો ધર્મ સિદ્ધ થાય અને અશુદ્ધ હોય તો તેઓથી અધર્મ થાય છે. આ ગુણદોષનો વિભાગ ખરો છે એમ માનવું નહીં; કારણ કે, કોઈક વખતે શાસ્ત્રમુખથી ગુણ દોષરૂપ થઈ પડે છે અને કોઈ વખતે દોષ ગુણરૂપ થઈ પડે છે. જેમકે આપત્કાળમાં દાન લેવું એ ગુણરૂપ છે, પરંતુ તે વિના સુખના સમયમાં દાન લેવું, એ દોષરૂપ ગણાય છે. તેમજ કુટુંબનો ત્યાગ કરવો એ દોષરૂપ ગણાય છે, છતાં પણ સંન્યાસ લેતી વેળા તેનો ત્યાગ ગુણરૂપ થઈ પડે છે. માટે એ વચનો ગુણના તથા દોષના વિભાગને મિથ્યા ઠરાવે છે, અર્થાત્ ગુણદોષ કલ્પિત છે. દોષ પણ કોઈ ઠેકાણે દોષરૂપ ન ગણાતાં ગુણરૂપ ગણાય છે, દૃષ્ટાંતમાં જેમ મુશાપાન વિગેરે કર્મ પવિત્રને પતિતપણું આપે છે, પરંતુ બલિથી કે કર્મથી પતિત થયેલા લોકોને તે ફરી પતિતપણું આપતું નથી. તેમ સંગ એ સંન્યાસીને તો દોષરૂપ છે, પરંતુ ગૃહસ્થ પ્રથમથીજ સંગને માન્ય કરે છે, તે ઠેકાણે સંગ દોષરૂપ ગણાતો નથી. કારણ કે “ઋતુસમયે ગૃહસ્થે પોતાની ધર્મપત્ની પાસે જવું જોઈએ” આમ ધર્મશાસ્ત્ર લખે છે. જે મનુષ્ય પ્રથમથી ધરતી ઉપર સૂતો હોય, તે મનુષ્યને તેનાથી નીચે પડવાપણું નથી; તેમ જે મનુષ્ય પ્રથમથીજ દોષિત હોય, તે મનુષ્ય ઉપર કદા પ્રમાણે દોષનો લાગી થતો નથી. આ મર્વ વિચારથી સિદ્ધ થાય છે કે, ગુણદોષને પ્રતિ-

પાદન કરનારાં 'શાશ્વત્યનનું' તાત્પર્ય એ છે કે, મનુષ્ય જેમ નિવૃત્તિને પામતો જાય છે, તેમ તેમ જાંધનમાંથી છૂટતો જાય છે. આ નિવૃત્તિધર્મ મનુષ્યનું કન્યાણુ કરે છે અને તેનો શોક, મોહ અને લયનો નાશ કરે છે.

ઇતિ ભક્તિપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૭ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૮ મો.
Bhum Uday ... (Kajasth)

શ્રીશંકરે માર્કંડેય મુનિને આપેલું વરદાન. (૧૨-૧૦).

સૂત્ર ઉવાચ—

તમેયં નિમૃત્તાત્માન ધૃષ્ટેણ દિવિ પર્યટનં ।
રુદ્રાણ્યા મગવાન્ રુદ્રો વવર્ષો સ્વર્ગર્ણવૃતઃ ॥ ૧ ॥

સૂત્ર કહે છે—હે મુનિઓ! કોઈ મમયે લગવાન્ શંકર પોતાની અર્ધાંગના ઉમા માથે પોઠીઆ ઉપર બેઠી, પોતાના ગણેથી વિંટાઈને આકાશમાં ફરતા હતા, ત્યારે તેમણે સમાધિ ચઢાવી બેઠેલા માર્કંડેય મુનિને દીઠા. તે પછી પાર્વતીએ તે ઋષિને બોધને શંકર પ્રત્યે કહ્યું કે, હે મહારાજ! જ્યારે વાયુ વાતો ન હોય ત્યારે સમુદ્રનું પાણી, અને મગરમચ્છ વિગેરેનો સમુદાય શાંત પડી જાય છે, તેમજ આ

૧ દેશકાલ તથાડડન્માન દ્રવ્યં દ્રવ્યપ્રયોગનમ્ ।

રૂપગતિમવસ્થાં ચ જાન્વા શૈવં પ્રકલ્પયેન્ ॥

અર્થ:—દેશ, કાળ, આત્મા, દ્રવ્ય, દ્રવ્યનું પ્રયોગન, ઉપપતિ તથા અવસ્થા એ સર્વનો વિચાર કરી શુદ્ધ અશુદ્ધની વ્યવસ્થા કરવી. રમૃતિ.

બ્રાહ્મણનો દેહ, ઇન્દ્રિયો અને મન પણ નિશ્ચલ થઈ ગયાં છે, તે બ્રાહ્મણના તરફ દષ્ટિ કરો અને એના તપને સદ્ગ જરો ! આપ સિદ્ધિ આપનારા છો.

શંકર બોલ્યા:—અવિનાશી પુરુષોત્તમ ભગવાનની પરમ-ભક્તિનો લાભ થવાથી આ મહર્ષિ કોઈપણ સુખોની અથવા તે મોક્ષની પણ ઇચ્છા કરતા નથી, તથાપિ હે ભવાનિ ! આપણે આ મહાત્મા પુરુષની સાથે વાતો કરીએ, કારણ કે મનુષ્યોને મહાત્માઓનો જ સમાગમ છે, એ મહાન લાભકારક ગણાય છે.

સૂત કહે છે:—સર્વ વિદ્યાઓના તથા સર્વ બ્રાહ્મીઓના સ્વામી અને ભક્તકુલના પતિ ભગવાન શંકર, એ પ્રમાણે ઉમાને કહીને માર્કંડેયની પાસે આવ્યા, પરંતુ આ વેળા માર્કંડેય મુનિ સર્વ વૃત્તિઓને રૂંધીને સમાધિમાં બેઠા હતા, તેથી તેમણે જગત્ના આત્મારૂપ તથા વિશ્વના ઇશ્વર શંકરમહિત પાર્વતીના આગમનને અણધાર્યું નહીં, કારણ કે તે પોતાના દેહને તેમજ વિશ્વને પણ વિસરી ગયા હતા અને હ્રમણાં તે કેવળ ધ્યાનવડે ઇશ્વર-નિષ્ઠ હતા. ભગવાન શંકર તે બાણીને યોગભાષાવડે વાયુ જેમ છિદ્રમાં પેસે, તેમ માર્કંડેયમુનિના હૃદયકાશમાં પેઠા. માર્કંડેય-મુનિ પોતાના હૃદયમાં અકસ્માત્ પ્રગટ થયેલા, વિજળીમરણી પીળી જટાવાળા, ત્રણ નેત્રવાળા, દશ ભુજવાળા, ઉન્નત શરીર-વાળા, ઉગતા સૂર્યની પેઠે તેજસ્વી, વાઘાંખર ધારણ કરનારા, ત્રિશુલ, ધનુષ, બાણ, તરવાર, ઢાલ, રુદ્રાક્ષમાળા, ડમરુ, કપાલ તથા ક્રુરસી આ સર્વને સાથેજ ધારણ કરનારા શ્રીશંકરનાં દર્શન કરીને, આ શું ? અને આ કેવી રીતે થયું ? એમ મનમાં આશ્ચર્ય પામ્યા. તે પછી મુનિ સમાધિ ઉતારી, નેત્રો ઉઘાડીને જોવા લાગ્યા તો ત્રણ લોકના એક ગુરુ ભગવાન શંકરને તેમના ગણેાની તથા ઉમાની સાથે ત્યાં પધારેલા દીઠ, એટલે મુનિએ ત્રણ

લોકના એક ગુરુ એવા રુદ્રને મસ્તકવટે પ્રણામ કર્યા અને પછી સ્વાગત વચનથી, આસનથી, પાદથી, અર્ચથી, ચંદનથી, પુષ્પની માળાથી, ધૂપથી તથા દીપ અને નૈવેદ્યથી શ્રીશંકરની, ઉમાની અને તેમનાં ગણોની પૂજા કરી, અને કહ્યું કે, “હે વ્યાપક પર-
મેશ્વર! આપ તો પેતાના પ્રભાવથીજ પૂર્ણ કામનાવાળા છો અને આપનાવડે આ જગત સુખી રહે છે, તો આપનું અમે શું કાર્ય કરીએ ? અમને આજ્ઞા આપો કલ્યાણકારી, શાંતમૂર્તિ, મરવશુભના અધિષ્ઠાતા, અને પરમ સુખ આપનારા એવા આપને નમસ્કાર કરું છું રજોશુભ તથા તમોશુભને સેવ્યા છતાં પણ શાંત પ્રકૃતિવાળા એવા આપને હું નમસ્કાર કરું છું.”

સૂત કહે છે.—આ પ્રમાણે માર્કટેયે સ્તુતિ કરી કે, પ્રમત અંતઃકરણવાળા આદિદેવ શંકર, કે જે મત્પુરુષોના એક શરણરૂપ છે, તે પ્રમત ધ્યાન અને હસતા હસતા નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.

શંકર જોડ્યા.—“હે મુને ! અમારી પાસેથી તમારી ઇચ્છા હોય તે વર તમે માગી રહો, કારણ કે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને હું, એમ અમે ત્રણે વર આપનાગઓના સ્વામી છીએ અમાને દર્શન લોકોને સફળ થાય છે અને અમાગ દર્શનથી મનુષ્ય મોક્ષ પામે છે. જે બ્રાહ્મણો મદ્રશુણી, શાંત શુભવાળા સંનગહિત, પ્રાણીઓની ઉપર દયા રાખનારા, અમાગ એકાંત લક્ષ્મી, વૈરવિનાના તથા સમદષ્ટિવાળા છે, તેઓને લોકોનહિત લોકપાલો નમે છે, પૂજે છે તથા સેવે છે, માત્ર તેઓજ સેવે છે એમ નહિ, પરંતુ હું (શંકર), લગવાન બ્રહ્મા તથા મર્વના ઇશ્વર વિષ્ણુ પોતે પણ સેવે છે. તમારા મરખા સમદષ્ટિવાળા બ્રાહ્મણો મારે વિષે, વિષ્ણુમાં, બ્રહ્મામાં, પોતાને વિષે તથા લોકોમાં જગપત્તુ ભેદદષ્ટિ કરતા નથી. એટલા માટે અમે તમને લજ્જાથી છીએ. પાણીનાં તીર્થો, તીર્થો નહીં એમ નથી, પરંતુ તે યા તીર્થો છે, ચેતનગહિત દેવતાઓની

મૂર્તિઓ દેવતા નહીં તેમ નથી, પરંતુ તેઓ પણ દેવતાઓ છે, પરંતુ આ તીર્થો તથા દેવતાઓ ઘણે કાળે પવિત્ર કરે છે અને તમે તો દર્શન થતાજ પવિત્ર કરો છો. જેઓ ચિત્તની એકાગ્રતા, તપશ્ચર્યા, સ્વાધ્યાય તથા સંયમથી અમારા વેદમય સ્વરૂપને ધારણ કરે છે, તે ગ્રાહ્યોને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. મહાપાપીઓ તથા ચાંડાલો પણ તમારા ચરિત્રો માંલગ્યાથી તથા તમારાં દર્શન કરવાથી પવિત્ર થાય છે, ત્યારે તમારી સાથે સંભાષણ વિગેરે કરવાથી પવિત્ર થાય, તેમા તો કહેવું જ શું? ”

સૂત કહે છે:—શંકર ભગવાનના આવાં વચન સાંભળી માર્કટેય કહેવા લાગ્યા કે,—“ઓહોહો!!! ઇશ્વરની લીલા મનુષ્યોના વિચારમાં પણ આવે નહીં તેવી છે, કારણ કે લોકપાલો પણ જે લીલાને લીધે પોતાની સત્તામાં રહેલાં પ્રાણીઓને નમે છે તથા વખાણે છે. ધર્મના વક્તાઓ ઘણું કરીને પ્રાણીઓને ધર્મગ્રહણ કરાવવા માટે ધર્માચરણ કરે છે, કોઈ ધર્માચરણ કરતો હોય તેને અનુમોદન આપે છે તથા ધર્મનાં વખાણ કરે છે નટનો નાયક પોતાનો વેષ બદલીને પોતાના ચાકર વર્ગને પ્રણામ કરે છે, તેથી જેમ તેના મહિમાને દૂષણ લાગતું નથી, તેમજ આપ પોતાની માયાની વૃત્તિઓવડે ખીલઓને પ્રણામ કરો છો તેથી આપના મહિમાને દૂષણ લાગેજ નહીં સ્વપ્નને જોનારો પુરુષ જેમ મનવડે અનેક શરીર ઉત્પન્ન કરી, તેમાં પ્રવેશ કરીને ઇદ્રિયોથી કરવામાં આવતી ક્રિયા જાણે પોતેજ કરતો હોય તેવો જણાય છે, તેમ આપ પણ મનવડે આ જગતને સરજી, તેમાં પોતાના સ્વરૂપથી પ્રવેશ કરી શુણોથી કરવામાં આવ્યા છતાં પણ તે ક્રિયાના કર્તા હો, તેવા દેખાઓ છો, તે આપને હું નમસ્કાર કરું છું ત્રણ શુણવાળા છતાં પણ તે શુણોના નિયંતા, કેવળસ્વરૂપ, અદ્વિતીય, શુરસ્વરૂપ અને ગ્રહ-મૂર્તિ એવા આપ ભગવાનને હું નમસ્કાર કરું છું. હે વ્યાપક

પરમેશ્વર ! તમારાં સર્વશ્રેષ્ઠ દર્શન કરતાં બીજો કયો વર હું માગું ? કારણ કે જે આપનાં દર્શન કરવાથી પુરુષ પૂર્ણ કામનાવાળો તથા મત્ત્ય કામનાવાળો થાય છે. તથાપિ હું સર્વ કામનાથી પૂર્ણ અને ભક્તોની કામનાને પૂરનારા આપ પાસેથી એક વર માગું છું, તે એ કે, “ ભગવાન્ વિષે, ભગવાન્ના ભક્તો વિષે તથા આપને વિષે મારી અવિચળ ભક્તિ રહે. ”

શ્રીશંકર જોડ્યા—“ હે મહર્ષિ ! તમારી સર્વ કામના પરિપૂર્ણ થાઓ, કૃપ્પ સુધી તમારી કીર્તિ ઘણીજ પવિત્ર થાઓ તથા તમે અજર અને અમર રહો. હે બ્રાહ્મણ ! તમને બ્રહ્મલેજવાળાને ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન કાળની વસ્તુનું જ્ઞાન, વૈરાગ્યવાળું વિજ્ઞાન (આત્માનાત્મવિચાર) તથા પુરાણનું આચાર્યપાત્ર પ્રાપ્ત થજ્જે. ”

સૂત કહે છે—આ પ્રમાણે મુનિને વરો આપીને ત્રણ નેત્રવાળા શંકર, મુનિએ કરેલા તપશ્ચર્યાદિક કાર્યો તથા તે મુનિએ અનુભવેલો ભગવાન્ની માયાનો વૈભવ પાર્વતીની આગળ કહેતા કહેતા ત્યાંથી પધાર્યો, અને ભૃગુવશમા ઉત્તમ એવા તે માર્કંડેય મુનિ પણ મહાયોગના મહિમાને પ્રાપ્ત કરીને શ્રીહરિને વિષે ઐકાંતિક ભક્તિને પામેલા હજી પણ નાક્ષાત્ર પોતાના તેજ શરીરથી જગત્માં ફરે છે. એ પ્રમાણે બુદ્ધિમાન્ માર્કંડેય મુનિનું આ ચરિત્ર તમારી આગળ મેં વર્ણવી ગતાવ્યુ

ઇતિ ભક્તિપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૮ મો મંપૂર્ણ.

“ ઇતિ ભક્તિપ્રકરણ મમાપ્ત ”

પૂર્વાર્ધ સમ્પત્ત.

શ્રીસુબોધ-સિંધુ.

ઉત્તરાર્ધ.

યોગપ્રકરણ.

અધ્યાય ૧ લો.

બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ. (૩-૮)

મંત્રેય ઉવાચ—

તદ્વાપ્તુત વિશ્વમિદં તદાસીદાન્નિદ્રયામીલિતહૃદન્યમીલયત્ ।

અહીંદ્રતલ્યેઽધિશયાન યત્કઃ કૃતક્ષણઃ સ્વાત્મરતી નિરીહઃ ॥ ૧૦ ॥

સૌંઽતઃશરીરેઽર્પિતમૂતસૂક્ષ્મઃ કાલાત્પિકાં શક્તિમુદીરયાળ ।

ઉવાસ તસ્મિન્સલિલે પદે સ્વે યથાઽનલો દારુણિ રુદ્રવીર્યઃ ॥ ૧૧ ॥

મંત્રેય કહે છે—આ વિશ્વ પ્રલયસમયે જ્યારે મહાભાગરના એકાકાર થયેલા પાણીમાં ડૂબી ગયું હતું, ત્યારે જેમની ઐતન્ય શક્તિ નતપ્રત હતી, એવા સ્વસ્વરૂપના આનંદમાં મગ્ન રહેનારા તથા ક્રિયારહિત એવા ભગવાન પોતે એકલા જ શેષની શર્યામાં પોઢયા હતા, અને નિદ્રાના મિષથી નેત્રો મિંચી ગયા હતા

અગ્નિ જેમ પોતાનો પ્રકાશ શેષી દઈને, પોતાના નિવાસસ્થાન કાષ્ઠમાં ગુપ્ત રીતે રહે છે, તેમ પોતાના દેહવિષે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધ, એ સૂક્ષ્મ ભૂતને ધારણ કરનારા અને સૃષ્ટિ મરજતી વેળા પોતાની કાલશક્તિને યેરણ કરનારા શેષશાયી લગવાનું પોતાના નિવાસરૂપ મહાસાગરના જળમાં પોદી રહ્યા હતા. પછી લગવાને જોયું તો પોતાના દેહમાં સર્વ લોકોને લીન થયેલા જોયા. પછી શેષશાયી લગવાને લોકોની રચના કરવા માટે સૂક્ષ્મ પદાર્થનો વિચાર કર્યો એટલે તે અત્યંત સૂક્ષ્મ પદાર્થ કાલને અનુકૂલ એવા રજેગુણવડે ક્ષોભ પામીને, સ્થૂલ સૃષ્ટિ કરવા માટે, તે વખતેજ તેમના નાલિકમળ-માંથી ઉત્પન્ન થયો. પ્રાણીઓના અદૃષ્ટને જાગ્રત કરનારા કાલવડે, જે સૂક્ષ્મ પદાર્થ એકાએક કમળના કોશરૂપે પ્રગટ થયો હતો, તે વિપ્લુથી ઉત્પન્ન થયો હતો અને તે કમળકોશ સૂર્યની પેઠે પોતાના તેજથી સાગરના વિશાળ જળને પ્રકાશ કરવા લાગ્યો. ત્યાર પછી વિપ્લુ, કે જેમનાથી સર્વ પદાર્થોને પ્રકાશ કરનારું લોકાત્મક કમળ ઉત્પન્ન થયું હતું, તેમણે તે કમળમાં પ્રવેશ કર્યો, એટલે તે કમળમાંથી વેદમય વિધાતા બ્રહ્મા પોતે ઉત્પન્ન થયા, કે જેમને લોકો સ્વયંભૂ કહે છે. તે કમળની નળીમાં જોડેલા બ્રહ્માએ કોઈપણ લોકને દીઠો નહીં, એટલે તેમણે પોતાની ટોક ચાર દિશામાં ફેરવી અને નેત્રો પહોળાં કરીને દિશા તરફ જોયું કે તેમને ચાર મુખ થયાં. પછી કમળ ઉપર જોડેલા બ્રહ્માએ જહુ જહુ વિચાર કર્યો, પરંતુ તે પ્રલયસમયના પવનથી હાલક ટાલક થતા અને મોટા મોજાંવાળા મહાસાગરના પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા લોકાત્મક કમળને તથા પોતાના સ્વરૂપને પદાર્થ રીતે જાણી શક્યા નહીં, એટલે બ્રહ્મા વિચાર કરવા લાગ્યા કે, “હું જે આ કમળ ઉપર જોઠો છું, તે કોણ છું? આ એકજ કમળ પાણીમાં ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયું હતું? વળી આ

કમળ પાણીમાં જેને આધારે રહેલું છે, તેની નીચેના ભાગમાં કોઈ સત્ય વસ્તુ અવશ્ય હોવીજ જોઈએ.” આ પ્રમાણે વિચાર કરીને અજન્મા એવા પ્રજ્ઞા કાંટાવાળા કમળનાં નાળનાં મૂળને શોધવા માટે, નાળનાં છિદ્ર વાટે તે કમળમાં નીચે ઉતર્યા અને પાણીમાં પ્રવેશ કર્યો, પરંતુ કમળનું મૂળ મળ્યું નહીં. હે વિદુર! કમળના નાળમાં અપાર અંધારાંની વચ્ચે પોતાના મૂળ કારણનો શોધ કરતાં કરતાં પ્રજ્ઞાને સો વર્ષના જેવડો મોટો કાળ વીતી ગયો, કે જે કાળ અજન્મા ભગવાનના સુદર્શન ચક્રરૂપ ગણાય છે, અને જે દેહધારીઓને ભય ઉત્પન્ન કરતો થકો, તેઓનાં આયુષ્યનો નાશ કરે છે. આ પ્રમાણે શોધ કરતાં છતાં પણ જ્યારે પોતાનો મનોરથ પાર પડ્યો નહિ, ત્યારે પ્રજ્ઞા કરીને પોતાના કમળાક્ષન ઉપર આવીને બેઠા અને પ્રાણાયામથી ધીરે ધીરે શ્વાસને શક્તિને તેમજ ચિત્તનો નિરોધ કર્યો અને પછી સમાધિયોગ ધારણ કર્યો. તે યોગ સો વર્ષે સિદ્ધ થયો કે, પ્રજ્ઞાને ઉત્તમ પ્રકારનું નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન થયું અને પૂર્વે સો વર્ષ સુધી શોધ કરતાં પણ જેનાં દર્શન થયાં ન હતાં તે પરમાત્માને પોતે પોતાના હૃદયમાં પ્રગટ થયેલા જોયા.

ઇતિ યોગપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧ સો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨ જો.

વિરાડ પુરુષની ઉત્પત્તિ. (૩-૬)

મત્રેય ઉવાચ—

કાલસમા તદા દૈર્ઘ્યં વિમ્નચ્છત્તિમુરુક્મ ।

ત્રયોવિંશતિતત્ત્વાનાં ગણ યુગપદાવિરાત્ ॥ ૨ ॥

મત્રેય ઋષિ કહે છે —કાળદ્વારા જાત ત ધનારી શક્તિને ।
અર્થાત્ માયાને । આશ્રય કરીને ઉરુકમ એવા જગવાને
અર્થાભિપ્રણાથી એક જ વખત તે ત્રેવીસ તરવોમા અર્થાત્ મહત્તરવ,
અહંકારતરવ, પાંચ ભૂતો, પાંચ તન્માનાઓ અને મનસહિત અગ્નિ-
હૃદયો, એમ ત્રેવીસ તરવોના નમુદાયમા પ્રવેશ કર્યો જગવાને
ક્રિયાશક્તિદ્વારા એ નવે તરવોમા પ્રવેશ કર્યા પછી, તે તરવોની
ક્રિયા અથવા તો છવોના અદ્દટો, જેઓ માયામા હીન હતા,
તેઓને જાત ત કર્યા અને જે નવ તરવો લિજ્જ લિજ્જ હતા,
તેઓને એકનાથે જોડ્યા પછી તે મહત્તરવ આદિક ત્રેવીસ તરવો
ક્રિયાશક્તિદ્વારા પ્રકાશિત (જાત ત) થયા પછી, તેઓએ પર
મેશ્વરની પ્રેરણાથી પોતાના અશોભ અધિપુરુષને એટલે વિરાડ
દેહને ઉત્પન્ન કર્યો વિશ્વને નરજનારો મહત્તરવ આદિ મધ્યો
નમુદાય, પોતાને વિષે પ્રવેશ કરનારા પરમેશ્વરના અબધથી
પરંપર એકઠો થઈને, પોતાના અગ્રથી વિરાડ દેહના આકારમા
પાંજીરા પાડ્યો, કે જે વિરાડ દેહમા ન્યાવરજગમાત્મક સર્વ
વેક ગણા છે અધિપુરુષને નામે પ્રખ્યાત તે હિંગુદયમય પુરુષ
હતા વર્ષામુખી, પોતાની સાથે શયન કરનારા છવમમૂહની
નાથે બ્રહ્માડની અદર નહેવા પાણીમા ગળા ઉપર કહેલા મર્વ
તરવોના કાર્યરૂપ તે વિરાડ મૂર્તિએ જ્ઞાનશક્તિ, ક્રિયાશક્તિ અને

આત્મશક્તિથી સંપન્ન થઈને, એક રૂપે તથા ત્રણ રૂપે આત્માનો વિભાગ કર્યો; અર્થાત્ જ્ઞાનશક્તિદ્વારા હૃદયાવચ્છિન્ન ચૈતન્ય-સ્વરૂપે એક પ્રકારના થયા, ક્રિયાશક્તિદ્વારા પ્રાણસ્વરૂપે દશ પ્રકારના એટલે પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન, વ્યાન, નાગ, કૂર્મ, કૃકલ, દેવદત્ત અને ધનંજય, એમ દશ પ્રકારના થયા આત્મ-શક્તિદ્વારા એટલે લોકતૃત્વસ્વરૂપે અધ્યાત્મ, અધિદેવ તથા અધિભૂતના ભેદ કરીને ત્રણ પ્રકારના થયા. એ વિરાટના અભિ-માની પુરુષ સર્વ પ્રાણીઓના આત્મા છે અને પરમાત્માનો પહેલો અવતાર છે, કારણ કે, સમસ્ત સૃષ્ટિ તેના અંશમાથી ઉત્પન્ન થઈ છે અને તે પરમાત્માના અશરૂપ છે એટલે છવ છે, અને જેને વિષે આ સર્વ પ્રાણીઓનો સમુદાય ભેવામા આવે છે, તે વિરાટ પુરુષ, આત્મશક્તિદ્વારા અધ્યાત્મ, અધિદેવ તથા અધિભૂત એ ત્રણની સાથે રહેવાથી ત્રણ પ્રકારના છે, ક્રિયાશક્તિદ્વારા પ્રાણા-દિકાં સ્વરૂપ હોવાથી દશ પ્રકારના છે અને જ્ઞાનશક્તિદ્વારા હૃદયાવચ્છિન્ન ચૈતન્યસ્વરૂપ હોવાથી એક પ્રકારના છે. અંત-ર્યામી એવા પરમપુરુષે, વિશ્વને સરળનારા મહત્ત્વવાદિકની વિશ-

૧ દશ પ્રાણોના સ્થાન તથા તેની ક્રિયા—૧ પ્રાણ—એ શરીરનો મુખ્ય આવક છે, હૃદય એ તેનું રહેવાનું સ્થાન છે અને નાસિકાદ્વારે અંદર જતું બહાર નિકળતું વિગેરે ક્રિયા તે કરે છે ૨ અપાન—એનું રહેવાનું સ્થાન શુદ્ધ છે, અને મયો-ત્સર્ગ એની ક્રિયા છે ૩ વ્યાન—આખા શરીરમા એનો વાસ છે, હાથ, પગને સક્રિયતા તથા દેવાવવા તે એની ક્રિયા છે ૪ ઉદાન—કંઠ એનું સ્થાન છે, અને મૂત્ર એની ક્રિયા છે. ૫ સમાન—એનું નાભિસ્થાન છે, અને ખાધેલા અન્નનો રસ સર્વ નાડીઓમાં વહેતો આપવો તે એની ક્રિયા છે આ પ્રમાણે પાંચ મુખ્ય પ્રાણ કહેવાય, અને ૬ નાગ—ઉપડી અને ઉચ્છા; ૭ કૂર્મ—ઉઘાડવું, ખુલ્લું થવું, ૮ કૃકલ—સૂકાવું; ૯ દેવદત્ત—ખજાના આણનાં, અને ૧૦ ધનંજય—એ સર્વઆપી હોઈ મૃત દેહને પણ છોડતો નથી એ પ્રમાણે એમની ક્રિયા છે. આ પ્રમાણે પાંચ ઉપપ્રાણ કહેવાય છે, એમના વિશિષ્ટ સ્થાનો નથી, પણ ક્રિયામાન છે.

ક્ષિતે ધ્યાનમાં લઈને તેઓને વિવિધ વ્યવહારનો લાભ કરવા માટે, પોતાના તેજદ્વારા વિરાટ દેહને પ્રકાશિત કર્યો.

હૈ વિદુર ! વિચાર કરતાં તુરત તે વિરાટ દેહમાં તત્ત્વોને રહેવાનાં કેટલાંક સ્થાનો થયાં, તે હું તમને કહું છું તે તમે માંલજો.

તે વિરાટ પુરુષને પ્રથમ મુખ થયું, તે સ્થાનમાં લોકપાળ અગ્નિ પોતાની શક્તિ વાણીની માથે આવીને વસ્યા, જે વાણીને લીધે જીવ, શબ્દનો ઉચ્ચાર કરી શકે છે. ત્યાર પછી શ્રીહરિ-રૂપ વિરાટને તાળવુ થયું, તે સ્થાનમાં લોકપાળ વરુણ પોતાની જિહ્વા ઇન્દ્રિય નામની શક્તિ માથે આવીને વસ્યા, જે ઇન્દ્રિયવડે જીવ, છ રમનો અનુભવ લઈ શકે છે. ત્યાર પછી વિરાટ પુરુષને જે નાસિકાના દ્વાર ઉત્પન્ન થયાં, તે સ્થાનમાં અશ્વિનીકુમાર બ્રાહ્મણેન્દ્રિય નામની શક્તિ માથે આવીને વસ્યા, જેથી જીવને ગંધનુ જ્ઞાન થાય છે. તે પછી વિરાટને જે આંખો ઉત્પન્ન થઈ, તેમાં લોકપાળ વિશ્વકર્મા અશ્વિનિન્દ્રિય નામની શક્તિ માથે આવીને વસ્યા, જે ઇન્દ્રિયથી જીવને રૂપોનુ જ્ઞાન થાય છે. ત્યાર પછી વિરાટને ત્વચા ઉત્પન્ન થઈ, તેમાં લોકપાળ વાયુએ પ્રાણશક્તિ માથે પ્રવેશ કર્યો, જે ત્વચા ઇન્દ્રિયથી જીવને સ્પર્શનુ જ્ઞાન થાય છે. ત્યાર પછી વિરાટ લગવાનને જે કાન ઉત્પન્ન થયા, તેમાં દિશાએ પોતાની ઓત્ર ઇન્દ્રિયની માથે પોતાના સ્થાનમાં પ્રવેશ કર્યો, જે ઇન્દ્રિયથી જીવ, શબ્દ માંલજી શકે છે. ત્યાર પછી તેને ત્વચા ઉત્પન્ન થઈ, તેમાં મર્વ આંધિઓએ પોતપોતાના અંધોની માથે રુવાડાંદ્વારા તેમાં પ્રવેશ કર્યો, જે રુવાડાદ્વારા જીવ ખગ્ગ તથા સ્પર્શથી થતાં દુઃખમુખનો અનુભવ કરે છે. ત્યાર પછી વિરાટ પુરુષને લિંગ ઉત્પન્ન થયું, પ્રજાપતિએ પોતાના અંશરૂપ વીર્યની માથે તે સ્થાનમાં વાસ કર્યો, જે વીર્યથી જીવ, વિષયાનંદનો અનુભવ કરે છે. ત્યાર પછી વિરાટ પુરુષને ગુદા ઉત્પન્ન થઈ, તેમાં લોકપાળ

મિત્રદેવે પોતાની વાયુ નામની ઇન્દ્રિયની માથે પ્રવેશ કર્યો, જે ઇન્દ્રિયવડે જીવ, મળનેા ત્યાગ કરે છે. તે પછી તેને જે હાથ ઉત્પન્ન થયા, તેમાં સ્વર્ગના પતિ ઇન્દ્રે, પોતાની વેચવું, લેવું વિગેરે શક્તિની સાથે પ્રવેશ કર્યો, જે ગતિથી જીવ, પોતાની આલપિકા ચલાવી શકે છે. તે પછી વિરાદ પુરુષને જે ચરણો ઉત્પન્ન થયા, તેમાં લોકપાળ વિષ્ણુએ પોતાની ગતિરૂપી શક્તિ સાથે પ્રવેશ કર્યો, જે ગતિવડે જીવ જવા યોગ્ય સ્થાન ઉપર જઈ શકે છે. ત્યાર પછી વિરાદ પુરુષને સુદ્ધિતત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું, તે સ્થાનમાં બૃહસ્પતિએ પોતાની જ્ઞાનશક્તિ માથે પ્રવેશ કર્યો, જેથી જીવને જાણવા યોગ્ય વિષયનું જ્ઞાન થાય છે. ત્યાર પછી વિરાદ પુરુષને હૃદય ઉત્પન્ન થયું, તે સ્થાનમાં ચંદ્રે પોતાના અંશરૂપ મનની માથે પ્રવેશ કર્યો, જે મનવડે જીવ, સંકલ્પવિકલ્પરૂપી વિકારને પામે છે. તે પછી વિરાદ પુરુષને અહંકાર ઉત્પન્ન થયો, તે સ્થાનમાં રુદ્રદેવે પોતાની શક્તિ-અભિમાન-સાથે પ્રવેશ કર્યો, તે અભિમાનથી જીવ ક્રિયા કરે છે. તે પછી વિરાદ પુરુષને ચિત્ત ઉત્પન્ન થયું, તેમાં બ્રહ્માએ પોતાની ચેતનાશક્તિ સાથે પ્રવેશ કર્યો, જે ચેતનાશક્તિવડે જીવ, વિજ્ઞાનનેા અનુભવ કરે છે. તેના મસ્તકમાંથી સ્વર્ગ, જે ચરણોમાંથી પૃથ્વી તથા નાભિમાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું, જેને વિરે ત્રણ ગુણના પરિણામરૂપ દેવો, મનુષ્યો વિગેરે જોવામા આવે છે. દેવતાઓ અધિક સત્વગુણને લીધે સ્વર્ગમાં જઈને વસ્યા, મનુષ્યો તથા તેમના ઉપયોગમાં આવતાં ગાય, બોડા વિગેરે પ્રાણીઓ અધિક રજો-ગુણને લીધે પૃથ્વી ઉપર આવીને વસ્યાં તથા રુદ્રના પાર્શ્વેા ભૂતાદિક સર્વે, અધિક તમોગુણને લીધે આકાશ તથા પૃથ્વીના મધ્યભાગમાં આવેલા ભગવાન્ના નાભિરૂપ અંતરિક્ષમાં રહ્યા. વળી હે કુરુવંશોદ્ભવ વિદુર ! વિરાદ પુરુષના મુખમાંથી વેદ અને બ્રાહ્મણ ઉત્પન્ન થયા. બ્રાહ્મણ પરમાત્માના મુખમાંથી ઉત્પન્ન

થવાને લીધે ચારે વર્ણમાં મુખ્ય તથા ગુરુ ગણાયા વિરાટ
 પુન્યના બાહુબોધી પાવનરૂપી આજીવિકા કળાસી સત્ત્વિય જાતિ
 ઉત્પન્ન થઈ, વિરાટના બાહુબોધી ઉત્પન્ન થયેલી તથા વિષ્ણુના
 અશરૂપ સત્ત્વિય જાતિ ચારે વર્ણની ચૌરાદિકના ત્રાનમાંથી
 રક્ષા કરે છે તે પછી સમર્થ એવા વિગટ લગવાનના સાધન
 માંથી લોકોની આજીવિકામાં ઉપયોગી એવી ખેતીવાડી વિગેરે
 કળાસી વૈશ્ય જાતિ ઉત્પન્ન થઈ લગવાનના સાધનમાંથી ઉત્પન્ન
 થયેલી તે વૈશ્ય જાતિ તે પોતાના કાર્યવટે લોકોની આજીવિકા
 નિર્દોષ કરે છે તથા શ્રી લગવાનના જે ચગ્ગુમાંથી નેવાધર્મ
 કરવા માટે શુદ્ધ જાતિ પૂર્વે ઉત્પન્ન થઈ આ પ્રમાણે નેવા
 કરવા માટે થયેલી શુદ્ધ જાતિની, સેવા કરવી એ આજીવિકા છે, કે
 જેની નેવાવૃત્તિથી લગવાન શ્રીહરિ પ્રમત્ત થાય છે આ પ્રમાણે
 ચારે વર્ણો પોતાના ધર્મ પ્રમાણે શ્રદ્ધાથી અંત કરવાને શુદ્ધ
 કરવા માટે પોતાના ગુરુ શ્રીહરિનું યજ્ઞન કરે છે કાગ્લ કે
 શ્રી લગવાન ગુરુ હોવાથી, ઉત્પન્ન કરનારા હોવાથી તથા વૃત્તિ
 બાધી આપનારા હોવાથી તેમનું આરાધન કરવું, એ તેઓનો
 મુખ્ય ધર્મ છે હે વિદુર ! કાગ કર્મ તથા અભાવરૂપી શક્તિ
 વાળા લગવાનનું આ વિગટરૂપ, તેની યોગમાયાના પ્રભાવથી
 ઉત્પન્ન થયું છે તેનું ન પૂર્ણ રીતે વર્ણન કરવાની ઠાણ ઇચ્છા
 કરે ? અર્થાત્ વર્ણન કરવું તો દુર રહ્યું, પરંતુ ઇચ્છા કરવી,
 એ પણ અશક્ય છે, તો પણ હે વિદુર ! બીજા વિષયોનું વર્ણન
 કરવાથી અપવિત્ર થયેલી મારી વાણીને પવિત્ર કરવા માટે હું
 આલજ્યા પ્રમાણે તથા મારી બુદ્ધિપ્રમાણે તમારી આગળ
 શ્રીહરિના યશ ગાઈ ન લગાવીશ પવિત્ર દીર્ઘવાળા પુરુષોના
 મુકુટરૂપ લગવાનના ગુણ ગાવા, એ પુરુષોની વાણીનો મુખ્ય લાભ
 છે, તથા વિદ્વાનોએ ગાયેલી લગવાનની કથારૂપી અમૃતવટે કાનને
 નમીપે લઈ નહીં ભરી દેવા, એ કાનની માર્ગકતા છે, એમ મહાત્માએ

કહે છે, આદિકવિ ગ્રહા પણ એક હજાર વર્ષસુધી સમાધિ ચઢાવીને તેનાવડે પગ્નિકવ થયેલી બુદ્ધિથી ‘તે ભગવાનનો મહિમા આટલો છે,’ એમ શું જાણી શક્યા હતા? અર્થાત્ જાણી શક્યા ન હતા માટે ભગવાનની માયા માયાવી પુરુષોને પણ મોહ કરનારી છે, કારણ કે, શ્રીહરિ પોતે પણ પોતાની માયાની ગતિને જાણતા નથી, ત્યારે જીજ્ઞાસો તો કેમજ જાણી શકે? હે વિદ્વત્! જે ભગવાનને જાણવા માટે પ્રવૃત્ત થયેલી વાણી મન સાથે તેને શોધતાં, તે ન મળવાથી પાછી ફરે છે, તેમ અહંકારના અધિષ્ઠાતા રુદ્ર, ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવતાઓ તથા જીજ્ઞાસો પણ જેમને જાણી શકતા નથી, તે દુર્જ્ઞેય ભગવાનને હું નમસ્કાર કરું છું.

ઇતિ યોગપ્રકરણમા અધ્યાય ૨ નો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૩ નો.

ઈશ્વરના સ્વરૂપનું વર્ણન. (૨-૧).

શ્રીગુરુ ઉવાચ—

વિરોપસ્તસ્ય દેહોઽય સ્યવિષ્ટશ્ચ સ્યવીયસામ્ ।

યત્રેદ દદ્યતે વિશ્વ મૂત મન્ય મવચ સત્ ॥ ૨૪ ॥

શ્રીગુરુદેવજી કહે છે — ભગવાનનો એ વિરાટ દેહ સ્થૂલોમાં સ્થૂલરૂપ છે, કે ભગવાનના એ જે સ્થૂલરૂપમાં ભૂત (યદ ગયેલું), લવિષ્ય (ચનારું) અને વર્તમાન (ચતું) કાર્યરૂપ આ વિશ્વ દેખાય છે. એ પચામ કરોડ યોજન જેવડો ગ્રહારૂપ વિરાટ દેહ,

પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ, આકાશ, અહુકાર તથા મહુત્તરવ, એ
 નાત આવરણથી ઢકાયેલા છે, તે ધારણાનો વિષય નથી, પણ
 તેમાં જે વિરાટ પુરુષ બિગળે છે, તે જીવના નિયંત્રક છે અને
 તે ધારણા (મનને સ્થિર કરવું તે) કરવાની વસ્તુ છે પાતાવને
 એ વિશ્વસ્પર્શી વિરાટ પુરુષના પગના તળિયા કહે છે, રસા
 તવને, તેના પગની પાની તથા ફણા કહે છે, મહાતલને, તેના
 ચરણની ધુટી કહે છે અને તલ તથા અતલને વિરાટ પુરુષની જે
 જાંઘ કહે છે હે રાજા! સુતલને વિશ્વમૂર્તિ લગવાનુંના જે ગોકળુ
 કહે છે, વિતલને તથા અતલને વિરાટ પુરુષના જે સાથળ કહે છે,
 પૃથ્વીને તેમની કેડ કહે છે અને આકાશને પરમાત્માનું નાભિસ
 રોવર કહે છે સ્વર્ગને વિશ્વમૂર્તિ લગવાનુંની છાતી કહે છે, મહર્લો
 કને તેમનો કંઠ કહે છે, જનલોકને તેમનું મુખ કહે છે, તપલોકને
 આદિપુરુષનું લલાટ કહે છે તથા સત્યલોકને હ્રુલગ મન્તકવાળા વિરા
 લગવાનુંના મન્તકો કહે છે ઇન્દ્રાદિક દેવોને લગવાનુંની બુલઓ
 કહે છે, દિશાઓને લગવાનુંના કાનના ગોચક કહે છે, શબ્દને
 વિરાટ પુરુષની કર્ણેન્દ્રિયો કહે છે, અશ્વિનીકુમારને પરમાત્માની
 નાનિકા કહે છે, ગધને તેમની ઘ્રાણેન્દ્રિય કહે છે તથા પ્રજ્વલ
 લિત અગ્નિને લગવાનુંનું મુખ કહે છે અતરિક્ષ, એ લગવાનુંની
 આંખ છે, સૂર્ય એ ચમુદ્ર ઇન્દ્રિય છે, ગત્રિ દિવન, એ લગ
 વાનુંની પાપળ છે, બ્રહ્માનું મ્હાન, એ તેમનો જ્વલગ છે, પાણી,
 એ તેમનું તાગણ છે અને ઝમ, એ તેમની જીભ છે વેદોને
 વિગદ પુરુષનું બ્રહ્મગ્ન કહે છે, યમને તેમની રાઠ કહે છે,
 પુનાદિક ઉપર ધયેવા એહને તેમના દાતો કહે છે, મનુષ્યોને
 મોહ ઉત્પન્ન કરનારી માયાને લગવાનુંનું હનણુ કહે છે તથા
 અપાગ નૃષ્ટિ - નાને તેમનો કરાક્ષપાત કહે છે વિરાટ પુરુષનો
 ઉપનો દોઢ લાજ ગણાય છે અને નીચેનો દોઢ લાલ ગણાય
 છે, ધર્મમાર્ગ તેમના ન્તન અને અધર્મમાર્ગ તેમનો વાનો

ગણાય છે, પ્રભુપતિ તેમનું મેદ (શુદ્ધેન્દ્રિય) ગણાય છે, મિત્રા
વરુણ તેમના વૃષણ ગણાય છે, સમુદ્રો તેમનું પેટ ગણાય છે અને
પર્વતો તેમનાં શરીરનાં હાડકાંઓનો સમૂહ ગણાય છે. હે
રાજેન્દ્ર ! સર્વ નદીઓ તેમની નાડીઓ છે, સર્વ વૃક્ષો તેમનાં
રુવાડાં છે, અનંત વીર્યવાળો વાયુ તેમનો નિઃશ્વાસ છે, કાળ
તેમની ગતિ છે અને સર્વ પ્રાણીઓનો ગુણાનુસારી સંસાર એ
તેમનું કર્મ-કીડા-છે. હે કુરુવર્ચ ! સર્વ મેઘમંડળને વ્યાપક
એવા વિરાદ ભગવાનના કેશ કહે છે, સંઘ્યાકાળને તેમનાં વસ્ત્ર કહે
છે, જે અવ્યક્ત અર્થાત્ પ્રધાન છે તેને તેમનું હૃદય કહે છે અને
પ્રસિદ્ધ ચંદ્રમાને તેમનું મન કહે છે. મન સર્વ વિકારનો ભંડાર
અર્થાત્ આશ્રય છે. પંકિતો મહતત્ત્વને સર્વના આત્મા વિરાદ
પુરુષનું ચિત્ત કહે છે અને શ્રીરુદ્રને અંતઃકરણ કહે છે.
ઘોડાઓ, ખચ્ચરો, જાંટ, હાથીઓ વિગેરેને નખો કહે છે તથા
સર્વ પક્ષીઓ, એ વિરાદ ભગવાનની ઉત્તમ પ્રતિની કારીગિરીની
કુશળતા ગણાય છે. મનુ, તેમની શુદ્ધિ છે, મનુષ્ય, તેમનું નિવાસ-
સ્થાન છે, અને ગંધર્વ, વિદ્યાધર, ચારણ અને અખસરાગણ, તેમના
સ્વદેહનું સ્મરણ છે. અસુર લોકોનું સૈન્ય, એ વિરાદ ભગવાનનું
શારીરિક બળ છે. બ્રાહ્મણો, એ તેમનું મુખ છે, ક્ષત્રિઓ, એ
તેમની બુદ્ધિઓ છે, વૈશ્ય જાતિ, તેમના ઉરુ છે, અને શૂદ્ર જાતિ
તેમનાં ચરણ છે તથા અનેક નામધારી વસુ, રુદ્ર વિગેરે
દેવગણોથી યુક્ત તથા હવિસ્ત્રાધ્ય યજ્ઞાદિકનો પ્રયોગ એ વિરાદ
પુરુષનું અતિ આવશ્યક કર્મ છે. હે રાજા ! ઈશ્વરના શરીરના
જે જૂઠા જૂઠા અવયવો મેં તમને કહ્યા તે આટલા છે. ભગવા-
નના એ મહાસ્થૂલ દેહમાં મુમુક્ષુ લોકો પોતપોતાની શુદ્ધિથી
મનની ધારણા કરે છે, કારણ કે એ વિરાદ ભગવાનના સ્થૂલ
દેહની બહાર કંઈપણ નથી. સ્વભામાં જેમ જીવ કોઈ કોઈવાર
અનેક દેહની કલ્પના કરીને તે તે દેહની ઇન્દ્રિયોદ્ધારા મર્વ વસ્તુનું

અવલોકન કરે છે, તેમ તે વિરાટમૂર્તિ લગવાનું પણ, સર્વ જીવની જીવિની વૃત્તિવડે સર્વનો અનુભવ કરે છે, અને તે સર્વના અંતરાત્મા છે, માટે યોગીઓએ ત્રણ કાળમાં વિદ્યમાન રહેનારા આનંદના લંકારૂપ લગવાનું વિષે, મનને સ્થિર કરીને તેમનું ભજન કરવું, અને જેથી મંત્રારમાં જન્મમરણ ધાય તેવા પ્રીતિ વિષયમાં બંધાવું નહીં.

ઇતિ યોગપ્રકરણમાં અધ્યાય ૩ નો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૪ થો.

કાલિનું બલ. (૩-૨૯).

કપિલ ડગાચ:—

एतद्भगवतो रूपं ब्रह्मणः परमात्मनः ।

परं प्रधानं पुरुषं देव कर्मविचेष्टितम् ॥ ૩૬ ॥

કપિલદેવજી કહે છે.—મર્વના નિયંતા, પ્રકૃતિપુરુષરૂપ તથા તેનાથી ભિન્ન એવા લગવાનું પદ્મપ્રજ્ઞાનુ આ રૂપ દેવરૂપ કહેવાય છે, અને તેની પ્રેરણાથી પ્રાણીઓ નાના પ્રકારની યોનિઓને પામે છે. વસ્તુઓમાં ફેરફાર કરનાર લગવાનું જે દિવ્યરૂપ છે, તે કાલ નામનું કહેવાય છે; જે કાલથી મહત્તરવ વિગેરે મર્વ પદાર્થોને તથા દેહાભિમાની જીવોને લય ધાય છે. મર્વના આશ્રયભૂત તથા યજ્ઞના ફળદાતા જે લગવાનું પ્રાણીઓની અંદર પ્રવેશ કરીને પ્રાણીઓથીજ પ્રાણીઓનો નાશ કરે છે તે માંને ત્રણ કરનારાઓમાં મુખ્ય વિષ્ણુ લગવાનું કાળ કહેવાય છે. તે કાળમૂર્તિ લગવાનું કોઈ

પ્રિય નથી, કોઈ શત્રુ નથી, તેમ કોઈ જંધુ પણ નથી. તે કાળમૂર્તિ
 ભગવાન સાયમાન ધર્મને ગાફલ રહેનારું મનુષ્યોમાં પ્રવેશ કરી તેમનો
 નાશ કરે છે. જે ભગવાનરૂપ કાળના ભયથી પવન વાય છે, જેના
 ભયથી સૂર્ય તપે છે, જેના ભયથી તારામંડળ પ્રકાશે છે, જેના ભયથી
 ઔષધિઓની સાથે લતાઓ પોતપોતાના અમય પ્રમાણે પુષ્પો, ફળો
 ઉત્પન્ન કરે છે, જેના ભયથી નદીઓ પાણી વહે છે, જેના ભયથી
 મહાનાગર મર્યાદા મુકતો નથી, જેના ભયથી અગ્નિ પ્રકાશે છે તથા
 જેના ભયથી પૃથ્વી પર્વતોની સાથે સાગરમાં ટૂળી ન જતા ઉપર
 સરે છે, જે કાળની આજ્ઞાથી આકાશ સર્વ પદાર્થોને ગ્રહવાનો
 અવકાશ આપે છે અને મહત્તરૂપ પોતાના દેહને સાત આવગણ
 ધાળા હોઠકરૂપે વિસ્તારે છે, વળી જેઓનાં આશીનમાં આ સ્થાવર
 જંગમ સર્વ જગત્ છે એવા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા શંકર જે કાળના
 ભયથી વારંવાર જગત્ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા ભયના ઠરો કર્યા
 કરે છે, તે કાળ અતરહિત છે, છતાં મર્વને નાશ કરે છે.
 પોને અનાદિ છે, છતાં મર્વને આદિકર્તા છે, અવિનાશી છે,
 એક પદાર્થથી બીજા પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરે છે, અને એક માર
 નાગવડે બીજા મરનારનો નાશ કરે છે.

ઇતિ યોગપ્રકરણમા અધ્યાય ૪ થો અંત્યુ.

અધ્યાય ૫ મો.

વિરાડ્ પુરુષની મૃદિ. (૨-૫).

નારદ ડગાચ —

યદ્યપ યદ્વિષ્ણુત્ત્વ યત્ સ્વપ્નમિદ્ પ્રભો ।

યત્સસ્ય યત્પર યદ્વ તત્તત્ત્વ યદ્ તત્ત્વત ॥ ૨ ॥

નારદ કહે છે — હે પ્રભો ! આ જગત્ જેનાથી પ્રકાશ પામતું હોય, જેનો આશ્રય કરીને રહેલું હોય, જેણે સરળ્યું હોય, જેને વિષે અતે લય પામતું હોય, જેને આધીન હોય તથા તેનું જેવું ન્વરૂપ હોય અર્થાત્ તે પોતાથીજ ઉત્પન્ન થયું છે કે બીજા કોઈ કાગળથી ઉત્પન્ન થયું છે ? તે આપ મને યદ્યપ્ રીતે કહો તમે આ નર્વ વાતા જાણો છો વળી જે થયેલું છે, જે ધનાઝ છે અને જે થાય છે, તે મર્વના આપ પ્રભુ છો, કારણ કે, આપ આ વિશ્વનો ઉત્તમ એવા જ્ઞાનતત્ત્વવડે હાથમા રહેલા આળજાની પેઠે નિશ્ચય કર્યો છે હે બ્રહ્મા ! તમેજ સ્વતંત્ર પ્રભુ છો, એ પ્રમાણે હું જાણુએ હતો, પરંતુ તમારી મહા તપશ્ચર્યા વિગેરે જોઈને, આપના ૮૦ પળ બીજો કોઈ પ્રભુ છે, એવી મને શંકા થઈ છે, માટે હું આપને પૂછું છું કે, આપને કોણ જ્ઞાન આપનાર છે ? આપને કોનો આધાર છે ? આપ કોને આધીન છો ? તથા આપનું ન્વરૂપ કેવું છે ? કદાજીએ જેમ પોતાની શક્તિનો આશ્રય કરી, લાજમાંથી તંતુએ કાઢીને જાળમા બાંધે છે, તેમ તમે એકલાજ પોતાની શક્તિનો આશ્રય કરી, પોતાની માથાવડે પચમદ્વાબૂતોથી સ્થાવર જંગમરૂપ આ જગત્ને પોતાને વિષે મરજો છો અને તેઓનો પરાલવ ન કરતા તમે પોતેજ તેનું પાલન કરો છો, છતાં

આપને કંઈપણ પરિશ્રમ લાગતો નથી. આ જગતમાં ઉત્તમ, મધ્યમ તથા કનિષ્ઠ વસ્તુઓ અને તેમાં પણ મનુષ્યાદિક નામવાળી, દ્વિપદત્રિપદિક સ્વપવાળી તથા ધોળા, પીળા ગુલુવાળી, ગજાવામાં આવતી સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ કોઈપણ વસ્તુ બીજાથી ઉત્પન્ન થઈ હોય, એમ હું માનતો નથી; પરંતુ આપે પણ મનને એકાગ્ર કરીને ઘોર તપ કર્યું, તેથી તમે અમને મોહ ઉપજાવો છો, અને બીજા દેવ છે એવી મનમાં શંકા કરાવો છો, માટે હે સર્વજ્ઞ ! મારા સર્વ પ્રશ્નોનો તેવી રીતે ઉત્તર આપો, કે જે ઉપદેશથી હું સર્વ વાર્તા ચથાર્થ રીતે સમજી શકું.

બ્રહ્મા કહે છે:—હે વત્સ ! તારી દયાળુની શંકા આ ઉત્તમ છે, કારણ કે તેં મને ભગવાનનાં પરાક્રમેને દર્શાવનારા ગુણો કહેવા માટે પ્રેર્યો. હે વત્સ ! તું મને ઇન્દ્ર કહે છે, તે પણ તારું કહેવું ખોટું નથી, કારણ કે, જે ઇન્દ્રને લીધે મારો આવે પ્રભાવ છે, તે ઇન્દ્રને તું જાણતો નથી, તેથી તેમ કહે છે; અર્થાત્ તારું કહેવું બુદ્ધિપૂર્વક નથી, પરંતુ બ્રાંતિભર્યું છે. જેમ સૂર્ય, અગ્નિ, ચંદ્ર, નક્ષત્ર, ગ્રહ તથા તારાઓ, ચૈતન્યરૂપ પરમાત્માએ પ્રકાશિત કરેલી વસ્તુઓને પ્રકાશિત કરે છે, તેમ હું પણ સ્વયંપ્રકાશરૂપ પરમાત્માએ પ્રકાશિત કરેલા આ જગતને પ્રકાશિત કરું છું, અર્થાત્ વ્યક્તરૂપે રચું છું. હું તે વાસુદેવરૂપ ભગવાનને નમસ્કાર કરું છું તથા તેમનું ધ્યાન કરું છું, કે જેમની છત્રી શકાય નહીં એવી માયાથી મોહિત થયેલા પુરુષો મને જગત્તો ગુરુ કહે છે. વળી મારું કપટ મારા સ્વામી જાણે છે, એમ અમણને જે માયા પરમાત્માની દૃષ્ટિએ ચક્રતાં પણ શરમાય છે, તે માયાથી મોહિત થયેલા દુષ્ટબુદ્ધિવાળા પુરુષો દેહાભિમાની થઈને, ‘હું તથા મારું’ આ પ્રમાણે કહે છે. દ્રવ્ય એટલે જગત્ના ઉપાદાન કારણરૂપ પાંચ મહાભૂતો,

જન્મનાં કારણરૂપ કર્મો, કર્મોને ફોલ કરનારો કાળ, સ્થલાવ તથા ભોક્તારૂપ જીવ, એ મર્વ, હે નારદ ! ખરેખરું જેતાં વામુદેશ ભગવાનથી ભિન્ન નથી, કારણ કે, કારણ વિના કોઈપણ દિવસ કાર્ય થતું નથી અને તે સર્વનું કારણ પરમાત્મા છે, કે જે સર્વમાં વ્યાપીને રહેલા છે. વેદો નારાયણથી ઉત્પન્ન થયા છે, દેવતાઓ નારાયણનાં અંગમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે, સ્વર્ગાદિક લોક નારાયણના આનંદના અંશભૂત છે, અને યજ્ઞો પણ સર્વે નારાયણમાંથીજ ઉત્પન્ન થયા છે. પ્રાણાયામ વિગેરે નારાયણપરાયણ છે અર્થાત્ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો છે, તપસ્યા પણ નારાયણપરાયણ છે, તપસ્યાથી સાધ્ય એવું જ્ઞાન પણ નારાયણપરાયણ છે અને જ્ઞાનથી સાધ્ય મોક્ષ પણ નારાયણપરાયણ છે, એટલા માટે મર્વ કંઈ નારાયણરૂપ છે. હે નારદ ! તે નારાયણ દદા અર્થાત્ મર્વના સાક્ષી છે, ઈશ્વર છે, મર્વ કાર્યમાં વ્યાપીને રહેલા છે તથા સર્વના અંતર્યામી છે; તેમજોજ મને ઉત્પન્ન કર્યો છે તથા આ મુદ્દાય પણ તેમનીજ મુદ્ધિ છે હું તેમની દૃષ્ટિની પ્રેરણાથીજ તેમજો સરજવાને યોગ્ય એવા આ જગતને મરજી છું હે પુત્ર ! તે પ્રભુ નિર્ગુણ છે, પરંતુ તેમજો જગતની ઉત્પત્તિ, નિધતિ તથા પ્રલય કરવા માટે, સ્વતંત્રતાથી માયાવટે તે ત્રણ ગુણોને શ્રદ્ધા કર્યા છે. પાંચ મહાભૂતો, ઇન્દ્રિયોની અભિમાની દેવતાઓ તથા ઇન્દ્રિયોના કારણ ભૂત એ ત્રણે ગુણો. કાર્ય, કારણ તથા કર્તાપણાને વિષે અર્થાત્ અધિભૂત, અધ્યાત્મ અને અધિદેવને વિષે અભિમાન ઉત્પન્ન કરાવીને, નિત્યમુદ્ધા એવા જીવને મંમારના જન્મમરણના પાશમાં બાધે છે. હે બ્રહ્મન્ ! તે માયાને આધીનમાં રાખનારા ભગવાન્ અધોક્ષજ અર્થાત્ અતીન્દ્રિય પુરુષજ મર્વના તથા મારા સ્વામી છે. જે ભગવાન્ જીવોને ઉપાધિરૂપ આવરણ કરનારા ત્રણ ગુણોથી જાણવામાં આવતા નથી; તેમના તત્ત્વને કેવળ તેમના

ભક્તોજ જાણે છે. સૃષ્ટિ સરજવાની ઇચ્છાથી અર્થાત્ પોતાની માયાવડે પોતાને વિષે અકસ્માત્ ગ્રાસ થયેલા કાળને, કર્મને તથા સ્વભાવને ગ્રહણ કર્યા ત્યારપછી ભગવાનને વિષે રહેલા કાળથી શુભમાં હોલ થયો એટલે ગત્તવ, રજ તથા તમ, એ ત્રણ શુભો સમભાવને છોડી દઇને છુટા થયા. તે પછી સ્વભાવથી તે શુભો રૂપાંતરને પામ્યા એટલે કર્મ થકી મહત્તત્વ ઉત્પન્ન થયું. રમેશુષ્ણ તથા સરવશુષ્ણથી વૃદ્ધિ પામેલું તે મહત્તત્વ વિકાર પામતાં તેમાંથી તમોગુણપ્રધાન દ્રવ્ય, જ્ઞાન તથા ક્રિયા સ્વરૂપ અર્થાત્ અધિભૂત, અધિદેવ અને અધ્યાત્મસ્વરૂપ એક તત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું. હે પુત્ર! તેને અહંકાર કહે છે. તે અહંકાર વિકાર પામીને ત્રણ પ્રકારનો થયો. તેના સાત્ત્વિક અહંકાર, રાજસ અહંકાર, અને તામસ અહંકાર એવા ત્રણ ભેદ છે. તામસ અહંકારમાં પાંચ મહાભૂતો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે, રાજસ અહંકારમાં ક્રિયાને એટલે ઇન્દ્રિયોને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે તથા સાત્ત્વિક અહંકારમાં ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવતાઓને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે. ભૂતના આદિમાં રહેલો તામસ અહંકાર વિકાર પામતાં, તેમાંથી આકાશ થયું, તે તેનું સૂક્ષ્મ રૂપ છે તથા શબ્દ તેનો ગુણ છે; તે શબ્દ, દ્રષ્ટા તથા દૃશ્ય વસ્તુને જણાવનાર છે. આકાશ વિકાર પામતાં તેમાંથી સ્પર્શ ગુણવાળો વાયુ ઉત્પન્ન થયો, અને કારણરૂપે તેને આકાશ સાથે સંગંધ હોવાથી વાયુમાં આકાશનો શબ્દગુણ આવ્યો. પ્રાણ, એજ, સહ તથા બળ એટલે દેહબળ, ઈન્દ્રિયનું બળ, મનનું બળ તથા શરીરનું બળ, એ સર્વનું કારણ વાયુ છે અર્થાત્ વાયુથી તે સર્વ થાય છે. ઇશ્વર વિષે રહેલાં કાળ, કર્મ અને સ્વભાવને લીધે વાયુ વિકાર પામતાં તેમાંથી તેજ ઉત્પન્ન થયું, તેનો સ્વાભાવિક ગુણ રૂપ છે તથા વાયુ અને આકાશ એ તેજના પ્રત્યે કારણ હોવાથી તેમાં વાયુના તથા આકાશના સ્પર્શ અને શબ્દ ગુણ પણ છે.

તેજ વિકાર પામતા તેમાંથી જળ ઉત્પન્ન થયું, તેનો સ્વાભાવિક ગુણ રમ છે અને તે જળ પ્રત્યે તેજ, વાયુ તથા આકાશ કારણ હોવાથી તેમાં ઉપ, -પર્શ તથા શબ્દગુણો પણ રહેલા છે જળ વિકાર પામતા તેમાંથી ગંધગુણવાળી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થઈ, તેમાં જળ, તેજ, વાયુ તથા આકાશ, એ સર્વે તેના કારણ હોવાથી રમ, ઉપ, -પર્શ તથા શબ્દ ગુણ પણ આત્મા સાર્વિક અહ કાર વિકાર પામતા તેમાંથી મન તથા તેના અધિષ્ઠાતા દેવ ચંદ્ર ઉત્પન્ન થયા, અને દિશાઓ, વાયુ, સૂર્ય, વરુણ, અશ્વિનીકુમાર, અશ્વિ, ઇન્દ્ર, ઉપેન્દ્ર, મિત્ર, તથા પ્રજાપતિ, એ દશ ઇન્દ્રિયોના દેવતાઓ ઉત્પન્ન થયા, તેમાં પહેલા પાંચ, જ્ઞાનેન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવતાઓ છે જ્ઞાનની શક્તિ બુદ્ધિ તથા ક્રિયાની શક્તિ પ્રાણ, એ બન્ને રાજ્ય અહ કારના કાર્ય છે એટલા માટે ગજસ અહ કાર વિકાર પામતા તેમાંથી જ્ઞાન તથા ક્રિયાના વિશેષ સ્વરૂપવાળી દશ ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થઈ છે તેમાં ઓત્ર, ત્વન્ના, ઘ્રાણ, નેત્ર અને શ્રુતિ, આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે અને વાણી, હાથ, પગ, ગુહ્યેન્દ્રિય તથા ગુદાત્યાન, આ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે હે પ્રજાદેવતાઓમા શ્રેષ્ઠ નારદ ' તે પચમહાભૂતો, દશ ઇન્દ્રિયો, મન અને સાર્વિક બ્રહ્મ ગુણો એ પદાર્થો જ્યારે જુદા જુદા હતા ત્યારે તે મૃદિ ઉત્પન્ન કરવાને અમર્થ થઈ શક્યા નહીં, પરંતુ જ્યારે તેઓ ભગવાનની શક્તિની પ્રેરણાથી પન્નપર એકલા થયા ત્યારે તેઓએ મુખ્યત્વ અને ગૌણત્વ સ્વીકાર કરીને, અમરિ (આખા શરીરરૂપે) તથા વ્યદિરૂપ (પ્રત્યેક અંગરૂપે) આ પ્રજાદેવને નમ્રથુ હલ્લરો વર્ષ વીસ પછી, પગમાત્માએ પાણીમાં ગ્રહેલા તે પ્રજાદેવરૂપ સૂજ શરીરને કાઢી, કર્મ તથા સ્વભાવનો આશ્રય કરીને મહાવન કર્યું, અને તેજ પુરુષ જગમાં ગ્રહેલા તે જગતરૂપી ઇંડાને બેઠી નાખીને, તેમાંથી પોને હલ્લરો માથાવાળા, હલ્લરો ચગણવાળા, હલ્લરો ભુજવાળા, હલ્લરો નેત્રોવાળા, હલ્લરો મુખ તથા મન્તકવાળા સ્વરૂપે બહાર નિકળ્યા,

વિદ્વાનો જેમના શરીરના અવયવોમાં ચૌદ લોકની કલ્પના કરે છે. તે કલ્પના આ પ્રમાણે છે.—

કેડથી લઈને ચરણ સુધીના નીચેના ભાગમાં માત્ર લોકોની કલ્પના કરે છે અને જાંઘ વિગેરે ઉપરના ભાગમાં ણીજ માત્ર લોકોની કલ્પના કરે છે. આર્ય વર્ણ, તે વિરાદ પુરુષથી ઉત્પન્ન થયા છે પ્રાણણો, વિરાદ પુરુષના મુખમાંથી થયા છે, ક્ષત્રિયો, તેમના બાહુઓમાંથી થયા છે, વૈશ્યો માથળમાંથી થયા છે અને ગૃહો, વિરાદ ભગવાનના ચરણમાંથી થયા છે વળી મહાત્મા પરમેશ્વરના ચરણમાં જૂલોકની કલ્પના કરેલી છે, નાભિમાં ભુવલોકની કલ્પના કરેલી છે, હૃદયમાં સ્વર્ગલોકની કલ્પના કરેલી છે, છાતીમાં મહુલોકની કલ્પના કરેલી છે, ડોકને વિષે જનલોકની કલ્પના કરેલી છે, શબ્દ કરતા જે ઓપકમાં તપોલોકની કલ્પના કરેલી છે અને મસ્તકમાં અત્યલોકની કલ્પના કરેલી છે, અને તે મનાતન પ્રાણલોક તથા વૈકુઠલોક કહેવાય છે. વળી વ્યાપક એવા વિરાદ પુરુષની કેંઠને ઠેકાણે અતલની કલ્પના કરેલી છે, જે સાથળને ઠેકાણે વિતલની કલ્પના કરેલી છે, જે ગોઠણને ઠેકાણે શુદ્ધ સુતલની કલ્પના કરેલી છે, અને જે જ ધાને ઠેકાણે તલાતલની કલ્પના કરેલી છે, વળી તેમની જે ધુ ટીમાં

૧ માઠણોઽસ્ય મુલમાસીત્ વાઢૂરાજન્ય ક્વત ।

ઠઠઠ તદસ્ય ચઢ્ઢેસ્યઃ પદમ્યાઠ્ઠ ઠઠ્ઠોઽજઠઠઠ ॥

અર્થ — પ્રાણણ એ વિરાદ ભગવાનના મુખમાંથી, ક્ષત્રિય બાહુમાંથી, વૈશ્ય માથળમાંથી અને શુદ્ધ પગમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે

૨ અઢી 'વઢ્ઠ' શબ્દનો અર્થ 'સંવ્યધાનદ્વયી આત્મા' અને 'લેલ'નો અર્થ પદ એનો સમજવો.

મહાત્મની કંપના કરેલી છે, જે પેનીઓમા મનાતકની કંપના કરેલી છે, અને પગના તળિયામા પાતાલ લોકની કંપના કરેલી છે આ પ્રમાણે વિનાદ પુરુષ સર્વ લોકમય છે અથવા વિનાદ પુરુષના જે નરુણમા બુલોકની કંપના કરેલી છે, તેમની નાભિમા ભુવર્લોકની કંપના કરેલી છે અને મનતકમા સ્વર્ગલોકની કંપના કરેલી છે એ પ્રમાણે પણ ત્રણ લોકની કંપના નમજવી

ઇતિ પોતપ્રકરણમા અધ્યાય ૫ માં ન પૂર્ણ

અધ્યાય ૬ શ્લો.

પ્રાકૃતાત્મિક ઇમ પ્રકરની શ્રુતિ. (૬-૧૦)

વિદુર ઉવાચ —

અતરિત મગગતિ શ્રદ્ધા લોકપિતામહઃ ॥

પ્રજા મસર્વે કલિષા દૃષ્ટિર્કામોનસોર્વિંશુ ॥ ૧ ॥

મે ચ મે મગયન્પુષ્ટામ્બુદ્યથાં વદુવિસમઃ ॥

તાન્યદસ્યાનુપૂર્યેણ છિધિ ન મર્ગમશ્રયાન્ ॥ ૨ ॥

વિદુરજી પૂછે છે — બગવાન્ નાગયત્ત એ તર્ધાન થયા પછી નર્વલોકના પિતામહ એવા નમર્થ પ્રજાએ પોતાના દેહમાથી તથા મનમાથી કેટલા પ્રકારની પ્રજા નરજી ? તેનો ઉત્તર આપો તેમ હે મહાજ્ઞાની મૈત્રેય લાવન્' મે આપને લે લે પ્રજાના પૂછ્યા છે તે નર્વ કમાનુમાઝ અને કહો અને મારા સર્વ મશયો ફર કરા

મૈત્રેય યોગ્યા — ભગવાન અજન્મા એવા નારાયણે બ્રહ્માને
 જે પ્રમાણે કહ્યું તે પ્રમાણે બ્રહ્માએ પણ પરમાત્માને વિષે
 પોતાનું ચિત્ત લગાડીને દેવતાઓનાં નો વર્ણ સુધી તપ કર્યું.
 પછી કમળમાથી ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્માએ પ્રલયકાળને લીધે
 અત્યંત તીક્ષ્ણતાથી વાતા પવન વડે પોતે જેના ઉપર બેઠા
 હતા તે કમળને અને પાણીને કપતું હીકું, એટલે વૃદ્ધિ પામતા
 તપ વડે તથા પોતાને વિષે ગ્રહેલી વિદ્યાવડે જેનું જ્ઞાનબળ
 વૃદ્ધિ પામ્યું હતું એવા બ્રહ્મા તે વાયુને પાણીની માથે પી ગયા
 પછી પોતાના આધાર કમળને છેક આકાશ સુધી વ્યાપેલું જોઈને
 “હું પૂર્વકકૃપમા વીન થઈ ગયેલા લોકોની ફરીને આ કમળમા
 રચના કરીશ, ” આ પ્રમાણે તેમણે વિચાર કર્યો અને પછી ભગવાને
 જેને મૃષ્ટિકા પી કાર્યમા પ્રેરણા કરી હતી, એવા બ્રહ્માએ તે
 કમળના કોશમા પેમીને જેમા ચૈદ લોકની કૃપના થઈ શકે
 એમ હતું તથા જેમા અનંત લોકની કૃપના થઈ શકે તેમ
 પણ હતું એવા તે એક કમળમાથી ભૂલોક, ભુવલોક તથા સ્વર્ગ
 લોક એમ ત્રણ લોકના વિભાગ કર્યા આ જે ત્રણ લોક છે, તે
 નિઃસ્વરૂપ મરજવામા આવતા પ્રાણીઓના સોગ્ય-ધાને છે, તેની
 રચના તમને મે કહી, પરંતુ મત્યલોક, તપલોક અને જનલોક અને
 મહુલોકની તે પ્રમાણે પ્રતિદિવસ મૃદિ થતી નથી, એમકે તે નિઃકામ
 કર્મનાં કળ છે, એટલા માટે તે અવિનાશી છે ત્રણ લોક, કામ્ય
 કર્મનાં કળ છે અને કડપે કડપે તેમની ઉત્પત્તિ તથા નાશ થયા
 કરે છે, પરંતુ મત્યાદિક લોક નિઃકામ કર્મના કળ છે માટે
 તેઓનો દિપરાર્ધ કાળ સુધી વિનાશ થતો નથી અને જ
 પરાર્ધ કાળ પછી તેના ગ્રહેવાશીઓ મુક્તિને પામે છે, માટે ત્રણ
 લોક મત્યાદિક લોકના મમાન નથી.

મત્યાદિક ત્રણનું મહત્ત્વાદિકરૂપે જે પશ્ચિમ ધાય છે તે
 પશ્ચિમદ્વારા જે જણાય તેનું નામ કાળ પરંતુ તે કાળ

વસ્તુતઃ આકારવિનાનો તથા આદિ અને અંત વિનાનો છે. પુરુષરૂપ લગવાને તે કાળ જેમાં નિમિત્ત છે એવા પોતાના સ્વરૂપમાંથી શ્રમ વિના મહુજમાં જ કાળને નિમિત્ત કરીને આ પ્રદક્ષાંડ સરજ્યું. આ વિશ્વ વિષ્ણુની માયાથી વિનાશ પામીને પ્રદક્ષપે જ રહ્યું હતું, તેનાથી જુદું નહોતું, પરંતુ ઇશ્વર, જેની મૂર્તિ સ્પષ્ટ દેખાતી નથી એવા કાળવડે તેને પ્રદક્ષથી જુદું દેખાય તેમ કરીને પ્રકાશિત કર્યું. આ જગત્ હુમણું જેમ કાળને આધીન છે તેમ પ્રથમ પણ હતું અને હવે પછી પણ કાળને આધીનજ રહેશે. તે જગત્ની સૃષ્ટિ નવ પ્રકારની છે. તે વિના પ્રાકૃત અને વૈકૃત મૃદિ છે, તે દશમી સૃષ્ટિ છે. આ જગત્નો કાળે કરીને અને શુભોએ કરીને ત્રણ પ્રકારનો પ્રલય થાય છે; અર્થાત્ કાળથી જે પ્રલય થાય છે, તે નિત્ય પ્રલય કહેવાય છે, મંકર્પણાદિકના મુખના અગ્નિથી જે પ્રલય થાય છે તે નૈમિત્તિક પ્રલય કહેવાય છે અને પોતપોતાના કાર્યનો શ્રામ કરનારા શુભોદ્ધારા જે પ્રલય થાય છે તે પ્રાકૃત પ્રલય કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનો પ્રલય છે. નવ પ્રકારની જે મૃદિ કહી નેમા પ્રથમ મૃદિ મહત્તરવની છે. જે સૃષ્ટિમાં શ્રીહરિ યકી શુભો પરિણામને પામે છે બીજી મૃદિ અહંકારની છે, જેમાં મહાભૂતો, જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા કર્મેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે. ત્રીજી પંચ મહાભૂતોની મૃદિ છે, જેમાં દ્રવ્યને ઉત્પન્ન કરનારી સૂક્ષ્મ એવી તન્માત્રાઓ એટલે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ ઉત્પન્ન થાય છે. ચોથી ઇન્દ્રિયની મૃદિ છે, જેમાં જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા કર્મેન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ થાય છે. પાંચમી વૈકારિક દેવતાઓની મૃદિ છે જેમાં ઇન્દ્રિયો, દેવતાઓ તથા મન ઉત્પન્ન થાય છે. છઠી તામસિક મૃદિ છે, આ મૃદિ જીવને આવરણ તથા વિગ્રેપ કરનારી છે. આ છ પ્રાકૃત મૃદિઓ કહી, હવે વૈકૃત મૃદિને પણ તમે મારી પામેશી માંલજો. જેને વિષે મન ધાન્ધ

કરવાથી ભગવાન જન્મમરણને હરે છે, એવા રજોગુણને સેવનારા ભગવાનની આ હીલા છે, માટે ઉદ્ધેગ દૂર કરીને તમારે તે સાંભળવી જોઈએ. સાતમી સૃષ્ટિ મુખ્ય સ્થાવરોની છે અને તે ■ પ્રકારની છે. તે આ પ્રમાણે છે:—

વનસ્પતિ, ઔષધિ, લતા, વાંસ, વિરુધ તથા વૃક્ષો. આ મૃદ્ધિનો આહાર તથા સંચાર ઉચો થયા કરે છે. તે ગૂઢ ચેતન્યવાળી છે એટલે બહુજ ઉંડા જ્ઞાનવાળી છે, અંદરમાં સ્પર્શતા જ્ઞાનવાળી છે અર્થાત્ બહારના સ્પર્શને જાણતી નથી તથા અવ્યવસ્થિત પરિણામ આદિ અનેક લેઈવાળી છે. આઠમી મૃદ્ધિ પક્ષીઓની છે અને તે અહ્વાવિશ પ્રકારની માનેલી છે. તે પક્ષીઓ અજ્ઞાની, ઘણાં તમોગુણવાળાં, મૂંઘવા ઉપરથી પદાર્થને જાણનારાં અને અંતઃકરણમાં જ્ઞાન વિનાનાં છે. હે મહાશ્વેદ ! બગદ, બકરી, પાટો, કૃષ્ણમૃગ, વરાહ, રાઝ, રુઝન-તનો મૃગ, ગાડર તથા ઉંટ, આ પશુઓને જે ખરીવાળાં કહેલાં છે. ગધેડો, ઘોડો, ખચ્ચર, ગોરામૃગ, શરભ તથા ચમરીગાય, આટલાં એકખરીવાળાં જાણવાં. હવે તમને પાંચ નખવાળાં પશુઓ ગણાવું છું, તે સાંભળો.

કૂતરો, શિયાળ, નહાર, વાઘ, મીંદો, મમલું, સેદાઈ, મિંહ, વાનર, હાથી, કાચો, અંદનચો, મગર વિગેરે જલચર પ્રાણીઓ, કંગડો, ગીધ, વટ, શકરો, ફૂકડો, ભડલુક, મોર, હંસ, મારમ, ચક્રવાક, કાગડો, તથા ઘૂડ વિગેરે પક્ષીઓ પાંચ નખવાળાં છે. પૃથિવી ઉપર નીચેના ભાગથી આહાર તથા મંચાર કરનારી નવમી મનુષ્યોની સૃષ્ટિ છે, તે એક પ્રકારની છે અને તે મનુષ્યો અધિક રજોગુણવાળાં, કર્મ કરવામાં નતપર તથા દુઃખમાં મુખ માનનારાં છે. સ્થાવર, તિર્યક તથા

મનુષ્યોની મૃદિ એ ત્રણેય મૃદિ પૈકી વૈકૃત ગણાય છે. હવે તે વૈકારિક મૃદિ કહી છે, તે હું કહું છું.

મનત્કુમાર વિગેરે દેવતાઓ દેવતારૂપે પ્રાકૃત અને મનુષ્ય-રૂપે વૈકૃત મૃદિવાળા એમ બે રૂપવાળા ગણાય છે. વૈકૃત દેવમૃદિ આઠ પ્રકારની છે, તે આ પ્રમાણે છે: દેવતાઓ, પિતૃઓ, અસુરો, ગંધર્વો, અખગઓ, યક્ષો, રાક્ષસો, ચારભૌ. ભૂત, પ્રેત, પિશાચ, વિદ્યાધરો તથા કિન્નર વિગેરે ખીલ દેવતાઓની જાતિ આ દશ મૃદિઓ તમને કહી તે જગત્તે સરજનાર પ્રજ્ઞાએ રચેલી છે. ગ્લેશુણવાળા વ્યયબુ તથા મક્ષગ મ કુરૂપવાળા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતેજ પોતાવડે પોતાના આત્માને એ પ્રમાણે પ્રજ્ઞાકરૂપે મરજે છે.

ઇતિ યોગપ્રકરણમા અધ્યાય ૬ કો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૭ મો.

વિગદ્ પુરુષની વિભૂતિ. (૨-૬).

બ્રહ્મોવાચ—

યાર્ચાં યદેર્મુગ શંઘ છદ્સાં મતઘાતર ॥

દગ્ધગ્ધવામૃતાગ્રાનાં જિદ્ધાં સર્વગ્મ્યમ્ ચ ॥ ૧ ॥

પ્રજ્ઞા કહે છે:—હે નારદ ! તે વિગદ્ પુરુષની વિભૂતિની કેટલી કથા કહું ? વિગદ્ પુરુષનું સુખ, વાણીનું તથા તેના અધિષ્ઠાતા અગ્નિદેવનું અધિષ્ઠાન છે તેમની ત્વચા' વિગેરે માત્ર ધાતુઓ,

૧ ત્વચા, અગ્નિ, આયુ, મેદ, મનન, રસિન, અને મામ એ માત્ર ધાતુઓ છે.

ગાયત્રી^૧ વિગેરે છંદોનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. તેમની જિહ્વા, હૃદય^૨ કંઠ્યનું^૩, મનુષ્યોનાં અગ્રનું^૪ અને મધુર, અમ્લ વિગેરે સર્વ રસોનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. વિરાટપુરુષની નાસિકા, સર્વ પ્રાણોનું તથા વાયુઓનું મુખ્ય ઉત્પત્તિસ્થાન છે. તેમની પ્રાણેન્દ્રિય સામાન્ય તથા વિશેષ ગંધનું, અગ્નિનીકુમારનું તથા ઔષધિઓનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. રૂપોનું તથા તેજોનું ઉત્પત્તિસ્થાન વિરાટપુરુષનાં નેત્રો છે, સૂર્યનું તથા આકાશનું ઉત્પત્તિસ્થાન વિરાટપુરુષનાં નેત્રનાં બે ગોલક છે, દિશાઓનું તથા તીર્થોનું ઉત્પત્તિસ્થાન તેમના બે કાન છે, અને તેમનું શરીર સર્વ વસ્તુઓના સાગરનું તથા સૌંદર્યનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. તેમની ત્વચા, સ્પર્શશુભ્રુનું, વાયુનું તથા સર્વ પ્રકારના યમનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. તેમના કેશમાથી મેઘ ઉત્પન્ન થયા છે, દાઢીમાંથી વિજળી ઉત્પન્ન થઈ છે, અને તેમના ખાદુઓ લોકપાલોનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે, કે જે લોકપાલો ધણું કરીને જગતનું પાલન કરે છે. વિરાટપુરુષનું તાલનું, એ ભૂલોક, બુવલોક તથા સ્વર્ગલોકનું સ્થાન છે અને લગવાનું ચરણ, ક્ષેમનું, શરણનું તથા સર્વ કામનાઓનાં વરદાનનું સ્થાન છે. વિરાટપુરુષનું લિંગ (શુભેન્દ્રિય), પાણીનું, વીર્યનું, ઉત્પત્તિનું, વર્ષાનું, તથા પ્રજાપતિનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે અને તેમાં રહેલી ઉપસ્થ ઇન્દ્રિય સંતાનને ઉત્પન્ન કરવા માટે કરવામાં આવતા સ્ત્રયોગજન્ય આનંદનું સ્થાન છે. હે નારદ ! વિરાટપુરુષની પાચુ ઇન્દ્રિય યમનું, મિત્રનું તથા મલ્લયાગનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે, અને તે ઇન્દ્રિયને રહેવાનું સ્થાન જે શુદ્ધ તે,

૧ ગાયત્રી, ઉષ્ણિદ, અનુષ્ટુપ, બહ્મી, પદ્મિત્રા, ત્રિષ્ટુપ, જગતી એ સાત છંદો છે.

૨ દેવતાઓને અર્પણ કરેલું અન્ન 'હવ્ય' કહેવાય છે.

૩ પિતૃઓને અર્પણ કરેલું અન્ન 'કવ્ય' કહેવાય છે.

૪ દેવ અને પિતૃઓને અર્પણ કરી રોય રહેલું અથવા યજ્ઞરોષ અન્ન.

હિંસાનુ, દરિદ્રતાનુ, મૃત્યુનુ તથા નગ્નનુ ઉત્પત્તિસ્થાન છે, એમ લાલુપુ વિગદ પુરુષનો વાનો પરાલવનુ, અધર્મનું તથા અજ્ઞાનનુ ઉત્પત્તિસ્થાન છે, તેમની નાદીઓ મહાનદીઓનું તથા નદીઓનુ ઉત્પત્તિ-સ્થાન છે અને તેમનાં હાડકાઓનો જથ્થો પર્વ તોનુ ઉત્પત્તિ-સ્થાન છે પ્રકૃતિનુ, અન્નાદિકના ગ્મનું, સમુદ્રનુ તથા પ્રાણીઓને લય થવાનું સ્થાન વિરાડ પુરુષનું પેટ લાલુપુ, તથા તેમના હૃદયને આપણા લિંગ દેહનુ સ્થાન કહ્યું છે હે નારદ ! વિગદ પુરુષનુ ચિત્ત ધર્મનુ, મારુ, શિવનુ તારુ, સનક આદિ કુમારોનુ, જુહિનુ તથા મત્સ્યગુણુ ઉત્પત્તિ-સ્થાન છે હું, તું, શંકર, આ પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલા નનકાદિક કુમારો, મરીચિમિશ્ર વિગેરે મુનિઓ, દેવ, દૈત્ય, મનુષ્ય, નાગ, ખચ્ચ, પક્ષીઓ, હરણુ, પેટે ચાલનાગ કાકીડા, નર્પ વિગેરે પ્રાણીઓ, ગંધર્વો, અમ્ભરાઓ, યક્ષો, ગક્ષનો, ભૂતગતો, નષે, પશુઓ, પિતૃઓ, મિથ્યો, વિદ્યાધરો, ચારતો, વૃક્ષો, બીજા અનેક જગચરો, ન્યજચરો તથા આકાશ-વારી છવો, નહો, નક્ષત્રો, ગેતુઓ, તારાઓ, વિજળી, મેઘ, ભૂત, ભવિષ્ય, તથા વર્તમાનરૂપ આ નર્વ દેખાતો પ્રપચ વિરાડ પુરુષરૂપ છે, તેમનાથી નુદી કોઈ પણ વસ્તુ નથી અને તે વિરાડ પુરુષે આખા વિશ્વને વ્યાપી લીધેયુ છે જેટલા અગમા જગત્ છે તેથી અધિક અગ જગત્ના અપર્કથી નહિત છે સૂર્ય પોતાના મડળને પ્રકાશિત કરતો જેમ બહા-થી અર્વ વસ્તુઓને પણ પ્રકાશિત કરે છે, તેમ વિગદ પુરુષ પણ બ્રહ્માડને પ્રકાશિત કરતા થકા બ્રહ્માડની અદરતા તથા બહાગના નર્વ પદાર્થોને પ્રકાશિત કરે છે હે નારદ ! તે વિરાડ પુરુષ જન્મમગ્નને આપનાગ કર્મના કૃણોને ઉત્ત્વંધન કરી ગયા છે, અર્થાત્ તે વૈષયિક સુખથી અજગા છે, માટે તે કેવળ સર્વાત્મા છે એમ નથી, પરંતુ તે નિજન દના તથા અલયના (મોક્ષના) સ્વામી છે.

હે નારદ ! વિદ્યાત્મક આ પુરુષ આ પ્રમાણે જોતાં નિત્યમુક્ત થઈ શકે નહીં, તેવી શંકા કરવી નહીં, કારણ કે, તેમની વિભૂતિ અપાર છે જેથી તે વિરાડ પુરુષ નિર્મળ એવા નિજનંદના સ્વામી છે. જ્ઞાનીઓ કહે છે કે, બૂલોક, બુવલોક તથા સ્વર્ગલોક, એ ત્રણ જોના અંશ છે એવા તે ભગવાનના અંશભૂત લોકોમાં સર્વ છૂવે રહે છે અને ભગવાને તે ત્રણે લોકની ઉપર આવેલા મહર્લોકની પણ ઉપર જનલોકમાં, તપલોકમાં તથા સત્યલોકમાં અનુક્રમે અમૃત (અવિનાશિ સુખ), ક્ષેમ (ખીડા વિનાનું સુખ) તથા મોક્ષ-સુખને રાખેલાં છે, એમ સમજવું.

ઉપર કહેલા ત્રણ લોકમાંથી જનલોકમાં નૈષ્ઠિક પ્રજ્ઞચારી જાય છે, તપલોકમાં વાનપ્રસ્થ જાય છે અને પ્રજ્ઞલોકમાં સંન્યાસીઓ જાય છે; આ સર્વનો પુત્રાદિકરૂપે ફરીને જન્મ થતો નથી. આ ત્રણ આશ્રમો વિરાડ ભગવાનના ત્રણ ચરણ અર્થાત્ ત્રણ અંશ છે, અને તે આશ્રમો ત્રણ લોકની બહાર છે, પરંતુ પ્રજ્ઞચર્યરહિત ગૃહસ્થાશ્રમ, ત્રણ લોકની અંદર છે. અનેક પ્રકારની સૃષ્ટિ સરજવા માટે ગમન કરનારા તે ક્ષેત્રજ પુરુષ, ભોગના તથા મોક્ષના સાધન-ભૂત કર્મ તથા ઉપાસનારૂપ બન્ને માર્ગ ઉપર જાય છે, કારણ કે, પુરુષ કર્મરૂપી અવિદ્યા અને ઉપાસનારૂપ વિદ્યા, એ બન્નેના અધિકારી છે. જેમનાથી આ પ્રજ્ઞાંક ઉત્પન્ન થયું છે અને જેમનાથી પાંચ ઇંદ્રિયો તથા શુણ્ડસ્વરૂપ વિરાડ ઉત્પન્ન થયા છે તે ઇશ્વર, સૂર્ય જેમ કિરણોદ્ધાર પોતાનાં જિંજને પ્રકાશ કરવાની સાથે કિરણોપડે બહાર પણ પ્રકાશ કરે છે, તેમ વિરાડ દેહની બહાર તથા પ્રજ્ઞાંકની અંદર પણ પ્રકાશ કરે છે.

ઇતિ યોગપ્રકરણમાં અધ્યાય ૭ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૮ મો.

મગ્નીજ યોગનું સ્વરૂપ. (૩-૨૮).

શ્રીભગવાનુવાચ.—

યોગસ્ય લક્ષણ વદ્યે સર્વોજસ્ય નૃપાત્મજે ॥

મનો યેનંત્ર વિધિના પ્રસન્નં યાતિ સત્પથમ્ ॥ ૧ ॥

શ્રીકૃપિત્ત ભગવાન્ કહે છે —હે માતા દેવહૂતિ ! હવે હું તમને અવલંબનમહિત યોગનું ^૧ સ્વરૂપ કહીશ, કે જે યોગાનુષ્ઠાન કરવાથી મન પ્રમદ્ર થઇને મન્માર્ગમા પ્રવૃત્તિ કરે છે. શક્તિ પ્રમાણે સ્વધર્મ પાળવો, અધર્મથી દૂર રહેવું, દંવયોગે જે મળે તેટલાથી મંતોપ માનવો, આત્મજ્ઞાની પુરુષોના ચરણોનું સેવન કરવું, ધર્મ, અર્થ તથા કામના મંબધી કર્મોમાંથી નિવૃત્ત થવું, મોહાધર્મ ઉપર પ્રીતિ રાખવી. પવિત્ર પદાર્થોનો અસ્પ આહાર કરવો,

૧ યોગશિશ્યશિર્ષાનરોષ ॥ અર્થ—ચિત્તમા જે અનેક વૃત્તિઓ ઉદ્ભવે છે તેનો પ્રતિનિધિ હવા તેને યોગ કહે છે

૨ દ્વાર્માર્ગ પૂરયેદમ્સ્તોયેનંક પ્રપૂર્યત ॥

માત્રસ્ય પ્રનાથં ચતુર્થમવશેષયે ॥

અર્થ:—ઉદગ્ના એ ભાગ અભયી ભરના, એક ભાગ પાણીથી ભરવો અને એક ભાગ વાયુના સચાર માટે ખાલી રાખના યોગશાસ્ત્ર.

નાયઘનમ્નુ યોગોઽમિ ન ચર્કાનમનઘન ॥

ના ચાનિસ્ત્વન્દશીલસ્ય જાગ્રતો નૈવ ચાર્તુન ॥

યુક્તાહારવિહારમ્થ યુક્તવેગસ્ય વર્મસુ ॥

યુક્તમ્વનાવબોધમ્થ યોગો ભવતિ દુ રાહા ॥

અર્થ:—જે અચળ ન વધારે ખાનારા અથવા બીનકુલ ન ખાનારા,

નિત્ય એકાંતમાં તથા નિર્ભય સ્થાનમાં રહેવું, કોઈને પણ પીડા કરવી નહીં, સત્ય જોણવું, ચોરી કરવી નહીં, પોતાને બેટકું ઉપયોગી હોય તેટલું ગ્રહણ કરવું, પણ તેથી વિશેષ વસ્તુનો સંગ્રહ કરવો નહીં, પ્રદાયર્ય પાળવું, તપશ્ચર્યા કરવી, પવિત્રતા રાખવી, પોતાનો સ્વાધ્યાય અદ્વા લણવો, નિરંતર ભગવાનની સેવા કરવી, મૌન રહેવું, ઉત્તમ આસનોનો અભ્યાસ કરી તે તે સાખી લઈને સ્થિરતા સંપાદન કરવી, ધીરે ધીરે પ્રાણ-યામ કરીને પ્રાણનો વિજય કરવો તથા મનદાસ ઇન્દ્રિયોને તેના વિષયોમાંથી પાછી વાળીને હૃદયમાં લાવવી, મૂલાધાર વિગેરે પ્રાણોના સ્થાનોમાંથી એકમાં મનની સાથે પ્રાણને ધારણ કરવો અને ભગવાનની લીલાનું ધ્યાન કરવું તથા મનને પ્રહ્લાકાર રાખવું. આ ઉપાયો કરીને તથા જીભ ત્રતાદિક ઉપાયો કરીને નીચ માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થયેલા કુષ્ટ મનને ધીરે ધીરે પુદ્ધિથી વશ કરવું. પ્રાણાયામવડે પ્રાણને વશ કરવા, આસનનો ત્યાગ કરવો

પ્રણાં સ્વપ્નાં આને એવી નિદ્રા કરનારા અથવા બીજકૃત નિદ્રા ન કરનારા એવા પ્રાણુઓને યોગ સાધ્ય થતો નથી, પરંતુ જે યોગ્ય આહાર વિદ્યાર કરનાર છે, યોગ્ય વખતે યોગ્ય કર્મ કરનારો છે, અને નિયમિત નિદ્રા કરી જાગ્રત થનાર એવા પુરુષને યોગ સાધ્ય થઈ હુઃખ દૂર કરનારો થાય છે. ગીના.

૧ યોગમૂલમ્—“મમનિયમાસનપ્રાણાયામપ્રત્યાહારધારણાધ્યાનગમાધયોઃશ્રવણાનિ”

અર્થ:—૧ યમ:—શરીરથી, વાણીથી અથવા મનથી કોઈ પણ પ્રકારે પ્રાણીને પીડા ન કરવી, ખરું જોણવું, ચોરી ન કરવી, ગ્રહણર્ય તથા આવશ્યક વસ્તુથી વધારે વસ્તુનો સંગ્રહ ન કરવો.

૨ નિયમ:—અંતર્યામી શુદ્ધિ, સતોષ, તપશ્ચર્યા, પ્રજ્ઞાદિ વ્રત અને સર્વકર્મો ઇશ્વરાર્પણ કરવાં.

૩ આસન:—સિદ્ધાસન, પદ્માસન, ચરિતકાસન વિગેરે.

૪ પ્રાણાયમ:—શ્વાસોર્ધ્વાસની ગતિથી શ્વાસને રોકવો તે.

અને નિરતાથી આસનપર બેસવાનો અભ્યાસ કરીને આસનને નાધી હીધા પછી એક પવિત્ર જગ્યા ઉપર આસન પાધરવું, અને તેના ઉપર સ્વચ્છિકામન વાળીને ટટાર બેઝવું, તથા પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરવો તેમા પૂરક, કુલક તથા રચકવડે અથવા તો વિપરીત ક્રમથી એટલે રચક, કુલક તથા પૂરકવડે પ્રાણના માર્ગને શુદ્ધ કરવો, કે જેથી ચિત્ત નિર ધઇ ફરીને ચચળ થાય નહીં આ પ્રમાણે પ્રાણનો વિજય કરનારા યોગીનું ચિત્ત અસ્વકાળમા વાયુથી પ્રહીસ થયેલા અગ્નિવડે તપાવેલું મોતુ જેમ તુલ્ય મેલનો ત્યાગ કરીને નિર્મળ થાય છે, તેમ તુરત મળને તણને નિર્મળ થાય છે સમાધિમાર ચાર કાર્યો સમાયતા છે.

૫ પચાદશ — એમતવાસ કરી ગ્રોનાદિ દન્દ્રિયોને શબ્દાદિક વિગેરે નહ ન જાણા દત્તા કથન પ્રત્યે વાગતી

૬ યાગના — આધાર પ્રાપ્તિધાન મહિપૂર, અનાદન, વિશુદ્ધ અને અનૈય આ ૭ નકમા અથવા બ્રમ્હા નાસિમમ વિગેરે બાલ્યપ્રેક્ષમા યત્ન ચિર કરુ તે

૭ ધ્યાન — ધ્યા બાના આનવજન આનવપર પ્રથત સિરાય ચિત્તને પ્રાણના નખન સિન ૧ ૫૩ વધારે ચિર અને એમમ રાખવું

૮ તમાપ — ધ્યાન ॥ ૧૧૧ ૭૨ી કેવળ શુદ્ધ ચિત્તસ્વરૂપનો માત્ર માનાત્મા થશે તે ૨ ॥ માત્ર ધ્યાન મળથી વધારે માનનામા આવે છે

૧ યમય નિયમલક્ષ્ય દ્વાસર્નધ મુમયુત ।

તારીગુરોં ચ જૃન્વાદો પ્રાણાયામ સમાચરેત ॥

ચર્કાચર્કા પરીત્યજ્ય સારપાનેન ચેતસા ।

નિર્વિકલ્પ પ્રવ્રજામા પ્રાણાયામ સમાચરેત્ ।

મરુદમ્યાસન સર્વ મનોયુષ્ઠ સમચ્ચરેત્ ।

દત્તરત્ર ન કલમ્યા મનોહૃત્તિર્મનીષિણા ॥

અર્થ — મન યે દન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરી યમ, નિયમ, આસન, વિગેરેથી

પ્રાણાયામ, ધ્યાન, પ્રત્યાહાર તથા ધ્યાન યોગીએ પ્રાણાયામો કરીને વાત, પિત્ત વિગેરે દોષોને દૂર કરવા ધારણા (વાયુની સાથે મનને સ્થિર કરવું તે) થી પાપોનો નાશ કરવો, પ્રત્યાહાર (ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી પાછી વાળવી તે) વડે વિષયોની આમંદિત દૂર કરવી અને ધ્યાન (મનને સ્થિર કરવું તે) વડે રાગદ્વેષાદિક ગુણોનો ત્યાગ કરવો આ પ્રમાણે યોગપ્રાધનાથી બ્યાટે પોતાનું મન નિર્મળ તથા સ્થાગી પેઠે સ્થિર થાય ત્યારે પોતાના નાકની દાડી તરફ દૃષ્ટિ રાખીને લગવાનની મૂર્તિનું ધ્યાન કરવું

ઇતિ યોગપ્રકરણમા અધ્યાય ૮ મો સ પૂર્ણ

અધ્યાય ૯ મો.

યમનિયમનાં લક્ષણા. (૧૧-૨૬)

ઉદઘ ઉવાચ —

યમ કતિવિશ્વ પ્રોક્તો નિયમો વાડરિકર્ણે ।

ક શમ ક્રોધમ ક્રુણ કા તિતિક્ષા ધૃતિ મમો ॥ ૨૮ ॥

કિ વાન કિ તપ શોર્ય કિ સત્યમૃતમુચ્યતે ।

કસ્ત્યાગ કિ ધન ચેષ્ટ કો યજ્ઞ કા ચ દક્ષિણા ॥ ૨૯ ॥

પુસ કિસ્વિદ્વલ શ્રીમન્ મમો લામચ્ચ કેશવ ।

કા ચિદા હ્રીં પરા કા શ્રીં કિ સુખ દુઃખમેવ ચ ॥ ૩૦ ॥

પ્રથમ નાડીની શદ્ધિ કરી પછી સર્વ ચિતા દૂર કરી, આત્માને પ્રસન્ન કરી, સાવધાન થઈ, નિર્વિમ્લષ બની, પ્રાણાયામ કરવો આ નાસુધારણાનો અભ્યાસ કરતી રખતે બુદ્ધિશાળી મનુષ્યે મનની શ્રાંતિ કોઈપણ જગ્યાએ જવા દેની નહીં અને એવામ મનથી અભ્યાસ કરવો

શ્રુતિ

કઃ પઠિતઃ કથ્ય મૃત્યેઃ કઃ પંથા ઉત્પદ્યત્ કા ।
 કઃ સ્વર્ગો નરકઃ કસ્વિત્કો વંધુરત કિં ગૃહમ્ ॥ ૩૧ ॥
 કઃ આત્મઃ કો દરિદ્રો યા કૃષ્ણઃ કઃ કર્મજ્વરઃ ।
 યતાન્નશ્ચાન્નમઃ મહિ વિપરિતાંશ્ચ સત્યતે ॥ ૩૨ ॥

ઉદવચ્ચ પૂછે છે:—હે શત્રુઓનો નાશ કરનાર ભગવાન! આપે
 ધર્માદિકનાં લક્ષણો કહ્યાં, ત્યારે હવે યમ કેટલા પ્રકારનો કહ્યો છે?
 નિયમ કેટલા પ્રકારનો કહ્યો છે? શમ એટલે શું? દમ એટલે શું?
 હે શ્રીકૃષ્ણ પ્રભો! તિતિશા કેને કહેવી? ધીરજ કેને કહેવી? દાન
 એટલે શું? તપ એટલે શું? ધૌર્ય એટલે શું? મત્ય શું? ઋત
 કેને કહેવાય છે? ત્યાગ એટલે શું? ધન શું? ઇષ્ટ વસ્તુ કયું?
 યજ્ઞ શું? દક્ષિણા શી? અને હે ધીમન! હે કેશવ! પુરુષનું બલ
 કયું? ભગ શું? લાભ શો? વિદ્યા કેને કહેવી? લક્ષ્મી કેને કહેવી?
 ઉત્તમ આભૂષણ કેને કહેવું? મુખ શું? હુઃખ શું? પંડિત
 કોણ? મૂર્ખ કોણ? ઉત્તમ માર્ગ કેને કહેવો? આટો માર્ગ કેને
 કહેવો? સ્વર્ગ શું? નરક શું? બધું કોણ? ઘર કેને માનવું?
 ધનાઢ્ય કોણ? દગિદ્ર કોણ? કૃપણ કોણ? સ્વતંત્ર કોણ? હે
 મત્પુત્રોના નાથ! આ મારા પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપો અને તેથી
 વિરુદ્ધ અશર્માદિકનાં સ્વરૂપ પણ કહો.

શ્રીભગવાન કહે છે—અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય (મનમાં પણ
 પરનું ધન લેવા માટે વિચાર ન કરવો તે), અસંગ, લક્ષ્મી, પરિશ્ર
 હાદિકનો ત્યાગ, આન્તિકપણ, પ્રજ્ઞાચર્ય, માન, સ્થિરતા, ક્ષમા ને
 અભય આ બાર યોગો છે.

૧ મરણં વિદુષતેન જીવનં વિદુષણમ્ ।

અર્થ:—વીર્યપતન યુગ્મ ને મગ્ન અને વીર્યનું આગમ તે જીવન છે.
 પાનંત્ય.

અંદરની તથા બહારની પવિત્રતા, જપ, તપ, ૧ હોમ, શ્રદ્ધા, અતિથિનો મરકાર, મારું પૂજન, તીર્થયાત્રા કરવી, પરંતું કડ્યાણ કરવામાટે ઉદ્યોગ, સંતોષ તથા આચાર્યની મેવા, આ બાર નિયમો છે. આ નિયમમહિત બાર યમો સકામ અને નિષ્કામ બન્નેને ઉપયોગી કહેલા છે. હે તાત ! સકામ પુરુષો જો તે નિયમો પાળે છે, તો તે તેઓની કામના પૂર્ણ કરે છે અને મુમુક્ષુ જનો જો તેમને પાળે છે, તો તેમને મોક્ષ આપે છે. બુદ્ધિની મારે વિષે નિષ્ઠા કરવી, તેને શમ જાણવો. ઇન્દ્રિયોનો નિશ્ચય કરવો તેને દમ જાણવો દુઃખને સહન કરવું, તેને તિતિક્ષા જાણવી, જીભ^૨ તથા ઉપસ્થ ઇન્દ્રિયને નિયમમાં રાખવાં, તેને ધૈર્ય જાણવું. ગ્રાણીઓને પીડા ન કરવી, તેને ઉત્તમ દાન જાણવું. આન્દ્રાચણુદિક કરવા, એ તપ નહીં, પરંતુ ભોગ ઉપરથી આસક્તિ ઉઠાડી દેવી તેને તપ જાણવું. પરાક્રમ કરવું તે શૌર્ય નહીં, પણ વાસનાઓને અટકાવવી, તેને શૌર્ય જાણવું. સત્ય જોલવું, તે સત્ય નહીં, પરંતુ બ્રહ્મનો વિચાર કરવો, તેને સત્ય જાણવું. એકલું સત્ય જોલવું, તે ઋત નહીં, પરંતુ સત્યની સાથે મિથ જોલવું તેને ઋત જાણવું, આમ વિદ્વાનો કહે છે. શરીરશદિક મળનો ત્યાગ કરવો તે શૌચ નહીં, પરંતુ કર્મોના ફલો ઉપર આમક્રિત ન રાખવી, તેને શૌચ જાણવું. કોઈ પણ વસ્તુનો ત્યાગ કરવો, તે ત્યાગ નહીં, પરંતુ સંન્યાસને

૧ " નાતપસ્તિર્નૈ યોગ સિધ્ધિતિ "

અર્થ:—તપ સિવાયના મનુષ્યને યોગ સિદ્ધિ યોગ નથી યોગમુત્ર

૨ જેવી વૃણવર્ષ ધારેને દક્ષાં । દે લોન્દી (જિહ્વા આગે સિમ્ર) ધારેને સેશિ યા રીતી ।

અર્થ:—જેમ કાળા સર્પને હાથમા પકડીએ તેમજ જીભ અને શિશ્નને વશ કરવાની રીતિ છે. નાથ.

ત્યાગ જાણવો. પશુઆદિકને ધન મમજવું નહીં, પણ ધર્મનેજ મનુષ્યોનું ઉત્તમ ધન સમજવું. કિયાને ઉદ્દેશીને જે યજન કરવામાં આવે, તે યજ્ઞ નહીં, પરંતુ મને ઉદ્દેશીને યજન કરવામાં આવે, તેને યજ્ઞ જાણવો. યજ્ઞમાં સુવર્ણ વિગેરે આપવાં, તે દક્ષિણા નહીં, પરંતુ જ્ઞાનનોજ જે ઉપદેશ તે દક્ષિણા સમજવી, કે જેથી યજ્ઞમૂર્તિ વિધિ પ્રાપ્ત થાય છે. શત્રુઓને તાણે કરવા, એ બળ નહીં, પરંતુ છતી શકાય નહીં તેવા મનરૂપી શત્રુને તાણે કરવા માટે પ્રાણાયામ કરવો, તેનેજ બળ સમજવું. લાગ્યને લગ જાણવું નહીં, પરંતુ મારા સબંધમાં જેલા ઐશ્વર્યાદિક છે ગુણોને લગ રૂપ મમજવા પુત્રાદિકનો લાલ યાય, તેને લાલ જાણવો નહીં, પરંતુ મારી ભક્તિના લાલને લાલ સમજવો. શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો તેને વિદ્યા જાણવી નહીં, પરંતુ આત્મામાં ભાસતા ભેદનો નાશ કરવો તેને વિદ્યા જાણવી માત્ર શરમાવું એ લજ્જા નહીં પરંતુ દુષ્ટ કર્મોનો ત્યાગ કરવાનો જે વિચાર, તેને લજ્જા જાણવી. કંકણને અને મુકુટને આભૂષણ મમજવાં નહીં, પરંતુ તૃણાદિકથી રહિતપણું વિગેરે જે ગુણો તેજ આભૂષણરૂપ જાણવાં. વિજ્ઞાસ ભોગવવા, એ મુખ નહીં, પરંતુ સુખ અને દુઃખ બંનેનો ત્યાગ કરવો તેને મુખ જાણવું. શાસ્ત્રાદિકને જાણતો હોય તેને પઠિત મમજવો નહીં, પરંતુ જે બંધ અને મોક્ષ જાણતો હોય તેને પઠિત જાણવો શાસ્ત્ર વિગેરે ભણેલો ન હોય તેને મૂર્ખ જાણવો નહીં, પરંતુ જેને દેહાદિક વસ્તુ ઉપર અહંતા મમતા હોય તેને મૂર્ખ જાણવો. મારી રીતે બાંધેલા અને કાંટા કાંકરા પિનાના માર્ગને માર્ગ સમજવો નહીં, પરંતુ મારા માર્ગની પ્રાપ્તિ કરાવનારા નિવૃત્તિમાર્ગને માર્ગ જાણવો ભયંકર માર્ગને અવળો માર્ગ જાણવો નહીં, પરંતુ જેમાં ચિત્તને વિશેષ થાય તેને અવળો માર્ગ જાણવો. ઇન્દ્રાદિકના લોકને સ્વર્ગ જાણવું નહીં, પરંતુ સત્વગુણના

ઉદ્યમે સ્વર્ગ સમજવું કુલીપાક વિગેરેને નરક જાણવું નહીં, પરંતુ તમોશુણની વૃદ્ધિને નરક મમજવું ભાઈ વિગેરેને બધું મમજવા નહીં, પરંતુ મારા ગુરુરૂપને બાંધુ જાણવા ધરને ધન જાણવું નહીં, પરંતુ મનુષ્યના શરીરને ધન જાણવું ધનવત્તને ધનાઢ્ય જાણવો નહીં, પરંતુ શુભવાત્તને ધનાઢ્ય જાણવો નિર્ધનને દરિદ્ર જાણવો નહીં, પણ અસન્તોષીને દરિદ્ર જાણવો કૃપણને કૃપણ (રાક) જાણવો નહીં, પરંતુ ઇદ્રિયાધીન પુરુષને કૃપણ જાણવો રાજા વિગેરેને સ્વતત્ર જાણવા નહીં, પરંતુ જે વિધવામક્ત બુદ્ધિવાળો ન હોય, તેને સ્વતત્ર જાણવો, અને જેની બુદ્ધિ વિધવામા આસક્તિવાળી હોય, તેને પરતત્ર જાણવો તે પ્રમાણેજ શમ, દમ વિગેરેથી ઉલટા અશમ, અદમ વિગેરેના અપૂર્વો જાણવા હે ઉદ્ધવ ! તમે જે જે પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા, તે સર્વના મેં મારી ગીતે ઉત્તર આપ્યા છે

ઇતિ યોગપ્રકરણમા અધ્યાય ૬ મો મ પૂર્ણ

૧. એક એવ શરો વગુાવપમે સનુપાવિતે ।

ગુરુ સકલધર્મામા યત્ર કિંચનગો હાર ॥

અર્થ — સકલ જ્ઞાને આન્યુ દોષ તારે તોમથી મુક્ત કરનાર પરમ બધું સર્વ ધર્મમર્તિદેષ મુરુગ એક છે એમ જાણવું કે જે સર્વસમપરિત્યાગી મુરુનેયો શ્રીહરિ વામ દરે છે

રમતિ

અધ્યાય ૧૦ મો.

આસનો તથા તેમનું ક્ષવર્ણન. (૩-૨૮).

શ્રીમદગરાનુવાક:—

શુચીં દેશે પ્રતિષ્ઠાપ્ય વિજિતાસન માસનમ્ ।

તસ્મિન્સ્યસ્તિ સમાસીન ઋતુકાયઃ સમભ્યસેત્ ॥ ૮ ॥

શ્રીભગવાન્ કપિલદેવ કહે છે.—હે માતા! યોગાભ્યાસ કરનારા પુરુષોએ ધોતાનું આસન પવિત્ર તથા એકાંત સ્થળે રાખવું. તે એવી રીતે કે, પ્રથમ દર્ભાસન પાથરવું, તેના ઉપર મૃગચર્મ પાથરવું અને તેના ઉપર વચ પાથરવું આવા કેમ પ્રમાણે આમન ગોઠવવું, અને તે આસન ઉપર ઘણા વખત સુધી જેસી શકાય તેમ ચોરામી આસનમાથી જેનાથી આપણને ત્રાસ ન થાય તેવું આમન કરી જેસવાનો અભ્યાસ કરવો આ ચોરાસી આસનમાં મુખ્ય આમન મિદ્ધાસન, પદ્માનન, મિહાનન અને ભદ્રાસન ગણાય છે તે આનનના જુદા જુદા લક્ષણ હું કહું છું.

મિદ્ધામન:—ઘણા પગને આડો ગળીને તેની પાની વૃપણના મૃગ તથા શુદાના છિદ્રની વચ્ચેના લાગમા ગળવી, જમણા પગની પાની શુભ્રેન્દ્રિય ઉપર રાખી રોકને નીચી નમાવી, હૃડપચી હૃદયની ઉપર ચાર આંગળી પર લગાડી મરત તથા નિશ્ચલ સ્થિતિ વડે ઇન્દ્રિયોને વશીભૂત કરી જેમવું, આખને ઉઘાડી રાખીને

૧ ' મળેપ્રાતઃપૂજ્યાવસ્યવેદ્યવિભગર્ભડળયાનતાય તાગગત્ત ય નમ । "

આમનપર બેંગા આ મનનો ૧૮૫ કરવાથી આમન મિદ્ધ થાય છે, ૫૨૭
૧૮૫ કરવાની રીતે મીશુરુમુખેથી સમગ્ર ત્યાગનાદ ૧૮૫ કરવા દળોગ

દૃષ્ટિને બ્રમ્હ્યમાં રાખવી અને ડાબા હાથના ચત્તા પંજ પર જમણા હાથનો ચત્તો પંજે રાખવો તે " સિદ્ધાસન " કહેવાય છે.

પદ્માસન:—જમણા પગને ડાબા સાયળ પર અને ડાબા પગને જમણા સાયળ પર રાખીને ડોકને સહજ નીચી નમાવી, હૃડપચીને હૃદયથી ચાર આંગળ ઉપર રાખીને બેસવું, પછી બંને હાથને પીઠની પછવાડેથી ફેરવીને બેઉ હાથના પંજ ચત્તા રાખી જમણા હાથના અંગૂઠા તથા તર્જનીથી ડાબા પગનો અંગૂઠો પકડવો, તથા આંખોને ઉઘાડી રાખી દૃષ્ટિને નાસિકાના અગ્રભાગ ઉપર ઠરાવવી તે બદ્ધ " પદ્માસન " કહેવાય છે.

સિંહાસન:—સીવનીના જમણા ભાગમાં ડાબા પગની પાની અને ડાબા ભાગમાં જમણા પગની પાની રાખી બંધ ઉપર બંને હાથનાં તળીયાં રાખી આંગળાં પહોળાં કરવાં ને મોઢું ફાડી છલ બહાર કાઢી સ્થિર દૃષ્ટિથી જોયા કરવું તે " સિંહાસન " કહેવાય છે.

ભદ્રાસન:—વૃષણ નીચે સીવનીના ડાબા ભાગને ડાબા પગની પાનીથી અને જમણા ભાગને જમણા પગની પાનીથી ઉલટાવી સ્થાપન કરવું અને બંને પગનાં તળીયાં ઉંધાં એક બીજાને જોડી તે ઉપર સર્વ શરીરનો ભાર હથ બેસવું, પછી બલ્લંધર બંધપૂર્વક નાકની ઢાંડી સામે સ્થિર દૃષ્ટિ રાખી બેસવું તેને " ભદ્રાસન " કહેવાય છે.

ઉપર જણાવેલાં આ ચાર આસનમાંથી જે જેને વિશેષ સ્થિરતાવાળું જણાય તે આસનનો અભ્યાસ કરી આસનનો જય મેળવવો. યોગાભ્યાસને સિદ્ધાસન અને પદ્માસન એ

જેજી આસન વધારે ઉપયોગી છે, તેમાં પણ સિદ્ધાસનજી મર્વમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

આસનોના ફલનું વર્ણન.

૧ સિદ્ધાસન:—આ આસને જેમવાથી શરીરનો મધ્ય ભાગ સીધો રહે છે, અને આસનોનાં ત્રીણે આસની તેની ગતિ મંદ પડવા લાગે છે, તે પ્રાણવહા નાદીઓના સર્વ મળ દૂર કરે છે, અને તેનાથી કામાસક્તિનો હાય થઈ મોક્ષપ્રતિબંધક સંસ્કાર પણ નિવૃત્ત થાય છે.

૨ પદ્માસન:—આ આસનથી શરીરમાં લોહીનું અભિસંગ્ગ નિયમિત થવાથી આરોગ્ય જળવાઈ રહે છે, પીઠની ખુંધ કાઢીને પેશવાની ટેવ દૂર થાય છે તથા વ્યાધિઓનું શમન થાય છે.

૩ મિંહાસન:—આ આસનવડે મૂળબંધ, ઉડીયાનબંધ ને

૧ મુન્ય સર્વગુણેષ્વર ભદ્રા સિદ્ધાસન વિદુઃ ।

શત્રુદાનિ પીઠેષુ સિદ્ધમેવ સદાશ્ચ્યમેત ॥

અર્થ:—યોગી લોકા પાયાની આસનોમા સિદ્ધાસનનેજ મુખ્ય શ્રેષ્ઠ માને છે, જ્યાં સાધકે આ આસનનો અભ્યાસ વિશેષ કરવા તાત્પર્ય હયોગમા સિદ્ધાસનનેજ મુખ્ય ગણે છે અને રાજરાયમા પદ્માસન મુખ્ય ગણેતું છે.

હયોગપ્રદીપિકા

૨ પાંચમાંગે ॥ સર્વાન્ગ યોગમાત્રચયેટ્ટુદય ॥

અપાનમૂર્ધમાદ્ય મૂલબંધોપ્રમર્ધયતે ॥

અર્થ:—સિદ્ધાસન કરી ગયા પછીની પેનીથી સીવનીને દવારી અને અપાન વાયુને બંધ નતિ આપી તેને ‘મૂળબંધ’ કરે છે.

હયોગપ્રદીપિકા

૩ સર્વે પાંચમાંગાન નામદ વં ચ વાચયત્ ।

ઉદ્યાયનો દ્યૌર્ગ ઘષો મધુમાનેગદેશ્વરી ॥

અર્થ:—પેટને પાછળના ભાગમા ખેંચી નાખુ આકર્ષણ કરેનો, અને

બલધરબંધ* સિદ્ધ થાય છે, શરીરનું બળ વધે છે ને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે

૪ લદ્રાસન—આ આસન સિદ્ધ થવાથી સ્વભાવસ્થામા વીર્યનું પતન બિલકુલ થતું નથી તેથી સર્વ રોગનો નાશ થઈ પરિશ્રમ જતો રહે છે રાત્રે ત્રણ ઘટિકા સૂવા પહેલાં આ આસન લગાવી બેસવાનો અભ્યાસ કરવો.

સાધક પુરુષાણે ઉપર કહેવા પ્રમાણે આસન સિદ્ધ કરી નિત્ય નિયમપૂર્વક એક અથવા બે મુહૂર્ત સુધી આસનનો અભ્યાસ કરવો. આ નિયમથી થોડાજ વખતમાં આસનમિદ્ધિ થઈ શકે છે, અને આમનસિદ્ધિ થવાથી આબ્જસ, નિદ્રા ઇત્યાદિ તામસી ગુણના સર્વ વિકારો નાશ પામે છે જેથી પ્રાણાયામ, મુદ્રા ઇત્યાદિ યોગ સિદ્ધ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે

ઇતિ યોગપ્રકરણમા અધ્યાય ૧૦ મો સંપૂર્ણ

નાભિ (હૃદય) આગળ કરતી એને ઉડ્ડીયાન* બધું જ છે ચતુર્થી હાથીનો તે સિદ્ધ રહેવાય છે

હથોળ

‡ વડ્માકુચ્ય હર્યે સ્થાપ્યેન્નુકુલ દટમ્ ।

વધે જાગ્રદધ્યૈવ જાગૃત્યુત્તિનાસ્ક ॥

અર્થ—કાંતે આકચન કરી હાથથીને હૃદય સાથે લગાડવી, તેને ‘વનનમ્’ બધું મહે છે આ રૂદ્રપણુ તથા ચતુરનો નાશ કરનાર રહેવાય છે હથોળ પ્રદીપ્તિ

અધ્યાય ૧૧ મો.

ધ્યાનયોગ વિષે વર્ણન. (૧૧-૨૪)

શ્રીભગવાનુવાચ—

સમ આસન આસાન સમકાયો યથાસુરતમ્ ।

હસ્તાયુત્તમ આધાય સ્યનાસાઽપ્રવૃત્તેક્ષણ ॥ ૩૨ ॥

પ્રાણસ્ય શોધયેન્માર્ગે પૂરકુંભકરેચ્ચક્રે ।

વિપર્યયેનાપિ શનૈરભ્યસંત્રિજિતેન્દ્રિય ॥ ૩૩ ॥

શ્રીભગવાન કહે છે —હે ઉદ્ધવ ' બહુ ઉંચા નહીં, તેમ બહુ નીચા પણ નહીં, પરંતુ મરખા એવા દર્બાસન અથવા ધાબળા વિગેરે આસન' ઉપર પોતાને અનુકૂળ પડે તેમ બેસવું, કાયાને નરખી રાખવી, ચિત્તની સ્થિરતા માટે દૃષ્ટિને પોતાની નાકની ઢાઢી ઉપર રાખવી અને જે હાથને પોતાના યોગામા રાખી,

૧ પુર્વો દસ પ્રાતઃક્રમ્ય ।ધ્યરમાગમમામ્બન ।

શાન્ત્યુચ્ચિત નાતર્વાત સૈન્ન્યાગમનુક્તાસતમ્ ॥

સમ કાયાસાપ્રવ ધ્યાવચ્ચત્ત ।ધ્યર ।

શત્રેશ્ય નાસક્રમ સ્વ દિગધ્યાનવગ્વગન્ ॥

અર્થ —ગુદ અને પાંચ અંગી જગામા દર્બાસન તેનાપર મૃગચમ તથા તેના ઉપર સફેદ વસ્ત્ર પાથરી બહુ ઉંચા નહીં તેમ બહુ નીચા નહીં એના આસન પર બેસી શરીર, મન તથા કોમ્બને સરખા રિધ રાખી તથા દૃષ્ટિ રિધ રી આગ્રુ બાગ્રુ પાન ન આન કેવળ પાતાના નાખી દડી સમે દૃષ્ટિ નાખી

ગીતા

પૂરક,^૧ કુંભક^૨ તથા રેચકના^૩ ક્રમથી અથવા તેા તેથી ઉલટા ક્રમથી પ્રાણના માર્ગને શુદ્ધ કરવો અને વિષયોમાં ઇન્દ્રિયોને જતી અટકાવીને ધીરે ધીરે એ પ્રમાણે અભ્યાસ કરવો.

પ્રાણાયામ એ પ્રકારના છે, એક સગર્ભ અને બીજો ગર્ભરહિત, જેમાં હેંકાર હોય તે સગર્ભ પ્રાણાયામ કહેવાય, તે પ્રાણાયા-

૧ મતલીપુષ્પસંવાસં નામિત્યને પ્રતિરિતમ્ ।

ચતુર્ભુજં મહાકીરં પૂરણેન ચિવિતયેત્ ॥

અર્થ:—પૂરક પ્રાણાયામ કરતી વખતે નાસિસ્થિમાં અતસીના કૂચ પ્રમાણે નીચવર્ણુ તથા ચાર યુગ્મયુક્ત તેમજ શંખચંક્રાદિ આયુષ વડે વિભૂગિત અને લક્ષ્મીનો યુક્ત એવા જે ભગવાન વિષ્ણુ તેમણે ધ્યાન કરવું
અથર્વવેદાંતર્થત બિંદુપનિપત,

૨ નોદ્દુલેન ત્વિ શ્વેત્તે નૈવ માત્રાણિ ચાલયેત્ ।

एवं तामभिर्युजीत कुम्भस्योति रक्षणम् ॥

રેચકે પૂરકે ત્યક્ત્વા મુક્તં મદ્યાયુધારણમ્ ।

પ્રાણાયામ સ વચિત સર્વ કેવલકુંભક ॥

અર્થ:—પ્રથમ રેચક અથવા પૂરકથી વાયુ મહાયુ કરી નિમ્ન્ય ગહેવુ તેને ‘સહિતકુંભક’ કહે છે, અને રેચક તથા પૂરક ન કરતા નાસિ-
કાયીજ, વાયુ સ્થિર કરવો એ ‘કુંભક’ કહેવાય કુંભક સાખ યાગ ત્યા
મુધી સહિતકુંભકનો અભ્યાસ કરવો. યોગતત્વામૃત

કુંભકેન હૃદિ સ્થાને ચિતયેત્ કમલાસનમ્ ।

મદ્યાર્ણ રક્ષાગીર્ણં ચતુર્વર્કી પિતામહમ્ ॥

અર્થ:—પ્રાણનું ગતબન કરતી વખતે હૃદયસ્થાનમાં ચતુર્ભુજયુક્ત
અને રક્તવર્ણનું છે આસન જેમનું એવા સર્વના પિતામહ બ્રહ્માનું ધરણું
કરવું. બિંદુપનિપત

૩ રેચકેન તુ વિચાથ લલાપ્સ્યં દિલોચનમ્ ।

શુદ્ધસ્પટિકસંવાસં નિષ્કલં પાપનાશનમ્ ॥

અર્થ:—પ્રાણવાયુ બહાર કાઢતી વખતે લલાટ પ્રદેશમાં શુદ્ધ સ્ફટિકમણિ
પ્રમાણે ગૌરવર્ણયુક્ત, સર્વ પાપનો નાશ કરનારા અને સર્વ કાયમાં ગહેનારા
પૂર્ણ એના ત્રિલોચન (મહાદેવ,) નું ધ્યાન ધરવું. બિંદુપનિપત

મનો વિધિ આ પ્રમાણે છે ઝંકાર મૂળાધાર ચક્રથી માડીને
 બ્રહ્મરૂપના છેડા સુધી ક્રમગતિ નાગમાં તતુની પેઠે મૂલમ
 તથા અવિચિત્ત રહેલો છે, તેને પ્રાણદ્વારા મનમાં પ્રગટ કરી, તેમાં
 ઘડનાદ મરજો ઉદાત્ત નાદ સ્થિત કરવો આ પ્રમાણે પ્રતિદિવન
 નવાર, બપોર અને સાયકાળે દશ દશ વાર ઝંકાર સાથે પ્રાણ
 યામ કરે, તો તે પુરુષ એક મહિનામાં પ્રાણ વાયુને વશ કરે છે એ
 રીતે તમને ધ્યાનની રીતિ કહી હવે કેવા ન્વરૂપનું ધ્યાન કરવું
 તે હું કહું છું કેહમાં હૃદયકમળ છે, જે ઉચ્ચ નાકવાળું, નીચા
 મુખવાળું, ઉપડેલું, આઠ પાખડીવાળું, તથા કળીવાળું છે એમ
 બિંતવવું અને તે કળીમાં સૂર્ય, ચંદ્ર તથા અગ્નિનું ઉત્તરોત્તર ચિત્તન
 કરવું અને ઉપર રહેલા અગ્નિવિષે નીચે કદા પ્રમાણે ધ્યાનના
 શુભવિષયરૂપ મારા ન્વરૂપનું ધ્યાન કરવું

નરખા અવધવવાળું, શાત, સુદરમુખવાળું, લા ૥ અને
 સુદર ચાર હાથવાળું, આત્યંત મનોહર, મનોહર કંઠવાળું,
 સુદર કપોતવાળું સ્વચ્છ તથા મદમદ હસતું, કાનમાં પહેરવા
 મરખા તથા નગકાંઠ મારતા મકગકાર કુડવોવડે શોભતું, સુવ
 ર્ણના જેવા પીળા વસ્ત્ર ધારણ કરનારું, મેઘના જેવું શ્યામ રંગનું,
 વમસ્થાનના જમતા પડખા ઉપર શ્રીવત્સને અને શાખા પડખા ઉપર
 લક્ષ્મીને ધારણ કરનારું શાખા ચક્ર, ગદા અને પદ્મ ધારણ
 કરનારું, વનમાળાથી શણગારેલું જાગરોથી શોભિતા અગ્નિવાળું
 તથા આત્યંત કોમળ એવું મારું રૂપ ચિતવવું એ રીતે આત્યંત
 તીવ્ર પ્રયત્નથી મનનું નિમાધાન કરતા યોગીનો અધિભૂત, અધિ
 દેવ અને અધ્યાત્મરૂપ અથવા તો દૃઢ, દ્રઢ તથા દર્શનરૂપ બ્રમ
 તુરત શાત પડે છે

છતિ યોગપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧૧ માં ન પૂર્વ

અધ્યાય ૧૨ મો.

સૂક્ષ્મ સ્વરૂપની ધારણા. (૨-૨).

શ્રીગુફ ઉવાચ—

एवं स्वप्तिसे स्वत एव सिद्ध आत्मा प्रियोऽर्थो भगवानर्नतः ।
तं निर्वृतोऽनियतार्थो भजेत ससारहेतूपरमम् यत्र ॥ ६ ॥

.શ્રીગુફદેવણ કહે છે:—વિરક્ત એવા સ્વસ્વરૂપનો નિશ્ચય કરીને આત્માના અનુભવથી થયેલા આનંદવડે નિવૃત્તિને પામેલા પુરુષે પોતાના હૃદયમાં પ્રકાશમાન આત્મારૂપ હોવાથી પ્રિય લાગતા, સત્યસ્વરૂપ, ભજન કરવા યોગ્ય ગુણવાળા તથા નિત્ય એવા પરમાત્માને ભજવા. અર્થાત્ તેમની મનમાં ધારણા કરવી, કે જે ધારણાથી, સંસારના જન્મમરણને આપનારી અવિદ્યા-માયા-નાશ પામે છે. આવી શ્રીહરિની ધારણાનો અનાદર કરીને. વિષયની ચિંતાથી વૈતરણી નામની નદીમાં પડેલા અને ત્યાં પોતાનાં કર્મથી ત્રણ પ્રકારના તાપને સહન કરતાં મનુષ્યોને જેવા છતાં પણ કર્મજડ પુરુષો વિના ખીલે કયો શ્રીહરિની ધારણાનો અનાદર કરીને મિથ્યા વિષયોની ચિંતા કરે વારુ? કેટલાએક પોતાના શરીરમાં પ્રાદેશ જેટલા પહોળા હૃદયમાં પ્રાદેશ જેટલા આકારથી રહેલા ચાર ભુજવાળા અને તેમાં કમળ, ચક્ર, શંખ અને ગદાને ધારણ કરનારા, મહાપુરુષ ભગવાનને ધારણાથી ભજે છે. મનમાં ભગવાનની ધારણા કરનારા પુરુષે, પ્રમત્ર વદનવાળા, કમળના જેવાં વિશાળ નેત્રવાળા, કદંબના પીળાતંતુના જેવાં ખીળાં વસ્ત્રને

૧ અંગુલ અને તર્જની વચ્ચેનો જે અંતર તેને પ્રતિષ્ઠાપાત્ર એ પ્રમાણે દેહેવામાં આવે છે.

ધારણ કરનારા, શોભાયમાન ગ્રોટાં રત્નથી જડેલાં કાનમાં પહે-
 રેલાં કુંડલોથી શોભાયમાન, યોગીશ્વરોએ પ્રપુઙ્ગિત હૃદયકમળની
 કલિકાકૃપી મંદિરમાં જેમનાં ચરણકમળને સ્થાપન કરેલાં છે એવા,
 લક્ષ્મીના ચિહ્નવાળા, કંઠમાં કૌસ્તુભમણિને ધારણ કરનારા તથા
 નિત્ય પ્રપુઙ્ગિત શોભાવાળી વનમાળાવડે શોભાયમાન, ઉંચી કિંમ-
 તના કંદોરાથી, વિંટીથી, નુપૂરથી તથા કડાં વિગેરે આભરણોથી
 શણગારેલા, તેલ લગાડવાથી કોમળ અને નિર્મલ કાળા રંગના
 કેશથી મનોહર દેખાતા અને મલપતા એવા હ્રાસ્થવાળા મુખ
 વડે મનોહર દેખાતા, ઉદારતા અને લીલા સાથે હુમીને દષ્ટિ
 કરવાથી તથા બ્રહ્મકુટિના વિકારોથી ભક્તોના ઉપર ઘણા અનુભવો
 મૂલ્યવતા તથા વિચાર કરવાથી મનમાં પ્રગટ થતા એવા સ્વમર્થ
 ભગવાનનાં ચરણથી લઈને, હ્રાસ્થસૂષી પ્રત્યેક અંગનું, પ્રયત્ન વિના,
 ભગવાનનાં અંગો મનમાં સ્ફૂરે તેમ, બુદ્ધિથી ધ્યાન કરવું. આ
 પ્રમાણે જે જે અંગો મનમાં દૃઢ થતા જાય, તે તે અંગને છોડી
 દઈને, બીજાં જ્યાં વિગેરે અંગોનું ધ્યાન કરવું. તેમ કરવાથી
 બુદ્ધિ શુદ્ધ થઈ નિશ્ચલ થાય છે આપ્રમાણે જ્યાં મૂર્ધી પ્રહ્લાદિક
 દેવતાઓ જેનાથી ઉતરતા છે એવા, વિશ્વના ઇશ્વર, ચૈતન્યધન
 ભગવાન વિષે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ થાય નહીં, ત્યાં સુધી પુરુષે
 નિત્ય, પોતાનું નિત્યકર્મ^૧ કર્યા પછી નિયમમાં તત્પર થઈને
 ભગવાનના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું

ઇતિ યોગપ્રકરણમા અધ્યાય ૧૨ મો મંપૂર્ણ.

૧ સિદ્ધાવશ્યાએ પરોક્ષવા પછી સ્નાનસંખ્યાદિક કર્મો કરવાની જરૂર
 નથી, પરંતુ ત્યાં મુખી નિત્યનિમિત્તિક કર્મો નિર્ગભિમાનપણે અવસ્થ કર્યાં નેહ્યમે.
 નાયનો અભિપ્રાય.

અધ્યાય ૧૩ મો.

ધ્યાન. (૩-૨૮)

શ્રીભગવાનુવાચ —

પ્રત્યક્ષવદનાંભોજ પદ્મગર્ભારુણેશ્વરમ્ ।

મૌલોત્પલદૂલદયામં શલચક્રગદાધરમ્ ॥ ૧૩ ॥

શ્રી ભગવાન્ કહે છે:—જેમનું આધારવિંદ પ્રસન્ન છે, જેમનું શરીર કાળા કમળના પત્ર જેવું રચામ છે, જે પોતાની આર ભુજમાં શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ ધારણ કરે છે, જેમણે શોભાયમાન્ કમલનાં કેસરાં જેવાં પીળાં રેશમી વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં છે, જેમના વક્ષઃસ્થળમાં શ્રીવત્સત્વું ચિહ્ન છે, જેમણે કંઠમાં શોભાયમાન્ કૌસ્તુભમણિ ધારણ કર્યો છે, જે મહામત્ત ભમરાઓથી શુંભરવ કરતી વનમાળા વડે ઢંકાયેલા છે, જેમણે મોંઘા મૂલનાં હાર, કંઠાં, મુકુટ, બામ્બુખંધ તથા આંતર પહેરેલાં છે, કંદોરાની શેરોથી જેમનો નિતંબભાગ શોભી રહેલો છે, જે હૃદયમાં રહેલા કમલાસનમાં બિરાજે છે, જે અત્યંત દેખાવડા તથા શાંત છે, જે મનને તથા નેત્રને આનંદ આપે છે, જે ભક્તોને નિત્ય મનોહર દર્શન આપે છે તથા સર્વ લોકો જેમને નિત્ય નમસ્કાર કરે છે, જે કિશોરવસ્થામાં રહેલા છે, જે સેવકો ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે આતુર રહે છે, જેમનો યશ કીર્તન કરવા યોગ્ય તથા પવિત્ર છે, જે બલિ વિગેરે પવિત્ર કીર્તિવાળા પુરુષોની કીર્તિને વધારે છે તથા જેમની લીલા જોવા યોગ્ય છે, એવા અંતર્યામી ભગવાનનાં ઉભા રહેતાં, ચાલતાં, ખેડેલાં, સુતેલાં અથવા તો બુદ્ધિમાં વાસ કરનારાં સર્વ સ્વરૂપનું શુદ્ધ ભાવવાળા મનવરે જ્યાં સુધી તેમાંથી તેડજે નહીં, ત્યાં સુધી ધ્યાન

કરવું. ભગવાનનાં સર્વ અવયવોમાં લાગી રહેલું મન, 'તે ભગવાનના રૂપમાં દૃઢતર લાગી રહેલું છે,' આમ જાણ્યા પછી મુનિએ ભગવાનના એક એક અંગમાં મનને જોડવું અને તે તે અંગને સિદ્ધ કરતાં જવું. પરંતુ ધ્યાતાએ ધ્યાન કરતી વેળા પ્રથમ ભગવાનનાં ચરણારવિંદનું ધ્યાન કરવું, કે જે ચરણારવિંદ વજ્ર, અંકુશ, દેવતા તથા કમળના ચિહ્નથી લાંછિત છે અને જે ઉંચા તથા રાતા રંગના શોભતા નખમંડળની પ્રભાથી મહાત્મા જનના હૃદયના અંધારાનો નાશ કરે છે. વળી જેમનાં ચરણ ધોવાથી નિકળેલાં તીર્થરૂપ ગંગાજળને માથા ઉપર ધારણ કરીને શિવ પણ અત્યંત પવિત્ર થાય છે અને જે ધ્યાન કરનારા લક્ષ્મણના મનમાં રહેલા પ્રાપરૂપી પર્વત ઉપર મારેલા વજ્રતુલ્ય છે, આવા ભગવાનનાં ચરણારવિંદનું ઘણીવાર મુખી ધ્યાન કરવું. ત્યાર પછી કમળના જેવાં નેત્રવાળાં, દેવતાઓ વડે નમાતાં અને સર્વને ઉત્પન્ન કરનારાં બ્રહ્માનાં માતા લક્ષ્મીએ પોતાના સાધન ઉપર ધારણ કરીને કરપદ્મવતી પ્રભાથી યુક્ત અજન્મા ભગવાનના જે ગોઠણનું હૃદયમાં ધ્યાન કરવું. તે પછી ધુંટી મુખી ભટકતા ખીતાળરથી ઠંકાયલા કંદોરાની શેર સાથે અડદીને રહેલા ભગવાનના નિતાંજપ્રદેશનું ધ્યાન કરવું. તે પછી અનેક લોકના સ્થાનરૂપ ઉપર ઉપર રહેલા ભગવાનની નાલિરૂપી ધરેનું ધ્યાન કરવું, કે જે ધરેમાં પૂર્વે સ્વયંભૂ બ્રહ્માના સ્થાનરૂપ સર્વલોકાત્મક કમળ ઉત્પન્ન થયું હતું. ત્યારપછી સ્વચ્છ હારની કાંતિથી ગૌર દેખાતાં, ઉત્તમ નીલવર્ણના જેવાં ભગવાનનાં જે રતનોનું ધ્યાન કરવું. તે પછી મહાલક્ષ્મીના નિવાસસ્થાનરૂપ અને પુરુષોનાં મનને તથા નેત્રને પરમ સુખ આપનાર એવા ભગવાનના વક્ષઃસ્થળનું ધ્યાન કરવું. તે પછી સર્વ લોકોએ નમાતા ભગવાનના કંડનું હૃદયમાં ધ્યાન કરવું, કે જે કંડ શોભા માટે ધારણ કરેલા કાંસ્તુભમણિને પણ અધિક

શોભા આપે છે. તે પછી સમુદ્રમયન વેળા મંદરાચળ પર્વતના ફરવાથી જેમાં પહેરેલાં કાંચો ઘસાઇને ઉજ્જવલ થયેલાં છે તથા જેમાં લોકપાલો રહે છે, એવા ભગવાનના જે બાહુઓનું ધ્યાન કરવું. તે પછી અમલ્ય તેજવાળા તથા હજાર આશવાળા ચક્રોનું તથા ભગવાનના હસ્તકમળમાં રાજહંસની પેઠે શોભતા શંખોનું ધ્યાન કરવું ત્યારપછી શત્રુઓના શરીરમાંથી ઝરતા લોહીના ગારાથી ખરડાયેલી ભગવાનની વહાલી કૌમોદરી ગદાનું હૃદયમાં ધ્યાન કરવું. તે પછી ભ્રમરોના મંડળોના શૃંગરોથી ગણગણી ઉઠેલી ભગવાનની માયાનું સ્મરણ કરવું. તે પછી ભગવાનના કંઠમાં રહેલા છવના શુદ્ધ તત્ત્વરૂપ 'કૌસ્તુભમણિ'નું ધ્યાન કરવું તેનું ધ્યાન કર્યા પછી ભક્તોના ઉપર હયાપુદ્ધિથી સાકારરૂપ ધારણ કરનારું ભગવાનનું મુખારવિંદ, કે જેમાં અળકતા મહારાકાર કુડલોના આલવાથી કેપોલનો ભાગ ઉજ્જવલ દેખાય છે તથા જેની સુંદર નાસિકા છે અને મનોહર ભ્રુકુટિ છે તેવા મનોહર તથા પ્રકટ એવા ભગવાનના મુખારવિંદનું સાવધ થઇને મનમાં ધ્યાન કરવું. એ મુખારવિંદ શોભાયમાન છે, પોતાની શોભાથી ભ્રમરાઓવડે સેવાય છે, વાંકડીઆ દેશના જથાઓથી વિંટાયેલું છે અને મનોહર નેત્રવાળું છે, તેથી પોતાની શોભાવડે ભ્રમરાઓએ સેવાતાં અને જે માછલાંઓથી વસાયેલા લક્ષ્મીના નિવાસરૂપ કમળનો પણ તિરસ્કાર કરે છે. તે પછી અધિક કૃપાવાળા, મહાભયંકર

૧ આભાનમસ્ય જગતો નિર્ગેષનગુણામલમ્ ।

નિર્મલિં કૌસ્તુભમણિ સ્વરૂપે ભગવાન્ હર્ષે ॥

અર્થ:—ભગવાને પોતાના કંઠમાં ધારણ કરેલો કૌસ્તુભમણિ એ આ જગતના આદ્યારૂપ છે તેના ઉપર કોઈપણ વ્યવનો લેપ, ગુણ કે મનીનતા નથી.

વૈષ્ણવનંદ.

એવા ત્રણ તાપનો નાશ કરવા માટે કૃપાયુક્ત નેત્રથી મદહા
 ન્યવાળા તથા મોટા પ્રસાદવાળા કટાક્ષનું મનમાં મહા ભાવનાથી
 ધ્યાન કરવું તે પછી પ્રભુભ કરનારા નર્વ લોકોના ત્રીન
 શોકાશ્રુ સાગરનું ચોપલ કળનારા, ધ્રીહરિના મહા ઉદાર
 હાન્યનું ધ્યાન કરવું તે પછી મુનિઓને મોહિત કરવા માટે
 પોતાની માયાવટે ચઢાવેલા ભગવાનના બ્રુકુટિમંડળનું ધ્યાન
 કરવું તે પછી પોતાના હૃદયાકાશમાં જલ્યાવેલા વિષ્ણુ ભગવા
 નનું પ્રયત્ન વિના પેલું ધ્યાનમાં આવવું નુદ હાન્ય કે જે
 હાન્યને લીધે નીચેના ઓછાની ઘણી કાંતિ પડવાથી ભોગરાની
 કલીઓના જેવા દેખાતા નાના દાતોની પક્ષિ રાત્રી હોય
 તેવી દેખાય છે, તેનું ધ્યાન કરવું, તથા પ્રેમરસથી ભીની
 થયેલી ભક્તિ વટે તેમાં જ ચિત્તને પડેલીને તેના વિના બીજા
 કોઈ પણ પદાર્થને ભેવાનાં દૃષ્ટા કરવી નહીં આ પ્રમાણે
 નળાજ યોગથી-ભગવાનના આરબન યોગથી-ભગવાન ધ્રીહરિ
 વિષે પ્રેમ થાય છે અને તેથી તેમના ઉપર ભક્તિ થાય છે, તેને
 લીધે હૃદય પીગમી બાય છે, હૃર્પથી જવારા ઉભા થાય છે,
 ઉત્ક્રાથી આખમાં અશ્રુઓના ટીપાઓ આવી જવાથી વાગવાર
 પીગ થાય છે અને ત્યાર ભગવાનને પ્રહુણ કરવામાં માછલાને
 પકડવાના આક્રમના જેવું ચિત્ત ધીર ધીર ભગવાનના ધ્યાન
 માધી છુદું પડે છે, અને પરમાનંદમાં મગ્ન થવા માટે છે
 આ પ્રમાણે જ્યાં મન ભગવાનનું ધ્યાન કરવામાં શિથિય
 પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે તેને કોઈનો આઘય રહેતો નથી,
 કાગળ કે ચિત્ત ધ્યેયના મળધ વિના કેવળ ધ્યાતા
 થઈ શકતું નથી આ પ્રમાણે પરમાનંદનો અનુભવ થવાથી
 ચિત્ત બાજ વિનયમાંથી વિરક્ત થાય છે, અને જેમ દીવાની
 શિખા તેજ તથા વાટ વિનાનો હોવાથી ઠરી બાય છે, તેમ
 એ યોગીનું ચિત્ત પણ એકાએક પરબ્રહ્મમાં લય પામે છે આથી

યોગાભ્યાસી પુરુષ તે અવસ્થામાં દેહાદિકથી ઉપાધિરહિત થઇને
 દયાતા ધ્યેયના વિભાગરહિત અખંડ એવા પોતાના એક આત્માને
 સર્વમાં વ્યાપક જુએ છે. આથી ભૂગવદ્ભક્ત યોગી યોગાભ્યાસથી
 સંપાદન કરેલી, અવિદ્યારહિત અને પાછી ઉત્પન્ન થાય નહીં
 તેવી મનની છેલ્લી નિવૃત્તિથી પુરુષાર્થ તથા સાંસારિક સુખદુઃખ-
 રહિત એવા પોતાના ખરમાનંદમાં સ્થિતિ કરે છે; અને પૂર્વે
 સુખદુઃખના હેતુભૂત ને લોકતાપણને પોતાને વિષે નોતો
 હતો તેને હવે પછી-પ્રવૃત્તિનાં કાર્યરૂપ જાણવાથી અવિદ્યાજન્ય
 અહંકારરૂપ ઠરાવે છે, અર્થાત્ અહંકારમાં લોકતાપણ રહેલું છે,
 એમ માને છે, કારણ કે તે આત્મતત્ત્વને પ્રત્યક્ષ કરે છે.
 મદિરાના મદથી આંધળો થયેલો પુરુષ કેંડ ઉપર પહેરેલું વસ્ત્ર
 ખસી ગયું છે, કે નથી ખસી ગયું તે જેમ જાણતો નથી, તેમ
 ઉપર કહેલા રક્ષાલુષાણો સિદ્ધ યોગી પણ પ્રારબ્ધ કર્મને લીધે
 આસન ઉપરથી પોતાનો દેહ ઉઠે છે, ઉઠીને બીજે ઠેકાણે જાય
 છે અને ત્યાંથી ફરીને પાછો સ્થાન ઉપર આવે છે, તો પણ તે
 જાણતો નથી, ત્યારે સુખદુઃખની તો વાર્તાજ શી કરવી ?
 કારણ કે તે પોતાનાં સત્ય સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયો છે.

• ઇતિ યોગપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧૩ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૪ મો

મન્દગ્રન્થનુ સ્વરૂપ. (૧૧-૨૨)

શ્રીમદ્ગણપાત્ર —

શાસ્ત્રસ્ય શુદ્ધ્યર્થે પ્રાણેદિયમનોમયમ્ ।

અનતપાર મમાર દુર્વિગાહ સમુદ્રવન્ ॥ ૩૬ ॥

શ્રી ભગવાન કહે છે — હે ઉદ્ધવ ! વેદમા પરોક્ષવાદ કહ્યો છે તે મા । વિના બીજે કોઈ વેદને અથવા તો તેના અર્થને યથાર્થ રીતે જાણતો નથી શબ્દગ્રન્થનુ સ્વરૂપ જાણવું અથવા તો તેનો ન પૂર્ણ અર્થ નમજવો આ બહુજ કઠિન કામ છે પણ, પર્યતી અને મધ્યમા એ શબ્દગ્રન્થનુ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ છે અને તે દેશથી તેમ માગથી અપરિચ્છિન્ન છે, માટે તે જાણવું ધણ કઠિન છે કાણુ કે તે ધણજ ગભીર અને સમુદ્રની પહે છેડા વિનાનું તથા અદર જઈ શકાય નહીં તેવું છે હવે વિદ્વાનોથીજ મારા જાણવામા આવે તેવું શબ્દગ્રન્થનુ સૂક્ષ્મ તત્ત્વ સ્વરૂપ તું દેશાવું છું હું અતર્થામી છું, અતર્થામી છતા પણ યાપક છું યાપક છતા પણ નિર્વિકાંટી છું, અને નિર્વિકાંટી છતા પણ અનન ગગ્નિવાણો નિયતા છું જાવા મા । સ્વરૂપવટે શબ્દગ્રન્થ અધિષ્ઠિત છે કમળના નાગની અદર દષ્ટિ કરતા જેમ અદન્ના તાતણાઓ જોવામા આવે છે, તેમ નર્વ પ્રાણીઓમા શબ્દગ્રન્થ નાદરૂપે જોવામા આવે છે તે મૂક્ષ સ્વરૂપમાથી વૈષ્ણવી નામનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ નીચ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થયું છે

કંગોગીઓ જેમ પોતાના હૃદયમાથી મુખવાટે લાગના નતુઓને બહાર કાઢે છે, તેમ પ્રણવ ઉપાધિવાળા હિરણ્યગર્ભ ભગવાન

જે વેદમૂર્તિ છે અને સ્વરૂપવડે અમૃતમય છે, તે સૂક્ષ્મ નાદ-રૂપ ઉપાદાન કારણને લીધે અક્ષરોના સંકલ્પ કરનારા મનરૂપ નિમિત્ત કારણથી પોતાના હૃદયમાંથી સુખદ્વારા વૈષ્ણવી વાણીને બહાર પ્રગટ કરે છે. હૃદયમાં રહેલા સૂક્ષ્મ ઝંકારમાંથી છાતી તથા કંઠના મંડળથી સ્પષ્ટ બાણવામાં આવતા સ્પર્શ (ક થી મ સુધીના અક્ષરો), સ્વર (અકારાદિક), ઉર્ગમા (શ, ય, સ, હ), તથા અંતઃસ્થ, (ય, ર, લ, વ), એઓથી શબ્દગારેલી, વિચિત્ર પ્રકારની લૌકિક અને વૈદિક ભાષાઓથી વિસ્તારવાળી, ઉત્તરોત્તર ચાર ચાર અક્ષરોથી વધતા જતા છંદોવડે ભરપૂર, તેમ અનંત અને પાર વિનાની એવી વૈષ્ણવીવાણીને હિરણ્યગર્ભ સર્જે છે અને હિરણ્યગર્ભ પોતેજ પાછા કરોળીઆની પેઠે તેને મંકેલી લે છે.

ગાયત્રી, ઉષ્ણિઃ, અનુષ્ટુપ્, ગૃહતી, પંક્તિ, ત્રિષ્ટુપ્, જગતી, અતિજગતી, શકવરી, અતિશકવરી, અષ્ટિ, અત્યષ્ટિ, વિરાદ, અતિવિરાદ, આ પ્રમાણે પ્રત્યેક છંદ ઉત્તરોત્તર ચાર ચાર અક્ષરથી વધે છે. જેમ ચોવિશ અક્ષરોના ગાયત્રી છંદ છે, તેમ અઠ્યાવિશ અક્ષરોના ઉષ્ણિઃ છંદ છે. આ સર્વનું સ્વરૂપ વૈષ્ણવીવાણીથી સ્પષ્ટ થાય છે. શબ્દપ્રકાશનું સ્વરૂપ જેમ સ્વરૂપથી બાણવામાં આવતું નથી, તેમ તેના અર્થ પણ બાણવામાં આવતો નથી, માટે વૈષ્ણવીવાણી રૂપ વેદ, કર્મકાંડમાં વિધિવાક્યોથી શું વિધાન કરે છે, ઉપાસના કાંડમાં મંત્રોથી કોને દર્શાવે છે, અને જ્ઞાનકાંડમાં કઈ વસ્તુને અનુવાદ કરીને નિષેધ કરે છે? એ વેદના તાત્પર્યને જગતમાં મારા વિના બીજો કોઈપણ પુરુષ બાણતો નથી. માટે હવે હું તમને વેદનું તાત્પર્ય કહું છું. વેદો યજ્ઞનું સ્વરૂપ દર્શાવીને મારું વિધાન કરે છે, વેદો દેવતાઓનું રૂપ દર્શાવીને મારા સ્વરૂપને વર્ણવે છે તથા અનુવાદ કરીને મારાજી વિવર્તરૂપ આકાશાદિક પ્રપંચનો નિષેધ કરે છે. સર્વ વેદનો આટલોજ અર્થ છે કે,

‘ પરમેશ્વર પરમાર્થરૂપ છે અને જે બેદ છે તે માયામાત્ર છે. ’ આ પ્રમાણે મારા સ્વરૂપનો અનુવાદ કરીને તે માન્યિક વસ્તુનો પણ નિષેધ કરી, પોતાના વ્યાપારને બંધ કરે છે. જેમ અંકુરમા જે રમ હોય છે તે રમ શાખા, પ્રશાખા વિગેરેમા પણ હોય છે, તેમ હૃદયમાં રહેલા ઝંકારનો જે અર્થ છે, તેજ સર્વ વેદનો અર્થ છે એમ જાણવું.

ઇતિ યોગપ્રકરણમા અધ્યાય ૧૪ મો અંત્યુર્જી.

અધ્યાય ૧૫ મો.

નાદબ્રહ્મની ઉપાસના. (૧૨-૬)

મૂત ડગાચ—

સમાહિતાત્મનો બ્રહ્મન્ત્રહ્મણ પરમેષ્ઠિન. ।

દ્વયાગ્રાદાદમૂઘાદો વૃત્તિરોધાદિભાવ્યતે ॥ ૩૭ ॥

મૂત કહે છે — હે જ્ઞાનક ! મહાધિ ચઢાવીને બગવાનના ધ્યાનમા બેઠેલા પન્મેઘી બ્રહ્માના હૃદયાકાશમાંથી પ્રથમ નાદ ઉત્પન્ન થયો, જે નાદ કાનમા આગળી ઘાલીને તેની બહારની વૃત્તિને બંધ કરવામાં આવે છે ત્યારે આપણા અનુભવમાં આવે છે. વળી હે જ્ઞાનક ! યોગી લોકો જે નાદબ્રહ્મની ઉપાસનાથી

? एतद्ब्रह्मन्मम परं चरत च ब्रह्म यद्वैराग-

स्वस्माद्वિज्ञानेनैव साधनमेव तन्मयोनि ॥

અર્થ:—ઈશ્વરરૂપ જે ઝંકાર તેની ઉપાસના નિષ્કામ અગર અમામ શુદ્ધિથી કરવાથી પરબ્રહ્મનો અનુભવ થાય છે, પણ જે તેની નિષ્કામ ઉપાસના

પોતાના અંધિર્ભૂત, અધ્યાત્મ અને અંધિદૈવ નામના મળને નાશ કરીને મોક્ષ પામે છે, તે નાદમાંથી અ, ઉ અને મ એમ ત્રણ મોત્રાવાળો ઝંકાર ઉત્પન્ન થાય છે, કે જે ઝંકારની ઉત્પત્તિ સ્પષ્ટ જાણવામાં આવતી નથી, જે સ્વતઃ હૃદયમાં પ્રકાશ પામે છે, અને જે પરમાત્મા એવા પરબ્રહ્મને જણાવનારી તેની 'ભૂતિ' છે. તે પરમાત્મા તે કોને જાણવા? 'આમ તમે પૂછતા હો' તો હું કહું છું, તે સાંભળો. જે અસ્પષ્ટ ઝંકારનું તમે શ્રવણ કરો છે, તે પરમાત્મા છે. તમે કદાચ કહેશો કે તેને તો જીવ સાંભળે છે, પરંતુ તેમ નથી. કાનને વધે કર્યા પછી કર્ણેન્દ્રિયમાંથી શ્રવણ કરવાની વૃત્તિ નાશ પામે છે તે વખતે પણ પરમાત્મા ઝંકારનું 'શ્રવણ કરે છે, પરંતુ તે વખતે જીવ કે જેનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયાધીન છે, તે શ્રવણ કરી શકતો નથી. તેને તેનું 'શ્રવણ પરમાત્મા દ્વારા થાય છે, પરંતુ ઇશ્વર તેવા નથી, કારણ કે તે ઇન્દ્રિયોના સમુદાયનો લય થયા છતાં પણ જ્ઞાનવાન છે; કેમ કે નિદ્રાધીન મનુષ્ય શબ્દને સાંભળીને જાગ્રત થાય છે, તે વખતે તે શબ્દ, ઇન્દ્રિયો લીન થવાથી જીવ સાંભળી શકતો નથી, પરંતુ તે વેળા જે શબ્દ સાંભળીને મનુષ્યને જાગ્રત કરે છે, તેજ પરમાત્મા છે, અને ઝંકાર તેજ પરમાત્માનો વાચક છે. હૃદયાકાશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા જે ઝંકારથી વૈખરી વાણી ઉત્પન્ન થાય છે, તે ઝંકાર પોતાના આશ્રયરૂપ, સાક્ષાત્ પરમાત્મા, તેમ પરબ્રહ્મનો વાચક છે અને તે ઝંકાર સર્વ મંત્રોનું સૂક્ષ્મરૂપ છે, કારણ કે તે વિકાર વિનાના વેદોનું એક સનાતન જીજ છે.

કરે છે તેને જ્ઞાનયોગથી અહીંજ મેઘપ્રાપ્તિ થાય છે, અને જે સદામ ઉપાસના કરે છે તેને બ્રહ્માના કલ્પ મુખી બ્રહ્મા આગે રહેવું પડે છે અને ત્યાર બાદ કલ્પ પૂરો થતાં મેઘપ્રાપ્તિ થાય છે.

હે શૌનક ! તે ઐકારના અ, ઉ અને મ એવા ત્રણ અક્ષરો છે. આ ત્રણ વર્ણોએ અનુક્રમે નરવ, રજ, તમ, આ ત્રણ ગુણો; ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ, આ ત્રણ નામ; ભૂર્લોક, ભુવર્લોક અને સ્વર્ગલોક, આ ત્રણ અર્થ તથા જાત, સ્વપ્ન અને સુપુરિત આ ત્રણ વૃત્તિ ધારણ કરી છે. હે શૌનક ! તે પછી ભગવાન પ્રજ્ઞદેવે અ, ઉ અને મ આ ત્રણ વર્ણોમાંથી 'ય, ર, લ, વ,' આ અંતર્ય, 'શ, પ, સ, હ,' આ ઉચ્ચા, અ થી લઈને ઐ સુધીના સ્વર, ક થી માંડીને મ સુધીના સ્પર્શ અને હ્રસ્વ તથા દીર્ઘ વિગેરે અક્ષરસમુદાય ઉત્પન્ન કર્યો. તે પછી બ્રહ્માએ અધ્વર્યુ વિગેરે ચાર ક્રતિવળેએ કરવા યોગ્ય કર્મોનો ઉપદેશ કરવાની ઇચ્છાથી પોતાના ચાર મુખોવડે ઉપર રહેલા અક્ષરશાસ્ત્રમાંથી ભૂર્ભુવઃ સ્વઃ એ ત્રણ વ્યાહૃતિઓ અને ઐકાર સાથે ચાર વેદો ઉત્પન્ન કર્યા, અને તે ચારે વેદો પોતાના વેદાધ્યયનમાં કુશળ એવા મરીચિમિશ્ર વિગેરે પુત્રોને ભણાવ્યા. પછી તે ધર્મોપદેષ ક્રતિઓએ તે વેદો પોતાના પુત્રોને ભણાવ્યા અને પછી તે વેદો નિયમ પાળનારા તેમના શિષ્યોની પરંપરાથી ચારે યુગોમાં ફેલાવો પામ્યા, અને દ્વાપરયુગને અ તે મહર્ષિએ તે વેદના વિભાગ કર્યા. હ્રદયમાં વસનારી શ્રીહરિની ગ્રેરણ ઉપરથી તે બ્રહ્મર્ષિ વેદવ્યાને કાળના યોગથી દિવને દિવને ત્રણ મનુષ્યોને ક્ષીણ આયુષ્યવાળાં, બળહીન અને પુદ્ધિહીન થતાં જોઈને વેદના વિભાગ કર્યો. હે મહાભાગ્યશાળી શૌનક ! આ વૈવસ્વત નામના મન્વતરમાં બ્રહ્મા, શંકર વિગેરે લોકપાલોએ ધર્મની રક્ષા કરવા માટે, લોકનું રક્ષણ કરનારા ભગવાનની પ્રાર્થના કરી, તે ઉપરથી મમર્ષ એવા શ્રીભગવાન પોતાની માયાના અંશવડે પરાશરથી સત્યવતીને વિષે અવતર્યા અને તેમને એક વેદના ચાર ભાગ કર્યા. જેમ મણિઓના ઢગલાઓમાંથી માણિક્યાદિક મણિઓને જૂદાં જૂદાં કાઢી, તેના વિભાગ પાડવામાં આવે, તેમ મંત્રોના સમુદાયરૂપ એક વેદમાંથી ઋગ્,

યજુષ્, સામ અને અથર્વણુ નામના મંત્રોના સમુદાયોને તે તે પ્રકરણ પ્રમાણે જૂદા જૂદા કાઠીને ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ એવી ચાર સંહિતા તેમણે કરી. હે શૌનક ! તે પછી મહાયજુરુદિવાળા અને વ્યાપક એવા વ્યાસે ચાર શિષ્યોને બ્રાહ્મણીને તે સંહિતાઓમાંથી એક એકને એક એક સંહિતા લખાવી. પૈસને, ણહુત્ર્યા ' નામની ઋગ્વેદની સંહિતા લખાવી, વૈશંપાયનને ' નિગદ ' નામની યજુર્વેદની સંહિતા લખાવી, જૈમિનિને સામવેદની ' છંદોગ ' નામની સંહિતા લખાવી, અને સુમંતુ નામના પોતાના શિષ્યને ' અથર્વાગિરસ ' નામની અથર્વણુની સંહિતા લખાવી.

હતિ યોગપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧૫ માં સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૬ માં.

પ્રકૃતિ તથા પુરુષના વિવેકથી મોક્ષની રીતિ. (૩-૨૭).

દેવહૃતિયવાચઃ—

પુરુષં પ્રકૃતિર્વિહ્યજ ચિમુંચતિ કહિંચિત્ ।
 ધન્યોન્યાપાશ્રયત્વાચ નિત્યત્વાદનગોઃ પ્રભો ॥ ૧૭ ॥
 યદ્યા ગંધ્રસ્ય મૂમેઞ્ચ ન માવો વ્યતિરેકતઃ ।
 અર્ષાં રસસ્ય ચ યયા તથા યુદ્ધે પરસ્ય ચ ॥ ૧૮ ॥
 અર્કતેઃ કર્મવંધોડગં પુરુષસ્ય યદાશ્રયઃ ।
 શુણેષુ સત્સુ પ્રકૃતેઃ કૈવલ્યં તેષ્વતઃ કથમ્ ॥ ૧૯ ॥
 કાચિત્તત્વાવમશોન નિવૃત્તં મયમુલ્બળમ્ ।
 અન્નિવૃત્તનિમિત્તત્વાત્પુનઃ પ્રત્યવતિષ્ઠતે ॥ ૨૦ ॥

દેવહુતિ કહે છે—હે બ્રહ્મન્ ! હે પ્રભો ! પ્રકૃતિ કોઈ પણ વખતે પુરુષ વિના નાના પ્રકારના દેહ, ઇન્દ્રિયાદિરૂપે પરિણામ પામતી હોય તેમ જોવામા આવતું નથી, અને પ્રકૃતિ વિના પુરુષનું સ્વરૂપ પણ જોવામા આવતું નથી આમ એક બીજાને એક બીજાનો આશ્રય છે તથા તે બન્ને નિત્ય છે, તેથી પ્રકૃતિ કોઈ પણ વખતે પુરુષનો ત્યાગ કરી શકતી નથી જેમ પૃથ્વી તથા મધ, એ બન્ને એક બીજા વિના ગદી શકતાં નથી, અથવા તો પાણી અને રમ એ જેમા જેમ એકના અભાવથી બીજાનો પણ અભાવ થઈ જાય છે, તેમ પુરુષ તથા પ્રકૃતિ પણ જુદાં રહેતાં નથી, પરંતુ સાથેજ રહે છે, માટે પ્રકૃતિના દેહાદિક સુખોનો આશ્રય કરવાથી પુરુષ અઠતાં હોવા છતાં પણ તેને કર્મનું બંધન થાય છે, એટલે તે પ્રકૃતિના સુખો જ્યાં સુધી વિદ્યમાન હોય ત્યાં સુધી પુરુષ સુખોમાથી કેવી રીતે છુટો થાય ? કોઈ વખતે તરવોનો વિચાર કરવાથી કોઈ પુરુષને મમારનો લયંકર લપ બહુધા કરીને નિવૃત્ત થઈ જાય છે, તો પણ તે લયના કાળજી ભૂત પ્રકૃતિ દૂર ન થવાથી તે લય પાછો જોવો ને તેવોજ બો રહે છે તો આપ મારા તે મદેહને ફર કરો

શ્રીભગવાન્ કપિલદેવ કહે છે—હે માતા ! નિષ્કામ એવો સ્વધર્મ, નિર્મળ અત કરણ, મારી ધણા દિવસ સુધી કથા માલગવી, પરિપુર્ણ ધ્યેયી મારી નીમ ભક્તિ, સ્વચ્છરૂપને દેખાડનારું યથાર્થ જ્ઞાન, પ્રજગત વૈગમ્ય, તપોયુક્ત યોગ તથા ચિત્તની તીવ્ર એકાગ્રતા, આ મર્વ માધનોદ્વારા રાત્રિદિવસ પુરુષની પ્રકૃતિ જ્યાંદે પરાભવ પામે છે ત્યારે ધીરે ધીરે અગ્નિને ઉત્પન્ન કરનારી અરણીની પેઠે અર્થાત્ અગ્નિ જેમ કાષ્ઠમાંથી ઉત્પન્ન થઈને કાષ્ઠનેજ બાળી નાખે છે તેમ તે પ્રકૃતિ અદશ્ય થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે પ્રકૃતિનો તિજભાવ થયા પછી ફરીને

તે ઉત્પન્ન થતી નથી, અને જેનો લોભ લોભથી લીધો છે તથા નિરંતર જેના ઉપર દોષદષ્ટિ કરીને જેનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો છે, એવી તે પ્રકૃતિ સ્વતંત્ર અને સ્વસ્વરૂપના આનંદમાં રહેલા પુરુષનું અશુભ કરી શકતી નથી. સ્વપ્ન જેમ નિદ્રા વશ થયેલા મનુષ્યને ઘણા અનર્થો કરે છે, પરંતુ જાગૃત થયેલા મનુષ્યને તેજ સ્વપ્ન સંસ્કારને લીધે સ્મરણમાં આવતું હોય તો પણ તેને મોહિત કરી શકતું નથી અર્થાત્ તેનો અનર્થ કરી શકતું નથી, તેમ વસ્તુવેદના તથા મારે વિષે મનને જોડનાર આત્માગમ પુરુષને પણ પ્રકૃતિ કોઈ દિવસ મોહિત કરી શકતી નથી આ પ્રમાણે મરિચ લક્ષ્મી વ્યાસે ઘણા જન્મના ક્ષાંત્યા કાળ સુધીના અદ્વૈતજ્ઞાનમાં તત્પર રહે છે, ત્યારે તેને બ્રહ્મલોક સુધીની સર્વ વસ્તુઓ ઉપર વેરાગ્ય આવે છે, મારા મોટા પ્રમાદથી તેને આત્માનું જ્ઞાન થાય છે, 'આત્મ' જ્ઞાનથી તેના સર્વ સંશયો કપાઈ જાય છે અને તે ધીર યોગી દ્વિંગશરીરનો નાશ થતાં વેતલ પરિશ્રમ વિના દેહાદિરહિત થઈને મારે વિષે રહેલા 'મોક્ષ' નામના અનુપમ આનંદને પામે છે, કે જ્યાં આગળ જવાથી યોગીને સંસારમાં પાછા જન્મ-મરણ પાળવું કરવાં પડતા નથી હે માતા ! આ વખતે યોગથી વૃદ્ધિ પામનારી તથા તે વિના વૃદ્ધિ નહીં, પામનારી અણિમાદિક અદ્વૈતમહાસિદ્ધિઓ તે યોગગિદ્ધ લક્ષ્મીને મોહિત કરવા માટે વિદ્યો કરે છે, તો પણ જો તેનું ચિત્ત તેમાં આસક્ત થતું નથી તો તેને મારા સ્વરૂપની અવશ્ય પ્રાપ્તિ થાય છે, કે જેની પ્રાપ્તિ થવાથી તેની પાસે મૃત્યુનો ગર્વ પણ ચાલી શકતો નથી.

ઈતિ યોગપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧૬ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૭ મો.

આત્માથી સર્વ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ તથા લય. (૧૬-૨૪).

શ્રીભગવાનુવાચ—

અથ તે સમગ્રવ્યાપ્તિ સારથ્ય પૂર્વોચ્ચિન્નિધિતમ્ ।

ચઢિજ્ઞાય પુમાન્ સર્વો જ્ઞાતૈર્લોકલ્પિક ભ્રમમ્ ॥ ૧ ॥

શ્રી ભગવાન કહે છે—હું તમારી આગળ કપિલાદિક પૂર્વાચાર્યોએ નિશ્ચય કરીને કહેલું સાખ્યશાસ્ત્ર કહીશ, કે જે નાખ્યશાસ્ત્રને બાંધીને પુરુષ તુરત સુખદુઃખાદિકને તથા પ્રાપ્તિનો ત્યાગ કરે

મત્સ્યવખતે તથા સર્વ કરતા પહેલા યુગ સત્યયુગમાં, કે જેમાં લોકો પ્રજ્ઞવિદ્યામાં નિપુણ હતા તે સમયમાં દ્રષ્ટા તથા દશ્ય એ સર્વ એકજ હતું, અર્થાત્ પ્રજ્ઞમાં લીન હતું, કોઈ પણ જાતનો ભેદ ન હતો, અને તે પછીના ખીજ સમયમાં લોકો જ્યારે પ્રજ્ઞવિદ્યામાં કુશળ થાય છે ત્યારે પણ તેઓને ભેદ દેખાતો નથી જગતના આરભમાં કેવળ ભેદ રહિત તથા સત્યસ્વરૂપ એવું બ્યાપક એક પ્રજ્ઞજ હતું. તે માયાના રૂપ અજ્ઞાનને લીધે દ્રષ્ટા તથા દશ્ય એમ બે રૂપે થયું તે દ્રષ્ટા તથા દશ્ય એવા બે પદાર્થોમાં એક જે દશ્ય પદાર્થ છે, તે કાર્યકારણરૂપ પ્રકૃતિ છે અને ખીજે જે દ્રષ્ટા પદાર્થ છે તે પુરુષ કહેવાય છે એ (પરમેશ્વર) જીવોના અદૃષ્ટને લીધે દૃષ્ટિ કરીને પ્રકૃતિનો જ્ઞાન કર્યો, એટલે તેમાંથી મરવ, ૨૨ અને તમ આવા ત્રણ ગુણો પ્રકટ થયા તેઓમાંથી મહત્તરવ ઉત્પન્ન થયું, તે જ્ઞાનશક્તિ તથા ક્રિયાશક્તિ એમ

જે પ્રકારનું છે. તે મહત્ત્વ વિકાર પામતાં, તેમાંથી જીવોને જ્ઞાતિ કરનારો અહંકાર ઉત્પન્ન થયો. અહંકારના ત્રણ ભેદ થયા, વૈકારિક, તૈજસ અને તામસ. તેઓમાં વૈકારિક અહંકાર માંથી ઇન્દ્રિયોના અગ્યાર દેવતાઓ તથા મન ઉત્પન્ન થયું, તૈજસ અહંકારમાંથી અગ્યાર ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થઈ, અને તામસ અહંકારમાંથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ આ પાંચ તન્માત્રાઓ ઉત્પન્ન થઈ. જે અહંકાર ચિદાભાસથી વ્યાપ્ત છે, માટે ચિત્ તથા અચિત્ એમ બન્ને રૂપે કહેવાય છે. પાંચ મહાત્મ્યોનો 'આવરણ કરવું.' એ સ્વભાવ છે, માટે તેઓની ઉત્પત્તિ તામસ અહંકારથી કહેલી છે, ઇન્દ્રિયોનો 'પ્રવૃત્તિ કરવી' એ સ્વભાવ છે, માટે તેઓની ઉત્પત્તિ રાજસ અહંકારથી કહેલી છે અને દેવોનો તથા મનનો 'પ્રકાશ કરવો' એ સ્વભાવ છે, માટે તેઓની ઉત્પત્તિ સાત્ત્વિક અહંકારથી કહી છે. આ સર્વ પદાર્થો મારી પ્રેરણાથી એકઠા મળ્યા અને પોતામાં શક્તિનો આવિર્ભાવ થયો કે, તેઓએ મારું અંતર્યામીના ઉત્તમ સ્થાનરૂપ એક ઈંદુ ઉત્પન્ન કર્યું. પાણીમાં રહેલા તે ઈંડામાં હું નારાયણનું રૂપ ધારણ કરીને રહ્યો અને મારી નાભિમાંથી સર્વ લોકના કારણરૂપ 'વિશ્વ' નામનું એક કમળ ઉત્પન્ન થયું, કે જે કમળમાંથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા. રમેણુથી તથા જગત્ના કારણરૂપ તે બ્રહ્માએ મારા અનુમહથી તપ કરીને લોકપાલો સાથે ભૂલોક (પૃથ્વી સાથે પાતાળ), ભુવલોક (અંતરિક્ષ), સ્વર્ગલોક (સ્વર્ગ લોકથી તે બ્રહ્મલોક સુધી), એમ ત્રણ લોકને રચ્યા. તેઓમાં સ્વર્ગ લોક દેવતાઓનું સ્થાન થયું, ભુવલોક ભૂતાદિકોનું સ્થાન થયું, ભૂલોક મનુષ્ય વિગેરેનું સ્થાન થયું અને જાનીઓનું એ ત્રણ લોકની ઉપર પરબ્રહ્મરૂપ સ્થાન થયું. અસુરો તથા નાગોને માટે સમર્થ એવા બ્રહ્માએ પૃથ્વી નીચે પાતાળમાં સ્થાન રચ્યું. આ રીતે ત્રિણુભ્રાત્રમક કર્મ કરનારાઓની સર્વ ગતિઓ આ ત્રણ

લોકમાંજ થાય છે, તેથી પણ ઉપરના લોકમાં થતી નથી. યોગ, તપશ્ચર્યા અને સંન્યાસાદ્યમ સેવવાથી મહલોક, જનલોક, તપોલોક અને સત્યલોકની નિર્મળ ગતિઓ મળે છે, તથા ભક્તિ કરનારને વૈકુંઠ લોકની ગતિ મળે છે. હું જે કાળસ્વરૂપ તથા કર્મના ફળોનો આપનાર છું, તેની શક્તિથી આ સર્વ જગત્ કર્મોમાં ભેડાયલું છે, અને તે સંસારના આ શુભમવાહ વિષે મત્યલોક સુધી ઉત્તમ ગતિઓને પામે છે, અને પાછું સ્થાવર સુધી નીચ ગતિઓને પામે છે. કહેવાનું એ કે, સર્વ ગતિઓ અંચળ છે, માત્ર વૈકુંઠલોક એકજ સ્થિર છે. નાનો, મોટો, પાતળો, જાડો, જે જે પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, તે તે પદાર્થ પ્રકૃતિથી તથા પુરુષથી વ્યાપ્ત હોય છે. જે પદાર્થ જેના આદિમાં તથા અંતમાં હોય છે, તે પદાર્થજ તેના મધ્યમાં પણ હોય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે જેમ ઘડાના આદિમાં એટલે ઘડો બન્યો ન હતો ત્યારે માટી હતી અને અંતમાં એટલે ઘડો પુટી ગયા પછી પણ માટી રહે છે, અને મધ્યભાગમાં એટલે ઘડાની અવસ્થામાં પણ વસ્તુતઃ તો માટીજ હોય છે, તેમ સુવર્ણના આભૂષણોમાં પણ આદિ અંતમાં સુવર્ણ હોય છે અને મધ્યમાં પણ. વસ્તુતઃ સુવર્ણજ હોય છે આ પ્રનાણે વિકાર એટલે ઘડા, ઘડેણાં વિગેરે જે કંઈ પદાર્થો ભેવામાં આવે છે, એ વ્યવહાર માટેજ છે, પરંતુ તેમાં ખરી વસ્તુ તો સોનું, મૂલિકા વિગેરે હોય છે, તેમ આ જગત્ પણ એક વિકારરૂપ છે અને તે વ્યવહાર માટેજ છે, પરંતુ વસ્તુતઃ એક બ્રહ્મજ સત્ય છે. “મહત્તત્વાદિક પણ પોતપોતાના કાર્ય પ્રત્યે આદિ અંતરૂપ છે, માટે તે ખરા હોવાં જોઈએ,” આવી શંકા કરવી નહીં, કારણ કે મહત્તત્વાદિક કારણપદાર્થ અહંકારાદિક કાર્યોને ઉત્પન્ન કરે છે અને તે આત્માને લીધે ઉત્પન્ન કરે છે. દૃષ્ટાંતમાં જેમ પિંડો ઘડાને ઉત્પન્ન કરે છે તે માટીને લીધે ઉત્પન્ન કરે છે, પરંતુ માટી વિના કરી શકતો નથી તેમ; માટે આત્માજ સત્ય છે. આ

ઉપગ્રથી તમને શંકા થશે કે, ત્યારે શ્રુતિ એમ કહે છે કે, 'મૃત્તિકેતયેરસત્યમ્' મૃત્તિકાજ સાચી છે, પરંતુ આ શંકા નિર્મૂળ છે. ઘડાના આદિ તથા અંત કહેવા માટે માટીને સત્ય કહેવી પડે, પરંતુ માટી કેઈ વસ્તુના સત્ય નથી, તેમ મહત્ત્વાદિકને પણ તેમના કાર્યોમા આદિ અંતમાં સત્ય કહેવા પડે છે તે માત્ર તેમના કાળરૂપે દર્શાવવા માટે કહેવાં પડે છે, પરંતુ તેથી તે કેઈ નિત્ય કરતાં નથી; માટે શ્રુતિએ જે જે પદાર્થોની મત્યતા કહી છે, તે પરમ કારણ એવા પરબ્રહ્મની સત્યતા કહેવાની ઇચ્છાથી કહી છે. કાર્યના ઉપાદાન કારણરૂપ પ્રકૃતિ, પ્રકૃતિનો અધિષ્ઠાતા પુરુષ તથા શુણ્ણનો શ્વાસ કરીને કાર્યોને પ્રગટ કરનારો કાળ, આ ત્રણ મારે પોતાનું સ્વરૂપ છે; તે મારાથી જૂદા નથી, કારણ કે પ્રકૃતિ એ મારી શક્તિ છે અને પુરુષ તથા કાળ એ મારી અવસ્થાઓ છે. શ્રુતિને નાના પ્રકારના લોગો આપવા માટે ઉત્પન્ન થયેલી આ માટી સૃષ્ટિ, સ્થિતિ રહેતા સુધી પિતા તથા પુત્રરૂપે અવિચ્છિન્ન આશ્વા કરે છે, અને તે સ્થિતિ જ્યાં સુધી પરમાત્માની દૃષ્ટિ રહે છે ત્યાં સુધી ટકી રહે છે જેમાં લોકોની સાથે અનેક વાગ્ સૃષ્ટિ તથા અનેક વાગ્ પ્રજાય થાય છે, એવું આ બ્રહ્માડ મારી મૂર્તિરૂપ કાળના સપાટામા આવવા માટે છે, ત્યારે તે લોકોની માથે વિનાશરૂપી વિલાગને પામવા માટે છે, અર્થાત્ એકલા મળેલાં પાંચ ભૂતો જૂદા જૂદા થવા માટે છે, અને તે પછી શરીર અન્નમા લય પામે છે, અન્ન બીજમા લય પામે છે, બીજ પૃથ્વીમા લય પામે છે, પૃથ્વી ગંધમા લય પામે છે, ગંધ પાણીમા લય પામે છે, પાણી પોતાના ગુણરૂપ રસમા લય પામે છે, રસ તેજમા લય પામે છે, તેજ રૂપમા લય પામે છે, રૂપ વાયુમા લય પામે છે. વાયુ સ્પર્શમા લય પામે છે, સ્પર્શ આકાશમા લય પામે છે, આકાશ શબ્દમા લય પામે છે, અને તે શબ્દ તામસ અહંકારમા લય પામે છે, તેમ ઇન્દ્રિયો પોતાને પ્રવર્તાવનારા દેવોમાં લય

પામે છે હે મોઘ્ય ! દેવો પોતાના નિયંત્રા વૈકારિક મનવિષે લય પામે છે, શબ્દ અહંકારમાં લય પામે છે, સર્વ જગતને મોહિત, કરવામાં મમર્થ અહંકાર મહત્ત્વમાં લય પામે છે, જ્ઞાનશક્તિ તથા ક્રિયાશક્તિવાળું મહત્ત્વ પોતાના કારણરૂપ શુદ્ધોમાં લય પામે છે, શુદ્ધો માયામાં લય પામે છે અને માયા કાળને આધીન છે નેથી વૃત્તિરહિત ધ્યેસા કાળમાં લય પામે છે. કાળનો માયાને ચલાવનારા પુરુષમાં લય થાય છે, પુરુષ પોતાની પ્રકૃતિમાં લય પામીને પૂર્ણસ્વરૂપે આત્મામાં ગહે છે અને આત્મા ઉપાધિરહિત છે માટે કોઈમાં પણ લય ન થતાં પોતાના સ્વરૂપમાં ગહે છે. આ જગતની નૃષ્ટિવડે તથા પ્રલયવડે આત્માજ અધિષ્ઠાનરૂપે તથા અવધિરૂપે જળાય છે આકાશમાં સૂર્યોદય થતાં જેમ અંધારું રહે નહીં, તેમ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે હૃદયમાં વિચાર કરનારા પુરુષને મનમાં ભેદવાળો જમ કેમ રહે ? ગહેજ નહીં. ભૂત અને ભવિષ્યને જાણનારા એવા એ સશ્વરૂપી ગાઠને તોડી નાખનારો આ સાખ્ય શાસ્ત્રનો વિચાર અવળી રીતે પ્રલયનું નિરૂપણ કરીને અને મવળી રીતે સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરીને તમને ઠણી બતાવ્યો.

ઇતિ યોગપ્રકરણમા અધ્યાય ૧૭ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૮ મો.

મહુત્તરચાદિકની તથા તરવોની ઉત્પત્તિ. (૩-૨૬).

શ્રીમગવાન્ ઉવાચ.—

યત્તત્સત્ત્વગુણ સ્ચચ્છ દ્વાંતં મગયત પદમ્ ।

યદાદૃષ્ટીસુદેવાણ્ય વિષ્ણુ તન્મહાશ્વત્ક્રમ ॥ ૨૧ ॥

શ્રીમગવાન્ કપિલદેવછ કહે છે:—જે અત્ત્વગુણી છે, સ્વચ્છ છે, રાગદ્વેષરહિત છે, બગવાનની પ્રાપ્તિ કરાવનાર છે તથા જેને વાસુદે-

વને નામે કહે છે, એ ચિત્ત મહત્ત્વનું સ્વરૂપ છે. પૃથ્વીની સાથે સંબંધ થતા પહેલાં પાણીનો સ્વભાવ જેમ સ્વચ્છ, મધુર તથા શાંત હોય તેમ જીભ પદાર્થોની સાથે સંબંધ થતા પહેલાં ચિત્તની વૃત્તિઓ પણ સ્વચ્છ, વિકારરહિત તથા શાંત હોય છે. આ પ્રમાણે ચિત્તનું લક્ષણ કહેવું છે. ત્યાર પછી ભગવાનની શક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલું મહત્ત્વ વિકાર પામતાં, તેમાંથી ક્રિયાશક્તિવાળો સાર્વિક, રાજસ તથા તામસ, એમ ત્રણ પ્રકારનો અહંકાર ઉત્પન્ન થયો, કે જે અહંકારથી મન, ઇન્દ્રિયો, તેના દેવતાઓ તથા પાંચ મહાભૂતો ઉત્પન્ન થયાં છે પાંચ મહાભૂતો, ઇન્દ્રિયો, તેના દેવતાઓ અને મન, આ સર્વ તત્ત્વરૂપ અહંકારને હજાર માથાવાળા સાક્ષાત્ ભગવાન સંકર્ષણ કહે છે. ઇન્દ્રિયોના દેવતાઓ, ઇન્દ્રિયો તથા તેના ગોલકો અથવા તે શાંતપણું, ભયંકરપણું અને મૂઢપણું આ અહંકારનું સ્વરૂપ છે. તે પછી સાર્વિક અહંકાર વિકાર પામતાં તેમાંથી મન ઉત્પન્ન થયું, કે જે મનના સંકલ્પ તથા વિકલ્પથી કામનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, અને જે મન સર્વે ઇન્દ્રિયોને સ્વાધીનમાં રાખનારું, શરદ્ જાતુના કમળ જેવા સ્વામ રંગનું અને યોગીઓએ ધીરે ધીરે આરાધન કરવા યોગ્ય અનિરુદ્ધ નામનું કહેવાય છે. હે માતા! રાજસ અહંકાર વિકાર પામતાં તેમાંથી બુદ્ધિતત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું; પદાર્થોનું યથાર્થ જ્ઞાન થવું તથા ઇન્દ્રિયોને સહાયતા કરવી, આ બુદ્ધિનું યથાર્થ સ્વરૂપ છે. સંશય (આ તે ચાંલલો હશે કે પુરુષ હશે? આવું જ્ઞાન થવું તે), વિપર્યય (જોટી સમજણ), નિશ્ચય (આમજ છે, આવું ખરું જ્ઞાન), સ્મૃતિ તથા નિદ્રા, આ સર્વ બુદ્ધિની સિત્ત સિત્ત વૃત્તિઓ છે. આ રીતે બુદ્ધિનું લક્ષણ કહેલું છે. રાજસ અહંકારમાંથી ક્રિયાશક્તિવાળો પ્રાણ તથા જ્ઞાનશક્તિવાળી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે પ્રાણની ક્રિયાશક્તિ છે તથા બુદ્ધિની વિજ્ઞાનશક્તિ છે. ભગવાનની શક્તિની પ્રેરણા ઉપ-

ગંધી તામ્રમ અહ કાર વિકાગ પામતા, તેમાથી જેની શબ્દતન્માત્રા છે, એવુ આકાશ ઉત્પન્ન થયુ અને શબ્દને મહુલ કરનારી ઓત્ર ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ. શબ્દ અથનો વાયક છે, ભીંત પાછળ રહીને જોવનારા મનુષ્યની ઓળખાણ કરાવનારો છે અને આકાશનુ તે સૂક્ષ્મ ન્વરૂપ છે આ પ્રમાણે વિદ્વાનો શબ્દનુ લક્ષણ કહે છે આકાશ એ સર્વ પ્રાણીઓને અવકાશ આપે છે, બહુગ અને અદ-
 એવા વ્યવહારવાળુ છે તથા નાડી આદિકના છિદ્રદ્વારા એ, પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો તથા મનને આશ્રય આપે છે આ રીતે આકાશનુ કાર્ય તથા લક્ષણ છે શબ્દ જેનુ સૂક્ષ્મ શરીર છે એવુ આકાશ ગાગની ગતિવડે વિકાર પામતા, તેમાથી સ્પર્શ તન્માત્રા થઈ, તે ાછી વાયુ અને ન્વથા ઉત્પન્ન થયા આત્વના દ્વાગ નાગી ગીતે ન્પર્શ જ્ઞાન ધાય છે કૌમળતા, કઠિનપણુ, શીતલતા અને ઉષ્ણતા આ ન્પર્શનુ સ્વરૂપ છે અને પવનનુ સૂક્ષ્મ રૂપ છે આડ વિગેરેની શાખાઓને હવાવળી જૂદા પડેલા પદાર્થોને એકઠા કરવા તથા ગ્રધવાળા પદાર્થોને નાકમત્તે, ગીતળતા આદિક ગુણ વાળા દ્રવ્યને ન્પર્શમત્તે તથા શબ્દને કાનમત્તે લઈ જવા અને ઇન્દ્રિયોને તેના કર્મો કરવા માટે બળ આપવુ, આ વાયુનુ કર્મ તથા લક્ષણ છે જીવોના અદ્યને વીધે ન્પર્શ જેનુ સૂક્ષ્મ રૂપ છે એવો વાયુ વિકાગ પામતા તેમાથી રૂપ ઉત્પન્ન થયુ તે પછી તેમાથી તેજ ઉત્પન્ન થયુ તથા રૂપને મહુલ કરનારી ચક્ષુષ ઇન્દ્રિય થઈ છે સદ્ગુણી માતા ' હવે હું તમને રૂપ જેની તન્માત્રા છે, એવા તેજનુ કાર્ય તથા લક્ષણ કહું છું પદાર્થોને આકાર આપવો, ઘટપટ એમ દ્રવ્યના વિશેષ અર્થને જણાવવો તથા દ્રવ્યની પરિણામરૂપે પ્રતીતિ કરવી, આ સર્વ તેનુ અનાધારણ લક્ષણ છે પદાર્થોનો પ્રકાશ કરવો, તદુલ્લાદિક અન્નને પકવ કરી દેવુ, મુઘા પિપાસાદ્વારા લોચન તથા પાન કરવુ, ગદ દૂર કરવી તથા બીની વસ્તુને ગ્રોપવી, ઇત્યાદિ તેજની

વૃત્તિઓ છે. રૂપ જેનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ છે, એવું તેજ શુભોનાં અદૃષ્ટોવડે વિકાર પામતાં તેમાંથી રસમાત્રાવાળું જળ ઉત્પન્ન થયું અને રસને શ્રદ્ધા કરનારી જિહ્વેન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ. એ રસ પ્રથમ એકજ મધુર હતો, પરંતુ પોતાના સંસર્ગી પદાર્થોના વિકારને લીધે કપાયલો, મધુર, કડવો, તીવ્રો, ખાટો તથા ખારો, આ પ્રમાણે છ પ્રકારનો થયો. ભીંજવડું, પિંડરૂપે કરવડું, તૃપ્તિ કરવી, શુષ્કાડવડું, તૃપ્તિથી થયેલી વિહ્વળતા મટાડવી, કોમળ કરવડું, તાપને મટાડવો, કુવા આદિક જળાશયમાંથી કાઢ્યા છતાં વારંવાર બહાર નિકળવડું, આ સર્વ જળનાં લક્ષણો છે. શુભના અદૃષ્ટની પ્રેરણાથી રસ જેનું સૂક્ષ્મ રૂપ છે, એવું જળ વિકાર પામતાં તેમાંથી ગંધ તન્માત્રા ઉત્પન્ન થઈ, તેમાંથી પૃથ્વી અને તેમાંથી ગંધને શ્રદ્ધા કરનારી ઘ્રાણ ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ. ગંધ જો કે એકજ છે, છતાં પણ સંગંધમાં આવેલા પદાર્થોના ક્ષોભને લીધે મિશ્રિત, દુર્ગંધ, સુગંધ, શાંતગંધ, ઉચ્ચગંધ વિગેરે જૂઠી જૂઠી રીતે ભેદ પામે છે. આ ગંધનું લક્ષણ છે. બ્રહ્મનું પ્રતિમા રૂપે આકાર પ્રતિપાદન કરવડું, જલાદિકથી વિલક્ષણ રીતે બીજાના આશ્રયની દરકાર કર્યા વિના સ્વતંત્ર રીતે રહેવડું, જલાદિકને ધારણ કરવડું, આકાશાદિક પદાર્થોને ‘આ ઘટાકાશ, આ મઠાકાશ’ એ રીતે માપવાં તથા સર્વ પ્રાણીઓને તથા તેમના સ્ત્રી પુરુષ વિગેરે ગુણોને પ્રગટ કરવા, આ પૃથ્વીનાં લક્ષણ છે. આકાશનો અસાધારણ ગુણ શબ્દ છે, તે જેનો વિષય છે, તે શ્રોત્ર (કાન) કહેવાય છે. વાયુનો અસાધારણ ગુણ સ્પર્શ છે, આ સ્પર્શ જેનો વિષય છે, તે ત્વચા કહેવાય છે. તેજનો અસાધારણ ગુણ રૂપ છે, અને આ રૂપ જેનો વિષય છે તે નેત્ર કહેવાય છે. પાણીનો અસાધારણ ગુણ રમ છે, અને તે જેનો વિષય છે તે રમના (શુભ) કહેવાય છે. પૃથ્વીનો અસાધારણ ગુણ ગંધ છે, અને તે જેનો વિષય છે તે ઘ્રાણ કહેવાય છે. કાર્યને પરપરાએ કારણની સાથે સંબંધ હોવાથી, કારણના ગુણો

કાર્યમાં જોવામાં આવે છે, માટે આકાશાદિકના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ વિગેરે ગુણો પૃથ્વીમાં જોવામાં આવે છે જેમકે આકાશનો મુખ્ય ગુણ શબ્દ છે, વાયુનો મુખ્ય ગુણ સ્પર્શ છે અને આકાશની સાથે વાયુને કારણરૂપે સંબંધ હોવાથી તેનો શબ્દ ગુણ પણ છે તેમ તેજમાં મુખ્ય ગુણ રૂપ છે અને ઉપરથી શબ્દ તથા સ્પર્શ જે ગુણો ઉતરી આવ્યા છે જળમાં મુખ્ય ગુણ રસ છે અને ઉપરથી શબ્દ, સ્પર્શ તથા રૂપ એ ત્રણ ગુણો ઉતરી આવ્યા છે પૃથ્વીમાં મુખ્ય ગુણ ગંધ છે અને ઉપરથી ચાર ગુણો ઉતરી આવ્યા છે મહત્તરવ આદિક તરવો સર્વ એકઠા થઈને નહેતા ન હતા, પરંતુ જૂદા જૂદા રહેતાં હતાં તે પછી જગતના આદિકારણ ભગવાન શ્રીહરિ, કાળ, કર્મ તથા ગુણથી યુક્ત થઈને તેમાં પેઠા ઇશ્વરે તેમાં પ્રવેશ કર્યો કે તે સર્વ તરવો એકઠા થયા અને તેમાંથી એક ચેતના વિનાનું ઇંદુ ઉત્પન્ન થયું, કે જે ઇંડામાંથી વિનાદ પુરુષ પ્રકટ થયા, અને જે ઇંડાને “વિશેષ” એ નામથી કહેવામાં આવતું હતું આ વિશેષને નામે જોણાતું ઇંદુ ઉત્તરોત્તર દશ દશગણા વધતા પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ અહંકાર તથા મહત્તરવથી વીંટાઈને રહેલું છે અને ઉપરના ભાગમાં પ્રધાન તરવ (માયા)થી વીંટાઈ રહેલું છે, કે જે ઇંડામાં શ્રીભગવાનની મૂર્તિરૂપ આદિ ભુવન વિસ્તાર પાત્રીને રહેલા છે મહાદેવ એવા શ્રીહરિ તે જળમાં રહેલા સુવર્ણના ઇંડામાં ઉભા થયા અને ઉદાસીનભાવ ત્યાગ કરીને તે ઇંડા ઉપર પોતાનું બળ અજમાવીને તેમાં અનેક કાણાં પાડ્યા પ્રથમ તે ઇંડાને મુખ થયું, તે પછી તેને વાણી થઈ અને પછી વાણીરૂપ ઇન્દ્રિયની માથે અગ્નિદેવ ઉત્પન્ન થયા ત્યારપછી તેને નાસિકા ઉત્પન્ન થઈ અને પછી ગ્રાણીની માથે ગ્રાણી ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ, અને તે પછી ગ્રાણીયુક્ત વાયુદેવ ઉત્પન્ન થયા તે પછી બને નેત્રના ગોલકો ઉત્પન્ન થયા અને પછી તેમાં

સૂર્યદેવતા સાથે ચક્ષુ ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઇ. ત્યાર પછી તેને
 બે કાન થયા અને તેમાં દિશારૂપી દેવતાઓની સાથે શ્રોત્ર ઇન્દ્રિય
 ઉત્પન્ન થઇ. ત્યારપછી વિરાટને ત્વચા ઉત્પન્ન થઇ, જેનાં
 રૂવાં, હાડી, વાળ ઇન્દ્રિયો થઇ અને ઔર્ણધિઓ દેવતા થઇ
 ત્યાર પછી તેને શિશ્ન ઉત્પન્ન થયું, તેમાંથી રેતસ્ ઇન્દ્રિય
 ઉત્પન્ન થઇ અને તેના જળ દેવ થયા. તે પછી તેને શુદ્ધા ઉત્પન્ન
 થઇ, તેમાં અપાન ઇન્દ્રિય તથા જગત્તને લય આપનારા મૃત્યુદેવ
 થયા. તે પછી તેને બે બાહુઓ થયા, તેની ઇન્દ્રિય બળ તથા દેવતા
 ઇન્દ્ર થયા. તે પછી તેને બે ચરણો ઉત્પન્ન થયા, તેમાં ગતિ ઇન્દ્રિય
 થઇ અને તેના દેવતા વિષ્ણુ થયા. તે પછી તેને નાડીઓ
 ઉત્પન્ન થઇ, તેમાં રુધિરરૂપી તેની ઇન્દ્રિયો થઇ અને નદીઓ
 તેની દેવતા થઇ. તે પછી તેને પેટ ઉત્પન્ન થયું અને તેની
 કુધા તથા તૃષા ઇન્દ્રિયો થઇ અને સમુદ્ર તેના દેવતા
 થયા. તે પછી તેને હૃદય ઉત્પન્ન થયું. તેમાં મનરૂપી ઇન્દ્રિય
 ઉત્પન્ન થઇ અને મનના દેવતા ચંદ્રમા થયા. તે પછી તેને
 બુદ્ધિ ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઇ અને તેના દેવ બ્રહ્મા થયા. તે પછી
 અહંકાર ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઇ અને તેના દેવતા રુદ્ર થયા. ત્યાર
 પછી ચિત્ત ઇન્દ્રિય થઇ અને તેના દેવતા ક્ષેત્રજ થયા. આ
 પ્રમાણે ઇન્દ્રિયો અને દેવતાઓ ઉત્પન્ન થયા. આ સર્વ ઉત્પન્ન
 થયાં, પરંતુ તેઓ જ્યારે વિરાટ પુરુષને ઉઠાડવાને શક્તિમાન
 થયાં નહીં, ત્યારે તેઓએ વિરાટને ઉઠાડવાને અનુક્રમે પોત
 પોતાની ઇન્દ્રિયોના ગોત્રક્રમાં પ્રવેશ કર્યો. અગ્નિએ વાણીની સાથે
 મુખમાં પ્રવેશ કર્યો, તો પણ વિરાટ પુરુષ ઉઠ્યા નહીં. વાયુએ
 ઘ્રાણેન્દ્રિયની સાથે નાકમાં પ્રવેશ કર્યો તો પણ વિરાટ પુરુષ
 ઉઠ્યા નહીં. સૂર્યે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયની સાથે નેત્રગોત્રક્રમાં પ્રવેશ
 કર્યો, તો પણ વિરાટ પુરુષ ઉઠ્યા નહીં. દિશાઓએ શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયની
 સાથે કાનમાં પ્રવેશ કર્યો, તો પણ વિરાટ પુરુષ ઉઠ્યા નહીં.

આપધિઓએ જ વા માથે ત્વચામા પ્રવેશ કર્યો, તો પણ વિરાટ પુરુષ ઉઠ્યા નહીં જળે જેતન્ની માથે શિશ્નમા પ્રવેશ કર્યો, તો પણ વિરાટ પુરુષ ઉઠ્યા નહીં મૃત્યુએ અપાન ઇન્દ્રિયની માથે ગુદામા પ્રવેશ કર્યો, તો પણ વિરાટ પુરુષ ઉઠ્યા નહીં વિપ્લુ ગતિની માથે અગ્નિમા પેડા, તો પણ વિગટ પુરુષ ઉઠ્યા નહીં પછી નદીઓ લોહીની માથે નાડીમા પેડી, તો પણ વિરાટ પુરુષ ઉઠ્યા નહીં બ્રહ્માએ બુદ્ધિની માથે તેમના હૃદયમા પ્રવેશ કર્યો, તો પણ વિરાટ પુરુષ ઉઠ્યા નહીં જદે અભિમાન સાથે હૃદયમા પ્રવેશ કર્યો તો પણ વિરાટ પુરુષ ઉઠ્યા નહીં છેવટે મેત્રજા (છવે) ચિત્તની માથે તેના હૃદયમા પ્રવેશ કર્યો ત્યારે વિગટ પુરુષ પાણીમાથી ઊભા થયા નિદ્રાવશ થયેલા પુરુષને જેન છવ વિના આપુ ઇન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિ, ચેતાના બળથી ઉઠાડી શકતા નથી, તેમ ઉપર કહેલી દેવતાઓ, અને ઇન્દ્રિયો છવ વિના પણ વિરાટ પુરુષને ઉઠાડી શક્યા નહીં, પરંતુ છવ આપ્યા પછી- વિગટ પુરુષ ઉઠ્યા તે મેત્રજા પરમાત્મા આ કાર્યકારણના નમુદાયરૂપ દેહમા રહેલા છે તે પરમાત્માની પ્રથમ ભક્તિ કરવી તેમની ભક્તિ કરવાથી વસ્તુભાવમાં વૈરાગ્ય થાય છે અને યા- પછી યોગમા વૃદ્ધિ પ્રવૃત્ત થાય છે, તેથી ચિત્તની એકાગ્રતા થાય છે અને ચિત્તની એકાગ્રતાવટે જે જ્ઞાન થાય છે તે જ્ઞાન નવોજાન કહેવાય છે અને તેથી તે જ્ઞાનવટે મર્વ પદાર્થોનું વિવેચન કરીને પ-માત્માનું અગ્નિ કરવું.

ઈતિ યોગપ્ર-ભમા અધ્યાય ૧૮ મે. ન પુષ્ટું.

અધ્યાય ૧૯ મો.

દ્વય પદાર્થોનો લય. (૭-૧૫)

નારદ ડયાલ —

દ્વિયાણિ મનસ્યુર્મો યાચિ ધર્મારિક મન ॥

વાચ ચર્ણસમાધારે તમોદ્ધારે સ્વરે મ્યસેત્ ॥

ઝોડાર ચિન્દો નાદે ન તત્તુ પ્રાણે મહત્વમુત્ ॥ ૫૩ ॥

નારદ કહે છે — હે ધર્મારાજ ! જ્ઞાની પુરુષો ઇન્દ્રિયોને મંકળવિકલ્પવાળા મનમાં હોમે છે, વિકારવાળા મનને વાણીમાં હોમે છે, વાણીને અક્ષરોના સમૂહમાં હોમે છે, અક્ષરના સમૂહને અકાશમાં હોમે છે, અકાશને બિંદુમાં હોમે છે, અને બિંદુને નાદમાં હોમે છે આ પ્રમાણે નિવૃત્તિકર્મ કરનારો પુરુષ પ્રથમ અગ્નિ દેવતાની પામે જાય છે, ત્યાંથી દિપસના ઉત્તરાર્ધની અભિમાની દેવતા પામે જાય છે, ત્યાંથી શુકલપક્ષની અભિમાની દેવતા પામે જાય છે, ત્યાંથી પૂર્ણમાસની અભિમાની દેવતા પામે જાય છે, ત્યાંથી ઉત્તમચતુર્થી અભિમાની દેવતા પામે જાય છે, ત્યાંથી બ્રહ્માની પામે જાય છે, ત્યાં બ્રહ્મલોકના ભોગ ભોગ્યા પછી પોતે સ્થૂલ શરીરની ઉપાધિવાળો અને વિશ્વનામધારી થાય છે અને પોતાના શરીરનો સૂક્ષ્મમાં લય કરીને સૂક્ષ્મ ઉપાધિવાળો તથા તૈજસ થાય છે, તે પછી સૂક્ષ્મ શરીરને કાળુ શરીરમાં લય કરીને કાળુશરીરની ઉપાધિવાળો પ્રાણ થાય છે, અને તે કાળુ શરીરને ઉપર કહેલા વિશ્વ, તૈજસ તથા પ્રાણ શરીરમાં વ્યાપક એવા આક્ષીરૂપ સ્વસ્વરૂપમાં લય કરીને પોતે ચોથા થાય છે, અર્થાત્ દ્વય પદાર્થોનો લય થતા શુદ્ધ આત્મા સ્વરૂપે પોતે રહે છે, આ માર્ગને દેવયાન કહે છે. આ માર્ગમાં ઉપર

કહેલા ક્રમ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરીને છેવટે પરબ્રહ્મ થવાય છે. આત્મસ્વરૂપનું ભજન કરનારો, શાંત અંતઃકરણવાળો અને આત્મામાંજ વાસ કરનારો પુરુષ આ માર્ગે જવાથી બીજાની પેઠે આ મંત્રારમા જન્મ ધારણ કરતો નથી. જે વેદે જણાવેલા આ પિતૃયાન (પ્રવૃત્તિમાર્ગ) તથા દેવયાન (નિવૃત્તિમાર્ગ) ને શાસ્ત્રક્રમી દૃષ્ટિથી બાંહે છે, તે મનુષ્ય દેહમાં ગ્રહેલો હોય તો પણ મોહ પામતો નથી. લોકોના આદિમાં ગ્રહેનારો, ભોગ્ય, ભોક્તા, ઉચ્ચ, નીચ, જ્ઞાન, જાણવા યોગ્ય, શબ્દ, સ્પર્શ, અપ્રકાશ તથા પ્રકાશ, એ સર્વ જ્ઞાની પોતેજ છે, માટે તે કોઈ પણ વસ્તુને પોતાથી જુદી જાતો નથી, અને તેથી તે મોહિત થતો નથી.

ઇતિ યોગપ્રકરણમા અધ્યાય ૧૯ ચો મંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૦ મો.

નિર્ગુણ બ્રહ્મની સ્તુતિ. (૧૦-૮૭)

શ્રુતય ઝચુ —

ઉદરમુપામતે ય ક્રતિરર્મસુ કૃર્પદશ
પરિસ્પદાતિ હૃદયમારણયો વહરમ્ ॥
સત ઉદગાદન્ત તત્ર ધામ શિર પરમમ્
પુનરિદિ ચૈત્સમેરય ન પતતિ વૃતાંતમુખે ॥ ૧૮ ॥

શ્રુતિઓ કહે છે.—હે અનંત ! ક્રતિઓના મંત્રદાયમાં જેઓ સ્થૂલ દૃષ્ટિવાળા પુરુષો છે તેઓ ઉદરમાં આવેલા મણિપૂર^૧

૧ મણિપૂર એક એ નામિત્તા મૂળમાં નીચવર્ણ મેષસમાન છે અને તેના “ ડં, િ, ણં, તં, થં, દ, ધ, ન, પં, કં ” આવી રીતે દશ દ્ય છે

ચક્રમાં રહેનારા પરબ્રહ્મનું ધ્યાન કરે છે. જરણુના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઋષિઓ નાડીઓને મર્વત્ર દ્રેલાવતા સ્થાનરૂપ હૃદયમાં બ્રહ્મના સૂક્ષ્મરૂપનું ધ્યાન કરે છે, કારણ કે, સૂક્ષ્મથી પણ ઉત્તમ એવું તમારું જ્યોતિર્મય ધામ મસ્તક સુધી ઉપર ગયેલું છે; અર્થાત્ મૂળાધાર ચક્રથી માંડીને હૃદયમાં થઈને છેક બ્રહ્મ-રંધ્રમાં ગયેલું છે, કે જે ધામને પામ્યા પછી પ્રાણી મૃત્યુના મુખ-રૂપ મંસારમાં જન્મતાં નથી.

શંકા:—જ્યારે ઇન્દ્રિયો પલ્લુ જીવની પેઠે ઉદરનો (પેટનો) મ'બંધ છે તો ઇન્દ્રિયમાં અને જીવમાં ભેદ શો ? બંને મમાન ગણાશે.

સમાધાન:—

‘एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ॥
कर्मान्यक्षः सर्वभूताधिपासः साक्षी चेत्ता केवलो निर्गुणश्च ’ ॥

તે એકજ દેવ, મર્વ પ્રાણીઓમાં શુદ્ધ છે, સર્વમાં વ્યાપ્ત છે, સર્વ પ્રાણીઓના અંતરાત્મા છે, કર્મના અધ્યક્ષ છે, સર્વ પ્રાણીઓમાં નિવાસ કરનારા છે, સાક્ષી છે, સર્વને ચેતન આપનારા છે, એક છે અને નિર્ગુણ છે.

હે પ્રભો ! તમે પોતેજ રથેલા ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠરૂપ

આ ચક્રના અધોભાગે (નાભિની નીચે બે આગળ) કુંડલી છે તેને “ ચ્યૂત સ્થાન ” યોગીઓ કહે છે.

૨ આશ્વાયઠ બે ભ્રમરના મધ્યભાગમાં લલાટમાં ચંદ્રસમાન પ્રકારો છે અને તેને ‘ હં, હ્રં, ઓમ ’ બે દશ છે. એ ચક્રની પણ ઉપર મસ્તકમાં હળ-દશ કમળમાં રહેલા પરમાત્માના આનને “ સૂક્ષ્મ સ્થાન ” કહે છે.

યોગસંમત.

દેવતા, મનુષ્ય તથા પશુ-પક્ષી વિગેરેની જાતિઓમાં ઉપાદાન કારણપટે પ્રથમથીજ તમે રહેલા છો, છતાં પણ જાણે તેઓમાં પછીથી પ્રવેશ કર્યો હોય તેવા જાણી છો અને તમે ચોતે રચેલી તે તે દેવતા વિગેરે જાતિઓનું અનુકરણ કરતા થકા તમે કાષ્ઠમાં રહેલા અગ્નિની પેઠે ઉત્કૃષ્ટ નિકૃષ્ટ જાણો છો. દૃષ્ટાંતમાં જેમ અગ્નિ કંઈ વાંકો ચૂકો અને નાનો મોટો નથી, તથાપિ તે કાષ્ઠની ઉપાધિથી વાંકો ચૂકો અને નાનો મોટો દેખાય છે, તેમજ તમે પણ નાના મોટા દેહાદિકની ઉપાધિથી જાણો છો. એટલા માટે આ લોકમા અને પરલોકમા ભોગવવા યોગ્ય કર્મોનાં ફળોનો ત્યાગ કરનારા નિર્મળ શુદ્ધિવાળા પુરુષો મિથ્યા એવા આ દેવ-મનુષ્યાદિકની જાતિમા સત્ય, મમ તથા એકરસરૂપ આપના સ્વરૂપનેજ જાણે છે, અર્થાત્ ઉપાધિને છીધે થયેલા ન્યૂનાધિકપણનો ત્યાગ કરીને અખંડ ઐશ્વર્યવાળા એક આપનીજ ઉપાસના કરે છે

‘ ગાગાય પુરુષ ગણામાવાદિત્ય-પુરુષમાં જે છે તે હંશ્વર છે, સૂર્યમા જે છે તે હંશ્વર છે ’ વિગેરે શ્રુતિઓ, અવિદ્યા, વિવેકવામના તથા કર્મોવટે મનાગમા જન્મ-મરણ પામતો જીવ વસ્તુતઃ ભગવાનરૂપ છે, આવાં જોધ કરતી નાના પ્રકારના અવતાર પારજ કળારા ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે

હો દેવ ! પોતાના કર્મોથી મેળવેલા આ મનુષ્યાદિકના દેહોમાં ભોક્તારૂપે રહેનારો પરંતુ કાર્યકારણરૂપ આવરણરહિત એવો આ જીવ સર્વ શક્તિના આશ્રયરૂપ તથા પૂર્ણરૂપ એવા જે તમે તેના એક અંશરૂપ તથા તમારાથી રચાયેલો છે, અર્થાત્ વસ્તુતઃ તમારા રૂપજ છે, આમ તત્ત્વવેત્તાઓ કહે છે. વસ્તુતઃ

‘કાર્ય અને કારણો મિથ્યા છે, જીવને’ તેઓનું આવરણ નથી.’ આ પ્રમાણે જીવના તત્ત્વનો નિર્ણય કર્યા વિના પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન થતું નથી. આવો વિચાર કરીને તત્ત્વવેત્તા પુરુષો જીવના તત્ત્વની શોધ કરી તેના ઉપર શ્રદ્ધા રાખી, સર્વ કર્મો અર્પણ કરવાના વિષયરૂપ, અર્થાત્ જેને અર્પણ કરેલાં સર્વ કર્મો મુક્તિરૂપી ફળ આપનારાં થઈ પડે છે એવાં સંસારનો નાશ કરનારાં તમારાં ચરણોનું આ પૃથ્વી ઉપર શ્રદ્ધાથી અર્ચન, વંદન વિગેરે કરીને ચેલા કરે છે. એજ એક મૃત્યુલોકમાં યોગ્ય કાર્ય અને ઉત્તતિનો માર્ગ છે.

ઇતિ યોગપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૦ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૧ મો.

જ્ઞાનયોગમાં આવતાં વિધોની નિવૃત્તિ. (૨૧-૨૮)

શ્રીમત્ત્રિશુકાચાર્યઃ—

યોગિનોઽવક્રયોગસ્ય યુજતઃ કાય ઉચિયતઃ ।

ઉપસર્ગૈર્વિહૃત્યેત તત્રાય વિહિતો વિધિઃ ॥ ૨૮ ॥

શ્રીમત્ત્રિશુકાચાર્ય કહે છે:—હે ઉદ્ધવ ! જ્ઞાનયોગમાં વિધો અટકાવવાના ઉપાય હું કહું છું. યોગાભ્યાસ કરતાં છતાં પણ જેને

૧ જનં ચેકા ચ હૃદયરચનમ્સ્તાસા મૂર્ધનમભિનિમૂર્તકા ।

તયોર્ધમાયત્રમૃતત્રયેતિ ત્રિવિંશત્યા ઉત્ક્રમ્યે ભવન્તિ ॥

અર્થ:—હૃદયના ગોણકથી એકસો એક નાડીઓ નિકળેલી છે, તેમાંથી એક મુપુષ્ણા નાડી ઉપર ગઈ છે, તે મુપુષ્ણામાંજે ઉપર જનારા યોગી અમૃતવને પામે છે એટલે મુક્ત થાય છે, બાકીની આડી અવળી નાડીઓથી પ્રાણ જવાથી પ્રાણીને પાછું જન્મવું પડે છે. શ્રુતિ.

યોગ પરિપૂર્ણ થયો ન હોય તેવા યોગીની કાયા, ઉત્પન્ન થયેલા રોગાદિક વિમોઘી પગલવ પામે, તો તે બાળતમા આ ઉપાયો કરવા

અદ્રસૂચાદિકની ધારણાથી તાપ તથા ટાઢ વિગેર વિઘ્નો દૂર કરવા, વાયુની ધારણાથી વાયુ આદિક રોગો દૂર કરવા, તપ, મન અને ઔષધિવડે દુષ્ટ ગ્રહોને તથા મર્યાદિકના લયને મટાડવા માત્ર ધ્યાન કરીને તથા મારા નામના કીર્તનાદિક કરીને કામ, ક્રોધાદિકને દૂર કરવા અને મોગ યોગેશ્વરના ચરણ સેવીને અશુભ એવા દલાદિકોને તથા અલિભાનાદિકને ધીરે ધીરે દૂર કરવા કેટલાએક યોગીઓ નાના પ્રકારના ઉપાયોથી આ દેહને અજર તથા રોગાદિકરહિત કરી, મિથર જીવાનીવાળા કરીને પછી જ્ઞાનનિધાને પડતી મૂઝી સિદ્ધિઓને માટે યોગાભ્યાસ કરે છે, પરંતુ એ કામ કુશળ પુરોષોએ આદર આપવા જેવું નથી, કારણ કે, શરીરને માટે પશ્ચિમ કર્મો એ વ્યર્થ છે આડતું કળ જેમ નાશવત છે, તેમ દેહ પણ નાશવત છે અને આત્મા વનસ્પતિની પેઠે અવિનાશી છે યોગાભ્યાસ કરનારા પુરુષની કાયા પ્રાણાયામ કરતા તેના પ્રભાવથી મહાસમર્થ થાય, તો પણ મારા ઉપર નિઠ્ઠા રાખનારા બુદ્ધિશાળી યોગીએ તમાધિ તણ દઇને દેહની સિદ્ધિ ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી નહીં આત્મસુખનો અનુભવ કરનારો યોગી મારો આશ્રય કરી અપૂહારહિત થઇને ઉપર કહેવા પ્રમાણે યોગાભ્યાસ કરે છે, તો વિઘ્નો તેના યોગમાં અડચણ કરતા નથી, અને તે પોતાના કાર્યમાં સિદ્ધ થાય છે તાત્પર્ય એ કે, નર્વ વિઘ્નોનું મૂળ સ્પૃહા છે, તે સ્પૃહા મારો આશ્રય કરનારાથી દૂર જાય છે, તેની મારા ચરણનો આશ્રય કરનારો યોગી વિઘ્નોવડે દુખી ન થતા આત્માનંદથી પરિપૂર્ણ થાય છે

ઇતિ યોગપ્રકરણમા અધ્યાય ૨૧ મો સ પૂર્ણ

અધ્યાય ૨૨ મો.

ઈશ્વરનું સ્થૂલ સ્વરૂપ તથા તેની ધારણા. (૧-૧૮)

રાજાવાચ—

મત. વૃન્દામિ સંસિદ્ધિં ચંચિનાં પરમ મુક્તમ્ ।

પુરપર્યેહ ચત્કાર્યં ક્રિયમાણસ્ય સર્વથા ॥ ૩૮ ॥

રાજા પરીક્ષિત કહે છે.—હે શુકદેવજી ! મરવાને તૈયાર થયેલા પુરુષે આ જગત્માં સર્વથા જે કંઈ કરવા યોગ્ય હોય તથા જેનાથી મિદ્ધિ થાય તે કર્મ કહો. હે પ્રભો ! મરણવેળા મનુષ્યોએ જે સાંભળવા જેવું હોય, જે સંજવા જેવું હોય તથા જે જે કરવામાટે નિષેધ કર્યો હોય, તે સર્વ મને કહો.

શ્રીશુકદેવજી કહે છે.—હે રાજા ! ધરમા આસક્ત થવાથી, પાપ પ્રકારની હિંસા કરવામાં તત્પર રહેનારા પુરુષો, આત્મ તત્ત્વનો વિચાર કરતા નથી, અર્થાત્ “ ઉત્તર કાળમાં અમારું શું થશે ? ” તેનો વિચાર કરતા નથી. તેવા સસારી પુરુષોને સાંભળવા યોગ્ય હજારો વિષયો છે, પરંતુ તેઓનું આયુષ્ય રાત્રે નિદ્રામાં અથવા તો શ્રીસંગમાં બ્યર્થ થાવું જાય છે અને દિવસે ધન સંપાદન કરવાના ઉપમમાં અથવા તો કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવામાં વૃથા વહી જાય છે હે રાજા ! દેહ, પુત્ર, સ્ત્રી વિગેરે પોતાનું સૈન્ય નાશવંત હોવાથી વસ્તુતઃ ખોટું છે તથા પોતાના પિતા, પિતામહ વિગેરેનું મૃત્યુ પોતે જાણે છે, તે છતાં પણ ધરમાં આસક્ત થયેલા પુરુષ જાણે કેમ તે ન હોય. દેમ વર્તે છે, માટે જે મનુષ્યને મોક્ષની ઇચ્છા હોય, તેણે, સર્વના આત્મા, સર્વના નિયંતા અને જન્મ-

મરણરૂપ જાંધનને કાપનારા અને ઐશ્વર્યવાળા ભગવાનનું શ્રવણ, ત્રીર્તન તથા મનન કરવું. હે ગણ! તમે, હવે આયુષ્ય ધણુ મીઠું બાકી નહીં છે, એમ વિચારીને શોક કરશો મા, કારણ કે, મોહમય મદિગાથી મત્ત થયેલા મનુષ્યને ઘણાં વર્ષો અજાણતાં પછી જાણ છે, તેથી તેને શુ ક્ષમા થાય છે? કાંઈજ નહીં, પરંતુ જે ઘડી પણ જાણતા જાય એટલે કે તે વૃદ્ધા જાય છે એમ જાણવામા આવે તો તે ઉત્તમ છે, કારણ કે, જેથી કલ્યાણને માટે પ્રયત્ન કરી શકાય. પૂર્વે ખટ્વાગ નામનો એક રાજા પિ હોતો, તે પોતાનું આયુષ્ય જે ઘડીનું છે એમ જાણીને જે ઘડીમાં પૃથ્વી ઉપગતા આ મર્વ વિષયોનો ત્યાગ કરીને અલયરૂપ શ્રીહરિને પ્રાર્થ્યો હોતો હે કુરુવશી રાજા ' તમારે તો હજી સાત દિવસ સુધી જીવવાનું છે, માટે તેટલા સમયમાં પંડોક્સ'જાંધી જે માધન હોય તે મર્વ નાખી કયો અતકાળ આવે ત્યાં પુરુષે અપરિશ્લિત ધર્મ, વૈરાગ્યરૂપી ધસવટે દૈહિક સુખની ઇચ્છાને તથા તેની પાછળ રહેલા ઔપુત્રાદિકના નેહજાંધનને કાપી નાખવા ભેદભે

હે રાજા! ખીર પુરુષ ધરનો ત્યાગ કરી, વનમા જઈ, પવિત્ર તીર્થમાં સ્નાન કરવું અને પછી પવિત્ર એકાત સ્થળમાં શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે આમન ગોઠવીને તેના ઉપર બેસવું તે પછી મનમાં અ, ઉ, મ, એ ત્રણ અક્ષરવાળા, માયા વડે સુધાપલા, ઉત્તમ, શુદ્ધ, પ્રજ્ઞવાનકે પ્રણવ (ઐકાર) નો જપ કરવો. મર્વ ઇદ્રિયોને તેના વિષયોમાથી પાછી વાળી લેવી અને તે પછી નિશ્ચયાત્મકતા બુદ્ધિને પોતાનો નારશિ કરીને, જે ફરી કર્મની વામના આથી મન સાંસારિક વિષયમા જાય તો તેને બુદ્ધિ દ્વારા ભગવાનના સ્વરૂપરૂપી ઉત્તમ વિષયમા ભેડવું. તે પછી ભગવાનના કર, ચરણ વિગેરે એક એક અવયવનું એકાંશ

મનથી ધ્યાન કરવું અને તે તે અવયવોનું ધ્યાન કરતાં હેવટે વિષયરહિત થયેલા મનને સમાધિરથ કરીને એટલે પરમાત્મ-રૂપ કરીને પછી કોઈ પણ વિષયને સંભારવો નહીં. મન જેને વિષે રહેવાથી શાંતિ પામે છે, તેને વિણવું પરમ ધામ જાણો. ફરી પણ જે પોતાનું મન રજેશુણથી હોલ પામે અને તમો-શુણથી મૂઠ ધઈ જાય તો ધીર પુરુષે વળી ધારણાવટે તેને નિયમમાં રાખવું, કારણ કે, જે ધારણા રજેશુણના તથા તમોશુણના મળનો નાશ કરે છે. એ પ્રમાણે ધારણા કરવાથી સુખરૂપ વિષયનું અવલોકન કરનારા યોગીને તુરત ભક્તિયોગ સિદ્ધ થાય છે.

ઇતિ યોગપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૨ માં સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૩ માં.

દેહત્યાગ વખતે શું કરવું ? (૨-૨).

શ્રીશુક ઉવાચ—

સ્થિતં હૃદયં ચાસનમાશ્રિતો ઋતિર્દદા જિહાસુરિમમગ લોકમ્ ॥

કાલં ચ વંશે ચ મનો ન રુજ્જયેત્ પ્રાણ નિયત્કેન્મનસા જિતાહુઃ ॥૧૫॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે:—હે રાજા ! યોગ સાધનારા પુરુષને જે આ દેહનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા થાય તો તેણે પવિત્ર ક્ષેત્રનો

(૧) ઇત્યકાલે ચ મામેવ સ્મરન્મુક્તવા કલેદરમ્ ।

યઃ પ્રયાતિ ■ મદ્ભવં યાતિ નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય મરણ વખતે મારું ધરણ કરીને દેહ છોડે છે તે મારા સાક્ષ્યને પામે છે એમાં સંશય નથી

મીતા.

તથા ઉત્તગયતુ કાળનો મનમાં વિચાર ન કરતાં સુખકારી એવા
 સ્થિર આસન ઉપર જેમી મનવડે પ્રાણાયામ કરીને પ્રાણની ગતિને
 રોકવી. તે પછી નિર્મળ એવી પોતાની યુદ્ધિવડે મનને નિયમમાં
 લાવીને તે યુદ્ધિનો ક્ષેત્રમાં અર્થાત્ યુદ્ધ આદિકના દ્રષ્ટા એવા
 જીવમા લય કરવો, પછી તે ક્ષેત્રનો શુદ્ધ આત્મામાં લય કરવો
 અને તે શુદ્ધ આત્માનો પરબ્રહ્મના સ્વરૂપમા લય કરવો એટલે “હું
 બ્રહ્મ છું,” આવી લાવના કામી અને પછી જેને શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ છે
 એવા તે ધીર યોગીએ મર્વ કાર્યમાંથી વિરામ પામવું. કેમ કે યોગી
 બ્રહ્મરૂપ થયા પછી કૃતકૃત્ય થાય છે આ પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત
 થયા પછી દેવતાઓના પગ્મ પ્રભુ કાળ પણ તેને કંઈ કરી શકતા
 નથી, ત્યારે જગતને નિયમમા રાખનારા દેવતાઓ તો કંઈપણ કરવાને
 કયાથીજ મમર્થ થઈ શકે? અને જ્યારે દેવતાઓનું પણ કંઈ આશતું
 નથી ત્યારે તેના આધીનમા રહેનારા પ્રાણીઓની તો વાતજ શી કરવી?
 મરવ, મૃત્યુ નમ, અદ્વકાં, મહુત્તરવ તથા પ્રકૃતિ ઇત્યાદિક
 જગતના કાંઈપણ તે આત્માની ઉત્પત્તિ વિગેરે કરી શકતા
 નથી આત્મા વિના વસ્તુમાત્રનેજ ‘નેતિ નેતિ’ અર્થાત્ ‘આ વસ્તુ
 ઇશ્વર નથી, આ વસ્તુ ઇશ્વર નથી,’ આમ શ્રુતિમા કહ્યું છે તે પ્રમાણે તે
 મર્વ વસ્તુનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છાવાળા આત્મજ્ઞાની યોગીઓ,
 દેહાદિક વિષે આત્મયુદ્ધિનો ત્યાગ કરીને, સર્વેશ્વર શ્રીવિષ્ણુનાં
 ચરણાગવિંદનુ હૃદયવડે આલિંગન કરે છે તેથી તેઓની પરમાત્મા
 વિના ખીલત વિષયમા પ્રાપ્તિ થતી નથી અને તેઓ વિષ્ણુપદનેજ

સર્વદૂરાત્ત મયમ્ય મનો હૃદ નિરુપ્ય ચ ।

મૂર્ખ્યાપાવનન પ્રામર્શ્યને યોગધરણમ ॥

ઓમિચેસાંતર પ્રસ વ્યવરન્નામનુસ્મરન્ ।

ય પ્રસાને ત્યજન્નેહં ॥ શાંતિ પરમા ગતિમ્ ॥

અર્થ:—આજ વિષયોનું જ્ઞાન કરી આપનારી સર્વ ઇન્દ્રિયોને વશ કરી,
 મનને હૃદયમા ગ્રિય કરી, પ્રાણવાયુને મર્ધાં ધ્યાનમા (મનમા પ્રવગ્ધેસ્થાને)

મર્વાના કરતાં શ્રેષ્ઠ કહે છે. તાત્પર્ય એ કે, તે અવસ્થામાં કોઈપણ ઉપાધિનો તેમને સંબંધ રહેતો નથી અને તેથીજ એ પ્રમાણે સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરી પોતાના દેહનું વિમર્જન કરવું.

ઈતિ યોગપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૩ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૪ મો.

INDEPENDENT JOURNAL

May 10 1903

Edwin Gray એડવિન ગ્રેમ ARMY (Retired)

શ્રીશુક ક્વાચ—

इत्थं मुनिस्त्वरमेष्टवस्थितो विद्वानदम्यार्थसुतं धिताशयः ।

स्वपाणिनापीड्य शुद्ध ततोऽनिल स्थानेषु परसूक्ष्मयेज्जितक्लमः ॥૧૧॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે:—શાસ્ત્રીય જ્ઞાનના બળથી જેની વિવેક-વાસના નાશ થયેલી છે એવા પ્રજ્ઞરૂપ થયેલા મુનિએ ઉપાધિમાંથી કંમે કંમે મુક્ત થવું. તે પછી પોતાના પગની જેનીવતી મૂલા-ધારને એટલે શુદ્ધાના દ્વારને રાંધી દઈ, સ્થિરતા રાખીને નાભિ આદિક 'છ' સ્થાન વિશે પ્રાણવાયુને ઉભે ચઢાવવો, તે પછી નાભિપ્રદેશમાં આવેલા 'મણિપુર' ચક્રમાંથી પ્રાણવાયુને હૃદયમાં ગહેલા 'અનાહત' ચક્રમાં લઈ જઈને, તે સ્થાનમાંથી મુનિએ ઉદાન વાયુની ગતિથી પ્રાણવાયુને વક્ષસ્થળમાં, અર્થાત્ ટંક-પ્રદેશની નીચેના ભાગમાં રહેલા 'વિશુદ્ધિ' ચક્રમાં લઈ જવો;

રાખી, યોગસમાધિ લગાવેલો જેઓમી પુરુષ 'ૐ' આ એક અક્ષરપ્રહરનો ઉચ્ચાર કરતો મારું સ્મરણ કરી દેહ છોડે છે તે ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત કરે છે. ગીતા

૧ નાભિ, હૃદય, વક્ષસ્થળ, તાળવાળું મૂળ, શુક્રાદિનો મધ્યભાગ અને અધરધ્રુવ-આ છ સ્થાન.

તે પછી આગળના ભાગમાં પ્રાણને નિષ્કળી જવાનાં ઘણાં સ્થાનો હોવાથી, યુનિએ મનને સ્થિર કરીને બુદ્ધિથી ધીરે ધીરે તેને પોતાના તાળવાના મૂળમાં, એટલે 'વિશુદ્ધિ' ચક્રના આગલા ભાગમાં લઈ જવો ત્યાંથી જે બુકુટીની વચ્ચે 'આજ્ઞા'ચક્રમાં પ્રાણને લઈ જવો આ વખતે પ્રાણને જવાના જે ૧૬ાત માર્ગ છે તેને બંધ કરવા, અને પ્રાણવાયુને વિશુદ્ધિચક્રની ઉપર લઈ જઈને બંને બુકુટીની વચ્ચે રહેલા આજ્ઞાચક્રમાં સ્થાપન કરવો તે પછી યોગીને જે કોઈ પણ પ્રકારના યોગની ઇચ્છા ન હોય તો તેણે તે ઠેકાણે એક ધડીભર ઠંડા રહેણું અને પછી અકુટિત જ્ઞાનવાળા તથા બ્રહ્મરૂપ થયેલા તે યોગીએ પ્રાણને બ્રહ્મરૂપમાં લઈ જવો અને રહેવો ત્યાગ કરતી વખતે, બ્રહ્મરૂપને બેઠી નાખીને રહેવો તથા ઇન્દ્રિયોના પણ ત્યાગ કરવો પરંતુ હે રાજા ! તે યોગીને જે સઘો સુખની ઇચ્છા ન હોય પણ શુણના સમુદાયરૂપ આ બ્રહ્માંડમાં આવેલા બ્રહ્મલોકમાં જવાની ઇચ્છા હોય અથવા તો અષ્ટમ હૃમિદ્ધિવાળા આકાશચારી મિદ્ધ લોકોના વિહાર સ્થાનમાં

૧ જે જ્ઞાનના હિર, જે આખના હિર, જે નાસિકાના હિર, તથા એ મુખનું હિર એ સાન હિર પ્રાણને નીચળવાના સાન માર્ગો દેવામાં આવ્યા છે

૧ અપાય મૂર્દાનમસ્ય દેહ ઇયા ગતિર્નિમિતા પ્રાપ્ય પરમા ગતિં મૂયમે ચે ન નિવર્તતે પરાતરમવત્પાના ૧ ॥

અર્થ — મૂર્ધિસ્થાનાડપરી । પ્રકરણી દરમી દ્વારી ॥ ચપ્પામેં ડાળેત્રમ્બકરી ।
તો સ્વમે મદ્મરુપ ॥ ગુન્ધામોપનિયન

૧ ડર્મિના મદ્મિમા ચેત્ત મર્મિના લાવમા તથા ।

પ્રાકિ પ્રાદ્યમ્યર્મિર્તિર્ચ વરિર્ચ ચાટ સિદ્ધય ॥

અર્થ — ૧ અણિમા — મુદ્રમપણું — (આકારમાં નાનામાં નાનું થવું તે)
૨ મદ્મિમા — મોટાપણું — (આકારમાં મોટા થવું તે) ૩ મર્મિમા — જડપણું —

જવાની ઇચ્છા હોય તો તેણે પૂર્વે કહેલા દેહત્યાગને વખતે, મન તથા સર્વ ઇન્દ્રિયોનો ત્યાગ ન કરતા તે તે લોકોના ભોગ ભોગવવા માટે મન તથા ઇન્દ્રિયોની સાથે તે તે લોકોમાં જુ કર્મની ગતિ જેમ પરિવિષ્ણ છે, તેમ યોગની ગતિ પરિવિષ્ણ નથી પવનમાં જેઓનું લિંગ શરીર રહેલું છે એવા યોગીશ્વરો ત્રણ લોકની અદર તથા બહાર એમ બન્ને સ્થાનમાં જઈ શકે છે ઉપાસના, ભગવદ્ધર્મ—(ભક્તિ), અષ્ટાંગ યોગ અને જ્ઞાનને એવનારાઓની જે ગતિ થાય છે, તે ગતિને મનુષ્યો કર્મોવડે પામતા નથી જેને સંયોમુક્તિની ઇચ્છા નથી, તે કર્મભાગી યોગી, મરણ પછી આકાશમાર્ગે ઘઈ, પ્રથમ બ્રહ્મલોકોના માર્ગે રૂપી તેજસ્વી એવી સુષુપ્ત્ત્વા નામની નાડીવડે અગ્નિના અભિમાની વૈશ્વાનર દેવતાને પામે છે અને પછી, હે રાજા ! તે મંવરહિત થઈને ઉપર રહેલા શ્રીહરિ સબધી તારારૂપ ‘શૈશુમાર’ નામનું જ્યોતિશ્ચક્ર, કે જેમાં નારાયણ ભગવાન બીરાજે છે ત્યાં આગળ જાય છે, અને પછી સૂર્યોદય સર્વ બ્રહ્મોના તથા નક્ષત્રાદિકના આશ્રયભૂત એવા વિષ્ણુના ‘શિશુમાર’ નામના ચક્રને જોળીને અત્યંત સૂક્ષ્મ એવા રજોગુચ્છરહિત લિંગ શરીરવડે એકલો, બીજાઓ જેને નમે છે એવા, બ્રહ્મવેત્તાઓના સ્થાનરૂપ મહર્ષીકેશવ જાય છે, કે જ્યાં આગળ કલ્પા યુધ્ધવાળા ભૃગુ વિગેરે દેવતાઓ આનંદમાં કીડા કરે છે ત્યાં એક

(દેખાવમાં નાનું પણ વજનમાં જડ જેવું થતું તે) - ૪ લક્ષિમાં—હનકાપણ—
(દેખાવમાં મોટું પણ વજનમાં હનકું થતું તે) ૫ પ્રાણિ—સાન્નિધ્ય—(દૂર વસ્તુ પણ નજીક યતી, પૃથ્વી ઉપર હેંઈ યદ્રમાનો સ્પર્શ થઈ શકે તે) ૬ પ્રાકાશ્ય—
ધ્વજા પ્રમાણે થઈ શકતું—(પાણીમાં જેમ ફૂલડી મારી મકાર નિકળીએ, તે પ્રમાણે એક સ્થળે સુખ થઈ બીજે સ્થળે પ્રકટ થતું તે) ૭ ઈશિત્વ—મહાસામર્થ્ય—
(હિપ્તિ, ત્રિયતિ અને લય કરવાનું સામર્થ્ય) ૮ વચિત્વ—વચ કરવાપણ—
જડ પદાર્થને પણ આસા કરવો અને તે પદાર્થ પણ આસા પ્રમાણે વર્તે તે)

કરૂપપર્યંત તે રહે છે. કરૂપ પૂરો થવા આવે છે ત્યારે શેષ ભગવાનના મુખના અગ્નિથી આખા વિશ્વને જળતું ભેળંને, જેમાં સિદ્ધેશ્વરોએ સ્ત્રેવેલાં વિભાનો છે તથા જે પરાર્દ્ધ કાળપર્યંત રહે છે તેવા બ્રહ્મ લોકમાં તે જાય છે, કે જ્યાં આગળ ચોકે, જરા, મૃત્યુ, દુઃખ તથા જય, એમાંનું કંઈજ નથી માત્ર ત્યાં પરમાત્માના ધ્યાનમાર્ગથી અભવયા પુરુષોને દુરંત દુઃખથી ભરેલાં જન્મમરણ ધાય છે તે ભેળંને, તેનાઉપર દયા આવવાથી મનમા મંતાપ ધાય છે, તે વિના બીજું દુઃખ ત્યાં નથી.

ઇતિ યોગમકરણમા અધ્યાય ૨૪ મો મંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૫ મો.

બ્રહ્માંડના બેફનો પ્રકાર (૨-૨)

શ્રીશુક ઉવાચ —

તતો વિશેષ પ્રતિપદ્ય નિર્ભયસ્તેનાત્મનાષોઽનન્નમૃતિરણન્ ।

ગદ્યોત્તિર્મયો વાયુમુપેત્ય કાલ વાય્યારમના જ વૃદ્ધશર્માલગમ્ ॥૨૮॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે — યોગી • પૃથ્વી આદિક આવરણો! હું કેમ ભેદી શકીશ? 'આવી શંકાથી રહિત થઈને, બ્રહ્મલોકમાંથી પૃથ્વીરૂપ ધાય છે, તે પછી સમીપમા રહેલા જળરૂપ ધાય છે અને પછી ખીંચે ખીંચે જળનો ઉપસોગ કરીને, અગ્નિરૂપ ધાય છે, તે પછી તેજરૂપ થઈને વાયુરૂપ ધાય છે, અને તેનો ઉપસોગ પૂરો થયા પછી, વાયુના રૂપમાંથી વ્યાપકતાવટે પરમાત્માના સ્વરૂપને જણાવનારા આઠાશના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત ધાય છે. તે

પછી તે યોગી પ્રાણેન્દ્રિયના અધિષ્ઠાતા દેવતાવડે ગધને પામે છે, જિહ્વા ઇન્દ્રિયના અધિષ્ઠાતા દેવતાવડે રચને પામે છે, ચક્ષુરિન્દ્રિયના અધિષ્ઠાતા દેવતાવડે રૂપને પામે છે ત્વચા ઇન્દ્રિયના અધિષ્ઠાતા દેવતાવડે સ્પર્શને પામે છે, શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયના અધિષ્ઠાતા દેવતાવડે શબ્દને પામે છે અને તે તે કર્મેન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવતાવડે પોતપોતાની ક્રિયાને પામે છે. તે પછી યોગી સૂક્ષ્મ ભૂતોના સ્થાનરૂપ તામસ અહકારને પામે છે, તથા ઇન્દ્રિયોના લયન^૧ સ્થાનરૂપ રાજસ અહકારને પામે છે તથા મન અને ઇન્દ્રિય આદિકના દેવતાઓને લય થવાના મ્હાનરૂપ છઠ્ઠા સાત્ત્વિક અહકારને પામે છે આ પ્રમાણે ત્રણ શુભ્રમય છઠ્ઠા આવરણરૂપ અહકારને પ્રાપ્ત થઈને, તેની માથે વિરાત તત્ત્વને પામે છે, તે પછી સર્વ શુદ્ધોને લય થવાના સ્થાનરૂપ પ્રધાનને પામે છે અને તે પછી પ્રકૃતિરૂપ થયેલો યોગી આનંદરૂપ થઈને ઉપાધિઓનો નાશ થયા પછી, છ વિકાસરહિત આનંદમૂર્તિ^૨ એવા પરમાત્માને પામે છે હે રાજા ! જે પુરુષ લગવાનની આ ગતિને^૩ પામે છે, તે પુરુષ ક્ષરીને આ મસારના જન્મમરણરૂપ પાશમાં બધાતો નથી

ઇતિ યોગપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૫ શ્લો સ પૂર્ણ^૪

૧ નિર્માનમોહા જિતમેગ્દોષા બધ્યાન્મનિત્યા વિનિવૃત્તવાક્મા ॥

દ્વૈવિમુક્તા મુલ્લહુસર્ગર્ષેન્ચ્છયમૂલા પદમવ્યય તન્ ॥

ન તદ્વિસર્જતે સુર્યો ન શર્વાવો ન પાવક ॥

યદ્વત્વા ન તિવર્ત્તે તદ્વામ પરમ મમ ॥

અર્થઃ—માન, અપમાન તથા મોહને છતી, આસક્તિરૂપી^૨

કરી, કામનાઓમાંથી નિવૃત્ત થઈને સુખદુઃખાદિ દ્વેશથી

અધ્યાય ૨૬ મો.

જન્મમરણનો પ્રકાર. (૧૧-૨૦)

ઉદ્ભવ ઉપાચ —

સ્વત્ત પરત્વૃત્તધિય સ્વરૂતૈ કર્મભિ પ્રમો ।

ઉપાચવાન્વયા દેહાન્ શૃક્લતિ ચિદ્વ્રજતિ ચ ॥ ૩૪ ॥

ઉદ્ભવજી પૂછે છે — હું પ્રમો ! તમારાથી વિમુખ બુદ્ધિવાળા પુત્રો પોતાના કરેલા કર્મોથી ઉત્તમ તથા અધમ દેહને જે પ્રમાણે ધારણ કરે છે, તે વાત હું ગોવિંદ ! આજ્ઞાનીઓના જલ્પવામાં અવતી નથી, માટે તેમને કહો ધણ કરીને તમારી માનાથી મોહિત થયેલા લોકો જગત્માં આ વાતને જલ્પતા નથી અર્થાત્ આત્મા વ્યાપક છે, માટે તે એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં કેવી રીતે જાય છે ? અને તે નિત્ય છે, છતાં તેને જન્મમરણ કેમ થાય છે ? ને કહો.

શ્રીભગવાન કહે છે — વિગ શરીરના અધ્યાસથી આ સર્વ સંભવે છે પાંચ ઇન્દ્રિયોથી જોડાયેલું લોકોનું કર્મમય મનજ એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં જાય છે અને આત્મા તેનાથી જુદો છે, છતાં પણ તેમને અનુસરે છે મનને પૂર્વ દેહનો વિયોગ અને આગામી દેહનો સંયોગ કેવી રીતે થાય છે, તે હું તમને

અનામ્ભ્યાનમાન નિરતર જ્ઞાન આપનારા જ્ઞાનિષ્ઠ યોગીઓ મારા પરમ પદને પામે છે, કે જે પદને સર્વ, સદ્ અજિત વિગેરે પ્રકાશી શક્તા નથી, અને આ ગયા પડી જાતીઓ આ સસરમાં પાછા આવના નથી, તે પરમ ધામ મારું છે સાલસ કે મારું પરમ પદસ્વર્ગપ્રગણ છે અને તે ઠેકાણે પહેલેનો યોગી જન્મમરણથી મસારમ અદ્વરનો નથી

મીના

કહું છું. કર્મોના તંત્રમાં રહેનારું મન કર્મોએ પ્રસન્ન કરેલા આ લોકના તથા પરલોકના વિષયોનું ધ્યાન કરે છે અને તે વિષયોમાં લાગી જાય છે, તથા પૂર્વના વિષયોમાંથી વિશુદ્ધ પડે છે અને તે પછી મનની સ્મૃતિ એટલે તેનું પૂર્વાપરનું અનુસંધાન તુટી જાય છે. કર્મોદિકવડે પ્રાપ્ત કરેલા બીજા દેહમાં તેને અત્યંત અભિમાન થાય છે, તેથી તે દેહને ઉત્તમ હોય તો આનન્દાદિક ધાર્ય છે અને અપમ હોય તો શોક મોહ આદિ ધાર્ય છે. આવાં કોર્મપણુ કારણોથી મનને પહેલાં દેહની જે અત્યંત વિસ્મૃતિ થાય છે, તેને મરણ કહે છે. પરંતુ આત્મા તો દેહની પેઠે નાશ પામતો નથી. હે ઉદ્ધવ ! મનને બીજા દેહમાં અભિમાન થાય છે, એટલે તેના ઉપર અત્યંત અહંકાર થાય છે અને તેને લીધે 'હું દેહ છું,' આમ સંપૂર્ણ ભાવથી મનુષ્ય પોતાના આત્માને દેહ સ્વરૂપે જોયે છે, અને તેજ આત્માને જન્મ થયો કહેવાય છે. તેમાં સ્વદેહ અને મનોરથનું દષ્ટાંત લેવું. એક સ્વમ થયા પછી બીજું સ્વદેહ થાય છે અને એક મનોરથ થયા પછી બીજો મનોરથ સ્વદેહ ત્યારે વર્તમાન કાળના સ્વપ્નમાં અથવા તો મનોરથમાં સ્વદેહ ગયેલું મન જેમ પૂર્વના સ્વપ્નને અથવા તો મનોરથને સ્વદેહનું નથી અને તે પૂર્વનું સ્વપ્ન કે મનોરથ વિસરી જતો જનમ અધ્યાસને લીધે, આત્મા અપૂર્વ છે, તો પણ તેને સ્વદેહ સ્વપ્ન થયો હોય તેમ જુવે છે, તેમ મન પૂર્વ દેહને વિસરી સ્વદેહ અને તેને બીજા દેહનું સ્મરણ થાય છે, અર્થાત્ મનને પૂર્વ દેહ ઉપ

૧ તેં ત્વિ વિસ્મય કીર્ણે । નિજ ચાલ્યે પ્રીત વચ્ચે । નિયેવ નાજે નાજે ।

પૂર્વ દેહ ત્વે વિસરીને જાય ॥ ૧ ॥

અર્થ:—જેમ બાળક પ્રીત અવસ્થામાં આવ્યા સ્ત્રી

અવસ્થા ભૂલી જાય છે તેમજ મનુષ્ય એક દેહમાંથી બીજા

પછી પ્રથમના દેહને ભૂલી જાય છે

અધ્યાય ૨૬ મો.

જન્મમરણનો પ્રકાર. (૧૧-૨૦)

કથમ ઉપાત્ત —

ત્યક્ત પરત્વૃત્તાપિય સ્વચ્છૈર્ કર્મમિ પ્રમો ।

ઉચ્ચાવવાન્યથા વેદાન્ શુદ્ધતિ ચિચ્છતિ ચ ॥ ૩૪ ॥

ઉદ્ધવજી પૂછે છે — હે પ્રભો ! તમારાથી વિમુખ બુદ્ધિવાળા પુરુષો પૈતાના કરેલા કર્મોથી ઉત્તમ તથા અધન દેહને જે પ્રભાણે ધારણ કરે છે, તે વાત હું જોવિઠું ! અસાનીઓના જાણવામાં આવતી નથી, માટે તે મને કહો. ઘણું કરીને તમારી માનાથી મોહિત થયેલા લોકો જગત્માં આ વાતને જાણતા નથી અર્થાત્ આત્મા વ્યાપક છે, માટે તે એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં કેવી રીતે જાય છે ? અને તે નિત્ય છે, છતાં તેને જન્મમરણ કેમ થાય છે ? ને કહો.

શ્રીભગવાન કહે છે — વિગ શરીરના અધ્યાસથી આ સર્વ ન જાણે છે માત્ર ઇન્દ્રિયોથી ભેડાયેલું લોકોનું કર્મમય મનજ એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં જાય છે અને આત્મા તેનાથી જુદો છે, છતાં પણ તે મનને અનુસરે છે મનને પૂર્વ દેહનો વિયોગ અને આગામી દેહનો સંયોગ કેવી રીતે થાય છે, તે હું તમને

અધ્યાત્મજ્ઞાનમાંજ નિરતર પાન આપનારા જ્ઞાનનિષ્ઠ યોગીઓ મારા પરમ પદને પામે છે કે જે પદને સૂર્ય, ચંદ્ર અગ્નિ વિગેરે પ્રકાશી રચના નથી અને અપ્રાપ્ય પછી જ્ઞાનીઓ આ સસરમાં પાછા આવતા નથી તે પરમ ધામ મારું છે સાવચેત કે મારું પરમ પદ સ્વયંપ્રભાસ છે અને તે દેહાણે પડે એમો યોગી જન્મમરણથી નસારમ અવનરનો નથી

ગીતા

કહુ છું. કર્મોના તંત્રમાં રહેનારું મન કર્મોએ પ્રાપ્ત કરેલા આ લોકના તથા પરલોકના વિષયોનું ધ્યાન કરે છે અને તે વિષયોમાં લાગી જાય છે, તથા પૂર્વના વિષયોમાંથી વિપુલ પડે છે અને તે પછી મનની સ્મૃતિ એટલે તેનું પૂર્વાપરનું અનુસંધાન તુટી જાય છે. કર્મોદ્ધિકવડે પ્રાપ્ત કરેલા બીજા દેહમાં તેને અત્યંત અભિમાન થાય છે, તેથી તે દેહને ઉત્તમ હોય તો આનન્દાદિક થાય છે અને અધમ હોય તો શોક મોહ આદિ થાય છે. આવાં કેાઇ-પણ કારણોથી મનને પહેલા દેહની જે અત્યંત વિસ્મૃતિ થાય છે, તેને મરણ કહે છે. પરંતુ આત્મા તો દેહની પેઠે નાશ પામતો નથી. હે ઉદ્ધવ! મનને બીજા દેહમાં અભિમાન થાય છે, એટલે તેના ઉપર અત્યંત અહંકાર થાય છે અને તેને લીધે 'હું' દેહ છું,' આમ સંપૂર્ણ લાવધી મનુષ્ય પોતાના આત્માને દેહ માની જોડે છે, અને તેજ આત્માનો જન્મ થયો કહેવાય છે. તેમાં સ્વપ્ન અને મનોરથનું દર્શાવ લેવું. એક સ્વપ્ન થયા પછી બીજું સ્વપ્ન થાય છે અને એક મનોરથ થયા પછી બીજો મનોરથ થાય છે ત્યારે વર્તમાન કાળના સ્વપ્નમાં અથવા તો મનોરથમાં લાગી ગયેલું મન જેમ પૂર્વના સ્વપ્નને અથવા તો મનોરથને મંભાનું નથી અને તે પૂર્વનું સ્વપ્ન કે મનોરથ વિસરી જતાં મનના અધ્યાસને લીધે, આત્મા અપૂર્વ છે, તો પણ તેને જાણે નવોજ થયો હોય તેમ જુવે છે, તેમ મન પૂર્વ દેહને વિસરી જાય છે અને તેને બીજા દેહનું સ્મરણ થાય છે, અર્થાત્ મનને પૂર્વ દેહ ઉપ

૧ તેં ચિ વિસ્મરગ કેષે । નિજ કાલત્વે ગ્રીઢ વયસે । નિશેષ નાઠવે માનસે ।

પૂર્વ દેહ તેસે વિસરોની જાય ॥ ૧ ॥

અર્થ:—જેમ બાળક ગ્રીઢ અવસ્થામાં આવ્યા પછી બાળકપણીની અવસ્થા ભૂલી જાય છે તેમજ મનુષ્ય એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં આવ્યા પછી પ્રયમના ડેને ભૂલી જાય છે નાય.

રથી અભિમાન ઉતરી જાય છે અને બીજા નવા દેહ ઉપર અભિ-
માન થાય છે, એટલે મનના અધ્યાત્મને લીધે આત્મા પોતે પૂર્વ-
સિદ્ધ છતાં પણ તેને નવો જન્મેલા જેવો જુવે છે. મનને બીજા
દેહમાં અભિમાન થવારૂપી ઉત્પત્તિથી મનના અધ્યાત્મને લીધે
આત્માને પોતાને વિષે ઉત્તમપણું, મધ્યમપણું તથા અધમપણું જો
કે મિથ્યા છે, છતાં પણ તે લાગે છે અને તેથી દેહના સંબંધમાં
આવતાં બહારના તથા અંતરના સુખાદિક વિષયોને તે જુવે છે,
જેમ કે સ્વપ્નમાં મિથ્યા મનના આભિમાનથી દેહો ઉત્પન્ન થાય છે
અને આત્મા તે અનેક દેહોને જુવે છે, અને તે તે દેહના
સંબંધમાં બહારના તથા અંતરના વિષયાદિક સુખને ભોગવે છે, તેમ
આમા દુષ્ટ પુત્રના પિતાનું દૃષ્ટાંત જોઈએ. દુષ્ટ પુત્રનો પિતા
જેમ પોતાના પુત્રના શત્રુને પોતાનો શત્રુ માને છે અને તેના
મિત્રને પોતાનો મિત્ર માને છે, તેમ આત્મા પણ મનના અભિ-
માનથી મનની સાથે મળધ ધરાવનારા દેહાદિક પદાર્થોને
પોતાના માને છે હે ઉદ્ધવ ! મે તમને લોકપ્રસિદ્ધ જન્મ-
મરણ કહ્યા, હવે હું તમને વૈરાગ્ય માટે સૂક્ષ્મ એવાં જન્મ-
મરણો કહું છું

જેનો વેગ જોવામાં કે જાણવામાં આવતો નથી એવા
કાળને લીધે શરીરો ક્ષણે ક્ષણે ઉત્પન્ન થાય છે અને ક્ષણે
ક્ષણે નાશ પામે છે, પરંતુ કાળની સૂક્ષ્મતાને લીધે તે જોવામાં
આવતું નથી કાળ જેમ પરિણામ વિગેરેથી દીવાની જ્વાળા-
ઓને ક્ષણે ક્ષણે બદલાવે છે, ગતિ વિગેરેથી પાણીના પ્રવાહોને
બદલાવે છે અને રૂપાદિકથી વૃક્ષોનાં ફળોની દશાઓને બદલાવે
છે, તેમ સર્વના શરીરોની અવસ્થાઓ, તેજ, બળ, કામ તથા
ચતુરતા આદિકને પણ ક્ષણે ક્ષણે બદલાવે છે. વળી આ જગત
ક્ષણે ક્ષણે ઉત્પત્તિ તથા વિનાશ પામ્યા કરે છે, કારણ કે તે

અવસ્થાઓના લેદવાળું છે જે જે અવસ્થાઓના લેદવાળું હોય, તે તે, ક્ષણે ક્ષણે ઉત્પત્તિ તથા વિનાશ પામ્યા કરે છે, આવો નિયમ છે દૃષ્ટાંતમા જેમ જ્વાળા આદિક પદાર્થો અવસ્થાના લેદવાળા છે, માટે તે ક્ષણે ક્ષણે ઉત્પત્તિ તથા વિનાશ પામ્યા કરે છે, તેમ આ અનુમાનથી પણ જગત્ની ક્ષણે ક્ષણે ઉત્પત્તિ તથા વિનાશ સિદ્ધ થાય છે ને કે જ્વાળાઓ ક્ષણે ક્ષણે બદલાય છે, તો પણ 'તેજ આ દીવો છે, કે જે દીવો થોડીકવાર પહેલા મેં જોયો હતો' એમ લાસે છે અને પાણી પણ ક્ષણે ક્ષણે બદલાય છે તો પણ 'તેજ આ પાણી છે, કે જે મેં ઘણાં દિન પહેલાં જોયું હતું,' આવી જ્ઞાતિ થાય છે, તેમ શરીરો પણ ક્ષણે ક્ષણે બદલાય છે અને ખીજા નવા શરીરો પ્રાપ્ત થાય છે, તો પણ 'તે આ પુરુષ છે, કે જેને પહેલાં મેં જોયો હતો,' આવી જ્ઞાતિ અવિવેકી પુરુષોને થાય છે અને તેને લીધે અજ્ઞાની તેમ જોયે છે " દેહના અધ્યાસવાળાને કર્મો તથા જન્મમરણો થયા કરે છે, ખીજાઓને થતા નથી, એ વાત અસંભવિત લાગે છે, કારણ કે એક પુરુષ જે ઘડાને ઘડો માને, તેને ખીજો ઘડો નથી, એમ માને, એ વાત અસંભવિત નહીં તો ખીજું શું ? " આવી તમારા મનમા શકા થશે, તો તે શકાનો ઉત્તર આપુ છું દેહના અધ્યાસવાળો પુરુષ પણ ખીજરૂપ કર્મવટે જન્મતો નથી, તેમ મરણ પણ પામતો નથી, પરંતુ અજન્મા છે, ઈત્તા જ્ઞાતિને લીધે જન્મતો હોય તેમ લાસે છે અને અમર છતાં પણ મરતો હોય તેમ લાસે છે દૃષ્ટાંતમા મહાભૂત અગ્નિ પ્રલયકાળ પર્યંત એકનો એકજ રહે છે, તો પણ કાળનો યોગ થવાથી તે જાણે જન્મતો હોય અને કાળનો વિયોગ થવાથી જાણે નાશ પામતો હોય તેવો લાસે છે ઉદરમા પ્રવેશ થવો, વૃદ્ધિ થવી, જન્મવું, બાળ્યાવસ્થા, કુમારપણું, તરુણાવસ્થા, આધેડપણું, વૃદ્ધાવસ્થા તથા મરણ, આ નવ દેહની અવસ્થાઓ

દેહની આ મનોરથમય નાની મોટી અવસ્થાઓ દેહના અવિવેકને લીધે કોઈ કોઈ વાર જીવ પોતાને વિષે માની લે છે, અને કોઈ કોઈ વાર ઈશ્વરનો અનુગ્રહ થવાથી " અવસ્થાવાળા દેહનો દ્રશ્ય અવસ્થાવાળો ન હોય " આવા વિવેકથી તે અવસ્થા ઓનો ત્યાગ કરે છે પોતાના જન્મવખતે તથા મરણવખતે મૂર્છા આવવાથી જીવ પોતાના દેહના જન્મ તથા મરણને જાણતો નથી, પરંતુ પોતાના પિતાનો દેહ મરી જાય છે, તે ઉપરથી પોતાનો દેહ પણ પડશે એમ વિચારવું અને પોતાને ત્યાં પુત્રનો જન્મ થયો તેમ પોતાનો પણ જન્મ થયો છે, આ રીતે જે, જન્મમરણનો દ્રષ્ટા છે, તેને જન્મમરણ હોતા નથી ખીજથી જાડના જન્મને તથા પાછી જવાથી મરણને જાણનારો દ્રષ્ટા તે જાડથી જૂદો છે, તેમ દેહના જન્મમરણને જાણનારો દ્રષ્ટા દેહથી જૂદો છે આ પ્રમાણે દેહાદિકથી આત્મા જૂદો છે, તેનો વિવેક કરવો જોઈએ, પણ તેનું વિવેચન ન કરનાર અને વિષયોથી મૂઢ થયેલો અવિવેકી પુરુષ સંસારમા જન્મમરણ પામ્યા કરે છે

ઇતિ યોગપ્રકરણમા અધ્યાય ૨૬ મો સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૨૭ મો.

મૃત્યુના ભયનું નિવારણ. (૧૨-૫).

શ્રીગુરુ ઉવાચ—

ત્વં નુ રાજન્મરિપ્યેહ પશુશ્ચિદિમિમાં જહિ ।

ન જાતઃ પ્રાગ્મૂતોઽય દંદવત્ત્વ ન ન્દવત્સિ ॥ ૨ ॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે:—હે રાજા ! ‘ હું મરીશ ’ આવી પશુ
બુદ્ધિને ત્યાગ કરે, કારણ કે જેમ દેહ પૂર્વે ન હતો અને હમણાં
ઉત્પન્ન થયે છે તથા હવે પછી તે નાશ પામશે, તેમ તમે (આત્મા)
પૂર્વે કોઈ પણ દિવસ ઉત્પન્ન થયા ન હતા અને હમણાં પણ
થયા નથી, માટે હવે પછી પણ તારો નાશ થશે નહીં. હે
રાજા ! જેમ બીજા અંકુરરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ દેહ પણ પુત્ર-
પૌત્રાદિકરૂપે ઉત્પન્ન થયા કરે છે, પરંતુ તમારી તેમ ઉત્પત્તિ થતી
નથી, કારણ કે જેમ અગ્નિ કાષ્ઠમાં વ્યાપક હોય ત્યારે પણ તે
વસ્તુતઃ કાષ્ઠથી ભિન્ન હોય છે. તેમજ તમે પણ દેહમાં વ્યાપીને
રહેલા છો, છતાં પણ વસ્તુતઃ તમે દેહથી જુદાજ છો. તાત્પર્ય કે
દેહથી દેહનીજ ઉત્પત્તિ થાય છે; આત્માની ઉત્પત્તિ થતી નથી.
હવે જન્માદિક એ આત્માના ધર્મો નથી, પણ દેહના ધર્મો છે, એ વાત
દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ કરું છું. જેમ સ્વપ્નામાં મનુષ્ય પોતાના દેહને શિરઃછેદ
પોતેજ ભુવે છે, તે કેવળ પ્રમજ છે, તેમ જાગ્રદવસ્થામાં પણ પોતાના
દેહના જન્માદિક વિકાર પોતેજ ભુવે છે; તેમાં પુત્રાદિકોને જન્મ
અને પિતા વિગેરેનું મરણ જોવાથી પોતાને પણ આ પ્રમાણે જન્મ
મરણ છે, એમ અનુમાન કરે છે, તથા બીજા વૃદ્ધિ વિગેરે વિકા-
રોને પોતાના અનુભવ ઉપરથી ભુવે છે અને તે વિકારો દેહના

અધ્યાત્મથી પોતાનેજ છે એમ માને છે. આ મર્વ કેવળ બ્રમ છે, કારણ કે જન્મ-મરણનો દ્રષ્ટા જે આત્મા તે તો તેનાથી જૂદો છે, માટે તે જન્મ-મરણથી રહિત છે. આત્માને દેહોપાધિને લીધે જન્માદિક સંસારનો બ્રમ થયો છે, માટે તે ઉપાધિની નિવૃત્તિ થઈ કે, આત્મા મુક્ત થાય છે, એ વાત દૃષ્ટાંતપૂર્વક કહું છું. ધડો ફૂટી ગયા પછી તેની અંદરનું આકાશ જેમ પૂર્વના મહાકાશરૂપ થાય છે, તેમ તત્ત્વજ્ઞાનથી દેહનો લય થયો કે, આ જીવ પાછો બ્રહ્મરૂપ થાય છે. હવે જ્ઞાનવડે લયની ભાવના કરવા માટે આત્માને માયાએ કરેલી દેહાદિક ઉપાધિના સંબંધનો પ્રકાર કહું છું.

મનજ આત્માના દેહને. ગુણોને તથા કર્મોને ઉત્પન્ન કરે છે અને તે મનને માયા સર્જે છે, ત્યાર પછી તે માયા વિગેરે ઉપાધિ-મુદ્દાયવડે જીવને જન્મમરણાદિક સંસાર પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપાધિનો નાશ થયા પછી જીવનું જીવપણું નાશ પામે છે તથા તેની મુક્તિ થાય છે, એ હું દૃષ્ટાંત સહિત તમને કહું છું. હે રાજા ! જ્યાં સુધી તેલ, કેડિયુ, વાટ અને અગ્નિનો સંયોગ છે, ત્યાં સુધી દીવાનું દીવાપણું જોવામાં આવે છે, તેમ જ્યાં સુધી તેલની જગ્યાએ ઠામ કરનારાં કર્મ, કેડિયાને ઠેકાણે મન, વાટને ઠેકાણે દેહ, અગ્નિના મ યોગને ઠેકાણે ચૈતન્યનો અધ્યાસ, આ મર્વ હોય છે ત્યાં સુધી દીવા સમાન સંસારનો ભામ થાય છે અને તે પણ રજેશુણુ, સરવશુણુ અને તમોશુણુની વૃત્તિવડે ઉત્પન્ન થાય છે, સ્થિર રહે છે અને પાછો નાશ પામે છે; પરંતુ દીવો ઠરી ગયા પછી પણ જેમ પંચ મહાભૂતરૂપ તેજનો નાશ થતો નથી, તેમ સંસારનો નાશ થયા છતાં પણ સ્વયંપ્રકાશ, સ્થૂત, મૂલમ, જુદો અને આકાશના સમાન આધારરૂપ જે આત્મા તે નાશ પામતો નથી, એટલા માટે તે અનંત તથા ઉપમારહિત છે. માટે હે સમર્થ રાજા ! તમે પોતેજ શ્રીવાસુદેવના ચિંતનથી

દ્રષ્ટા અને દ્રશ્યના અન્વયવ્યતિરેકની યુક્તિવાળી બુદ્ધિવડે આ પ્રમાણે દેહાદિકની ઉપાધિમાં રહેલા આત્માનો વિચાર કરે, તે પ્રમાણે વિચાર કરવાથી આદ્યજ્ઞના વચનવડે પ્રેરાયેલો તક્ષક નાગ તમને આગશે નહીં, કારણ કે મૃત્યુના પણ મૃત્યુરૂપ પરબ્રહ્મને મૃત્યુનાં કારણો જાણી શકતાં નથી. “હું જ પરબ્રહ્મરૂપ છું, અને પરબ્રહ્મ તે હું પોતેજ છું.” આ પ્રમાણે વિચાર કરીને નિરુપાધિક પરબ્રહ્મ વિષે આત્માને સ્થાપન કરીને ઐક્યરૂપે તમે જોશો તો જીવંતી જોઈને ચાટનારા અને પોતાના જેરી મુખ વડે તમારા ચરણને ઠંજ દેનારા તક્ષક નાગને, તમારા પોતાના મારીરને અને આ જગતને આત્માથી ભૂંડાં જોશો નહીં.

ઇતિ યોગપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૭ માં અંતર્ણ.

અધ્યાય ૨૮ માં.

શ્રીવિષ્ણુપદ પામવામાં વિષ્ણુપ સિદ્ધિઓ. (૧૧-૧૫).

ઉચ્ચ ઉવાચ:—

કયા ધારણયા કાસ્વિત્કથંસ્વિત્સિદ્ધિરપ્નુત ।

ક્વતિ યા સિદ્ધયો વ્રુદ્ધિ યોગિનાં સિદ્ધિદો મધાન્ ॥ ૨ ॥

ઉદ્ધવજી પૂછે છે:—હે ભગવન્ ! કેવી ધારણા કરવાથી સિદ્ધિ થાય છે ? કઈ કઈ ધારણા કરવી ? અને સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, તે કેવી રીતે થાય છે ? તથા કેટલી સિદ્ધિઓ છે ? તે આપ મને કહો, કારણ કે આપ યોગીઓને સિદ્ધિઓ આપનાર છો.

શ્રીભગવાન્ કહે છે:—યોગધિધામાં પારંગત પુરુષોએ સિદ્ધિઓ તથા ધારણાઓ અઠાર કહેલી છે. તેઓમાં આઠ સિદ્ધિઓ

મારે વિષે મુખ્યત્વે કરીને રહેલી છે, અને બીજી દશ સિદ્ધિઓ સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિથી મળે છે, માટે તે બીજા ચેત્ત્વિઓમાં પણ રહે છે.

અણ્વિમા-(મોટા શરીરમાંથી અત્યંત નાનું શરીર કરવું), મહિમા (નાના શરીરમાંથી મોટું શરીર કરવું), લઘિમા-(ભારે શરીરમાંથી હલકું શરીર કરવું), પ્રાપ્તિ-(સવ પ્રાણીઓની ઇન્દ્રિયો સાથે તેને ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવરૂપે સંબંધ થવો), પ્રાકાશ્ય-(આ લોકના તથા પરલોકના મર્વ વિષયોપલોગ જોવાની શક્તિ), ઇશિતા-(ઇશ્વરમાં માયાની અને જીવમાં માયાના અંશોની પ્રેરણા કરવાની શક્તિ), વશિતા-(વિષયોના લોગમાં અસંગ) અને પ્રાકામ્ય-(જે જે સુખની ઇચ્છા હોય તે તે સુખની સીમાને પહોંચવું)

હે ઉદ્ભવ ! આ આઠ સિદ્ધિઓ મારા વિષે સ્વાભાવિક રીતે રહેલી છે. હવે સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિથી મળતી દશ સિદ્ધિઓનાં નામ કહું છું.

(૧) ગુણમૂલક સિદ્ધિ.—અનુર્ભિત્વ-(શરીરમાં ક્રુધા, પિપા નાનો અભાવ), દુઃશ્વભુ-(છેટેની વાર્તા સાંભળી લેવી), દૂરદર્શન-(છેટેના પદાર્થોને જોવા), મનોજ્વલ-(જ્યાં મન જાય ત્યાં આગળ જવું), કામરૂપ-(ધાર્યા પ્રમાણે રૂપ ધારણ કરવું), પરકાયાપ્રવેશન-(પારકા શરીરમાં પ્રવેશ કરવો), સ્વચ્છંદ મૃત્યુ-(પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે મરણ), દેવસહ ક્રીડાનુ દર્શન-(દેવો અપ્સરાઓની સાથે જે ક્રીડા કરે છે, તે ક્રીડા જોવી), યથાસંકલ્પસિદ્ધિ-(સંકલ્પ પ્રમાણે સિદ્ધિ) તથા અપ્રતિહત્ત્વા (સર્વત્ર આરાનો ભંગ ન થવો), આ દશ સિદ્ધિઓ સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિથી મળે છે. આ સિદ્ધિઓ સિવાય બીજી પાંચ ક્ષુદ્ર સિદ્ધિઓ છે તેનાં નામ આ પ્રમાણે છે—

(૨) ક્ષુદ્રમિદ્ધિ—ત્રિકાળસ્તવ—(ત્રિકાળનુ જ્ઞાતાપણું), અપ-
દંદ—(શીત તથા ઉષ્ણાદિકથી પરાભવ નહીં પામવું તે), પગચિત્તા
ભિજ્જતા—(પારકાના ચિત્તનુ જ્ઞાન), પ્રતિસ્તભ—(અગ્નિ, સૂર્ય,
જળ કે વિષ આદિકના બળને દોષી રાખવું) તથા અપગ-
જય—(કયાંયપણુ હારવું નહીં તે).

યોગધારણાથી સિદ્ધ થતી સિદ્ધિઓમાં મેં તમને મુખ્ય
મુખ્ય સિદ્ધિઓ કહી બતાવી, હવે જે ધારણાવડે જે સિદ્ધિ ધાય
અને જે પ્રમાણે ધાય, તે તમે મારી પાનેથી માલજો.

સર્વ મિદ્ધિનાં લક્ષણો તથા તેમની ધારણા.

(૧) અણિમા—જે પુરુષ મનને તન્માત્રાતું રૂપ ઠરાવીને
એટલે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધરૂપ ગણીને તેને ભૂત-
સૂક્ષ્મના એટલે તન્માત્રાના ઉપાધિરૂપ મારા શરીરમાં ધાગણુ કરે,
તે સૂક્ષ્મ ભૂતનેા ઉપાસક પુરુષ માગી “ અણિમા ” મિદ્ધિને
પામે છે.

(૨) મહિમા—જે પુરુષ મનને જ્ઞાનશક્તિરૂપ મહત્તત્ત્વનેા
આકાર માનીને, તેને મહત્તત્ત્વરૂપી ઉપાધિવાળા મારા પરમ
રૂપમાં ધારણુ કરે છે, તે પુરુષ “ મહિમા ” નામની મિદ્ધિને પામે
છે. આકાશાદિક પાત્ર ભૂતરૂપી ઉપાધિવાળા મારા સ્વરૂપમાં
મનને ધારણુ કરનારો પુરુષ પણ જુદાં જુદાં ભૂતની મહત્તારૂપ
“ મહિમા ” નામની મિદ્ધિને પામે છે.

(૩) લઘિમા—પૃથ્વી, જળ, તેજ તથા વાયુ, આ ચાર
ભૂતના પરમાણુરૂપી ઉપાધિવાળા મારા સ્વરૂપમાં જે યોગી પુરુષ
મનને ધારણુ કરે છે, તે યોગી જેમા પરમાણુરૂપ ધવાય છે, એવી
“ લઘિમા ” નામની સિદ્ધિને પામે છે.

(૪) પ્રાપ્તિ — જે પુરુષ માત્વિક અહંકારરૂપી ઉપાધિવાળા મારા સ્વરૂપમાં સંપૂર્ણ રીતે મનને ધારણ કરે છે, તે પુરુષ જેમાં સર્વની ઇદ્રિયોના દેવતા થવાય છે, એવી “ પ્રાપ્તિ ” નામની સિદ્ધિને પામે છે. મારે વિષે મન રાખવાથી આ સિદ્ધિ મળે છે.

(૫) પ્રાકાશ્ય — જે પુરુષ મનને ક્રિયાશક્તિવાળું મહત્ત્વ માનીને તેને ક્રિયાશક્તિવાળા મહત્ત્વરૂપી ઉપાધિવાળા મારા સ્વરૂપમાં ધારણ કરે છે, તે પુરુષ અપ્રકટ જન્મવાળો જે હું, તેની અર્વશ્રેષ્ઠ એવી “ પ્રાકાશ્ય ” નામની સિદ્ધિને પામે છે.

(૬) ઇશિતા — જે પુરુષ ત્રિગુણાત્મક, માયાના અધિપતિ તથા કાળમૂર્તિ એવા વિષ્ણુને વિષે મનની ધારણા કરે છે, તે પુરુષ “ ઇશિતા ” નામની સિદ્ધિને પામે છે, કે જે મિદ્ધિથી જીવોમાં માયાના અશોની પ્રેરણા કરી શકાય છે તથા ઇશ્વરમાં માયાની પ્રેરણા કરી શકાય છે.

(૭) વશિતા — વિરાટ, હિરણ્યગર્ભ તથા કારણરૂપ ઉપાધિ રહિત ચોથું નારાયણ નામનું જે તત્ત્વ છે, અને જેમાં સંપૂર્ણ ઐશ્વર્ય, ધર્મ, યશ, લક્ષ્મી, જ્ઞાન તથા વૈગમ્ય નામના છ તત્ત્વ રહેલા છે, તેને વિષે મનને ધારણ કરનારો તથા મારો ધર્મ પાળનારો યોગી “ વશિતા ” નામની મિદ્ધિને પામે છે.

(૮) પ્રાકાશ્ય — નિર્ગુણ તથા પરબ્રહ્મરૂપ જે હું તેને વિષે પોતાનું સ્વસ્થ મન ધારણ કરનાર યોગી પરમાનંદરૂપી “ પ્રાકાશ્ય ” મિદ્ધિને પામે છે, કે જે સિદ્ધિ એક સુખની ગીમા છે.

ગુણમેલક સિદ્ધિઓ તથા તેમની ધારણા.

(૧) અનુભિમત્વ — સ્વેતદ્વીપનો પતિ, મત્ત્વગુણમય તથા ધર્મમય જે હું, તેને વિષે મનને ધારણ કરનારો યોગી શુદ્ધરૂપ ધર્મને ‘ અનુભિમત્વ ’ નામની સિદ્ધિને પામે છે.

(૨) દૂરશ્રવણુ:—સમષ્ટિના આણુરૂપ મારા સ્વરૂપમાં મનવડે નાદનું અનુસંધાન કરનારો છુવ આકાશમાં જાતા થઈને ‘દૂરશ્રવણુ’ નામની સિદ્ધિને પામે છે, જેમાં દૂરનાં આણીઓની અનેક વાણીઓ સાંભળી શકાય છે.

(૩) દૂરદર્શન:—સૂર્યમાં નેત્રને અને નેત્રમાં સૂર્યને જોડી દઈને તે બંનેના સંયોગમાં મન વડે મારું ધ્યાન કરનારો સમ-દષ્ટિવાળો યોગી ‘દૂરદર્શન’ નામની સિદ્ધિને પામે છે, જેમાં યોગી વિશ્વના પદાર્થોને જુવે છે.

(૪) મનોજ્વલ:—મનને, શરીરને તથા તેઓને અનુમરનાગ વાયુને મારા સ્વરૂપમાં સારી રીતે જોડી દઈ, જે યોગી મનમાં મારી ધારણા કરે છે તે તેના પ્રભાવથી ‘મનોજ્વલ’ નામની સિદ્ધિને પામે છે, કે જે સિદ્ધિમાં મન જ્યાં જાય ત્યાં શરીર પણ જઈ શકે છે.

(૫) કામરૂપ:—અવિન્ય શક્તિવાળો તથા અનેક પ્રકારનો જે હું, તેને વિષે મનની ધારણાના પ્રભાવથી યોગી જ્યારે જ્યારે મનને ઉપાદાન કારણરૂપ કરીને જે જે રૂપે થવાની ઇચ્છા કરે છે, તે તે મનમાનતા રૂપને તે પામે છે. આ સિદ્ધિ ‘કામરૂપ’ કહેવાય છે.

(૬) પરકાયાપ્રવેશ:—મિદ્ધયોગીને પરની કાયામાં પ્રવેશ કરવો હોય ત્યારે તે યોગી, જેની કાયામાં પ્રવેશ કરવો હોય, તેની કાયામાં પોતાના આત્માનું ચિંતન કરીને પોતાના સ્થૂલ દેહનો ત્યાગ કરીને લિંગ શરીરરૂપી ઉપાધિ માથે બ્રમર જેમ એક ફૂલમાંથી પરિશ્રમ વિના ણીબ ફૂલમાં પેશી જાય છે, તે પ્રમાણે વાયુરૂપી માર્ગવડે પરકાયામાં પરિશ્રમ વિના પેશી શકે છે. આ ‘પરકાયાપ્રવેશ’ નામની સિદ્ધિ કહેવાય છે.

(૭) સ્વેચ્છામૃત્યુ:—સ્વચ્છંદ મૃત્યુ કે જેમાં યોગી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે રમણુ કરી શકે છે, તે, પેનીવતી ગુદાના છિદ્રને દબાવી

પ્રાણરૂપી ઉપાધિવાળા આત્માને અનુક્રમે હૃદય, છાતી, કંઠ તથા મસ્તકમાં ચઢાવીને પ્રહારંધ્રરૂપી દ્વારવડે મનને ખીછ કાયામાં લઈ જાય અને પછી પોતાની સ્થૂલ કાયાનો ત્યાગ કરે તેને ' સ્વેચ્છા-મૃત્યુ ' કહેવાય છે.

(૮) દેવકીડાનુદર્શનઃ—જે યોગી મારી મૂર્તિમાં રહેલા સત્ત્વ-શુણ્ણની લાવના કરે, તે ' દેવકીડાનુદર્શન ' નામની સિદ્ધિને પામે છે, જેમાં સત્ત્વશુણ્ણના અંશરૂપ દેવાંગનાઓ વિમાન લઈને આવે છે.

(૯) સંકલ્પસિદ્ધિઃ—મારો લક્ષ્ય યોગી, હું કે જે સત્ય મંકલ્પવાળો છું, તેને વિષે મનની ધારણા કરીને જ્યારે જેવો સંકલ્પ કરે છે, ત્યારે તેણે ક્ષણ પામવારૂપી ' સંકલ્પસિદ્ધિ ' નામની સિદ્ધિને પામે છે.

(૧૦) અપ્રતિહતાજ્ઞાઃ—સર્વનો નિયંતા તથા સ્વતંત્ર એવો જે હું, તેને વિષે મનની ધારણા કરવાથી જે મારા સ્વભાવને પામે, તે પુરુષ ' અપ્રતિહતાજ્ઞા ' નામની સિદ્ધિને પામે છે, કે જેને લીધે મારી આજ્ઞાનો જેમ કોઈ ઠેકાણે લાગ થતો નથી તેમ તેની આજ્ઞાનો પણ કોઈ ઠેકાણે લાગ થતો નથી.

શુદ્ધસિદ્ધિધારણા.

(૧) ત્રિકાળજ્ઞત્વઃ—મારી લક્ષિતવડે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો તથા ધારણા જાણનારો યોગી ત્રણ કાળને જાણનારા ઇશ્વર વિષે મન ધારણુ કરે છે, તો ત્રણ કાળની વસ્તુ જેમાં જણાય, એવી જન્મમરણને જાણવારૂપી ' ત્રિકાળજ્ઞત્વ ' નામની સિદ્ધિને પામે છે.

(૨) પરચિત્તાભિજ્ઞતાઃ—' પરચિત્તાભિજ્ઞતા ' નામની સિદ્ધિ પણ ઉપર કહેલી ધારણાથી મળે છે.

(૩) પ્રતિસ્તંભ:—જે મનુષ્યનું ચિત્ત મારા યોગથી પરિશ્રાંત થયેલું હોય, તે યોગીના યોગમય શરીરને જેમ પાણીથી જળ-ચરોને હાનિ પહોંચતી નથી, તેમ અગ્નિ, સૂર્ય, જળ વિગેરે પદાર્થોથી જ્યારે હાનિ પહોંચતી નથી, ત્યારે તે ‘પ્રતિસ્તંભ’ નામની સિદ્ધિને પામે છે.

(૪) અપદ્મંદ:—ઉપર કહેલી ધારણાથી ‘અપદ્મંદ’ નામની સિદ્ધિ પણ મળે છે.

(૫) અપરાજય:—જે યોગી શ્રીવત્સથી તથા અસોથી શણગારેલા મારા અવતારોનું ધ્વજ, છત્ર તથા ચામર સાથે ધ્યાન કરે છે, તે યોગી ‘અપરાજય’ નામની સિદ્ધિને પામે છે.

આ રીતે જૂદી જૂદી યોગની ધારણાઓથી મારી ઉપાસના કરનારા યોગીને પ્રથમ કહેલી સર્વ સિદ્ધિઓ પામે આપે છે. હુંકામાં કહેવાનું કે, જિતેન્દ્રિય, પ્રાણ અને મનને દમન કરીને તેનો પરાજય કરનારા મુનિને વશિતા નામની સિદ્ધિના પ્રકરણમાં રહેલી એક ધારણા કરવાથી કઈ સિદ્ધિ અત્યંત દુર્લભ રહે ? છતાં પણ જ્ઞાનીએ તે સિદ્ધિઓની ઇચ્છા કરવી નહીં, કારણ કે ઉત્તમ પ્રકારના યોગનું આચરણ કરતા અને મને તુરત પામનાર યોગીને તેવી સિદ્ધિઓના અંતરાયથી કાળના કાળ વહી જાય છે એટલા માટે તે સિદ્ધિઓને વિવિધ કહેલી છે. તેથી પુરુષે નિષ્કામ રહીને ઇશ્વરના ઉપાધિરહિત એવા ચોથા સ્વરૂપમાં મનની ધારણા કરવી, પરંતુ બીજી સકામ ધારણાઓ કરવી નહિ. આ જગત્માં જન્મ, ઔપધિ, તપ તથા મંત્રોથી જોટલી સિદ્ધિઓ મળે છે, તે સર્વ સિદ્ધિઓ મનુષ્ય યોગથી મેળવે છે, પરંતુ યોગવડેજ અલૌકિક વસ્તુ એટલે સાલોક્યાદિક મળે છે, તે વસ્તુ જીવન કોઈ પણ આધનથી મળતી નથી. હું સર્વ સિદ્ધિઓનો પ્રભુ છું, કારણ કે હું

તેઓની ઉત્પત્તિ તથા પાલન કરુ છુ માત્ર સિદ્ધિઓનોજ નહિ, પરંતુ મોક્ષનો, જ્ઞાનનો, જ્ઞાનના સાધનભૂત ધર્મનો અને ધર્મો પદ્દેશ કરનારા વેદવેદાંતોનો પણ હુ પાલન કરનારો તથા કારણરૂપ પ્રભુ છું. એટલા માટે સિદ્ધિઓ કરતા પણ મને પ્રાપ્ત કરવો એ ઉત્તમ છે.

ઇતિ યોગપ્રકરણમા અધ્યાય ૨૮ મો સ પૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૯ મો.

પૃથુરાજાનું ચરિત્ર. (૪-૨૩)

મત્રેય ઉવાચ—

દૃષ્ટ્વાઽઽત્માન પ્રગયસમેકદા ધન્ય આત્મચાન્ ॥

આત્મના વર્ધિતાશેષસ્વાનુસ્મર્ગ પ્રજાપતિ ॥ ૧ ॥

જગતસ્તસ્થુપશ્ચાપિ વૃત્તિદ્રો ધર્મભૃત્સતામ્ ॥

નિષ્પાદિતેશ્વરાદેશો યદર્થમિહ જહ્નિવાન્ ॥ ૨ ॥

આત્મજેષ્ઠ્યાત્મજા ન્યસ્ય ચિરહાદુર્દર્તામિવ ॥

પ્રજાસુ વિમન સ્ત્રેક સદારોઽગાત્તણોવનમ્ ॥ ૩ ॥

મત્રેય કહે છે —હે વિદુર ! તત્પુરુષોના કર્મને પાળનારા પૃથુ ગણ, જે કાર્યને માટે જન્મ્યા હતા, તે ઇશ્વરની આજ્ઞા પણ તેમણે ત સ પૂર્ણ ગીતે બળવી ત્યાર પછી એક દિવસે તે પોતાના દેહને વૃદ્ધ બેઠને અને પોતાની પૃથ્વીને પોતાના થનાગ વિયોગથી જાણે રડતી હોય તેવી બેઠને, તે પૃથ્વી તેમણે પુત્રોને સ્વાધીન કરી દીધી અને પ્રજા ઉપર ઉદામ થઈ, પોતે એકલા સ્ત્રીની સાથે તપોવનમા

ચાલી નિકળ્યા, અને ત્યાં આગળ વનમાં પૃથુરાજ દૃઢ નિયમથી રહેવા લાગ્યા. પોતે પ્રથમ પૃથ્વીનો વિજય કરવામાં જે પ્રમાણે મહા પ્રયત્ન આદર્યો હતો, તેજ પ્રમાણે વાનપ્રસ્થોએ સ્વીકારેલી ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા તેમણે કરવા માંડી, અને કેટલાંક પખવાડિયા સુધી કંઈ, મૃગ અને ફળનો આહાર કર્યો. કેટલાંએક પખવાડિયાં સુધી સુકાં પાંદ-હાંનો આહાર કર્યો, અને કેટલાંએક પખવાડિયાં સુધી વાયુનું ભક્ષણ કર્યું. ઉનાળામાં ચૂરવીર પૃથુરાજ પંચાગ્નિ તાપવા લાગ્યા, ચોમાસામાં તે મુનિ વરસાદને માથે ઝીલવા લાગ્યા, અને શિયાળામાં પાણીની અંદર કંઈ સુધી ડૂબીને રહેવા લાગ્યા. વળી ભૂમિ ઉપર શયન કરવા લાગ્યા, ટાઢ તડકાને સહન કરવા લાગ્યા, વાણીને નિયમમાં રાખી, જિતેન્દ્રિય થઈને બ્રહ્મચર્ય મત પાળવા લાગ્યા, અને પ્રાણાયામવડે પવનનો વિજય કરીને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની આરાધના કરવાની ઇચ્છાથી ઉત્તમ તપશ્ચર્યા કરવા લાગ્યા. તે તપશ્ચર્યા ક્રમેક્રમે સિદ્ધ થવાને લીધે તેમનાં કર્મનો નાશ થયો અને તેમનું મન નિર્મળ થયું. ત્યાર પછી પ્રાણાયામો કરીને કામાદિક છ શત્રુઓને રોકવાથી વામનારહિત થયેલા મહાપુરુષ પૃથુરાજ, ભગવાન સનતકુમારે જે ઉત્તમ એવો ભગવતપ્રાપ્તિનો ઉપાય બતાવ્યો હતો, તે ઉપાયથીજ ભગવાનનું ભજન કરવા લાગ્યા. ભગવાનના નિયમોને પાળનારા અને નિરંતર શ્રદ્ધાથી ભગવાનના પદને પામવા માટે પ્રયત્ન કરનારા તે સદ્ગુણી રાજાની, ઉપર પ્રમાણે વર્તવાથી, પરબ્રહ્મરૂપ ભગવાન ઉપર અનન્ય ભક્તિ થઈ. તે પછી ભગવાનની સેવાથી જેમનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું હતું, એવા પૃથુરાજને વૈરાગ્યવાળું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું અને તેથી તેમણે ભગવાનનું સ્મરણ કરવાથી વૃદ્ધિ પામતી ભક્તિવડે, તીક્ષ્ણ થયેલા જ્ઞાનથી મંથનના સ્થાનરૂપ પોતાના હૃદયની અગિયે કાળી નાંખી, અને દેહવિષે આત્મબુદ્ધિનો નાશ થતાં તેમને સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું. આ વેળા સાચી આવેલી મિદ્ધિઓ ઉપર પૃથુરાજએ અનાદર બતાવ્યો અને જે જ્ઞાનથી પોતાના મંથ-

યનો પોતે નાશ કર્યો હતો, તે બ્રહ્મજ્ઞાન માટે પણ પ્રયત્ન કરવો છોડી દીધો. યોગી જ્યાં સુધી ભગવાનની કથાઓમાં પ્રીતિ કરતો નથી, ત્યાં સુધી તે સિદ્ધિઓને જોઈને પ્રમાદી થાય છે, પરંતુ ભગવત્ કથામાં પ્રીતિ થયા પછી તેમ થતું નથી. પૃથુરાજ પણ ભગવાનની કથા ઉપર પ્રેમ રાખનારા હતા, માટે તે નિઃસ્પૃહ હતા. ઉપર પ્રમાણે મહારાજવીર પૃથુરાજએ પોતાના આત્માને પરબ્રહ્મમાં જોડી દીધો, અને પછી સંપૂર્ણ રીતે બ્રહ્મરૂપ થયેલા તે શાન્તએ, દેહના પ્રારબ્ધ કર્મ પૂરા થયા કે, પોતાના દેહનો ત્યાગ કર્યો હોય તેમણે દેહત્યાગ કેવી રીતે કર્યો તે તમે સાંભળો.

પૃથુરાજએ જે પેનીવડે ગુદાસ્થાનને દબાવીને વાયુને ધીરે ધીરે મૂળાધારથી ઉંચો ચઢાવ્યો અને પછી નાભિપ્રદેશમાં પાછો આવ્યો, અને ત્યાંથી કોઠાના ભાગમાં એટલે હૃદયમાં, ત્યાંથી ઉરસ્થળમાં, ત્યાંથી કંઠપ્રદેશમાં અને ત્યાંથી બ્રુકુટી વચ્ચે ઉપર આવ્યો, ત્યાંથી કમેકમે તે વાયુને બ્રહ્મરૂપમાં આવ્યો અને પછી નિઃસ્પૃહ એવા પૃથુરાજએ વાયુનો વાયુમાં, દેહના કઠિન ભાગનો પૃથ્વીમાં, તેજનો તેજમાં લય કર્યો, અને ઇન્દ્રિયોના રસનો પાણીમાં, એમ સર્વ તત્ત્વોનો સ્થાન તથા ભાગ પ્રમાણે લય કર્યો ત્યાર પછી પૃથ્વીનો જગમાં, જળનો તેજમાં, તેજનો વાયુમાં, વાયુનો આકાશમાં, અને મનનો તથા ઇન્દ્રિયોના દેવતાઓનો ઇન્દ્રિયોના પોતપોતાના શબ્દાદિક વિષયોમાં ઉત્પત્તિ અનુસાર લય કર્યો વિષયોનો તથા આકાશનો અહ કારમાં લય કર્યો, અહ કારને મહત્તત્ત્વમાં જોડ્યો, અને સર્વકાર્યના નિવાસરૂપ મહત્તત્ત્વને માયાની ઉપાધિવાળા શુભમાં જોડ્યું ત્યાં પછી જ્ઞાન અને વૈરાગ્યના બળથી સ્વસ્વરૂપમાં રહીને પૃથુરાજએ પોતાને વિષે રહેલ શુભપણું કરાવનારી ઉપાધિનો ત્યાગ કર્યો. મહાગણી અર્ચિયા, જે સુકુમાં પગવડે પૃથ્વીનો સ્પર્શ કરવાને પણ અયોગ્ય હતા, તેનો પતિની પાછળ વનમાં ગયા હતા.

તે જે મત અને ધર્મ પતિ પાળતા હતા, તે મત તથા ધર્મ પાળતાં હતાં, તેમની સેવા કરતાં હતાં અને કંદમૂલાદિનો આહાર માત્ર કરીને દેહનો નિવાંહ કરતાં હતાં; તે એથી શરીરે બહુજ દુર્બળ થઈ ગયાં હતાં, તો પણ તે પતિના હાથનો સ્પર્શ થવાથી તથા તેમના તરફનું માર્ગ મળવાથી સુખમાં રહેતાં, પણ જરાય દુઃખ પામતાં ન હતાં. તે સતીએ પોતાના પ્રિયતમ અને પૃથ્વીના પતિ પૃથુરાજના શરીરને સર્વચેતનારહિત શબરૂપ થયેલું જોઈ જરાક વિલાપ કર્યો અને પછી તે સતીએ પર્વતના શિખર ઉપર ચિતા ખડકી, તે ઉપર તેમના શરીરને પધરાવી, પછી સ્નાન કરી, તે સમયનાં કાર્યો કરીને, ઉદાર કર્મ કરનારા પોતાના પ્રાણુપતિને દાધાંજલિ આપી. ત્યાર પછી તે સતી આકાશમાં રહેલા દેવતાઓને નમસ્કાર કરી, તેઓની ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરીને, પછી પતિના ચરણનું ધ્યાન કરતાં કરતાં પોતે પણ ચિતાગ્નિમાં પેઠાં. સદ્ગુણી અર્ચિયાને પોતાના શૂરવીર પતિની પાછળ સતી થયેલાં જોઈને હલરો વરદાન આપનારી દેવનારીઓએ દેવોની સાથે રહીને અર્ચિયાની સ્તુતિ કરવા માંડી, અને આકાશમાંથી મંદરાચળનાં શિખર ઉપર પુષ્પની વૃષ્ટિ કરવા માંડી; દેવતાઓનાં વાજિંત્રો વાગવા માંડ્યાં અને અમરનારીઓ પણ પરસ્પર તેની જ વાતો કરવા લાગી.

દેવનારીઓ વાતો કરે છે:—“અહોહો ! ! ! આ સ્ત્રી મહા-લાગ્યશાળી છે, કારણ કે લક્ષ્મી જેમ ચક્રપતિ ભગવાનની સેવા કરે છે, તેમજ આ સ્ત્રી પણ મહારાજ એવા પોતાના પતિની સેવા કરે છે. તે આ અર્ચિયા નામની સ્ત્રી કોઈથી જણાય નહીં એવું સત્કર્મ કરી, આપણને ઉલ્લંઘન કરીને પોતાના ભર્તા પૃથુરાજની પાછળ ઉપરના લોકમાં બંધ છે. આ પૃથ્વી ઉપર જેઓ, આયુધ્ય સંચળ છતાં પણ ભગવાનના લોકને આપનારું આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરે છે, તે મનુષ્યોને, બીજા કંઈ વસ્તુ દુર્લભ રહે છે ? આ જગ-

તમાં મોક્ષ આપનાગ એવા મનુષ્યના દેહને, મોટા કષ્ટથી મેળવ્યા છતાં પણ, જે મનુષ્ય વિષયોમાં આમકૃત થાય છે, તે મનુષ્ય છેતરાયો સમજવો તથા તે પોતે પોતાનો દ્રોહ કરનારો છે, એમ સમજવું.”

આ પ્રમાણે દેવતાઓની શ્રીઓ સ્તુતિ કરતી હતી, તેટલામાં તો આત્મજ્ઞાનીઓમાં દ્રેષ્ઠ અને ભગવાનને વિષે મનને ધારણ કરનારા પૃથુરાજ જે લોકમાં ગયા હતા, તેજ પતિના લોકને અર્ચિષા પણ પામ્યાં મહા પરાક્રમવાળા પૃથુરાજ, જે આવા પરાક્રમવાળા હતા, તે ઉત્તમ ચરિત્રવાળા રાજાનું ચરિત્ર જે મનુષ્ય સાવધાન થઈને શ્રદ્ધાથી વાંચે, સંભળાવે અથવા તો સાંભળે છે, તે પૃથુરાજની ગતિને પામે છે.

ઇતિ યોગપ્રકરણમા અધ્યાય ૨૯ મો સંપૂર્ણ.

“ઇતિ યોગપ્રકરણ સમાપ્ત.”

જ્ઞાનપ્રકરણ.

અધ્યાય ૧ લો.

કર્મ કરવાની તથા કર્મત્યાગ કરવાની વ્યવસ્થા. (૧૧-૧૨).

ઉદ્ધવ ઉવાચ.—

સદાય શૃણ્વતો વાચ તવ યોગેશ્વરેશ્વર ॥

ન નિવર્તત આત્મસ્યો યેન આમ્યતિ મે મન. ॥ ૧૬ ॥

ઉદ્ધવજી પૂછે છે.—હે યોગેશ્વરના ઇન્દ્ર! આપે પ્રથમ કહ્યું કે, સ્વધર્મમાં સાવધાન રહીને કર્મ કરવું, અને હિમણા વળી કહ્યું છે કે, સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરીને મારે શરણે આવવું, આ ઉપરથી કર્તા-લોકાપ્તાપણું આત્મામાં છે કે નથી? તથા કર્મ કરવાં કે ત્યાગ કરવા? આવો મારા મનમાં સંશય થાય છે, તેથી મારું મન લગ્યા કરે છે, માટે આપ મને તે કહો.

શ્રીભગવાન કહે છે.—ઇન્દ્રજી! પોતાની માયાવડે પ્રપચ્છયે

૧ કૃત્વા રૂપાતર યેવ દેહે પ્રાવિનશ્ચેનર ।

ઇતિ તા ધ્રુતસ પ્રહુર્જીવિત્વ પ્રાણધારણાનુ ॥

અર્થ:—ઇન્દ્ર પોતેજ પોતાના સ્વરૂપનું રૂપાતર કરી દેહમાં પ્રવેશ કરે છે, પ્રાણને ધારણ કરવાના કારણથી તેને "જીવ" કહેવામાં આવે છે વાસ્તવિકમાં જીવ અને ઇન્દ્રમાં જરાપણુ જોઈ નથી, એમ શુનિઓ કહે છે.

ભાસે છે અને તે પ્રપંચના અધ્યાસથી જીવને અનાદિ કાળની અવિદ્યાથી કતાંપણું તથા લોકતાપણું વિગેરે થયું છે, અને તેને લઈને જીવને વિધિ, નિષેધનો અધિકાર થાય છે. આ સર્વ હોય ત્યાં સુધી અંતઃકરણની શુદ્ધિ માટે કર્મ કરવાં જોઈએ, એમ મેં કહ્યું છે. અંતઃકરણ શુદ્ધ થયા પછી જે કર્મો ભક્તિમાં વિશેષ કરનારાં ન હોય, તેવાં કર્મો કરવાં અને વિશેષ કરનારાં કર્મોનો ત્યાગ કરવો તથા દૃઢ વિશ્વાસથી મારું ભજન કરવું, આમ મેં કહ્યું છે. જ્ઞાન થયા પછી કંઈ પણ કર્તવ્ય કર્મ રહેતું નથી. આ મર્વ વિષયનું યથાર્થ જ્ઞાન થવા માટે પ્રથમ ઇશ્વરથી જીવને જન્મ-મરણ આપનારો આ સર્વ પ્રપંચ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, તે વિષય હું તમને કહું છું.

આ અપરોક્ષ પરમેશ્વર શરીરમાં રહેલા આધારાદિક ચક્રોમાં નાદરૂપે જન્મ્યા હોય, તેવા જણાય છે તે નાદવાળા પ્રાણરૂપે 'આધાર' ચક્રમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે 'પરા' વાણીના નામથી જોડાય છે, આધાર ચક્રમાં નિરંતર અખંડ તથા અસ્પૃટ નાદ થયા કરે છે તે પરા વાણી જાણુથી. તે પરાવાણીરૂપી નાદાત્મક પરમાત્મા 'મણિપૂર' ચક્રમાં આવે છે, ત્યારે તે 'વદ્યતી' વાણી એવા નામથી જોડાય છે; આમા ઉચ્ચારણ કર્યા પહેલાં મનથીજ વર્ણોનાં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ જોવામા આવે છે, માટે આને વદ્યતી વાણી કહે છે. તે પછી તે નાદાત્મક પરમાત્મા 'વિશુદ્ધિ' ચક્રમાં આવે છે ત્યારે 'મગ્યમા' વાણી એવું તેનું નામ પડે છે; આ વાણી વદ્યતી થી ઉપર રહેલી અને ઘંચરી ની નીચે રહેલી છે, માટે તેને મગ્યમા કહે છે. હવે તે 'મગ્યમા' વાણીરૂપ નાદાત્મક પરમાત્મા ત્યાંથી મુખમાં આવે છે, ત્યારે તે અત્યંત સ્થૂલ હોવાથી 'ઘંચરી' વાણીને નામે કહેવાય છે, હ્રસ્વ વિગેરે માત્રાઓ, ઉદાત્તાદિક સ્વરો તથા અકારાદિક ત્રેસઠે.

૧ અ, ઇ, ઊ, તથા ઋ, આ પ્રત્યેકના ત્રણ ત્રણ બેદ છે તેથી તે આર બેદ

વર્ણ, આ મર્વ વૈખરી વાણીનું સ્વરૂપ છે. વળી તે પરમાત્મા વેદ તથા તેની શાખાઓ મોટા વિસ્તારવાળા થાય છે. જે અગ્નિ પ્રથમ આકાશમાં અસ્પૃટ ઉષ્ણતાએ રહેલો છે, તેજ અગ્નિ બળથી કાઢને મથતાં વાયુની સહાયતાથી ઝીણા તણખાઓ તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે; તેમાં બીજા પદાર્થો નાંખવાથી તે વધે છે અને થી હોમવાથી એકદમ મોટો થઈ પ્રભવળી ઉઠે છે; તેમ હું પણ પરા, પર્યાંતી, મધ્યમા અને વૈખરી એ ચાર વાણી વડે કર્મે કર્મે પ્રકાશ પામું છું. આ પ્રમાણે અતિસૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મ, સ્થૂલ, તથા મહાસ્થૂલ એમ ચાર પ્રકારની વાણી જેમ મારું સ્વરૂપ છે, તેમ હાથની વૃત્તિરૂપ મહાજી, ચરણની વૃત્તિરૂપ ગમન, વાયુ તથા ઉપસ્થની વૃત્તિરૂપ વિસર્ગ, નાસિકાની વૃત્તિરૂપ સૂંઘવું, જિહ્વાની વૃત્તિરૂપ રસ, નેત્રની વૃત્તિરૂપ દર્શન, ત્વચાની વૃત્તિરૂપ સ્પર્શ, કાનની વૃત્તિરૂપ શ્રવણ, મનની વૃત્તિરૂપ સંકેદ, બુદ્ધિ તથા ચિત્તની વૃત્તિરૂપ વિજ્ઞાન, અહંકારની વૃત્તિરૂપ અભિમાન, ધ્યાનની વૃત્તિરૂપ સમષ્ટિ, ગ્રાણુ તથા સત્ત્વ, રજ અને તમના વિકારરૂપ આધિદેવિક સર્વ સંસાર, એ અતિસૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મ, સ્થૂલ તથા અતિસ્થૂલ, એમ ચાર રૂપે પ્રગટ થયે છે, અને તે

થયા. લ, ઇ, ઈ, ઓ તથા ઔ આ પ્રત્યેકના એ એ બેદ છે ક યી હ સુધીના ૩૩ વ્યંજનો છે આ (પ્રથમો અક્ષર ૫૦ છતાં ચાર અક્ષરમાનો કોઈ પણ અક્ષર હોય તો તેનો બીજો અક્ષર ચાલ જેને માટે 'પ્રાતિશાખ્ય' નામના વેદના વ્યાકરણમાં લખ્યું છે.) ના અક્ષરો, અનુવાર એક, વિસર્ગ એક, એક જિહ્વામૂલીય, અને એક ઉપધ્યાનીય, આ પ્રમાણે સંસ્કૃત ભાષામાં ૬૩, અક્ષરો છે.

મારું સ્વરૂપ? છે. માટે આ સર્વ સંસાર મારાથી લિપ્ત નથી. આ ઇશ્વર પ્રથમ લિપ્ત લિપ્ત રૂપે પ્રગટ થયા ન હતા, પરંતુ એકજ રૂપે હતા. તે ઇશ્વરજ કાળને લીધે માયાશક્તિને લેત્યા છે, તેથી ઇદ્રિયાદિકરૂપે ઘણા પ્રકારના હોય તેવા લાગે છે. તેજ ઇશ્વર ત્રણે શુણ્ણના આશ્રયસ્થ લોકાત્મક કમળના ખીજરૂપ છે. જેમ એક ખીજ ફોતમાં પ્રાપ્ત થવાથી અનેક-રૂપે થાય છે, તેમજ લોકાત્મક કમળના ખીજરૂપ ભગવાન પણ કાળગતિ વડે માયાનો આશ્રય કરીને સર્વ પ્રપંચરૂપે થયા છે. આ રીતે જગત્ માયાના એક ખેલરૂપ છે માટે તે પરમાત્માથી લિપ્ત નથી, પરંતુ ઇશ્વરને વિશેજ રહેલું છે. તાંતણામાં ઓતપ્રોત રહેલું વસ્ત્ર જેમ તંતુઓથી લિપ્ત હોતું નથી, તેમજ આ વિશ્વ સર્વ પ્રકારે ઇશ્વરમાં ઓતપ્રોત રહેલું છે, પણ લિપ્ત નથી. તે સમષ્ટિ તથા વ્યષ્ટિરૂપ અને અવિધાને લીધે આત્મામાં અધ્યાસરૂપ થયેલું પ્રપંચરૂપી વૃક્ષજ શુવને કર્તાપણારૂપી અને લોકતાપણારૂપી સંસાર આપે છે. માટે જ્યારે આત્માનું સત્યપણું અને પ્રપંચનું મિશ્રાપણું યથાર્થ રીતે જાણવામાં આવે ત્યારેજ કર્માદિકને ત્યાગ કરવો, આમ મારું કહેવું છે. આ અનાદિકાળનું સંસારરૂપી વૃક્ષ, ફૂલ તથા ફળને એટલે લોગને તથા મોક્ષને ઉત્પન્ન કરે છે, અથવા તેા કર્મને તથા તેનાં

૧ પિતાઽહમ્ય જગતો માતા ધાતા પિતામહ ।

વેદં પવિત્રમૌમારઃ ક્રુદ્ધ સામ યજુરેવ ચ ॥

અર્થ—આ જગતનો માતા, પિતા, પાવક અને પિતામહ ૬ ધું, જાણવા યોગ્ય પુરૂષ પવિત્ર હૈં કાગ હું ધું તેમજ ક્રુદ્ધ, સામ અને યજુ-વેદ પણ હું ધું.

તાત્પર્ય—જે મુળમા રસ હોય છે તેજ રસ જાડની ડાળી, પાન વિગેરેમાં હોય છે તદ્વત્ હૈંકાગનો અર્થ સર્વ વેદ, કાંડ અને શાખાઓમાં પણ તેજ જાણવો.

ગીતા.

ઉત્તમ ક્રોને ઉત્પન્ન કરે છે. આ પુરાણા સંગારવૃક્ષનાં જે મૂળ (પુણ્ય તથા પાપ) છે, તેનાં મેંકડો મૂળીઆંઓ (વાસનાઓ) છે, ત્રણ થડ (શુભ) છે, પાંચ સ્કંધ (ભૂત) છે. અગ્યાર શાખાઓ (ઇદ્રિયો) છે, ત્રણ છાલ (વાત, પિત્ત, કફ) છે, અને જે ક્રો (સુખ તથા દુઃખ) લાગેલાં છે. આ વૃક્ષમાંથી પાંચ રસ (શબ્દાદિક) ઉત્પન્ન થાય છે, આ વૃક્ષમાં જે પક્ષીઓ (હ્ય તથા ઇન્દ્રિય) માણે ધાલીને જેહાં છે અને આ વૃક્ષ છેક સૂર્યના મંડળ સુધી પહોંચેલું છે. તાત્પર્ય એ કે જે સૂર્યના મંડળને તોડીને ઉપર જાય છે, તેને જન્મ-મરણરૂપી મંસાર રહેતો નથી. આ વૃક્ષમાં જે ક્રો લાગેલાં છે, તેમાંથી એક ક્રો (દુઃખરૂપી ક્રો) ને ગામનાં રહેવાસી ગૃહ પક્ષીઓ (કામી જુહુઓ) ખાય છે; અને ખીજા ક્રો (સુખરૂપી ક્રો) ને વનવાની હંસપક્ષીઓ (પરમહંસ લોકો) ખાય છે (ભોજવે છે). આ પ્રમાણે માયાવડે અનેક રૂપે ભાસતા પરમાત્માને ગુરુઓદ્ધારા જે જાણે છે, તેજ વેદના ખરા અર્થને જાણે છે. આ પ્રમાણે ગુરુની ઉપાસના કરવાથી જે ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય, તે ભક્તિવડે બ્રહ્મવિદ્યારૂપી કુવાડાને સળવીને તૈયાર કરવો અને તે

૧ કામચા ધોડા વેળા । અંગે ઝળે ઝાતિ મિરવિલા । તો કાઠપળા નાहीं મુકલા ।

સર્વોં શોમરા કાટલે ॥૧॥ ત્યાંચે પાહતા વેગબલે રવયવ । છર રાદે

કાઠચિ સર્વ । તેવીં મહામૂતે ગુણપ્રમાવ । સ્વરૂપ સાચેવ શિવાચે ॥ ૨ ॥

મુરનાંચે જાલે ઢેળે । તેં જોીં મિરવે સોનેપળે । તેવિં મહામૂતે વિષય કરળે ।

અભિનયળે સ્થિતરૂપ ॥૩॥ પડા પુચ્છ વાલુટા નાગ । ચેળેં અનાર ક્ષણતો

નાગ । તો નાગ નવ્દે સોનેંચી નાગ । તેવીં હેં જગ મદ્રૂપ ॥૪॥ પ્રપચ દંધરાગિ

ભમિત । ચેવિં ઝર્યો ધીનારાયણ । ઉદ્ધવામી મળે અપણ । અભિનયળે જીવ-

ચિત્તાં ॥ ૫ ॥

કુવાડાથી સાવધાન તથા ધૈર્યવાન થઈ, લિંગશરીરને કાપી નાંખી પરમાત્માને પામવું અને પછી સર્વ સાધનેનો ત્યાગ કરવો.

ઇતિ જ્ઞાનપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧ લો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨ જો.

પ્રકૃતિ અને પુરુષનો ભેદ. (૧૧-૨૨).

ઉદ્ઘય ઉવાચ:—

પ્રકૃતિઃ પુરુષઓભો યદ્યપ્યાત્માવિલક્ષણાં ॥

અન્યોઽન્યાપાશ્રયાત્કૃણ્ણ દદ્યતે મિદા તવોઃ ॥

પ્રકૃતૌ લક્ષ્યતે હ્યાત્મા પ્રકૃતિશ્ચ તથાઽઽસ્મિનિ ॥ ૨૬ ॥

ઉદ્ઘવશ્ચ પૂછે છે:—હે ભગવન્ ! પ્રકૃતિ જે જડરૂપ છે અને પુરુષ જે ચૈતન્યરૂપ છે, તે સ્વભાવથીજ જુદાં છે, તો પણ તે અન્યોન્યથી જુદાં હોય એમ તે બન્નેનું જ્ઞાન થતું નથી તેથી, તે બન્નેનો ભેદ જોવામાં આવતો નથી, અર્થાત્ પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ રૂઢીમાં આત્માની પ્રતીતિ થાય છે અને આત્માને લીધે રૂઢીની પ્રતીતિ થાય છે, અર્થાત્ ‘હું છું’ આવો બન્નેનો અભેદ પ્રતીત

૧ અશ્વત્થમેનં મુવિસ્તદમૂલમમંગરાભેજ દૃટેન છિન્વા । તત્ત પદં તત્પરિમાર્ગિનિવ્યં
યાસ્મિન્નાત્મા ન નિવર્તન્તિ મુયઃ ॥

ગીતા.

અર્થ:—આ મસારરૂપી જ્ઞાને વૈરાગ્યરૂપી શબ્દથી કાપી નાખી સાર પડી મારા પરમપદની ગોથ કરવી, કે જે પરમપદને પામેલા ફરીથી જન્મ પામના નથી

ગીતા.

ધાય છે તેથી દેહનો અને આત્માનો લેહ દેખાતો નથી. હે કમળ જેવાં નેત્રવાળા ! હે સર્વજ્ઞ ! આ મારા મનમાં મોટો સંદેહ છે, તેને યુક્તિવાળાં વચનોથી તમારે મટાડવો જોઈએ, કારણ કે સંસારમાં જીવોને તમારી કૃપાથીજ જ્ઞાન મળે છે અને અજ્ઞાન પણ તમારી માયાથીજ થાય છે. તમારી પોતાની માયાની ગતિને તમેજ જાણો છો, ખીલું કોઈ જાણતું નથી.

શ્રી ભગવાન કહે છે:—હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ઉદ્ધવ ! દેહ તથા આત્મા વચ્ચે મોટો લેહ છે, કારણ કે ગુણોના ફોલથી ઘેરેલો આ દેહાદિક સમુદાય વિકારવાળો છે અને આત્મા વિકાર વિનાનો છે. હે ઉદ્ધવ ! મારી ગુણમયી માયા પોતાના ગુણોથી અનેક લેહોને તથા લેહનાં જ્ઞાનોને રચે છે. આ દેહાદિક સમુદાય અનેક વિકારવાળો છે, તો પણ સ્થૂલ ભાગે કરીને તેના ત્રણ લેહ છે, તે લેહ આ પ્રમાણે છે:—

અધ્યાત્મ, અધિભૂત અને અધિદેવ. આ શરીરમાં અધુ અધ્યાત્મ ગણાય છે, તેમાં રહેલો રૂપ નામનો ગુણ અધિભૂત ગણાય છે અને અધુના ગોલકમાં રહેલો સૂર્યનો અંશ અધિદેવ કહેવાય છે. જો અધુ ન હોય તો રૂપની સિદ્ધિ થતી નથી અને રૂપ ન હોય તો અધુની સિદ્ધિ થતી નથી. તેમજ અધુની પ્રવૃત્તિ ન હોય તો તેનો અધિષ્ઠાતા દેવ સિદ્ધ થાય નહીં, તેમ અધિષ્ઠાતા દેવ ન હોય તો અધુની પ્રવૃત્તિ પણ સિદ્ધ થાય નહીં, અને અધુની પ્રવૃત્તિ ન હોય તો રૂપનું જ્ઞાન પણ સિદ્ધ થાય નહીં. આ પ્રમાણે અધ્યાત્મ, અધિભૂત અને અધિદેવની સિદ્ધિ એક બીજાના આશ્રયથી થાય છે; પરંતુ આત્મા તો આકાશમાં રહેલા સૂર્યની પેઠે બીજા કોઈની અપેક્ષા રાખ્યા વિના પોતાની મેળેજ પ્રકાશે છે, માટે અધ્યાત્માદિકના સમુદાયરૂપ દેહ અને આત્મા વચ્ચે મોટું અંતર છે. અધ્યાત્માદિક આત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયાં છે, માટે તે લિપ્તલિપ્ત છે, પણ આત્મા કેઈથી પણ ઉત્પન્ન થયો નથી, પણ તે સર્વનું આદિકારણ છે અને એકરૂપ છે, તેને

લીધે તેની અને દેહની વચ્ચે ઘણું અંતર છે. વળી આત્મા સ્વતંત્ર સિદ્ધ જ્ઞાનવડે અધ્યાત્માદિકને જાણે છે, તેથી પણ દેહ અને આત્મા વચ્ચે મોટું અંતર સિદ્ધ થાય છે. જેમ નેત્રમાં અધ્યાત્માદિક ત્રણ વસ્તુઓ છે, તેમ ત્વચા, સ્પર્શ અને વાયુ; શ્રવણ, શબ્દ અને દિશાઓ; જિહ્વા, રસ તથા વરુણ; નાસિકા, ગંધ અને અશ્વિની-કુમાર; ચિત્ત, ચેતયિતવ્ય અને વાસુદેવ; મન, મંતવ્ય અને ચંદ્ર; બુદ્ધિ, જોદ્ધવ્ય અને બ્રહ્મા; અહંકાર, અહંકર્તાવ્ય અને રુદ્ર, એમ ત્રણ ત્રણ ભેદ જાણવા. જ્યારે દેહાદિકને અહંકાર મટે ત્યારેજ દેહાદિકથી જૂદા એવા આત્માનું જ્ઞાન થાય છે, કારણ કે, સાર્વિક, રાજસ અને તામસ એમ ત્રણ પ્રકારનો અહંકાર છે, કે જે અહંકાર ગુણોને ફોલ કરનારા કાળરૂપી નિમિત્ત કારણવડે પ્રધાનમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે અને અધિદેવ, અધ્યાત્મ તથા અધિભૂતરૂપ મોહમય દેહાદિક વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરે છે. તે અહંકાર તથા તેને લીધે ઉત્પન્ન થયેલો દેહાદિકનો વિકલ્પ આત્માના સ્વરૂપને ન જાણવાથી થયો છે, માટે આત્માનું જ્ઞાન થાય એટલે તે અહંકાર અને દેહાદિકની વિકલ્પબુદ્ધિ નિવૃત્ત થાય છે. કેટલાએક વાદી અહંકાર તથા દેહાદિકના વિકલ્પને સત્ય માને છે, અને કેટલાએક મિથ્યા માને છે; પરંતુ આ સર્વ વિવાદો આત્માના અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા છે, વસ્તુતઃ કંઈ પણ નથી એટલા માટે એક બીજાની યુક્તિથીજ એક બીજાના મતનું ખંડન થઈ જાય છે, તેથી દેહાદિકનું મોહમયપણું સિદ્ધ થાય છે. આ ઉપરથી તમને શંકા થશે કે, “જ્યારે અહંકાર અને દેહાદિક વિકલ્પો મિથ્યા છે, ત્યારે તેને ટાળવાનો ઉપાય શા માટે કરવો?” પરંતુ તેવી શંકા કરવી યોગ્ય નથી. અહંકાર તથા દેહાદિકના વિકલ્પ મિથ્યા છે, તો પણ જે લોકો આત્મરૂપ એવા મારા સ્વરૂપથી બહિર્મુખ છે, તેઓને તે ભેદ મટતો નથી, પરંતુ નિત્ય ભાસ્યા કરે છે, માટે તેની નિવૃત્તિ કરવા માટે મારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન આવશ્યક છે.

ઈતિ જ્ઞાનપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨ નો સંપૂર્ણ.

પ્રકાર	અવસ્થાના આ તરફ પર્યાય કાળે સોડવા	પ્રાણના પ્રાણના પર્યાય	તેના કાળે દિવ પર્યાય દાર	અવસ્થા કાળે દિવના પર્યાય	પ્રકારના વિષય પર્યાય (વિષય)
અવસ્થા	ગતિ કાળના પ્રાણના સૂક્ષ્મ તેના વિષય	માન સર્વાન સમાનતા સહે છે કાળે, સર્વ દેહના સ પિત્ર કાળે છે	સૂક્ષ્મ તેના સિદ્ધિ તેના કાળે કાળે તેના કાળે તેના કાળે તેના	પ્રાણ તેના કાળે તેના કાળે તેના કાળે તેના કાળે તેના	કાળે તેના કાળે તેના કાળે તેના કાળે તેના કાળે તેના
પ્રકાર	માન સ કાળે સિદ્ધિ પાળના તેના કાળે કાળે છે	સમાનતા સમાનતા સહે છે કાળે, સર્વ દેહના સ પિત્ર કાળે છે	સૂક્ષ્મ તેના સિદ્ધિ તેના કાળે કાળે તેના કાળે તેના કાળે તેના	પ્રાણ તેના કાળે તેના કાળે તેના કાળે તેના કાળે તેના	કાળે તેના કાળે તેના કાળે તેના કાળે તેના કાળે તેના
તેના	સૂક્ષ્મ વિષયના સિદ્ધિ તેના પ્રાણ તેના કાળે છે	સમાનતા સમાનતા સહે છે કાળે, સર્વ દેહના સ પિત્ર કાળે છે	સૂક્ષ્મ તેના સિદ્ધિ તેના કાળે કાળે તેના કાળે તેના કાળે તેના	પ્રાણ તેના કાળે તેના કાળે તેના કાળે તેના કાળે તેના	કાળે તેના કાળે તેના કાળે તેના કાળે તેના કાળે તેના
પ્રકાર	સૂક્ષ્મ વિષયના સિદ્ધિ તેના પ્રાણ તેના કાળે છે	સમાનતા સમાનતા સહે છે કાળે, સર્વ દેહના સ પિત્ર કાળે છે	સૂક્ષ્મ તેના સિદ્ધિ તેના કાળે કાળે તેના કાળે તેના કાળે તેના	પ્રાણ તેના કાળે તેના કાળે તેના કાળે તેના કાળે તેના	કાળે તેના કાળે તેના કાળે તેના કાળે તેના કાળે તેના

અધ્યાય ૩ જો.

છવ અતે ઇશ્વરના સ્વરૂપનુ વર્ણન (૧-૩)

સૂત ડગાચ —

एतद्रूप भगवतो ह्यरूपस्य चिदात्मन ।

मायागुणविरचित महदादिभिरात्मनि ॥ ૩૦ ॥

સૂત કહે છે — હે શૌનક ! છવનુ^૧ વાસ્તવિક રીતે રૂપ નથી, તે તો જ્ઞાનરૂપજ છે, છતાં ભગવાનની માયાના મહત્તરૂપ આદિ ગુણોવડે છવના સ્થૂલ શરીરનો આત્મામા આરોપ કર્યો છે, અર્થાત્ શરીરજ આત્મા છે, આમ માનવામા આવે છે મેઘ મડળો વાયુના ઉપર આશ્રય કરીને રહે છે, પરંતુ અજ્ઞાનીઓ તેને આકાશને આધારે રહેવા માનીને, તેનો આકાશમા જેમ આરોપ કરે છે, તથા ધૂસગપલુ છે એ તો પૃથ્વીની ધૂળમા છે, પરંતુ તે ધૂળ ચોતરફ ઉડે છે, તેથી અજ્ઞાની લોકો વાયુમા જેમ

૧ ચતય ચદાધગત ગ્નિદેહથ ચ પુન ।

।ચ-છાયા ગ્નિદેહસ્થા તત્સવો જાત ઉચ્ચતે ॥

અર્થ — ચત-ચ શ નિગદેહ તથા વિગ-સૂક્ષ્મ-શરીરમા રહેતી ચિત્ શક્તિ તેને છવ કહેવામા આવે છે

ચચદલી

૨ પ્રકૃત્યેવ ચ વમાણ ક્રિયમણાનં સર્વેશ ।

ચ પદ્યાત તથામાનમકતાર સ પચ્યાત ॥

અર્થ — (આત્મામા જેમવાદ્યની હાનવાન જોવામા આવે છે, પરંતુ આત્માથી જેમ તે જુદાજ છે તદ્વાત) પ્રકૃતિથી સર્વ કર્મ સર્વ પ્રકારે થાય જ, પરંતુ આત્મા મધ્ય કરતો નથી, એમ જોને સમજાયુ તેજ અમ સમજતો એમ બાલુડુ

ગીતા

પૂનરાપણનો આગેપ કરે છે, તેમજ અવિવેકી પુરુષો દર્શાવે છે આત્મા તેમાં દર્યાદિક ધર્મવાળા દેહાદિકનો આગેપ કરે છે જેમ શ્વેત શરીરનો આત્મા આગેપ કરે છે, તેમજ તે ધકી બીજી જે સૂક્ષ્મ શરીર છે, તેનો પણ આત્માને વિષે આગેપ કરે છે આ સૂક્ષ્મ શરીર શ્વેત શરીરની પેઠે દેખાતું પણ નથી, તેમ ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓની પેઠે માણસવાથી પણ બાણી મકાતું નથી, છતાં તે સૂક્ષ્મ શરીરને આત્માની ઉપાધિ હોવાથી 'જીવ' એમ કહે છે અને તે સૂક્ષ્મ શરીરથી જન્મ મરણ ધ્યા કરે છે ઉપર જણાવેલા સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ શરીરનો અવિધાથી આત્મા આગેપ કર્યો છે તે જાણે આત્મજ્ઞાનવડે તથા ધ્રુવજ્ઞાનનાદિ લક્ષિતવડે ધ્યાને દૂર થાય છે, ત્યારે જીવ, જ્ઞાનમય પરબ્રહ્મ થાય છે ત્યારે અવિધાથી આવરણ^૧ અને વિશેષ^૨ કરનારી નવજા એવી પરમેશ્વરની માયા બ્રહ્મ વિધાવડે દૂર થાય છે, ત્યારે જીવ બ્રહ્મના^૩ સ્વરૂપને પામે છે, એમ તત્ત્વવેદાઓ કહે છે, અને યજ્ઞી તે સંતાનનાં વરજ્ઞાન દ્રુપ મહિમામાં મકાશે છે આ પ્રમાણે અકર્તા, અજન્મા અને અતર્કામી એવા ઇશ્વરનાં વેદમાં ગુપ્ત રહેલા જન્મેને અને ઠર્મેને વિવેકી પુરુષો જાણે છે તે અભિધ વીણ કરનારા પરમેશ્વર આ વિશ્વને સ્મરે છે, પાળે છે અને તેનો લય કરે છે, પરંતુ પોતે તેમાં બધાતા નથી યજ્ઞી સ્વતંત્ર અને છ ઇન્દ્રિયોના વિચાર એવા તે પરમેશ્વર પ્રાણીએને વિષે રહીને છ ઇન્દ્રિયોના છ વિષયોને દૂરથી બંધની પેઠે મહુણ કરે છે કોઈ મૂર્ખ મનુષ્ય જેમ નદનાં અનેક રૂપને બાણી શકતો નથી, તેમજ કુણ્ડિલાળો કોઈપણ મનુષ્ય કર્તાદિ કુશળતાવાળો હોવા છતાં મન અને વચનવડે રૂપોને તથા નામોને

(૧) ઇશ્વરને તકી દેવા તે આવરણ (૨) જ્ઞાને ઉપર પરંતુ તે વિરૂપ

(૩) 'મહાત્મ્ય' શબ્દનું સમાન

અર્થ — સર્વનું પરબ્રહ્મ છે તેનાં જિવાય બીજી કંઈક નથી, એમ જે જાણે છે તે બ્રહ્મરૂપના થાય છે

શુભ

વિસ્તાર કરતા એવા જગત્કર્તાની હીલાને બાણુતો નથી; પરંતુ તે મનુષ્ય માયારહિત, અવિચ્છિન્ન અનુકૂલતાથી ભગવાનના ચરણારવિંદના ગંધને સેવે છે, તે પુરુષ ચક્રપાણિ, મહાપરાક્રમી અને પરબ્રહ્મરૂપ એવા પરમાત્માના પદને ઓળખે છે.

ઇતિ જ્ઞાનપ્રકરણમાં અધ્યાય ૩ નો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૪ થો.

તત્ત્વોની સંખ્યા. (૧૧-૨૨).

ઉદ્ભવ ઉવાચ—

ક્વતિ તત્ત્વાનિ વિશ્વેશ સ્વઘાતાત્મગૃપિભિઃ પ્રમો ॥

નવેકાદશપચત્રીણ્યાત્થ ત્વમિહ શુશ્રુમ ॥ ૧ ॥

ઉદ્ભવજી પૂછે છે—હે પ્રભો ! કેટલાએક વિદ્વાનો તત્ત્વોની સંખ્યા માટે વિવાદ કરે છે, કેટલાએક વિદ્વાનો બહારના પદાર્થોના મત્યપણા માટે તથા મિથ્યાપણા માટે વિવાદ કરે છે, કેટલાએક વિદ્વાનો આત્માના એકપણા માટે અને અનેકપણા માટે વિવાદ કરે છે, તો આમાં ખરું શું ? તે બાણુવા માટે હું આપને પૂછું છું કે, હે વિશ્વના ઇન્દ્ર ! અપિઓએ શાસ્ત્રોમાં તત્ત્વોની કેટલી સંખ્યા કહી છે. ? આપે તો મારી પાંચે નવ, અગ્યાર, પાંચ, અને ત્રણ તત્ત્વો એકઠાં કરતાં અઠ્ઠાવિશ તત્ત્વો કહ્યાં છે, આમ મને યાદ છે. કેટલાએક કહે છે કે, છવિશ તત્ત્વો છે, કેટલાએક પચિશ તત્ત્વો કહે છે, કેટલાએક માત્ર કહે છે, કેટલાએક નવ કહે છે, કેટલાએક ૭ કહે છે, કેટલાએક ચાર, કેટલાએક અગ્યાર, કેટલા-

એક મતાર, કેટલાએક સોજ અને કેટલાએક તેર તરવો કહે છે હે આયુષ્યમન્ ! ઋષિઓએ આ પ્રમાણે જે કારણ કહેવાની ઇચ્છાથી તરવોના જૂદા જૂદા અનેક લેદો વર્ણવેલા હોય, તે આપ મને કહેવાને યોગ્ય છે.

શ્રીભગવાન્ કહે છે—શ્રાદ્ધલો તરવના વિષયમાં જે વાલો કહે છે, તે મર્વ યુક્તિઓ છે, કાગળ જે ભારી માયાનો અળી કાર કરીને વાલો કંનાગ પુરુષોને કંઈ વાત દુર્ધટ હોય ? કોણ પણ હોતી નથી. “તુ જે પ્રમાણે કહે છે તે પ્રમાણે નથી, પરંતુ હું કહું છું તે પ્રમાણે છે” આ પ્રમાણે તરવોના મૂળ કાગળમાટે શ્રાદ્ધલો વિવાદ કરે છે, પરંતુ તેઓમા ઉત્તવ ધન કરી શકાય નહીં તેવી મત્વાદિક અતઃકરણની વૃત્તિરૂપે પરિભ્રામ પામેલી મારી શક્તિઓના સોજ પામવાથી વાદ કરનારાઓના વિષયરૂપ આ મત્વાદ હિતો કર્યો છે, તે ન્યાયે સમ કમ પ્રજ્ઞ સ્વાય કો ત્યાજી દળી થાય છે અને પ્રપચના નાશની પાછળ વિવાદ પણ શાન પડે છે. હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! તરવોનો એક બીજામાં અંતર્ભાવ થાય છે, માટે વક્તાની કહેવાની ઇચ્છા પ્રમાણે તરવોની સખ્યા ન્યૂન અને અધિક થાય છે માટીમાં જેમ તેના કાર્યરૂપ^૧ ઘટાદિક પદાર્થોનો અતર્ભાવ થાય છે, તેમ એક કાગળબૂત^૨ તરવમાં તેના કાર્યરૂપ બીજા તરવોનો મમાવેશ થાય છે, અને ઘડામાં જેમ માટીનો સમાવેશ થાય છે, તેમ કાર્યરૂપ તરવમાં તેના મર્વ^૩ કાગળરૂપ તરવોનો મમાવેશ થાય છે આ રીતે તરવોના કાર્ય

૧ કાર્ય કાગળનું નામે થોડામાં વર્ણન કરેલું છે

સ્વર્ણરથ જે તે વાણ. ત્યાપામૂન રૂપને કામ વાણ. હું કાર્ય કામનાવે રહ્યું.

તારવાવચન કોલતી ૪

નય

૨ માણસેની તરવે કેલી : પરિ તેં મારતા નાહી મુખ્યતઃ. તેવી કરગણવી કલ્પે
ચ્છાની. નવના સમલી વાળવેં ૫

નય.

કારણ વિષે તથા તેઓની સંખ્યા વિષે વિવાદ કરનારોઓનું મુખ જે કહેવા માટે પ્રવર્તે છે, તે સર્વને નિશ્ચય કહે છે, એમ અમે સ્વીકારીએ છીએ, કારણ કે, સર્વમાં યુક્તિઓ રહેલી હોય છે આ પ્રમાણે જડ તરવોની સંખ્યાના ભેદનું કારણ મેં તમને કહ્યું, હવે હવ તથા ઇશ્વર જે બન્ને એકત્ય છે, તેનો ભેદ તથા અભેદ જાનવા માટે હું કારણો કહું છું

‘હવ અનાદિકાળથી અવિદ્યાવાળો છે, ને તે પોતાની મેળે પોતાના કલ્પને જાણી શકતો નથી, માટે તેને જ્ઞાન આપનાર મર્વજ ઇશ્વર તેનાથી જૂદા હોવા જોઈએ,’ આમ માનીને જેઓ હવ તથા ઇશ્વરને જૂદા માને છે, તેઓના મનમાં ચોવિશ તરવો જડ છે, પરિચયમુ તરવ હવ છે અને છત્ત્વિશમું ઇશ્વર છે. જેઓ માને છે કે, ‘હવ તથા ઇશ્વર બન્ને એકત્યરૂપ હોવાથી અણમાત્ર પણ જૂદા નથી, માટે તેઓના ભિન્નપણાની કલ્પના વ્યર્થ છે,’ આમ માનનારોઓના મતમાં પચિશ તરવો છે, અને ઇશ્વરની કૃપાથી મળવાનું જ્ઞાન સર્વગુણની વૃત્તિ હોવાથી તેનો જડ તરવોમાં અતર્લાવ કરવામાં આવે છે, તેથી તેને જૂદું તરવ ગણવામાં આવતું નથી ત્રણ ગુણોની સમાન અવસ્થા તે પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ છે, માટે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયના કારણરૂપ રજ, મરવ અને તમ, એ ત્રણ ગુણો પ્રકૃતિનાજ છે,

૧ જાકાગ અમજાન જાન્યાનર માત્ર જારેશ્વર મેદ રહત નહીં કારણ શેરા-
નાહા સ્વરૂપમ્થિતિ ઈવક મેદ હા આરોને કપિત ઝગનો તેો અમજાનને નટ હોતો.

નાયોચા અમિત્રાય

અર્થ — જુને આત્મજ્ઞાન થવા પડી હવ અને ઇશ્વરમાં ભેદ નથી, પણ જ્યાં મુંધી અવિદ્યા છે ત્યાં મુંધીજ તેરી બાતિ છે આત્મજ્ઞાન થવા પડી તે બાતિ નહીં થાય છે.

આત્માના નથી, કારણ કે જીવ અકર્તા છે, માટે સૃષ્ટિના આદિ કારણરૂપ શુદ્ધોને તે આશ્રય ઘટતો નથી માટે ગરવશુદ્ધમય સ્થાન એ જીવનો ધર્મ નથી, પરંતુ પ્રકૃતિનોજ ધર્મ છે ધર્મ એ રમેશુલની વૃત્તિ છે અને અગ્નિ તમેશુલની વૃત્તિ છે, માટે તેઓનો પણ પ્રકૃતિમા જ અવર્ણ્ય ધાવ છે, તેથી તેઓને ભિન્ન તત્ત્વ ગણેલા નથી સ્વભાવ એ મહત્તરવતુ સ્વરૂપ છે, માટે તેનો પણ પ્રકૃતિમા અવર્ણ્ય છે, અને કાગ એ ઉદ્ય રતુ સ્વરૂપ છે, માટે કાગ ને સ્વભાવ એ વૃદ્ધા તત્ત્વો મનાતા નથી એ પ્રથમ અકૃષિવશ તત્ત્વો ગણાયા છે, તેમા ઉપર કહેલા અગ્નિવશ તત્ત્વો બાકા અને તેમા બીજા તથા શુદ્ધ ગણવા વળી પુરુષ, પ્રકૃતિ, મહત્તરવ, અહ કાગ આકાશ વાયુ, તેજ, પાણી તથા પૃથ્વી, આ તથ તત્ત્વો મે કહ્યા છે, તથા શ્રોત, તથા, અતુ પ્રાણ અને બિહ્લ, આ ૫ ત્ત્વો સ્પર્શ, દ્રશ્ય, શ્રોત્ર, સ્પર્શ, રૂપ રસ અને ગંધ આ પાંચ વિષયો તથા તથા શુદ્ધો, આ પ્રમાણે અકૃષિવશ તત્ત્વો મે ગણાવ્યા છે, અને તેમા ગતિ, ભાવણ, વીર્યોત્સર્ગ, મલોત્સર્ગ તથા શિશ્ન, આ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોના કળ છે, માટે તેઓની તત્ત્વોમા ગણવા કરી નથી હવે આ તત્ત્વોમા ભેદો કરવાનું કારણ કહું છું મહત્તરવથી માલીને પૃથ્વી સુધીના સાત કારણતત્ત્વો અને શ્રોતથી ગ્રંથ સુધીના નોગ વિકારોરૂપ તત્ત્વનું રૂપ પારણ કરનારી પ્રકૃતિ સર્વ પદાર્થોનું ઉપકાશન કારણ છે, માટે તે આ જગતની ઉત્પત્તિ વિશેરમા સત્પાદિક શુદ્ધોપદે દેહાદિકનો આકાર પારણ કરે છે અને અગ્નિ, અપરિણામી તથા નિમિત્તભૂત તે પુરુષ કેવળ

૧ જેમ મગ્નીતવ ૫મ નદનાકા અને આત્માના ન કરતા
૧૫મ પોતાની દૃષ્ટિથી અગ્નિઓનું પેશણ કરે છે તે પ્રમાણે પુરુષના ઉ

જેવા કરે છે, માટે તે પરિણામ પામનારી પ્રકૃતિથી જૂદો છે. પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા મહત્ત્વ આદિક વિકાર પામનારા પદાર્થો પુરુષની દષ્ટિવડે શક્તિ સંપાદન કરીને એકઠા થાય છે, અને પ્રકૃતિના બળથી બ્રહ્માંડને ઉત્પન્ન કરે છે આ પ્રમાણે તત્ત્વોએ એકઠા મળીને દેહાદિકનાં જે કાર્યો કર્યાં છે. તેમનો તેઓમાંજ અંતર્ભાવ થઇ જાય છે, માટે તેઓને જ્યાં તત્ત્વરૂપ ગણેલાં નથી કેટલાએક સાતજ તત્ત્વો માને છે, તેમાં આકાશાદિક પાંચ ભૂતો, દ્રષ્ટા જીવ તથા દ્રષ્ટા અને દેશના આધાત્મ ભૂત ઇશ્વર, આ સાતજ તત્ત્વો કહેવામા આવે છે, આ મતમાં પ્રકૃતિ, મહત્ત્વ અને અહંકાર આ કારણરૂપ ત્રણ તત્ત્વનો આકાશાદિકમા અંતર્ભાવ કર્યો છે અને તે આત્મ તત્ત્વોથી જ દેહ, ઇન્દ્રિયો તથા પ્રાણો આદિક મર્વ કાર્યોની ઉત્પત્તિ માનેવી છે. કેટલાએક છ તત્ત્વોજ માને છે, તેમાં પાંચ ભૂત અને એક આત્મા એમ છ તત્ત્વો માનવામાં આવે છે, તે મતમા પરમાત્મા પોતાનાથી ઉત્પન્ન થયેલા ભૂતો વડે આ જગતને સર્જીને તેઓ સાથે જગત્મા પેદા છે, માટે મર્વ લૌકિક પદાર્થોનો ભૂતોમા અને જીવનો પરમાત્મામા અંતર્ભાવ માનેલો છે કેટલાએક ચાર જ તત્ત્વો માને છે, તેઓના મતમાં આત્મા તથા આત્માથી ઉત્પન્ન થયેલા તેજ, જલ અને પૃથ્વી આ ચાર તત્ત્વો કહેવામા આવે છે અને તે ચાર તત્ત્વોથી આખા

કણથી (જેવાથી) પ્રકૃતિ સૃષ્ટિ કરી શકે છે, કેવળ પ્રકૃતિ જડ હોવાથી પુરુષના અવયોક્ત સિવાય તેનાથી ઉત્પત્તિ વિગેરે કાર્ય બની શકતું નથી.

૧ વાચામ્મર્ગં વિચારો નામપેય મૃત્તિદેવ્યેવ સયમ્ ।

અર્થ — ઘડો, માગર દર્યાદિ કેવળ વાણીથી ઉચ્ચારતુ એ તો માત્ર વકારરૂપેજ કહેવામા આવે છે, પણ વાચનવિક્રિ તો સર્વ મૃત્તિકાજ છે.

શ્રુતિ.

જગત્ની ઉત્પત્તિ થઇ છે, માટે સર્વ કાર્યોનો ચાર તત્ત્વોમાં અંતર્ભાવ માનેલો છે. કેટલાએક સત્તર તત્ત્વો માને છે, તેમાં પાંચ મહાભૂતો, પાંચ શબ્દાદિક તન્માત્રા, પાંચ ઇન્દ્રિયો, મન તથા પરમાત્મા, આ સત્તર તત્ત્વો મનાય છે. કેટલાક સોળ તત્ત્વો માને છે, તેઓના મતમાં આત્માનેજ મનરૂપે કહેલો છે. કેટલાએક તેર તત્ત્વો માને છે તેઓના મતમાં પાંચ મહાભૂત, પાંચ ઇન્દ્રિયો, મન, છવ તથા પરમાત્મા, આ તેર તત્ત્વો ગણવામાં આવે છે. કેટલાએક અગિયાર તત્ત્વો માને છે, તેઓના મતમાં પાંચ મહાભૂતો, પાંચ ઇન્દ્રિયો અને આત્મા અગિયારમો માનેલો છે. કેટલાએક નવ તત્ત્વો માને છે, તેઓના મતમાં પ્રકૃતિ, મહત્ત્ત્વ, અહંકાર, પાંચ ભૂતો તથા આત્મા આ નવ ગણવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે ઋષિઓએ જૂદી જૂદી તત્ત્વોની સંખ્યા કહી છે, અને તે પ્રકૃતિથી પુરુષ લિન્ગ છે, એમ કહેવા માટે કહેલી છે આ સર્વ મતો ન્યાયવાળા છે, કારણ કે તે સર્વમાં યુક્તિઓ રહેલી છે. વિદ્વાનોની કંઈ બાબત અઘટિત હોય ? કંઈ પણ અયોગ્ય હોય નહીં.

ઇતિ જ્ઞાનપ્રકરણમાં અધ્યાય ૪ થી સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૫ મો

તત્ત્વોનાં લક્ષણો. (૩-૨૬)

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ —

અથ તે સમગ્રવ્યાપિ તત્ત્વોનાં લક્ષણ વૃથક્ ॥

યદિદિત્યા વિમુચ્ચેત પુરુષ પ્રાહુતર્ગુણૈ ॥ ૧ ॥

શ્રી ભગવાન્ ભાગ્યા — હે માતૃશ્રી ! હવે હું તમને જુદા જુદા તત્ત્વોના લક્ષણો કહીશ કે, જે તત્ત્વોના જ્ઞાનથી પુરુષ પ્રકૃતિના ગુણો (દેહાદિક) થી મુક્ત થાય છે હૃદયની ગાંઠ (અભિમાન) ને તોડનાર તથા આત્માના દર્શન કરાવનાર જે જ્ઞાન પુરુષને મોક્ષ આપનાર કહેવાય છે, તે જ્ઞાન, હું તમને કહું છું

જે આત્મા છે તે પુરુષ કહેવાય છે અને તે પુરુષ આદિરહિત-અનાદિ-છે, ગુણરહિત છે, પ્રકૃતિથી ભિન્ન છે, સર્વત્ર વ્યાપક છે, તેમ સ્વયંજ્યોતિ છે જેનાથી આ જગત્ વ્યાપ્ત થયેલું છે તે સર્વત્ર વ્યાપક તે પુરુષે દૈવેન્દ્રિયથી પોતાની પાને આવેલી સૂક્ષ્મ તથા ત્રણ ગુણવાળી ભગવાનની માયાને સમતમાત્રમાજ બ્રહ્મણ કરી તે પછી તે પ્રકૃતિને ગુણોવડે અનેક પ્રકારની તથા ગુણના જેવીજ

૧ પ્રકૃતિના બે ભાગ છે, આપરણ્યશક્તિ તથા વિશેષશક્તિ આપરણ્ય શક્તિને તે શ્લોકોપાધિક 'અનિદ્રા' કહેવાય છે અને વિશેષશક્તિને તે પરમેશ્વરની માયા કહેવાય છે પુરુષ પાંચ બે પ્રકારનો છે, શ્વરૂપ તથા ઇન્દ્રિયરૂપ તેમા જે પ્રકૃતિના અવિરોધી જન્મમરણને પામે છે, તેને શ્વર જાણવો અને જે પ્રકૃતિને વશ કરીને વિશ્વરચના કરે છે તેને ઇન્દ્ર

પ્રજ્ઞને સરજતી જોઈને, તે સ્વસ્વરૂપના જ્ઞાનને ઢાંકી દેનારી માયાવડે તે પુરુષ મોહિત થઈ ગયો, અર્થાત્ સ્વસ્વરૂપને વિસરી ગયો. આથી દેહની ઇદ્રિયો સર્વ કર્મો કરે છે, છતાં પણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પ્રકૃતિના અધ્યાસથી પુરુષ પોતાને વિષે કર્તાપણુ માને છે, અને હું કર્તા છું, આણું અભિમાન કરે છે આથી પોતે અકર્તા છે, છતાં તેને કર્મનું અંધન નડે છે, પોતે સ્વતંત્ર અને અર્વનો સાક્ષી છે, છતાં કર્મબંધનથી પરતંત્રતાને પામે છે, અને સુખસ્વરૂપ છે, છતાં પણ તેને જન્મમરણરૂપ સંમારમા અવતરણું પડે છે. પુરુષ પોતાને દેહ, ઇદ્રિય તથા તેના અધિષ્ઠાતા દેવતારૂપ માને છે, તેનું કારણ માત્ર પ્રકૃતિજ છે, અને દેહ જડ છે, છતાં તે સુખદુઃખનો ઉપભોગ કરે છે, તે પ્રકૃતિથી પર એવા પુરુષવડે કરે છે.

દેવકૃતિ પૂછે છે.—હે પુરુષોત્તમ! તમે દેહાભિમાની છવનું તથા તેનાં કારણભૂત પ્રકૃતિનું લક્ષણ કહ્યું હવે આ સ્થૂલ સૂક્ષ્મરૂપ ત્રય જોનું સ્વરૂપ છે એવા જગત્ને ઉત્પન્ન કરનારા પ્રકૃતિપુરુષનું સ્વરૂપ કહો.

શ્રીકપિલભગવાન કહે છે:—પોતે એકરૂપ છતાં સર્વ કાર્યના આશ્રયભૂત, મૂળરૂપ તથા જે પ્રધાન તત્ત્વ છે તેને

જાણુને તેમા પ્રકૃતિના સ્વરૂપને ન જાણ્યાથી છવને સંસારમા જન્મ-મરણ ચાય છે

૧ પુરુષ પ્રવૃત્તિસ્યો હિ મુંકે પ્રવૃત્તિજાન્યુગાન્ ।

કારણ શુભમગોષ્ટ્ય સદ્મયોનિજન્મસુ ॥

અર્થ:—પુરુષ પ્રકૃતિમા રંગી પ્રકૃતિમા થના ગુણોને જોતવ છે અને તેથી સારી અથવા ખરાબ પોતિમા તેનો જન્મ થનાનું જાણુ તેનો ગુણો સાથેનો સંબંધ છે

ગીતા

પ્રકૃતિ કહે છે. આ પ્રધાન તત્ત્વ ત્રિગુણાત્મક હોવાથી બ્રહ્મસ્વરૂપ નથી, કાર્ય ન હોવાથી મહત્તત્ત્વાદિકસ્વરૂપ નથી, કાર્યકારણસ્વરૂપ હોવાથી જીવરૂપ પણ નથી. પાંચ, પાંચ, દશ, અને ચાર એમ ચોવિશ તત્ત્વોનો સમુદાય તે પ્રકૃતિનું કાર્ય કહેવાય છે. તે ચોવિશ તત્ત્વો આ પ્રમાણે કહેલાં છે, પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ અને આકાશ, આ પાંચ મહાભૂતો; ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ તથા શબ્દ આ પાંચ તેની તન્માત્રાઓ, કાન, ત્વચા, નેત્ર, જીભ, નાક, વાણી, હાથ, પગ, શિશ્ન તથા શુદ્ધ આ દશ ઇન્દ્રિયો અને મન, બુદ્ધિ, અહંકાર તથા ચિત્ત આ ચાર અંતઃકરણની વૃત્તિઓ છે, કે જેનાવડે અંતઃકરણના ચાર ભેદો ક્રમપેલા છે. આ પ્રમાણે આ ચોવિશ તત્ત્વસ્વરૂપે સમગ્ર બ્રહ્મનો જેટલો મેં વિસ્તાર કહ્યો છે, એટલોજ વિસ્તાર તત્ત્વવેત્તાઓએ પણ કહ્યો છે, તથા પ્રકૃતિની અવસ્થારૂપ કાળ એ પચિશમ્બુ તત્ત્વ ગણાય છે.

હો માતા! કેટલાએક કહે છે કે, તે કાળ ઇશ્વરનો પ્રભાવ છે, માયાને આધીન થયેલા તથા અહુકારથી 'આ દેહરૂપ હું છું' એમ માની બેઠેલા મૂર્ખ જીવને જે કાળનો લય લાગે છે, વળી જેમા ત્રણ ગુણની સમાનતા છે, એવી ભેદરહિત પ્રકૃતિ પણ જે કાળવડે ચેષ્ટા કરે છે અર્થાત્ વિકાર પામે છે તે કાળ મહાસત્ત્વમય છે, આમ કહેવાય છે. વળી તે કાલાત્મા ભગવાન પોતાની માયાવડે સર્વ પ્રાણીઓના દેહમાં જીવસ્વરૂપે વ્યાપી રહેલા છે અને બહાર કાળસ્વરૂપે રહેલા છે. તે પરમ પુરુષે અદ્વિતીયી જેના ગુણો ક્ષોભ પામ્યા હતા, એવી પ્રકૃતિમાં ચૈતન્યરૂપી બીજને મૂક્યું, એટલે પ્રકૃતિએ તે વીર્યદ્વારા ઘણાજ પ્રકારવાળું મહત્તત્ત્વ ઉત્પન્ન કર્યું. આ મહત્તત્ત્વ લય તથા વિદ્યોપથી ગ્રહિત જગત્ના પ્રથમ અંકુરરૂપ હઈ, તેણે પોતાને વિષે સૂક્ષ્મરૂપે રહેલા અહં-

કારાદિક પ્રપંચસમૂહને રચતી વેળાએ પોતાના તેજથી આત્મ-
રૂપને ઢાંકનારા ગાઢ તમોચ્છુના ભાગનો નાશ કર્યો.

ઇતિ જ્ઞાનપ્રકરણમાં અધ્યાય ૫ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૬ શ્લો.

બ્રહ્મસ્વરૂપવર્ણન, (૧૧-૩).

રાજોવાચ —

માતાયનામિધાનસ્ય દ્રહ્મણઃ પરમાત્મનઃ ।

નિષ્ટામર્દ્ય ની ષકુ યૂયં હિ દ્રહ્મવિત્તમાઃ ॥ ૩૪ ॥

નિમિરાણ પૂછે છે:—નારાયણપરાયણ પુરુષ પરિશ્રમ વિના
ભગવાન્ત્રી માયાને તરી બાંધે છે, એમ મને કહ્યું છે, તો હવે
તમારે નારાયણ નામના પરમાત્માનું સ્વરૂપ અમને કહેવું યોગ્ય છે,
કારણ કે તમે મોટા બ્રહ્મવેત્તા છો.

પિષ્પલાયન નામના યોગેશ્વર કહે છે:—હે રાજા! “આ જગત્ની
ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પ્રલયના જે કારણભૂત છે, છતાં જે પોતે
કારણરહિત છે, જે બ્રહ્મત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ, એ
ત્રણે અવસ્થામાં વ્યાપક છે તથા દેહ, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ? અને મન?
જેમના ચૈતન્યથી ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરે છે તે પરબ્રહ્મ? પરમાત્મા છે,”
એમ બોલો.

૧ ‘પ્રાણસ્ય પ્રાણસુત ચતુષ્પદ્મહુસ્ત ધોતત્ય ધોતમનસ્યાને મનસો યે વિદુઃ’ ।

૨ ‘યતો વાચો નિર્વર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સદ્’ ।

૩ ‘ત્વં ત્વાપનિપદં ગુર્હ્યં પૃચ્છામિ’ ।

તણખા વિગેરે અગ્નિના અશ ગણાય છે, તે જેમ અગ્નિને પ્રકાશિત કરી શકતા નથી, તેમ મનવિગેરેની વૃત્તિઓ પણ જડ છે, તેઓમા આત્માનો પ્રકાશ દેખાય છે અને તે વૃત્તિઓનો પ્રકાશક છે, પરંતુ વૃત્તિઓ તેને પ્રકાશિત કરી શકતી નથી તેમજ સ્વયં પ્રલામ્બૂત વેદ પણ વાણીરૂપ છે, તેથી આત્મતત્ત્વને સાક્ષાત્ કહી શકતા નથી, પણ જાણે તેમનાથી આત્મતત્ત્વ કહેવાઈ જતું હોય તેમ કહે છે વેદો પોતેજ કહે છે કે, ' મન આદિ જેટલા જ્ઞાન કરવાવાળા પદાર્થો છે, તેટલા આત્મતત્ત્વને પહોંચી શકતા નથી, ' આ ઉપરથી એમ સમજવું નહીં કે, વેદો બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરતા નથી

શ્રુતિઓ કહે છે કે, " જે સ્થૂલ છે તે બ્રહ્મ નથી, જે સૂક્ષ્મ છે તે બ્રહ્મ નથી, જે વાણીથી જાણાય છે તે બ્રહ્મ નથી, " ઇત્યાદિક વચ્ચેનો વેદેજ નિષેધ કર્યો છે, તે નિષેધનો જે અવધિ છે તેને બ્રહ્મ જાણવું જે અવધિ ન હોય તો નિષેધ પણ મિદ્ધ થઈ શકે નહીં પ્રથમ પરબ્રહ્મ પોતે એકજ હતા અને પાછળથી સત્ત્વ, રજ અને તમ રૂપે થયા, તેથી તેને ત્રણ પ્રકારના પ્રધાનરૂપ કહે છે તથા તેનેજ ક્રિયાશક્તિને લીધે સૂત્ર અને જ્ઞાન શક્તિને લીધે મહત્ત્વ કહે છે, તથા છવના ઉપોધિરૂપ અહુકાર

૧ ' યદ્વાગડનશ્ચુદત યેન વાગચ્ચુદને તદેવ બ્રહ્મવ વિદ્ '

જે વાણીથી વર્ણન થઈ શકે નહીં પણ જેનારે ચાખી જોનાય છે તેને તુ ક્ષણ જાણવું

' યન્મનો ન મનુતે ' (મન જેને માટે તર્ક મરી જાય નથી)

' ન વાગ્યા પચાત વચ્ચેનમ્ ' (કોઈ તેને ચતુર્થી જોઈ શકતું નથી)

' અસ્યુત્તમનશ્ચામ્યમર્શપમ્ ' (તે જડ નદી, ખારીક નદી, દુક નદી,

લજુ નદી વિગેરે)

પણ તેનેજ કહે છે. તે પછી ઇદ્રિયોના દેવતાઓ, ઇદ્રિયો, વિષયો તથા વિષયોના પ્રકાશરૂપે પણ એક પરબ્રહ્મ જ લાગે છે. તે બ્રહ્મ સર્વસ્વરૂપે પોતેજ જાણે છે, માટે તે બ્રહ્મને પોતાની સિદ્ધિ માટે બીજા કોઈ પણ પ્રમાણની આવશ્યકતા નથી, અને ત્યાં કોઈ પણ પ્રમાણ પહોંચી શકતું નથી, તેથી 'બ્રહ્મ નથી' આવી શંકા કરવી અઘટિત છે. આ આત્મા જન્મતો નથી, માટે તેને 'છે' એવો વિકાર હોતો નથી, એટલે જન્મવું અને હોવું તેમજ વધવું, ફેરફાર થવો, ઘટવું અને મરવું, આ છ વિકારો પણ આત્મામાં નથી, પરંતુ 'દેહાદિકના' છે અને તેથી આત્મા તો તે દૈહિક વિકારોના સમયનો દ્રષ્ટા છે, માટે તેને વિકાર મંદુરવતો નથી. સર્વ દેશમાં તથા સર્વ-કાળમાં અખંડ રીતે યાદ્યું આવતું જે જ્ઞાન, તેજ આત્મા ગણાય છે. કાળી વસ્તુનું જ્ઞાન થયું, અને પીળી વસ્તુનું જ્ઞાન નાશ પામ્યું, આમાં જ્ઞાનનો નાશ થાય છે, એમ જાણવું નહીં, કારણ કે જ્ઞાન તો એકરૂપજ છે અને તે ઇદ્રિયોના બળથી અનેક પ્રકારનું કલ્પાયેલું છે, તેથી અનેક આકારવાળી વૃત્તિઓ ક્ષણે ક્ષણે ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે, પરંતુ જ્ઞાન તો અખંડ રહે છે. જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ તથા ઉદ્ભિજ્જ શરીરો બદલાયા કરે છે, પરંતુ તેઓમાં રહેલો પ્રાણ તો એકજ સર્વ ગરીરોમાં જીવની પાછળ જઈને વસે છે; તેમ અવસ્થાભેદે કરીને બદલાયા કરતાં દેહોમાં આત્મા પણ એકનો એકજ રહે છે, પરંતુ તે બદલાતો નથી માટે બ્રહ્મ જો કે સર્વસ્વરૂપ છે, તો પણ વિકારો તેનો લેશ પણ સ્પર્શ કરતા નથી. તે આત્મા ભગવત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ નામની અવસ્થાઓમાં પણ નિર્વિકારજ રહે છે, છતાં પણ વિકારવાળો

૧ ' જાયતે, ભન્તિ, વર્ધતે, વિપરિણમતે, અપ્તીયતે, નશ્યતિ. '

અર્થ:—જન્મવું, જન્મવા પછી હોવું, ક્ષીણ પામવું, પૂર્ણ દશાએ પહોંચવું, શરીરના ક્ષીણ થવું અને નાશ પામવું આ છ વિકાર કહેવાય છે શ્રુતિ.

હોય તેવો જણાય છે. માત્ર સુષુપ્તિમાં ઇદ્રિયોનો તથા અહંકારનો લય થાય છે, તેથી લિંગશરીરની ઉપાધિ રહેતી નથી તેને લીધે વિકારગ્રસ્ત શુદ્ધ આત્માનો નીચેની શ્રુતિ ઉપરથી અનુભવ થાય છે; “હું” મુખમાં મુતો હોતો, મેં કંઈ પણ જાણ્યું નહીં, ” આવી સ્મૃતિ ઉપરથી મિદ્ધ થાય છે કે, સુષુપ્તિ અવસ્થામાં પણ સુખને જાણનારો તથા અજ્ઞાનને જાણનારો આત્મા છે અને જે સ્મૃતિ થાય છે તે અનુભવપૂર્વક થાય છે, કારણ કે જે વસ્તુ અનુભવમાં આવી ન હોય, તે વસ્તુનું સ્મરણ થાય નહીં. સુષુપ્તિ અવસ્થામાં આત્માનો અનુભવ થયા છતાં પણ પાછો જન્મમરણરૂપી સંસાર આવે છે, તેનું કારણ એટલું જ છે કે, તે સમયે પણ અવિદ્યા તથા તેના સંસ્કારો રહે છે, માટે ધન, પુત્ર, પ્રતિષ્ઠા વિગેરેનો ત્યાગ કરીને કેવળ ભગવાનનાં ચરણનીજ, ભક્તિ કરવાની ઇચ્છા જ્યારે ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ભક્તિથી જ્યારે ચિત્તના, અવિદ્યાથી તથા શુભકર્મ વિગેરેથી થયેલા મંદકારરૂપી મળ નાશ પામે છે, ત્યારે ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે, અને ચિત્ત શુદ્ધ થયા પછી આત્મતત્ત્વનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે. સૂર્યનો પ્રકાશ સ્વતઃસિદ્ધ છે, તે પછી તે નિર્મળ દષ્ટિવાળાને દેખાય છે, પણ મલીન દષ્ટિવાળાને દેખાતો નથી, તેમ આત્મા સ્વતઃસિદ્ધ છે, તે પણ નિર્મળ મનના લોકોને જોવામાં આવે છે, પરંતુ મલીન અતઃકરણવાળાને જોવામાં આવતો નથી, માટે ચિત્તની શુદ્ધિથી આત્માનો અપરોક્ષ અનુભવ કરવો, કેમકે અપરોક્ષાનુભવ વિના મંત્રારની અત્યંત નિવૃત્તિ થતી નથી.

ઈતિ જ્ઞાનપ્રકરણમાં અધ્યાય ૬ કો મંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૭ મો.

આત્માને સંસારનું મિથ્યાપણું. (૧૧-૧૦).

ઉદવ ઉવાચ:—

ગુણેષુ ઘર્તમાનોઽપિ દેહજેષ્વનપામૃતઃ ॥

ગૃણર્ન ઘષ્યતે દેહી ઘષ્યતે વા કય વિમો ॥ ૩૫ ॥

ઉદવણ પૂછે છે:—હે પ્રભો! આપે નિશ્ચય કયો છે, આત્મા એકજ છે, તેને ગુણોના કાર્યરૂપ દેહના સંબંધથી સંસારમાં જન્મમરણ આવે છે અને પોતાના સ્વરૂપના જ્ઞાનથી મુક્તિ થાય છે, પરંતુ તે વિષયમાં મને સંદેહ છે, તે હું તમને પૂછું છું કે, “દેહાદિકનો અત્યંત નાશ થયા પછી મુક્તિ થાય છે, કે દેહાદિક રહ્યા છતાં પણ મુક્તિ થાય છે?” તમે કદાચ કહ્યો કે, ‘દેહાદિકનો અત્યંત નાશ થયા પછી મુક્તિ થાય છે,’ તો ત્યાં એવો વાંધો આવે છે કે, ‘જ્ઞાનના સાધનભૂત દેહાદિકનો અત્યંત નાશ થતાં જ્ઞાનને આધીન રહેલી મુક્તિ કેવી રીતે થાય?’ અને તમે કહ્યો કે, ‘દેહાદિકમાં રહ્યા છતાં પણ મુક્તિ થાય છે,’ તો ત્યાં પણ એક વાંધો નડશે, તે એ કે, ‘દેહાદિક હોય તો આત્મા તેનાં કર્મોમાં તથા સુખોમાં બંધાયા વિના કેવી રીતે રહી શકે?’ તમે કદાચ કહ્યો કે, ‘દેહાદિકમાં રહ્યા છતાં પણ તે આકાશની પેઠે આવરણરહિત છે, માટે દેહાદિકના કર્મોમાં તે બંધાતો નથી.’ તો પછી મારે પૂછવાનું એ છે કે, ‘આત્મા જ્યારે ગુણોના આવરણથી રહિત છે, ત્યારે પ્રથમથીજ તે શામાટે બંધાયો છે, કે જેથી હવે તેને મુક્તિની અપેક્ષા રહે છે?’ આપ માનતા હો કે, ‘દેહાદિક છતાં પણ તેના ઉપર અહંકાર કર-

વાધી આત્મા બંધાય છે અને અહુકારનો ત્યાગ કરવાથી મુક્તિ પામે છે, 'તો તેવા પુરુષને કેમ જોળખવા? તે વિષે કહો. "દેહાદિકમાં બંધાયેલો પુરુષ કેવી રીતે વર્તે? કેવી રીતે વિહાર કરે? કેવી રીતે જોગ જોગવે? કંઈ વસ્તુઓનો ત્યાગ કરે? સૂવે કેમ? જાગે કેમ? તથા ચાલે કેમ? અને તે કેવાં લક્ષણો ઉપરથી જોવામાં આવે?" હે પ્રશ્નોનું રહસ્ય જાણનારાઓમાં ઉત્તમ ! આ વિના બીજું પણ મને એક જ્ઞાતિ છે, તે એ છે કે, "આત્મા એકજ છે, તે દેહાદિકના અનાદિકાળથી થયેલા મંબંધને લીધે નિત્ય બંધાયેલો છે અને પછી તે મુક્તિ પામે છે." આમ માનશું તો મુક્તિની ઉત્પત્તિ મિદ્ધ થશે, તેથી તેનું અનિત્યપણું પણ પ્રાપ્ત થશે એટલા માટે "આત્મા તો એકજ છે, તો એક, એક મમયમાં નિત્યમુક્ત કેમ થઈ શકે? તથા નિત્ય-ખદ્ધ કેમ થઈ શકે?" મ્હાગ આ મદેહને આપ ટાળો.

શ્રીભગવાન કહે છે—હે ઉદ્ધવજી ! તમે પૂછ્યું કે, "આત્મા એકજ છે, ત્યારે તે એક મમયમાં નિત્યમુક્ત અને નિત્યખદ્ધ કેવી રીતે થઈ શકે? આવો મને જ્રમ છે, તે જ્રમ શું વાસ્તવિક છે કે, પ્રતીતિમાત્ર છે? આવા તમે પ્રશ્નો પૂછ્યા તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, તે જ્રમ પ્રતીતિમાત્ર છે, પણ વાસ્તવિક નથી તેનું કારણ એવું છે કે, આત્મા નિત્ય બંધાયેલો છે, આત્મા નિત્ય મુક્ત છે, આવો આત્મામાં જે વ્યવહાર કરવામાં આવે છે, તે મારે આધીન મ્હેલા મત્ત્વાદિક શુભરૂપી ઉપાધિને લીધે છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે નથી, કારણ કે ઉપાધિરૂપ મત્ત્વાદિક શુભ પોતેજ માયાથી ઉત્પન્ન થયેલા છે, તેઓનું મૂળ માયાજ છે અને જે પદાર્થો માયાથી એટલે અજ્ઞાનથી કંપા-યતા હોય તેઓ રજ્જુનર્પની પેઠે મિથ્યા હોય છે, માટે મારા સ્વરૂપમાં બંધ કે મોક્ષ કંઈજ નથી, આવો મારો પોતાનો

મિદ્ધાંત છે. જેમ ગુણરૂપ બંધ કે મોક્ષ નથી, તેમજ જીવને પણ 'બંધ' કે મોક્ષ વાસ્તવિક રીતે નથી, પરંતુ જીવ અજ્ઞાનને લીધે ઉપાધિને આધીન થયો છે, તેથી તેને વિશે બંધન અને મુક્તિ પ્રતીત થાય છે.

વળી સ્વપ્ન જેમ બુદ્ધિથીજ કલ્પાયલું છે, તેમ શોક, મોહ, મુખ, દુઃખ તથા જન્મમરણાદિક સંસાર પણ મારી માયાવડે બુદ્ધિથીજ કલ્પાયલો છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે નથી. હે ઉદ્ધવ ! દેહધારીઓને મોક્ષ આપનારી બ્રહ્મવિદ્યા અને બંધન કરનારી અવિદ્યા, આ બંને મારી અનાદિ કાળની રક્ષિત છે, અને તે મારી માયા વડે રચાયલી છે, એમ જાણીને હું જ્યાં સુધી અજ્ઞાન દેશાવુ છું, ત્યાં સુધી જીવને બંધન રહે છે અને જ્ઞાન આપું છું ત્યારે મોક્ષ સ્પૃશ છે, અર્થાત્ બંધ તથા મોક્ષમાં બંધ અનાદિ છે ત્યારે મોક્ષ નિત્ય છે હે મહાબુદ્ધિશાળી ઉદ્ધવ ! જીવને બંધન કે મોક્ષ કંઈ પણ નથી, કારણ કે, જીવ એકસ્વરૂપ છે અને મારાથી જુદો નથી, છતાં પણ મારા અગરૂપ જીવને અજ્ઞાનથીજ બંધન અને જ્ઞાનથીજ મુક્તિ થાય છે, પણ મને તેમાંનું કંઈ પણ છેજ

૧ અત્ એકસ્યાપ્યધ્યાનપ્રાપ્તવાદ્વદત્ત વસ્તુતસ્તાદમાવાતિત્યમુક્તત્ત્વં ચ વદત ક્ષમાશય ॥

એકજ આત્માને અધ્યાસ પ્રાપ્તિ થરાથી બંધ અને મોક્ષ એ બેઉ થાય છે
બાહ્યપ્રોધિની

૨ તન્યેતે મોક્ષવધ્યામિતિ તનુ । જેથી મોક્ષ અને બંધ વિસ્તાર પામે છે તે બે શક્તિનું નામ 'તનુ' કહેવામાં આવે છે

૩ વચ્ચો ભવપાશેન ભવપાશાચ મોચક ।

કૈવલ્યદ્વર પરં વ્રદ્ધ વિષ્ણુરેવ સનાતન ॥

અર્થ:-સંસાર પાશમાં બાંધનારા તથા સંસારના બંધનમાંથી મુક્ત કરનારા અને કૈવલ્યપદ આપનારા સનાતન (નિત્ય) પરમહારૂપ વિષ્ણુભગવાનજ છે

નહીં તમારા મનમાં શંકા આવશે કે, “ જ્યારે હવ એક જ છે ત્યારે તો એકના બંધનથી તર્વને બંધન અને એકના મોક્ષથી મર્વને મોક્ષ, તેમજ સુખદુઃખ તથા જાની પણ તેમજ વ્યવસ્થા થવી જોઈએ, અને જ્યારે બંધનાદિક થયા ત્યારે ઇશ્વરને પણ બંધનાદિક થવા જોઈએ, ’ પરંતુ તમારી આ શંકા નિર્મૂળ છે દ્વાતમા જેમ ચંદ્રમાં એક છે તો પણ જળાદિકની ઉપાધિને લીધે તેના બિંબ અને પ્રતિબિંબરૂપે ભેદ પડે છે અને પાણીમાં થતા કંપાદિક, પ્રતિબિંબને જ ધાય છે પણ સુખ્ય બિંબને થતા નથી, તેમ તે પ્રતિબિંબો પણ ઉપાધિના ભેદે કરીને પર-પર જૂદા જૂદા હોય છે તેથી પાણીથી ભરેલા ઘડાઓમાં જે ઘડો કૂટી જાય છે તેનું પ્રતિબિંબ સુખ્ય બિંબમાં મળી જઈને તેની સાથે એક થઈ જાય છે, પણ બીજા ઘડામાં રહેલા પ્રતિબિંબો તેની સાથે એક થતા નથી, તેમ ડુ પણ એક છુ તો પણ અવિદ્યારૂપ ઉપાધિને લીધે મારામાં અને હવમાં ભેદ થયો છે, તેમાં અવિદ્યાને લીધે થતા બંધન તથા મોક્ષ અને સુખ તથા દુઃખ વિગેરે મારા અશ રૂપ હવને જ છે, અને તે હવેા પણ અવિદ્યાના ભેદને લીધે પર-પર ભિન્ન છે તેથી જેની અવિદ્યાનો નાશ ધાય છે તે અવિદ્યાનો હવ મારી સાથે એકતા પામે છે અને બીજાઓ જુદા / જુદે છે આ ઉપનથી સિદ્ધ થાય છે કે, હવને બંધનાદિક ધાય છે તેથી ઇશ્વરને બંધનાદિક થતા નથી અને એક હવને બંધનાદિક ધાય છે તેથી બધા હવેાને બંધનાદિક થતા નથી તેમ એક હવને મોક્ષ ધાય છે ત્યારે સર્વ હવેાનો મોક્ષ થતો નથી આ અતિ

૧ મર્ચાન્ડમ્ પગ્ગલો રજોપ્રમાગમકુને ।

ન સર્ગ મયુગ્યને તથા લીલ મુગ્ગામ ।

અર્થ — જેમ એક ધામાં આમણ ધન તથા ધુમાં વિગેરેથી સુખ-ભરેલ જણાય તેથી બીજા દેખાતો તેમ હાલુ નથી તેમજ એક હા સુખી અથવા દુખી થાય તેથી સર્વ હા સુખદુઃખ અધિકુલ હોતા નથી.

રહ્યના વિષયમાં તમારે સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી નિશ્ચય કરી લેવો. તમારી આગળ જે વ્યવસ્થા કહી, તે બધ તથા મોક્ષ વિષે કહી, હવે બદ્ધ તથા મુક્ત એ બેની વચ્ચે કેવી રીતે ભેદ છે, તે તમારા પ્રશ્નનો હું ઉત્તર આપુ છું. પ્રથમ તો જીવ અને ઇશ્વર વચ્ચે ભેદ છે. આવા બે પ્રકારના ભેદ છે, તેમાં પ્રથમ કહેલો જીવ અને ઇશ્વરનો આ રીતે ભેદ છે, જીવ તથા ઇશ્વર એકજ ધર્મવાળા શરીરમાં રહે છે, પરંતુ જીવનો ધર્મ શોક છે અને ઇશ્વરનો ધર્મ આનંદ છે. જીવ નિયમ્યરૂપે ગ્રહેલો છે અને ઇશ્વર નિયતારૂપે રહેલા છે. પક્ષીઓ વૃક્ષમા ભાગો કરીને રહે છે, છતાં તે ભાગો જેમ જાડથી જૂદા છે, તેમજ શરીરરૂપી વૃક્ષમાં હૃદયરૂપી ભાગો કરીને તેમાં જીવ ગ્રહે છે, છતાં પણ તે તેનાથી જૂદા છે. તે બંને એકત્યરૂપે ચર્યા છે અને નાથેજ રહેવાથી તથા એક વિચારના હાવાથી પ્રત્યેક એકબીજાના મિત્ર છે, અને અનિર્વચનીય માયાવડે વૃક્ષમાં ભાગો ધારીને રહે છે. માયાનું સ્વરૂપ કેવું છે? તે બાણવામાં આવતું નથી, માટે તેને અનિર્વચનીય કહેવી છે. તે બંનેમાં એક જીવરૂપી પક્ષી, શરીરરૂપી વૃક્ષના ફળોને એટલે કર્મફળોને ખાય છે. અર્થાત્ લોભવે છે, અને બીજી ઇશ્વરરૂપી પક્ષી દેહરૂપી વૃક્ષના ફળો ખાતું નથી, છતાં પણ તે પોતાના આનંદમાં તૃપ્ત રહે છે, અને જ્ઞાનાદિક શક્તિવડે અધિક બળવાન રહે છે. ઇશ્વર જીવના કષ્ટતા વધાર પ્રબળ છે. તે કર્મના ફળોને લોભવતા નથી અને સર્વજ્ઞ છે. તે

૧ ઉપર આરો ધર્મ જ્ઞાત છે, માટે તે શબ્દનો ચરી મા પણ ઉપયોગ કરી શકે છે.

૨ કવ્યમૂલમવાક્સાગ્ય વૃષ યો વેદ મપ્રાત્ ।

અર્થ — ઉંચા મૂનનાગુ અને નીચી સાખાનાગુ સસારરૂપી વૃક્ષ છે તેને જે હમણા બોલે છે (તે જ શરીર છે) શ્રુત.

પોતાને જાણે છે અને જીવને પણ જાણે છે. કર્મનાં ફળોનો ભોક્તા જીવ અજ્ઞાન છે, તે પોતાને પણ મધ્યસ્થ રીતે જાણતો નથી, તેમ ઇશ્વરને પણ જાણતો નથી, માટે અવિદ્યાથી જોડાયેલો જીવ, અનાદિકાળથી બંધાયેલો છે, કારણ કે, માયામાં આવરણ કરવાપણુ તથા આધારને મોહ ઉપજાવવાપણુ નથી.

ઈતિ જ્ઞાનપ્રકરણમા અધ્યાય ૭ મો અંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૮ મો.

માયાના સ્વરૂપનું વર્ણન. (૧૧-૩)

રાજોવાચ —

પરમ્પરિયોરીશમ્ય માયિનામપિ મોહિનીમ્ ॥

માયાં ઘેદિતુમિચ્છામો ભગવતો મુવતુ ન્ ॥ ૧ ॥

નિમિરાન્ત પૂછે છે—હે મહાગજ ! અમર્થ એવા પદ્માત્મા વિપ્રયુગી માયા જે માયાવીઓને પણ મોહ ઉપજાવનારી છે, તે માયાને અમે જાણવાને ઇચ્છીએ છીએ, માટે આપ ભગવાન અમને માયાનું સ્વરૂપ કહો. હું સંસારના તાપથી બળી જળી રહેલો મનુષ્ય છું, તે, હૃદિની કથારૂપી અમૃત જેમાં રહેલું છે તથા જે સંસારના તાપને ટાળનારું આપધ છે, તેનું આપનું વચન માલગવા છતાં પણ તૃપ્ત થતો નથી.

અંતરિક્ષ યોગી કહે છે—હે મોટી ભુજાવાળા રાજા ! પોતાના અંશરૂપ જીવોને ભોગ તથા મોક્ષ આપવા માટે સર્વના આદિકારરૂપ અને આત્મરૂપ ભગવાન પોને સર્વોત્તમ આ

પાંચ મહાભૂતોમાંથી ઉત્તમ તથા કનિષ્ઠ જ્વતનાં શરીરોને ઉત્પન્ન કરે છે, અને પછી જીવોના ઉપકાર માટે પાંચ ભૂતોમાંથી સ્વેદનાં તે શરીરોમાં અંતર્યામિરૂપે પ્રવેશ કરીને મનથી તથા દશ ઇન્દ્રિયોથી વિષયોના વિભાગ પાટે છે, અને તે વિષયોનો જીવોને ઉપભોગ કરાવે છે. જીવ, અંતર્યામીએ પ્રકાશિત કરેલી ઇન્દ્રિયો દ્વારા વિષયોનો ઉપભોગ કરે છે અને આ ઉત્પન્ન થયેલા શરીરને પોતાનું માનીને તેના ઉપર આસક્ત થાય છે, અને કર્મોન્દ્રિયોથી વાસના સાથે કર્મો કરીને તે તે કર્મોનાં સુખદુઃખરૂપ ફળ ભોગવે છે, અને આ સંસારમાં ભટક્યા કરે છે, પરંતુ તેમાંથી સુક્ત થતો નથી આ રીતે પ્રણાં દુઃખ આપનારી કર્મની જાતિઓને પામતો તથા પરતંત્ર થયેલો જીવ જગત્નો પ્રલય થતાં સુધી જન્મમરણ પામ્યા કરે છે. પ્રલયનો આરંભ થશે ત્યારે આદિ અને અંતથી રહિત એવો કાળ આ સ્થૂલસૂક્ષ્માત્મક જગત્ને ઇશ્વર વિષે લઈ જવા માટે ખેંચશે, પૃથ્વી ઉપર સો વર્ષ સુધી મહાલયંકર અનાવૃદ્ધિ થશે અને તે સમયે મહા પ્રચંડ એવો સૂર્ય ત્રણે લોકને તપાવશે. તે પછી શેષનાગના મુખનો અગ્નિ પાતાળમાંથી ઉઠી શિખા વાળો બળવા માંડશે અને વાયુની પ્રેરણાથી ચારે તરફ વધી જશે. તે પછી પ્રલય કરનારા મેઘનો સમૂહ હાથીની શુદં સરખી ધારાઓથી સો વર્ષ સુધી વર્ષશે, તેથી બ્રહ્માંડ બળમાં ફૂળી જશે. તે પછી બ્રહ્માંડરૂપી શરીરધારી બ્રહ્મા પોતાના બ્રહ્માંડરૂપ શરીરનો ત્યાગ કરીને, કાષ્ઠરહિત થયેલો અગ્નિ જેવ પોતાના સૂક્ષ્મ રૂપમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ સૂક્ષ્મસ્વરૂપ પરબ્રહ્માં

૧ 'તદ્ગુણા સહ તે સર્વે સંપ્રાપ્તે પ્રતિચંચે ।

પરત્યાન્તે કૃતાત્માન પ્રવિશંતિ પરં પદમ્ ॥

અર્થ:—મહાપ્રવય પ્રાપ્ત થતા બ્રહ્મવૈભા રહેનારા પુરુષો બ્રહ્મા સાથે

પ્રવેશ કરશે તે પછી વાયુ, પૃથ્વીના ગંધ હરી લેશે એટલે જળ તેજસ્વ ધશે તે પછી પ્રવચકાળતુ તેજ, તેજતુ રૂપ હરણુ કરી લેતા તેજ વાયુમા લય પામશે અને આકાશ, વાયુનો સ્પર્શ હરી લેતાં વાયુ આકાશમા લય પામશે તે પછી કાળ, આકાશના શબ્દ શુણ્ણને હરી લેશે, એટલે આકાશ, તામસ અહુકારમા લય પામશે, તેમ ઇન્દ્રિયો અને બુદ્ધિ, રાજસ અહુકારમા, મનના તથા ઇન્દ્રિયોના દેવો, માર્ત્તિક અહુકારમા, અહુકાર, પોતાના ત્રણ પ્રકારના કાર્યોની સાથે મહત્તરવમાં અને મહત્તરવ પ્રકૃતિમા લય પામશે આ સર્વ લગવાનૂની માયા બાણુપી હે રાણ ! ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પ્રલય કરનારી આ ત્રણ શુણ્ણવાળી લગવાનૂની માયાતુ અમે તમારી પાને વર્ણન કર્યું

ઇતિ જ્ઞાનપ્રકરણમા અધ્યાય ૮ મો મ પૂર્ણ

કતકૃત્ય ચદને પરમાત્માના પરમ પદમા પ્રવિષ્ટ થાવ છે (મોક્ષ પામે છે)
સ્મૃતિ

‘ માવદાધારમાધવારણમસાધ્યાત ’

અધિગર જ્યા મુખી રહે છે ત્યા મુખીજ અધિકારીઓની સ્થિતિ રહે છે, એટલે અધિગર પૂરો થનાજ અહરેવ મૂળ અહરપદે જન્મ ના

અધ્યાય ૯ મો.

દેહના મિથ્યાત્વનું વિવેચન. (૭-૧૫).

નારદ ડવાચ:—

આધાધિતોઽપિ જ્ઞામાસાં યથા વસ્તુતયા સ્મૃતઃ ।

તુર્યદસ્વાદૈન્દ્રિયકં તદ્વદર્થવિકાલ્પિતમ્ ॥ ૫૮ ॥

નારદ કહે છે:—હે ધર્મરાજ ! આ વિશ્વમાં જે દેહાદિ પદાર્થ સત્ય લાગે છે તે મિથ્યા છે તેમ જાણવું; ઉઠાહરણ પ્રતિબિમ્બાદિ આભાસ પદાર્થ તર્કના વિરોધને લીધે મિથ્યા છે, તે પણ તેને જેમ એક વસ્તુરૂપે માનવામાં આવે છે, તેમજ ઈન્દ્રિયોના જાણવામાં આવતા સંસાર પણ તર્કથી સિદ્ધ થતો નથી માટે ખોટો છે, તેથી તેને પણ એક વસ્તુરૂપે માનેલો છે. પૃથ્વી વિગેરે પાંચ ભૂતોની જેમાં એકતા થયેલી માનવામાં આવે છે, એવો આ દેહાદિક પદાર્થ સંઘાત, કાર્ય કે પરિણામ એમાંથી કોઈ પણ જાતનો નથી. વૃક્ષોનો સંઘાત જેમ વન કહેવાય છે, તેમજ પંચ મહાભૂતોના સંઘાતરૂપ આ દેહ નથી; કારણ કે જે સંઘાત હોય તો એક ભાગ જેવવાથી સર્વ સમુદાય જેવોય નહીં; દૃષ્ટાંત તરીકે વનમાંથી એક વૃક્ષ જેવવાને લીધે આખું વન જેવોતું નથી, પરંતુ દેહમાં તેમ નથી; દેહનો તો એક ભાગ જેવવાથી આખો દેહ જેવોય છે. તેમજ દેહ એ પંચમહાભૂતોનું કાર્ય પણ નથી તેમ પરિણામ પણ નથી. કદાચ તે દેહનો વિકાર અથવા પરિણામ હોય તો “તે પોતાના અવયવોથી અથવા તો પરિણત પદાર્થોથી જૂદો છે? કે તેમાં મળેલો છે?” આવી શંકા કોઈ કરશે, પરંતુ તે તેનાથી અત્યંત જૂદો જોવામાં આવતો નથી, તેમ તેમાં સર્વરૂપથી કે અંશથી

મળેલો પણ નથી. જો સર્વરૂપે-આખો મળેલો છે, એમ કહીએ તો એક આંગળીને પણ દેહરૂપ માનવી જોઈએ અને અંશથી મળેલો કહીએ તો તેના અંશની અને તેના પણ અંશની કલ્પના કરવાથી અનવસ્થાદોષનો પ્રમંગ આવી પડે. આ પ્રમાણેજ પરિણામમાં પણ વાંધા પડે છે, માટે દેહાદિક મિથ્યાજ છે. પંચમહાબૂતો અવયવી પદાર્થો છે, તેથી તે પોતાની તત્ત્વાત્મારૂપ શબ્દાદિક અવયવો વિના હોઈ શકતા નથી અને અવયવી જ્યારે મિથ્યા કહે છે, ત્યારે છેવટે અવયવ પણ મિથ્યાજ મિથ્યા થાય છે, કારણ કે અવયવીની પ્રતીતિ વિના જીભ કોઈ પણ પ્રમાણથી અવયવ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. કોઈ શંકા કરશે કે, “અવયવીનો અભાવ થશે તો પણ આવનારી તથા નાશ પામનારી બ્રાહ્મણાદિક અવસ્થામાં ‘આ દેવદત્ત છે’ એવું જે જ્ઞાન થાય છે, તે મિથ્યા થશે નહીં.” મીઠાસકો કહે છે કે, ‘આવિર્ભાવ તિરોભાવના ધર્મો નાશવંત છે, પરંતુ તે ધર્મવાળી વસ્તુ અવિનાશી છે,’ તેનો નિર્વાહ કેમ થશે ? આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, પરમાત્મા વિના જીભ કોઈ વસ્તુ નથી, છતાં ‘આ પદાર્થ આના સરખો છે,’ આવી જે મરખાપણાની જાતિ થાય છે, તે કેવળ અવિદ્યાને લઈને થાય છે અવિદ્યા દૂર થવા પછી દ્વૈતપ્રાંતિ દૂર થાય છે અર્થાત્ પરમાત્મા વિના જીભ સર્વ વસ્તુ મિથ્યા છે. જ્યારે મર્વ વસ્તુ મિથ્યા છે, ત્યારે શાસ્ત્રમાં કહેલો વિધિનિયેધ પણ સ્વપ્નમાં આવવી જાગૃત તથા સ્વમાવસ્થાની પેઠે મિથ્યાજ છે. ભાવાદૈત, ક્રિયાદૈત તથા દ્રવ્યાદૈતની યથાર્થ ભાવના કરનારો મુનિ પોતાના આત્મસ્વરૂપના અનુભવથી જાગૃત વિગેરે ત્રણ અવસ્થાઓનો અથવા તો વસ્તુલેદબુદ્ધિ, કર્મલેદબુદ્ધિ તથા

૧ આ પ્રમાણે દેહાદિકનું મિથ્યાપણું દેખાડીને દેહાદિકમાં કામ્યબૂત પંચમહાબૂતોનું મિથ્યાપણું દેખાડે છે.

આ ક્ષણ મારા કર્મથી સિદ્ધ થયું છે માટે મારે ભોગવવા પોગ્ય છે, આવાં ત્રણ સ્વપ્નાનો નાશ કરે છે. પરબ્રહ્મ વિના બીજી સર્વ વસ્તુ મિથ્યા છે, તેથી પટ તથા તાંતુમાં જેમ પટ મિથ્યા છે, પરંતુ તાંતુજ સત્ય છે, તેમજ કાર્ય અને કારણને એકરૂપે વિચારવાં તેનું નામ ભાવાદૈત કહેવાય છે આ ભાવાદૈતના વિચારથી વસ્તુગત ભેદબુદ્ધિ દૂર થાય છે.

ઇતિ જ્ઞાનપ્રકરણમાં અધ્યાય ૯ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૦ મો.

જીવનું વાસ્તવિક મિથ્યાપણું. (૧૦-૮૭)

શ્રુતયઃ કંચુ —

અપરિમિતા ધ્રુવાસ્તનુભૂતો યદિ સર્વગતા-
સ્તર્હિ ન શાસ્યતેતિ નિયમો ધ્રુવ નેતરથા ॥
અજ્ઞાનિ ચ ચન્મયં તત્ત્વમિમુચ્ય નિયત્ ભવે-
ત્સન્મમજુજાન્તાં યદ્મત મતદુષ્ટતયા ॥ ૩૦ ॥

શ્રુતિઓ કહે છે:—હે નિભ્યમુક્ત ! કેટલાએક કહે છે કે, અવિદ્યારૂપ ઉપાધિને લીધે ઇશ્વરથી જૂદા પડીને જન્મમરણ પામ્યા કરતાં જીવો જેઓ ઇશ્વરના આંશ છે, તેઓએ સંમાર-માંથી છુટવા માટે ઇશ્વરનું ભજન કરવું પોગ્ય છે, આમ પૂર્વે કહેલું છે તે અઘટિત છે, કારણ કે જો અવિદ્યા એક હોય તો જીવ પણ એક જ હોવો જોઈએ અને એકની મુક્તિ થવાથી સર્વની મુક્તિ થવી જોઈએ જો અવિદ્યાને અનેક માનીએ તો

હવે પણ અનંત હોવા બેઠાએ અને તેથી ઇશ્વરના એક
અગતી મુક્તિ થતા પણ બીજા અગતી મુક્તિ થાય નહીં,
તેથી કોઈ પણ દિવસે ઇશ્વર સર્વ અશક્તી મુક્તિ ધરેલ નહીં,
એમ માનવું પડશે માટે હવે અવિદ્યાથી અનંત નથી, પણ
વસ્તુતાએજ અનંત છે હવેનું અનંતપણ સ્વીકારીને તેનું
અણપણ માનવું તો તેઓનું ચેતન્ય આખા શરીરમાં વ્યાપ્ત
છે તે વાતનો દોર આવશે, અને હવેને દેહ જેવડા માનવ
તો તે અવયવી થવાથી તેઓનું અનિત્યપણું કરશે, માટે હવે
' અનંત, સર્વવ્યાપક અને નિત્ય છે, આમ માનનારાઓની
ભૂલ છે, કારણ કે અવિદ્યાઓનું અથવા તો તેઓની શક્તિઓનું
અનેકપણું સ્વીકારવું, એટલે અનેક ઉપાધિઓથી હવે અનંત
મિદ્ધ થશે અને તેમના જાધનની અને મોક્ષની વ્યવસ્થામાં કંઈ
પણ અટકાવ આવશે નહીં ' દૃષ્ટાન્તમાં જેમ ઘડાકાશ, ઘડા પુટી
જવાથી મહાકાશમાં મગી જાય છે, પણ તેથી કંઈ બીજા ઘડા
કાશ મહાકાશરૂપ થતા નથી વળી અવિદ્યાને અનેક માનતા
પણ ઇશ્વર સર્વ અગતી એક દિવસ નુપ્ત થશે નહીં, એ જો દોર
છે તે પણ આવશે નહીં દૃષ્ટાન્તમાં જેમ ઇશ્વર એ મહાકાશના જેવા
છે, તેથી અવિદ્યારૂપ ઉપાધિમાં રહેલા હવેમાં જાંઘ ફેંપાય, તો
પણ ઇશ્વરને તેથી કંઈપણ બાધ આવતો નથી વાસ્તવિક રીતે
તો જેમ ઘડાકાગને, રજનો કે ધૂમાડાનો જરા પણ સ્પર્શ થતો

૧ ચયન્તમે જ્યન્તે જ્ઞાનાધાનતો ।મ્ ॥

તદ્દેશદ્રમદ્રાત તન્નો વેગે મોત્ ॥

અર્થ — જે પ્રમાણે આમત પા રિગેરિયા જીવત ગેરે ભામે છે અને
તેનો નાશ થતા અખ-દેખાય છે તે પ્રમાણે સર્વવ્યાપક પરમાત્મા સ્થૂન્ય માદિ
ઉપાધિના કામે જીવતા જીવતા રૂપે જન્માય છે પણ તે ઉપાધિ નષ્ટ થતા
તે અખ-ગાપન્તરૂપે અથાત્ એકરૂપે જન્માય છે અદમમોધ.

નથી, તેમ જીવને પણ બંધનો સ્પર્શ થતો નથી, ત્યારે ઇશ્વરને તો ક્યાંથીજ થાય? હે અવિનાશી! જીવ અનંત, સર્વવ્યાપક અને નિત્ય છે, એ પક્ષ અમારા સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ છે, કારણ કે જીવને જો વાસ્તવિક રીતે અનંત, સ્વસ્વપથીજ નિત્ય અને સર્વવ્યાપક માનીએ તો પછી તેઓ સર્વવ્યાપકપણાથી અને નિત્યપણાથી તમારા જેવાજ ઠરે અને તમારી આજ્ઞામાં રહેવા ચોગ્ય રહે નહીં, તેમ તેથી તમે તેઓનું નિયમન કરી શકો નહીં અને ખરી રીતે તો તેઓનું તમારા નિયમમાં રહેવાપણું ઘટી શકે છે. તેને માટે આ પ્રમાણે નિયમ છે. જે વસ્તુ ઉપાધિને લીધે જે વસ્તુના વિકારરૂપે થયેલી હોય, તે વસ્તુ તે વસ્તુની નિયામક હોવીજ જોઈએ, કારણ કે કાર્યમાં અનુગત રહેલો પદાર્થ કારણપણાથી તે કાર્યને છોડતોજ નથી. આપના સ્વરૂપ વિષે 'જે' અને 'તે' એ જ શબ્દો વિના બીજું વિશેષ કંઈપણ કહી શકાતુંજ નથી. જેઓ કહે છે કે, અમે બ્રહ્મ બાણીએ છીએ, તો તેઓ બ્રહ્મને બાણતા નથી, કારણ કે બ્રહ્મ જ્ઞાનનો વિષય નથી. શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે કે, જે વસ્તુ બાણવામાં આવે છે, તે વસ્તુ 'અનાત્મ' ઇશ્વરથી ભિન્ન છે. હે ભગવન! જેઓ સ્થાવરજંગમાત્મક સંપૂર્ણ સંસારને સમહૃદ્ધિથી પોતાના સ્વરૂપે જાણે છે અને ખરા અંતઃકરણથી તમારી ભક્તિ કરે છે, તે પુરુષ મહાકહથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવા તમારા સ્વરૂપને તમારી કૃપાદૃષ્ટિથી પ્રાપ્ત કરે છે.

‡ ચતો વાનો નિવર્તન્ને અગ્રાપ્ય મનસા સહ ।

અર્થ:—વાણી પણ જેને પામ્યા સિવાય મનસહિત પાછી ફરે છે અર્થાત્ સન્નિવહનંદ બ્રહ્મસ્વરૂપનો જોયે ચત્ત માટે કોઈપણ વાયક શબ્દ યોગ્ય એ તો પણ તેની શક્તિ અબ્રહ્મરૂપને પ્રકાશિત કરવાના કામમાં આવતી નથી.

શ્રુતિ.

પરમાત્માથી જીવની ઉત્પત્તિ થાય છે, માટે પરમાત્મા નિર્ધારિતા અને જીવ તેમનો નિયમ્ય છે આમ કહ્યું. તે ઉપર કેટલાક શંકા કરતાં કહે છે કે, તેમ માનવાથી " જીવ અનિત્ય કરશે અને તેથી જીવનાં કરેલાં કર્મોનો વિનાશ તથા નહીં કરેલાં કર્મો ભોગ લેવાનો પ્રસંગ આવી પડશે, તેમ જીવના સ્વરૂપનો નાશ થવો તેનું નામ મોક્ષ ગણાશે; પરંતુ મિદ્ધાંતમાં તો સ્વપ્રકાશ અને આનંદમય એવા, જીવાત્માને અવિદ્યાથી ધરેલા અનર્થમાંથી છુટા કરવો, તેને મોક્ષ સ્વીકારેલો છે." આ પ્રમાણે શંકા કરનારના મતમાધાન માટે શ્રુતિઓ કહે છે કે:—

અંતઃકરણની ઉપાધિને લીધેજ જીવોનો જન્મ થાય છે; પરંતુ વસ્તુતાએ જીવો જન્મરહિત છે. આ ઉપર પાણી શંકા થાય છે કે, “ જ્યારે જીવ જન્મરહિત છે, ત્યારે શું પ્રકૃતિ જીવરૂપે થાય છે? અથવા તો પુરુષ જીવરૂપે થાય છે? કે જાને માથે મળીને જીવરૂપ થાય છે? જો પ્રકૃતિને જીવરૂપે ધરાવતું કહીશું તો જીવમાં જડપણ આવશે, પુરુષને જીવરૂપે ધરાવતું કહીશું તો પુરુષમાં વિકારિપણ આવશે અને જાનેની જીવરૂપે ઉત્પત્તિ માનશું તો પણ તેવોજ દોષ આવશે, માટે જીવની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે? ” આ શંકાનો શ્રુતિઓ ઉત્તર આપતાં કહે છે કે, પ્રકૃતિ તથા પુરુષ અજન્મા છે, તેઓનો જીવરૂપે જન્મ અભવતો નથી; દૃષ્ટાંતમાં જેમ કેવળ પવનથી અથવા તો પાણીથી પરપોટા ધતા નથી, પરંતુ તે જાનેના અંયોગથી પાણીમાં પરપોટા થાય છે, તેમજ પ્રકૃતિ અને પુરુષ તે જાનેના યોગથી પ્રાણાદિક ઉપાધિવાળો જીવ ઉત્પન્ન થાય છે. પાણીના પરપોટામાં જેમ વાયુ એ નિમિત્ત કારણ છે અને પાણી એ ઉપાદાન કારણ છે, તેમજ જીવોની ઉત્પત્તિ વિષયમાં પણ પ્રકૃતિ એ નિમિત્ત કારણ છે અને પુરુષ એ ઉપાદાન કારણ છે. આ રીતે પ્રકૃતિ પુરુષના

ઐક્યપણાથી જીવની ઉત્પત્તિ થાય છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તેની ઉત્પત્તિ થતી નથી. તે જીવો પાછા સુષુપ્તિવેળા અથવા તો પ્રલયવેળા સર્વ કૂલોનો રસ જેમ મધમાં મળી જાય છે અને મળ્યા પછી જીવો જાણવામાં આવતો નથી, તેમ વિવિધ નામો અને રૂપોની સાથે તમારા નિરુપાધિક રૂપમાં લય પામે છે, અને તે પછી તે વિશેષરૂપે જાણવામાં આવતા નથી, પરંતુ લિંગશરીરવડે સામાન્યરૂપે જાણવામાં આવે છે; અને સુક્ષ્મ વેળા, 'નદીઓ જેમ મહાસમુદ્રમાં લય પામે છે, તેમજ તે જીવો પણ સુક્ષ્મ થયા પછી જીવપણું ત્યાગ કરીને પરબ્રહ્મમાં લય પામે છે. તે સમયે તો કારણ શરીરનો પણ નાશ થવાથી જીવો નામરૂપથી રહિત થાય છે.

ઇતિ જ્ઞાનપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧૦ ચો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૧ મો.

પ્રપંચના મિથ્યાત્વનું વર્ણન. (૧૨-૪)

શ્રીગુરુ ઉવાચ:—

લુપ્તીન્દ્રિયાર્થરૂપેણ જ્ઞાનં ભાતિ તદાશ્રયમ્ ॥

દ્વયત્વાન્યતિરેકાભ્યામાદ્યંતવદ્વસ્તુ યત્ ॥ ૨૩ ॥

શ્રી ગુરુદેવજી કહે છે:—હે પરીક્ષિત ! જીવિ, ઇન્દ્રિયો અને તેના વિષયો એ અનુક્રમે આહક, તેના સાધનો અને આદ્યરૂપે

૧ 'એકમેવાદિતીયં બ્રહ્મ', 'અવિનાશી વાજરેડ્યમાત્મા' 'અત્ત કવળ ઐકંજ અને અલિપ્ત ■', 'આ આત્મા અવિનાશી છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિવચન પ્રમાણે જીવોનો જન્મ વાસ્તવિક નથી પણ ઔપચારિક છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

ગણાય છે, પરંતુ તેઓના અધિષ્ઠાનરૂપ એક જ્ઞાનજ તે તે આકારે જોવામાં આવે છે. તેઓ જ્ઞાનથી જુદી જત્તા ધરાવતાં નથી દોગમાં પ્રતીત થતો સર્પ જેમ દરયપણાને લીધે કારણથી જુદો નથી, પણ આદિ તથા અંતવાળો હોવાથી મિથ્યા છે, તેમ જ્ઞાનમાં પ્રતીત થયેલો બુદ્ધિઆદિક આ પ્રપંચ પણ દરય-પણાને લીધે કારણથી જુદો નહીં હોવાથી અને આદિ અંતવાળો હોવાથી મિથ્યા છે. આ પ્રપંચ પરબ્રહ્મથી અલિપ્ત છે, એમાં હું તમોને દેખાતો કહું છું તે તમે સાંભળો.

હે રાજ ! જેમ દીવો, નેત્ર અને રૂપ આ ત્રણે પોતાના કારણરૂપ પરબ્રહ્મથી લિપ્ત (જુદાં) નથી. તાત્પર્ય એ કે, સર્પ ભામવાનું કારણ જે રજ્જુ, તે સર્પથી અત્યંત જુદો છે, પરંતુ તેમાં ભાસતો સર્પ રજ્જુ વિના સંભવતો નથી; તેમજ આ પ્રપંચથી પરબ્રહ્મ જુદો છે, પરંતુ આ પ્રપંચમાત્ર પરબ્રહ્મથી જુદો હોઈ નહીં. હે રાજ ! જ્યારે બુદ્ધિ મિથ્યા ઠરી ત્યારે તેની અવસ્થાઓનું મિથ્યાપણું તો સ્વતઃ સિદ્ધ થયું. બુદ્ધિની જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એવી ત્રણ અવસ્થાઓ છે, આમ વિવેકી જનો કહે છે. તે ત્રણ અવસ્થાઓના અભિમાનને લીધે આત્માને વિષે, વિશ્વ, તૈજસ

! यथा नद्य स्यदमला समुद्रं प्रति गच्छन्ति नमस्त्वे विहाय ।

तथा विश्वप्रमत्तવાદિमुक्त परार्थं पुरुषર્થं निश्चयम् ॥

અર્થ.—જેમ પ્રવાહરૂપે નદીઓ, નાભો અને રૂપો ઊડીને મહાસમુદ્રમાં જઈ મળે છે અને સમુદ્રરૂપ થાય છે તદ્વત, જ્ઞાનસંપન્ન પુરુષ પણ મુક્તિ વખતે નામરૂપથી મુક્ત થઈ સૌથી પર-બ્રહ્મ-દિવ્ય પુરુષને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ બ્રહ્મરૂપમાં મળે છે

શ્રુતિ.

० इदं प्राच नस्येव नेत्यग्रं नो स्थितं जगत् ।

અર્થ.—આ પ્રપંચ અસ્થિતનમાં નથી, કાળથી જન્મન ઉત્પન્ન થયું નથી અને રહેતું પણ નથી

શ્રુતિ

અને પ્રાણપણું માનવામાં આવે છે અને તે માત્ર કલ્પિત છે. જેમ મેઘ આકાશમાં એકાદવાર ઉત્પન્ન થાય છે અને એકાદવાર નાશ પામે છે તેમજ અવયવવાળું અને ઉત્પત્તિ તથા નાશવાળું જગત્ પણ મૃત્તિવેળા પરબ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રલયવેળા તેને વિષે નાશ પામે છે. અર્થાત્ જેમ ઘટ અવયવી અને આદિઅંતવાળો હોવાથી નાશ પામે છે, તેમ મૃત્તિકા નાશ પામતી નથી; તેમજ વિશ્વ પણ અવયવી અને આદિઅંતવાળું હોવાથી નાશ પામે છે, પરંતુ પરબ્રહ્મ નાશ પામતા નથી, માટે બ્રહ્મજ્ઞ સત્ય છે. હવે અન્ય-તમાત્ર એ વિશેષણથી પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક જે કારણનું સત્યપણું કહ્યું છે, તેને હું સિદ્ધ કરું છું:—

હે રાજા ! સઘળા અવયવી ઘટાદિકે પદાર્થોના કારણરૂપ જે મૃત્તિકાદિકે અવયવો છે, તેજ સત્ય હોય છે. તેમાં એવી યુક્તિ છે કે, જેમ વસ્ત્રના અવયવ તાંતુઓ વસ્ત્ર ન હોય ત્યારે પણ પ્રતીતિમાં આવે છે, તેમ ઘટાદિકે અવયવોના અભાવ વખતે પણ મૃત્તિકાદિકે અવયવો પ્રતીત થાય છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, બ્રહ્મ વિના જગત્ની પ્રતીતિ નથી, પરંતુ જગત્ વિના બ્રહ્મની પ્રતીતિ થાય છે, માટે બ્રહ્મ સત્ય છે અને જગત્ મિથ્યા છે આ ઉપરથી તમને શંકા થશે કે, “જ્યારે કોઈ કાર્યજ નથી ત્યારે બ્રહ્મનું કારણપણું કેમ સંભવે ? માટે તે અસંભવિત કરશે.” તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે તે તે કારણ પણ સર્વથા સત્ય નથી, કેમકે કાર્યકારણરૂપે, શુણ્ણુશુણ્ણિરૂપે, વિશેષણવિશેષ્યરૂપે અને વ્યાખ્યવ્યાપકે આદિરૂપે જે કંઈ જણાય

૧ સત્યં જ્ઞાનમનન્તં વ્રદા ।

બ્રહ્મ એ સત્ય અને જ્ઞાનમય હોવાથી અનન્ત છે

શ્રુતિ

૨ વ્રદા સત્યં જગન્મિથ્યા ।

જગત્ ખોટું અને બ્રહ્મ એજ સત્ય છે.

શ્રુતિ.

છે, તે મર્મ જામરૂપ છે, કારણ કે તે સર્વમાં અન્યોન્યાય દોષ આવે છે, કેમ કે કાર્યકારણ, ગુણગુણી, વિશેષણ-વિશેષ્ય અને વ્યાખ્યાન્યાયકતા વિગેરે એક જીભને મિદ્ધ કરે છે, પરંતુ તેઓમા એક વિના જીભની મિદ્ધ થતી નથી બ્રહ્મા કારણપણુ વિગેરે ધર્મો આરોપિત કરેલા છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે નથી. જે જે વસ્તુ એક જીભની અપેક્ષા ધરાવતી હોય તે તે આદિઅતવાળી હોય અને આદિઅતવાળી હોય તે મિથ્યા હોય, માટે કારણ આદિ ધર્મો પણ મિથ્યા છે જે જે દૃશ્ય પદાર્થો હોય તે જામરૂપ હોય, કારણ કે દૃશ્ય પદાર્થો સ્વમાની પેઠે મામાન્ય તથા વિશેષરૂપ હોય છે અને એક જીભના આશ્રયથી મિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે અનેક કારણોથી પ્રપચનુ મિથ્યાપણુ સાધ્યું. તેમા એવી શકા તમને ધરે કે, “ આ પ્રપચ તો અપ્રત્ય પ્રકાશે છે, માટે તેનુ આત્માની પેઠે સત્યપણુ કેમ ઘટે નહી ? ” તો તેના ઉત્તરમાં હું કહું છું કે, વિકારસ્વરૂપ આ પ્રપચ જો કે પ્રકાશે છે, તો પણ આત્માના પ્રકાશ વિના તેનુ અણુમાત્ર પણ નિરૂપણુ થઈ શકતુ નથી જો તેનુ પ્રત્યગાત્મા વિના નિરૂપણુ કરી શકાય તેમ હોય તો પછી પ્રપચ પણ ચિદ્રૂપ એવા આત્માના મરખો સ્વય પ્રકાશવાળો ગણાય અર્થાત્ આત્માની પેઠે એકજ રૂપ ગણાય આત્મામા પણ જીવ અને બ્રહ્મરૂપે ભેદ જોવામાં આવે છે, તો પણ તે ભેદ ઘટાકાશ અને મહાકાશના ભેદ જેવો છે. આ ભેદ આકાશમા રહેલા સૂર્ય અને પાણીમા રહેલા સૂર્યના પ્રતિબિંબ જેવો છે, તથા તે બહાર અને અંદર રહેલા પ્રાણ-વાયુના ભેદ જેવો છે ઘટાકાશ પરિમિછત્ર છે અને મહાકાશ અપરિમિછત્ર છે, તો પણ તે બંને વચ્ચે ઉપાધિ મિવાય કશો ભેદ નથી, તેમ જીવ પરિમિછત્ર છે અને બ્રહ્મ અપરિમિછત્ર છે, તે વચ્ચે પણ ભેદ નથી પાણીમા રહેલો સૂર્ય કંપાદિક વિકારવાળો છે, અને આકાશમા રહેલો સૂર્ય કંપાદિક વિકારથી રહિત છે,

તેમ છતાં તે બને વચ્ચે જેમ ખગે ભેદ નથી, તેમ જીવ વિકાસવાળો છે અને બ્રહ્મ વિકારરહિત છે, તો પણ તે બને વચ્ચે ભેદ નથી વળી બહારના વાયુની અને પ્રાણવાયુની ક્રિયાઓ ભિન્ન ભિન્ન છે, તો પણ તે બને વચ્ચે જેમ ભેદ નથી, તેમ જીવની મરજવા આદિક ક્રિયાઓ છે અને બ્રહ્મની મરજવા આદિક ક્રિયાઓ છે, તો પણ તે બનેમા ભેદ નથી ઉપાધિથી થયેલો ભેદ સ્વરૂપની એકતાને બાધ કરી શકતો નથી, માટે બ્યાધિને લીધે મૂળ સ્વરૂપમા ભેદ માને તેને મૂખી જણવો આ મર્વ પ્રપચને બ્રહ્મનો આધાર છે

ઇતિ જ્ઞાનપ્રકરણમા અધ્યાય ૧૧ મો અપૂર્ણ

અધ્યાય ૧૨ મો.

જગત્ની નિત્યાનિત્યતા સંબંધી શંકાસમાધાન. (૧૦-૮૭)

દ્યુતય ઝંજુ.—

સત્ત્વદ્વિમુલ્યિત સદિતિ ચેન્નનુ તર્કહત ।

વ્યભિચરતિ ક્વ ચ ક્વ મૃષા ન તથોમયયુક્ ॥

દ્યવહૃતયે ચિકલ્પ દ્વિપિતાઽધરપરયા ।

મ્રમયન્તિ મારતી ત ઉરજુષ્ઠિમિરુચ્યજ્ઞાન્ ॥ ૩૬ ॥

ભાવાર્થ:—“આત્મામા પ્રતીયમાન સ્વજનાદિ વિષયક અહુ-
મમાભિમાનરૂપ, તથા તત્પૂર્વક સુખદુઃખ સત્ય છે, કારણ કે

મદ્રૂપ આત્માથી તે ઉત્પન્ન થયાં છે, જે જેનાથી ઉત્પન્ન થાય, તેનાં જેવુંજ તે થાય. ” એ અનુમાન વિચારાત્મક તર્કથી બાધિત છે, કારણ કે પિતાથી પુત્ર ઉત્પન્ન થયો છે, છતાં તે પહેલાં કેમ મરી ન્તય છે ? વળી તેમજ પૃથ્વીથી ઉત્પન્ન ઘટાદિક કેમ ફૂટી ન્તય છે ? તથા રત્ન-દોરડી-ઉપાદાનક સર્પ, શુભ સ્વરૂપ ધત્તી નથી, તેવી રીતે “ સત્ ” થી ઉત્પન્ન થએલી વસ્તુ પણ અનિત્ય હોય છે, અર્થાત્ પ્રકૃતમાં એ મિદ્ધ થયું કે, “ આ મહારું, હું મનુષ્ય, હું સુખી, હું દુઃખી ” ઇત્યાદિ વ્યવહાર સત્ય નથી. અગર એમ કોઈ કહે કે, વ્યવહાર અસત્ય મિદ્ધ થાય, તો લોકમાં પ્રવૃત્તિરૂપ વ્યવહાર કેમ ચાલી શકે ? તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં એ કે, આ સંસાર તથા તેનો વ્યવહાર જુના વખતથીજ વિચાર વિના અંધપરંપરાથી ચાલે છે, અગર અંધાગ-વ્યવહાર અંધપરંપરાથી ચાલે છે એમ માની વેદવ્યવહારને પણ તેવોજ અને અનિત્ય માની લે તો, કહે છે કે, વેદ આપ્તોચ્ચરિત છે, એથી વેદિક વ્યવહાર મિથ્યા નથી, એથી વેદરૂપ વાણી પણ, કર્મશ્રદ્ધાના ભારથી દબાએલા મંદમતિ પુરુષોને મોહ કરાવે છે, એથી તેઓ વેદના ચથાર્થ તાત્પર્યને ન જાણીને, કર્મોનાં કલને નિત્ય માને છે, પણ કર્મ કરવાથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે એ વાતને જાણતા નથી. તાત્પર્ય એજ કે, લગવદ્-વ્યતિરિક્ત પદાર્થોમાં આસક્તિને છોડીને, લગવાનના લગ્નમાંજ વેદનું તાત્પર્ય છે.

૧ પૂર્વમીમાંસાકાર જૈમિનિ પ્રથમાધ્યાયના ૪ થા પાદમાં વેદનો અભિપ્રાય કર્મ કરાવવા ઉપરજ છે, આમ મિદ્ધ કરવા

૧ પાતંજલ્ય, મદ્ધ અને મીમાંસક એ ત્રણ સ્વકાર્પવાદી છે. મ્લોકમાં સ્વકાર્પવાદીનું અંજ છે, પરંતુ તે કયા સ્વકાર્પવાદીનું અંજ કરે છે તે જાણ-

માટે શંકા કરતાં કહે છે કે:—“જામનાયસ્ય ક્રિયાર્થત્વાદાનર્થ-
 ક્યમતદર્શનામ્” વેદનું પ્રયોજન ક્રિયા કરાવવા ઉપર છે, માટે
 સિદ્ધાર્થ વાક્યો કે જે ક્રિયાપર ન હોય તે વાક્યો નિર્નર્થક
 પડશે, આથી શંકા કરીને કહે છે કે, ‘તત્સ્માદનિત્યમ્’ માટે
 વેદનાં સિદ્ધાર્થક વાક્યો અનિત્ય ગણાયો. આટલી શંકા ઉઠાવીને
 કહે છે કે, ‘ઉચ્ચત્તે’ તે ઉપર મમાધાન કરવામાં આવે છે.
 ‘તદ્ભૂતાનાં ક્રિયાર્થેન સમન્વયોર્થસ્ય તન્નિમિત્તત્વાત્’ જે વાક્યો સિદ્ધાર્થ
 એટલે કે કરવાના વિષયથી રહિત હોય તેવાં વાક્યોને કર્મ
 કરાવવાનાં અર્થવાળાં વાક્યોની સાથે ભેદી દેવાં, કારણ કે
 પ્રકરણાંતર્ગત વાક્યોનો મુખ્યાર્થની માથેજ અન્યથ થવો
 જોઈએ. દૃષ્ટાંતમાં એક શ્રુતિ કહે છે કે, ‘વાયુર્વે ક્ષેપિષ્ઠા દેવતા-
 વાયુ મોટા વેગવાળો દેવ છે.’ આ વાક્ય સિદ્ધાર્થ છે. તેમાં
 કર્મ કરાવવાનો અર્થ નથી. બીજી શ્રુતિ ‘વાયવ્ય જ્વેતમાલ્ભેત-
 ધાળા રંગના પશુને વાયુદેવને માટે મારવું,’ આમાં ક્રિયાર્થ
 મમાયલો છે, માટે ઉપરના વાક્યોનો આ ક્રિયાર્થ દર્શાવનારા
 વાક્યની માથે સમન્વય કરવો જોઈએ, કે જેથી અર્વ વેદવાક્યો
 સાર્થક થાય અને તે કર્મ કરાવવામાં ઉપયોગી થાય. ઉપનિષદનાં
 વાક્યોનો કર્મ કરનારા યજમાનની સ્તુતિપરત્વે વિનિયોગજ

વું જોઈએ. ભૂમિનિ લખે છે કે, ‘સદિયે વાક્યયોજાન-ભ્યારે સદેઃ પડે ત્યારે
 શેષ વાક્યથી નિર્ણય કરવો’ દૃષ્ટાંતમાં જેમ, ‘અવતા ર્શ્વરા ઉપદયાતિ-આબેલી
 સાકરને ખાડામાં મૂકે છે.’ અહીં સાકરને સાથી આજ્ઞવી એ અપેક્ષામાં તેને
 અંજનની અપેક્ષા રહે છે. ત્યાં કહે છે કે, ‘વાયુર્વે છૂત-ઘી આયુષ્યરૂપ છે,’
 આમાં ઘીને વિનિયોગની અપેક્ષા રહે છે તેથી ખેવા વાક્યની સાથે આનો
 સમન્વય કરવો અર્થાત્ ઘીથી સાકરને આજ્ઞવી એવો અર્થ જેમ લખ્યો
 તેમજ અહીં પણ શંકા થતા શ્લોકના અંતમાં ‘મ્રમયતિ મારતી ત ઉચ્ચત્તિમિત્યજગદાન્’
 એ વાક્યરોપથી મીમાંસકાનુ ખંડન કરે છે એમ જણાવું.

કરવાથી માર્થિક થશે મીમાન્સામૂલક ઉપર તંત્રવાર્તિકકારે પણ આજ અભિપ્રાયથી કહ્યું છે કે, 'યત્તેન વૃત્ત્યર્થપ્રતિપાદનેનોપનિષદો નૈવાર્થિક્ય વ્યાખ્યાતમ્' યજ્ઞના અગભૂત યજ્ઞમાનની શ્રુતિ કરવાથી ઉપનિષદ વાક્યો પણ માર્થિક ગણાયે તે ઉપરથી મીમાસકનું ખંડન કરતાં મિષ્ણાતી કહે છે કે, એ વાત અઘટત છે, કારણ કે 'યજ્ઞમેવાદિત્રિયં બ્રહ્મ-એક' તે અદ્વિતીય બ્રહ્મ છે, 'વિમાનમા નદ્ બ્રહ્મ-બ્રહ્મ વિજ્ઞાન અને જ્ઞાનરૂપ છે,' 'અચ્ચક્ષુરશ્રોત્રમ્-બ્રહ્મ, નેત્ર અને કાન વિનાનું છે,' ઇત્યાદિક અર્થવાળા ઉપનિષદોનાં વાક્યો યજ્ઞમાનથી વિપરીત આકારવાળા આત્માનું પ્રતિપાદન કરે છે અદ્વિતીય (એક) અને પરમાનંદરૂપ આત્મા યજ્ઞનું અંગ હોય, એ અઘટિત છે વાર્તિકકાર પણ મીમાસકના મતને માન્ય કરતા નથી. જુઓ. —

“ સર્વવ્રતં હિ વિમાન મસ્વાસ્થ્યેન ગમ્યતે ।

પરાંગ ચાત્મત્રિજ્ઞાનાદન્યત્રેત્યરધારણાન્ ॥

આત્મજ્ઞાન વિના બીજે મર્વ ઠેકાણે સંસ્કારરૂપ-વાસનારૂપ-જ્ઞાન, ધર્મ-કેય-નું અગ જણાય છે આ ઉત્તમ જ્ઞાનનું મનન કરવા માટે મુનિઓ કરે છે આ પ્રમાણે શકા કરી તેમાં જો દ્વૈત મત્ય હોય તો ઉપનિષદો યજ્ઞમાનની શ્રુતિ કરે એ વાત મલબે, ૧૪ તુ ઠંટની મત્યતા સંલવતીજ નથી, એ વાતને પ્રશ્નોત્તરરૂપે મનન કરીને શ્રુતિઓ મિદ્ધ કરે છે કે,—

‘શંકા — મીમાન્સકો કહે છે કે, આ જગત્ મત્ય છે; કારણ

૧ અનુમાનમાં પાંચ જનના વાળો હોય છે પણ માંસ, તેનું વ્યાપ્તિ અને દૃષ્ટન અર્ધ જગત્ પણ છે, સ્વપ્ન ૧ માંસ છે, મત્યથી ઉત્પન્ન થયું છે આ તેનું છે, જે જોનારી ઉત્પન્ન થયું તેવું ને, તે રૂપ જોનાર આંસ છે આ વ્યાપ્તિ છે અને મુર્ખમાંથી ઉત્પન્ન થયેનું કુણું મુર્ખરૂપ છે, આ દૃષ્ટત છે.

કે, તે સત્ય વસ્તુમાંથી—બ્રહ્માંથી ઉત્પન્ન થયું છે, જે વસ્તુ જે વસ્તુમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે વસ્તુ તે સ્વયં જોવામાં આવે છે. ઉદાહરણમાં જેમ સુવર્ણમાંથી કડાં કુંડલ વિગેરે થાય છે તે સુવર્ણરૂપ હોય છે, તેમજ બ્રહ્મ સત્ય છે તો તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું જગત્ પણ સત્યજ હોવું જોઈએ.

સમાધાન:—તમે કહ્યું કે, ‘જગત્ સત્ વસ્તુથી એટલે બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયું છે,’ આમ કહીને, તમે અભેદ સિદ્ધ કરવા જાઓ છો, પરંતુ તેથી અભેદ સિદ્ધ થતો નથી, કારણ કે, તમે ઉપાધાનના નિર્દેશથી હેતુ દર્શાવેલો છે, તેજ હેતુ ભેદની પ્રતીતિ થવા દેતો નથી, માટે જગત્ બ્રહ્મથી જૂઠું સિદ્ધ થવાથી અસત્ય છે.

શંકા:—અમે બ્રહ્મ અને જગત્માં અભેદ સિદ્ધ કરતા નથી, પરંતુ તે બન્ને વચ્ચે જે ભેદ છે તેનો નિષેધ કરીએ છીએ. ભેદનો નિષેધ કરતાં અભેદજ દ્વિત્વ થાય છે. તે આ પ્રમાણે કે, જેમ સુવર્ણથી ઉત્પન્ન થયેલાં કડાં, કુંડલ વિગેરે પદાર્થો સુવર્ણથી જૂઠાં નથી, પણ સુવર્ણરૂપજ છે, તેમ બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયેલું આ જગત્ પણ બ્રહ્મથી જૂઠું નથી, પણ બ્રહ્મરૂપજ છે.

સમાધાન:—જે વસ્તુ જેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે વસ્તુ તેનાથી જૂદી હોતી નથી, એમ કહેવામાં પણ કોઈ કોઈ વેળા વ્યભિચાર જોવામાં આવે છે, કારણ કે પિતાથી પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, તો પણ પિતાથી પુત્ર ભિન્ન પ્રકૃતિવાળો જોવામાં આવે છે. વળી મુદ્ગરથી કોઈ ઘડનો નાશ કરવામાં આવે છે, તો પણ ઘડનો નાશ મુદ્ગરરૂપ હોતો નથી, પરંતુ મુદ્ગરથી જૂદો હોય છે.

શંકા:—તમે જે કહ્યું તે નિમિત્તકારણને લઈને કહ્યું અને અમે ઉપાધાનકારણને લઈને કહીએ છીએ. નિમિત્તકારણરૂપ

પિતાથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રનો પિતાથી ભેદ છે અને નિમિત્ત કારણરૂપ મુદ્ગરથી ઉત્પન્ન થયેલા ઘટનો નાશ પણ મુદ્ગરથી જુદો છે, પરંતુ ઉપાદાનકારણથી ઉત્પન્ન થયેલો પદાર્થ ઉપાદાનકારણથી જુદો હોતો નથી અપચ્ચમા બ્રહ્મ એ ઉપાદાનકારણ છે, તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલું આ જગત્ ઉપાદાનકારણરૂપ બ્રહ્મથી જુદું નથી.

સમાધાન — ઉપાદાનકારણથી ઉત્પન્ન થયેલો પદાર્થ પોતાના ઉપાદાનકારણથી ભિન્ન હોતો નથી, એ વાત નિયત નથી, કાગ્લ કે, બ્યારે અધારામા પહેલી દોરીમા બ્રાતિવટે મર્પનું જ્ઞાન થાય છે, તે વખતે બ્રાતિકમ્પિત મર્પનું ઉપાદાનકારણ દોરી હોય છે, તો પણ પોતાના ઉપાદાનકારણરૂપ દોરીથી તે મર્પ જુદો હોય છે, તેમા રચ્ચુ નત્ય હોય છે ને મર્પ મિથ્યા હોય છે, જો મર્પ સત્ય હોય તો કુડલની પેઠે મર્પનો બાધ થવો જોઈએ નહીં.

શ કા — બ્યારે દોરીમા મર્પની બ્રાતિ થાય છે ત્યાં મર્પનું ઉપાદાનકારણ કેવળ દોરીજ હોતી નથી, પરંતુ અધારાથી ઉત્પન્ન થયેલું અજ્ઞાન અને દોરી બન્ને હોય છે, તેથી આવા ઉપાદાનકારણથી થયેલી વસ્તુ મિથ્યા ગણાય છે, પરંતુ જે વસ્તુ શુદ્ધ ઉપાદાનકારણથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે વસ્તુ મિથ્યા ઘટતી નથી.

સમાધાન — જો એમ માનશો તો, બ્રહ્મ અને અવિદ્યારૂપ ઉપાધિ, એ બે વસ્તુથી જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે, મારે જગત્ મર્પની પેઠે તે પણ સત્ય નથી.

શ કા — ત્યારે અમે આ જગત્ને જુદા અનુમાનથી સત્ય ઠગવ શું, — આ જગત્ સત્ય છે, કારણ કે જગત્થી સર્વ વ્યવહાર કાર્યો મિદ્ધ

ધાય છે. જે વસ્તુ સત્ય હોતી નથી, તેનાથી કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી. દૃષ્ટાંત તરીકે છીપમાં રૂપું સત્ય હોતું નથી, તેથી તેનો વ્યવહાર થતો નથી, તો પણ સંસારમાં ખેતી કરવાથી અન્ન વિગેરે પાકે છે, તેથી આ જગત્ સત્ય ગણાય.

મમાધાન:—જે વસ્તુથી કાર્યસિદ્ધિ થાય, તે વસ્તુ સાચીજ છે, એવો કંઈ નિયમ નથી, કારણ કે કપટથી બનાવેલા ખોટા રૂપીઆ કંઈ ખરા હોતા નથી, તો પણ તેનાથી કાર્ય થાય છે, કારણ કે ખોટા રૂપીઆ બ્યારે કોઈ ચથાર્થવેત્તા પરીક્ષકની પાસે જાય છે, ત્યારે તે તુરત તેને ખોટા જાણીને ફેંકી દે છે; તેમજ આ જગત્ જે અમત્ય છે, તેનાથી કાર્યસિદ્ધિ થાય છે, છતાં પણ તેને વિવેકી પુરુષો સ્વીકારતા નથી; આથી કાર્યસિદ્ધિ થવાથી કંઈ જગત્ સત્ય સિદ્ધ થતું નથી. વળી જેમ કોઈ એક આંધળાએ આંધળાને કહ્યું કે, અમુક ઠેકાણે આડ છે, તેમાં ભૂત રહે છે, તેણે ત્રીજાને કહ્યું, ત્રીજાએ ચોથાને કહ્યું, ચોથાએ પાંચમાને કહ્યું; આમ ઉત્તરોત્તર આખા ગામમાં વાત ફેલાઈ ગઈ, છેવટે તેની તપાસ કરતાં, તે વાત અંધગરંપરાથી ચાલેલી સિદ્ધ થઈ અને ભૂત ખોટું ઠર્યું. એમજ દ્વૈત પણ પ્રાંતિથીજ કંઈપી કારેલું છે, પરંતુ વસ્તુતાએ કંઈ નથી.

શંકા:—જે વસ્તુને એક ઠેકાણે જોઈ હોય, તે વસ્તુનો બીજો વસ્તુ ઉપર આરોપ કરવો, તેનું નામ ભ્રમ. દૃષ્ટાંતરૂપે જેમ કોઈ ઠેકાણે સ્વપ્ન જોવામાં આવ્યું હોય, તો પછી સત્તે અથવા તો અંધારાવાળા પ્રદેશમાં છેટેથી છીપમાં સ્વપ્નનો ભ્રમ થાય છે. જે વસ્તુ કોઈ પણ દિવસ સત્ય હોતી નથી, તે વસ્તુને કોઈપણ દિવસ ખ્રમ હોતો નથી. દૃષ્ટાંતમાં જેમ આકાશપુષ્પ, એ અત્યંત અસત્ય છે, તો તે વસ્તુની કોઈપણ દિવસ પ્રાંતિ જોવામાં આવતી નથી. બ્રહ્મમાં જગત્ની પ્રાંતિ થઈ હોય તો બીજે ઠેકાણે જગત્ સત્ય

હોયું જોઈએ આકાશનું પુષ્પ અલીક-અત્ય ત અમત્ય-છે તેથી તેનો ખીલમા આરોપ થતો નથી, તેમજ જગત્ અત્ય ત અમત્ય હોય તો તેનો પણ આરોપ થવો જોઈએ નહીં, પણ તમે આરોપ માનો છો, તેથી જગત્ અત્ય ત અમત્ય નથી, પણ એક ઠેકાણે મત્ય છે એમ ઠરશે. તમારું અદ્વૈત સર્વત્ર સિદ્ધ થશે નહીં.

સમાધાન — વસ્તુને એક ઠેકાણે જ્રમ થાય છે, એમ માનવાની કંઈ પણ જરૂર નથી કોઈપણ વસ્તુનો જ્રમ થવો, તે મંત્રકારથી થાય છે, અને તે જ્રમ થવામાં વસ્તુની માત્ર પૂર્વપ્રતીતિની જ આવશ્યકતા છે, પછી તે વસ્તુ મત્ય હો કે મિથ્યા હો, તેનું કંઈપણ પ્રયોગન રહેતું નથી દૃષ્ટાત તરીકે જેમ કોઈ પુરુષે આખાનું બાંધીદું ન હોય, તે પુરુષ બાજુગદે બનાવેલા ખોટા જાડને જુવે છે, તો તેને અશોકના જાડમાં આખાના જાડનો સંદેહ થાય છે એટલા માટે એમ કહી શકાય નહીં કે, જે વસ્તુ એક ઠેકાણે મત્ય રહે જોઈ હોય, તેની જ ખીજે ઠેકાણે જ્ઞાતિ થાય છે, માટે આ દ્વૈતની પ્રતીતિ અધરપગવડે ચિરકાળ થયાં ચાલી આવે છે, પરંતુ વસ્તુતાએ એ દ્વૈત મત્ય નથી.

શ્લોક — વેદમા એવી શ્રુતિ છે કે—“અશ્વર્ય હ ઈં ચાતુર્માસ્ય ગાજિત મુશ્વત મગતિ—ચાતુર્માસ્ય યત કન્નારાને અશ્વથ્ય પુષ્પયનો રાભ થાય છે,” વિગેરે શ્રુતિ ઉપનંથી વેદ કર્મના ક્ષણની નિત્યતા અને મત્યતા મિદ્ધ કરે છે અને તેને લીધે દ્વૈત પણ મત્ય અને નિત્ય મિદ્ધ થશે.

સમાધાન — વેદો વસ્તુતાએ કર્મના ક્ષણની નિત્યતા અને મત્યતા મિદ્ધ કરતા નહીં, પરંતુ કર્મક્ષણની પ્રગતિ કરવામાં વેદોનું તાત્પર્ય છે, કાગ્લુ કે જે વેદોનું કર્મક્ષણની નિત્યતામાં અને નિત્યતામાં તાત્પર્ય હોય તો પછી “યથેદ કર્મચિત્તો લોર શંદતે

તથામુત્ર પુણ્યચિત્તો લોકઃ ક્ષીયતે—જેમ આ લોકમાં પરિશ્રમથી મેળવેલા ઘર આદિક પદાર્થો નાશ પામે છે, તેમજ પુણ્યાદિકથી પ્રાપ્ત કરેલો પરલોક પણ નાશ પામે છે,” આ પ્રમાણે વેદ પોતાની વિરુદ્ધ શા માટે લખે? આ વાર્તા સિદ્ધ કરવાને શ્રુતિઓ સ્તુતિ કરે છે:—“હો ભગવન્! જેની બુદ્ધિ કેવળ કર્મકાંડમાંજ આસક્ત છે અને જેઓ ભક્તિ તથા વૈરાગ્યના લેશને પણ જાણતા નથી, તે પુરુષોને વેદવાણી કર્મોની જાળમાં ભમાગ્યા કરે છે; પરંતુ સંસારથી વિરક્ત થયેલા આપના ભક્તોને વેદવાણી મોહિત કરતી નથી, કારણ કે આપના ભક્તો તો આપની કૃપાદૃષ્ટિથી વેદના તાત્પર્યને યથાર્થ રીતે જાણે છે.”

ઉપરની શ્રુતિઓમાં બ્રમહનિપત સંસારને અત્ય માનનારા મીમાંસકોનું ખંડન આવી ગયું. હવે “આત્મા વા દશમેઋણ્ય ધમ્મ ભાસીત્, વાચારંભણં વિકારો નામધેયમ્, મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ્—મૃદિના આરંભમાં આ સર્વ રૂપે એકજ પરમેશ્વર હતા; ઘડા વિગેરે વિકાર કે, જેનો કેવળ વાણીથી સર્વ વ્યવહાર કરવામાં આવે છે તે કેવળ નામમાત્રજ છે; પરંતુ વસ્તુતાથી તે સર્વ મિથ્યા છે, વસ્તુતઃ કેવળ મૃત્તિકાજ સત્ય છે.” “બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યા—બ્રહ્મ સત્ય છે અને જગત્ અસત્ય છે,” વિગેરે શ્રુતિઓ જગત્નુ મિથ્યાપણુ સિદ્ધ કરે છે.

“ન ચત્રિદમગ્ર આસ ન મવિષ્યદતો નિષ્વન્ના-
વનુમિતમંતરા ત્વાયિ વિભાતિ મૃપૈકરસે ॥
યત ઉપમીયતે દ્રવિણજાતિવિકલ્પપર્ય-
વિતપમનોવિલાસમૃતમિત્યવગંત્યવુધાઃ ॥”

“જે આ અદ્વૈતજ્ઞાવ જગત્માં જોવામાં આવે છે, તે મૃદિના પહેલાં ન હતો અને પ્રલય પછી પણ રહેશે નહીં, અને તેટલા માટે

મધ્યમાવસ્થામા પણ કેવળ એકરસરૂપ જે આપ તેને વિષે જગત્ મિથ્યારૂપે લાને છે, આવો વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કર્યો છે, અને એટલા માટેજ મૃત્તિકા, સુવર્ણ અને લોહું ઇત્યાદિ પદાર્થોના જેમ ઘડા, કુંડળ, કોશ-કોદાળી વિગેરે બેદો છે, તેમજ આ પણ ભેદ નિરૂપિત કરેલો છે અર્થાત્ મૃત્તિકાના ઘડા, કોડીયાં, વિગેરે અનેક વિકારો અને સુવર્ણનાં કડા, કુંડળ વિગેરે અનેક વિકારો નામ માત્રથી કંઈપણ છે અને તે મિથ્યા છે, વસ્તુતાએ તો મૃત્તિકા અને સુવર્ણજ સત્ય છે આ જીતે મંનારમાં જે કંઈ કલ્પિત દ્વૈતભાવ જોવામા આવે છે, તે કેવળ નામમાત્રથીજ કલ્પિત કરેલો છે, પરંતુ વસ્તુતાએ તો પ્રક્ષણ સત્ય છે, માટે જે પુનઃ વ્યર્થ અને મનના વિલાસરૂપ આ પ્રપચને 'સત્ય છે' એમ માને છે, તેઓને અજ્ઞાની જાણવા ■

ઇતિ જ્ઞાનપ્રકરણમા અધ્યાય ૧૨ માં સંપૂર્ણ.

સ્થૂલ દેહના તત્ત્વોનું કોષ્ટક.

આકાશ	વાયુ	તેજ	જલ	પૃથ્વી
કામ	ચલન	ક્ષુધા	શુક.	અસ્થિ
ક્રોધ	વલન	તૃષ્ણા	શોષિત	માંસ
શોક	ધાવન	આલસ્ય	લાળ	ત્વચા
મોહ	પ્રસારણ	નિદ્રા	મૂત્ર	નાડી
લય	આકુચન	કાંતિ	સ્વેદ.	રોમ

તત્ત્વસંખ્યાનિરૂપણ

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનાં નામ.	તેમના વિષયોનાં નામ.	દેવતાઓનાં નામ.
શ્રોત્ર ત્વચા અમુ ચક્ષુ ગ્રાણુ	શબ્દ સ્પર્શ રૂપ ગંધ ગ્રાહ્ય	દિશા વાયુ સૂર્ય વરુણ અશ્વિનીકુમાર
પાંચ કર્મેન્દ્રિયોનાં નામ.	તેમના વિષયોના નામ.	દેવતાઓના નામ.
વાક્ પાણિ પાદ શિશ્રુ ગુહા	વચન આદાન ગમન આનંદ વિસર્ગ	અગ્નિ ઈંદ્ર ઉપેન્દ્ર પ્રભાવતિ મૃત્યુ
આર અંતઃકરણોનાં નામ.	તેમના વિષયોનાં નામ.	દેવતાઓનાં નામ.
મન બુદ્ધિ ચિત્ત અહ કાર	સંકલ્પ નિશ્ચય ચિંતન અભિમાન	ચંદ્રમા બ્રહ્મા નારાયણ રુદ્ર

અધ્યાય ૧૩ મો.

શ્રીહરિએ શ્રદ્ધાને આપેલું ચતુર્થલોકી લાગત. (૨-૬).

શ્રીભગવાનુવાચ—

અહમેવાસમેવાગ્રે નાન્યથાત્સદસત્પરમ્ ।

પદ્માદહ યદેતથ યોઽથશિષ્યતિ સોઽસ્મ્યહમ્ ॥ ૩૨ ॥

ક્રતેઽર્થ યત્પ્રતીયેત ન પ્રતીયેત ચાત્મનિ ॥

તદ્વિષ્ણવાત્મનો ભાર્યા યથાઽઽભાસો યથા તમ્ ॥ ૩૩ ॥

યથા મહાંતિ ભૂતાનિ ભૂતૈષ્ટ્યાગ્ચેષ્યતુ ॥

પ્રવિષ્ટાન્યપ્રવિષ્ટાનિ તથા તેષુ ન તેષ્વહમ્ ॥ ૩૪ ॥

પતાગ્દેષ જિહ્વાસ્ય તત્ત્વજિહ્વામુનાઽઽરમન ॥

ધન્યગ્ન્યતિરેકાભ્યા યત્સ્યાત્સર્ગર્થ સર્વદા ॥ ૩૫ ॥

શ્રીભગવાન કહે છે —હે શ્રદ્ધા ! આ મૃદ્ધિની પૂર્વે હું જ હતો, તે વખતે ન્દુલ તથા સૂક્ષ્મરૂપ પ્રપંચ અને તેનું કારણ ભાયા વિગેરે બીજી કંઈ જ ન હતું, નૃદ્ધિની પછી પણ હું જ રહું છું, જે આ મર્વ મયમ દેખાય છે, તે પણ હું જ છું તથા પ્રણય થયા પછી જે વસ્તુ બાકી રહે છે, તે પણ હું જ છું, અર્થાત્ હું અનાદિ, અનંત તથા આદિતીય હોવાથી પૂર્ણસ્વરૂપ છું. જે વસ્તુ વસ્તુતાએ ખરી ન હોય, તે વસ્તુની પ્રતીતિ થવી અને જે વસ્તુ ખરી હોય તે પણ તે દેખાય નહીં, તે મારી માયા ત્વણવી. દુષ્ટાંતમાં જેમ ચંદ્ર એક છે, જે નથી, છતાં આંખના વિકાગથી જે દેખાય છે, તેમ આ જગત્ પણ વસ્તુતાએ ખોટું છે, છતાં માનુસ બાસે છે વળી ત્રહોમા જેમ રાહુ એક ગ્રહ છે, તે પણ તે દેખાતો

નથી, તેમજ આત્મા સર્વનો સાક્ષી છે, પરંતુ માયાથી આચ્છા-
દિત હોવાને લીધે દેખાતો નથી. જેમ પંચમહાભૂતો સૃષ્ટિ સરળતા
પછી લૌતિક પદાર્થોમાં અર્થાત્ ઉત્તમ, મધ્યમ દેહોમાં પ્રવેશ
કરીને રહેલા હોય તેમ દેખાય છે, કારણ કે, તે તેઓમાં જોવામાં
આવે છે, પરંતુ તેઓ દેહાદિકના કારણરૂપ હોવાથી, પાછળથી
તેઓમાં પ્રવેશ કરીને રહ્યા હોય તેમ નથી, પણ મૂળથીજ તેઓમાં
છે, તેમ હું આ લૌતિક પદાર્થોમાં પાછળથી પ્રવેશ કરીને રહ્યો
નથી, પરંતુ તેમના કારણરૂપે પ્રથમથીજ તેઓમાં પ્રવેશ કરીને
રહ્યો છું, અર્થાત્ મારી જો સત્તા છે. આત્માના સ્વરૂપને જાણવાની
ઇચ્છાવાળા પુરુષે જોટલુંજ જાણુવા જેવું છે કે, “અન્વય તથા
વ્યતિરેકવડે સદા સર્વ ઠેકાણે જે રહે છે, તેને આત્મા જાણવો.”
હું બ્રહ્મા ! તમે પરમ સમાધિવડે જોટલે જોકામ મનવડે મારા
આ મતને અનુસરો, જેથી કંઈપે કંઈપે વિવિધ પ્રકારની સૃષ્ટિ
સ્વતી વેળાએ “હું સ્વતત્ર કર્તા છું,” આવો તમને કોઈ
દિવસ પણ મોહ ધશે નહીં

ઇતિ જ્ઞાનપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧૩ માં સંપૂર્ણ.

૧ કાર્યમાં કારણરૂપે અનુવૃત્તિ તેનું નામ અન્વય અને કારણ અને અવ-
સ્થામાં કાર્યથી જુદાપણું તેનું નામ વ્યતિરેક. જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ,
આ ત્રણ અવસ્થાઓ છે, તેમાં આત્માની સાક્ષીરૂપે પ્રતીતિ થાય છે, તેથી
તેમાં આત્માનો અન્વય છે અને સમાધિદશામાં માત્ર આત્માનીજ
પ્રતીતિ થાય છે, પરંતુ પેલી ત્રણ અવસ્થાની પ્રતીતિ થતી નથી તેથી તે
વ્યતિરેક છે આ પ્રમાણે ઇશ્વર સર્વજ્ઞ અન્વય અને વ્યતિરેકરૂપે રહેલા છે.

શ્રીધર.

અધ્યાય ૧૪ મો.

આત્માના અસ્તિત્વનું વર્ણન. (૭-૭)

મહાદેવ—

જન્માદ્યા પદિમે ભાગા દૃષ્ટા દેહસ્ય નાત્મન ॥

પલ્લાનામિવ વૃક્ષસ્ય કાલેનશ્ચત્સૂતિના ॥ ૧૮ ॥

મહાદેવ કહે છે — હે દૈત્યપુત્રો! સ્થૂળ દેહને થતા છ વિકારોનું હું તમારી પામે વર્ણન કરું છું તે તમે માંભળો

અર્થ એવા કાળવડે “ (જાયતે) જન્મે છે, (અસ્તિ) છે, (યજ્ઞતે) વૃદ્ધિ પામે છે, (ગિરિણમતે) ઉપાતર પામે છે, (અપક્ષીયતે) ઓછુ થાય છે તથા (નરયતિ) નાશ પામે છે ” આ છ વિકારો વૃક્ષના અસ્તિત્વથી જેમ ફળોમાં ભેવામાં આવે છે, તેમ આત્માના અસ્તિત્વથી દેહને વિષે ભેવામાં આવે છે, પરંતુ તે વિકારો આત્માને થતા નથી, કારણ કે આત્મા નિત્ય છે ત્યારે દેહ અનિત્ય છે, આત્મા ક્ષીણતા પામતો નથી, ત્યારે દેહ ક્ષીણ થાય છે, આત્મા શુદ્ધ છે, ત્યારે દેહ મળમૂત્રથી અપવિત્ર છે; આત્મા એક છે, ત્યારે દેહ ઘણા છે, આત્મા દેહાદિકને જાણનારો છે, ત્યારે દેહ જડ છે, આત્મા દેહાદિકને આધાર છે, ત્યારે દેહ આત્માનો આશ્રય કરનાર છે, આત્મા વિકારરહિત છે, ત્યારે દેહ વિકારવાળો છે, આત્મા અવ્યયપ્રકાશ છે, ત્યારે દેહ પરપ્રકાશ્ય છે, આત્મા અર્વાનુ કાગ્નુ છે, ત્યારે દેહ કાર્યની મૂર્તિ છે, આત્મા વ્યાપક છે, ત્યારે દેહ અમુક પ્રદેશમાજ રહે છે, આત્મા અંગરહિત છે, ત્યારે દેહ અંગવાળો છે, અને આત્મા કોઈથી ઢકાતો નથી, ત્યારે દેહ વ્યવહિકથી ઢંકાય છે, આત્મ-

જ્ઞાન કરાવવામાં સમર્થ એવા આત્માનાં આ બાર લક્ષણો છે; તે ઉપરથી જ્ઞાની મનુષ્યોએ દેહાદિકને વિષે “હું તથા મારું” એવી રીતે મોહથી થયેલા મિથ્યાભાવનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. પથ્થરમાંથી ધાતુઓને બુદ્ધી કાઢવાના ઉપાયો બાલુનારા સોનીઓ જેમ અગ્નિમાં તપાવવું વિગેરે ઉપાયો કરીને ખાણના પથરાઓમાંથી સોનું કાઢે છે, તેમ વિવેકી પુરુષો પણ દેહરૂપી ભ્રેમોમાંથી આત્મપ્રાપ્તિના ઉપાયો વડે બ્રહ્મસ્વરૂપને શોધી કાઢે છે. માયા, મહત્તરવ, અહંકાર, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધ, એ આઠ પ્રકૃતિઓ ગણાય છે, અને સર્વ, રજ તથા તમ, એ ત્રણ માયાના ગુણો છે અને તે તેનાથી જૂદા નથી. અગીયાર ઇન્દ્રિયો તથા પાંચ ભૂતો મળીને સોળ વિકારો થાય છે. આઠ પ્રકૃતિ તથા મોળ વિકારો એકઠાં થતાં ચોવિશ તરવો થાય છે. તેમાં આત્મા સાક્ષીરૂપે રહેવાથી એકજ છે, આમ કપિલાદિક આચાર્યો કહે છે. ઉપર કહેલાં ચોવિશ તરવોનો જે સમુદાય તે દેહ કહેવાય છે, અને તે દેહ જંગમ તથા સ્થાવર એવા બે ભેદવાળો છે. આ દેહમાંજ આત્માને શોધવો જોઈએ અને તે સારી રીતે થઈ શકે તેવું કામ છે. જેમ કે, “આ આત્મા નથી, આ આત્મા નથી,” એમ સર્વ જઠ પદાર્થોનો ત્યાગ કરતાં, છેવટે જે ચેતન વસ્તુ રહે તેને સત્ય આત્મા બાલુવો જેમ મણિઓ એક સૂત્રમાં રહેલા છે, પરંતુ સૂત્ર, તે તે મણિઓથી જુદું છે, તેમ દેહાદિક આત્માથી જૂદાં નથી, પરંતુ આત્મા તેનાથી જુદો છે.

૧ નિર્માનમોહા જિતસંગદોષા અધ્યાત્મનિત્યા વિનિવૃત્તકામા

દ્વદ્વિંશુક્તાઃ મુસલુ સચંદ્રેગંચ્છત્યમૂલા. વદમન્યય તત્ ॥

અર્થ:—માન અને મોહ તણ નશ્વર એવા વિષયો પરનો પ્રેમરૂપી દોષ દૂર કરી, વાસ્તનાથી નિવૃત્ત થઈ, અધ્યાત્મ ચિતન કરનારા જ્ઞાની પુરુષો સુખદુઃખરૂપ દંદોથી નિવૃત્ત થઈ શાશ્વત એવા પરમ પદને પામે છે. ગીતા.

આવા વિવેકથી તથા શુદ્ધ અંતઃકરણથી જગત્ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયનું નિરૂપણ કરનારાં વેદવાક્યોનો વિચાર કરનારા ધીર પુરુષો આત્માને ચોંધી કાઢે છે. જાત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ એ ત્રણ વૃત્તિ (અવસ્થા) એા બુદ્ધિની છે. તે ત્રણ વૃત્તિઓનો જેનાથી અનુભવ કરવામાં આવે છે, તેને સર્વજ્ઞાક્ષી તથા સર્વથી પર આત્મા જાણવો. તેમ પુષ્પનો ધર્મરૂપ ગંધ આવવા ઉપરથી તેના આશ્રયભૂત વાયુનું સ્વરૂપ જાણવામાં આવે છે, તેમ કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલી સર્વાદિક ત્રિશુણાત્મક એવી એ બુદ્ધિની વૃત્તિઓને આત્માના ધર્મોથી રહિત જાણી, તેઓને દૂર કરીને તે વૃત્તિઓના આશ્રયભૂત તથા તેમને જાણનારા આત્માને જાણવો. બુદ્ધિ ત્રિશુણાત્મક હોવાથી તથા કર્મમાં કર્ત્રી હોવાથી તેનીજ તે અવસ્થાઓ છે, પણ આત્માની નથી, અને આત્મા બુદ્ધિની સાથે જોડાયેલો હોવાથીજ બુદ્ધિની તે અવસ્થાવાળો હોય તેમ જ્ઞાને છે; પરંતુ અરેખર જોતાં આત્મા તેનાથી જુદો અને તેનો દ્રશ્ય છે, આ પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપને જાણવું. આ સંસારનું દ્વાર પણ બુદ્ધિજ છે, કારણ કે, આ સંસાર બુદ્ધિના શુભોથી અને કર્મોથી રચાયેલો છે. એ સંસાર અજ્ઞાનમૂલક હોવાથી મિથ્યા છતાં, પણ પુરુષને સ્વપ્નની પેઠે જોવામાં આવે છે, માટે તમારે ત્રિશુણાત્મક કર્મના બીજરૂપ અજ્ઞાનનો નાશ કરનારા તથા ત્રણ અવસ્થારૂપ બુદ્ધિના જાતદાદિક પ્રવાહને શાંત કરનારા યોગને જોવો જોઈએ.

ઇતિ જ્ઞાનપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧૪ મો સંપૂર્ણ.

જ્ઞાનાદિકનો નિર્ણય. (૧૧-૧૯).

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ—

યો વિદ્યાધૃત્તસંપન્ન આત્મવાચાનુમાનિકઃ ।

માયામાત્રમિદં જાત્વા જ્ઞાન ચ મયિ સન્યસેત્ ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાન્ કહે છે:—અંધારા વિગેરેથી આપણને દિશાદિકનો ભ્રમ થાય છે તે મિથ્યા હોય છે, એમ આપણે જાણીએ છીએ, તો પણ અમુક પૂર્વ દિશા છે, અમુક ઉત્તર દિશા છે, આવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થતો નથી, ત્યાં સુધી તે ભ્રમ મટતો નથી; તેમ આ દેહાદિક પ્રપંચ તર્કથી મિથ્યા છે, એમ જાણીએ છીએ, તો પણ તે પ્રત્યક્ષ થાય નહીં ત્યાં સુધી ટળતો નથી, માટે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થવા સુધી જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. જે પુરુષે અનુભવ થતાં સુધી શાસ્ત્રવશુ કયું હોય, જે આત્મજ્ઞાની હોય, અને જેના દેહાદિક સર્વ પ્રપંચો લય પામ્યા હોય તે પુરુષે મારે વિષે ‘દેવ તથા તેની નિવૃત્તિનાં સાધનો માયારૂપ છે, આમ જાણીને જ્ઞાનનાં સાધનોનો ત્યાગ કરવો. આને વિદ્વત્સંન્યાસ કહે છે. જ્ઞાની પુરુષને તો અપેક્ષિત ફળરૂપ, તેનાં સાધનરૂપ, સ્વર્ગરૂપ તથા મોક્ષરૂપ હું જ છું, મારા વિના તેને બીજે કોઈ પણ પદાર્થ

૧ તેણે જ્ઞાન નિવ્યયુક્ત એકમર્કિર્વિશિષ્યતે ।

પ્રિયો દિ જ્ઞાનિનોઽપ્યર્થમહં સ ચ મમ પ્રિય ॥

અર્થ:—તે મારા ભક્તોમાં એકનિષ્ઠાથી નિત્ય યોજનિષ્ઠ રહી મારી ભક્તિ કરનારો જ્ઞાની અર્થથી એક કહેવાય છે, કારણ તે જ્ઞાનીને હું અતિ પ્રિય છું અને તે મને અત્યંત પ્રિય છે.

ગીતા.

પ્રિય નથી જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનથી સિદ્ધ થએલા પુરુષો મારા ઉત્તમ સ્થાનને જાણે છે અને જ્ઞાની પુરુષ જ્ઞાનવડે મને ધારણ કરે છે, માટે તે મને ઘણાજ પ્રિય છે જે રૂળ જ્ઞાનના લેશથી મળે છે, તે રૂળ તપ, તીર્થ, જપ, દાન અથવા તો બીજા પવિત્ર પદાર્થો આપી શકતા નથી માટે હે ઉદ્ધવ ! તમે પોતાના આત્મારૂપ મને જ્ઞાનની સીમાસુધી જાણી લઇ, જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનવડે સંપન્ન થઇને લક્ષિતથી મારું ભજન કરો અને બીજા સર્વ ત્યાગ કરો હું કે જે સર્વ યજ્ઞોનો પતિ છું, આત્મા છું, તેનું પોતાને વિષે જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનરૂપ યજ્ઞથી યજન કરીને મુનિઓ મહારા સિદ્ધસ્વરૂપને પામ્યા છે હે ઉદ્ધવ ! તમારામાં જે દેહાદિક ત્રણ પ્રકારનો વિકાર આશ્રય કરીને રહેલો છે તે માયારૂપ છે, પરંતુ સત્ય નથી, કારણ કે, દોરીમાં સર્પ અને માળા વિગેરે દેખાય છે, તે આદિ અને અતમા દેખાતા નથી, પરંતુ મધ્ય સમયમાં દેખાય છે, તેમ દેહ પણ મધ્યકાળમાં દેખાય છે, પરંતુ આદિ ને અતકાળમાં દેખાતો નથી, માટે આ વિકારરૂપ દેહાદિકને જન્માદિક ધાય છે, પરંતુ તેના અધિષ્ઠાનરૂપ તમને શું છે ? કંઈ પણ નથી સર્પાદિક મિથ્યા પદાર્થના આદિ અતમાં જે દોરડી હોય છે તેજ મધ્યમાં પણ હોય છે, પણ સર્પાદિક હોતા નથી, તેમ આ દેહાદિક મિથ્યા પદાર્થના આદિ અતમાં પણ જે પ્રહ્લ છે, તેજ મધ્યમાં પણ હોય છે, પણ દેહાદિક હોતા નથી, માટે તમે નિર્વિકાર પરબ્રહ્મરૂપ છો.

! न हि ज्ञानेन सदस्य पारमहं विद्यते ।

तत्त्वर्ष योग्यमिदं वाग्नेनाज्ઞાનિ વિદ્યતે ॥

અર્થ — જ્ઞાન જેવું પવિત્ર આ લોકમાં બીજું મળતું નથી અને તે જ્ઞાન આત્મનિષ્ઠ યોગી પોતાને વિશે કાલાતર મેળવે છે

બીતા.

ઉદ્ધવજી કહે છે:—હે વિરવેશ્વર! વૈરાગ્ય તથા વિજ્ઞાનવાણું આ પુરાતન શુદ્ધ જ્ઞાન જે પ્રમાણે વિસ્તાર પામે, તે પ્રમાણે મને કહો, તથા બ્રહ્માદિક મહાપુરુષો જેની શોધ કરે છે એવો તમારા ભક્તિયોગ પણ મને કહો.

હે ઇશ્વર! સંસારરૂપી લયંકર માર્ગમાં આધ્યાત્માદિક ત્રણ તાપથી આકુલ થયેલા અને અત્યંત સંતાપ પામતા મનુષ્યને થોતરફથી અમૃતને વર્ષાતાં આપનાં જે ચરણારવિંદ વિના બીજું કોઈ શરણુ હું જોતો નથી. હે મહાનુભાવ! મનુષ્ય સંસારરૂપી અંધારા કુવામાં પડેલો છે, તેને કાળરૂપી સર્પ ડસેલો છે, છતાં તે કુદ્ર સુખની મોટી તૃણા ધરાવે છે, માટે કૃપા કરીને તેનો આપ ઉદ્ધાર કરો, અને મોક્ષ આપનારાં ઉત્તમ વચનો કહીને તેના મનના સંતાપને શાંત કરો.

શ્રીભગવાન કહે છે:—પૂર્વે યુધિષ્ઠિર રાજાએ ધર્મનિષ્ઠ લોકોમાં ઉત્તમ એવા લીંગ પિતામહને અમારા સર્વના સાંભળતાં આ પ્રમાણેજ પ્રશ્ન કર્યો હતો. મહાભારતનું યુદ્ધ થઈ રહ્યા પછી સંબંધીઓના મરણથી વિહ્વલ થઈ ગયેલા ધર્મરાજાએ ઘણા ધર્મો સાંભળીને છેવટે મોક્ષધર્મો પૂછ્યા હતા. તે લીંગમની પાસેથી સાંભળેલા સર્વ ધર્મો હું તમને કહીશ કે, જે ધર્મોમાં જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, વિજ્ઞાન, શ્રદ્ધા તથા ભક્તિ રહેલી છે. પુરુષ, પ્રકૃતિ, મહત્તરવ, અહંકાર, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, અગ્નિ, ઇન્દ્રિયો, પાંચ મહાભૂતો અને ત્રણ ગુણ, આ અઠ્યાવિશ તત્ત્વો બ્રહ્મથી માંડીને છેક સ્થાવર સુધીના સર્વ પદાર્થોમાં ગુંથાયલા છે. અર્થાત્ “કાર્ય-કારણરૂપ આ સર્વ જગત્ પરબ્રહ્મરૂપ છે.” આ રીતે જે વિચાર કરવામાં આવે છે એજ જ્ઞાન, આવો મારો નિશ્ચય છે. જ્ઞાનના સમયમાં એકથી વ્યાપ્ત જેમ સર્વ પદાર્થો જોવામાં આવ્યા હોય તે જોવામાં ન આવતાં જે એક બ્રહ્મથી સર્વ પદાર્થો વ્યાપ્ત છે, તે

એકજ બ્રહ્મસ્વરૂપ ભેદમાં આવે એજ વિજ્ઞાન કહેવાય છે, આવો મારો નિશ્ચય છે. આ મર્વ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, દિશાદિકની જે પ્રાતિ ધાય છે, તે અપરોક્ષ છે, છતાં પણ દિશા આદિકનું જ્ઞાન પરોક્ષ છે, માટે તે પ્રાતિ ટળતી નથી, તેમજ આ મંમારની પ્રાતિ પણ અપરોક્ષ છે, પરંતુ બ્રહ્મનું જ્ઞાન પરોક્ષ છે તેથી તે ટળતું નથી પરોક્ષ જ્ઞાનવાળો પુરુષ જગતને બ્રહ્મરૂપ બાલુતો હોય, તો પણ તે જગતની સત્તાને બ્રહ્મથી કંઈક ભિન્ન ગણે છે, અને અપરોક્ષ જ્ઞાનવાળો હવન્મુક્ત પુરુષ તો મંમકારને લીધે અવશેષ રહેલા જગતને મિથ્યા બુદ્ધિ છે, પરંતુ તે કરતાં અધિક જ્ઞેતો નથી એ ઉપરથી પરોક્ષ જ્ઞાનને જ્ઞાન કહે છે અને અપરોક્ષ જ્ઞાનને વિજ્ઞાન કહે છે. જો મીમાંસા કેના કહેવા પ્રમાણે એટલે “ન કશ્ચિદ્નાદશમ્—આ જગત કોઈપણ દિવસ આવું ન હતું, એમ બાલુવું નહીં, પણ જગત આવું ને આવું જ આશુ” આવે છે, ”આમ માનીએ તો તે પદાર્થોનું એક કારણ ઠરશે નહીં, તેથી એકરૂપ ઠરશે નહીં, તેમ મિથ્યા પણ ઠરશે નહીં, પરંતુ તેમ નથી જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય વિષે હું તમને કહું છું તે તમે સાંભળો.

જગતના પદાર્થો ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયવાળા છે, કારણ કે, તેઓ અવયવવાળા છે જે જે અવયવવાળા હોય, તે તે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયવાળા હોય છે. દષ્ટાંતમા ઘટ અવયવવાળો છે, માટે તે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયવાળો છે, આ અનુમાનથી પદાર્થો ઉત્પત્ત્યાદિકવાળા છે. ઉત્પત્તિમાં તથા રૂપાંતરની પ્રાપ્તિમાં જે વસ્તુ કાર્યમાં કારણરૂપે જોડાયત્રી રહે છે અને મધ્ય ભાગમાં જે વસ્તુ કાર્યમાં આધ્યયરૂપે જોડાયત્રી રહે છે, તેમ ઘટાદિક કાર્યોનો નાશ થતાં જે વસ્તુ બાકી રહે છે, તે વસ્તુનેજ સત્ય બાલુવી આ પ્રમાણે જ્ઞાન વિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ છે. હવે વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ હું કહું છું.

શાસ્ત્રમાં ચાર પ્રકારનાં પ્રમાણ છે, શ્રુતિ, પ્રત્યક્ષ, ઐતિહ્ય અને અનુમાન. “જેહ નાનાડસ્તિ ક્વિચન-અહીં જુદી જુદી કંઈ પણ વસ્તુ નથી” આ પ્રમાણ શ્રુતિને કહે છે. “વસ્ત્ર આદિક કાર્યો તંતુ આદિકથી જુદાં જોવામાં આવતાં નથી, તેમ ચૈતન્યથી કંઈ જુદું દેખાતું નથી,” આને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કહે છે. “આ જગત્ મિથ્યા છે,” આને ઢોક પ્રસિદ્ધ ઐતિહ્ય પ્રમાણ કહે છે. “જગત્ મિથ્યા છે, કારણ કે તે દેખાય છે. જે જે પદાર્થો દષ્ટિગોચર હોય છે, તે તે પદાર્થો મિથ્યા હોય છે, દષ્ટાતમાં જેમ છીપમાં પ્રાંતિસ્વપ્ને જણાતું રૂપું દ્રશ્ય છે, માટે તે મિથ્યા છે.” આને અનુમાન પ્રમાણ કહે છે. ચારે પ્રમાણોથી જગત્ મિથ્યા ઠરે છે, માટે તે સર્વમાં પરોવાઈને રહેલા સત્ય આત્મારૂપી તત્ત્વને જોનારો પુરુષ મિથ્યા વસ્તુથી એટલે જગત્થી વૈરાગ્ય પામે છે.

ઇતિ જ્ઞાનપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧૫ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૬ મો.

મીમાંસકોતું મંડન, ખંડન. (૧૦-૮૭)

શ્રુતય ઋણુ —

જનિમસતઃ સતો મૃતિમુતાત્મિનિ ચે ચ મિદાં ।

વિષ્ણમૃત સ્મરંત્યુપવિશતિ ત આરુપિતે ॥

ત્રિગુણમયઃ પુમાનિતિ મિદાં ચદ્યોધકૃતા ।

ત્વયિ ન તત પરમ્ સ મવેદ્યધોધરસે ॥૨૧॥

હવે ‘સદેવં સૌમ્યેદમગ્ર આસીત્’, ‘અસદા હૃદમગ્ર આસીત્’ વિગેરે

શ્રુતિઓ, ‘ ઉપદેશકોને પણ ધણો ભ્રમ છે, તેઓ પણ વેદનું રહસ્ય સમજી શક્યા નથી, ત્યારે બીજાઓને તો તેનું જ્ઞાન ક્યાંથી જ હોય ? ’ એમ કહેતી મુતિ કરે છે

શ્રુતિઓ કહે છે — “ આ જગત્ જે સૃષ્ટિની પૂર્વે હોયું નહીં અને પછી તેની ઉત્પત્તિ થઈ છે, ” એમ ‘ વૈશેષિક ’ મત-વાળા જગત્નો પ્રાગભાવ માને છે, “ જીવોમાં પ્રથમ બ્રહ્મપણું નથી, પણ યોગ સેવવાથી જીવમાં બ્રહ્મપણાનો આવિર્ભાવ થાય છે, ” એમ પાતંજલિદિક કહે છે, “ પાંચ ઇન્દ્રિયો, છઠ્ઠું મન, તેમના ૩૩ વિષયો, છ જ્ઞાન, શરીર, સુખ અને દુઃખ, આ એકવિંશ પ્રકારનાં દુઃખમાંથી છુટકો થવો તે જ મોક્ષ, ” એમ નૈયાયિકો કહે છે, “ જીવાત્મા તથા પરમાત્મા વચ્ચે મહાકાશમાં જેમ ઘટાકાશ અને મહાકાશનો ભેદ મનાય છે તેમ ભેદ છે, ” આમ સાંખ્યાદિકો કહે છે, અને મીમાંસકો કહે છે કે, “ કર્મના ફળો જ સત્ય છે, આ મર્વ ઉપદેશ કરનારા, પદાર્થ, મ્યૂલ સૂક્ષ્મ શરીર તથા ઉત્પત્તિ ધર્મેણ જનથી આ પ્રમાણે ઉપદેશ કરે છે, પરંતુ તેઓ તત્ત્વદૃષ્ટિથી

૧ જરામમ્ય વર્યાન્ત ન સ વચતિ કથન । ન ॥ વિદાય ચ દ્વા જ્ઞાનન્યુપદ્મા-
જ્ઞમ્નરં વમ્ભ ॥ નીત્રોજ પ્રાપ્તા જમ્યા ચાતુર્ય ઉચ સાવધરન્તે ॥

અર્થ — લોકો આ પરમેશ્વરના ગામ, નગર હંસાદિ કીડાસ્થાનો જુએ છે પણ જેમણે તે નિર્માણ કરે છે તેમને કાષ્ઠપણુ જોઈ શક્યો નથી જેમણે આ નિર્માણ કર્યા તેમને તમે જાણ્યા નથી મારેજ તેમનામાં અને તમારામાં મોટો અતર છે અજ્ઞાનથી ભરેલા ‘ તાર્કિક ’ અને દન્ત્રિયોની તૃપ્તિ કરનારા કર્મમાર્ગના ઉપદેશ મીમાંસકો સસારમાર્ગમાં બ્રમણ કર્યા કરે છે મુનિ

૨ સાન પદાર્થવાદી ‘ વૈશેષિક ’ દેવવાય છે.

૩ મતદિ જ્ઞાન પ્રાપ્ત ॥ જેને આદિ નવી પણ અન દોષ છે તે ‘ પ્રાગભાવ ’ કહેવાય છે

૪ આગ પદાર્થવાદી ‘ નૈયાયિકો ’ કહેવાય છે

ઉપદેશ કરતા નથી. "તેઓનું આ સર્વ કહેવું જ્યારે પરમાત્મા ત્રિશુલ્લાત્મક હોય ત્યારે સંભવે, પરંતુ આત્મરૂપ આપ ઈશ્વર ત્રિશુલ્લાત્મક છે, એવો જે સોદગ્રમ તેમને થયો છે તે તમારા સ્વરૂપને ન બાળવાથી થયો છે; માટે અજ્ઞાનથી પર, અને જ્ઞાનધન એવા આપને વિષે તે અજ્ઞાન સંભવે નહીં, અજ્ઞાન એ પણ કલ્પિત પદાર્થ છે.

હવે 'અસત્' વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય નહીં અને પુરુષ ત્રણ શુણ્ઠી સ્થિત છે, આમ હોય તો પછી આ સર્વ જગત્ તથા પરબ્રહ્મ એકજ ઠરે; પરંતુ અનુભવવડે તે બન્ને જૂદાં જૂદાં સત્ય જેવાં કેમ લાગે છે? તે વિષે શ્રુતિઓ કહે છે—

“મનના સંબંધે કરીને વિલાસવાળું આ ત્રિશુલ્લાત્મક જગત્ અતર્યામી પુરુષપર્યંત મિથ્યા છે, છતાં તમે જગત્ની કલ્પનાનું અધિ-
જ્ઞાન છો, તેથી તમારા અરાપણાથી તે ખરા જેવું લાગે છે. શુભની પણ તમારાથી જૂદી સત્તા જણાય છે, તે મનને લીધે જણાય છે.” અહીં કાંઈ એવી શંકા કરશે કે, “જગત્ જ્યારે મિથ્યા છે ત્યારે આત્મવેત્તા પુરુષો તેને ‘ખરાના જેવું’ લાગે છે, એમ કહે છે,” તેના ઉત્તરમાં કહે-
વાનું કે, “આત્મજ્ઞાની લોકો લોકતા અને લોગ્યાત્મક આ જગત્ને આત્માના અધિજ્ઞાનપણાને લીધે ખરા જેવું જાણે છે, પરંતુ તેનાથી ભિન્ન જગત્ને ખરું માનતા નથી દૃષ્ટાંતમાં જેમ સુવર્ણ લેવાની ઇચ્છાવાળાં મનુષ્યો સુવર્ણના જાદલામાં તેના વેકારરૂપ કડાં, કુડળ વિગેરે પદાર્થોનો ત્યાગ કરતા નથી, પરંતુ તેને પણ સુવર્ણરૂપે ગ્રહણ કરે છે, તેમજ આત્માએ પોતે ઉપા-
ધાન કારણ થઈને ઉત્પન્ન કરેલું અને પોતે પુરુષરૂપે જેમા પ્રવેશ

? મદુપાદાનં યત્કાર્યં મવતિ તત્તેનૈવ હ્રમેણ પ્રતીયતે।

અર્થ:—જે કાર્યમાં જે ઉપાદાન કારણ હોય છે તેનો તેજ રૂપથી જગત્માં અવતાર થાય છે.

કર્યો છે એવું જગત્, આત્મસ્વરૂપ છે," આમ આત્મજ્ઞાનીઓએ સ્વીકારેલું છે 'સત્ય જ્ઞાનમનન્ત બ્રહ્મ-બ્રહ્મ સત્ય, જ્ઞાન અને અનંત છે', 'નેહ જ્ઞાનાસ્તિ ક્વિંચન-આ જગત્માં સિત્ત સિત્ત વસ્તુ કંઈ જ નથી', 'મૃત્યો સ મૃત્યુ પ્રાપ્નોતિ ય દ્વદ્વ નાના પદયતિ-જે પ્રાણી આ જગત્માં ભેદદષ્ટિ કરે છે, તે જન્મમરણ પામ્યા કરે છે,' ઇત્યાદિક અભિપ્રાયવાળી શ્રુતિઓ પરમાત્માના સ્વરૂપને પ્રતિપાદન કરે છે 'લક્ષ્મિનું' શું કામ છે?' આવી શકા થતા તેનો નિર્ણય કરતી શ્રુતિઓ કહે છે —

■ લક્ષ્મિથી જ જ્ઞાન સુવલ છે, હે પ્રભો ! તમે સર્વ પ્રાણિમાનના આશ્રયસ્થાન છો, એમ જાણીને જે પુરુષો તમારી સેવા કરે છે તે પુરુષો જ મૃત્યુનો પરાજય કરીને મોક્ષ પામે છે વિદ્વાનો પણ તમારી લક્ષ્મિથી વિમુખ છે તેઓને તમે તમારી વેદરૂપી વાણીથી પશુઓની જેમ બાંધી ર્યો છો વળી જેઓએ તમારા ઉપર પ્રીતિ કરી છે, તેઓએ પોતાને પણ પવિત્ર કરીને બીજાઓને પણ લક્ષ્મિમાર્ગનો ઉપદેશ કરી પવિત્ર કર્યા છે, પરંતુ જેઓ તમારાથી વિમુખ છે, તેઓ પોતાને પણ પવિત્ર કરી શકતા નથી, ત્યારે બીજાઓની તો વાત જ શી ? બ્રહ્મ જો કે અપરોક્ષ છે અને તેનું જ્ઞાન પણ અપરોક્ષ થાય છે, તો પણ વિપરીત અને સંશયિ જ્ઞાનવડે મલિનચિત્તવાળા લોકોને બ્રહ્મ પરોક્ષ રહે છે અને તેથી તેમની સત્તારની જ્ઞાતિનો નાશ થતો નથી પરંતુ જેઓ તમારા લક્ષ્મી છે તેઓને તો અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે, તેથી તેઓને મોક્ષ મળે છે"

ઇતિ જ્ઞાનપ્રકરણમા અધ્યાય ૧૬ મો સંપૂર્ણ

૧ 'યમકેવ જ્ઞાતે સેન રમ્ય'

અર્થ—પરમાત્મા જેના પર આધારે છે તેને જ પરમજ્ઞાની પ્રાણિ

અધ્યાય ૧૭ મો.

દૈતમતવાદીઓનું મંડન, ખંડન. (૧૧-૨૦).

શ્રોતગણાનુવાચ—

અર્થેષાં કર્મેકર્તૃણાં મોક્ષર્તૃણાં સુખદુઃખયોઃ ॥

માનાત્મયથ નિત્યત્વ લોકકાલાગમાત્મનામ્ ॥ ૧૪ ॥

શ્રીભગવાન્ કહે છે:—હે ઉદ્ધવ ! મીમાંસકો માને છે કે, “હુ હુ” એવી પ્રતીતિ ઉપરથી જાણવામા આવતો આત્મા પ્રત્યેક શરીરમાં જુદો જુદો છે અને તે કર્મોનો કર્તા અને મુખ્યદુ ખોનો લોકતા છે. તેના સ્વરૂપસરળો બીજો કોઈ નિર્વિ-
કાર પરમાત્મા નથી. ભોગ ભોગવવાના સ્થાનો એટલે સ્વર્ગાદિક લોકો, ભોગનો સમય, ભોગોના ઉપાયો તથા તે ભોગના સાધન-
રૂપ કર્મો દેખાડનારાં વેદ અથવા તે ભોગલોકતા આત્મા જે અનિત્ય હોય તો તે વૈરાગ્ય થાય, પરંતુ તે સર્વ તો નિત્ય છે, માટે વૈરાગ્યની પણ જરૂર નથી. તેમજ સર્વ લોભ્ય પદાર્થો વચ્ચેથી નાશવંત હોય અથવા તો માયામય હોય, તે પણ વૈરાગ્યનો સંલવ છે, પરંતુ જગત્મા રહેલા પુષ્પમાળા, ચંદન વિગેરે લોભ્ય પદાર્થોની સ્થિતિ પ્રવાહરૂપે નિત્ય તથા સત્ય છે, માટે વૈરાગ્ય થવો અઘટિત છે. આપણે હમણા જગત્ને જે સ્થિતિમાં જોઈએ છીએ, તેવું જગત્ કોઈ દિવસ ન હોતું તેમ ન હોતું; પરંતુ તે તો નિત્ય તેવીજ સ્થિતિમાં છે, માટે આ જગત્નો કર્તા કોઈ પણ નથી, તેમ આત્માને જે નિત્ય જ્ઞાન-સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે, તે વાત પણ મિથ્યા છે. આત્મા નિત્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ નથી, પરંતુ તેનામાં અનેક જ્ઞાનો બદલાયા કરે

છે; દૃષ્ટાંતરૂપે જેમ આત્માને એક ક્ષણમાં ઘટનું જ્ઞાન થાય છે, અને બીજી ક્ષણમાં વળી પટનું જ્ઞાન થાય છે, આમ ક્ષણે ક્ષણે અનેક વસ્તુઓને લીધે આત્મામાં નવું નવું જ્ઞાન થાય છે, માટે આત્મા નિત્ય જ્ઞાનરૂપ નથી, પરંતુ તેમાં અનેક જ્ઞાનોનાં પરિણામો થયા કરે છે. આ રીતે અનેક જ્ઞાનના પરિણામવાળો આત્મા અનિત્ય થતો નથી, કારણ કે, ‘જ્ઞાનરૂપી વિકાર તેના નિત્ય-પણાને બાધકારક નથી, મુક્તિમાં તો આત્મા ઇન્દ્રિયાદિકથી રહિત થવાને લીધે તેમાં જ્ઞાનનાં પરિણામો રહેતાં નથી, માટે તે જડ થઈ જાય છે, તેથી મુક્તિ પુરુષાર્થરૂપ છેજ નહીં, એટલા માટે પ્રવૃત્તિજ કલ્યાણકારક છે.” હે ઉદ્ધવ! આપણે કદાચ તે પ્રવૃત્તિમાર્ગને સ્વીકારીએ, પરંતુ તે અનર્થનું કારણ છે, કેમ કે મીમાંસકોના મત પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીઓને કેહના સંબંધથી વર્ષ તથા માસ આદિક કાળના અવયવો પ્રમાણે જે જન્મમરણાદિક વારંવાર થાય છે, તે થયા કરશે, પરંતુ તેનો નાશ થશે નહીં. મીમાંસકોના મતમાં કર્મોના કર્તા અને સુખ-દુઃખના ભોક્તા જીવને પરતંત્રપણું જોવામાં આવે છે અને પરતંત્ર પુરુષને કયો પુરુષાર્થ મળી શકે ? કોઈ પણ મળે નહીં. કર્મ-નિપુણ વિદાનોને સુખ મળે છે અને મૂર્ખોને દુઃખ મળે છે, આવો પણ કંઈ નિયમ નથી, કારણ કે કોઈ ઠેકાણે વિદાનો જરા પણ સુખી જોવામાં આવતા નથી, તેમ કોઈ ઠેકાણે મૂર્ખોને પણ સુખ ભોગવતા જોઈએ છીએ, માટે ‘અમે કર્મ કરવામાં કુશળ હોવાથી સુખી છીએ’ આવો તે મીમાંસકોનો માત્ર વૃથા અહંકાર છે. કદાચ “તેઓ સુખની પ્રાપ્તિને અને દુઃખની નિવૃત્તિને જાણે છે” આમ આપણે માન્ય કરીએ, તો પણ તેઓ એવો ઉપાય તો જાણતા નથીજ કે, જે ઉપાયથી સાક્ષાત્ મૃત્યુ જીવનો પરાલવ કરે નહીં, અને જ્યાં સુધી મરતક ઉપર મૃત્યુ ભ્રમતું હોય, ત્યાં સુધી જીવને કયું ધન અને કયો

ભોગ સુખ આપે છે ? દૃષ્ટાંતમાં કાંઠી દેવાના સ્થાનક ઉપર ત્રણ જતી વેળા મનુષ્યને રુચિ પ્રમાણે ભોજનો, પુષ્પની માળા અને ચન્દનના લેપ જેમ આનન્દ આપતા નથી, તેમ મનુષ્યને માથે કરતું મૃત્યુ પણ ધન તથા વૈભવો ઉપર સુખ થવા દેતું નથી. આ લોકમાં જેમ દુઃખ છે, તેમ પરલોકમાં પણ દુઃખ રહેલું છે. સ્વર્ગાદિક લોકમાં પરના સુખની સાથે સ્પર્ધા થાય છે, અને પરના ગુણોમાં દોષારોપ કરવાનું સૂઝે છે, તેથી સુખનો નાશ થાય છે, તથા પરને મળતાં સુખો પોતાને મળ્યાં નહીં, તે સંખાધી દુઃખો પણ થાય છે. આ પ્રમાણે પરલોક પણ આ લોકની પેઠે ઘણાં દુઃખોથી ભરેલો છે. તેમ વળી ખેતી સફળ થવાના કામમાં જેમ ઘણાં ઘણાં વિઘ્નો નડે છે, તેમ યજ્ઞાદિકથી મેળવવા યોગ્ય સ્વર્ગાદિકમાં પણ કર્મમાં ભૂલચૂક વિગેરે ઘણાં વિઘ્નો નડે છે, માટે સ્વર્ગાદિક લોકો પણ નિષ્ફળ છે. કદાચ વિઘ્નો નડે નહીં, તેમ સારી સંભાળથી પુરુષ યજ્ઞ કરે અને તે યજ્ઞોથી સ્વર્ગને મેળવે, તો પણ ત્યાં તે કેવી રીતે જાય છે ? એ હું તમને કહી બતાવું તે તમે સાંભળો.

યજ્ઞ કરનારો મનુષ્ય આ લોકમાં યજ્ઞોથી દેવતાઓનું યજન કરીને સ્વર્ગલોકમાં જાય છે, અને ત્યાં દેવતાની પેઠે પોતે મેળવેલા

૧ તે તે મુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલં ધોળે પુણે મર્ત્યલોક વિસંતિ ॥ एवं ધર્મ-
ધર્મમનુવ્રતતા ગતાર્ગતં વામકામા ભર્મતે. ગીતા.

અર્થ:—તે સક્ષમ કર્મવાદીઓ વિશાલ એવા સ્વર્ગલોકને બોગધીને પુણ્યનો ફલ યતાં મૃત્યુલોકને વિષે અવતાર ધારણ કરે છે, એ પ્રમાણે વેદોમાં કહેવા કર્મમાર્ગના ધર્મને અનુસરનારા કામનાઓની ઈચ્છાવાળા પુરુષો સંસારમાં આવવા જવારૂં જન્મમરણના ફળને મેળવે છે.

તેન ધર્મેન નિર્જિતં સાધિતં સ્થાનં પુમાન્ યથા મચ્છન્નિ, તન્મત્ત શ્ણુ.

અર્થ:—ઉપર જણાવેલ છે.

બાહ્યપ્રબોધિની.

વેલવો ભોગવે છે. સુંદર વેષ ધારણ કરી, પોતાના પુણ્યને લીધે મર્વભોગથી સંપન્ન એવા સુંદર વિમાનમાં બેઠી, અપ્સરાઓની વચ્ચે વિહાર કરે છે અને ગંધર્વો તેના યશ ગાય છે. ધુવરીના સમૂહથી ચોભતા તથા ઇચ્છાનુસાર જનારા વિમાનમાં બેઠીને સ્ત્રીઓની સાથે દેવતાઓના ઉપવનમાં તે વિહાર કરે છે અને આનંદમાં રૂખી ભય છે, આથી તે “હું” પુણ્ય ક્ષીણ થયા પછી પાછો મૃત્યુલોકમાં અવતરીશ” એમ ભણતો નથી. પુરુષ જ્યાં સુધી પોતાના પુણ્ય હોય છે ત્યાં સુધી તો સ્વર્ગલોકમાં મોજ મારે છે, પરંતુ પુણ્ય ખૂટી જાય છે કે, તે પોતાની અનિચ્છા છતાં પણ કાળથી અસાયમાન થઇને નીચે પડે છે.

પ્રવૃત્તિ બે પ્રકારની છે, તેમાં શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિપ્રમાણે કાર્ય કર્મ કરવાં, તે પહેલી અને શાસ્ત્રવિધિને ઉલ્લંઘન કરીને અધર્મ માર્ગે ચાલવું, તે બીજી પ્રવૃત્તિ છે, તેમાં પ્રથમ પ્રવૃત્તિ કહી, હવે બીજી અધર્મની પ્રવૃત્તિ હું કહું છું તે તમે સાંભળો.

નીચ પુરુષના મંગળી અથવા તો ઇન્દ્રિયોને આધીન થવાથી અધર્મમાર્ગમાં પ્રીતિવાળો, વિષયપરાયણ, કૃપણ, લાલચુ, શીલંપટ અને પ્રાણીઓની હિંસા કરનારો પુરુષ, સંમાનનાં સુખોની લાલમગી શાસ્ત્રોક્ત વિધિનો ત્યાગ કરી, પશુઓને મારી, નેનાથી ભૂત, પ્રેત આદિ તમોગુણી દેવગણોનું યજન કરી, પરતંગપક્ષે નરકમાં પડીને પાછો ઝાડ વિગેરે સ્થાવર ચેતનમાં અવતાર લે છે. મનુષ્ય આ દેહવડે પરિણામે દુઃખ આપનારાં કર્મો કરે છે અને તે કર્મોવડે પાછો દેહ ધારણ કરે છે. આ નાશવંત દેહમાં મરણધર્મવાળા પ્રાણીને કયું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે? કોઈપણ સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી. લોકો તથા લોકપાળો, જેઓ એક કન્ય સુધી લવનારા છે, તેઓને પણ મારા કાળસ્વરૂપથી ભય રહે છે; તેમજ બે પરાઈ સુધી જેનું આયુષ્ય છે, એવા અદ્વાને પણ

મારાથી લય' રહે છે માટે, પ્રવૃત્તિમાર્ગ અનર્થનું કારણ છે અને નિવૃત્તિમાર્ગજ ઉપયોગી છે. આ સર્વ ઉપરથી નિદ્ધ થાય છે કે, “આત્મા કર્મ કરતો નથી, પરંતુ ઇન્દ્રિયોજ કર્મો કરે છે; તેમ આત્માજ ઇન્દ્રિયોને કર્મમાં પ્રેરે છે, પણ આત્મા પ્રેરાતો નથી.” વળી ‘આત્મા લોકતા છે,’ આવો તેઓનો મત મિથ્યા છે, કારણ કે ઇન્દ્રિયાદિકની ઉપાધિમાં અહંકાર ધવાથીજ આત્મામાં કર્મ-રૂપોનું લોકતાપણું જોવામાં આવે છે, એટલે તે ઉપાધિને લીધે છે, પણ વાસ્તવિક રીતે નથી. તેમ તેઓ કહે છે કે, ‘આત્મા અનેક છે,’ આ પણ તેઓનો મત ખોટો છે, કારણ કે જ્યાં સુધી અહંકારાદિક કર્મોરૂપી ઉપાધિ હોય છે, ત્યાં સુધી આત્મામાં અનેકપણું જોવામાં આવે છે, તે અનેકપણું જ્યાં સુધી દેખાય છે, ત્યાં સુધી આત્માને પરતાંત્ર પણું રહે છે અને જ્યાં સુધી તે પરતાંત્ર-પણું રહે છે, ત્યાં સુધી આત્માને કાળનો લય રહે છે. જેઓ દેહા-ભિમાનથી થતાં લોગોને તથા કર્મોને પોતાને વિષે માને છે, તેઓ તે લોકોના અનિત્યપણાને લીધે શોકાતુર થઈને મોહ પામે છે. માત્ર સ્વર્ગાદિક લોકો અનિત્ય છે એમ નથી, પરંતુ તે માયાવી હોવાથી મિથ્યા પણ છે. માયાને જ્યારે શોભ થાય છે, ત્યારે મારા સ્વરૂ-પનેજ કાળ, જીવ, વેદ, લોક, સ્વભાવ તથા ધર્મ, એમ ધણા પદાર્થોરૂપ કહે છે, અર્થાત્ તે પદાર્થોની મારે વિશે કલ્પના કરે છે, પરંતુ ખરી રીતે જોતાં કોઈ પદાર્થ પણ મારાથી જુદો નથી. આ પ્રમાણે હોવાથી મીમાંસકો કહે છે કે, ‘પ્રવૃત્તિ ઠીક છે,’ તે મત ખોટો.

મીમાંસાદ્રાતઃ જ્વતે મીપોદેતિ સૂર્યઃ ।

મીમાંસાદગ્નિવેન્દ્ય મૃત્યુર્વાવતિ પંક્તમ ॥

અર્થઃ—એ કાળરૂપી ઇશ્વરના લયથીજ સૂર્ય ઉગે છે, અને વાયુ વાય છે, અને એનાથીજ અગ્નિ બાળે છે, ઈંદ્ર વૃષ્ટિ કરે છે અને પાત્રનું મૃત્યુ સમય પ્રમાણે સર્પને પ્રહસુ કરે છે. શ્રુતિ.

કરે છે અને “ નિવૃત્તિજ મુક્તિનું કારણ હોવાથી કલ્યાણકારિણી છે, ” એમ સિદ્ધ થાય છે.

ઇતિ જ્ઞાનપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧૭ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૮ મો.

દત્તાત્રેય તથા યદુરાજનો સંવાદ. (૧૬-૭)

શ્રીમદ્ગાનુવાચ —

અગ્રાગુદાહરતોમમિત્તિહાસ પુરાતનમ્ ॥

અવધૂતસ્ય સંવાદ ચદોરામિતતેજસ ॥ ૨૪ ॥

શ્રીભગવાન્ કહે છે — હે ઉદ્ધવ ! પોતાની એજે વિચાર કરવાથી પણ જ્ઞાન થાય છે એ વિષયમાં ગુરુ દત્તાત્રેય તથા મહાતેજસ્વી યદુરાજના સંવાદરૂપી એક પુરાતન ઇતિહાસ કહેવામાં આવે છે. અવધૂત વેશવાળા, મહા વિદ્વાન્ તથા તરુણ અવસ્થામાં રહેલા ગુરુ દત્તાત્રેય જગત્માં નિર્ભય રીતે ક્યાં કરે છે. તેમને ભેઠને ધર્મવેત્તા યદુરાજએ નીચે પ્રમાણે પૂછ્યું હતું.

યદુરાજ પૂછે છે:—હે મહારાજ ! આપ કંઈ પણ કામ કરતા નથી, છતાં આપની આ રીતે મર્વલોકોથી વિવશણ અને નિપુણ બુદ્ધિ શાથી થઈ છે કે, આપ વિદ્વાન્ છતાં પણ ને બુદ્ધિને આશ્રય કરીને બાળકની જેઠે જગત્માં ફરો છો? મનુષ્યો ઘણું કરીને ધર્મ, અર્થ, કામ અને આત્માના વિચારમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે અને તે પણ આયુષ્ય, યશ કે લક્ષ્મીની ઇચ્છાથીજ પ્રવૃત્તિ કરે છે. આપ તો સમર્થ છો, વિવેકી છો, કાર્યકુશળ છો, રૂપાળા છો, મધુર

વાણી જોલનારા છો, છતાં જડ, ઉન્મત્ત અને પિશાચની પેઠે કંઈ કરતા નથી, તેમ કંઈ ઇચ્છતા પણ નથી. સર્વ લોકો કામ અને લોભ રૂપી દાવાનળ અગ્નિથી બળ્યા કરે છે, છતાં આપ ગંગા-જળમાં ઉલેલા હાથીની પેઠે તે અગ્નિથી મુક્ત છો અને તેનાથી સંતાપ પામતા નથી. આવો મહા આનંદ આપને ક્યાંથી મળ્યો? હે પ્રાણી! આપ વિષયના લોભથી તથા સ્ત્રીપુત્રાદિકથી રહિત, કેવળ આત્મસ્વરૂપમાં રહેલા છો. આપને મનમાં આવો આનંદ શાથી રહે છે? તેનું કારણ અમે પૂછીએ છીએ, માટે તે અમને આપ કહો.

દત્તાત્રેય કહે છે:—હે રાજા! મેં પુદ્ગિથી સ્વીકારેલા મારા ધણી શુરુઓ છે કે, જે શુરુઓ પાસેથી પુદ્ગિ મેળવીને હું આ સંસારમાં મુક્ત થઈને ફરું છું. તે શુરુઓનાં નામ તમે સાંભળો.

ચોવિશ શુરુનું વર્ણન.

૧ પૃથ્વી, ૨ વાયુ, ૩ આકાશ, ૪ જળ, ૫ અગ્નિ, ૬ ચંદ્ર, ૭ સૂર્ય, ૮ હોલો, ૯ અજગર, ૧૦ સમુદ્ર, ૧૧ પતંજ, ૧૨ મધમાખી, ૧૩ હાથી, ૧૪ મધ ઉતારનારો પારધિ, ૧૫ હુરિણ, ૧૬ માછલું, ૧૭ પિંગલો નામની વેશ્યા, ૧૮ ટીટોડો, ૧૯ જાળક, ૨૦ છોકરી, ૨૧ જાણુ ધડનાર, ૨૨ સર્પ, ૨૩ કરોળીઓ, ૨૪ ભમરો. આ ચોવિશને હે રાજા! મેં શુરુ માનેલા છે અને તેઓનાં આચરણ ઉપરથી મેં મારે પોતાને માટે ઉપદેશ ગ્રહણ કર્યા છે. હે પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ યદુરાજા! મેં જેની પાસેથી જે શીખ્યામણુ લીધી છે, તથા જે પ્રમાણે લીધી છે, તે તે રીતિ હું તમને કહું છું તે તમે સાંભળો.

૧ પૃથ્વી:—પ્રાણીઓ પૃથ્વીને પગવતી દબાવે છે, તો પણ પૃથ્વી અલાયમાન થતી નથી, તેમ દૈવને બશ રહેલાં પ્રાણીઓ દુઃખ દેતાં છતાં પણ ધીર પુરુષે, તે પ્રાણીઓ દૈવને આધીન છે,

આમ જાણવું અને પોતાના નિયમથી ચલાવમાન થવું નહીં, આ આચરણ હું પૃથ્વી પાસેથી શીખ્યો છું. ઝાડ, ખડ, ઝરણાં વિગેરેને ઉત્પન્ન કરવાની પર્વતની સઘળી ક્રિયાઓ જેમ સદા પદોપકાર માટેજ હોય છે; પર્વતનો જન્મ પણ જેમ પદોપકાર માટેજ હોય છે, તેમ સાપુ પુરુષે પણ પોતાની ક્રિયાઓ તથા જન્મ પદોપકારને માટે રાખવાં જોઈએ. વળી ઝાડ પાસેથી હું શીખ્યો છું કે, ઝાડ નિરંતર જેમ પરાધીન રહે છે અર્થાત્ ખીલ લોકો તેને કાપી અથવા ઉછેડીને લઈ જાય છે, તો પણ તે સ્વીકારે છે, તેમ મહાત્મા પુરુષે પણ પરાધીન રહેવું, અર્થાત્ ખીલ મારી નાંખે અથવા તો ધસડી જાય તો તે પણ સહન કરવું.

૨ વાયુ:—વાયુ જે પ્રકારનો છે, એક પ્રાણવાયુ અને બીજો બ્રહ્મવાયુ, તેમાં પ્રાણરૂપ જે પ્રાણવાયુ તેની પાસેથી હું એ શીખ્યો છું કે, પ્રાણ જેમ કેવળ આહાર મળવાથીજ સંતોષ પામે છે, પરંતુ રૂપ, રસાદિક હૃદયોના વિષયોની અપેક્ષા રાખતો નથી, તેમ યોગીએ પણ આહારના લાલથીજ સંતોષ રાખવો, પરંતુ તેમાં સારા કે નરસા આહારની અથવા તો બીજા વિષયોની ઇચ્છા રાખવી નહીં આહાર ન કરવાથી મન નિકલ ધાય, અને તેથી જ્ઞાનનો નાશ થાય, માટે દેહનો નિર્વાહ કરવા માટે આહારને મહણ કરવો, પરંતુ સારા આહારની કે વિષયોની ઇચ્છા રાખવાથી વાણી અને મન વિશ્લેષ પામે છે, માટે જ્ઞાનનો નાશ ન થાય, તેમ વાણી અને મન વિશ્લેષ ન પામે, તેથી રીતનો આહાર કરવો. બીજો બ્રહ્મવાયુ જેમ વનમાં હોય ત્યારે પ્રમત્ત થતો નથી અને અગ્નિમાં હોય ત્યારે ખિન્ન થતો નથી, તેમ શુદ્ધદોષરહિત શુદ્ધિશાળી યોગીએ ટાઢ, તડકો વિગેરે અનેક ધર્મવાળા વિષયોમાં અનુકૂલ વિષયો મળે ત્યારે પ્રમત્ત થવું નહીં અને પ્રતિ-કૂલ મળે ત્યારે ખિન્ન થવું નહીં વાયુ જેમ મુગંધી, દુર્ગંધી

જણાય છે, પરંતુ વસ્તુતાએ તો તે સુગંધી તેમ દુર્ગંધી કંઈ પણ નથી, તેમ આત્મા પણ પૃથ્વીના વિકારરૂપ આ દેહમાં રહેલો હોવાથી જન્મમરણવાળો લાગે છે, પરંતુ વસ્તુતાએ તો તે જન્મ-મરણવાળો નથી. આ હું બહારના વાયુ પાસેથી શીખ્યો છું.

૩ આકાશ.—આકાશ નામના શુરુ પાસેથી હું એ શીખ્યો છું કે, આકાશ જેમ સર્વત્ર વ્યાપક છે, છતાં તેને કોઈપણ વસ્તુનો મગ નથી, ને કોઈ પણ પદાર્થ તેનું માપ લઈ શકતો નથી, તેમ યોગીએ પણ દેહમાં રહ્યા છતાં બ્રહ્મસ્વરૂપની લાવના કરીને, પોતાનો આત્મા સ્થાવરજંગમોમા અનુગત હોવાથી વ્યાપ્ત છે અને તે પણ મણિઓમા સૂત્રની પેઠે નહીં, પરંતુ સર્વ અંશમા વ્યાપ્ત છે, આમ જાણીને તે આત્મા દેહાદિકના સંગથી રહિત છે અને કોઈપણ પદાર્થથી તેનો વિલાગ થઈ શકતો નથી, આમ વિચાર કરવો તથા વાયુએ પ્રેરેલા અને ક્ષણમાં નાશ થનારા તથા ક્ષણમાં આવનારા મેઘપટલ અથવા તો રજ વિગેરે પદાર્થોનો જેમ આકાશને સ્પર્શ થતો નથી, તેમજ કાળે સર્જેલા પૃથ્વી, જળ તથા તેજમય દેહાદિક પદાર્થો જેઓ ક્ષણમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને ક્ષણમાં નાશ પામે છે, તેઓ પણ આત્માનો સ્પર્શ કરી શકતા નથી, એમ યોગીએ જાણવું જોઈએ.

૪ જળ.—જળ નામના શુરુ પાસેથી હું નીચે પ્રમાણે શીખ્યો છું કે, પાણી જેમ સ્વચ્છ, સ્વાભાવિક રીતેજ સ્નિગ્ધ, મધુર, અને મનુષ્યોને પવિત્ર થવાનું એક તીર્થરૂપ છે, તથા જોવાથી, સ્પર્શ કરવાથી અને કીર્તન કરવાથી અન્યને પવિત્ર કરે છે, તેમ યોગીએ પણ સ્વચ્છ, સ્વભાવથી સ્નિગ્ધ, મધુરભાષી, મનુષ્યોને પવિત્ર થવાના એક તીર્થરૂપ થઈ પોતાનાં દર્શન, સ્પર્શ અને કીર્તન કરવાથી બીજાઓને પવિત્ર કરવા જોઈએ.

૫ અગ્નિ:—અગ્નિ જેમ તેજસ્વી, પ્રતાપથી પ્રકાશમાન, કોઈથી પણ તિરસ્કારી શકાય નહીં તેવો, ઉદ્દરૂપીજ એક પાત્ર રાખનારો અને સર્વ વસ્તુનું લક્ષણ કરવા છતાં પણ નિર્દોષ રહે છે; તેમ યોગીએ પણ જ્ઞાનથી અતિ તેજસ્વી, તપથી પ્રકાશમાન, તિરસ્કાર કરી શકાય નહીં તેવો, તથા પેટવિના બીજું પાત્ર ન રાખનારો થવું જોઈએ અને તે પ્રમાણે રહેવાથી સર્વ વસ્તુનું લક્ષણ કરવા છતાં પણ યોગી દોષભાગી થતો નથી. વળી અગ્નિ જેમ કોઈ ઠેકાણે ગુપ્ત રહે છે, કોઈ ઠેકાણે સ્પષ્ટ રહે છે, કંઠ્યાણીની ઇચ્છાવાળાઓએ ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે, યજ્ઞમાં બલિ આપનારાઓનાં ભૂત અને ભવિષ્ય કાળનાં પાપોને બાળીને ભસ્મ કરે છે અને સર્વ ઠેકાણે બીજાની ઇચ્છાથી ભોજન કરે છે; તેમ યોગીએ પણ કોઈ ઠેકાણે છાનું, કોઈ ઠેકાણે છત્તું તથા કોઈ ઠેકાણે કંઠ્યાણીની ઇચ્છાવાળાઓએ ઉપાસના કરવા યોગ્ય થવું તથા અત્ત જમાડનારાઓનાં ભૂત અને ભવિષ્ય કાળનાં પાપોને બાળી નાંખવાં અને બીજાઓની ઇચ્છાથી સર્વ ઠેકાણે ભોજન કરી લેવું. વળી અગ્નિ જેમ કાષ્ઠોમાં રહેવાથી તે તે કાષ્ઠના સરખો, વાંકો તથા ટુંકો જણાય છે, પરંતુ વસ્તુતાએ તે વાંકો પણ નથી અને ટુંકો પણ નથી; તેમ આત્મા પણ અવિદ્યાથી સર્જાયેલા આ ઉંચનીચ દેહમાં રહેવાથી ઉંચનીચતાવાળો જણાય છે; પરંતુ ખરી રીતે તે ઉંચનીચ નથી, એમ યોગીએ જાણવું. વળી અગ્નિની જ્વાળાઓ જેમ ક્ષણે ક્ષણે નાશ પામે છે, તથા ક્ષણે ક્ષણે નવી નવી ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ તે જેમ આપણે જાણતા નથી; તેમ પ્રવાહની ચેઠે અવિશિષ્ટ વેગવાળા કાળથી આત્માની પાછળ લાગેલાં શરીરો ક્ષણે ક્ષણે નવાં ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ આપણે તે જાણતા નથી, એમ સમજી યોગીએ પણ આ દેહને ક્ષણભંગુર જાણીને વૈરાગ્ય રાખવો જોઈએ.

૬ ચંદ્રમા—શુકલપક્ષમાં વધતું, અને કૃષ્ણપક્ષમાં ઘટતું વિગેરે જેમ ચંદ્રમાની કળાઓને થાય છે, પણ ચંદ્રમાને થતું નથી; તેમ જન્મથી મરણ સુધીના છ વિકારો દેહને થાય છે, પણ આત્માને થતા નથી, એમ યોગીએ બાણવું.^૧

૭ સૂર્ય—સૂર્ય જેમ આઠ મહિના સુધી પોતાના કિરણોવડે પૃથ્વીમાંથી જળ સૂસી લે છે અને વર્ષાઋતુમાં પાણું તે પાણી કિરણોવડે વર્ષાવે છે, પરંતુ તેમાં મહણ કરવાનું અથવા તો ત્યાગ કરવાનું અભિમાન રાખતો નથી; તેમ યોગીએ પણ ઇંદ્રિયોને ઉપયોગી વસ્તુઓ સ્વીકારવી અને કોઈ ચાચના કરવા માટે આવે ત્યારે તે પદાર્થો આપી દેવા, પરંતુ તે પદાર્થો ઉપર ‘આ મળ્યો અને આ આપી દીધો,’ આવું અભિમાન કરવું નહીં. વળી સૂર્ય જેમ આકાશમાં પોતાના સ્વરૂપમાં રહે છે, ત્યાં એકરૂપ છે, પરંતુ તે પાણીના કુંડા વિગેરેની ઉપાધિઓમાં પ્રતિબિંબરૂપે રહે છે, ત્યારે સ્થૂલસુદ્ધિવા-

૧ ચંદ્રમા એક જલમય મંડળ છે અને સૂર્ય તેજોમય મંડળ છે. તે બન્ને ત્યારે એક નક્ષત્રમાં હોય છે, ત્યારે એક દેશમાં રહેલા સૂર્યમણ્ડળથી નેત્રને અડચણ થવાથી ચંદ્રમા દેખાતો નથી એટલે તે દિવસ અમાવાસ્યા કહેવાય છે. ચંદ્ર સાઠ ઘડીએ ખીજ નક્ષત્રમાં જાય છે, અને સૂર્ય તેર દિવસ અને રાત્રિએ ખીજ નક્ષત્રમાં જાય છે, એટલા માટે વિષમ રીતે રહેલા સૂર્યમણ્ડળનો પ્રતિબિંબ મોંઢીને પ્રતિદિવસ પંદરમે ભાગ જલમય ચંદ્રમણ્ડળમાં પ્રતિબિંબરૂપે દેખાય છે અને તે કળા કહેવાય છે. આ રીતે થવાથી પંદરમે દિવસે તેર નક્ષત્રનો ફેર પડે છે. સત્તાવિંશ નક્ષત્રરૂપી રાશિગઠના મધ્યભાગમાં સૂર્ય તથા ચંદ્ર બન્ને સામા આવે છે ત્યારે પૃથ્વીની હાયાવડે પ્રતિબિંબિત થયેલું સમ્પૂર્ણ પ્રતિબિંબ દેખાય છે એટલે તે દિવસ પુનમ કહેવાય છે. પુનમે ચંદ્રમા સોળ કળાવાળો કહેવાય છે. પાછાં સૂર્ય અને ચંદ્રનાં મણ્ડલો વિષમ થવા માડે છે, એટલે એક એક કળા ઘટતી જાય છે.

બ્યોતિપચાત્ર.

જાઓને જુદો જુદો દેખાય છે, તેમજ આત્મા એકસ્વરૂપ છે, છતાં પણ તે દેહાદિકની ઉપાધિઓમા સ્થૂલસુદ્ધિવાજાઓને જુદો જુદો દેખાય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ એકરૂપજ છે, એમ યોગીઓએ જાણવું.

૮ હોલો:—કોઈ પણ પુરુષે કોઈપણ ઠેકાણે અતિ પ્રીતિ કે લાલન પાલન વિગેરેની અત્યંત આસક્તિ રાખવી નહીં, કારણ કે પુરુષ જ્ઞે, અત્યામ્બિ કહે છે, તો દીનસુદ્ધિવાજા હોલોની પેઠે મંતાપ પામે છે તેનું દષ્ટાંત આ પ્રમાણે છે

હોવાનું દષ્ટાંત.

કોઈ એક દોલો વનમા જાડ ઉપર માળો ધાવીને તેમા પોતાની શ્રી હોલીની સાથે કેટલાએક વર્ષ સુધી રહ્યો હતો. સ્નેહથી એકહુદયવાળા બને જુહ-ધાત્રી જોડાએ અન્યોન્ય દૃષ્ટિ સાથે દૃષ્ટિ, અંગ સાથે અંગ અને જુદી સાથે જુદી જોડી દીધી હતી તે બને જગ્યા વિશ્વામથી મૂવું, બેમવું, કૂવું, ઉભા રહેવું, વાતો કરવી, રમત કરવી તથા ખાવું વિગેરે ક્રિયાઓ લોળા થઈને વન રાઈમા એક માથેજ કરતા હતા હે ચદુગળા! પેલી હોડી, હોવાને સતોપ આપતી હતી અને તેનું પ્રેમપાત્ર બની ગઈ હતી તે જે જે વસ્તુને માગતી હતી તે તે વસ્તુ ઇદ્રિયાધીન હોડો. હું ખ નહન કરીને પણ લાવી આપતો હતો તે પતિવ્રતા હોડીને પ્રથમ ૧૯૧ રહ્યો અને પ્રસૂતિનો નમય થયો એટલે તે હોડીએ માગામા પોતાના પતિના નન્મુખ ઇડા મૂંઝા તે ઇડાઓ કે જે પાળીથી ભરેલા હતા, તેઓમા લગવાનુંની અનિત્ય શક્તિવાળી માયાવડે નમય થયો કે અવયવો થયા તે ઇડાઓમાથી કુંમળા શરીરવાળા અને ઝવાઈવાળા ગમ્યા થયા બમ્યા ઉપર વહાવ ધરાવ નાન તે જોડું ગ્રનજ થઈને, તે બમ્યાંનું પોષણ કરવા માડયું,

તેઓનું મધુર લાપણ સાંભળવા લાગ્યું અને તે ગમ્યાંઓના મધુર શબ્દોથી આનંદ પામવા લાગ્યું. સદા આનંદમાં રહેતાં તે ગમ્યાંઓનાં કોમળ પીછાંઓથી, મધુર શબ્દોથી, નિર્દોષ રમતગમતથી તથા પોતાની આમા આવવાથી તે હોલોહોલી પ્રસન્ન થતાં હતાં. તે જાને સ્ત્રીપુરુષનું હૃદય રનેહથી અન્યોન્ય જાંધાઈ ગયું હતું. તેઓ વિષ્ણુની માયાવટે મોહ પામેલાં હતાં, તેથી દીનબુદ્ધિવાળાં તે જાને પક્ષીઓ પોતાનાં ગમ્યાંઓનું પોષણ કરતાં હતાં. એક દિવસે તે જાને કુંડુંળી પક્ષીઓ ગમ્યાંને માટે ચારે દેવા સારું વનમાં ગયાં. ત્યાં ચારાની ઇચ્છાથી તે જાને ઘણીવાર સુધી લટક્યાં. એટલામાં કોઈ એક પારધિ વનમાં ફરતો ફરતો પેલાં ગમ્યાંના માળાની પાસે આવ્યો અને તે ગમ્યાંઓને પોતાના માળાની પાસે ઉડતાં દીઠાં, એટલે બળ ફેલાવીને તે ગમ્યાંને પકડી લીધાં. એટલામાં ગમ્યાંનું પોષણ કરવામાં નિત્ય ઉત્કંઠા ધરાવનારાં હોલો તથા હોલી ખાવાનું લેવા માટે વનમાં ગયાં હતાં, તે ચારે લઈને પોતાના માળા તરફ આવ્યાં. પેલી કપોતી પોતાનાં ગમ્યાંને બળમાં સપડાઈ ગયેલાં અને તેને લીધે સ્ત્રીઓ પાડતાં ભેદને અત્યંત ખિન્ન થઈ ગઈ, અને રડતી રડતી તે ગમ્યાંઓના તરફ દોડી. નિત્યના રનેહપાશથી જાંધાયેલી તથા ભગવાનની માયા વડે દીન મનની થઈ પડેલી હોલી, ગમ્યાંઓને જાંધાયેલાં ભેયાં હતાં, છતાં પણ પોતે ભાન ભૂલી જઈને, તે બળમાં જાંધાઈ ગઈ. પ્રાણ કરતાં પણ વિશેષ વહાલાં ગમ્યાંઓને તથા પોતાને યોગ્ય એવી સ્ત્રીને બળમાં જાંધાગેલી ભેદને સંકે બુદ્ધિવાળો હોલો બહુજ દુઃખી થઈને વિલાપ કરવા લાગ્યો:-

“ અરેરે ! ! મારો સંહાર થઈ ગયો, તેના તરફ દ્રષ્ટિ તો કરો ! ! હું ચોડા પુષ્પવાળો તથા દુષ્ટબુદ્ધિવાળો છું. હજી મારી તૃષ્ણાઓ પણ તૃપ્ત થઈ નથી, તેમ મારા મનોરથો પણ

પૂર્ણ થયા નથી, એટલામા તો ધર્મ, અર્થ અને કામને સંપાદન કરવાના ધ્યાનરૂપ મારું ઘર લાગી ગયું મારે ચોગ્ય, મને અનુકૂલ ગહેનારી તથા પતિવ્રતા એવી આ સ્ત્રી મને આ ઉત્તર ધરમા રજાગવીને પોતાનાં લક્ષ્યાં બચ્ચાઓની સાથે સ્વર્ગમાં જાય છે હું રાક થઈ ગયો, રડાયો, મારું જીવન ખારું થઈ ગયું, મારા બચ્ચાંઓ મરી ગયા, માટે હવે આ સૂતા ધરમા મારે શા માટે જીવવાની ઇચ્છા કરવી જોઈએ ?” આ પ્રમાણે વિલાપ કરતો તે મૂર્ખ તથા રાક થઈ પડેલો હોલો ઉપર કદા પ્રમાણે પેલા બચ્ચાઓને અને હોલીને જાળમા ફમાયેલા, કાળના મુખમા કાળીઆરૂપ થઈ પડેલા અને તરફડતા જોયા છતાં, પોતે પણ જાળમા ફમાઈ પડ્યો આ પ્રમાણે ગૃહસ્થ હોલો-હોલી તથા તેમના બચ્ચાઓને મેળવીને તે ફર પારધિનું કામ પૂર્ણ થઈ ગયું અને તે પોતાને ઘેર ગયો.

જે અચળ ચિત્તવાળો કુટુંબી મનુષ્ય મુખદુ ખાદિક દ્વંદ્વ પદાર્થોમા આમક્રાંત થઈ, મકબુદ્ધિથી કુટુંબનું ચોપણુ કરે છે, તે મનુષ્ય આ હોલાની પેઠે પોતાના પરિવાર માથે કુળી થયા કરે છે ધનમા ધયેલી આમક્રિત જ્યારે પશુપક્ષીઓને પણ અનર્થ કારક થઈ પડે છે ત્યારે મનુષ્યને અનર્થકારક થઈ પડે, તેમા તો મુજ કહેવું ? માટે જે મુક્તિના ઉઘાડા બારણા જેવા મનુષ્યના અવતાગને પામીને હોવાની પેઠે ધનની જ જાળમા બધાઈને ગ્રહે છે તે મનુષ્યને, ‘ઉપર ચઢીને નીચે પડ્યો,’ એમ વિવેકી પુર્યો કહે છે.

ઈતિ જ્ઞાનમકરણમા અધ્યાય ૧૮ મો મંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૯ મો.

દત્તાત્રેયના અજગરાદિક નવ ગુરુઓ, (૧૧-૮).

બ્રાહ્મણ ઉવાચ:—

સુષ્કમૈદ્રિયકં રાજન્ સ્વર્ગે નરક एव च ।

રેહિનાં ચયથા હુ સં તસ્માન્નેષ્ઠેત તદ્વથ ॥ ૧ ॥

ગુરુ દત્તાત્રેય કહે છે:—હે રાજા ! ઉદમ કર્યા વિના પણ પ્રારબ્ધના બળથી જેમ હુઃખ પોતાની મેળેજ મળે છે, અને તેને માટે પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી; તેમ સ્વર્ગમાં તથા નરકમાં જ્યાં હોઈએ ત્યાં ઇદ્રિયસંબંધી સુખ પણ પોતાની મેળેજ મળે છે, માટે જ્ઞાની પુરુષે સુખ માટે પ્રયત્ન કરવો નહીં.

૬ અજગર:—અજગર જેમ ઉદમ વિના પણ પ્રારબ્ધના વશથી પોતાની મેળે સારુંનરસું અને ઝાઝુંથોડું જે કંઈ મળે છે, તેના ઉપર આલ્લવિકા કરે છે, તેમ યોગીએ પણ ઉદમરહિત થઈને સારુંનરસું તથા ઝાઝુંથોડું જે કંઈ ખાવાનું મળે તેના પર આલ્લવિકા કરવી, પરંતુ ખાવાનું મળે નહીં ત્યારે પણ ઉદ્યોગ કરવો નહીં, પણ પ્રારબ્ધ ઉપરજ આસ્થા રાખીને અજગરની પેઠે ઘણા દિવસ સુધી સૂઈ રહેવું. ઇદ્રિયોનું, મનનું તથા શરીરનું બળ હોય, તો પણ દેહથી કંઈ પણ કર્મ કરવું નહીં, પરંતુ સૂઈ રહેવું, આત્મપ્રાપ્તિરૂપી સ્વાર્થમાં લક્ષ રાખવું અને ઇદ્રિયો ગર્વ સંપૂર્ણ હોય તો પણ તેઓનાથી કંઈ વ્યાપાર કરવો નહીં.

૧૦ સમુદ્ર:—સ્થિર જળથી ભરેલો મહાસાગર જેમ ઉપરથી પ્રસન્ન દેખાય છે, અંદર અંતીર હોય છે, જેનાં તળીયાંને કોઈ

અહીં શકતું નથી, તેમ જેના પારને પણ કોઈ પહોંચી શકતું નથી, કારણ કે તે અનંત અને અપાર છે, અને હોલ પમાડી શકાય નહીં તેવો છે; તેમ યોગીએ પણ ઉપરથી પ્રસન્ન રહેવું, અંદર ગંભીરતા રાખવી, કોઈ પણ વળસ્પર્શ કરી શકે નહીં તેવા થવું, તથા કોઈ અતિક્રમ (ઉક્લંઘન) કરી શકે નહીં તેવા, સ્વસ્વરૂપના આવિર્ભાવને લીધે કાળથી, દેશથી તથા અવધિથી થતા અમુક આપરહિત અને રાગદ્વેષાદિકનો ત્યાગ કરીને નિર્વિકાર થવું જોઈએ વળી સમુદ્ર જેમ વર્ષાઋતુમાં ઘણી નદીઓ મળવાથી વધી જતો નથી તેમ શ્રીમ્ભ્રતુમાં નદીઓ ન મળવાથી સૂકાઈ જતો નથી, તેમ યોગીએ પણ નારાયણ ઉપર એકાંત ભાવ રાખવો અને સંપૂર્ણ વૈભવો મળે તો રાજ્ય થવું નહીં, તેમ વૈભવો ન મળે તો તેથી ખિન્ન પણ થવું નહીં.

૧૧ 'પતંગ'—

રૂપ ઉપર મોહિત થવાનું પરિણામ.

પતંગીયું જેમ અગ્નિનું રૂપ જોઈ, તેના રૂપ ઉપર લોભાદ્યને તેમાં પડે છે, તેમ ઇન્દ્રિયાધીન પુરુષ પણ પરમાત્માની માયારૂપી શ્રીતું રૂપ જોઈ, તેના વિલાસોથી લોભાદ્યને મહા મોહમાં પડે છે. મૂઠ મનુષ્ય ઇશ્વરની માયાએ રચેલા શ્રી, સુવર્ણ, આભૂષણ તથા વસ્ત્રાદિક પદાર્થો ઉપર ઉપભોગની યુક્તિથી અંતઃકરણપૂર્વક આશાવાળો થાય છે અને પછી પતંગીઆની પેઠે મોહથી આંધળો.

૧ પતંગ-મતંગ-સુરંગ-મૃગ-માનસ દ્વા પંચમિરેદ પંચ ।

एव प्रमाद्य स कथं न हन्यते य येन ते पंचमिरेव पच ॥

અર્થ:—રૂપ, સ્પર્શ, શબ્દ, ગંધ અને રસ એ ૫ ય વિષયોમાં અનુક્રમે, પતંગ, હાથી, હનિય, જમર અને મત્સ્ય આ પાંચ નાશ પામ્યાં છે તો જે એક-૪ પુરુષ આવધન રહેનાં તે પાંચ વિષય ૫ વે ઇન્દ્રિયોથી મેલે છે તે કેમ નાશ ન પામે? અર્થાત્ તે માં રીતે મૂકત થઈ શકશે? કદી નહીં.

થઈને નાશ પામે છે, માટે યોગીએ માયાવિરચિત પદાર્થોની ઇચ્છા રાખવી નહીં

૧૦ મધુકર — મધુકર જેમ ઘણા સુગંધના લોભથી એકજ કમળમા વાસ કરે છે, અને સાચાંજે ક્યારે કમળ ખીડાઈ જાય છે, ત્યારે તેમા કેદ થઈ જાય છે, તેમ યોગી પણ જે ઉત્તમોત્તમ પદાર્થોના લોભથી એકજ ગૃહસ્થના ઘરનો આશ્રય કરે છે, તો તેના ઉપર મોહિત થવાથી તે જ ઘાઈ જાય છે, માટે યોગીએ ગૃહસ્થોને હુ ખ ન આપતા જેટલા અન્નથી પોતાનો દેહ ટકી રહે, તેટલાજ થોડા અન્નના ડોળીયા ખાવા, પરંતુ મધુકરની પેઠે અતિ લોભમા પડવું નહીં વળી બ્રમર જેમ નાના મોટા મર્વ પુષ્પોમાથી સાર નાર ગ્રહણ કરે છે, તેમ વિદ્વાન્ યોગીએ પણ નાના મોટા શાસ્ત્રોમાથી સારનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ મધમાખી મધનો સંગ્રહ કરે છે, તેથી તેને જેમ મરવું પડે છે, તેમ યોગી પણ જે આજને માટે અથવા તો આવતી કાલને માટે અન્નાદિકનો સંગ્રહ કરી રાખે તો તેને પણ મરવું પડે છે માટે યોગીએ જેટલું હાથમા રહી શકે તેટલુંજ લેવું, વધારે લેવું નહીં, તેમ અન્ન ભરી ગળવા માટે માત્ર પેટરૂપીજ એક વામણ રાખવું, પરંતુ મધમાખીની પેઠે સંગ્રહ કર્તા થવું નહીં સન્ધ્યાથીએ માયકાળ માટે તથા આવતી કાલમાટે અન્નાદિકનો સંગ્રહ કરવો નહીં જે મધમાખીની પેઠે તે સંગ્રહ કરે છે તો તે સંગ્રહની સાથેજ તેનો પોતાનો નાશ થાય છે

૧૩ હાથી — “ઝીસ ચ કરવાથી કેવું અનિદ્ર થાય છે,” તે હુ હાથીની પાસેથી શિખ્યો હુ હાથી પોતાને પકડનારાઓએ જેમ લાકડાની હાથણી કરીને સામી ઉભી રાખી હોય, તેને મેળવવાના લોભથી તેની પાસે જાય છે કે, વચ્ચે ખૂઠ વિગેરથી ઢાકી રાખેલા

કૃપા વિગેરેમાં પડીને જાંધાઈ જાય છે; તેમ પુરુષ પણ સ્ત્રીના અંગને સ્પર્શ કરવાના લોભથી જાંધાઈ જાય છે, માટે યોગીએ લાકડાની પુતળીનો પણ સ્પર્શ કરવો નહીં. બુદ્ધિશાળી યોગીએ પોતાનો નાશ કરનારી સ્ત્રીનો કોઈ પણ દિવસ સંગ કરવો નહીં. યોગી ને સ્ત્રીનો મંગ કરે છે, તો હાથણીનો સંગ કરનારા હાથીનો જેમ બળવાન હાથીઓ નાશ કરે છે, તેમ સ્ત્રીનો સંગ કરનારા પુરુષનો પણ બીજા બળવાન પુરુષો નાશ કરે છે.

૧૪ પાર્શ્વિ:—ધનને ત્યાગ તથા ઉપસોગ ન કરવાથી ઈશુ' અનિષ્ઠ થાય છે તે પાર્શ્વિ પાસેથી હું શિષ્યો છું. મધમાખીઓએ ઘણા દુઃખથી એકઠું કરી રાખેલું મધ જેમ પાર્શ્વિ લોગવે છે, તેમ લોભીઓએ ઘણાં સંકટ વેઠીને સંગ્રહ કરી રાખેલું ધન, દાનમાં અથવા તો ઉપસોગમાં ઉપયોગી થતું નથી, પરંતુ તેને કોઈ બીજા બળવાન પુરુષ લોગવે છે, તેની પાસેથી ત્રીજા પક્ષી લોગવે છે અને તેની પાસેથી વળી ચોથો બળવાન પક્ષી લોગવે છે. જાડના કોતરમાં તથા બીજાં શુભસ્થાનમાં મધનાં પોતાં હોય છે, તેને પાર્શ્વિ જેમ જાણે છે અને તેને લાવે છે; તેમ લોભી મનુષ્યે પણ શુભ સ્થાનમાં સંગ્રહી રાખેલાં ધનને બીજા લોકો જાણી જાય છે અને ત્યાંથી તેને હરી લાવે છે, માટે યોગીએ સંગ્રહ કરવો નહીં વળી મધમાખીઓ ઘણા કષ્ટથી મધને એકઠું કરીને તેને લોગવતી નથી, તેટલામાં તો તેની પહેલાં પાર્શ્વિઓ તેનો ઉપસોગ કરે છે; તેમ ગૃહસ્થો બહુ બહુ મંકટો વેઠીને મેળવેલા ધનવટે ઘરનાં સુજોની ઇચ્છા કરે છે અને ઘરમાં લોભનાદિક સંધીને તૈયાર કરે છે, પરંતુ તે અન્ન તેઓના ખાધા પહેલાંજ સંન્યાસીઓ ખાઈ જાય છે, માટે યોગીઓને ઉદ્યમ વિના પણ સર્વ વૈભવ મળે છે.

૧ ચાંત્ય પ્રશ્નચારી ન વજ્રાત્સ્વામિનામુર્તી । મયોદમ્પદત્વા નુ મુન્યા નાગાયનં નૌરુ ॥
અર્થ:—સંન્યાસી તથા યજ્ઞચારી રાધેલા અજ્ઞાના અધિકારી છે, માટે

૧૫ હરિણુ.—“ ગાયનમાં મોહિત થવાથી કેવું અનિષ્ટ થાય છે, ” તે હું હરિણુ પાસેથી શીખ્યો છું વનમાં ફરનારુ હરિણુ જેમ પારધિના ગાયનથી મોહિત થઇને બંધાઇ જાય છે, તેમ વનમાં ફરનારો સન્યાસી પણ ગાયન માંલજે, તો તેના ઉપર મોહિત થઇને બંધાઇ જાય છે, માટે સંન્યાસીએ કંઇ પણ દિવ્ય વિષયસંબંધી ગાયન માંલજવું નહીં હરિણીના પુત્ર ક્રમશઃક્રમ અધિ વેશ્યાઓના સંગમાં વિષયોથી ભરેલાં નૃત્યો, વાદ્યો અને ગાયનો સેવવાથી એક રમકડાંની જેમ વેશ્યાઓને આધીન થઇ જવા હતા, માટે યોગીએ વિષયો ગાયનો માંલજવાં નહીં.

૧૬ માછલું.—હું માછલા પાસેથી જે શીખ્યો તે માંલજો. માછલું જિહ્વારમના લોભથી આંકડો ગળીને તેનાથી જેમ વિંધાઇને મરણ પામે છે, તેમ રસમાં મોહિત થયેલો દેહાભિમાની મનુષ્ય પણ બહુજ હુંખ દેનારી જિહ્વાવડે મરણ પામે છે. વિદ્વાન મનુષ્યો આહારનો ત્યાગ કરવાથી ઝટ ઇન્દ્રિયોને વશ કરી શકે છે, પરંતુ જિહ્વાને વશ કરી શકતા નથી, કારણ કે અન્નનો ત્યાગ કરવાથી જીભનો લોભ વધે છે. બીજી ઇન્દ્રિયોને જીત્યા છતાં પણ જ્યાં સુધી જિહ્વા ઇન્દ્રિયને જીતી ન હોય ત્યાં સુધી પુરુષ જિતેન્દ્રિય કહેવાતો નથી અને જે જીભ જીતાઇ તો સર્વ ઇન્દ્રિયો જીતાઇ સમજવી, માટે યોગીએ રસની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને ઔપધનીઃ જેઠે અન્ન ખાવું.

ગૃહસ્થે તેઓને જમાણા વિના ભોજન કરવું નહીં જે તેમ કરે તો તેણે આદ્રાપણુ વ્રત કરવું.

ધર્મશાસ્ત્ર

૧ “ પ્રાણત્યેવ ચતુષ્તેત ” “ પ્રાણનું રક્ષણ થાય તેટલા (ઔપધ સમાન ઓછા) અન્નથીજ સતોષ માનવો ” આજીવાયુના વિષયમાં આ કથા કહેવાયા છતાં પણ જિહ્વાને દુર્જેય રહેના માટે આ કથા ફરીથી કહી છે.

૧૭ પિંગલા નામની વેશ્યાનો વૈરાગ્ય.

પૂર્વે વિદેહ નગરમાં પિંગલા નામની એક વેશ્યા રહેતી હતી, તે એક દિવસે પુરુષને પોતાના રતિમંદિરમાં લઈ જવા માટે મારી રીતે શણગાર ધારણ કરીને સાંજને વખતે પોતાના ધરના બારણાના બહારના ભાગમાં બેઠી. તે ધનની ઇચ્છાવાળી વેશ્યા માર્ગમાં આવતા ધનાઢ્ય પુરુષોને ભેળંને, જાણતી હતી કે, 'આ પુરુષો મને ધન આપશે તથા મારી સાથે સુગત કરશે.' આવેલા પુરુષો પાછા ગયા પછી પેલી સંકેતવૃત્તિથી આલુચ્છિકા કરનારી વેશ્યા વિચાર કરવા માંડી કે, 'વળી બીજો કેાઈપણ ધનાઢ્ય પુરુષ વિશેષ ધન આપનારો મારી પાસે આવશે.' આવી દુષ્ટ આશાથી તે વેશ્યાની નિદ્રા ઉઠી ગઈ અને બારણાના બહારના ભાગમાં બેઠેલી તે વેશ્યા ઘડીકમાં અંદર આવતી અને ઘડીકમાં પાછી બહાર નિકળતી હતી આ પ્રમાણે કરતાં કરતાં મધ્યરાત્રિ વીતી ગઈ. આ રીતે ધનની આગાથી તેનું મન હીન થઈ પડ્યું, મુખમાં શોષ પડવા માડ્યો અને મહા ખેદ થવા માંડ્યો, ને તે ખેદથી 'હવે આ ધર્મો ત્યાગ કરવો એજ મારું છે' આવી ચિન્તાને લીધે સુખ-કારક મોટો ખેદ તેને થયો ત્યાર પછી જેના મનમાં ખેદ થયો હતો એવી રાંક મનની તે વેશ્યાએ તે મમયે જે ગીત ગાયું હતું, તેહું તમને કહું છું તે તમે સાંભળો.

પુરુષોને જે નિર્વેદ એટલે હવે ઘણું થયું, આવી જુદી ધાય છે, તે આશાફી પાસેને કાપી નાખવામાં તરવાર મમાન છે. હે રાજા! જ્યાં સુધી નિર્વેદ ઉત્પન્ન થતો નથી, ત્યાં સુધી પુરુષ, દેહના બંધનનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા કરતો નથી. દૃષ્ટાંતમાં જેમ વિદ્વાન રહિત-અવિવેકી-મનુષ્ય, મમતાનો ત્યાગ કરી શકતો નથી, પરંતુ વિવેક થયા પછીજ તે તેનો ત્યાગ કરે છે, તેમ પિંગલા ખિન્ન થઈને કહે છે:—

“ અરેરે!!! હું અવિવેકી હોવાથી મનને આધીન છું, મારા મોહનો વિસ્તાર તો બુદ્ધો! જે મોહને લીધે હું મૂર્ખ એક હલકા પુરુષની પાસેથી કામનાની ઇચ્છા રાખું છું. આ અપરોક્ષ, અંતર્યામી, નિત્ય પાસે રહેનારા, ધન આપનારા તથા આનંદદાયક ઇશ્વરનો ત્યાગ કરીને કામના ન પૂરનારા પરંતુ દુઃખ, શોક, મોહ વિગેરે આપનારા હલકા પુરુષને હું મૂર્ખી સેવું છું. અરેરે!!! હું સ્ત્રીલંપટ, લોભી તથા શોક કરવા યોગ્ય પુરુષને મારું શરીર વેચી, તેની પાસેથી રતિની તથા ધનની ઇચ્છા રાખું છું, અને મંકેતની વૃત્તિરૂપી અતિ નીચ ધંધાવડે હું મારા અંતઃકરણને વૃથા સંતાપમાં નાંખું છું. પુરુષનું શરીર એ એક ઘર છે, જેમાં વળાઓ, વળીઓ અને આડસરે હાડકાંઓનાં બનેલાં છે અને તેની અંદર વિઠ્ઠા તથા મૂત્ર ભરેલું છે, જેના ઉપરનો ભાગ ચામડાથી, રુંવાડાથી તથા નખોથી મઢેલો છે. આવા પુરુષને મારા વિના ખીણ કંઈ સ્ત્રી પતિ સમજીને સેવે ? આ મહાજ્ઞાની વિદેહ રાજાની નગરીમાં હુંજ એક મંદબુદ્ધિવાળી અને દુષ્ટ છું, કારણ કે હુંજ સ્વસ્વરૂપને આપનારા તથા અંતર્યામી એવા અવિનાશી પરમાત્માનો ત્યાગ કરીને લોભની ઇચ્છા કરું છું. વિચાર કરતાં તો આ ઇશ્વરજ પ્રાણીઓના મિત્ર તથા પરમપ્રિય આત્મારૂપ છે, માટે હું મારા મન-વડે તેમનેજ વેચાતા લઈને હવે લક્ષ્મીની પેઠે તેમની સાથે વિહાર કરું. વિષયો, વિષયો આપનારા પુરુષો તથા દેવતાઓ આદિ તથા અંતવાણાં છે અને કાળના સુખમાં પડેલાં છે, તેઓએ મારું ભાર્યાનું શું હિત કર્યું છે ? કંઈ પણ કર્યું નથી. પૂર્વજન્મના કોઈપણ ગુણકર્મને લીધે આજે ભગવાન વિષ્ણુ મારા ઉપર ખરેખર પ્રમત્ત થયા છે, કે જેથી આ દુઃખકારક આશા ઉપર મને સુખકારી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. મારું ભાગ્ય મંદ હોત તો મને આ રીતે વૈરાગ્ય આપનારા કલેશો થાત નહીં, કે જે વૈરાગ્યને લીધે

પુનઃ, ઘર વિગેરે સર્વ પરિવારનો ત્યાગ કરીને શાંતિ પામે છે માટે પ્રભુએ આ વૈરાગ્ય આપવાડપી જે મારા ઉપર ઉપકાર કર્યો છે, તેને હું મારા માથા ઉપર ચઢાવુ છું, અને ખામર મનુષ્યોની સાથે રહેલી દુષ્ટ વાસનાઓનો ત્યાગ કરીને તે ઇશ્વરને શરતો ભાઉ છું તેમ હવે હું સતોષ રાખીશ અને આ વિષય ઉપર શ્રદ્ધા રાખીશ જે કંઈ મળશે, તેનાથી આજીવિકા ચલાવીશ અને આત્મારૂપી પતિની માથેજ વિહાર કરીશ, કાગળ કે મમા રડપી ફૂવામા ખડેલા, વિષયોથી આધળા થયેલા અને કાળરૂપી મર્પથી ગળાયેલા જીવનુ ભગવાન વિના યાંત્રે કોણ રક્ષણ કરવાને મમર્થ છે ? હું કંઈ રક્ષણ કરવાની આશાથી ? શ્રીહરિને ભજીશ નહીં, કાગળ કે જીવ જ્યારે આ જગતને કાળરૂપી સર્પથી ગળાયેલુ જીવે છે અને તેનાથી માવધાન થઈને આ લોકના અને પરલોકના ભોગથી વૈરાગ્ય પામે છે, ત્યારે પોતેજ પોતાનુ રક્ષણ કરવાને મમર્થ ધાય છે, માટે હું તો કેવળ પ્રેમથીજ ભગવાનને ભજીશ ”

શ્રીગુરુત્તાનેય કહે છે — તે પિંગલા વેગ્યા ઉપર પ્રભાતે નિશ્ચય કરીને ધરની અભિવાપાથી ઉત્પન્ન થયેલી દુષ્ટ આશાને કાપી નાખી, શાંત થઈને ગમ્યામા સૂતી આ વાતમાથી મેં એ માર મહુળુ કંઈયે કે, “ આગા ગખવી એજ મોટું દુષ્ટ છે અને નિગમ્મા નખવી એજ મોટું સુખ છે ”

ઈતિ જ્ઞાનપ્રકરણમા અધ્યાય ૧૯ મો મંપૂર્ણ.

॥ જ્ઞાન દિ પરમ દુઃખ નિરાકર પરમ મગમ ॥ ચચા યાદ્ય વાંતારાં મુન મુગરાય મિત્ર ॥

અર્થ — આગા રાખવી એજ મોટું દુષ્ટ છે અને નિગમ્મા રાખવી એજ પરમ સુખ છે, કાગળ કે પિંગલા જાનની આગા ડોરી દીધા પછીજ સુખની મૂની હતી

અધ્યાય ૨૦ મો.

દત્તાત્રેયના ગુરુઓનું વર્ણન, (૧૨-૯).

બ્રાહ્મણ ઉવાચ—

પતિપ્રદો હિ કુશાય યથાસ્ત્રિયતમં નૃપામ્ ॥

મનન્ત સુસમાન્નોસિ તદ્વિદ્યામ્યસ્ત્યક્ષિન્ન ॥ ૧ ॥

શ્રીગુરુદત્તાત્રેય કહેછે:—

૧૮ ટીટોટો—એક ટીટોટો યાગમાં માંસનો પિંડ લઈને ઉડતો હોતો, એટલામાં ખીજા બળવાન ટીટોટોઓ જેઓની પામે માંસ ન હોતું તેઓ તેને મારવા માંડ્યા એટલે તે ટીટોટો માંસનો ત્યાગ કરીને સુખ પામ્યો હોતો. આ રીતે હું તે ટીટોટોની પાસેથી શીખ્યો કે, “જે જે ઘણી જ પ્રિય વસ્તુઓ હોય, તેનો સ્વીકાર કરવો એજ હું ખંદાયી છું,” એમ બાળીને જે પુરુષ પણ પોતાના કુટુંબાદિકનો તથા સર્વ વસ્તુઓનો ત્યાગ કરે છે, તે પુરુષ અનંત સુખ પામે છે.

૧૯ બાળક—હું બાળકની પાસેથી જે શીખ્યો છું તે શાંતિજો. બાળક-છોકરાને જેમ માન અને અપમાન હોતું નથી, તેમ ઘર-બારવાળા અને છોકરાંવાળાને જે ચિંતા થાય છે, તે ચિંતા પણ તેને હોતી નથી, તેમ મને પણ “માન અપમાન નથી, તથા ચિંતા પણ નથી.” હું મારી પોતાની સાથેજ રમું છું અને મારી પોતાની ઉપર પ્રીતિ રાખીને બાળકની જેઠે જગતમાં ક્યાં કરું છું જે મૂર્ખ તથા ઉદ્ભ્રમરહિત બાળક હોય તે અને જે ગુણથી પર

૧ “વરિન ઈનેનૃપાદય” બાજ તથા ગીધ પક્ષી બળવાન ગણાય છે.

આનંદપ્રમોદિની

એવા ઇન્દ્રને પામેલા હોય તે જલ પુરુષોને ચિંતાથી મુક્ત થયેલા અને પરમાનંદમાં નિમગ્ન થયેલા જાણવા.

૨૦ છોકરી—કુંવારી કન્યા પાસેથી હું નીચે પ્રમાણે શીખ્યો છું.

કોઈ એક ગામમાં એક ગૃહસ્થને કુંવારી પુત્રી હતી. તે પુત્રીને ઘરમાં આબ્યાગયાની સંલાજ માટે રાખી, ગૃહસ્થ તથા ખીન્ન મનુષ્યો કોઈ કામને લીધે બહાર ગયાં હતાં; તેટલામાં તે કન્યાનું વેશવાળ કરવા વર તરફના લોકો તે ગૃહસ્થને ઘેર પડેલા તરીકે આબ્યા પેઢી કુંવારી કન્યાએ તે પડેલાની સારી પડેલા-ચાકરી કરી. હે રાજા! તે કન્યા આવેલા પડેલાને જમાડવા માટે એકાતમા શાળ ખાંડવા માંડી. તે વખતે તેના હાથમાં પહેરેલી ચૂડીઓ બહુજ ખડખડાટ કરવા માંડી, એટલે તે કન્યાએ વિચાર કર્યો, કે—

“હું પોતે શાળ ખાંડવા માંડી છું, એ ઠીક ગણાય નહીં, કારણ કે આ વાત જો આ પડેલા જાણે તો મારાં માતપિતાને દરિદ્રી મમણ લેશે,” આવો વિચાર કરીને તે બુદ્ધિશાળી કન્યાએ લજ્જાથી બંને હાથમાંથી મર્વ ચૂડીઓ કાઢી નાંખી, માત્ર બાજે ચૂડીઓ જ નાખી, આમ કરીને વળી ખાંડવા માંડતાં પેઢી બાજે ચૂડીઓ પણ ખડખડવા માંડી, એટલે તે કન્યાએ બંને હાથમાંથી પાછી એક-એક ચૂડી પણ કાઢી નાખી, એટલે એકએક ચૂડી રહી, અને ત્યાર પછી ખાંડતાં તે ચૂડીનો શબ્દ થયો નહીં. હે ચંદ્રરાજા! હું લોકનું તત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છાથી આ લોકમાં ફરુ છું, તેથી મેં કન્યાની પામેથી આ ઉપદેશ મહત્ત્વ કર્યો કે, “ઘણાઓ એક માથે રહેવાથી કલેશ થાય છે અને જે જણાઓ માથે રહેવાથી વાતચિત થાય છે, માટે ચોગીએ નો કુંવારી કન્યાના કંકણની પેઠે એકલાજ રહેવું યોગ્ય છે, નેથી કોઈ પણ જાતની ખટપટ થાય નહીં.”

૨૧ બાણ ઘડનાર:—બાણ ઘડનાર પાસેથી હું જે શિષ્યો છું તે તમે સાંભળો.

“કોઈ એક બાણ ઘડનારો મનુષ્ય બાણ ઘડતો હતો તેનું બાણને ઘડવામાં એવું તો ચિત્ત લાગી ગયું હતું કે, તે સમયે તેની પાસેથી રાત્રની સ્વારી વાજતે ગાજતે નીકળી, તોપણ પેલા બાણ ઘડનારાએ રાત્રને ઢીઠો નહીં. આ પ્રમાણે જેનું ચિત્ત બ્રહ્માકાર થઈ ગયું હોય, તેવો યોગી પણ બહારના પદાર્થોને તેમ મનમાં સુખદુઃખાદિકને જાણતો નથી આસન છતવાથી શ્વાસનો વિજય કરી શકાય છે અને શ્વાસને છતવાથી મન સ્થિર થાય છે. ક્ષણમાત્ર નિશ્ચલ થયા પછી વિષયોની વાસનાથી મનમાં વિક્ષેપ થવાનો ભય રહે છે, માટે દૃઢ વૈરાગ્યવડે મનમાં વિક્ષેપ થવા દેવો નહીં, પરંતુ આજસ મૂકીને અભ્યાસના યોગથી મનને પરમાત્મ-સ્વરૂપ પરમાત્મામાં ભેડી દેવું; તે મન પરમાત્મામાં સ્થિર થાય છે એટલે પોતે જ ધીરે ધીરે વિષયોની વાસનાનો ત્યાગ કરે છે, તથા પોતાને વિક્ષેપ ઉત્પન્ન કરનારા રત્નોશુભ્રુ તથા તમોશુભ્રુનો પણ સત્ત્વશુભ્રુની વૃદ્ધિથી નાશ કરીને શુભ્રુના કાર્યરહિત કેવળ નિર્વાણ સ્થિતિને પામે છે, અર્થાત્ વૃત્તિરહિત થયેલું મન બ્રહ્મ-સ્વરૂપે રહે, તેને ‘અમ’પ્રજ્ઞાત’ નામની મહાધિ કહે છે.

૧ પ્રણો મન વિલીયેત મનસ્ત્ર વિલીયતે । મનો વિલીયતે મન પ્રાણત્ર વિલીયતે ॥
અર્થ:—જ્યાં જ્યાં પ્રાણ મનને કહે છે ત્યાં મન તેની પાછળ જાય છે, તેમજ મન જ્યાં જાય છે ત્યાં પ્રાણ પણ તેની પાછળ જાય છે

હૃદયોગ

૨ મનમે શુક્તિશ્ચન્દસ્ય વ્રદ્ધામરતયા સ્થિતિ ।

યાપ્તપ્રજ્ઞાતગમાઽસૌ સમાધિરભિધાયતે ॥

અર્થ:—મન શુભ્રુની વૃત્તિરહિત થઈ અહમસ્વરૂપે રહે તેને ‘અમ પ્રજ્ઞાત’ નામની મહાધિ કહેવાય.

યોગસાધન

૨૨ સર્પ:—સર્પ જેમ એકલો ફરે છે, પોતાનો એક ઠેકાણો નિવાસ રાખતો નથી, માવધ રહે છે, એકાંતમાં વાસ કરે છે, તેની ગતિ ઉપરથી તે ઝેરી છે કે ઝેર વિનાનો છે, એ જણાતું નથી, કોઇને પોતાની સાથે રાખતો નથી અને ઘોડું જોડે છે; તેમ યોગીએ પણ એકલા ફરવું, પોતાનું નિવાસસ્થાન એક ઠેકાણે રાખવું નહીં, માવધ રહેવું, એકાંતમાં રહેવું, પોતાની વર્તણૂક બીજાઓને જાણવા દેવી નહીં અને ઘોડું જોડવું. વળી સર્પ જેમ પોતાને માટે દર કરતો નથી, પરંતુ કોઈ બીજાના દરમાં પેમીને મુખેથી વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ યોગીએ પણ પોતાને માટે ઘર ન કરતાં બીજાઓએ કરેલા ઘરમાં રહીને પોતાનું આયુષ્ય ગાળવું, કારણ કે ઘર પાંધવું, એ મહા દુઃખદાયી છે અને દેહ નાશવંત હોવાથી નિષ્ફળ છે.

૨૩ કરોળીઓ:—કરોળીઓ જેમ મુખદ્વારા પોતાના હૃદયમાંથી લાજને ગહાર કાઢીને તેને દેશાવે છે અને તેની સાથે રમીને પાછો પોતે તે લાજને ગળી જાય છે, તેમાં તેને બીજાં કોઈ માધનની જરૂર રહેતી નથી, તેમ પરમાત્મા પણ આ જગતને પોતામાંથી ઉત્પન્ન કરે છે અને તેની સાથે વિહાર કરીને તેને પાછા ગળી જાય છે, અર્થાત્ તેને પોતાને વિષે લય કરે છે અને તેમાં તેમને બીજાં કોઈ પણ માધનની જરૂર પડતી નથી. પરમાત્મા એવા નારાયણ ભગવાન પોતાની માયાવટે પૂર્વે મજેલા આ જગતને પ્રલય કરતી યેળા કાગળી ગચ્છિરૂપ પોતાની માયાવટે પાછો સંહાર કરીને, 'અનતીય, વિઅતીય તથા સ્વગત લેદરહિત સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ પોતે એકજ રહે છે. તે મમયે તે પરમાત્મા પોતાના પ્રભાવરૂપ કાળ અને જગતમાં

૧ એક અમાનુ ગ્રાં બીજા અમાના ગ્રાંથી જુદુ તે સાતતીય બેદ, પાંતરી અમાનુ ગ્રાં જુદુ તે વિનતીય બેદ અને વૃક્ષમાં ૬૫, ૫૫, ૫૫ ત્રિગેરે બેદ એ અવતરબેદ કહેવાય છે

પ્રત્યક્ષત્વ.

કારણરૂપ સર્વાદિક સર્વ શક્તિઓનો બ્યારે પ્રધાનમાં લઈ લય છે, ત્યારે પ્રધાન તથા પુરુષના ઇશ્વર, આદિપુરુષ, બ્રહ્મા અને બીજા મુક્ત છવેને પ્રાપ્ય, નિર્વિષય અનુભવસ્વરૂપ, આનંદના સમૂહરૂપ, અને મોક્ષના નામથી કહેવાતા એક નિરુપાધિકસ્વરૂપ પોતે રહે છે. તે પરમાત્મા પોતાના પ્રભાવરૂપી એક કાળવડે પોતાની ત્રિગુણાત્મક માયાને વિકારવાળી કરીને તેમાંથી પ્રથમ મહત્તરવ ઉત્પન્ન કરે છે. હે રાગદ્વેષાદિકને દમન કરનારા રાજા ! તે મહત્તરવજ ત્રણ ગુણના કાર્યરૂપ છે તથા પોતાનાથી ઉત્પન્ન થયેલા અહંકારવડે અનેક પ્રકારના જગત્ને ઉત્પન્ન કરે છે, આમ કહેવાય છે. તેમાંથી છવેની ઉત્પત્તિ થાય છે એવા તે સમષ્ટિરૂપ મહત્તરવમાં આ જગત્ ચોતપ્રોત રહેલું છે, તે ઉપરથી મહત્તરવને શાસ્ત્રમાં “ સૂત્ર ” એ પ્રમાણે નામ આપ્યું છે.

૨૪ ભમરી:—ભમરી કીડાને પકડીને પોતાના દરમાં પૂરી રાખે છે, તે કીડા ભમરીના લયથી તેનું જ ધ્યાન કરતો કરતો ભમરીરૂપ થઈ જાય છે, તેમ પ્રાણી પણ બુદ્ધિપૂર્વક સ્નેહથી, દેવભાવથી અથવા તો લયથી જે જે વસ્તુમાં પોતાના મનને એકાગ્ર કરે છે, તે તે વસ્તુરૂપ પોતે થઈ જાય છે. કીડા બ્યારે ભમરીનું ધ્યાન કરવાથી પોતાના દેહનો ત્યાગ કરીને ભમરી બની

૧ આ જગત્મા કારણરૂપ મહત્તરવ સંબંધી છે, તો પણ તમારે તેનાથી લય પામવું નહીં, એમ કરેના માટે આ વિશેષણ આપ્યું છે.

૨ વાપુર્વે ગૌતમસૂત્રં વાયુનાર્વે ગૌતમસૂત્રેણ્યં ચ લોક પરલોક સર્વાણિ ચ મૂતાનિ લંઘ્યમાનિ

અર્થ:—ગૌતમસૂત્ર એ વાયુરૂપ કહેવાય છે અને એ વાયુરૂપ ગૌતમસૂત્રથી આ લોક, પરલોક અને સમગ્ર જગત બધાય છે

શ્રુતિ.

જાય છે ત્યારે ખાણી પણ ભગવાનનું ધ્યાન કરવાથી બીજા દેહથી ભગવાનના સ્વરૂપને પામે, તેમા આશ્ચર્ય શું ?

આ રીતે મે ઉપર કહેવા ચોવિગ યુગબોની પાસેથી શિખા મળેલી છે

ઇતિ જ્ઞાનપ્રકરણમા અધ્યાય ૨૦ મો સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૨૧ મો.

જ્ઞાનોપદેશગ્રહણ. (૧૧-૬)

બ્રાહ્મણ ઉવાચ —

સ્વાત્માંપરિશિતાં ચુદ્ધિં શ્રુણુ મે ઘદત પ્રભો ॥ ૧૫ ॥

અવધૂત કહે છે — હે ચક્રરાજ ! મે મારા દેહ પાસેથી જે ઉપદેશ ગ્રહણ કર્યો છે, તે હું તમને કહું છું, તે તમે સાંભળો.

આ દેહ પણ મારો એક ગુણ છે, કારણ કે તેણે મને પંચમ અને વિવેક શીખવ્યા છે આ દેહ જન્મ તથા મરણવાળો ૫ તથા પશ્ચિમામે નિત્ય પીડાકારક થઈ પડે છે, તેથી મને તેના

૧ તદ્ અર્ચ્યાદ્દર્શમાનમ્બ્રહ્મણનાતુસ્માન્ અમરર્જિત્વન્યાયેવ શરીરત્રયગુણમય ક્વચા સેવંદ દેન્યર્થો કરોત સ જનશ્ચયો મમાન ॥

અર્થ — ' હવે હું ' એવી ભાવના કરી બ્રહ્મરાયના પ્રભુ (ૐ)નું નમસ્કાર ધ્યાન કરનારો જે પુણ્ય ગ્રમસ્થિતિ ન્યાયપ્રમાણે સ્મૃત, સુખ અને મન મે રહેલી વામના પાત્રી સન્નાય લઈ દેતો. ત્યાગ કરે છે તે મોખરે પામે છે

શ્રુતિ

ઉપર વૈરાગ્ય થયો છે, અને તત્ત્વોનો વિચાર કરવાથી વિવેક પણ તેનાવડેજ મને મળ્યો છે. આ પ્રમાણે દેહથી હું તત્ત્વોનો વિચાર કરતાં શીખ્યો છું, તો પણ હું તેના ઉપર આસક્તિ રાખતો નથી, પરંતુ તેનાથી દૂર રહીને આ દેહ તો પારકો છે, એટલે મરી ગયા પછી કાગડા, કૂતરા અથવા તો અગ્નિને આધીન થનારો છે, એમ મનમાં નિશ્ચય કરીને સર્વ સંગનો ત્યાગ કરીને જગત્માં ફરું છું. અનુપ્ય ઓટા પરિશ્રમથી જેમાં માત્ર પ્રથમજ સુખ જોવામાં આવે છે, એવું ધન એકદું કરીને જે દેહને શાશ્વત રાખવાની ઇચ્છાથી સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, પશુ, ચાકર, નોકર, પર અને સગાં સબંધીઓના વર્ગો ધારે છે તથા તેઓનું પોષણ કરે છે, તે દેહ તો આયુષ્ય પુરું થાય છે કે નાશ પામે છે, માટે દેહમાં તો માત્ર દુઃખ ભોગવવારૂપીજ રૂપ રહ્યું છે. તે દેહ પડ્યા પછી પણ દુઃખનો છેડો આવતો નથી, કારણ કે તે દેહ જાડના જેવો છે. જાડ જેમ બીજને ઉત્પન્ન કરીને નાશ પામે છે, તેમજ આ દેહ પણ પુરુષને માટે બીજા દેહના બીજરૂપી કેમોં સરળને પછી પોતે નાશ પામે છે. ઘણી શોક્યો જેમ ઘરના ધણીને ચારે તરફથી ખેંચે છે અને દુઃખ આપે છે, તેમ દેહાભિમાની પુરુષને એક તરફથી જીભ, ક્વાદ માટે ખેંચી લાય

૧ તિત્તાનિ મૂર્ધા પશ્ચવ્ય ગોત્રે માર્યા ગૃહદ્વારિ જન સ્મરણે ।

દેહશ્રિતાવા પરલોકમાર્ગે કર્માનુગૌ ગચ્છતિ જીવ એક ।

અર્થ:—દ્રવ્ય જમીનમાળ હાટેલુ રહેશે, ગાય, બેસ પિત્તેરે જનાવરો આધનાને ઠેકાણે ઠાઠમાંજ રહેશે, સ્ત્રી ઘરના બારણા સુધીજ આવશે, ઇષ્ટ મિત્રો અને સબંધીઓ સમશાન સુધીજ આવશે, સાગ્ર ત્રણ હાથ શરીર તે પણ ચિનામાળ બાળી જશે, પણ મૃત્યુ થયા પછી જીવની સાથે તો ફક્ત ટ્રેલા ક્રોમોજ આવશે જાડો સર્વ જ્યાનુ ત્યાજ રહેશે અર્થાત્ કર્મને અનુસરીનેજ જીવ ઉત્તમ અથવા અધમ ગતિ પામે છે.

વિષયસર્મા

છે, બીજી તરફથી તૃપ્તિ, પાણી માટે જે જે છે, ત્રીજી તરફથી શિશુ, મૈથુન માટે જે જે લાયક છે, ચોથી તરફથી ચામડી, કુંવાળા પદા થીનો અપર્ક કંવા માટે જે જે લાયક છે, પાંચમી તરફથી પેટ, અન્ન માટે જે જે લાયક છે, છઠ્ઠી તરફથી નાનિકા ઇન્દ્રિય, નુન ધ માટે જે જે લાયક છે, નાતમી તરફથી અચળ નેત્ર, રૂપ તરફ જે જે લાયક છે, તે ઉપરાંત બીજી કર્મેન્દ્રિયો પણ દેહને જે જે લાયક છે, આ ગીતે દેહમા અનંત કષ્ટો છે, તેથી અને તેના ઉપર વગચ આપ્યો છે, છતાં પણ આ મનુષ્યદેહ ઘણો દુર્બલ છે પરમાત્માએ પોતાની શક્તિથી માયાવટે વૃથો, પેટથી નાકના નર્પાદિતો, પશુ, પક્ષી, ઇન્દ્ર, માછલા, વિગેરે નાના પ્રકારના શરીરો ઉત્પન્ન કર્યાં, પરંતુ તેમાં કોઈની પણ બુદ્ધિ પોતાને-પરમાત્માને-અત્યંત કંવામા સમર્થ નથી, આમ ધારીને પરમાત્મા મનમાં સંતોષ પામ્યા નહીં, અને ફરીને તે નૃપ્તિ ઉત્પન્ન કંવા માડ્યા, ત્યારે છેવટે પોતાનો-પરમાત્માનો-નાશ કાં કંવામા સમર્થ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યદેહને મરણને પંખા માં પ્રવેશ થયા હતા, માટે આ મનુષ્યદેહ અતિ દુર્બલ છે, તેથી તેને પામીને અત્યંત મનુષ્યે ઈશ્વર ઉપર નિષ્ઠા ગાળવી જોઈએ

ઘણા જન્મોને અતે આ મનુષ્ય દેહ મળે છે જે દેહ નાશવત છતાં પણ પુનર્ધર્મ આપે છે, તેને દૈવેન્દ્રિયો ન પાદન કરીને પુનઃ તે દેહ જ્યાં સુધી પડે નહીં, ત્યાં સુધી શીઘ્ર જ્યાં માટે પ્રયત્ન કરવો, પરંતુ વિષયનું સુખ તો પશુઓના અવસ્થામાં પણ મળે છે, માટે તેને અર્થે પ્રયત્ન કરવો નહીં આ ગીતે મેં ઘણાં શુભો પાનેથી ઉપદેશ મહત્ત્વ કર્યો, તે ઉપરથી માન મનમાં વગચ અને જ્ઞાનથી દીવો થયો છે, તેથી, નવું પ્રકારે કામ કરવાને સમર્થ છું, તો પણ નર્વનો નંગ છાડી દઈને તથા અહ માર-હિત થઈને આ પૃથ્વી ઉપર ફરે છું જ્ઞાન આપનારો એક જ ગુરુ કંવા જોઈએ, તો પણ તે ગુરુ પાનેથી જ્ઞાન ન પાદન કયા પછી પોતાની બુદ્ધિવટે ઉપ

દેશને અનુકૂલ ખીબાં દર્શાવો લેવાં જોઈએ, નહીં તો એકજ શુરુ પાસેથી મેળવેલું જ્ઞાન સ્થિર થાય નહીં અને તેમાં વધારો પણ થાય નહીં. તે માટે મેં ઘણા શુરુઓ કર્યા છે. આ બ્રહ્મ એકજ સ્વરૂપ છે, તેનું ઋષિઓ ઘણા પ્રકારે વર્ણન કરે છે. કેટલાએક કહે છે કે, તે પ્રપંચરહિત છે, કેટલાએક કહે છે કે, તે પ્રપંચવાળા છે અને ખીબાં કેટલાએક વળી તેનું જીદાવ પ્રકારથી વર્ણન કરે છે. માટે તે પરમાત્માને વિધેની પોતાની અસંભાવના તથા વિપરીત ભાવના દૂર કરવા માટે પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે ઘણાં દર્શાવો લેવાં જોઈએ.

શ્રી ભગવાન્ જોડ્યા:—ચકુરાળના વંદન ઉપરથી તથા પ્રાર્થના ઉપરથી ગંભીર બુદ્ધિવાળા બ્રાહ્મણ શુરુદત્તાત્રેય ઉપર પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યા પછી, ચકુરાળની સમમિતિ લઈને પ્રસન્ન

૧ શ્રીધરે આ ત્રણ સ્તોક સંગ્રાહ સમજીને લખ્યા છે

કપોત-મીન-હરિષ-કુમારી-ગજ-પતંગ ।

પતંગ-કુરરધારી હેયાર્યે શુરવો મતા ॥

કપોત, મત્સ્ય, હર્નિષ્ઠ, કુમારી, ગજ, સર્પ, પતંગ અને દીટાડો એ આઠ શુરુ કંઈ કંઈ બાબતોનો ત્યાગ કરવો એ વિષયમાં શુરુ તરીકે મનાય છે.

મધુકૃન્મધુહર્તા ચ પિંગલ ચ દ્વયોક્ષય ॥ ઉપદેવાર્થનિરતે શેષા બ્રુવ્યાદયો મતા ॥

મધમાખી, મધ ઉતાગનારો, અને પિંગવા એ ત્રણ શુરુ બ્રાહ્મ શું કરવું અને શું છોડી દેવું તે માટે છે અને બાકીના પૃથ્વી ધર્યાદિ શુરુ બ્રાહ્મ તરફ સમજવા માટે કહેવા છે.

તત્ત્વેવાતરમેદય તત્ર તત્ર સ્ફુટોક્તઃ

અધ્યાયત્રિતયે ચાષ્ટ નવાથત્તોરિતા કમાત્ ॥

તેના જીદા જીદા બેદો ઠેક ઠેકાણે કહેવા છે. ભાગવતના સાત, આઠ અને નવમાં અધ્યાયમાં કમથી આઠ, નવ, અને આઠ એમ શુરુ વર્ણવેલા છે.

શ્રીધર.

ધતા ધતા જેમ આવ્યા હતા તેમ ત્યાંથી પાછા ગયા. આપણા પૂર્વજ યદુરાજાએ શુરદત્તાત્રેય લગવાનનાં વચન સાંભળીને સર્વ સંગનો ત્યાજ કરી પરમાત્મામાં ચિત્ત ચોંટાડ્યું હતું. આપણા કુળમાં આવા મહાત્મા ધઈ ગયા છે, તેથી આપણે ધણાજ માનવંત છીએ.

ઈતિ જ્ઞાનપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૧ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૨ મો.

લોકેના તિરસ્કાર સહન કરવાનો ઉપાય. (૧૧-૨૩)

શ્રીમદ્વાનુષાત્—

વાર્હસ્પત્ય સ ધં નામ્ર સાધુર્વ્યં દુર્જનેરિતઃ ॥

દુરર્કર્મિન્નમાત્માનં ચ સમાધાનુમીભ્યરઃ ॥ ૨ ॥

શ્રી લગવાન કહે છે:—હે ઉદ્ધવ ! દુર્જનોએ કહેલાં દુષ્ટ વચનોથી લેદાઈ ગયેલા પોતાના અંતઃકરણને શાંત કરવાને નમ્રધર્મ એવો કોઈ મહાત્મા પુરુષ આ જગત્માં નથી, કારણ કે મર્મસ્થળમાં મારી રીતે ખૂચી ગયેલાં નીચ પુરુષોનાં તીક્ષ્ણ વચનરૂપી જાતોથી જેવી પીડા થાય છે, તેવી પીડા મર્મલાગેને મારી રીતે વીંધીને અંદર પેમી ગયેલાં જાતોથી પણ પુરુષને થતી નથી. હે ઉદ્ધવ ! આ વિષય ઉપર એક મહા પુણ્ય આપનારો ઇતિહાસ વિદ્વાનો કહે છે, તે ઇતિહાસનું હું તમારી આગળ વર્ણન કરીશ, તે તમે સાવધાન થઈને સાંભળો.

શિક્ષકનો ઇતિહાસ.

દુષ્ટ પુરુષોથી પરાણવ પામીને કોઈ એક શિક્ષકે ધીરજ ધારી પોતાનાં પૂર્વજન્મનાં કર્મોનો વિપાક સંભારીને આ વિષયમાં એક ગીત ગાયેલું છે, તે હું તમને કહું છું.

માનવા દેશમાં કોઈ એક મોટો શ્રીમંત પ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તે ખેતીવાડી તથા વ્યાપાર કરીને આણવિકા ચલાવતો હતો. તે કૃપણ હતો, કામી હતો, લોભી હતો તથા મહા કોપી હતો. તે પ્રાહ્મણ પોતાના ધર્મરહિત ઘરમાં સમય ઉપર નાતિલાઓનો અને અતિથિઓનો કેવળ વચનોથી પણ સત્કાર કરતો ન હતો, તેમ સમય ઉપર પોતાના દેહને પણ સંતોષતો ન હતો. તેના આવા વર્તનથી મુંઝાયેલા તેના પુત્રો, પાંધવો, મી, પુત્રીઓ અને આકરવર્ગ તે દુષ્ટ પ્રકૃતિવાળા કૃપણનું હિત ન કરતાં તેની ઈર્ષા કરવા લાગ્યાં. આ પ્રમાણે યક્ષની પેઠે ધનનો સંશ્ક્રુ કરનારા, આ લોક તથા પરલોકથી બ્રહ્મ થયેલા, અને ધર્મથી તથા સુખથી રહિત એ કદર્ય પ્રાહ્મણના ઉપર પાંચ મહાયજ્ઞના દેવતાઓ કોપી ઉઠ્યા.

હે ઉદ્ધવ ! દેવતાઓનું અપમાન કરવાથી તેનું પૂર્વજન્મનું પુણ્ય નાશ પામ્યું અને તેથી બહુ પરિશ્રમ કરીને સંપાદન કરેલું ધન પણ નાશ પામ્યું. હે ઉદ્ધવ ! તે નીચ પ્રાહ્મણનું કેટલુંએક ધન નાતિલાઓ લઈ ગયા, કેટલુંએક ધન ચોર ચોરી ગયા, કેટલુંએક ધન દેવી આપત્તિથી એટલે કે આગ લાગવા વિગેરેથી નાશ પામ્યું, કેટલુંએક ધન કાળે કરીને નાશ પામ્યું, કેટલુંએક ધન મનુષ્યો લઈ ગયા અને કેટલુંએક ધન રાબળે લઈ લીધું. આ પ્રમાણે ધનનો નાશ થવાથી તે ધર્મથી તથા સુખથી રહિત થઈ પડ્યો અને કુટુંબીઓએ તેના ત્યાગ કર્યો, તેથી તે મોટી ચિંતામાં પડ્યો. ઉપર કહેવા પ્રમાણે તે ધનને માટે લાંબા લાંબા વિચાર કરવા લાગ્યો.

તે નિર્ધન થઈ પડવાથી મનમાં જેદ કરવા લાગ્યો, તેને આંખમાં અમુઓ આવી ગયાં, મોટો વેરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો, અને તે પ્રાણલુપ્તતાના મનમાં આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:-

“ અરેરે!!! મેં બહુજ બૂંડુ કર્યું, કારણ કે મેં મારા આત્માને વૃથા દુઃખ દીધું છે. મેં ધનને માટે આવડો મોટો પરિશ્રમ કર્યો; પરંતુ તે ધર્મ માટે અથવા તો સુખને માટે ઉપયોગમાં આવ્યું નહીં. ઘણું કરીને કદર્યું, પુરોને ધન કદી પણ સુખકારી નિવડતું નથી. એટલાથી જ છુટકો નથી, પરંતુ તે ધન શુભતા સુધી દેહને અને મનને મંતાપ આપે છે, અને મરી ગયા પછી નરક આપે છે. રવેત કોઠ જેમ મુંદર રૂપનો નાશ કરે છે, તેમ યોગ પણ લોભ હોય તો તે યશસ્વીઓના શુદ્ધ યશને તથા શુભિચ્છનોના પ્રશંસાપાત્ર શુભોને નાશ કરે છે. ધનને મેળવતા અને મેળવેલા ધનને વધારતાં, રક્ષણ કરતાં, વાપરતાં, તેનો નાશ થતા તથા ઉપલોગ કરતાં મનુષ્યોને પરિશ્રમ, ત્રાસ, ચિંતા, તથા ભ્રમ થાય છે. ચોરી, હિંસા, મિથ્યા ભાષણ, દલ, કામ, ક્રોધ, વિરમય, મદ, ભેદભુલિ, વેર, અવિશ્વાસ, દુષ્ટતા, શ્રીઓનું વ્યમન, ભુગાનું વ્યમન, અને મદિરાપાનનું વ્યમન, આ પંદર અનર્થો પણ મનુષ્યોને ધનમાથી થાય છે, માટે કદયાલુની ઇચ્છાવાળા પુરુષે ધન નામના અનર્થનો દૂરથી જ ત્યાગ કરવો. ભાઈઓ, શ્રીઓ, માતાપિતા તથા મંળંધીઓ અનેહથી એકમેક યદને રહેલાં હોય છે, પણ તેઓ ત્રણે એક કોડીને માટે તુરત

૧ નામન ધનંતર્ય ચ પુત્રદરાંગ પાદ્યન્ ॥

દેવત્તિયિગ્ધાગ ચ કદર્યં દને સ્મૃત ॥

અર્થ —જે મનુષ્ય લોભથી પોતાને, ધર્મકામને, સ્ત્રીપુત્રોને, દેવતાઓને, અંતરિઓને તથા ભુવ્યવર્મને પાડે છે, તેને કદર્યં જાનું.

સ્મૃતિ.

શત્રુઓ થઈ પડે છે સંજ્ઞાથી યોડા ધનને માટે એક બીજાની સ્પર્ધા કરવા માટે છે, મહાકોપમાં આવી જાય છે, એક બીજાના સ્નેહને તુરત છોડી દે છે, અને છોડી દઈને તુરત એક બીજાનો નાશ કરે છે. જેઓ દેવતાઓથી પણ ઇચ્છાતા એવા મનુષ્યના જન્મને પામીને અને તેમાં પણ વળી પ્રાણીઓના ઉત્તમ દેહને પામીને મનુષ્યપણાનો તથા પ્રાણીપણાનો અનાદર કરીને પોતાના સ્વાર્થનો નાશ કરે છે, તેઓ અશુભ ગતિને પામે છે. સ્વર્ગના તથા મોક્ષના દ્વારરૂપ આ લોકને પામીને કયો મનુષ્ય અનર્થના ધામરૂપ એક ધન ઉપર આસક્તિ કરે? જે મનુષ્ય દેવતા, ઋષિઓ, પિતૃઓ, પ્રાણીઓ, નાતિલાઓ તથા બધુઓ કે, જેઓ પોતાના ધનના લાગી છે, તેઓને તથા પોતાને અજ્ઞાતિક આપીને સતોષતો નથી, પરંતુ યક્ષની પેઠે ધનને મંત્રાદી રાખે છે, તે નરકમાં પડે છે. હું ધનની વ્યર્થ તૃષ્ણાથી પ્રભવ થઈ પડ્યો હતો, તે મારું ધન, અવસ્થા તથા બળ, કે જેમનાથી કુશળ પુરુષો સંસારને તરી જાય છે, તે સર્વ નાશ પામ્યાં, હવે હું ધરડો શું કરું? ધનની ઇચ્છા કરવી તે નિષ્ફળ છે, છતાં વિવેકી પુરુષો વારંવાર ધનની વ્યર્થ તૃષ્ણાથી શા માટે હું ખી થતા હશે? પરંતુ મને લાગે છે કે, કોઈની પણ માયાથી ખરેખર આ લોક અત્યંત મોહ પામેલો છે. મૃત્યુ મનુષ્યને ગળી જાય છે, માટે મનુષ્યને ધનનું, ધન આપનારા યક્ષોનું, સુખોનું, સુખ આપનારાનું અને કરીને જન્મ આપનારા કર્મોનું શું પ્રયોજન છે? ભગવાન શ્રીહરિ ખરેખર માગ ઉપર પ્રવ્રજ થયા હોય તેમ લાગે છે, કારણ કે જેમણે મને આ દગ્ગામા નાખ્યો છે અને તેથી આ ખેદ, મને મંમારસાગર તરવા માટે એક નાકાકેવલ ધઈ પડ્યો છે, માટે હવે જે મારું આયુષ્ય અવશેષ હશે તો હું મારા ધર્માદિક સ્વાર્થમાં સાવધાન રહીશ, મારા સ્વરૂપમાજ મ તોષ ગળીશ અને તપવડે મારા દેહનો લય કરીશ. આ વિષયમાં ત્રણ ભુવનના

દેવતાઓ અને અનુમોદન આપજો ખર્વાંગ ગળ એક મુદ્દર્તમાં
અશ્વલોકમા ગયા હતા, તો અને તો હજી ઘણો મમય છે "

શ્રીભગવાન જોડ્યા—હે ઉદ્ધવ ! આ પ્રમાણે માળવાનો
પ્રાણ ભનમાં નિશ્ચય કરી અહંતા મમતાનો ત્યાગ કરી, શાત
થયો અને મૈત્ર અહણ કરીને મન્યામી થયો જેહો મન, ઇન્દ્રિયો
તથા પ્રાણને પણ ક્યાં હતા, એવો તે ભિમુક
આ પૃથ્વી ઉપર ફરવા લાગ્યો તેણે સર્વ ઠેકાણેથી
આમંત્રિ છોડી દીધી અને પોતાની ઉત્તમતા કેઈ પણ ઠેકાણે
ન દેખાડતા છાનોમાનો લિક્ષા માગવા માટે નગરમા અને
ગામમા ફરવા લાગ્યો હે ઉદ્ધવ ! એ વૃદ્ધ અવધૂત ભિમુકને
જેઇને કેટલાએક નીચ લોકો તેનો તિગ્ગાર કરી તેને હુ ખ
દેવા લાગ્યા, દેટલાએક તે મુનિની પાનેથી ત્રિદરને, દેટલાએક
પાત્રને, કેટલાએક કમડળને, કેટલાએક પાટલાને, કેટલાએક
માળાને, કેટલાએક ગાદીને અને કેટલાએક ચીંધરાને ખુશ્ચી
લેતા હતા અને તે તેને દેખાડીને પાછા આપતા હતા અને
પાછા તે લઇ લેતા હતા તે ભિમુક નગરમાંથી ઠે ગામમાંથી લિક્ષા
લાવીને નદીના તીર ઉપર ખાતો હતો અને ત્યાં મહા પાપી લોકો
તેના માથા ઉપર મૂતરતા હતા તથા થૂકતા હતા તે ભિમુક
મૈત્ર રહેતો હતો, તેને લોકો પરાણે જોડાવતા હતા અને જોવનો
નહીં તો કેટલાએક તેને મારતા હતા કેટલાએક કઠોર શબ્દોથી
તિગ્ગાર કરીને કહેતા હતા કે 'આ ચોર છે' કેટલાએક લોકો
આને જાધો, આને જાધો' એમ જોડીને દોરાથી તેને જાધતા
હતા અને કેટલાએક, 'આ ધર્મનો દોગ કરનારો તથા લોકોને
ઠગનારો છે,' આમ કહીને તેનું અપમાન કરતા તથા તેની નિંદા
કરતા હતા કેટલાએક કહેતા હતા કે, 'આ નિર્ધન થયો છે
અને પોતાના મંજાળીઓએ તેનો ત્યાગ કર્યો છે, તે ઉપરથી તેણે
આ આજીવિકા અહણ કરી છે એ હો હો!!! આ મોટા પર્વ-

તની પેઠે મહા બળવાન દંઢ છે. 'કેટલાએક કહેતા હતા કે, 'આ બગલાની પેઠે પોતાનો દંઢ નિશ્ચય કરી, મૌન રહીને પોતાનું કામ કાઢી લે છે.' કેટલાએક તેની મશકરી કરતા હતા અને કેટલાએક તેના ઉપર અધોવાયુ છોડતા હતા. કેટલાએક તે ભિક્ષુકને રમકડાના પક્ષીની પેઠે બાંધી મૂકતા હતા તથા પૂરી મૂકતા હતા. આ રીતે ભૌતિક, 'દૈવિક' તથા 'દૈહિક' દુઃખ જેમ જેમ પોતાના ઉપર પડતું હતું, તેમ તેમ તે તે દુઃખને અવશ્ય લોગવવાયોગ્ય એક લાગ્યસમાન તે માનતો હતો. ધર્મમાંથી બ્રહ્મ કરવાને માટે દુઃખ આપતા અધમ લોકો પરાભવ કરતાં છતાં પણ તે સત્વશુભી બ્રાહ્મણ ધીરજ ધારણ કરી, સ્વધર્મમાં રહીને નીચેપ્રમાણે ગાથા ગાતો હતો.

ભિક્ષુક બ્રાહ્મણ ગાય છે:—“ આ લોકો, દેવતાઓ, આત્મા, શ્રદ્ધ, કર્મ અથવા તો કાળ મને સુખદુઃખ આપનારાં નથી; સુખ-દુઃખનું કારણ તો એક મનજ કહેવાય છે, કે જે મન આ સંસાર-રૂપી ચક્રને ફેરવ્યા કરે છે. અતિબળવાન મન, શુભોની વૃત્તિઓને ઉત્પન્ન કરે છે અને તે શુભોથી સાર્વિક, રાજસ તથા તામસ એમ જૂદાં જૂદાં કર્મો થાય છે, તેમ કર્મોથી સત્વશુભી, રજો-શુભી અને તમોશુભી અવતારો થાય છે. ઇશ્વર, ક્રિયા કરતાં મનની સાથે નિયંતારૂપે રહે છે, છતાં પણ તે ક્રિયાના સંગથી રહિત છે, જ્ઞાનમૂર્તિ છે અને શુવના નિયંતા છે. તે કેવળ અખંડ જ્ઞાનવડે સર્વને જોયા કરે છે અને હું પોતાને વિષે સંસારને દેખાડનારા મનને, પોતારૂપ માનીને વિષયોનો ઉપલોગ કરું છું અને વિષયોના સંગથી બંધાઈ ગયો છું. અર્થાત્ અવિદ્યાને

૧ કુદ્ધ પ્રાણીઓ તરફથી થયેલું તે.

૨ ટાંઠ-તડકા વિગેરેથી થયેલું તે.

૩ તાવ વિગેરે દેહાદિકથી થયેલું તે.

લીધે મનના અધ્યાનથીજ જીવને સંસાર છે, પરંતુ તે કંઈ સ્વતઃ નથી, કારણ કે અવિધારહિત ઇશ્વરને સંસાર નથી અને અવિધાવાળા જીવને સંસાર છે. દાન, સ્વધર્મ (નિત્યનૈમિત્તિક કર્મ), નિયમ, યમ, વ્રત અને બીજાં ઉત્તમ કર્મો, આ મર્વનું ક્ષણ મનોનિબ્રહ્મ કરવો એ છે; કારણ કે મનનો નિબ્રહ્મ એ ઉત્તમ સમાધિ છે. જેનું મન અત્યંત શાંત તથા વશ થયેલું હોય, તેને દાનાદિક કરવાનું શું પ્રયોજન છે, તે કહો! અને જેનું મન વશ ન રહેવાથી અચળ હોય, તેને દાનાદિક કરવાનું પણ શું પ્રયોજન છે, તે કહો! બીજી ઇદ્રિયોનો વિજય થાય, તેમાં વધારે ક્ષણ રહેલું નથી, કારણ કે મર્વ દેવતાઓ મનને વશ છે, પરંતુ મન કોઈને પણ વશ નથી. મનજ બળવાનના કરતાં પણ બળવાન અને ભયંકર દેવ છે, મારે જે મનને વશ કરે છે, તે દેવનો પણ દેવ છે તે જીતી શકાય નહીં તેવા અસદ્દેવેગવાળા અને મર્મ ભાનમાં પીડા કરનારા દુર્જય મનને કેટલાં એક મૂઠ્ઠા લોકો જીત્યા વિના, આ સંસારમાં મનુષ્યોની સાથે મિથ્યા કલેશ કરે છે અને મનુષ્યોમાં મિત્રો, ઉદાસીનો તથા શત્રુઓ કરે છે, તેમ આ દેહ જે માત્ર મનથીજ કંઈપી કાઢેલો છે, તેને અંધણુદ્ધિવાળા લોકો અહંતામમતાથી પોતાનો માની, ' આ હું તથા આ પર છે ' આવા ભ્રમથી છેડા વિનાન મમારમિંધુમાં ભટક્યા કરે છે. વિચાર કરતાં લોકો, દેવતાઓ, આત્મા, બ્રહ્મ, કર્મ કે કાળ, એ કોઈ સુખદુઃખના દાતા નથી; માત્ર મનજ સુખદુઃખનું કારણ છે. જો મનુષ્ય સુખદુઃખનું કારણ હોય, તો તેમાં આત્માને શું? કંઈ પણ નહીં; કારણ કે સુખદુઃખનો લોકતા કે સુખદુઃખનો કર્તા આત્મા નથી. વળી એક શરીર બીજા શરીરને દુઃખ આપીને, પોતે સુખી થાય તો તેમાં સુખદુઃખ શરીરોને થાય, પણ આત્માને શું? કંઈ પણ નહીં; કારણ આત્મા નિરાકાર અને કિયારહિત છે, તે કોઈ વસ્તુનો લોખા

કે કર્તા નથી અને કદાચ શરીરનાં સુખદુઃખનો આત્મા અનુભવ કરતો હોય, તો પણ તે આત્મા સર્વ શરીરમાં એક હોવાથી તેણે કેના ઉપર કોપ કરવો? કેાઈના ઉપર નહીં દષ્ટાંતમાં કેાઈવાર પોતાના દાતો વડે પોતાની છુલ કચરાઈ બંધ, તો તે વેદનામાટે મનુષ્યે કેના ઉપર કોપ કરવો? જો દેવતાઓ દુઃખનું કારણ હોય, તો તેમાં આત્માને શું? કંઈપણ નહીં એક પુરુષના હાથે બીજા પુરુષના મોઢાને તમાઓ માર્યો અને બીજાના મોઢાએ પેલાને બચકુ લયું, આ રીતે વિકારી એવા હાથના દેવતા ઇદ્ર અને મોઢાના દેવતા અગ્નિને ઠલેશ થયો, તેમાં આત્માને શું લાગેવળગે? કંઈપણ નહીં, અને વિચાર કરતા તો તે દેવતાઓને પણ ઠલેશ સાથે કંઈ સંબંધ નથી, કારણ કે દેવતાઓ તો સર્વના દેહમાં એકના એકજ હોય છે, માટે તેઓના ઉપર કોપ કરવો, તે ઉચિત નથી. તેમ વળી પોતાના શરીરમાં એક અગ બીજા અગને પ્રહાર કરે તેમાં દેહધારી કેના ઉપર કોપ કરે વારુ? કેાઈના ઉપર કોપ કરે નહીં. 'સુખદુઃખ આદિક પરિણામ આત્માને થાય છે,' એમ ધારીને જો આત્મા સુખદુઃખનું કારણ છે, એમ આપણે માનીએ તો પછી સુખ દુઃખ એ પોતાનોજ સ્વભાવ હશે અને બ્યારે પોતાનોજ સ્વભાવ હશે, ત્યારે પછી તે કંઈ બીજાથી થયું નથી, કે જેના ઉપર પુરુષ કોપ કરે! આત્માથી જુદી વસ્તુ કેાઈ નથી અને જો હોય તો તેને મિથ્યા બોલવી. બ્યારે આત્મા વિના બીજી વસ્તુ મિથ્યા છે, ત્યારે પછી સુખ કે દુઃખ અને તેના નિમિત્તો પણ મિથ્યા હશે, તો પછી શા માટે કોપ કરવો? કદી પણ કોપ કરવો નહીં. જો ગ્રહોને સુખદુઃખનું કારણ માનતા હો તો તેમાં પણ આત્માને શું લાગે વળગે? ગ્રહોનો સબંધ જન્મધારી દેહને છે. ગ્રહો કંઈ જન્મતા નથી, પણ જો જન્મનારની બારમી કે આઠમી વિગેરે રાશિમાં તેઓ રહ્યા હોય તો, જન્મધારી દેહને તેઓ સુખ દુઃખ આપે છે, પરંતુ જન્મરહિત આત્માને સુખદુઃખ આપતા

નથી વળી જોઈ લોકો કહે છે કે, 'અહોની પરસ્પર દષ્ટિ પડવાથી
 અહોની પીડા થાય છે,' તો આકાશમાં રહેલા અહોની ફર દષ્ટિ
 આકાશચારી અહોના ઉપર પડે છે, પરંતુ ઘરના ખૂણામાં રહેલા
 ઉપર પડતી નથી, તેથી અહોની પીડા અહોને જ થાય છે, માટે તે
 અહોથી જુદો પુરુષ કેના ઉપર કોપ કરે? કર્મો જો સુખદુઃખના
 કારણ હોય તો તેમાં પણ આત્માને શું? કારણ કે આત્માને
 કર્મની સાથે જરાપણ સંબંધ નથી, કેમ કે જે વસ્તુમાં જડપણ
 અને ચેતનપણ હોય તે વસ્તુથી કર્મની ઉત્પત્તિ સંભવે છે,
 કારણ કે કર્મ કરવામાં વિદ્યારિપણ અને પોતાનું હિત જાણનાર
 પણ આ અને ધર્મો હોવા જોઈએ જડ હોય
 તે વિકારી હોય અને ચેતન્યવાળો હોય તે હિતાહિત
 જાણનારો હોય તેહ વિકારી હોવાથી કર્મકર્તા હરશે,
 પરંતુ તે જડ છે, માટે તેમાં હિત જાણનારપણ નથી, તેથી તે પણ
 કર્મકર્તા હરતો નથી, તેમ આત્મા હિત જાણનાર છે, પરંતુ
 વિકારી નથી, તેથી તે પણ કર્મકર્તા હરતો નથી આ પ્રમાણે
 કર્મો જ સુખદુઃખના કારણરૂપ છે, તેમ સિદ્ધ થતું નથી, માટે
 પુરુષે કેના ઉપર કોપ કરવો? કાળ જો સુખદુઃખનું કારણ હોય
 તો તેમાં પણ આત્માને શું? કંઈ જ નહીં આ કાળ જો આત્માનો
 એક અંશ મનાય છે, માટે અગ્નિની જાળનો તાપ જેમ અગ્નિને લાગે
 નહીં, તેમ કાળ કે જે આત્માનો એક અંશ મનાય છે, તેનાથી
 થતા સુખદુઃખ પણ આત્માને કંઈ કરી શકે નહીં. આત્મા મર્વ
 વસ્તુથી ભિન્ન છે, માટે તેને સુખદુઃખ કંઈ પણ નથી, માટે
 કેના ઉપર કોપ કરવો? 'લોકો અને દેવતાઓ વિગેરે છ સુખ
 દુઃખના કારણો, ઉપરાંત જાંબ પણ આત્માને સુખદુઃખના
 કારણો છે,' આમ જોઈ કંપના કરે તો પણ આત્માને
 કોઈ પણ કાળે, કોઈ દેશમાં, કોઈ રીતે સુખદુઃખનો મળવા
 નથી, કારણ કે તે પ્રકૃતિથી પર છે. સુખ થવું, દુઃખ થવું, આ

સર્વ મિથ્યા પ્રપંચને લીધેજ થાય છે, આમ જો જાણે છે, તે મનુષ્ય નાના પ્રકારના ભૌતિક પદાર્થોથી લય પામતો નથી. આ પ્રમાણે પ્રાચીન કાળના મહર્ષિઓએ આશ્રય કરેલી જે બ્રહ્મ નિષ્ઠાનો આશ્રય કરીને, અનેક મહાત્માઓ પરમગતિને પામ્યા છે તે બ્રહ્મનિષ્ઠાનો આશ્રય કરીને હું શ્રીમુકુંદ ભગવાનનાં ચરણની મેવાથીજ તરી શકાય તેવા અપાર સંસારરૂપી અધારાને તરી જઈશ."

શ્રીભગવાન કહે છે:—આ પ્રમાણે નિર્ધન થવાથી તે બ્રાહ્મણ ઉદ્ધારીન થઈ જાયો, તેથી તેનો પરિશ્રમ દૂર થયો અને પછી તે સંન્યાસ લઈ, મૌન રહીને શાસ્ત્રનાં તત્ત્વનું ચિંતન કરતો કરતો પૃથ્વી ઉપર ફરવા લાગ્યો, અને માર્ગમાં લોકોએ ખડું ખડું ઠુઠા દીધા છતાં પણ સ્વધર્મમાંથી જરા પણ ડગ્યા વિના, નીચેની ગાથાઓ ગાવા લાગ્યો:

"પુરુષને આ સંસારમાં સુખદુઃખ આપનારો મનના બ્રમ્હ વિના ખીલે કોઈપણ નથી. આ મિત્ર, ઉદ્ધારીન અને શત્રુરૂપી સર્વ સંસાર મનના બ્રમ્હને લીધે અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયો છે." માટે હે ઉદ્ધવ ! તમે મારા વિષે સર્વ ભાવવટે શુદ્ધિને પરાધીને મનનો નિમ્મલ કરો, કારણ કે મનનો નિમ્મલ કરવો એજ યોગનો સંશ્લેષ કર્યો કહેવાય છે. જે મનુષ્ય સાવધ થઈને શિક્ષકે ગાયેલી આ બ્રહ્મનિષ્ઠાને ધારણ કરે છે, જીજ્ઞાસુ મંડળાવે છે અને પોતે સાંભળે છે, તે આ સંસારમાં સુખદુઃખથી પરાલભ્ય પામતો નથી.

ઈતિ જ્ઞાનમકરણમાં અધ્યાય ૨૨ મો સંપૂર્ણ.

અંધાય ૨૩ મો.

જ્ઞાનયોગનું હુંકમાં વર્ણન. (૧૧-૨૮)

શ્રીભગવાનુવાચ —

પરસ્થમાવક્રમોષિ ન પ્રદાસેન્ન મર્હયેત્ ।

વિશ્વમકામક પદ્યન્ પ્રત્યા પુરુષેણ ચ ॥ ૧ ॥

શ્રી ભગવાન્ કહે છે — હે ઉદ્ધવ ! ‘ જા આપુ વિશ્વ પ્રકૃતિ તથા પુનઃપ્રકૃતિ છે, ‘આમ જાણીને પુરુષે જીભના શાત અથવા તો ઘોર સ્વભાષોના વખાણુ તેમ નિદા કરવી નહીં અને જીભના શાત અથવા તો ઘોર કર્મોનાં પત્તુ વખાણુ અથવા તો નિદા કરવી નહીં જે મનુષ્ય જીભના સ્વભાષોના અને કર્મોના વખાણુ અને નિદા કરે છે, તે મનુષ્ય દેવ ઉપર અલિભાની હોવાથી તુરત પોતાના સ્વાર્થમાથી બ્રહ્મ ધાય છે જેમ ઇદ્રિયો નિદ્રાથી પગનચ પામે છે, ત્યારે દેહમાં રહેલો છવ કેવળ મનવટે સ્વમરૂપ માયાને પામે છે અને મનને લય ધયા પછી જ્ઞાન વિનાનો ધઈને મૃત્યુને અથવા તો મૃત્યુના જેવી સુપુતિ અવધાને પામે છે, તેમ ભેદબુદ્ધિ રાખનારો પુરુષ પણ પ્રથમ વિશેષને અને પછી લયને પામે છે. તાત્પર્ય એ કે, ભ્રમદવધાને અલિભાની વિશ્વ, જેમ સુપુતિ અવધાના અલિભાની પ્રાપ્તના નબળાને લીધે જોગમાથી બ્રહ્મ ધાય છે, તેમ આત્માપણું અનત્મ વસ્તુના નબળાથી સ્વત્વરૂપમાથી બ્રહ્મ ધાય છે વળી દેવ વસ્તુ મિથ્યા છે, માટે જ્ઞાન શું ? અને અને નશ્વ શું ? તેમ કેટલું સુખ ? અને કેટલું દુઃખ ? કંઈ પણ નહીં, કાગળ કે, વાલીશી જે કંઈ જોવાય છે, મનથી જે કંઈ વિચારવામા આવે છે અને

પ્રતિયથી જે કંઈ જોવામાં તથા જાણવામાં આવે છે તે સર્વ મિથ્યા છે. જેમ છાયા, પડછંદો તથા રબળમાં દેખાતા સર્પ વિગેરે પદાર્થો વસ્તુતાએ જોતાં છે છતાં પણ તે ભય વિગેરે આપે છે, તેમ દેહાદિક પદાર્થો પણ મિથ્યા છે, છતાં પણ તેઓ જ્યાં સુધી ભય પામ્યા નથી, ત્યાં સુધી ભય આપે છે. આ વિશ્વ કે જે સર્જાય છે અને તેને જે સર્જે છે, જે રક્ષાય છે અને જે રક્ષે છે, જે સંહાર કરાય છે અને જે સંહાર કરે છે, તે સર્વ આત્માજ છે અને તે આ જગતના આત્મા, ઇશ્વર અને પ્રભુજ છે. માટે આ જગતનો એવો કોઈ પણ પદાર્થ નથી, કે જે સર્વથી જૂદા એવા પરમાત્માથી જૂદો નિરૂપણ કરવામાં આવ્યો હોય. અર્થાત્ “ સર્વ પદાર્થો પરમાત્માથી વ્યાપ્ત છે, છતાં અધ્યાત્મ, અધિદેવ અને અધિભૂત, એમ ત્રણ પ્રકારની પ્રતીતિ થાય છે તેનું કેમ? ” આમ કોઈને શંકા થશે તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, તે પ્રતીતિ નિર્ભૂજ છે, આમ નિશ્ચય કરેલો છે અને આ અધ્યાત્માદિક ત્રણ પ્રકારનું શુભમય જગત આત્મામાં છે આમ જે બાંધે છે તે માયાને લીધે બાંધે છે જે પુરુષ મેં કહેલા અજ્ઞાનની તથા વિજ્ઞાનની કુશલતાને જાણે છે, તે પુરુષ કોઈની નિંદા કરતો નથી, તેમ કોઈની સ્તુતિ પણ કરતો નથી, પરંતુ સૂર્યના સમાન થઈને લોકમાં ફરે છે. માટે જ્ઞાની પુરુષે ઘટાદિક પદાર્થોને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી આદિ અંતવાળા જાણીને, પૃથ્વીઆદિક આવયવ પદાર્થોને અનુમાનવડે આદિ અંતવાળા જાણીને, આ આકાશ આદિક પદાર્થોને ચંદ્રવડે આદિ અંતવાળા જાણીને અને ધીર પદાર્થોને પોતાના અનુભવવડે આદિ અંતવાળા જાણીને, ‘ જે આદિ અંતવાળો હોય તે મિથ્યા હોય, ’ આમ નિશ્ચય કરી, સર્વનો અંગ ત્યાગ કરીને આ લોકમાં ફરવું.

ઉદ્ભવજ પૂછે છે:—હે ઇશ્વર! તમે કહ્યું કે, ‘આત્મા સ્વય પ્રકાશ છે અને દેહાદિક દ્વૈત પદાર્થો જડ છે,’ તો પછી આ સંસારની

પ્રતીતિ કેમ ઘટે ? આત્મા સ્વયંપ્રકાશ અને ચૈતન્ય છે, તેમાં પણ સંમારની પ્રતીતિ ઘટતી નથી, છતાં મંમાર તો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, માટે મંમાર કોનો થયો છે ? આત્મા અવિનાશી, શાશ્વત્ક ચતુર્ગુહિત, પુણ્યપાપરહિત, સ્વયંપ્રકાશ તથા માયાગુહિત છે અને દેહ જડ છે. આ પ્રમાણે આત્મા અગ્નિમમાન છે અને દેહ કાષ્ઠના મમાન છે, તેમાં અદ્દી કોને મંમાર થયો છે તે કહો ?

શ્રીભગવાન કહે છે—હે ઉદ્ધવ ! આત્માને અજ્ઞાનને લીધે જ્યાં સુધી દેહ, ઇન્દ્રિયો તથા પ્રાણની માથે મંજંધરહે છે, ત્યાં સુધી આ મંમાર મિથ્યા છતાં પણ ખરો લાગે છે. વિષયોનું ધ્યાન કરતા પુરુષને સ્વમાવસ્થામાં તે વિષયો મિથ્યા છતાં પણ, તેમનાથી જેમ અનર્થ થાય છે, તેમ વિષયોનું ચિંતન કરનારા પુરુષને સર્વ પદાર્થો મિથ્યા છતાં પણ મંમાર મરતો નથી વળી નિદ્રાવશ મનુષ્યને જેમ સ્વપ્ન ધણા અનર્થો કરે છે, પરંતુ તેજ અવસ્થા જાગૃત થયેલા પુરુષને મોહ કરી શકતી નથી, તેમ દેહાદિક મિથ્યા પદાર્થો અજ્ઞાનીને અનર્થો કરે છે, પણ તે જ્ઞાનીને મોહ કરી શકતા નથી શોક, હર્ષ, લય, ક્રોધ, લોભ, મોહ, સ્પૃહા તથા જન્મમરણ, આ મર્વ ધર્મ અહંકારને હોય એમ જોવામાં આવે છે, આત્માને હોય એમ જોવામાં કે લાગવામાં આવતા નથી. જો તે આત્માના ધર્મો હોય તો તે સર્વે સુપુષ્ટિ, સમાધિ વિગેરેમાં દેખાવા નેમ્જે આત્માને સુપુષ્ટિ અવસ્થામાં ‘હું સુખી છું’ આવી પ્રતીતિ થાય છે, પરંતુ આ ચૈતન્ય સુખી છે એવી પ્રતીતિ યતી નથી તેમજ વળી સુખાદિક કૃશત્વાદિકની પેઠે દૃશ્ય પદાર્થો કે, તેજોને પણ દ્રશ્ય આત્માના ધર્મ મંલવે નહીં. આ ઉપરથી તમારા મનમાં શંકા થશે કે, ‘જ્યારે અહંકારને મંમાર છે, ત્યારે મુક્તિ પણ અહંકારનેજ’ થવી જોઈએ અને મુક્તિમાંજ અહંકારની

! મનેદ્દર્શિતે ન દદ્યવે મુગ્ધોદયમુત્તમઃ । અતસ્તર્ચ્યેત સુખ્યો ન મે સમુત્તેર્ગી ॥

અર્થઃ—અહંકાર વીન થવાથી સુખદુઃખાદિ વિકારોની પ્રવૃત્તિ આવતી

નિધિતિ માનવાનો પ્રસંગ આવી પડ્યો, 'પરંતુ તેવી શકા કરવી તહીં અહંકાર આત્માથી જુદો નથી, પરંતુ આત્મામાં તેની કડપના કરેલી છે તેની નિવૃત્તિ થાય છે કે આત્માની મુક્તિમાં નિધિતિ થાય છે આ આત્મા દેહમાં રહેનારો જીવ છે, તે દેહ, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ તથા મનનું અભિમાન ધરાવે છે, શુણ્ણ અને કર્મ તેની મૂર્તિઓ છે અને તે ન્યૂન, મહત્તરવ અને અહંકારાદિક નામોથી સમારમ્મા ઘણી રીતે જોવાય છે, અને તે ઇશ્વરને આશીન ગ્રહીને આ સમારમ્મા નાના પ્રકારની યોગિનિઓમાં ભટક્યા કરે છે આ મન, વચન, પ્રાણ, શરીર તથા કર્મ, એ મર્થ મિથ્યા છે, છતાં પણ તે દેવાદિકના દેહરૂપે ઇંદ્રજાળની પેઠે અનેકરૂપે ભામે છે, માટે શુરની ઉપામનારૂપી સ્વજ કરેલી જ્ઞાનરૂપી તરવારવડે તેને કાપી નાખી, તૃણારહિત થઈને પછી વિવેકી પુરુષ સમારમ્મા દ્વર છે જ્ઞાનને જ વિવેક જાણવો અને તે વિવેક વેદ, સ્વધર્મ, પોતાનો ભતિ અનુભવ, શુરનો ઉપદેશ તથા વર્ત, આ સાધનોવડે થાય છે આ જગતના આદિમાં તથા અત્મા જે છે, તે જ મધ્યમાં પણ છે અને તે વસ્તુ જગતને પ્રકાશ આપનાર તથા કારણરૂપ બ્રહ્મા છે "જગત્ તેનું જ રૂપ છે, તેનાથી જુદું નથી," આલો જે નિશ્ચયપૂર્વક વિવેક થયો, તે જ્ઞાન કહેવાય છે જેમ કુહલારિકના આકારમાં ન આવેલું જે સુવર્ણ કુહલારિકના આદિમાં અને અત્મા છે, તે સુવર્ણ મધ્ય ભાગમાં કુહલારિક અનેક નામોથી વ્યવહારમાં આવે છે, તેમ હું જે આ જગતના આદિમાં તથા અત્મા છું, તે જ હું મધ્યમાં અનેક નામોથી વ્યવહારમાં આવું છું ભગત આદિ નહીં અવસ્થાવાળું મન, ત્રણ અવસ્થાના કાળરૂપ ત્રણ શુણ્ણ, ત્રણ શુણ્ણના કાર્ય રૂપ ઇન્દ્રિયો, દેવતાઓ અને પાત્રભૂત, તેમ આ આખું વિશ્વ જે જ્ઞાનના અન્વયથી પ્રકાશ છે, અને જે જ્ઞાન વિશ્વના અભાવમાં તથા નથી અર્થાત્ સચ્ચર અહંકારનો જ છે, પણ સચ્ચિતના સાક્ષી (આત્મા) નો નથી

નમાધિ આદિક્રમા પ્રકાશે છે, તેજ તુગીય તત્ત્વરૂપ જ્ઞાનને તત્ત્વ
જાણવું જે કાર્ય ઉત્પત્તિ પહેલાં ન હોય તથા નાશ પછી પણ
ત હોય, તે કાર્ય મધ્યમા પણ પોતાના કાગ્લથી જુદું હોતું
નથી, કિંતુ વ્યવહારમાત્રમા નામરૂપવાળું હોય છે, કાગ્લ
કે, જે કાર્યને જે કારણે પ્રકાશ કર્યું હોય, તે કાર્ય તે કારણરૂપ
હોય છે, આવો મારો વિચાર છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ ઘડા
દિક કાર્યો તથા પ્રકાર્ય પદાર્થો પોતાના કારણ તથા પ્રકાશક
મૃત્તિકાથી જુદા નથી, તેમ સર્વ જગત્ જે કાર્ય અને પ્રકાર્ય
છે, તે પણ પોતાના કાગ્લ અને પ્રકાશક એવા પરબ્રહ્મથી જુદું
જેવામા આવતું નથી આ વિકારના સમૂહરૂપ જગત્, જે પૂર્વે
ન હતું, તે પાછળથી જ્ઞેશુજ્ઞાન બ્રહ્મના કાર્યરૂપે થયું છે અને
બ્રહ્મવડેજ તે પ્રકાશે છે તે બ્રહ્મ પોતે સ્વતઃ મિદ્ધ છે તથા વિશ્વને
પ્રકાશ કરનાર છે માટે એ પરબ્રહ્મજ દ્રિયો, તન્માત્રા, મન,
દેવતાઓ તથા પાશ જૂતો વિગેરેરૂપે વિચિત્ર પ્રકારે ભાસે છે આ
પ્રમાણે પરબ્રહ્મના વિવેકના માધનરૂપ વેદાદિકથી, દેહાદિક અનિત્ય
-મિથ્યા-પદાર્થોના નિનનથી તથા કુશળ ગુરુથી આત્મવરૂપના
ન દેહને મનુષ્યે ટાળીને આત્મવરૂપના આનંદથી મંતુષ થઈ, સર્વ
દ્રિયોનો ન ગ તથા દેવો અને દેહાદિક અનાત્મા પદાર્થોનો નીચે
પ્રમાણે નિરામ કરવો.

“ દેહ આત્મા નથી, ’ કાગ્લ કે, તે પૃથ્વીનો વિકાર છે, જે
જે પૃથ્વીનો વિકાર હોય તે તે આત્મા થઈ ગઈ નહીં દૃષ્ટાત્મા
રૂટા પાર્થિવ છે, માટે તે આત્મા નથી આ ગ્રીતે દ્રિયો, દ્રિ
યોના દેવતાઓ, પ્રાણ, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહ કાગ્લ પણ આત્મા નથી,
કારણ કે, આ સર્વ અજ્ઞને આધારે રહેલા છે, જે જે અજ્ઞને
આધારે રહેલું હોય તે તે આત્મા હોય નહીં, દૃષ્ટાત્મા ગરીબ
અજ્ઞને આધારે રહે છે, માટે તે આત્મા નથી. તેમ પૃથ્વી, પાણી,

તેથી, કારણ કે, તેઓ જડ છે; જે જે પદાર્થો જડ હોય, તે તે પદાર્થો આત્મા ન હોય; દૃષ્ટાંતમાં ઘડો જડ છે, માટે તે આત્મા નથી. આ પ્રમાણે જ્યારે વિવેકજ્ઞાન થાય છે ત્યારે પુરુષ મુક્ત થાય છે, અને મુક્તને ઇન્દ્રિયોથી ગુણ અથવા તો દોષ કંઈપણ લાગતો નથી. જે પુરુષ મારા સ્વરૂપને યથાર્થ રીતે જાણે છે, તેને વિષયલંપટ ઇન્દ્રિયો આધીન રહે છે, તેથી તેને અનુકૂળ ઇન્દ્રિયોથી કોઈ જાતનો ગુણ થતો નથી, તેમ ઇન્દ્રિયોના વિશેષથી કોઈ જાતની હાનિ પણ પહોંચતી નથી; દૃષ્ટાંતમાં જેમ વાદળાં ચઢી આવવાથી અથવા તો વિજેરાઈ જવાથી સૂર્યને હાલ અથવા તો હાનિ થતી નથી. આકાશ જેમ વાયુના શોષણ ગુણથી, અગ્નિના દાહક ગુણથી, પાણીના ભીના ગુણથી, પૃથ્વીના ધુસરાપણાથી ગુણથી અથવા તો ઋતુના શીતોષ્ણાદિક ગુણોથી લેપાતું નથી; તેમ અહંકારથી પર એવા પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ પણ સંસારમાં કારણભૂત સત્ત્વ, રજ અથવા તો તમોગુણના મેલથી મલિન થતું નથી. તથાપિ મુક્ત પુરુષની પેઠે અપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા મનુષ્યે ઇચ્છાનુસાર વર્તવું નહીં, પણ જ્યાં સુધી મારા રૂઢ ભક્તિયોગ વડે મનના મેલરૂપ વિષયોમાંથી પ્રીતિ દૂર થાય નહીં, ત્યાં સુધી માયાએ ઉત્પન્ન કરેલા વિષયોનો સંગ કરવો નહીં, જે રોગની યથાર્થ રીતે ચિકિત્સા થઈ ન હોય તે રોગ પાછો વારંવાર ફાટી નિકળીને મનુષ્યોને દુઃખ આપે છે, એ પ્રમાણે મનનાં રાગાદિક તથા તેમના મૂળરૂપ કર્મો જ્યાં સુધી નાશ પામ્યાં ન હોય ત્યાં સુધી વારંવાર અપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા યોગીને પુનઃદિકમાં આસક્તિવાળું મન યોગમાંથી બ્રહ્મ કરે છે. આવા અપૂર્ણ યોગજ્ઞાનવાળા યોગીઓ, જેઓ દેવતાઓએ ઇર્ષ્યાથી પ્રેરેલા સંગથીઓએ તથા શિષ્યાદિકોએ વિષ્ણો કરવાથી યોગમાંથી બ્રહ્મ થયા હોય, તેઓ પણ પૂર્વજન્મના અભ્યાસના યજ્ઞથી પાછા બીજા જન્મમાં પણ યોગમાર્ગમાં એકાગ્ર છે, પરંતુ કર્મમાર્ગમાં

જોડાતા નથી. કર્મમાર્ગમાં જોડાવું આ દેહનો ધર્મ છે. કોઈપણ પૂર્વજન્મના પ્રારબ્ધના સંસ્કારની પ્રેરણાથી આ દેહ મરણ સુધી જોડાનાદિક કર્મો કરે છે અને તે કર્મોથી પુણિ આદિક વિકારને પામે છે, પરંતુ આત્મસ્વરૂપના અનુભવને લીધે તૃષ્ણાગ્રહિત થયેલો તે જ્ઞાની પુરુષ દેહમાં ગદ્દા છતાં પણ નિરહંકારિપણને લીધે હર્ષ, શોક આદિકથી મનાગને પામતો નથી જ્ઞાની પુરુષ દેહને પણ દેખતો નથી, ત્યારે તેને દેહનાં કર્મોથી વિકાર થવાની શકા તો કેમ જ થઈ શકે? આત્માના જેની બુદ્ધિ રહેલી છે એવો જ્ઞાની મનુષ્ય ઊભેલા, બેઠેલા, ચાલતા, ચૂતા, મૃતગતા, મલત્યાગ કરતા, ભોજન કરતા અથવા તો નવભાવ પ્રમાણે બીજી કોઈ પણ ક્રિયા કરતા દેહને જાણતો નથી જ્ઞાની દેહની ક્રિયાને બિલકુલ જાણતો નહીં, તે વાત તો અમલવિત છે જ્ઞાની પુરુષ જો કે બહિર્મુખવાળી ઇદ્રિયોના વિષયોને જુવે છે, તો પણ તે આત્માથી જૂદો છે, માટે તેને મત્ત્ય માનતો નથી, કારણ કે અનુમાનથી પણ વિષયો મિથ્યા છે, વિષયો મિથ્યા ઠરી ચૂક્યા છે, કાગળ કે તેજો અનેક પ્રકારના છે જે પદાર્થો અનેક પ્રકારના હોય છે, તે મિથ્યા હોય છે, દષ્ટાત્મક સ્વપ્ન અનેક પ્રકારના છે, માટે તે મિથ્યા છે આ અનુમાનથી પણ વિષયો મિથ્યા ઠરી ચૂક્યા છે વગી જાણત થયેલો પુરુષ જાણે પછી સંસ્કારથી જાણવામાં આવતા અને પાછા વિન્મરણ થતા ત્વમના વિષયોને જમ મિથ્યા માને છે, તેમ જ્ઞાની પુરુષ સંસ્કારથી જાણવામાં આવતા અને મિથ્યા જાણતા વિષયોને માત્ર માનતો નથી ‘બદ્ધાવસ્થામાં માત્રમાનો ત્યાગ કરવાથી અને મુક્તાવસ્થામાં આત્માનો ત્યાગ કરવાથી આત્માના વિકારિપણ ઠગ્યે જેમ શાગને ખાડીને શાગીપણનો ત્યાગ કરી ચોખ્ખાંરૂપે અહુળ કરવાથી તેમાં વિકારિ પણ આવે છે, તેમ અહીં પણ વિકારિપણ આવશે’ આવી તમને શકા થશે, પરંતુ તેવી શકા કરવી નહીં, કાગળ કે,

હે ઉદ્ધવ ! જાદાવસ્થામાં ગુણોથી તથા કર્મોથી વિચિત્ર એવા અજ્ઞાનના કાર્યરૂપ દેહાદિકંતુ આત્મામાં અધ્યાસને લીધે એકપણુ પ્રથમ માનેહુ છે, તે એકપણુ જ્ઞાનવડેજ મુક્તાવસ્થામાં ફરીને મટી જાય છે અને આત્મા કોઈ પણ રૂપથી ગ્રહણ થઈ શકતો નથી, તેમ કોઈ પણ રૂપથી તે મૂકાતો નથી તાત્પર્ય એ છે કે, મુક્તિ જો કિયાનું ફળ હોય તો આત્માને વિકાર થવો ન જાય, પરંતુ અજ્ઞાનથી આત્મામાં કટપી લીધેલા પદાર્થોની જે નિવૃત્તિ તેજ મુક્તિનું સ્વરૂપ છે. જાંઘ તથા મોક્ષ આત્માને અઠક્રી પણ શકતા નથી, માટે તેને વિકાર મળવતો નથી સૂર્યનો ઉદય જેમ મનુષ્યોના નેત્રોના અધાગને ટાળે છે, પરંતુ પ્રથમથીજ સિદ્ધ એવા ઘટાદિક પદાર્થને કંઈ ઉત્પન્ન કરતો નથી, તેમ ઉત્તમ તથા કુશળ એવી મારી આત્મવિદ્યા પુરુષની બુદ્ધિનો મોહ મટાડે છે, પરંતુ આત્મામાં કંઈ ફેરફાર જરી શકતી નથી તાત્પર્ય એ કે, આત્મા તો પોતાના સ્વરૂપમાંજ રહે છે એ આત્મા અપરોક્ષ હોવાથી નિત્ય પ્રાપ્ત થાય છે, તેને કંઈ નિત્ય પ્રાપ્ત કરવો પડે તેમ નથી આત્મામાં અજ્ઞાન અથવા મજા નથી કે, જે કાઠવાથી તેમાં વિકાર થાય, માટે તે સ્વયંબોધિત કહેવાય છે તે જન્મરહિત હોવાથી ‘અજ’ કહેવાય છે, તેનામાં જ્ઞાનના સ્વરૂપની પણ જરૂર નથી, તેથી તે જ્ઞાનસ્વરૂપ કહેવાય છે અપ્રમેય એટલે દેશ, કાળ આદિકથી તે માપમાં આવતો નથી, તેમ અસ્તિત્વ, વૃદ્ધિ, ફેરફાર, ઘટાડો અથવા તો વિનાશ વિગેરે વિકારો પણ તેમાં થતા નથી, તેથી તે મહાવિભૂતિ કહેવાય છે અને સ્વયં પ્રકાશ છે, તેથી તે સર્વાનુભૂતિ કહેવાય છે વળી તેના વિના બીજો કોઈ પણ પદાર્થ ન હોવાથી તે એક અને અદ્વય કહેવાય છે તે આત્મા વાણીથી કે ઇન્દ્રિયોથી બાહ્યમાં આવતો નથી, પરંતુ તેની ઐશ્વર્યથી વાણી અને ઇન્દ્રિયો પોતાના કાર્યો કરે છે આ રીતે આત્મા સર્વથી

અભિન્ન છે, છતાં તેમાં જે જે લેહદૃષ્ટિ થાય છે, તે તે સર્વ મનની જ્ઞાંતિ બાણવી. જેમ રૂપાની જ્ઞાંતિનો આશ્રય છીપ છે, તે વિના ણીને કોઈ પણ નથી, તેમ લેહના જમનો આશ્રય પણ પોતાના આત્મા વિના ણીને કોઈ પણ નથી “નામ તથા રૂપોથી શ્રદ્ધા કરવામાં આવતું આ પંચભૂતાત્મક દ્વૈત મત્ય છે, અને પન્થક્ષને નિરૂપણ કરનારાં વેદાંતવાક્ય યજ્ઞમાનનુંજ ઇન્ધરરૂપે વર્ણન કરે છે.” આમ પંડિતપણાનું અભિમાન રાખનારાં મીમાંસકો કહે છે, પણ તત્ત્વવેત્તા પુરુષો તે માનતા નથી, કારણ કે એવી જે પ્રતીતિ થાય છે, તે મિથ્યા છે ‘દ્વૈત વસ્તુ નામરૂપવાળી હોવાથી, દૃશ્ય હોવાથી અને પંચભૂતાત્મક હોવાથી સ્વાત્મની પેઠે મિથ્યા-નાશવંત-છે,’ વિગેરે અનુમાનોથી તથા વેદની શ્રુતિઓથી દ્વૈતમા બાધ આવે છે. વળી વેદાંતવાક્યોને યજ્ઞાદિદેનાં વિધિવાક્યો માથે કંઈપણ મંબંધ નથી અને યજ્ઞમાન કર્તા, લોકતા તથા ઇન્દ્રિયોવાળો છે, તેથી વેદાંતનાં વાક્યો જે અકર્તા, અલોકતા વિગેરે શુણ્ણવાળા આત્માનું પ્રતિપાદન કરનારાં છે, તે યજ્ઞમાનમાં કોઈ રીતે ઘટતાં નથી. આ પ્રમાણે જ્ઞાનયોગનું વર્ણન હુંકમાં મેં તમને કહી સંભળાવ્યું.

ઇતિ જ્ઞાનપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૩ મેં સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૪ મો.

આત્મજ્ઞાન દેહ કરવાનો ઉપાય. (૧૧-૭).

શ્રીભગવાનુવાચ:—

ન વસ્તુત્વ સ્વયંઘેહ મયા ત્યક્તે મહોત્તમે ॥

જનોઽધર્મરુચિર્મદ્ર ભષિષ્યતિ કલો યુગે ॥ ૫ ॥

શ્રીભગવાન કહે છે:—હે ઉદ્ધવ! હું આ પૃથ્વીને તણ દઉં, કે તે પછી તમારે પણ અહીં આગળ ઉભા રહેવું નહીં, કારણ કે હે ભદ્ર! કલિયુગમાં લોકોની અધર્મ ઉપર રુચિ થશે, માટે તમે તો બ્રહ્મો ઉપર અને સ્વર્ગનો ઉપર સ્નેહનો ત્યાગ કરી, મારે વિષે સારી પેઠે મન રાખી તથા સર્વજ્ઞ સમદષ્ટિ કરીને પૃથ્વી ઉપર ફરજે. મન, વાણી, નેત્ર તથા શ્રવણાદિક ઇન્દ્રિયોથી બાહ્યવસ્તુમાં આવતું જે આ જગત્ છે તે સર્વ માયામય અને મનોમય છે, તેમ ક્ષણભંગુર છે, એમ જાણજો. વિશ્વિત્ત મનવાળા પુરુષને પ્રાંતિથી લેદ દેખાય છે અને તેમાં શુષ્ક તથા દોષ રહેલા છે, માટે શુષ્ક અને દોષરૂપ લેદ મિથ્યા છે, પરંતુ વાસ્તવિક નથી, તેથી સર્વમાં સમદષ્ટિ રાખવી. લેદ પોતેજ જો કે વિધિનિષેધ પ્રતિપાદન કરે છે, તેથી લેદજ લેદની સત્યતા વર્ણવે છે, પરંતુ વાસ્તવિક વિચાર કરતાં તો જેની બુદ્ધિમાં શુષ્ક તથા દોષ હોય છે, તેને કર્મ, અકર્મ તથા વિકર્મના વિધિનિષેધક લેદ લાગુ પડે છે. માટે ઇન્દ્રિયોના સમૂહને અને ચિત્તને વશ કરીને 'આ જગત્

૧ મય્ય એવં ભ્રમ. સ એવ પુમાન્ ગુણદોષમાહ પુણ્યપાપસુક્ષ્મ આદિમાન્ ભવતિ ॥

અર્થ:—જેને આવો ભ્રમ થાય છે તેજ ગુણદોષને ભોગવનાર એટલે પુણ્યપાપ અથવા સુખ દુખ ભોગવનાર કહેવાય છે. બાવપ્રત્યોધિની.

તમારે વિષે જ ગ્વાયતુ' છે અને તમે પોતે, હું જે પરબ્રહ્મ ઇશ્વર છું, તે રૂપજ છે.' આવી દૃષ્ટિ કરો. તમે આવી દૃષ્ટિ કરીને 'હું' કર્મ કરીશ નહીં' તો દેવતાઓ મને વિદ્ય કરશે. એવી શંકા કરશે મા, કાગ્ણુ કે તમે વેદના તાત્પર્યના નિશ્ચય અર્થનો અનુભવ કરીને આત્માના અનુભવથી મતુષ્ટ રહેશે તથા મર્ષ દેવતાઓના પણ આત્મારૂપ થશે, એટલે તમને કોઈપણ વિનો નહીં નહીં આ ઉપરથી એમ નમનજુ નહીં કે, 'જ્ઞાનીએ યથેચ્છાચરણ કરવા, કાગ્ણુ કે બાળક મકંડપવિકરૂપથી રહિત છતાં પણ કેટલાએક કાર્યો કરે છે અને કેટલાએક કાર્યો કરતા નથી, તેમ શુભ-દોષના વિચારરહિત જ્ઞાની પુરુષ પણ પૂર્વના શંકાઓ નિર્પિદ્ધ કાર્યો, તેમા દોષ ગણીને નથી કરતો તેમ નથી, પરંતુ ભવત કરતો નથી, તેમજ વેદોક્ત કર્મ કરે છે, તેમા પણ કંઈ શુભ જાણીને કરે છે, તેમ નહિ, પરંતુ પોતાની ઇચ્છાથી કરે છે આ રીતે જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો નિશ્ચય કરનારો, મર્ષ પ્રાણીઓની માથે ન્નેહુ ગબ્જનાગે, ગાવ અને જગત્ને મારારૂપ ભેતો પુરુષ પાછો જન્મમરણ પામતો નથી.

શ્રીશુકદેવજી કહે છે—હે રાજા! આ રીતે ભગવાને આજ્ઞા કરી, એટલે મહાર્વિષ્ણુવ ઉદ્ભવજીએ પ્રભુમ કરીને તત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છાથી નીચે પ્રમાણે ભગવાનને કહ્યું

શ્રીઉદ્ભવજી જોડ્યા—હે યોગના ઇશ્વર! હે યોગ જાણનારો! આની શુભ ધાપણરૂપ પ્રભો! આપે મારા કડયાળુ માટે મને જે ત્યાગ કરવા માટે સન્યાસનો ઉપદેશ કર્યો, તે આપના મહિમા તરફ દૃષ્ટિ કરીને આપે કહ્યું છે, પરંતુ મારા અધિકારનો વિચાર કરીને કહ્યું નથી, કારણ કે, આરોગ્યતાને માટે નર્વસ્ત્રવનુ દાન કરવામા આવે છે, તે દાન કર્યા પછી જે ધન મળે છે તે લાભ શકાય છે, પરંતુ આમા તો ત્યાગ કર્યા પછી જૈહાદિક કંઈ પણ પાપુ તથા શકાતુ

નથી, માટે મારા સરખાથી આવો ત્યાગ થઈ શકે નહીં. હે વ્યાપક ! જેઓનું ચિત્ત કામનામાં લાગ્યું હોય તે પુરુષો કામનાઓનો ત્યાગ કરી શકતા નથી, તેમાં પણ હે સર્વાત્મન ! જેઓ આપના અલકા છે, તેઓથી તો સર્વથા કામનાઓનો ત્યાગ થઈ શકતોજ નથી, આવો મારા વિચાર છે. આપે તો મને સર્વત્યાગ કરવા માટે ઉપદેશ કર્યો, પરંતુ હું તો મૂઢ બુદ્ધિને લીધે તમારી માયાએ રચેલા દેહ તથા પુત્રાદિક ઉપર 'આ મારું અને આ હું' એવી મમતા બુદ્ધિથી રૂળી ગયો છું, માટે હે લગવન ! હું આપે કહેલા વિષયને જે પ્રમાણે પરિશ્રમ વિના સમજી શકું, તે પ્રમાણે આપ મને દાસને ધીરે ધીરે ઉપદેશ કરો. હે ઇશ્વર ! સત્ય તથા સ્વયં-પ્રકાશ એવા આત્માનો ઉપદેશ, દેવતાઓમાં પણ આપના વિના ખીજે કોઈ કરે, તેમ હું જોતો નથી, કારણ કે બ્રહ્માદિ સર્વ પ્રાણીઓની બુદ્ધિ તમારી માયાથી મોહિત થઈ ગઈ છે, તેથી તેઓ વિષયોને સાચા માને છે. કેટલાએક દુષ્ટ સ્વભાવવાળા છે, કેટલાએક સેવા કર્યા છતાં પણ કૃણ આપતી વેળા ઉંચા હાથ કરે છે, કેટલાએક અજાણ્યાજ છે, કેટલાએક રક્ષણ કરવામાં અસમર્થ છે, તથા કેટલાએક સ્થાનકથી બ્રષ્ટ થયા છે; પરંતુ આપ તો નિર્દોષ, સર્વત્ર અવિનાશી, સર્વત્ર, રક્ષા કરવામાં સમર્થ તથા દેશકાલાદિકથી અબાધ્ય અને વૈકુંઠલોકમાં વસનારા છો, તે નરના સખા અને નારાયણ એવા આપને વિષયોથી મનમાં ખિન્ન થઈ રહેલો અને દુઃખથી તપી રહેલો હું શરણે આવેલો છું.

શ્રી લગવન કહે છે:—હે ઉદ્ધવ ! આ જગતમાં લોકતરવની પરીક્ષા કરનારાં મનુષ્યો ઘણું કરીને પોતેજ પોતાને વિષયવાસનામાંથી બહાર કાઢી લે છે. ગુરુના ઉપદેશની કંઈ પણ

અપેક્ષા રહેતી નથી, અર્થાત્ સંશય તથા વિષરીત ભાવના દૂર થઈ કે, પોતાની મેળેજ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. જીવ પશુ વિગેરેના શરીરમાં પણ હિત તથા અહિત જાણવા માટે પોતેજ પોતાનો ગુરુ થાય છે, અને મનુષ્યના દેહમાં તો વિશેષ કરીને પોતાનું હિતાહિત જાણવાને ગુરુ થઈ શકે છે, કારણ કે પશુ કરતાં મનુષ્યના શરીરમાં પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાન ઉપરથી પોતાનું હિત તુરત જાણી શકાય છે. પશુઓ કરતાં પણ મનુષ્યોમાં જ્ઞાનાદિક શક્તિઓ વિશેષ હોય છે, તેથી સાંખ્ય અને યોગવિદ્યામાં નિયુક્ત એવા મહાત્મા પુરુષોએ પુરુષના દેહમાં ' સર્વશક્તિ-સંપન્ન આત્મા વિશેષ પ્રત્યક્ષ છે, ' આવો નિશ્ચય કર્યો છે. એક, બે, ત્રણ અને ચાર પગવાળાં, ઘણાં પગવાળાં તથા પગ વિનાનાં ઘણાં શરીરો આ જગતમાં રચાયેલાં છે, તેઓમાં બે પગવાળાં મનુષ્યનાં શરીર મને પ્રિય છે. આ માનવ દેહમાં વિવેકી પુરુષો અહંકારાદિ દૃશ્ય પદાર્થોથી લિપ્ત એવો જે દુઃ તેને હેતુઓથી તથા અનુમાનોથી સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે આ પ્રમાણે છે:

“ જુદા આદિક જડ પદાર્થોનો પ્રકાશ, એક સ્વયંપ્રકાશ વિના સંભવતો નથી, માટે સર્વ દૃશ્ય વસ્તુને જે પ્રકાશ આપે છે, તેને સ્વયંપ્રકાશ આત્મા જાણવો. ” તેમ આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે અનુમાન પણ થાય છે:

“ જે જે જુદા આદિક પદાર્થો હોય છે, તે તે સ્વતંત્ર કર્તાથી પ્રેરાય છે, કારણ કે તેઓ સાધન છે. જે જે સાધનો હોય છે, તે તે સ્વતંત્ર કર્તાથીજ પ્રેરાય છે, દણ્ડમાં જેમ વાંચલો, કરવલી વિગેરે સાધનો છે, તે મુતારને આધીન રહીને કામ

કરે છે. આ રીતે બુદ્ધિ આદિક દૃશ્ય પદાર્થોને જે સ્વતંત્રતાથી પ્રેરે છે, તે આત્મા છે. ” આત્મ અનુમાન કરીને સાવધાન રહેનારા પુરુષો મનુષ્યના શરીરમાં મને^૧ શોધે છે.

ઇતિ જ્ઞાનપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૪ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૫ મો.

હંસરૂપે ભગવાને કરેલો ઉપદેશ, (૧૧-૧૩).

સનકાદય ऊचुः—

गुणेष्वविशते चेतो गुणभ्रेतसि च प्रभो ।

वथमन्योऽन्यसंत्यागो मुमुक्षोरतितित्तीयोः ॥ ૧૭ ॥

સનકાદિક કુમારો કહે છે.—હ પ્રભો ! ચિત્ત સ્વાભાવિક રીતે રાગાદિકને લીધે વિષયોમાં પ્રવેશ કરે છે, માટે વિષયોને ઉદ્ધવન કરવાની ઇચ્છાવાળા મુમુક્ષુ પુરુષે, તે એકબીજાને એકબીજાથી કેવી રીતે છૂટા પાડવા તે કહો.

શ્રીભગવાન્ કહે છે.—આ પ્રમાણે સનકાદિકોએ પૂછ્યું, એટલે મહાદેહવાળા અને જગતને ઉત્પન્ન કરનારા બ્રહ્મા વિચાર કરવા મંડયા, પરંતુ તેમની બુદ્ધિ કામમાં રોકાયેલી હતી, તેથી તે પ્રશ્નના કારણને સમજી શક્યા નહીં. પછી તે બ્રહ્મા પ્રશ્નનું

૧ આત્મા અનુમાનથી સિદ્ધ થાય છે, એમ બાણુ નહી, પરંતુ જ્યેષ્ઠ દેહાદિકથી જુદો છે, આટલુંજ અહીં સિદ્ધ કરાવતું છે

કાગળ તથા ઉત્તર બાજુવાની ઇચ્છાથી મારું ધ્યાન કરવા લાગ્યા તે વખતે હું હનનું ' ઉપધારણ કરી, બ્રહ્માની પાને ગયો અને જોઈ નનકાદિજાએ બ્રહ્માને આગળ કરીને મારી પાને આવીને માગ ચરણમા પ્રણામ કર્યા અને મને પૂછ્યું કે, " તમે કોણ છો ? " હું ઉદ્ધવ ! ઉપર પ્રમાણે તત્ત્વ બાજુવાની ઇચ્છાવાળા મુનિઓએ પૂછ્યું કે, મેં તેઓને જે કહ્યું હતું તે હું કહું છું તે તમે નાંખજો.

મેં તેઓને કહ્યું કે, તમે આત્માને ઉદ્દેશીને પૂછો છો, કે આત્માની ઉપાધિરૂપ મમ્મહને ઉદ્દેશીને પૂછો છો ? જો તમે આત્માને ઉદ્દેશીને પૂછતા હો તો, વસ્તુતાએ આત્મા લિપ્ત લિપ્ત નથી, પરંતુ એકજ છે મારે તમે પૂછ્યું કે, ' તમે કોણ છો ? ' આ પ્રશ્ન ઘણામાથી એકનોજ નિશ્ચય કરનારો છે, તેથી અધટિત છે તેમજ મારે ઉદ્ધારતાએ કોનો આશ્રય કરીને ઉત્તર આપવો ? કદાચ આત્મામા જાતિ અથવા તો શુણ્યાદિક વિશેષ હોય તો તેનો પણ આશ્રય કરીને હું ઉત્તર આપું કે, ' હું અમુક જાતિનો છું ' અથવા તો અમુક શુણ્યાણો છું, ' પરંતુ આત્મામા તો કોઈ જાતિ કે કોઈ શુણ્યાદિક છે નહીં, મારે હું કોના આધારે તમને ઉત્તર આપું ? અને તમે જો આત્માના ઉપાધિરૂપ ભૂતમમ્મહને ઉદ્દેશીને પૂછતા હો તો પણ, દેવ તથા મનુષ્ય વિગેરેના ગરીબ, મગ્ગરૂપ પંચભૂતિકપણને લીધે એક બીજાથી જુદા નથી, મારે તમારો પ્રશ્ન જે ' તમે કોણ છો ? ' એ વર્ધ તથા ઉવગ બોલવા માત્રજ છે મન, વચન, દષ્ટિ તથા બીજી ઇન્દ્રિયોથી પણ જે કંઈ વસ્તુ બાજુવામા આવે છે તે હું પોતેજ છું, કોઈ

૧ " દસ જેમ દુષ્ઠ તથા પાણી જૂદા પાડે છે, તેમજ હું પણ શુણો તથા ચિત્તને જુદા કરવામા મર્થ્ય છું, " એમ જણાવતા મારે મેં દમન ૧૫ માં ગુ ૬૫ ૬૬.

પણ વસ્તુ મારાથી ભિન્ન નથી, એ ગીતે તમે તત્ત્વનો વિચાર કરીને બંધો હો પુત્રો ! ચિત્ત વિષયોમા પ્રવેશ કરે છે એ વાત ખરી છે, પરંતુ તે બંને વસ્તુ મારાડપ જીવને અધ્યાસને લીધે ઉપાધિરૂપ થઈ પડેલી છે, પરંતુ તે જીવનું ખરું સ્વરૂપ નથી, માટે વિષયોના સંસ્કારને લીધે વારંવાર વિષયોમા પ્રવેશ કરતું ચિત્ત તથા વાસનાવડે ચિત્તમાથી ઉઠતા વિષયો, આ બંનેનો પ્રજ્ઞરૂપ થઈને ત્યાગ કરવો અહીં કોઈ શંકા કરશે કે, ‘જીવ તો જાગતાંદિકે અવસ્થાવાળો છે, તે પદ્મપ્રજ્જ્વલરૂપ કેમ થઈ શકે ?’ તેના ઉત્તરમા કહેવાનું કે, જાગત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, આ ત્રણ અવસ્થાઓ યુદ્ધિની વૃત્તિઓ છે અને તે વૃત્તિઓ સ્વાભાવિક નથી, પરંતુ સત્ત્વ,^૧ રજ્જ અને તમસી થાય છે જીવ તો ત્રણે અવસ્થાઓથી વિલક્ષણ છે અને તે ત્રણે અવસ્થાઓનો સાક્ષી છે, આવો નિશ્ચય છે આત્મામા યુદ્ધિનો અધ્યાસ થયો છે તેથી, “હું જાગુ છું, હું સૂતા હોતો,” આવો જાસ થાય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તો તે અવસ્થાઓ યુદ્ધિની છે, આત્માની નથી, માટે જીવ પોતે માદ્વિરૂપે ગ્રહીને તે મિથ્યાબૂત યુદ્ધિના અધ્યાસનો ત્યાગ કરે, ત્યારે વિષયો ચિત્તથી અને ચિત્ત વિષયોથી જુદું પડે આ પ્રમાણે મિથ્યા અધ્યાસ થવાનું તથા બંધન થવાનું કારણ અહીં કાર છે તે અહીં કાગ્જ આનંદાદિકેનું આવરણ કરીને અનર્થકારક થઈ પડ્યો છે આ સર્વ જાણીને ‘મર્વ મસાર હું ખમય છે,’ એમ સમજી તેના ઉપર ઉદાસીન થઈ જવું

૧ સત્ત્વાજ્જાગરણ વિદ્યારજસા સ્વપ્નમાદિયેત્ ॥

પ્રત્વાપ તેમસા જન્તોસ્તુરાય નિપુ સતતમ્ ॥

અર્થ — સત્ત્વગુણથી જાગૃતિ, જ્ઞેયગુણથી સ્વપ્ન અને તમેયગુણથી નિદ્રા આ ત્રણ અવસ્થા જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. એણે (જાગ) તમે અવસ્થામા હોય છે

શ્રુતિ

અને તે ત્રણે અવસ્થાથી બુદ્ધિ ચોથી અવસ્થામાં રહી, બુદ્ધિના અધ્યામનો તથા જોગની ચિંતાનો ત્યાગ કરવો. પુરુષની લેહદષ્ટિ જ્યાં સુધી યુક્તિધીર નિવૃત્ત થતી નથી, ત્યાં સુધી તે પુરુષ કર્મોદિકમાં જાગતો (કુશળ) છતાં, પણ સ્વપ્નામાં રહેલો મનુષ્ય પોતાને જાગતો માનવા છતાં પણ તેમ સ્વપ્ન વિના બીજું કંઈ જોઈતો નથી, તેમ એ પણ કર્મોદિક સિવાય બીજું કંઈ જોતો નથી, અને તેથી આ જ્ઞાનીને કર્મમાં યથાર્થ રીતે જાગતો એટલે કુશળ જાણવો નહીં, પરંતુ જ્ઞાની જાણવો. આ ઉપરથી તમારા મનમાં શંકા થશે કે, “વર્ણ, આશ્રમ તથા તે સંબંધી કર્મોદિકની લેહબુદ્ધિ આજ્ઞાત વેદે પ્રતિપાદન કરેલી છે, તે ટાળી કેમ ટળે?” પરંતુ તમારી આવી શંકા નિર્મૂળ છે, કેમ કે, દેહાદિક પદાર્થો મિથ્યા છે, માટે તે પદાર્થોને લઈને ધ્યેયના વર્ણ તથા આશ્રમના લેહ, સ્વર્ગોદિક ફળો તથા તે ફળોને આપનારાં કર્મો પણ આત્માની પાસે મિથ્યા છે, એ વગર કંઈ સિદ્ધ થાય છે હાખલા તરીકે જોઈએ તો જીવ જ્યારે જાગત અવસ્થાને જુવે છે, ત્યારે તેને સ્વપ્નના દેહાદિક પદાર્થો મિથ્યા જણાય છે, તેથી તેણે કરેલાં લેહો, ફળો અને કર્મો મિથ્યા જણાય છે, માટે તાત્પર્ય એ કે, જ્ઞાની મનુષ્યને વૈદિક કર્મો બાધ કરે છે, પરંતુ જ્ઞાનીને બાધ કરતાં નથી હવે લેહદષ્ટિ ટાળનારી યુક્તિઓ. હું તમને કહું છું તે તમે સાંભળો.

૧ નાનાયંતુ દેવમનુષ્યાદિચરીતાદિષુ મહમમયિકા ધીં ।

અર્થ:—વિવિધ પદાર્થ ઉપર એટલે દેવ, મનુષ્ય ઇત્યાદિ ચરીતપર ‘હું અને મારું’ એમ બુદ્ધિ થતી જાણપ્રબોધિની

૨ ગુણદિદશાશ્રમ્યાશ્રમન્યામિ મુક્તિમિ ॥

અર્થ:—ગુણો ઉપરેય કરેના શાસ્ત્રના અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થએલી ૭૨ મુક્તિઓ તે મુક્તિઓથી જાણપ્રબોધિની.

જે જાત અવસ્થામાં સર્વ ઇદ્રિયોથી જેઓની ક્ષણે ક્ષણે સ્થિતિ બદલાય છે, એવા બહારના દેહાદિક પદાર્થોને લોગવે છે, જે સ્વભાવસ્થામાં મનમાથીજ ઉત્પન્ન થયેલા, જાત અવસ્થામાં જોયેલા અને જેઓની સ્થિતિ ક્ષણે ક્ષણે બદલાયા કરે છે, એવા વાસનામય દેહાદિક પદાર્થોને લોગવે છે, તથા જે સુષુપ્તિમાં તે સર્વ પદાર્થોને ઉપસંહાર કરે છે, તે પુરુષ એકજ છે, પણ ભિન્ન ભિન્ન નથી, કારણ કે તે પુરુષ તે ત્રણે અવસ્થાઓનો દ્રષ્ટા છે. જો કે જાત અવસ્થાની દ્રષ્ટા તરીકે સર્વ ઇદ્રિયો છે, સ્વભાવસ્થાનું દ્રષ્ટા મન છે અને સુષુપ્તિ અવસ્થાની દ્રષ્ટા સ્વપ્નના સર્વ સંસ્કારવાળી બુદ્ધિ છે, છતાં પણ તે સર્વ ઇદ્રિયોનો, મનનો અને બુદ્ધિનો નિયંત્રક એક આત્માજ છે, માટે આત્મા એ સર્વ અવસ્થાનો દ્રષ્ટા છે. શાસ્ત્રમાં જો કે જાગૃતનો દ્રષ્ટા વિશ્વ, સ્વપ્નનો દ્રષ્ટા તૈજસ અને સુષુપ્તિનો દ્રષ્ટા માત્ર કહેલો છે, પરંતુ તે સર્વ નામોજ માત્ર જુદાં છે; પરંતુ દ્રષ્ટા પુરુષ તો એકજ છે, અને તે વાત આપણા અનુભવની છે, જેમ કે 'જે હું સ્વપ્ન જોતો હતો, તે હું ત્યાર પછી કંઈ પણ જાણતો ન હતો અને તેજ હું હમણાં જાણું છું,' આવી સ્મૃતિ થાય છે, માટે વિશ્વાદિકનો જે આત્મામાં વ્યવહાર કર્યો છે, તે જૂદી જૂદી અવસ્થાઓ ઉપાધિને લીધે કરેલો છે, પરંતુ આત્મા એક જ એકજ છે. આ રીતે "મનની જે ત્રણ અવસ્થાઓ થાય છે, તે શુદ્ધોથી થાય છે અને મારી માયાને લીધેજ મારે વિષે કલ્પી કાઢેલી છે," આવો વિચાર કરીને તમે આત્માના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરો અને અનુમાનોથી તથા મદ્ધશુરના ઉપદેશથી સબળ કરેલી જ્ઞાનરૂપી તરવારવડે સર્વ સંશયના નિવાગરૂપ અહ કારનો નાશ કરીને હૃદયમાં રહેલા મને લજ્જે હવે હું તમને જ્ઞાનમહાગને સબળ કરનારાં અનુમાનો દર્શાવું છું તે તમે સાલજો.

આ જગત્ એક જ્ઞાંતિરૂપ છે, કારણ કે, તે મનના વિલામરૂપ છે, દેખાય છે તથા નાશ પામે છે. જે જે મનના વિલામરૂપ હોય, દેખાતું હોય અને નાશ પામતું હોય તે નાશવંત હોય છે, તેમાં દૃષ્ટાંત સ્વપ્ન છે. સ્વપ્ન એ મનનો વિલામ છે અને તે દેખાય છે તથા નાશ પામે છે, માટે તે જ્ઞાંતિરૂપ છે. વળી આ જગત્ જ્ઞાંતિરૂપ છે, કારણ કે અત્યંત ચંચળ છે; જે અત્યંત ચંચળ હોય, તે જ્ઞાંતિરૂપ હોય, તેમાં દૃષ્ટાંત તરીકે ઉભાડીયું છે. ઉભાડીયાનું ચક્કર અત્યંત ચંચળ હોય છે, માટે તે જ્ઞાંતિરૂપ છે, તેમ ઘણા પ્રકારના જગત્ની પરબ્રહ્મમાં જ્ઞાંતિ થઈ છે, માટે જ્ઞાંતિના અધિષ્ઠાનરૂપે થયેલું બ્રહ્માંડ પણ ઘણા પ્રકારનું હોય તેવું ભાસે છે; પરંતુ સ્વતઃ વિચાર કરતાં તો ગુણના પરિણામે કરીને થયેલો અધ્યાત્મ, અધિભૂત અને અધિદેવ એમ ત્રણ પ્રકારનો બેદભાગ્ર માધ્યમ છે. માટે દૃશ્ય પદાર્થમાંથી દૃષ્ટિને ખેંચી લઈને પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ કરવો અને તે અનુભવને સ્થિર કરવા માટે તૃપ્ત્યારહિત રહેવું, માન રહેવું તેમ મન, વાણી કે કાયાવટે કંઈપણ ચેપ્ટા કંચી નહીં, તથા 'દેહધારીને દૈતદૃષ્ટિ મટતી નથી, માટે કરીને મંનારમાં જન્મમરણ થયે,' આવી શંકા પણ કરવી નહીં. જો કે, આહ્વાસિક જે જે માંમારિક અવગ્ય કાર્યો હોય, તેમાં દૈતદૃષ્ટિ કંચામાં આવે છે, પરંતુ જે વસ્તુને પહેલાંથીજ અરુચિથી અને મિથ્યાદૃષ્ટિથી ત્યાગ કરી છે, તે વસ્તુ પાછી મોહ ઉપલવી શકતી નથી, કારણ કે જીવન-મુક્ત પુરુષને દેહ પશ્ચાત્તુ સુધીજ માત્ર સંસ્કારને લીધે ઠેતનો ભામ રહે છે, પરંતુ તે ભાસ મોહ ઉપલવી શકતો નથી. મહિરાના મદધી ભાન વિનાનો થઈ ગયેલો પુરુષ જેમ પોતાના શરીર ઉપર દેવયોગે વચ્ચે હોય અથવા તો દેવયોગથી તે ખતી ગયું હોય તો પણ તેનું તેને ભાન રહેતું નથી, તેમ જીવન-મુક્ત જ્ઞાની પુરુષને પણ આ વિનાશી દેહ આનન ઉપર જેને, જેનીને ઉભો થાય, ઉઠીને જહાર જાય અને જહારથી પાછો ઠેકાણા ઉપર આવે, તેનું

જરા પણ લાન તેને રહેતું નથી, કારણ કે, તે પોતાના સ્વરૂપને જાણી ગયો હોય છે. આ દેહતું પાલન કર્યા છતાં પણ મરવાને તૈયાર થાય છે; માટે 'જીવન્-મુક્ત પુરુષ જો આવી કંકણ સરખી કાયાનુ રક્ષણ કરે નહીં તો તે નાશ પામે,' આવી તમને શંકા થતી હશે, પરંતુ તે દેહના રક્ષણની કંઈ પણ જરૂર નથી. આ પ્રારબ્ધ-વશ રહેલો દેહ પોતાને ઉત્પન્ન કરનારુ કર્મ જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયો સાથે રહીને જીવન ગાળે છે, પરંતુ તે દેહ ઉપર યોગીને આસક્તિ થતી નથી, કારણ કે સમાધિયોગને સંપાદન કરનારા તે યોગીએ પરમાર્થ વસ્તુ જાણેલી હોય છે, માટે આ સ્વપ્નસમાન દેહમાં તે પાછો આસક્ત થતો નથી. હે પ્રાણભો! સાંજ્ય તથા યોગમાર્ગનું જે રહસ્ય હતું તે મેં તમને કહી બતાવ્યું. હું વિષ્ણુ છું અને તમને જ્ઞાનનો તથા ધર્મનો ઉપદેશ આપવા માટે આવ્યો છું એમ જાણજો. હે ઉત્તમ પ્રાણભો! યોગ, સાંજ્ય, જાણવામાં આવતો ધર્મ, પાળવામાં આવતો ધર્મ, પ્રભાવ, લક્ષ્મી, કીર્તિ તથા જિતેન્દ્રિયપણું, આ સર્વ સાધનોથી જે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે, તે વસ્તુ હું છું. હું નિર્ગુણ છું, મને કોઈ જાતની અપેક્ષા નથી, હું સર્વનો ખંડુ છું, આત્મા છું, પ્રિય છું અને ઇશ્વર છું. મારે વિષે સમદષ્ટિ, અસંગ આદિક સર્વ ગુણો રહેલા છે, માટે તમારે મારા ઉપર હઠ વિશ્વાસ રાખવો.

હે ઉદ્ભવ! આ રીતે મેં સંદેહ દૂર કર્યો એટલે સનકાદિક મુનિઓએ પરમ ભક્તિથી મારા સત્કાર કરીને સ્તોત્રોત્સવે મારી સ્તુતિ કરી. આ રીતે મોટા ઋષિઓએ મારી રીતે મારી પૂજા તથા સ્તુતિ કર્યા પછી, હું બ્રહ્માના દેખતાંજ મારા ધામમાં પાછો ગયો.

ઈતિ જ્ઞાનપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૫ મો અંતર્ણ.

અધ્યાય ૨૬ મો.

ॐ૩:૦:૩

પ્રકૃતિપુરુષના વિવેકથી ભાક્ષની રીતિ. (૩-૨૭).

શ્રીભગવાનુવાચ:—

પ્રકૃતિસ્થોપિ પુરુષો નાજ્યતે પ્રાટ્યૈર્ગુણઃ ॥

અનિહારાદ્યર્વૃત્તશક્તિર્ગુણત્વાજ્જલાર્વયત્ ॥ ૧ ॥

શ્રીકૃષ્ણભગવાન્ જોડ્યા—હે માતૃશ્રી ! તે પરમ પુરુષ પરમાત્મા આ હેહુમાં રહેલા છે, તો પણ તે નિર્ગુણ હોવાથી તથા અકર્તા હોવાથી વિકાર વિનાના છે; તેથી જળમાં પડતાં પ્રતિબિંબ વડે જેમ સૂર્ય જળથી લેખાતો નથી, તેમ તે પણ પ્રકૃતિના મુખ-દુઃખાદિક ગુણોથી લેખાતા નથી, પરંતુ તે જ્યારે પ્રકૃતિના મુખ-દુઃખાદિક ગુણોમાં આસક્ત થાય છે, ત્યારે તેનો આત્મા અહુંકારથી મૂઠ ધની જઈને, “હું કર્તા છું” એવું અભિમાન કરે છે, અને તે અભિમાનથી પગધીન થયેલો તે પુરુષ માયાના મંગમાં કહેલા કર્મના દોષોવડે મારી, નરતી તથા મિશ્ર યોનિમાં અર્થાત્ દેવતા, પશુ, પક્ષીઓ તથા મનુષ્યોની જાતિમાં જન્મ મહાજ કરીને સંસારમાં અવતાર લે છે, અને તે મમયે તેને કોઈ પણ અવસ્થામાં નિવૃત્તિમુખ મળતું નથી સંસારના સર્વ પદાર્થો ખરું જોતાં મિથ્યા છે અને તેને લીધે મંમાર જોટો છે, તો પણ તે મટતો નથી વિષયનુ ધ્યાન કરતાં કરતાં સ્વપ્નામાં જો કે સર્વ વસ્તુ ખરી નથી હોતી, તો પણ તે વસ્તુથી મનુષ્યને અનર્થનો લાભ થાય છે, તેની પેઠે આ મંમાર પણ જોટો છે, છતાં મનુષ્યને તે અનર્થનો લાભ કગવે છે. એટલા માટેજ મંસારના માર્ગમાંથી મુક્ત થવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષે, “હુદ ઇદ્રિયોના વિષયરૂપ માર્ગમાં આમક્ર

થયેલા ચિત્તને તીવ્ર લક્ષિતયોગવંડે તથા તીવ્ર વૈરાગ્યવંડે ધીરે ધીરે વશ કરવું જોઈએ. યમનિયમાદિક યોગ માર્ગો દ્વારા ચિત્તને વાગંવાર એકાગ્ર કરવું, શ્રદ્ધાસંપન્ન થઈને મારે વિષે નિષ્કંપટ એવો લક્ષિત-લાવ રાખવો, મારી કથાનું શ્રવણ કરવું, સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર સમદષ્ટિ રાખવી, વૈરનો ત્યાગ કરવો, સંગનો ત્યાગ કરવો, પ્રહ્લચર્ય પાળવું, મૌન રાખવું, ઇન્દ્રિયાર્થનિર્મૂલક દૃઢ રીતે સ્વધર્મ પાળવો, પ્રયત્ન વિના જે વસ્તુ મળે તેટલામા સંતુષ્ટ રહેવું, અહમ આહાર કરવો, મારું મનન કરવું, એકાતવાસ કરવો, શાંત રહેવું, સર્વ પ્રાણીઓ માથે સ્નેહલાવ રાખવો, કૃપાશીલ રહેવું, ધૈર્ય રાખવું, આ દેહને વિષે અને દેહની પાછળ લાગેલાં સ્ત્રી, પુત્ર, ધરખાર વિગેરેમાં ‘હું’ તથા ‘મારું’ આવો મિથ્યા આશ્રહ કરવો નહીં, અને જે જ્ઞાનથી પ્રકૃતિ તથા પુરુષનું તત્ત્વ જાણવામાં આવે તેવું જ્ઞાન સંપાદન કરવું.” આવા ઉત્તમ જ્ઞાનવંડે પુરુષની બુદ્ધિની જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, એ ત્રણ અવસ્થા દૂર યાય છે, વિષયની ચિંતા પણ નિર્વૃત્ત પામે છે અને એ પુરુષ આત્મદર્શી થઈને જેમ નેત્રમાં રહેલા સૂર્ય-દ્વારા આકાશમાં રહેલા સૂર્યને જુએ છે, તેમ અહંકાર વિશિષ્ટ

! શાસ્ત્રાણ્યપાઠ્ય મેધાવી જમ્યસ્ય ચ પુન પુન ॥

પરમ વ્રજ વિજ્ઞાવ ડલ્લાવત્તાન્યયોસ્તજેત્ ॥

પ્રથમખ્યસ્ય મેધાવી જ્ઞાનવિજ્ઞાનતત્પર ॥

પન્થાલમિવ ધાન્યાર્થા ત્યજેત્ અંબમરોપત ॥

અર્થ:—બુદ્ધિમાન મનુષ્યે ફરી ફરી શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી, બ્રહ્મજ્ઞાન યથા પછી ઉત્કા પ્રમાણે તેનો ત્યાગ કરવો, જે પ્રમાણે અવાજના છોતરા નાખી દઈને ફક્ત દાણાજી ગ્રહણ કરાય છે તે પ્રમાણે સર્વ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ યથા બાદ જ્ઞાનવિજ્ઞાન યુક્ત એના બુદ્ધિમાન યોગીએ તે શાસ્ત્રસમૂહનો સર્વથા ત્યાગ કરવો.

પચ્ચદ્શી

આત્મદ્વારા શુદ્ધ આત્માના દર્શન કરીને, મિથ્યાભૂત અહુકારમા નદ્રુપે ભામતા નિરુપાધિ બ્રહ્મને પામે છે એ યગ્યબ્રહ્મ શુદ્ધ છે, છુપેના સ્વરૂપથી ભિન્ન છે, નત્યના અર્થાત્ કાર્યકાગ્નિરૂપ પ્રધાનતા બધુ (અધિષ્ઠાન) છે, અસત્તાના અર્થાત્ મહત્તરવાદિક કાર્યના પ્રકાશક છે, કાર્યકાગ્નિ મર્મમા પરોવાઇને રહેલા છે તથા પોતાના સ્વરૂપમા પર્ણિપૂર્ણ છે અહુકારવિશિષ્ટ આત્મા દ્વારા શુદ્ધ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે વિષે અશય કરવેા નહીં જેમ આકાશમા ગહેલા સૂર્યનુ પ્રતિબિંબ પાણીમા પડે છે અને પાણીનુ પ્રતિબિંબ ભીત ઉપર પડે છે, ત્યા આગળ ધરના એજ ખુણામા ઉભેલો પુરુષ ભીત ઉપર પડેલા પ્રતિબિંબ ઉપરથી પાણીમા પડેલા સૂર્યના પ્રતિબિંબને જુવે છે, અને પાણીમા પડેલા સૂર્યના પ્રતિબિંબ ઉપરથી આકાશમા ગહેલા નત્ય સૂર્યને જુવે છે, એવીજ રીતે જેમા આત્માનુ પ્રતિબિંબ પડે છે, એવા દેહ, ઇન્દ્રિયો તથા મન, એ ત્રણે વસ્તુવડે જેમા પરમાત્માનુ પ્રતિબિંબ પડે છે, એવો ત્રિશુભમય અહુકાર ભવામા આવે છે, અને બ્રહ્મનો જેમા આભામ છે, એવા અહુકારદ્વારા પરમાર્થ જ્ઞાનરૂપ આત્માના દર્શન થાય છે એ આત્મા જે શુદ્ધ અને પરમાર્થ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, તે નદા અનુભવનિદ્ધજ થાય છે સુષુપ્તિ અવસ્થામા નિદ્રાને લીધે પાંચ મહાભૂતો, તેઓની તન્માત્રાઓ, ઇન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિ વિગેરે અજ્ઞાનમાજ લય પામે છે, ત્યારે આત્મા નિદ્રારહિત તથા અહુકારરહિત થઇને પોતાના સ્વરૂપને પામે છે તે મમમે આત્મા દ્રષ્ટાત્તે ગહે છે અને પોતાના ઉપાધિરૂપ અહુકારનો નાશ થવાથી પોતાનો નાશ ન થયો હોય તો પણ જાતે પોતાનો નાશ થયો હોય તેમ મિથ્યા માને છે ઉપાધિનો નાશ થવાથી પોતાનો નાશ થવાનુ જે જ્ઞાન થયુ, તે અમભવિત નવી દ્રષ્ટાત્ત તરીકે જેમ ક્રોધ ધનવાન મનુષ્ય પોતાનુ ધન નાશ થાય ત્યારે જેમ પોતાને મરી ગયો

માને છે, તેમ આત્મા પણ અહંકારનો નાશ થવાથી પોતાનો મિથ્યા નાશ માની જોશે છે. વિવેકી મનુષ્ય, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વિચાર કરી સારાસારનું તત્ત્વ ગ્રહણ કરીને પછી પરમાત્માને પામે છે કે, જે પરમાત્મા કાર્યકારણના સમુદાયરૂપ આ દેહના પ્રકાશક છે તથા તેના આશ્રયરૂપ છે.

ઈતિ જ્ઞાનપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૬ મો સંપૂર્ણ.

“ ઈતિ જ્ઞાનપ્રકરણ સમાપ્ત. ”

અધ્યાત્મ-પ્રકરણ.

ગત ચાર પ્રકરણ પૂરાં થયા પછી આ ગ્રન્થ લગભગ સમાપ્ત થાય છે, છતાં અધ્યાત્મજ્ઞાનના આ મરલ ગ્રન્થને છેટે લગવાનું શ્રીશંકરાચાર્યે રચેલા તત્ત્વબોધ, આત્મબોધ અને વાક્યવૃત્તિ નામના ત્રણ મહા નિબંધને રચાવવાથી વેદાન્ત સંખ્યાની તત્ત્વજ્ઞાન ધણું સરલ, રસિક અને બોધપ્રદ થઈ પડશે, એમ ધારીને એ ત્રણ નિબંધોની આ પ્રકરણમાં ગોઠવણ કરી છે, લગવાનું શ્રીશંકરાચાર્યના આ નિબંધો અતિ સરલ રીતે અધ્યાત્મજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરનારા હોઈ તે પાઠકોને પ્રિય થઈ પડશે એવી આશા છે. પાઠની સરલતા માટે અંશુત કારિકાઓ, તથા શબ્દજ્ઞાનની ખાતર સાધારણ શબ્દાર્થ પણ આપેલ આપેલ છે. ટીકાનો વિશેષ વિસ્તાર અન્ય ગ્રન્થોમાં મુલલ હોવાથી અહીં કેવળ શબ્દાર્થજ આપેલ છે.

તત્ત્વબોધ: ।

વાસુદેવેન્દ્રયોર્ગાન્દ્ર તથા જ્ઞાનપદ્મ મુરમ્ ।
મુમુક્ષુણાં હિતાર્થાય તત્ત્વબોધોઽભિપ્રીયતે ॥

યોગીઓના ઇન્દ્ર એવા તથા જ્ઞાનને અપનાર “વાસુદેવેન્દ્ર” નામના ગુરુને નમસ્કાર કરીને મુમુક્ષુઓના હૃદયમાં માટે “તત્ત્વબોધ” કહેવામાં આવે છે.

સાધનચતુષ્ટયસંપન્નાધિકારિણાં મોક્ષસાધનમ્ભૂતં તત્ત્વવિવેકમ્કારં
પશ્યામઃ ।

આરસાધનસંપન્ન અધિકારીઓને મોક્ષના સાધનરૂપ તત્ત્વ-
જ્ઞાન સંબંધી વિવેકનો પ્રકાર અમે કહીશું.

સાધનચતુષ્ટય કિમ્ ? આર સાધનો તે કયા કયાં ?

નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેક, રહસ્યુત્પલ્લભોગવિરાગ, શમાદિપદસાધન-
સંપત્તય, સુસુશ્રુત્યં એતિ ।

નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુને વિવેક, આ લોકમાં અથવા
પરલોકમાં પણ પોતાનાં કર્મનાં ફલને ભોગવવામાં વૈરાગ્ય, શમ
વિગેરે છ સંપત્તિઓ અને મોક્ષની ઇચ્છા, એને “ સાધનચતુષ્ટય ”
કહેવામાં આવે છે.

નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેકઃ ક ? નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુને
વિવેક તે શું ?

નિત્ય ત્વેક પ્રહ્લ તદ્યતિરિક સર્વેમનિત્યમ્ ગયમેવ નિત્યાનિત્યવસ્તુ-
વિવેકઃ । નિત્ય તો એક પ્રહ્લજ છે, તેનાથી જુદું તે અધું અનિત્ય
છે, એમ જે સમજવું તેનું નામ “ નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેક ”.

વિરાગઃ કઃ ? વૈરાગ્ય તે શું ?

રહસ્યર્ગભીમેષુ રજ્જારાહિત્યમ્ । આ લોકના તેમજ સ્વર્ગના પણ
ભોગવૈભવોમાં ઇચ્છા ન થવી તે “ વૈરાગ્ય ”.

શમાદિપદસાધનસંપત્તિઃ કા ? શમ વિગેરે સાધનસંપત્તિ કેને
કહેવી ?

શમો વમ ઉપરમસ્તિતિક્ષા શ્રદ્ધા સમાધાન એતિ । શમ, દમ, ઉપરમ,
તિતિક્ષા, શ્રદ્ધા અને સમાધાન તે “ શમાદિપદસાધનસંપત્તિ ”.

શમઃ કઃ ? શમ એટલે શું ?

મનોનિગ્રહઃ । મનને પોતાને આધીન રાખવું તે “ શમ ”.

દમઃ કઃ ? દમ એટલે શું ?

ચક્ષુરાદિવાયોન્દ્રિયનિગ્રહઃ । આંખ વિગેરે બાહ્ય કર્મેન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો તે “ દમ ”.

ઉપરમઃ કઃ ? ઉપરમ એટલે શું ?

સ્વધર્માનુષ્ઠાનમેવ । પોતાના ધર્મનું આચરણ કરવું તેજ “ ઉપરમ ”.

તિતિક્ષા કા ? તિતિક્ષા કેને કહેવી ?

શીતોષ્ણમુચ્છદુઃખાદિસહિષ્ણુત્વમ્ । ટાંઠતડકો, હુર્થશોક, સુખદુઃખ વિગેરેને સહન કરવાં તે “ તિતિક્ષા ”.

શ્રદ્ધા કોદશી ? શ્રદ્ધાનું લક્ષણ શું ?

ગુરુવેદાન્તવાક્યાદિષુ વિશ્વાસઃ । ગુરુ અને વેદાન્ત વિગેરે શાસ્ત્રોનાં વચનપર વિશ્વાસ રાખવો તેનું નામ “ શ્રદ્ધા ”.

સમાધાનં કિમ્ ? સમાધાન એટલે શું ?

ચિત્તૈકાગ્રતા । ચિત્તની એકાગ્રતા તે “ સમાધાન ”.

મુમુક્ષુત્વ કિમ્ ? મુમુક્ષુપણું કેને કહેવું ?

મોક્ષો મે મૂયાદ્વિતોચ્ચા । ‘ મુક્તિ મોક્ષ ધાય ’ એવી ઇચ્છાને “ મુમુક્ષુત્વ ” કહેવામાં આવે છે.

પતત્સાધ્યનચતુષ્ટયમ્ । તતસ્તત્ત્વધિયેકસ્યાધિકારિણો મવંતિ ।

એ પ્રમાણે “ સાધનચતુષ્ટય ” છે. એ સાધનચતુષ્ટયથી સંપન્ન ને મનુષ્યો છે તે તત્ત્વવિવેકના અધિકારી થાય છે.

આત્મા સત્યસ્તદન્યત્ સર્વે મિથ્યોતિ । આત્મા જ સત્ય છે, તેના સિવાય બીજું બધું મિથ્યા છે, એમ જે બાણુવું, તેનું નામ “ તત્ત્વવિવેક ”.

આત્મા કાઃ ? આત્મા કેને કહેવો ?

સ્થૂલસૂક્ષ્મકારણશરીરાદ્યાતિરિક્ત પચ્ચકોશાતીત સન્ ભવસ્થાન-
યસાક્ષી સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ સન્ યત્તિષ્ઠતિ સ આત્મા ।

સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરથી બુદ્ધો, પચ્ચકોશથી પર,
અત્રિત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થાનો સાક્ષી અને
અનિચ્છાનંદસ્વરૂપે જે રહેલો છે તે “ આત્મા ”

સ્થૂલશરીર કિમ્ ? સ્થૂલશરીરની વ્યાખ્યા શી ?

પર્ચીકૃતપચ્ચમહાભૂતે કૃત સત્ કર્મજન્ય સુખદુઃખાદિભેદાયતન
શરીરમ્ । અસ્તિ, જાયતે, વર્ધતે, વિપરિણમતે, અપહ્નીયતે, વિનશ્યતીતિ પદ્મ-
વિકારયુક્ત વદેત્સ્થૂલશરીરમ્ ।

આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ અને પૃથ્વી એ એકત્રિત પચ્ચ
મહાભૂતોવડે બધાયેલું પોતાના કર્મ પ્રમાણે સુખદુઃખ વિગેરેને
ભોગવવાનું જે સ્થાન તે શરીર “ છે, જન્મે છે, વધે છે, વિકાર
પામે છે, લીધું થાય છે અને નાશ પામે છે ” એ પ્રમાણે છ
વિકારવાળું જે શરીર તે “ સ્થૂલશરીર ” કહેવાય છે.

સૂક્ષ્મશરીર કિમ્ ? સૂક્ષ્મશરીરની વ્યાખ્યા શી ?

અપર્ચીકૃતપચ્ચમહાભૂતૈ કૃત સત્ કર્મજન્ય સુખદુઃખાદિભોગસાધન
પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયાણિ પચ્ચ કર્મેન્દ્રિયાણિ પચ્ચ પ્રાણાદય મનબૈક બુદ્ધિધૈકા પચ્ચ
સત્તદશકલામિ સહ યત્તિષ્ઠતિ તત્સૂક્ષ્મશરીરમ્ ।

પ્રાથમિક તત્ત્વરૂપ પાંચ મહાભૂતોવાડે બનેલું, કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલાં સુખદુઃખાદિ ભોગવવાના સાધનરૂપ, અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ પ્રાણ, એન તથા એક બુદ્ધિ એમ અત્તર કલા માથે લે રહે છે, તેને “ સૂક્ષ્મશરીર ” કહેવામાં આવે છે.

શ્રોત્રસ્વ ચક્ષુ રસના ઘ્રાણમિતિ પચ ક્ષત્રેન્દ્રિયાણિ । ” કાન, આમડી, આંખ, જિહ્વા અને નાસિકા એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય છે ”.

શ્રોત્રસ્ય વિદેવતા । સ્વચો વાયુઃ । ચક્ષુષઃ સૂર્યઃ । રસનાયા ઘરણ । ઘ્રાણસ્યાઽધિનામિતિ જ્ઞાનેન્દ્રિયદેવતાઃ ।

કાનના દેવ દિશાઓ, આમડીના વાયુ, આંખના સૂર્ય, જીભના વરુણ, અને નાસિકાના અધિનીકુમાર, એમ એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના દેવ છે.

શ્રોત્રસ્ય વિષયઃ શબ્દગ્રહણમ્ । સ્વચો વિષયઃ સ્પર્શગ્રહણમ્ । ચક્ષુષો વિષયઃ રૂપગ્રહણમ્ । રસનાયા વિષયો રસગ્રહણમ્ । ઘ્રાણસ્ય વિષયો ગંધગ્રહણમ્ ।

કાનનો વિષય, શબ્દ ગ્રહણ કરવાનો, આમડીનો વિષય, સ્પર્શ ગ્રહણ કરવાનો, આંખનો વિષય, રૂપ ગ્રહણ કરવાનો, જીભનો વિષય, રસ ગ્રહણ કરવાનો, અને નાસિકાનો વિષય, સુગંધ દુર્ગંધ ગ્રહણ કરવાનો છે.

વાયરાણિસાક્ષપાયુપસ્થાનીતે પચ કર્મેન્દ્રિયાણિ । વાણી, હાથ, પગ, ગુદા અને ગુદેન્દ્રિય એ પાંચ “ કર્મેન્દ્રિય ” કહેવાય છે.

વાયો દેવતા ઘટ્ઠિ । હસ્તયોરિદ્ધિ । પાદયોર્વિશ્ણુ । પાયોર્મૂર્તયુઃ । ઉપસ્થમ્ પ્રજાપતિઃ । ઈતિ કર્મેન્દ્રિયદેવતાઃ ।

વાણીના દેવ અગ્નિ, હાથના ઇન્દ્ર, પગના વિષ્ણુ, ગુદાના મૃત્યુ અને ગુદેન્દ્રિયના પ્રજાપતિ, એ પ્રમાણે એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોના દેવ છે.

વાત્તો વિષયઃ માણ્ણમ્ । પાણ્યોર્વિષયઃ વસ્તુગ્રહણમ્ । પાદ્યોર્વિષયો ગમનમ્ । પાયોર્વિષયો મલત્યાગ । ઉપસ્યસ્ય વિષય આનન્દ इति ।

વાણીનો વિષય ખાણુ, હાથનો વિષય વસ્તુને પકડવી, પગનો વિષય ચાલવું, ગુદાનો વિષય મલત્યાગ અને ગુદોન્દ્રિયનો વિષય આનન્દ છે.

કારણશરીર કિમ્ ? કારણશરીર કેને કહેવું ?

અનિર્વાચ્યામાદ્યવિધારૂપ શરીરદ્વયસ્ય કાળ્પમાત્ર તત્ સ્વસ્વરૂપ-
જ્ઞાન નિર્વિકલ્પકરૂપ ચલ્લિતિ તત્કારણશરીરમ્ ।

શબ્દોથી જેનું વર્ણન ન થઈ શકે તેવું, અનાદિ અવિદ્યારૂપ, સ્થૂલ સૂક્ષ્મ બંને શરીરના કારણરૂપ અને ચોતાના સ્વરૂપના જ્ઞાનવાળું નિર્વિકલ્પકરૂપ જે શરીર તે “ કારણશરીર ” કહેવાય છે.

અવસ્થાત્રય કિમ્ ? ત્રણ અવસ્થા તે કઈ ?

જાગ્રત્સ્વપ્નસુષુપ્તિરસ્યા । બ્રહ્મત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, એ “ ત્રણ અવસ્થાઓ ” છે.

જાગ્રદવસ્થા કા ? બ્રહ્મત અવસ્થા કેને કહેવી ?

શ્રોત્રાદિકર્ણેન્દ્રિયેશ્ચાદિવિષયૈઃ જ્ઞાયતે इति ચત્ સા જાગ્રદવસ્થા । સ્થૂલશરીરાગ્નિમાની આત્મા વિશ્વ इत्यુચ્યતે ॥

કાન વિગેરે જ્ઞાનેન્દ્રિયો વડે અને શબ્દાદિ વિષયોથી જેનું જ્ઞાન થાય તે “ જાગ્રતાવસ્થા ” સ્થૂલશરીરને આલિભાગી આત્મા તે (અવસ્થામાં) “ વિશ્વ ” કહેવાય છે

સ્વપ્નાવસ્થા કાલિતે ચત્ । સ્વપ્નાવસ્થા કઈ ?

જાગ્રદવસ્થાયાં ચત્ રૂપ યદ્દૃતં તત્ત્વનિત્યાસનયા નિદ્રાસમયે ચ પ્રપચ્ પ્રતીયતે સા સ્વનાવસ્થા । સૂક્ષ્મશરીરાભિમાનો આત્મા તેજસ રૂપ-
ચયતે ॥

જાગ્રત અવસ્થામાં જે જોવામાં તથા માંલજવામાં આવ્યું હોય, તેનાથી ઉત્પન્ન થએલી વામનાવડે નિદ્રાના વખતમાં જે પ્રપચ્ ભામે છે તેને " સ્વપ્નાવસ્થા " કહેવામાં આવે છે. સૂક્ષ્મ શરીરનો અભિમાની આત્મા તે (અવસ્થામાં) " તેજસ " કહેવાય છે.

અતઃ સુષુપ્તયવસ્થા કા ? હવે સુષુપ્તિ અવસ્થા કેને કહેવી ?

અહ કિમપિ ન જાનામિ, સુતેન મયા નિદ્રાનુભૂયત્ત્વે સુષુપ્તયવસ્થા ।
કારણશરીરાભિમાનો આત્મા પ્રાજ્ઞ રૂપચયતે ।

હું કંઈ પણ જાણતો નથી, હું સુષુપ્તપૂર્વક નિદ્રાનો અનુભવ કરું છું, એ અવસ્થાને " સુષુપ્તિઅવસ્થા " કહેવામાં આવે છે. કારણશરીરનો અભિમાની આત્મા તે (અવસ્થામાં) " પ્રાજ્ઞ " કહેવાય છે.

પચક્રોદા કૈ ? પાંચ ક્રોદા કેને કહેવામાં આવે છે ?

અગ્નમયઃ પ્રાણમયઃ મનોમયઃ વિજ્ઞાનમયઃ આનન્દમયઃ સ્મૃતિઃ । અગ્નમયઃ, પ્રાણમયઃ, મનોમયઃ, વિજ્ઞાનમયઃ અને આનન્દમયઃ એ પ્રમાણે પાંચ ક્રોદા છે.

અગ્નમયઃ ક્રોદાઃ ક ? અગ્નમય ક્રોદા એટલે શું ?

અગ્નરસેનૈવ ભૂત્વા અગ્નરસેનૈવ વૃદ્ધિ પ્રાપ્ય અગ્નરૂપપૃથિગ્વ્યાં યદિલીયતે તદગ્નમયઃ ક્રોદા સ્ફૂલ્લશરીરમ્ ।

અગ્નના રસવડે ઉત્પન્ન થઈ, અગ્નના રસવડેજ વૃદ્ધિને મેળવી,

અન્નરૂપ પૃથ્વીમાં જે લય પામે છે તે “ અન્નમય કોશ ” એટલે સ્થૂલશરીર છે.

પ્રાણમયઃ કોશ ક. ? પ્રાણુમય કોશ કયો ?

પ્રાણાદિપંચવાયવ. વાગાવીન્દ્રિયપચક્ર પ્રાણમય ।

પ્રાણુ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન અને મમાન એ પાંચ વાયુ, તથા વાણી, હાથ, પગ, ગુદા અને શિશ્ન એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો મળીને “ પ્રાણુમય કોશ ” થાય છે

મનોમય કોશ ક. ? મનોમય કોશનું લક્ષણ શુ ?

મનઃ જ્ઞાનેન્દ્રિયપચક્ર મિલિત્યા ભવતિ સ મનોમય કોશ । કાન, આંખ, આંખ, બિહ્વા અને નાભિકા એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મહિત જે મન તે “ મનોમય કોશ ” કહેવાય છે.

વિજ્ઞાનમયઃ કોશ ક. ? વિજ્ઞાનમય કોશ તે શુ ?

બુદ્ધિઃ જ્ઞાનેન્દ્રિયપચક્ર મિલિત્યા યો ભવતિ સ વિજ્ઞાનમય કોશ ।

બુદ્ધિ અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મળી જે કોશ થાય તે “ વિજ્ઞાનમય કોશ ” છે.

આનન્દમયઃ કોશ ક. ? આનન્દમય કોશ તે શુ ?

एवमेव कारणशरीरभूताविद्यास्थगलीनसत्त्व प्रियादिवृत्तिसहितं सत् आनन्दमय कौश । एतत्पञ्चकोशकम् ।

એ પ્રમાણેજ કારણશરીરગ્રૂત અવિદ્યામા ગ્રહેલુ, પ્રિય વિગેરે વૃત્તિઓ મહિત જે મલીન સત્ત્વ તે “ આનન્દમય કોશ ” છે આ પ્રમાણે એ પાંચ કોશ છે.

મદોય શરીર મદોયા પ્રાણાઃ મદોય મનઃ મદોયા બુદ્ધિર્મદોય જ્ઞાન મિતિ સ્વેનૈવ જ્ઞાયતે તથા મદોયત્વેન જ્ઞાત કટકવુડલગૃહાદિક સ્વસ્મા દ્વિત્વ તથા વચ્ચકોદાદિક મદોયત્વેન જ્ઞાત આત્મા ન મતિ ।

મહારુ શરીર, મહારા પ્રાણ, મહારુ મન, મહારુ બુદ્ધિ, મહારુ જ્ઞાન, એ પ્રમાણે પોતાની એને જે જ્ઞાન છે તે, તથા મમત્વથી માનવામાં આવેલા કંઠા, કુડલ, ઘર વિગેરે જે ખરો જોતા પોતાનાથી જૂદા છે તે, તથા પંચકોશ વિગેરે કે જેનો પણ ‘આ મારાં છે’ એમ વ્યવહાર કરવામાં આવે છે તે, કોઈ પણ આત્મા નથી

આત્મા તર્હિ ક ? આત્મા ત્યારે કોણ છે ?

સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપ સ આત્મા । તે આત્મા તો અચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ છે

સત્ કિમ્ ? સત્ એટલે શું ?

કાલ્પયેઃપિ તિષ્ઠતીતિ સત્ । વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્ય એ ત્રણે કાલમાં જે નિત્ય રહે છે તે “સત્”.

ચિત્ કિમ્ ? ચિત્ એટલે શું ?

જ્ઞાનસ્વરૂપ । જ્ઞાન-સ્વરૂપ તે “ચિત્”

આનન્દઃ ક ? આનન્દ એટલે શું ?

સુખસ્વરૂપ । સુખસ્વરૂપ એટલે “આનન્દ”.

एव सच्चिदानन्दस्वरूप स्वात्मान विजानीयात् ।

એ પ્રમાણે પોતાના આત્માને સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપ જાણવો

अथ चतुर्विंशतितत्त्वोत्पत्तिप्रकारं वक्ष्याम । ब्रह्माश्रया सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका माया अस्ति । तत आकाशं सम्भूतं । आकाशाद्वायुर्यापोऽस्तेऽस्तजस आप अद्भ्यः पृथिवी ।

હવે પ્રકૃતિના સમુદાયરૂપ ચૌવિશ તત્ત્વોની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર અને કહીશું. પ્રદાનો આશ્રય કરીને રહેલી સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રિગુણાત્મક માયામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું; આકાશથી વાયુ, વાયુથી અગ્નિ, અગ્નિથી જલ અને જલથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થઈ.

एतेषां पञ्चतत्त्वानां मध्ये आकाशस्य सात्त्विकांशात् श्रोत्रेन्द्रियं सम्भूतम् । वायोः सात्त्विकांशात् त्वगन्द्रियं सम्भूतम् । अग्नेः सात्त्विकांशात् चक्षुरेन्द्रियं सम्भूतम् । जलस्य सात्त्विकांशात् रसेन्द्रियं सम्भूतम् । पृथिव्याः सात्त्विकांशात् घ्राणेन्द्रियं सम्भूतम् । एतेषां पञ्चतत्त्वानां समष्टिसात्त्विकांशात् मनोबुद्ध्यहकारचित्तांतकरणानि सम्भूतानि ।

એ પાંચ તત્ત્વોમાં આકાશ નામના તત્ત્વના સાત્ત્વિક અંશથી શ્રવણેન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ, વાયુના સાત્ત્વિક અંશથી ત્વક્ ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ, અગ્નિના સાત્ત્વિક અંશથી ચક્ષુ ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ, જલના સાત્ત્વિક અંશથી જિહ્વેન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ, પૃથ્વીના સાત્ત્વિક અંશથી નાસિકા ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ, અને એ પાંચે તત્ત્વોના સમષ્ટિરૂપ સાત્ત્વિક અંશથી મન, બુદ્ધિ, અહંકાર અને ચિત્ત એ અન્તઃકરણચતુષ્ટય ઉત્પન્ન થયું.

संकल्पविकल्पात्मकं मनः । निश्चयात्मिका बुद्धिः । अहंकर्ता अहंकारः । चित्तनकर्तृ चित्तम् । मनसो देवता चद्रमा । बुधेर्ब्रह्मा । अहकारस्य रुद्रः । चित्तस्य वासुदेव इति ।

સંકલ્પવિકલ્પાત્મક મન, નિશ્ચય કરે તે બુદ્ધિ, 'આ હું કરું છું' એમ અભિમાન કરે તે અહંકાર અને ચિંતન કરે તે ચિત્ત. મનના દેવ ચંદ્રમા છે, બુદ્ધિના દેવ બ્રહ્મા છે, અહંકારના દેવ રુદ્ર છે અને ચિત્તના દેવ સાક્ષાત્ ભગવાન્ વાસુદેવ-શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર-છે.

एतेषां पञ्चतत्त्वानां मध्ये आकाशस्य राजसांशात् वागिन्द्रियं सम्भूतम् ।

વાયોઃ રાજસાંશાત્ ધાણીન્દ્રિય સમૂત્તમ્ । વદ્ધેઃ રાજસાંશાત્ પાદેન્દ્રિયં સમૂત્તમ્ । જલસ્ય રાજસાંશાદુપસ્થેન્દ્રિયં સમૂત્તમ્ । પૃથિવ્યા રાજસાંશાત્ ગુદેન્દ્રિયં સમૂત્તમ્ । एतेषां पंचतत्त्वानां समष्टिराजसांशात् पंचमाणाः समूताः ।

એ પાંચ તત્ત્વોમાં આકાશના રાજસિક અંશથી વાણી, વાયુના રાજસિક અંશથી હાથ, અગ્નિના રાજસિક અંશથી પગ, જલના રાજસિક અંશથી ઉપસ્થ અને પૃથ્વીના રાજસિક અંશથી ગુદા એમ એ પાંચ ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ, તેમ એ પાંચે સમષ્ટિરૂપ તત્ત્વોના રાજસિક અંશથી પાંચ પ્રાણ ઉત્પન્ન થયા.

एतेषां पंचतत्त्वानां तामसांशात् पचीकृतपंचतत्त्वानि भवन्ति । पचीकरणं कथमिति चेन् ? एतेषां पंचमहाभूतानां तामसांशस्वरूपम् एकम् एकम् भूतं द्विधा विभज्य एकम् एकर्धं पृथक् तूर्णौ व्यघस्याय अपरमपरमर्धं चतुर्धा विभज्य स्वार्धमन्येष्वर्धेषु स्वभागचतुष्टयसंयोजनं कारयम् । तदा पचीकरणं भवति । एतेभ्यः पचीकृतपञ्चमहाभूतेभ्यः स्थूलशरीरं भवति । एष पिंडमहासांडयोरिष्य सभूतम् ।

એ પાંચ તત્ત્વોના તામસિક અંશથી, પાંચ તત્ત્વોનું પચીકરણ થાય છે. પંચીકરણ કેવી રીતે થાય છે ? તે! એ પાંચ મહાભૂતોના તામસિક અંશ સ્વરૂપ દરેક ભૂતના બે વિભાગ કરીને તેમાં એક એક અર્ધો વિભાગને શાંતતાથી ભુલે. રાખીને, બાકીના અર્ધો અર્ધો ભાગના ચાર ચાર વિભાગ કરી, ત્યાર પછી બીજાના અર્ધ ભાગ સાથે પોતાના દરેકના ચાર ભાગોને ભેડી દેવા. આ પ્રમાણે તામસાંશનું મિશ્રણ તે ‘ પંચીકરણ ’ કહેવાય છે, આ પંચીકરણ કરેલાં પંચમહાભૂતોથી સ્થૂલ શરીર ઉત્પન્ન થાય છે. એ પ્રમાણે પિંડ અને બ્રહ્માંડની એકતા થઈ છે.

સ્થૂલશરીરાભિમાનિ જીવિનામકં બ્રહ્મપ્રતિબિંબં મયતિ । સ एव जीवः प्रकृत्या स्वस्मात् ईश्वर भिन्नत्वेन जानाति । अविद्योपाधिः सन् आत्मा जीव इत्युच्यते । मायोपाधिः सन् ईश्वर इत्युच्यते । एवम् उपाधिभेदात् जीवेश्वरभेददृष्टिर्यावत्पर्यंतं तिष्ठति तावत्पर्यंतं जन्ममरणादिरूपसंसारो न निवर्तते । तस्मात् कारणाच्च जीवेश्वरयोर्भेदबुद्धिः स्वाकार्या ।

સ્થૂલશરીરાભિમાની જીવ એ પ્રકૃતિનું પ્રતિબિંબજ છે. તેજ જીવ પ્રકૃતિ-માયા વડે પોતાનાથી ઇશ્વર જૂદા છે એમ જાણે છે. અવિદ્યાની ઉપાધિવાળો આત્મા જીવ કહેવાય છે અને માયાની ઉપાધિ-વાળો આત્મા ઇશ્વર કહેવાય છે. એ પ્રમાણે ઉપાધિભેદથી જીવ અને ઇશ્વર વચ્ચે જ્યાં સુધી ભેદદૃષ્ટિ રહે છે ત્યાં સુધી જન્મ-મરણરૂપ આ સંસારની નિવૃત્તિ થતી નથી. તે કારણથી જીવ અને ઇશ્વર વચ્ચે ભેદબુદ્ધિનો સ્વીકાર કરવો નહિ.

નनु साहंकारस्य किञ्चिज्ज्ञस्य जीवस्य निरहंकारस्य सर्वज्ञस्येश्व-
रस्य तत्त्वमसीति महावाक्यात् कथमभेदबुद्धिः स्यादुभयोः विरुद्धधर्मा-
क्रांतत्वात् इति चेन्न । स्थूलसूक्ष्मशरीराभिमाना त्वंपदवाक्यार्थे उपाधिवान-
मुक्तं समाधिवशात्संपन्नं शुद्धं चैतन्यं त्वंपदलक्ष्यार्थः । एवं सर्वज्ञत्वादिवि-
शिष्ट ईश्वरस्तत्पदवाक्यार्थः । उपाधिशून्यं शुद्धचैतन्यं तत्पदलक्ष्यार्थः । एवं
च जीवेश्वरयोः चैतन्यरूपेणाभेदे बाधकामाद्यः । एवं च वेदांतवाक्यैः
सद्गुरुरूपदेशेन च सर्वेष्वपि भूतेषु येषां ब्रह्मबुद्धिरुत्पन्ना ते जीवन्मुक्ता
इत्यर्थः ।

અહંકારયુક્ત અને અદ્વિજ્ઞાનવાળો જીવ અને અહંકારરહિત સર્વજ્ઞ ઇશ્વરમાં 'તત્ત્વમસિ' એ મહાવાક્યથી અભેદબુદ્ધિ કેવી રીતે થાય ? કારણ કે બંનેના ધર્મ વિરુદ્ધ છે. પ્રત્યુત્તરમાં કહે છે:—
સ્થૂલ સૂક્ષ્મ શરીરાભિમાની જીવ 'ત્વ' પદનો વાચ્યાર્થ છે અને ઉપાધિમુક્ત સમાધિદશાસંપન્ન, શુદ્ધ ચૈતન્યઆત્મા એ 'ત્વ' પદનો

લક્ષ્યાર્થ-લાક્ષણિક અર્થ છે તેજ પ્રમાણે અર્વજાતવ વિગેરે વિશિષ્ટતાવાળા ઇશ્વર તત્ત્વપદથી વાચ્ય છે અને ઉપાધિગુન્ય શુદ્ધ ચૈતન્ય ઇશ્વર 'તત્' પદનો લક્ષ્યાર્થ છે એ પ્રમાણે જીવ અને ઇશ્વરના ચૈતન્યરૂપમા ભેદ ન હોવાથી અભેદદષ્ટિમા કોઈ પણ જાતનો પ્રતિબંધ નથી એ રીતે વેદાન્તના વચનોવડે તથા સદ્ગુરુના ઉપદેશથી નર્વ પ્રાણીઓમા જેમને બ્રહ્મબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ હોય તેઓ જીવન્મુક્ત હોય છે

નનુ જાંચન્મુક્તઃ ક ? જીવન્મુક્ત કોને કહેવો ?

यथा वेदोऽहं पुरुषोऽहं ब्राह्मणोऽहं दूद्रोऽहमस्मीति दृढनिश्चयस्तथा नाहं ब्राह्मणं न दूद्रं न पुरुषं किन्तु असंगं सच्चिदानन्दस्वरूपं प्रकाशरूपं सर्वान्तर्यामीं चिदाकाशरूपोऽस्मीति दृढनिश्चयरूपापरोक्षज्ञानवान् जांचन्मुक्तः । ब्रह्मपाहमस्मीत्यपरोक्षज्ञानेन निखिलकर्मबन्धविनिर्मुक्तः स्यात् ।

જેમ કે “હું શરીરરૂપ છું, હું પુરુષ છું, હું બ્રાહ્મણ છું, હું શૂદ્ર છું” એ પ્રમાણે (અજ્ઞાનીને) દૃઢ નિશ્ચય હોય છે તેજ પ્રમાણે “હું બ્રાહ્મણ નથી, હું શૂદ્ર નથી, તેમ હું પુરુષ પણ નથી, પરંતુ કોઈ પણ જાતના અંગગહિત, સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ, પ્રકાશરૂપ, નર્વનો અન્તર્યામી, તથા જ્ઞાનાશરૂપે અર્વજાત પદ્મશરૂપ છું, ” એ પ્રમાણે દૃઢનિશ્ચયરૂપ અપરોક્ષ જ્ઞાન જેને હોય છે તે મનુષ્ય જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. “હું બ્રહ્મજ છું” એ પ્રમાણેના અપરોક્ષ જ્ઞાનથી નર્વ પ્રકારના કર્મનાં બન્ધનમાંથી મનુષ્ય મુક્ત થાય છે.

कर्माणि कतिविधानि सन्ति ? कर्म કેટલા પ્રકારના છે ?

आगामिसंख्यितप्रारब्धभेदेन त्रिविधानि सन्ति ।

આગામિ, સંખ્યિત અને પ્રારબ્ધના ભેદવડે કર્મ ત્રણ પ્રકારનાં છે. આગામિ કર્મ કિયું ? આગામિ કર્મ એટલે શું ?

જ્ઞાનોત્પત્ત્યનન્તર જ્ઞાનિર્દેહકૃત પુણ્યપાપરૂપ કર્મ યદસ્તિ તદાગામી ત્યમિર્ધાયતે ।

જ્ઞાનોત્પત્તિ પછી જ્ઞાનવાળા શરીરથી પુણ્યપાપરૂપ જે કર્મ કંઈવાર આવે તે ‘ આગામિ ’ કર્મ કહેવાય છે

સચિત્ત કર્મ કિમ્ ? અચિત્ત કર્મ કેને કહેવું ?

અનન્તકોટિજન્મના રીજમૂત સત્ ચત્કર્મજાત પૂર્વોર્જિત તિષ્ઠતિ તત્સ ચિત્ત જ્ઞયમ્ ।

અનન્ત પ્રકારના કરોડો જન્મના બીજરૂપ ઢોવા માથે, પૂર્વ જન્મમા કરેલું જે પ્રત્યેક કર્મ ઢોાય તેને ‘ અચિત્ત ’ કર્મ બોલવું

પ્રારબ્ધકર્મ કિમિતિ ચેત્ ? પ્રારબ્ધ કર્મ એટલે શું ?

इदं शरीरमुत्पाद्य इह लोके एव सुखदुःखादिप्रयत्नकर्म तत् प्रारब्ध भोगेन नष्ट भवति प्रारब्धकर्मण भोगादेव क्षय इति । अवश्यमेव भोक्तव्य कृत कर्म शुभाशुभम् । नाशुक क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरेपि ॥

આ શરીરને ઉત્પન્ન કરીને આ લોકમા એ પ્રમાણે સુખદુઃખ વિગેરે આપનાર જે કર્મ તે ‘ પ્રારબ્ધ ’ કર્મ કહેવાય છે અને ભોગથીજ તેનો નાશ થાય છે, કાગળ કે ‘ પ્રારબ્ધ કર્મ ’નો ભોગથીજ ક્ષય થાય છે’ એમ કહેવું છે જેમઢે કરેલું શુભ અથવા અશુભ કર્મ અવશ્ય ભોગવવું બેઢએ, નહિ ભોગવેલું કર્મ કરોડો કાળ વીત્યા છતાં પણ શીલું થતું નથી

સચિત્ત કર્મ પ્રહ્લવાહમિતિ નિઃપ્રયાત્મકવાનેન નશ્યતિ ।

‘ હું પ્રહ્લજ છું ’ એ પ્રમાણેના નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાનવડે અચિત્ત કર્મનો નાશ થાય છે

આગામિ કર્માણિ જ્ઞાનેન નશ્યતિ । ક્વિચ અગામિકર્મણાં નલિનીદલ્લ સતજલવત્ જ્ઞાનિના સમ્બન્ધો નાસ્તિ ।

આગામિ કર્મ પણ જ્ઞાનથીજ નહ ધાય છે, કારણ કે કમલના પત્રપર રહેલા જલને જેમ કમલ સાથે કંઈ મંબંધ નથી તેમ જ્ઞાનીઓને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી કરવામાં આવતાં આગામિ કર્મ માથે કોઈપણ જાતનો સંબંધ નથી.

किंच ये ज्ञानिन स्तुयन्ति भजन्ति अर्चयन्ति तान्प्रति क्षान्तिरुत आगामि पुण्य गच्छति । ये ज्ञानिन निन्दन्ति द्विषन्ति दुःखप्रदानं वृथेति तान्प्रति क्षान्तिरुत सर्व आगामि प्रियमाणं यद्वाच्यं कर्म पापात्मकं तद्रच्छति तथा चात्मप्रित्संसार तीर्त्या ब्रह्मानन्द इहैव प्राप्नोति । सरति क्षोत्रसागरमात्र-
जिदिति धृतं ॥ तन्नु त्यजतु या कादयां श्यपचस्य गृहेऽथवा ॥ ज्ञानसमा-
प्तिसमये मुक्तोऽसौ विगताशयः ॥ इति स्मृतं ॥

જે મનુષ્યો જ્ઞાનીની સ્તુતિ કરે છે, ભજન કરે છે, પૂજા કરે છે, તેમને જ્ઞાનીઓ કરેલું પુણ્યાત્મક કર્મ પ્રાપ્ત થાય છે, અને જે મનુષ્યો જ્ઞાનીની નિંદા કરે છે, તેનો દેવ કરે છે, અથવા તેને દુઃખ આપે છે તેમને જ્ઞાનીઓ કરેલું બધું આગામિ, ક્રિયામાણ અને અવાચ્ય એવું પાપાત્મક કર્મ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે જ્ઞાનીને પુણ્ય કે પાપ કોઈની માથે મંબંધ રહેતો નથી, તેથી આત્માને જાણનાર જ્ઞાની પુરુષ મંભારને તરી જઈ આ લોકમાં જ શ્રદ્ધાના આનંદને પ્રાપ્ત થાય છે—શ્રદ્ધાનાંદ અનુભવે છે.—શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “ આત્માને જાણનાર મનુષ્ય શોકરૂપી આ મહાન મંભારમુકને તરી લાય છે.” તેમજ સ્મૃતિમાં પણ કહેલું છે કે, “ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાના સમયમાં જ્ઞાની મનુષ્ય પોતાના શરીરનો કાશીમાં ત્યાગ કરે અથવા તેને આંડાડના ઘરમાં છોડે તે બધું અરજીજ છે, કારણ કે કામનાગ્નિ તથા શ્રદ્ધા બૃત એવા તે જ્ઞાનીનો આત્મા તો પહેલેથીજ મુક્ત થયેલો હોય છે.

इति अध्यात्मप्रकरणं ॥ तत्त्वबोध ॥ मं'पूज'.

આત્મબોધ: ।

તપોભિઃ ક્ષીણયાપ્તાનાં શાંતાનાં ધીતિરાગિણામ્ ।

સુમુક્ષુણામપેક્ષ્યોઽયમાત્મબોધો વિધીયતે ॥ ૧ ॥

તપથી જેમનાં પાપ ક્ષીણ થઇ ગયાં છે એવા, શાન્ત અને
ગ-આસક્તિ-થી જેઓ રહિત છે તેવા સુમુક્ષુઓની ખાસ આવશ્ય-
તા માટે આ “ આત્મબોધ ” કહેવામાં આવે છે. ૧

બોધોઽન્યસાધનેભ્યો હિ સાક્ષાન્મોક્ષૈકસાધનમ્ ।

પાકસ્ય ચક્ષિષજ્ઞાન વિના મોક્ષો ન સિદ્ધ્યતિ ॥ ૨ ॥

ખીજાં સાધનોમાંથી એકત્ર કરેલું આ જ્ઞાન સાક્ષાત્ મોક્ષનું
પેક મુખ્ય સાધન છે; અગ્નિ વિના જેમ રસોઈ થતી નથી, તેમ
જ્ઞાન વિનાય મોક્ષ કદિ પણ સિદ્ધ થતો નથી. ૨

અવિરોચિતયા કર્મ નાવિદ્યાં વિન્નિવર્તયેત્ ।

વિદ્યાવિદ્યાં નિહંત્યેવ તેજસ્તિમિરસંઘયત્ ॥ ૩ ॥

અવિરુદ્ધપણે કરવામાં આવતું કર્મ અવિદ્યાની નિવૃત્તિ કરતું
થી, પણ જેમ તેજ અંધકારના સમૂહનો નાશ કરે છે, તેમ વિદ્યાજ્ઞ
અવિદ્યાનો નાશ કરે છે. ૩

પરિચ્છિન્ન ઇચ્છાનાત્તગ્રાશે સત્તિ કેવલઃ ।

સ્વયં પ્રકાશતે હ્યાત્મા મેધાપાર્યેઽન્નુમાનિવ ॥ ૪ ॥

આ આત્મા અજ્ઞાનથી ઢંકાએલો હોય તેમ જણાય છે, પણ તે અજ્ઞાનના નાશ પછી, વાદળાંઓ ખમી ગયા પછી જેમ સૂર્ય પ્રકાશે છે, તેમ તે કેવલ શુદ્ધ આત્મા પોતાની યેજેજ પ્રકાશે છે. ૪

અજ્ઞાનક્લુપ જીવ જ્ઞાનભ્યાસાદ્દિનિર્મલમ્ ।

દૃત્વા જ્ઞાત સ્વયં નદયેજ્જલ ક્ષતક્રોણુયત્ ॥ ૫ ॥

અજ્ઞાનથી કલુષિત થયેલા આ જીવને જ્ઞાનના અભ્યાસથી અત્યંત નિર્મલ કરવો, અને જેમ કતકના ફૂલના પરાગથી જલ શુદ્ધ થાય છે અને પરાગ તેમાં મળી જાય છે, તેમજ જ્ઞાનનો પણ જીવમાં લય થવાથી પોતાની યેજેજ તે નિવૃત્ત થાય છે. ૫

સસારઃ સ્વપ્નતુલ્યો હિ રાગદ્વેષાદિસંકુલ ।

સ્વકાલે સત્યવદ્ભાતિ પ્રગોષ્ઠેઽસત્યવદ્ભવેત્ ॥ ૬ ॥

રાગ દ્વેષ વિગેરેથી ભરેલો આ સંસાર સ્વપ્નના જેવો છે, સ્વપ્નના મમયમાં જેમ જોવામાં આવતું બધું મત્સ્ય લાગે, પણ જાગતૂ થતાં બધું અસત્યજ જણાય છે, તેમજ અજ્ઞાનથી સંસાર સત્ય લાગે છે, પરંતુ જ્ઞાન થતાં તે મિથ્યા જણાય છે. ૬

તાવત્સત્યં જગદ્ભાસિ કૃત્તિકારજ્જતં યથા ।

યાવન્ન જાયતે બ્રહ્મ સર્ગોષિષ્ઠાન્નમદ્વયમ્ ॥ ૭ ॥

ચાંદી અને છીપની વચ્ચેનું અંતર ન જણાય ત્યાં સુધી છીપનેજ જેમ ચાંદી માનવામાં આવે છે, તેમજ અર્વાના અધિષ્ઠાનરૂપ અખંડ બ્રહ્મનું જ્ઞાન ન થાય, ત્યાં સુધીજ સંસાર મત્સ્ય લાગે છે. ૭

ઉપાદાનેઽસિદ્ધાધારે જગતિ પરમેશ્વરે ।

સર્ગસ્થિતિલયં યાંતિ શુદ્ધદા રૂપ યાતિણિ ॥ ૮ ॥

જલમાં જેમ પગપોટા ઉત્પન્ન થાય છે, એ છે અને લય પામે છે, તેમજ મર્વના ઉપાદાનકાન્ધુરૂપ અને મર્વના આધાર-ભૂત પન્મેધગ્ધા આ અનેક પ્રહારો ઉત્પન્નિ, નિશ્ચિત અને લય પામ્યા કરે છે ૮

સચ્ચિદાત્મન્યનુસ્યૂતે નિત્યે વિષ્ણા પ્રકાલ્પિતા ।

વ્યક્તગો વિનિધા સર્ગા હારકે કટકાદિવત્ ॥ ૯ ॥

જેમ સુવર્ણમાથી અનેક પ્રકારના કડા કુડવ વિગેરે આભૂષણો થાય છે, છતાં તે સુવર્ણથી જુદા નથી, તેમજ મર્વગ્યાપક, નિત્ય અને સચ્ચિદાન દ્વવરૂપ ભગવાન વિષ્ણુ, કે જે જગત્ માથે ઓતપ્રોત રહેલા છે, તેમજ આ બધી કપિત વિવિધ અક્ષિઓ રહેલી છે, એટલે તેમનાથી તે જુદી નથી ૯

યથાકાશો હૃપીકેશો નાનોપાધિગતો ત્રિમુ ।

તદ્દેવાદ્રિશ્વદ્વાતિ તનાદો કેવલો ભવત્ ॥ ૧૦ ॥

આકાશ જેમ ઉપાધિલેદથી અનેક જણાય છે તેમજ વિવિધ પ્રકારની ઉપાધિના લેદથી આ પરમાત્મા વિવિધ જણાય છે, પરંતુ ઉપાધિના નાશ પછી અલેદ-વરૂપ પરમાત્મા ડેવલ એકજ જણાય છે ૧૦

નાનોપાધિવશાઁવ જાતિષર્ણાશ્રમાવય ।

આત્મન્યારોપિતાસ્તોયે રસપર્ણાદિમેદવત્ ॥ ૧૧ ॥

જલમાં રહેલા ગ્ધ અને વર્ણના લેદની અમાન વિવિધ પ્રકારની ઉપાધિના આશ્રયથીજ બત્તિ, વર્ણ તથા આશ્રમ વિગેરે લેદો આત્મામાં કડપેવા છે ૧૧

પર્વાશ્વતમહાભૂતસંમય કર્મસચિતમ્ ।

શરીર સુખદુઃખાના મોગાયતનમુચ્યતે ॥ ૧૨ ॥

આકાશાદિ પાંચ મહાભૂતના મનુદાયથી તથા કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા શરીરને, સુખદુઃખને ભોગવવાના ત્યાગરૂપ ‘સ્થૂળશરીર’ કહેવામા આવે છે ૧૨

પચમાણમનોરુદ્ધિદર્શોદ્રિયસમન્વિતમ્ ।

અર્ચીરૂતભૂતોત્થ સૂત્રાંગ ભોગસાધનમ્ ॥ ૧૩ ॥

પાંચ પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ અને દશ ઇન્દ્રિયો મહિત, પ્રાથમિક તરવરૂપ પાંચ મહાભૂતોવડે થયેલા શરીરને ભોગના સાધનરૂપ ‘સૂક્ષ્મશરીર’ કહેવામા આવે છે ૧૩

અનાદિવિદ્યાનિર્ગુણ્યા કારણોપાધિવ્યયતે ।

ઉપાધિચિત્તયાદ્યમાત્માનમવધારયેત્ ॥ ૧૪ ॥

અનાદિ અધિધાવી અનિર્વાચ્ય જે શરીર તે ‘કારણશરીર’ કહેવાય છે, જે પ્રભાતે એ ત્રણે ઉપાધિ-શરીર-થી આત્મા બુદ્ધોત્થ છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક જાણવું ૧૪

પચકોશાદિયોગત તત્ત્વમય इव स्थित ॥

શુદ્ધાત્મા નીલવસ્ત્રાદિયોગેન સ્પર્શિતો યથા ॥ ૧૫ ॥

અટિક મલિ જેમ કાળા, લીલા વિગેરે વસ્ત્રોથી બુદ્ધા બુદ્ધા રંગનેા જણાય છે, તેમ આ શુદ્ધ આત્મા પણ પાંચકોશ વિગેરેના ભોગથી તે તે કોશમય હોય તેવો જણાય છે, પરંતુ ખરૂં જોતા તે મર્વથી બુદ્ધોત્થ છે ૧૫

પુસ્તુત્ત્વાદિમિ ક્ષોદૈર્બુત ગુપ્તશરણાનન ॥

આત્માનમતર શુદ્ધ વિવિધ્યાત્તદુલ યથા ॥ ૧૬ ॥

જેમ ચોખાને યુક્તિથી ખાંડીને ફેતરાંઓથી છૂટા પાડવામાં આવે છે, તેમ કેશ વિગેરે સહિત શરીરરૂપી તુષ-ફેતરાંઓ-થી શુદ્ધ આત્માને જૂદો પાડવો. ૧૬

સદા સર્વમતોડ્યાત્મા ન સર્વગ્રાચમાસતે ॥

બુદ્ધાગ્રેવાચમાસતે સ્વચ્છેષુ પ્રતિધિવવત્ ॥ ૧૭ ॥

આત્મા હમેશાં સર્વમાં રહેલો છે, છતાં પણ તે સર્વ ઠેકાણે જણાતો નથી, પરંતુ પ્રતિબિંબ જેમ સ્વચ્છ પદાર્થમાંજ જણાય છે, તેમ આત્માનું દર્શન પણ પવિત્ર અને જ્ઞાનવાળી શુદ્ધિમાંજ થાય છે. ૧૭

વેદેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિશ્ચકૃતિઃપો વિલક્ષણમ્ ॥

તદ્વૃત્તિસાક્ષિણ વિદ્યાદાત્માન રાજ્યત્તદા ॥ ૧૮ ॥

શરીર, ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ અને પ્રકૃતિથી આત્માને જૂદોજ જણાવો. દૃષ્ટાન્તમાં જેમ રાજા પ્રધાનમંડલ, પ્રજા વિગેરેથી જૂદો અને કેવલ સાક્ષિરૂપ છે તેમ આત્માને પણ સર્વથી વિલક્ષણ અને સર્વ વૃત્તિઓના સાક્ષિરૂપ જણાવો. ૧૮

વ્યાપૃતેષ્વિન્દ્રિયેષ્વાત્મા વ્યાપારીવાચિવેક્ષિનામ્ ॥

હૃદયતેજોઞ્ચેષુ ધાવત્સુ ધાવાન્નિવ યથા શશી ॥ ૧૯ ॥

જેવી રીતે વાદળાંઓ ઢોડતાં હોય છે ત્યારે જાણે ચંદ્ર ઢોડતો હોય તેમ કેટલાકને જણાય છે, તેવી રીતે અવિવેકી મનુષ્યોને, વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થયેલી ઇન્દ્રિયોમાં ભેડાયેલો આત્મા જાણે તેમાં ક્રિયાવાળો હોય તેમ જણાય છે. ૧૯

આત્મચૈતન્યમાશ્રિત્ય વેદેન્દ્રિયમનોધિયઃ ॥

સ્વક્રીયાર્યેષુ વર્તતે સૂર્યલોક યથા જનાઃ ॥ ૨૦ ॥

મૂર્ચને લેઈને લેખ મનુષ્યો પોતપોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તેમ આત્માની ચૈતન્યશક્તિને આશ્રય કરીને શરીર, ઇન્દ્રિયો મન અને બુદ્ધિ, પોતપોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ૨૦

દૈર્ઘ્યેન્દ્રિયગુણાન્ કર્માણ્યમલે સચ્ચિદાત્મનિ ॥

અભ્યસ્યંત્યધિવેકેન ગગને નીલિમાદિવત્ ॥ ૨૧ ॥

અજ્ઞાનથી આકાશમાં કાળા, લીલા, મદ્દદ વિગેરે રંગોનું લેખ મિથ્યા આરોપણ કરવામાં આવે છે, તેમજ મલરહિત-શુદ્ધ સમ્યક્દાનંદસ્વરૂપ આત્મામાં શરીર અને ઇન્દ્રિયોના ચુલ્હોત્ત અને કર્મોનું અધિવેકથી મિથ્યા આરોપણ કેટલાક કરે છે. ૨૧

અજ્ઞાનમાનસોપાધેઃ કર્તૃત્વાદીનિ ચાત્મનિ ॥

કલ્પ્યતેન્દ્રિયગતે ચંદ્રે ચલનાદિર્યથામસ ॥ ૨૨ ॥

કેઈ માત્રમાં જલ ભરી રાખવાથી તેમાં ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ જણાય છે, પછી તે જલના હાલવાથી ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ પણ લેખ હાલતું લેવામાં આવે છે, તેવી રીતેજ અજ્ઞાનયુક્ત મનની ઉપાધિથી આત્માને વિષે કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ અને કર્મની કલ્પના કરવામાં આવે છે. ૨૨

રાગેચ્છાસુખદુઃખાદિ બુદ્ધિઃ સત્યા પ્રવર્તતે ॥

સુષુપ્તૌ નાસ્તિ તદ્વાદો તસ્માદ્ બુદ્ધેસ્તુ નાત્મન ॥ ૨૩ ॥

આમક્ષિ, ઇચ્છા, સુખદુઃખ વિગેરે બુદ્ધિ જ્યારે કામ કરતી હોય ત્યારે લેવામાં આવે છે, સુષુપ્તિમાં તેનો નાશ થવાથી તે કંઈ પણ લેવામાં આવતાં નથી, તેથી રાગાદિક ધર્મો બુદ્ધિનાજ છે પણ આત્માના તે ધર્મો નથી. ૨૩

પ્રકાશોર્કસ્ય તોગસ્ય શેત્યમગ્રેદ્યોષ્ણતા ॥

સ્વભાવઃ સચ્ચિદાનન્દનિત્યનિર્મલતાત્મન ॥ ૨૫ ॥

પ્રકાશ એ સૂર્યનો સ્વભાવ છે, શીતલતા જલનો સ્વભાવ છે અને ઉષ્ણતા એ જોમ અગ્નિનો સ્વભાવ છે તેમજ હું મેશા મત્, ચિત્ અને આનંદ તથા નિર્મલતા-પવિત્રતા-એ આત્માનો સ્વભાવ-ધર્મ-છે. ૨૪

આત્મન સચ્ચિદશબ્દ વુદ્ધેર્વૃત્તિરિતિ દ્વયમ્ ॥

સયોજ્ય આધિષેકેન જ્ઞાનામોતિ પ્રવર્તતિ ॥ ૨૫ ॥

આત્માનો મત્ અને ચિત્ અંશ, તથા બુદ્ધિની વૃત્તિ એ બન્નેને ભેડીને અધિષેકથી, હું બધું હું-હું મર્વશ-હું-એમ જીવ પ્રવૃત્તિ કરે છે. ૨૫

આત્મનો વિક્રિયા નાસ્તિ વુદ્ધેર્વૃત્તો ન જાત્વિતિ ॥

જીવ સર્વમલ જ્ઞાત્વા કર્તા દ્રષ્ટેતિ મુક્તિ ॥ ૨૬ ॥

આત્માને કોઈ પણ જાતનો વિકાર નથી, બુદ્ધિને કદિ કોઈ પણ પ્રકારનું જ્ઞાન નથી, એ પ્રમાણે જીવ સર્વ જાણવા છતાં પણ ‘હું’ કર્તા અને દ્રષ્ટા હું’ એ પ્રમાણે મોહ પામે છે. ૨૬

રજ્જુસર્પવદાત્માન જીવો જ્ઞાત્વા મયં વહેત્ ॥

નાહ જીવ પરત્મેતિ જ્ઞાત્યેર્નિર્મયો મયેત્ ॥ ૨૭ ॥

દોરડીને સર્પ બાણવાથી જેમ લય થાય છે તેમ આત્માને જીવ માનવાથી લય થાય છે, પણ “હું” જીવ નથી, હું પરમાત્માજી હું” એવી રીતે આત્માને જાણવામાં આવે તો મનુષ્ય નિર્લય થઈ જાય છે ૨૭

આત્માયમાસયત્યેકો વુદ્ધ્યાદીર્નાદ્રિયાણિ ચ ॥

દાંપો ઘટાદિવત્સ્વાત્મા જડૈસ્તીર્નાવમાસ્યતે ॥ ૨૮ ॥

હીવો જેમ ઘટ વિગેરે પદાર્થોને પ્રકાશ આપી તેમનું જ્ઞાન કરાવે છે તેમ આ આત્મા પણ એકલોજ બુદ્ધિ, શરીર, મન, ઇન્દ્રિયો વિગેરેને પ્રકાશ આપે છે, પરંતુ પોતે તે જડ પદાર્થોથી કદિ પણ પ્રકાશ પામતો નથી. ૨૮

સ્વયોધેનાન્યયોષેચ્છા યોધરૂપતયાત્મન ॥

ન દાંપસ્યાન્યદાંપેચ્છા યથા સ્વાત્મપ્રકાશને ॥ ૨૯ ॥

આત્મા પોતે જ્ઞાનરૂપ હોવાથી જેમ એક હીવાને બીજા હીવાની ઇચ્છા રહેતી નથી, તેમ પોતાના સંબંધી જ્ઞાન થયા પછી તેને પણ બીજા કેાંઈ જ્ઞાનની ઇચ્છા રહેતી નથી. ૨૯

નિષિષ્ય નિષિલોપાર્ધાત્રેતિ નેર્તાતિ ઘાન્યતઃ ॥

વિદ્યાદિક્ષ્ય મદાવાપયેજ્ઞાંવાત્મપરમાત્મનોઃ ॥ ૩૦ ॥

‘ આત્મા આવો પણ નથી અને તેવો પણ નથી ’ એમ ‘ નેતિ નેતિ ’ વાક્યો વડે મર્વ ઉપાધિઓને નિવૃત્ત કરીને, વેદાન્તનાં મહાવચનોવડે છવાત્મા અને પરમાત્માની વચ્ચેની ભેદબુદ્ધિને દૂર કરી તેમનું એકત્વ બાજુવું. ૩૦

આત્રિચક્રં શરીરાદિ દ્વયં વુદ્ધવત્સરમ્ ॥

પ્રતદ્વિલક્ષણ વિદ્યાદદ્ઘ ગ્રહેતિ નિર્મલમ્ ॥ ૩૧ ॥

અવિદ્યાથી ભાગતા આ જગત્ના શરીરાદિ દ્વય પદાર્થમાત્ર, જલના પરપોટાની માફક ક્ષણભંગુર-નાશવંત-છે, અને તેનાથી બિદા વશજવાળું નિર્મલ અને અવિનાશિ એવું જે બ્રહ્મ તે હું હું એમ બાજુવું. ૩૧

દેહાન્યત્વાત્ર મે જન્મજરાકાર્યલયાદયઃ ॥

શબ્દાદિવિષયૈઃ સગો નિરિન્દ્રિયતયા ન ચ ॥ ૩૨ ॥

શરીરથી ભૂદો હોવાના કારણથી મને જન્મ, ધડપણ, દુઃખખાપણ કે વિનાશ કંઈપણ નથી તેમજ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, એ પાંચ વિષયો સાથે પણ હું ઈન્દ્રિયોથી ભિન્ન હોવાથી મને કોઈપણ પ્રકારનો સંગ નથી એમ બહુણુ. ૩૨

અમનસ્કાત્ર મે કુન્ધરાગદ્વેષમયાદયઃ ॥

અપ્રાણો હ્યમના. શુભ્ર દર્યાદિશ્રુતિશાસનાત્ ॥ ૩૩ ॥

‘આત્મા પ્રાણરહિત, મનરહિત, અને શુભ્ર-શુદ્ધ-છે,’ એ શ્રુતિઓના પ્રતિપાદન પ્રમાણે મને મન ન હોવાથી હું અ, આમક્રિત દેષ કે ભય, એ કશુંજ મને નથી ૩૩

વતસ્માજ્ઞાયતે પ્રાણો મન સર્વેન્દ્રિયાણિ ચ ॥

ત વાગુજ્યોતિરાપશ્ચ પૃથ્વી વિશ્વસ્ય ધારિણી ॥ ૩૪ ॥

એ અવિનાશી નિત્ય આત્મામાંથીજ પ્રાણ, મન, શુદ્ધિ, બધી ઇન્દ્રિયો, આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ અને જે આખા વિશ્વને ધારણ કરે છે તે પૃથ્વી વિગેરે સર્વ ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૪

નિર્ગુણો નિષ્ક્રિયો નિત્યો નિર્વિકલ્પો નિરંજન ॥

નિર્વિકારો નિરાકારો નિત્યમુક્તોઽસ્મિ નિર્મલ ॥ ૩૫ ॥

હું શુણ્ણરહિત, ક્રિયારહિત, નિત્ય, ઇચ્છા-વામના-રહિત, માયા-રહિત, વિકારરહિત, આકારરહિત, નિત્યમુક્ત અને નિર્મલ છું ૩૫

મહમાકાશઘત્સર્વવહિરતર્ગતોઽચ્યુત ॥

સદા સર્વસમ શુદ્ધો નિ સગો નિર્મલોઽચ્ચલ ॥ ૩૬ ॥

હું આકાશની માફક નર્વની બહાર અને અંદર પણ રહેલો, અવિનાશી, હંમેશાં સર્વમાં સમાન, શુદ્ધ, નંગરહિત, મલરહિત અને પર્વતની માફક અચલ છું. ૩૬

નિત્યગુદાવિમુક્તૈકમપદાનંદમદ્યમ્ ॥

સત્યં જ્ઞાનમનનં ચત્પર બ્રહ્માહમેવ તન્ ॥ ૩૭ ॥

નિત્ય, શુદ્ધ, મુક્ત, એક, અખંડ, આનંદસ્વરૂપ, દ્વૈત-ભેદ-ભાવ વિનાનું, સત્ય, જ્ઞાનસ્વરૂપ અને અનન્ત જે પરમ બ્રહ્મ છે, તે હું છું. ૩૭

एवं निरंतरं कृत्वा ब्रह्मैवास्मीति वासना ॥

हरयश्चिच्छान्तिशेषान् रोगानि च रसायनम् ॥ ૩૮ ॥

એ પ્રમાણે નિરંતર 'હું જ બ્રહ્મ છું' એવી વાસનાને ધારણ કરવાથી રમાયન જેમ રોગોને હરે છે, તેમજ અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલા બધા વિદ્વેષો-વિઘ્નો-ને તે વાસનાની ધારણા નષ્ટ કરે છે. ૩૮

विविक्तदेश आसीनो विरागो विजितेंद्रियः ॥

भावयेदेकमात्मानं तमनंतमनन्यधीः ॥ ૩૯ ॥

એકાંત પ્રદેશમાં મર્વ પ્રકારના સંગ-આસક્તિ-રહિત તથા વ્હિરોને પોતાના સ્વાધીનમાં રાખીને, અનન્ય બુદ્ધિવાળા થઈને એકાગ્રમનથી અનંત અને અખંડ એવા આત્માનુજ યોગીએ ધ્યાન કરવું. ૩૯

आत्मन्येवापिल एदयं प्रचिन्तय धिया मुधीः ॥

भावयेदेकमात्मानं निर्मलाकाशरसदा ॥ ૪૦ ॥

આ સમસ્ત વિશ્વનો દરેક ભાસતો પ્રપંચમાત્ર મિથ્યા છે તેથી જ્ઞાની મનુષ્યે તે સ્વચ્છા પ્રપંચને બુદ્ધિથી આત્મામાં જ લીન કરી

દઇને, નિર્મલ આકાશની માફક રહેલા એક આત્માત્વજ નિરંતર ધ્યાન કરવું. ૪૦

રુષણાદિકં सर्वं विहाय परमार्थवित् ॥
परिपूर्णचिदानंदस्वरूपेनावतिष्ठते ॥ ૪૧ ॥

પરમાર્થ-તત્ત્વજ્ઞાન-ને જાણનાર અનુષ્ઠ નામ રૂપ, બધું વિગેરે બધાનો ત્યાગ કરીને પરિપૂર્ણ ચિદાનંદ સ્વરૂપથી જ રહે છે. ૪૧

ज्ञानानन्दोऽयमेव परात्मनि न विद्यते ॥
चिदानन्दैकरूपत्वाद्वाहीप्यते स्वयमेव हि ॥ ૪૨ ॥

જ્ઞાનનાર, જાણવાની વસ્તુ અને જાણવાનું સાધન એવો ભેદ કોઈ પર એવા આત્મામાં છે જ નહિ, પણ આત્મા પોતેજ ચિત્, આનંદસ્વરૂપ અને એક હોવાથી પોતાની મેળે પ્રકાશ છે. ૪૨

एवमस्मरणो ध्यानमथने सतत कृते ॥
अवितापगतिज्वालासर्वाङ्गानंदघनं दहेत् ॥ ૪૩ ॥

એ પ્રમાણે આત્મારૂપી અરણિમાં ધ્યાનરૂપી મથન કરવાથી જ્ઞાનરૂપી જે બપોલો ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં સર્વ પ્રકારના અજ્ઞાનરૂપી બળતણને હોમી દઇને તેને-અજ્ઞાનને-ખાળી નાખવું. ૪૩

अहणेनैव योगेन पूर्वं संतमसि दृते ॥
तत आचिर्मवेदात्मा स्वयमेवांशुमानिव ॥ ૪૪ ॥

જેમ અરુણના ઉદયથી રાત્રિનો અંધકાર સૂર્યના ઉદયની પહેલાંજ નાશ પામે છે, અને ત્યારપછી સૂર્યનો ઉદય થાય છે, તેમજ જ્ઞાનવડે અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો નાશ થવા પછી સ્વયંપ્રકાશ આત્માનો આવિર્ભાવ થાય છે એટલે તે સ્વયં પ્રકટ થાય છે. ૪૪

આત્મા તુ સતતં પ્રાપ્તો દાપ્રાપ્તયદવિચયા ॥

તદ્વાસો પ્રાપ્તયદ્વાસિતિ સ્વકટાભરણ યથા ॥ ૪૧ ॥

આત્મા તો નિરંતર પ્રાપ્ત જ છે, પણ અવિધાના પ્રભાવથી તે નહિ પ્રાપ્ત થયેલા જેવો જણાય છે. જેમ વિસ્મૃતિથી પોતાના ગળામાં રહેલું આબૂપણ ભૂલી જવાય છે અને તેની બહાર શોધ કરવા આપણે મંડી જઈએ છીએ, પણ વિસ્મૃતિનો નાશ થતાં એટલે સ્મારણ થતાં તે પાછું જેમ પ્રાપ્ત થાય છે તેમજ આત્મા પણ આપણી અંદરજ વિરાજમાન હોવા છતાં, અવિધાથી આપણે તેને ભૂલી બહાર શોધીએ છીએ, પણ તે અવિધાનો નાશ થતાં આત્મા તુરતજ પોતાની અંદર રહેલો આપણને પ્રતીત થાય છે. ૪૫

સ્થાણૌ પુરુષચ્છાંત્યા પૃથા પ્રહ્લણિ જીવતઃ ॥

જીવસ્ય તાત્ત્વિકં રુપે તસ્મિન્દ્રષ્ટે નિર્વર્તત ॥ ૪૬ ॥

પ્રાંતિથી વૃક્ષને જેમ પુરુષ માની લેવામાં આવે, તેમ પ્રહ્લને વિષે છવાત્માનો આદેશ પણ પ્રમતુંજ કારણ છે, પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાનથી શુવતું સ્વરૂપ જાણવામાં આવતાં અને પ્રહ્લનું દર્શન થતાં તે પ્રાંતિ પોતાની મેળેજ નિવૃત્ત થાય છે. ૪૬

તત્ત્વસ્વરૂપાનુમદાદુત્પન્નં જ્ઞાનમંડસા ॥

અદં મમેતિ ચાન્નનં શાપ્તે દિગ્મમાદિચન્ ॥ ૪૭ ॥

દિશાઓના અજ્ઞાનથી કોઈ વખતે ભ્રમ થઈ જાય છે, પણ દિશાઓનું મંપૂર્ણ જ્ઞાન થતાં તે ભ્રમ જેમ તુરતજ નિવૃત્ત થાય છે, તેમજ તત્ત્વજ્ઞાનથી થયેલા સ્વરૂપાનુભવમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન ‘આ હું’ કરું છું, અને આ મ્હારું છે’ એવા અજ્ઞાનને તુરતજ નષ્ટ કરે છે. ૪૭

સમ્યગ્વિજ્ઞાનચામ્યોગી સ્યાત્મન્યેરામિલ્લ જગન્ ॥

એક એ સર્વમાત્માનમોક્ષતે જ્ઞાનચક્રુષા ॥ ૪૮ ॥

મારી રીતે વિજ્ઞાનને જાણનાર યોગી, જ્ઞાનરૂપી નેત્રથી પોતાના આત્મામાંજ આખા જગતને જુએ છે, અને આત્માનેજ એક અને સર્વસ્વરૂપે તે જાણે છે. ૪૮

આત્મૈવેદ જગત્સર્વમાત્મનોજ્ઞયન્ન વિદ્યતે ॥

મૃદો યદ્દૃઘટાદીંભિ સ્વાત્માન સર્વમીક્ષતે ॥ ૪૯ ॥

માટીમાં રહેલા ઘડા વિગેરે પદાર્થો માટીથી જેમ લિપ્ત નથી, તેમ આ આખું જગત્ આત્મસ્વરૂપ છે, પણ આત્માથી લિપ્તરૂપ ખીલું કંઈ પણ નથી, એમ જ્ઞાની મનુષ્ય પોતાના આત્માનેજ સર્વ જુએ છે. ૪૯

જીયન્મુક્તસ્તુ તદ્વિદ્વાન્ પૂર્વોવાચિગુણાંસ્વજેત્ ॥

સચ્ચિદાનંદધર્મત્વાદ્નજેત્ સ્મરત્કોટવત્ ॥ ૫૦ ॥

બ્રમરના ધ્યાનથી જેમ કીટો બ્રમર થઈ જાય છે, તેમ જીવન્મુક્ત વિદ્વાન્ પુરુષે પણ (આત્મસ્વરૂપ થવા માટે) આત્માના ઉપાધિના શુભોનો ત્યાગ કરવો, અને પોતે પણ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ-વાળો હોવાથી તેજ સ્વરૂપનું જીવન કરવું. ૫૦

તીર્થો મોહાર્ણવ હત્વા રાગદ્વેષાદિપક્ષસાન્ ॥

યોગી શાંતિસમાયુક્ત આત્મારામો ચિરાજતે ॥ ૫૧ ॥

રાગદ્વેષાદિ રાક્ષસોનો નાશ કરી, મોહરૂપી આ મહાત્મસુદ્રને તરીને, શાંતિયુક્ત એવો યોગી આત્મામાંજ જ્ઞાનંદ માનીને અત્યંત શોભે છે. ૫૧

વાહ્યાનિત્યસુસ્થાસર્કિં હિત્વાત્મસુખનિર્વૃત્તઃ ॥

ઘટસ્થદ્રોણવત્સ્યચ્છમતરેવ પ્રકાશતે ॥ ૫૨ ॥

બાહ્ય, અનિત્ય સુખની આસક્તિ છોડી દઇને આત્મસુખમાં આનંદ માનનાર યોગી, ઘડાની અંદર રહેલા દીવાની માફક સ્વચ્છપણે પોતાની અંદરજ પ્રકાશમાન રહે છે. ૫૨

ઉપાધિસ્થોગપિ તદ્દર્મેન લિપ્તો ધ્યોમયન્મુનિ ॥

સર્વચિન્મૃદવત્તિષ્ઠેદસક્તો વાયુધચરેત્ ॥ ૫૩ ॥

ઉપાધિમાં રહેવા છતાં પણ, આકાશની માફક યોગીએ તેના ધર્મોથી લિપ્ત થવું જોઈએ નહિ, તેમ સર્વ વસ્તુના જ્ઞાનવાળો હોવા છતાં મૃદની માફક વર્તવું, તથા વાયુની માફક આસક્તિરહિત થઈને વિચરવું. ૫૩

ઉપાધિવિલયાદિષ્ણોનેતિંશેવં વિશેષ્મુનિ ॥

જલે જલં વિચલ્લોન્નિ તેજસ્નેજસિ યા યયા ॥ ૫૪ ॥

ઉપાધિના લય પછી, જલ જેમ જલમાં, આકાશ આકાશમાં અને તેજ તેજમાં મળી જાય છે, તેમ યોગીએ ભેદરહિત એવા ભગવાન વિષ્ણુના અંશમાં મળી જવું જોઈએ. ૫૪

યદ્દામાત્રાપરો લામો યત્પુરુષાત્રાપર સુપમ્ ॥

યજ્ઞાનાત્રાપર જ્ઞાન તદ્ભોત્પલયધારયેન્ ॥ ૫૫ ॥

તેના લાલ પછી શ્રેષ્ઠ બીજો કોઈ લાલ નથી, જે સુખ પ્રાપ્ત થયા પછી તેનાથી પર બીજું કોઈ સુખ નથી, તેમ તેના જ્ઞાનથી શ્રેષ્ઠ એવું બીજું કોઈ જ્ઞાન નથી ને બ્રહ્મ છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક બાંધવું. ૫૫

યદ્દૃષ્ટા નાપરં દૃશ્યં યદ્દૃશ્યં ન પુતર્મય ॥

યજ્ઞાત્વા નાપરં જ્ઞેય તદ્ભોત્પલયધારયેન્ ॥ ૫૬ ॥

જેને જોયા પછી જોવા લાયક બીજું કંઈ પણ રહેતું નથી, જેના સ્વરૂપમાં મળી ગયા પછી પુનર્જન્મ થતો નથી, અને જેને જાણ્યા પછી વિશેષ જાણવા લાયક બીજું કંઈ રહેતું નથી, તે બ્રહ્મ છે, એમ જાણવું. ૫૬

તિર્થમૂર્ત્યમધર્મપૂર્ણ સચ્ચિદાનંદમદ્વયમ્ ॥

અનંતે નિત્યમેક યત્ તદ્બ્રહ્મેત્યવધારયેત્ ॥ ૫૭ ॥

આકૃતિ, અવર્ણ, ઉપર, નીચે, સર્વત્ર વ્યાપક, સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ, ભેદરહિત, અનન્ત, નિત્ય અને એક જે તત્ત્વ છે, તે બ્રહ્મ છે, એમ જાણવું ૫૭

અતદ્વધાવૃત્તિરૂપેણ વેદાંતૈર્લેશ્યતેઽદ્વયમ્ ॥

અલ્પકાલદમેક યત્ તદ્બ્રહ્મેત્યવધારયેત્ ॥ ૫૮ ॥

અમુક પ્રકારના વિભાગરૂપ ન હોવાથી—તેની એકતાના સ્વરૂપથી વેદાન્તપ્રતિપાદક વાક્યોવડે, જે ભેદરહિત જોવામાં આવે છે, તથા જે અખંડઆનંદ અને એકસ્વરૂપ છે, તે બ્રહ્મ છે, એમ જાણવું ૫૮

મહાંકાશ્વરૂપસ્ય તસ્યાનન્તર્યામિતિઃ ॥

બ્રહ્માચાસ્તારત્તમ્યેન મહંત્યાનંદિનો લબા ॥ ૫૯ ॥

અખંડ આનંદરૂપ તે બ્રહ્માના આનંદ અંશનોજ આશ્રય કરીને પ્રજ્ઞાદિક દેવતાઓ રહેલા છે, તેથી સત્ય રીતે તે આનંદસ્વરૂપનાજ અંશ ગણાય છે. ૫૯

તદુક્તમણિલ વસ્તુ વ્યવહારસ્તદમ્બિત ॥

તસ્માત્સર્વગત બ્રહ્મ ક્ષૌરે સર્પિર્જિવાશિલે ॥ ૬૦ ॥

આ જગતની દરેક વસ્તુ તે બ્રહ્મ માથેજ જોડાએલી છે અને વ્યવહાર પણ તેના અનુમંધાનમાંજ રહેલો છે, તેથી બધા દૃષ્ટાંતો જેમ ધૃત વ્યાપીને રહેલું છે તેમ બ્રહ્મ પણ સર્વ ઠેકાણે વ્યાપ્ત થઈનેજ રહેલું છે. ૬૦

અનણ્યસ્થૂલમદ્વસ્યમદીર્ઘમજમન્યયમ્ ॥

અરુપગુણગર્ભાય તદ્વ્રતેત્યયધારયેન્ ॥ ૬૧ ॥

અતિ સૂક્ષ્મ નહિ, અતિ સ્થૂળ નહિ, અતિ નાનુ નહિ, અતિ લાંબું પણ નહિ, જન્મ અને મૃત્યુરહિત, તેમ રૂપ, ગુણ અને વર્ણવિનાશુ' જે કંઈ છે, તેને બ્રહ્મ તરીકે જાણવું. ૬૧

યદ્વાસા ભાસ્યતેઽર્કાદિર્માસ્યંયંતુ ન ભાસ્યતે ॥

યેન સર્વમિદં ભાતિ તદ્વ્રતેત્યયધારયેન્ ॥ ૬૨ ॥

જેના પ્રકાશથી સૂર્ય, ચન્દ્ર, તારા વિગેરે વસ્તુઓ પ્રકાશે છે, પણ તેમના પ્રકાશથી જે પોતે પ્રકાશતું નથી અને જેનાથી આ બધું પ્રકાશે છે, તે બ્રહ્મ છે, એમ જાણવું. ૬૨

દાયમતર્ગહિઃપાંચ ભાસયન્નતિલ જગન્ ॥

બ્રાહ્મ પ્રકાશતે ચદ્વિપ્રતનાયસપિંડયન્ ॥ ૬૩ ॥

બ્રહ્મ અંદર અને બહાર વ્યાપક થઈને આખા જગતને પ્રકાશ આપતું, અગ્નિથી તપાવેલા લોહાના પિંડની માફક પોતે પ્રકાશે છે. ૬૩

જગદિલક્ષણં બ્રહ્મ વ્રાયણોન્યત્ર કિંચન ॥

બ્રાહ્મન્યદ્વાતિ ચેન્નિમિયા યથા મરુમરીચિકા ॥ ૬૪ ॥

પ્રહ્મ જગત્થી જુદાજ લક્ષણોવાળું છે, છતાં પ્રહ્મ સિવાય
આ જગત્માં ખીજું કંઈ પણ નથી, પ્રહ્મ સિવાય ખીજું કંઈ
પણ લાસતું હોય તો તે જાળવાના જલની માફક મિથ્યા છે ૬૪

દદ્યત શ્રૂયતે યદ્વદ્વ્યક્ષણોઽન્યત્ર કિંચન ॥

તત્ત્વજ્ઞાનાઞ્ચ તદ્વત્ત્વ સચ્ચિદાનન્દમદ્વયમ્ ॥ ૬૫ ॥

આ જગત્માં જે કંઈ જોવામાં અથવા સાંભળવામાં આવે
છે, તે સર્વ પ્રહ્મ સિવાય ખીજું કંઈ પણ નથી, અને તત્ત્વ
જ્ઞાનથી પણ તે પ્રહ્મ સચ્ચિદાનન્દ અને એકરૂપેજ સર્વત્ર
રહેલું છે ૬૫

સર્વગ સચ્ચિદાત્માન જ્ઞાનચક્ષુર્નિરીક્ષતે ॥

અજ્ઞાનચક્ષુર્નક્ષેત માસ્યત માનુસધર્મત્ ॥ ૬૬ ॥

સર્વ ઠેકાણે વ્યાપક, તેમ મત્ અને ચિત્ત્વરૂપ આત્માને
જ્ઞાનરૂપી નેત્રવાળો યોગીજ જોઈ શકે છે, પણ પ્રકાશતા સૂર્યને
જેમ આંધળો જોઈ શકતો નથી, તેમ અજ્ઞાનરૂપી નેત્રવાળો મનુષ્ય
એ આત્માને જોઈ શકતો નથી ૬૬

શ્રવણાદિમિરુદ્દીક્ષો જ્ઞાનાગ્નિપરિતાપિત ॥

જાંચ સર્વમલાન્મુક્ત સ્વર્ણવદ્વ્યોતતે સ્વયમ્ ॥ ૬૭ ॥

સત્ શાસ્ત્ર અને વેદાન્તાદિના શ્રવણવડે પ્રકાશિત તથા જ્ઞાનરૂપી
અગ્નિવડે તપાવેલો છવ, સર્વ પ્રકારના મલથી રહિત થઈને
સુવર્ણની માફક પોતેજ પ્રકાશે છે ૬૭

હૃદાકાશોદિતો હ્યાત્મવોષ્ઠમાનુસ્તમોપહૃત્ ॥

સર્વેન્યાપી સર્વધારી ભાતિ સર્વ પ્રકાશતે ॥ ૬૮ ॥

હૃદયરૂપી આકાશમાં ઉદય પામેલો આ “આત્મભોધ”-આત્મ જ્ઞાનરૂપી સૂર્ય, અજ્ઞાનરૂપ અંધકારનો નાશ કરનાર છે, અને તે મર્વવ્યાપક અને મર્વને ધારણ કરનાર થઈને પ્રકાશે છે, તેમ બીજા દરેક પદાર્થને પ્રકાશ આપે છે. ૬૮

વિદ્યેશકાલ્પાદ્યનેશસર્વગ શક્તિદિદ્યુષિત્યસુરા નિરંજનમ્ ॥
ય સ્યાત્મતીર્થ ભજતે વિનિષ્ક્રિયઃ સ સર્વવિશ્વ સર્વગતોઽમૃતો
ભવેત્ ॥ ૬૯ ॥

દિશાઓ, દેશ, કાલ, વિગેરેની અપેક્ષા નહિ સંબંધનાર, સર્વ-વ્યાપક, ટાઢ તડકો ઇત્યાદિ દ્વન્દ્વોને હરનાર, માયારહિત અને નિત્ય મુખ આપનાર પોતાના આત્મારૂપી તીર્થનું જે મનુષ્ય બીજા નકામી પ્રવૃત્તિથી રહિત થઈને એવન કરે છે, તે સર્વને જાણનાર, મર્વવ્યાપક તથા અમૃતરૂપ-પ્રજ્ઞરૂપ-ધાય છે. ૬૯

॥ इति अध्यात्मप्रकरणे आत्मबोध समाप्तः ॥

ઇતિ અધ્યાત્મપ્રકરણમાં “આત્મભોધ” અમાપ્ત.

વાક્યવૃત્તિ.

सर्गस्थितेऽप्यलयेऽस्तुमचित्यशक्तिं चिन्मेवम् विदितचिन्मनंतमूर्तिम् ॥
निर्मुक्तयधनमपारमुखांबुरादि श्रीगुरुभक्तिमलबोधघनं नमामि ॥ १ ॥

ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિનાશના હેતુરૂપ, જેની શક્તિઓનું માપ ન કાઢી શકાય એવા, વિશ્વના ઇશ્વર, વિશ્વને આરી રીતે

બલનાર, અનંત મૂર્તિવાળા, બંધનથી મુક્ત, અનંત સુખરૂપી જલના
મહાસાગરરૂપ, પવિત્ર, જ્ઞાનરૂપી આકારવાળા અને ભગવતી
લક્ષ્મીના પતિ એવા ભગવાન વિષ્ણુને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧

यस्य प्रसादाद्ब्रह्मेव विष्णुर्मयैव सर्वं परिकल्पितं च ॥

इत्थं विजानामि सदात्मरूपस्तस्याधिपक्षं प्रणतोऽस्मि नित्यम् ॥ ૨ ॥

જેની કૃપાથી 'હું જ વિષ્ણુ છું અને મહાદેવિયે જ આ આખું
જગત્ કલ્પાયેલું છે' એમ હું બાહ્યું છું, અને સદા આત્મરૂપ છું,
એવા તે પરમાત્માના ચરણકમલને હું નિરંતર પ્રણામ કરું છું. ૨

तापप्रयार्कसततः कश्चिदुद्दिश्यमानस्तः ॥

शमादिसाधनैर्गुणैः सद्गुरु परिपृच्छति ॥ ૩ ॥

આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક એમ ત્રિવિધ
તાપથી તપેલો તેમ શમ વિગેરે સાધનોથી મુક્ત છતાં ઉદ્દેગમુક્ત મન
વાળો કેાઈ એક શિષ્ય સદ્ગુરુને પૂછે છે. ૩

शिष्य उवाच—शिष्य पूछे छे:-

अनायासेन येनास्मान्मुच्येयं भवबंधनात् ॥

तन्मे संक्षिप्य भगवन्कैवल्यं कृपया वद ॥ ૪ ॥

■ હે ગુરુ! જે સાધનથી આ સંસારરૂપી બંધનમાંથી અના-
યાસે-બહુ પ્રયત્ન વગર-હું મુક્ત થઈ જાઉં, તે મોક્ષને આપનારું
સાધન આપ કૃપા કરીને મને સંક્ષેપથી કહો." ૪

गुरुवाच—गुरु कहे छे:-

साध्वी ते चचनव्यक्तिः प्रतिमाति वदामि ते ॥

इदं तदिति विस्पष्टं सावधानमनाः शृणु ॥ ૫ ॥

“હે શિષ્ય! ત્યારે આ વચન મને ધણું જ મારું લાગે છે, તે
જે પૂછ્યું તે ‘આ મર્વ તે કૃપા છે’ એ અત્યંત સ્પષ્ટ હું કહું છું, તે
માવધાન મનથી તું શ્રવણ કરે.” ૫

तत्त्वमस्यादिवाक्योक्त्य यज्जीवपरमात्मनोः ॥

तादात्म्यविषय ज्ञान तदिदं मुक्तिसाધनम् ॥ ६ ॥

“‘તત્ત્વમસિ’ ઇત્યાદિ વાક્યો વટે ઉત્પન્ન થયેલું’ એવ અને
પરમાત્માની એકતા દર્શાવતું જે જ્ઞાન, તેજ મોક્ષનું માધન છે.” ૬

શિષ્ય ઉચ્ચાચ—શિષ્ય પૂછે છે—

को जीवः कः परश्चात्मा तादात्म्यं वा कथं तयोः ॥

तत्त्वमस्यादिव्याक्यं वा यथ तत्प्रतिपादयेत् ॥ ७ ॥

“હે ગુરુ! એવ કોને કહેવો? પરમાત્મા કોણ છે? તે
જાનેની અભેદતા કેવી રીતે થઈ શકે? તથા ‘તત્ત્વમસિ’ ઇત્યાદિ
વાક્ય, તેનું કેવી રીતે પ્રતિપાદન કરે છે, તે કૃપા કરીને વિસ્તારથી
મને કહો.” ૭

गुरु उवाच—गुरु कहे છે—

अत्र ब्रह्मः समाधानं कोऽन्यो जीवस्त्वमेव हि ॥

यस्त्वं पृच्छसि मां कोऽहं ब्रह्मेऽसि न सशयः ॥ ८ ॥

“હે શિષ્ય! આ ત્યાગ પ્રશ્નનું મમાધાન હું કહું છું. ‘એવ
કોણ છે,’ તેના સંબંધમાં, એવ ખીએ કોઈજ નહિ પણ તુંજ એવ
છે, અને તું જે મને પૂછે છે કે, ‘હું કોણ છું,’ તો તુંજ આશાત્
પ્રદ છે, એમા કોઈ પણ પ્રકારે નંશય નથી.” ૮

શિષ્ય ઉવાચ—શિષ્ય પૂછે છે:—

પદાર્થમેવ જાનામિ નાઘાપિ ભગવન્ સ્ફુટમ્ ॥

અહં બ્રહ્મેતિ વાક્યાર્થ પ્રતિપદ્યે કથં વદ ॥ ૯ ॥

“ હે ભગવન્ ! આજ સુધી સ્પષ્ટ રીતે કોઈ પણ પદાર્થને હું જાણતો નથી, તો પછી ‘હું બ્રહ્મ છું’ એવા વાક્યના અર્થને હું કેવી રીતે સમજી શકું તે આપ કહો ? ” ૯

ગુરુત્વાચ—શુરુ કહે છે:—

સત્યમાહ ભવાનવ વિજ્ઞાન નૈવ વિદ્યતે ॥

हेतुः पदार्थबोधो हि वाक्यार्थावगतेरिति ॥ १० ॥

“ હે શિષ્ય ! આ વિષયમાં તેને કંઈ તે સત્ય છે, કારણ કે જ્ઞાન વિના વિજ્ઞાન હોતું નથી, અને તેથી વાક્યના અર્થજ્ઞાન માટેના હેતુ, પદાર્થનું જ્ઞાન થવું તેજ છે ” ૧૦

अतः करणतद्बुद्धिसाक्षी चैतन्यविग्रहः ॥

आनंदरूपः सत्यः सन्नं किं नामान प्रपद्यसे ॥ ११ ॥

અંતઃકરણ અને તેની વૃત્તિઓના સાક્ષિરૂપ, ચૈતન્યરૂપી શરીર-બાજા, આનંદમય અને સત્યસ્વરૂપ તારા આત્માને—તને પોતાને—શું તું સમજી શકતો નથી ? ૧૧

सत्यानंदस्वरूपं धीसाक्षिणं बोधविग्रहम् ॥

चित्तात्मतया नित्यं त्यक्त्वा देहादिनां धियम् ॥ १२ ॥

શરીર વિગેરેમાં રહેલી બુદ્ધિને છોડી દઈને, સત્ય અને આનંદ-સ્વરૂપ, બુદ્ધિના સાક્ષી અને જ્ઞાનરૂપી શરીરબાજા આત્માનું આત્મસ્વરૂપેજ તું ચિંતન કર. ૧૨

રૂપારિયાન્યતઃ પિન્ડસ્તતો નાત્મા ઘટાદિવત્ ॥

વિચરદાદિમહાભૂતવિકારત્વાથ કુંભગત્ ॥ ૧૩ ॥

આ પિંડ-દેહ, ઘડા વિગેરેના જેવો રૂપારિવાળો હોવાથી આત્મ-સ્વરૂપ નથી, કારણ કે આત્માને નામ, રૂપ કે ગુણ કંઈજ નથી, તેમ જો દેહ ઘડાની માફક આકાશ વિગેરે પાંચ મહાભૂતોના વિકારવાળો હોવાથી પણ તે આત્મસ્વરૂપ નથી. ૧૩

શિષ્ય ઉવાચ — શિષ્ય પૂછે છે:-

અનાત્મા યદિ પિન્ડોઽયમુક્તહેતુપલાન્મતઃ ॥

કલામલકથત્સાધ્વાદાત્માન પ્રતિપાદય ॥ ૧૪ ॥

“હે ગુરુ! ઉપર કહેલા હેતુ પ્રમાણે આ પિંડ-દેહ, જો આત્મા નથી-જડ-છે તો એ આત્માનું હાથમાં રહેલા આમળાના ફલની માફક અતિ સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન આપ કરો, અર્થાત્ તેનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ રીતે મને સમજાવો.” ૧૪

ગુરુરવાચ — ગુરુ કહે છે:-

ઘટ્તદ્રષ્ટા ઘટાદ્રિષ્ઠઃ સર્વથા ન ઘટો યથા ॥

વેદદ્રષ્ટા તથા વેદો નાદમિત્યવધારય ॥ ૧૫ ॥

“હે શિષ્ય! ઘડાને જોનાર મનુષ્ય જેમ તે ઘડાથી ભૂદો હોય છે, પણ કંઈ ઘડારૂપ હોતો નથી, તેવીજ રીતે હું શરીરને જોનાર છું, પણ હું શરીરરૂપ નથી, એમ તું નિશ્ચયપૂર્વક જાણ. ૧૫

અપ્યમિદ્રિયદૃક્ નાદમિદ્રિયાર્ણાતિ નિશ્ચિનુ ॥

મનો યુદ્ધિસ્તથા પ્રાણો નાદમિત્યવધારય ॥ ૧૬ ॥

એજ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોને જોનાર હું છું, પણ હું ઇન્દ્રિયોરૂપ નથી,

એમ તું નિશ્ચય કર, તથા મન, બુદ્ધિ અને પ્રાણ તે પણ હું નથી,
એમ તું અવશ્ય સમજ. ૧૬

સંઘાતો હિ તથા નાહમિતિ દ્વયવિલક્ષણમ્ ॥

દ્વિદ્વારમનુમાનેન ત્રિષુણં સપ્રધારય ॥ ૧૭ ॥

તેમજ આ સર્વ પ્રકારનો સમુદાય તે પણ હું નથી, એ
પ્રમાણે આત્મા, દ્વય વસ્તુમાત્રથી લિપ્ત પ્રવીણ દ્રૃષ્ટા છે, એમ
અનુમાનથી તું નિશ્ચયપૂર્વક માન. ૧૭

દેહેન્દ્રિયાદયો માત્રા હાનાદિગ્યાપૃત્તિક્ષમાઃ ॥

યસ્ય સન્નિધિમાત્રેણ સોહમિત્યવધારય ॥ ૧૮ ॥

જેના સમીપમાં રહેવાના કારણથીજ શરીર અને ઇન્દ્રિયો
વિગેરે ભાવે ત્યાગ અને ગ્રહણ વિગેરે ચાલુ વ્યવસાય કરવા માટે
શક્તિમાન થાય છે, તેજ ચૈતન્ય-આત્મા હું છું એમ તું જાણ. ૧૮

બ્રહ્માપન્નવિકારઃ સન્નયસ્ક્રાંતયદેવ યઃ ॥

સુદ્ધ્યાર્દોગ્યાલયેત્યત્યક્ત્વ સોહમિત્યવધારય ॥ ૧૯ ॥

અન્નથી પ્રાપ્ત થતા વિકારવાળો હોવા છતાં પણ, લોહચુંબક
જેમ લોહને આકર્ષે છે, તેમ પહેલાંથીજ બુદ્ધિ વિગેરેનું જે
સંચાલન કરે છે, તે આત્મા હું પોતેજ છું, એમ નિશ્ચયપૂર્વક
તું માન. ૧૯

અજહાતમવદામાંતિ ચત્સાન્નિધ્યાજ્ઞહા અપિ ॥

દેહેન્દ્રિયમનપ્રાણાઃ સોહમિત્યવધારય ॥ ૨૦ ॥

જેના સાન્નિધ્યથી શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન અને પ્રાણ કે જે જડ
છે છતાં પણ, ચૈતન્યની આકૃષ્ઠ ભાસે છે, તે આત્મા હુંજ છું,
એમ તું જાણ. ૨૦

અગમન્મે મનોઽન્યથ સાંપ્રત ચ સ્થિરોરતમ્ ॥

एय यो घेत्ति घीवृत्ति सोऽहमित्यवधारय ॥ ૨૧ ॥

‘મહારાજં મન પહેલાં કયાંય આશ્રયું ગયું હતું, પણ હમણાં તે સ્થિર થયું છે,’ એવા પ્રકારની બુદ્ધિની વૃત્તિને જે બાલે છે, તે હું જ છું એમ નિશ્ચયપૂર્વક તું બાલુ. ૨૧

स्वप्नजागरिते सुप्ति भावाभावौ धियां तथा ।

यो घेत्यगिक्त्रियः साक्षात्सोऽहमित्यवधारय ॥ ૨૨ ॥

સ્વપ્ન, જાગૃતિ તથા સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જે બુદ્ધિના ભાવ તથા અભાવને, એટલે સ્વપ્નજાગૃતિમાં બુદ્ધિના ભાવને, અને સુષુપ્તિમાં બુદ્ધિના અભાવને સાક્ષાત્ વિકારરહિત થઈને બાલે છે, તે આત્મા હું જ છું, એમ તું બાલુ. ૨૨

घटावभासको दीपो घटादन्यो यथेप्यते ॥

देहावभासको देही तथाह योऽपि विमहः ॥ ૨૩ ॥

ઘડાને પ્રકાશ આપનાર દીવો ઘડાથી જેમ જૂદો માનવામાં આવે છે, તેમ દેહને પ્રકાશ આપનાર આ જ્ઞાનરૂપી શરીરવાળો આત્મા તે હું દેહથી જૂદો છું. ૨૩

पुत्रयिसादयो मावा यस्य शैयतया प्रिया ॥

द्रष्टा सर्वप्रियतमः सोऽहमिन्यवधारय ॥ ૨૪ ॥

પુત્ર, પત્ન, સ્ત્રી વિગેરે પદાર્થો જેને સાધારણ રીતે પ્રિય છે, જે પોતે સર્વનો દ્રષ્ટા છે અને સર્વને સર્વથી અત્યંત પ્રિય છે તે આત્મા હું જ છું, એમ તું બાલુ. ૨૪

पद्मेमारपदतया मा न भूयमह सदा ॥

भूयासमिति यो द्रष्टा सोऽहमित्यवधारय ॥ ૨૫ ॥

પારકાના પ્રેમના સ્થાનરૂપ હું કદિ થયો નથી, પણ આત્મમય જગતને જોવાની દૃષ્ટિવડે સર્વના પ્રેમના નિવામરૂપ હું સર્વદા થાઉં, એ પ્રમાણે જે દ્રશ્ય છે, તેજ હું છું, એમ તું જાણ. ૨૫

यः साक्षिलक्षणो बोधस्त्वंपदार्थः स उच्यते ॥

साक्षित्वमपि बोद्धृत्वमधिकारितयाऽऽत्मनः ॥ ૨૬ ॥

સાક્ષિલક્ષણરૂપ જે જ્ઞાન તેને 'ત્વં' એ પ્રમાણેનો પદાર્થ કહેવામાં આવે છે, અને આત્મા પણ અવિકારી હોવાથી તે જ્ઞાનસ્વરૂપ તથા સાક્ષિસ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે. ૨૬

देहेंद्रियमन्त्राणाहकृतिभ्यो विलक्षणः ॥

प्रोज्ઞિતાશેષપદ્માધિકારસ્ત્વંપદામિधः ॥ ૨૭ ॥

'ત્વં' એ પદનો અર્થ, દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન, પ્રાણ અને અહુંકારથી ભિન્ન, તેમ છ પ્રકારના સર્વ વિકારોનો જેણે ત્યાગ કરેલો છે, એ પ્રમાણે થાય છે. એટલે તેને 'ત્વં' એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે. ૨૭

तमर्थमेवं निश्चित्य तदर्थं चिंतयेत्पुनः ॥

अतद्व्यावृत्तिरूपेण साक्षाद्विधिमुखेन च ॥ ૨૮ ॥

એ પ્રમાણે 'ત્વં' એટલે 'તું' એ શબ્દનો અર્થ સારી રીતે સમજીને 'તત્' એ પદના અર્થ તું માયા અને તેનાં કાર્યોના ત્યાગવડે અને સાક્ષાત્ વિધિમુખ શ્રુતિઓનાં વાક્યોથી ચિંતન કરવું. ૨૮

निरस्ताशेषसंसारदोषोऽस्थूलादिलक्षणः ॥

अदृश्यत्वादिगुणकः पराहृततमोमलः ॥ ૨૯ ॥

આ મ સારના મર્વ પ્રકારના દોષ વિનાનો, સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, ઇત્યાદિ લક્ષણોથી રહિત, અદૃશ્યપણું વિગેરે ગુણોવાળો તથા માયાના તમોગુણથી ઉત્પન્ન થયેલો અજ્ઞાનરૂપી મલ જેનો નાશ પામેલો છે એવો તે 'તત્' પદાર્થ છે એમ જાણવું ૨૯

નિરસ્તાતેશયાનન્દ સત્યપ્રજ્ઞાનવિગ્રહઃ ॥

સત્તાસ્વલક્ષણં પૂર્ણં પરમાત્મેતિ ગીયતે ॥ ૩૦ ॥

જે સર્વ પ્રકારના અતિશય આનંદથી પર, અત્ય અને અધ્યાત્મ જ્ઞાનરૂપી શરીરવાળા, દરેક પ્રકારના પદાર્થમાં સત્તારૂપે ગૂંધેલું એજ જેમનું લક્ષણ છે એવા અર્થાત્ સર્વ સત્તારૂપ અને જે મર્વધા પૂર્ણ છે, તેમને વેદાત્મા 'પરમાત્મા' તરીકે ગાવામાં આવ્યા છે ૩૦

સર્વજ્ઞત્વ પરેશત્વ તથા સપૂર્ણશક્તિતા ॥

વેદૈઃ સમર્ચયતે યસ્ય તદ્વ્રહ્મેત્યવધારય ॥ ૩૧ ॥

વેદોએ જેમનું સર્વજ્ઞપણું, સર્વેશ્વરપણું તથા મ પૂર્ણ શક્તિ-મત્તાનું સમર્થન કરેલું છે તેજ પ્રદા છે, એમ તું જાણ ૩૧

યજ્ઞાનાત્સર્વવિજ્ઞાન શ્રુતિષુ પ્રતિપાદિતમ્ ॥

મૃદાચનેઽદૃષ્ટાંતૈસ્તદ્વ્રહ્મેત્યવધારય ॥ ૩૨ ॥

શ્રુતિઓએ જેના જ્ઞાનથી, “ માટીના ઘડા વિગેરે પદાર્થ તથા મુવર્ણના કડાંકુંડલાદિક પદાર્થો માટી તથા મુવર્ણથી જેમ લિપ્ત નથી, તેમ આ આશુ જગત્ પ્રદાથી લિપ્ત નથી ” એમ માટી વિગેરેના અનેક દૃષ્ટાંતો આપી મર્વ પ્રકારના વિજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરેલું છે, તેજ પ્રદા છે, એમ તું જાણ ૩૨

યદાનન્ય પ્રતિજ્ઞાય શ્રુતિસ્તાત્સિદ્ધયે જર્ગા ॥

તત્કાર્યત્વ પ્રપચસ્ય તદ્વ્રહ્મેત્યવધારય ॥ ૩૩ ॥

જે બ્રહ્મના અનંતપણાની પ્રતિજ્ઞા કરી, તેને સિદ્ધ કરવા માટે શ્રુતિઓએ આ સમસ્ત જગત્સર્પી પ્રપચને તેના કાર્યરૂપે કહ્યું છે તેને જ તું બ્રહ્મ જાણુ. ૩૩

વિજિજ્ઞાસ્યતયા ચક્ષ્વેદાંતેષુ મુમુક્ષુભિઃ ॥

સમર્થયેતેઽતિયત્નેન તદ્બ્રહ્મેત્યવધારય ॥ ૩૪ ॥

અત્યંત જાણુવા યોગ પદાર્થ તરીકે, મુમુક્ષુઓ વડે વેદાન્તોને વિષે, જેનું અતિ પ્રયત્નથી સમર્થન કરવામા આવે છે, તેજ બ્રહ્મ છે, એમ તું જાણુ. ૩૪

જીવાત્મના પ્રવેશસ્થ નિયત્વ ચ તાન્ પ્રતિ ॥

શ્રૂયતે યસ્ય વેદેષુ તદ્બ્રહ્મેત્યવધારય ॥ ૩૫ ॥

‘આ પ્રપચ તથા શરીરાદિ ઉપાધિઓમાં જીવાત્મારૂપે પ્રવેશ અને તેમના ઉપર પોતાનું નિયંત્રાપણું જેણે રાખેલું છે,’ એમ વેદોમાં જેનું વર્ણન કરવામા આવ્યું છે, તે બ્રહ્મ છે, એમ તું જાણુ. ૩૫

કર્મેણાં ફલદાતૃત્વ યસ્યૈવ શ્રૂયતે શ્રુતો ॥

જીવાનાં હેતુકર્તૃત્વ તદ્બ્રહ્મેત્યવધારય ॥ ૩૬ ॥

‘જે જીવોને કર્મનાં ફલ આપનાર તથા તે જીવોના કર્તાપણામાં હેતુરૂપ છે,’ એમ શ્રુતિઓમાં જેને વિષે કહેવામાં આવેલું છે, તે બ્રહ્મ છે, એમ તું જાણુ. ૩૬

તત્ત્વંપદાર્થો નિર્ણાતૌ વાસ્ત્યર્થોઽશ્રિત્યતેઽધુના ॥

તાદાત્મ્યમત્ર વાસ્ત્યર્થસ્તયોરેષ પદાર્થયોઃ ॥ ૩૭ ॥

એ પ્રમાણે 'તત્' અને 'ત્વમ્' એ પદાર્થનો નિર્ણય કહેવામાં આવ્યો, હવે જાનેના વાક્યાર્થનો વિચાર કરવામાં આવે છે તેમાં તે જાને પદાર્થોનું તાદાત્મ્ય-અલિપ્તતા-તેજ આ પદોનો વાક્યાર્થ છે. ૩૭

સત્ત્વો યા વિશિષ્ઠો યા વાચ્યાર્થો નામ સમત ॥

અતઃકેરુત્સત્ત્વેન વાચ્યાર્થો વિદુષાં મત ॥ ૩૮ ॥

મંસર્જનન્ય અથવા વિશિષ્ટ વાક્યાર્થ આદી પ્રકરણમાં મંગત નથી, પરંતુ અખંડ અને એકરસરૂપ એવોજ 'તત્, ત્વમ્' નો વાક્યાર્થ વિદ્વાનોને માન્ય છે. ૩૮

પ્રત્યગ્ગોધો ય આભાતિ સોઽદ્વયાનંદલક્ષણઃ ॥

અદ્વયાનંદરૂપઃ પ્રત્યગ્ગોધઃકલક્ષણઃ ॥ ૩૯ ॥

પૂર્વથીજ જે જ્ઞાનસ્વરૂપે પ્રકાશે છે, તે આત્મા ભેદરહિત-અદ્વેત-આતંદના લક્ષણવાળો, અદ્વિતીય આનંદસ્વરૂપ અને અવ્યભિદ્ધ જ્ઞાનલક્ષણવાળો છે. ૩૯

જ્ઞાત્યમન્યોન્યતાદામ્યપ્રતિપત્તિર્યદા ભવેત્ ॥

અગ્રહત્યં ત્યમર્યસ્ય વ્યાપરતેત તદ્યદિ ॥ ૪૦ ॥

એ પ્રમાણે 'તત્' અને 'ત્વમ્' એ પદાર્થની પરસ્પરની અલિપ્તતા ત્યારે બિદ્ધ થાય, ત્યારેજ ખરેખર 'ત્વમ્' એ શબ્દની પ્રદ્યધી લિપ્તતા નિવૃત્ત થાય છે. ૪૦

તદર્પમ્ય ચ પારોહ્ય ગચેય કિં તતઃ શૂન્ય ॥

પૂર્ણાનંદકરુપેણ પ્રત્યગ્ગોધોઽપતિષ્ઠેત ॥ ૪૧ ॥

‘તત્’ એ શબ્દના અર્થનું પરોક્ષપણુ નિવૃત્ત થાય છે તે પછી શું થાય છે? તે સાલળ ત્યાર પછી ઇશ્વરનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતા પૂર્વે આનન્દસ્વરૂપે પ્રત્યગાત્માનું જ્ઞાનજ માત્ર રહે છે, એવો ‘તત્’ પદનો અર્થ છે ૪૧

તત્ત્વમસ્યાદિવાક્ય ચ તાદાત્મ્યપ્રતિપાદન ॥

લક્ષ્યો તત્ત્વપદાર્થાઃ શ્રાવણપ્રાપ્તિય પ્રવર્તેતે ॥ ૪૨ ॥

‘તત્ત્વમસિ’ એ વાક્ય શ્રવણી અને ઇશ્વરની અભિજ્ઞતા સિદ્ધ કરવા માટે છે અને ‘તત્’ અને ‘ત્વમ્’ એ જે પદાર્થો લક્ષ્ય છે, એટલે જે પદાર્થોનેજ ઉપાદાન આશ્રય માનીને, બ્રહ્મભર્ગમા શ્રવણી પ્રવૃત્તિ થાય છે, ૪૨

હિત્વા દ્વો શયલો વાચ્યો વાક્ય વાક્યાર્થયોચને ॥

યથા પ્રવર્તેતેઽસ્મામિસ્તથા ક્વચિદ્વાત્માદરાત્ ॥ ૪૩ ॥

જે ને શબ્દના અર્થ વાચ્ય અર્થને છોડીને લક્ષ્યાર્થથી વાક્યાર્થનું જ્ઞાન જેવી રીતે થાય, તેવી રીતે (તથા આપણાથી દિવ્યજ્ઞાન ભર્ગમા જે અર્થથી પ્રવૃત્તિ થાય તે પ્રમાણે) આ વાક્યની આદરપૂર્વક અર્થે વ્યાખ્યા કરી છે ૪૩

આલચનતયા માતિ યોઽસ્મત્પત્ત્યયશન્દ્રયો ॥

અતઃ કરણસમિન્નવોધઃ સ ત્વપદામિધ ॥ ૪૪ ॥

જે ‘અન્મત્’ અને ‘પ્રત્યય’ એટલે ‘હુ’ એ શબ્દ અને ‘હુ એ શબ્દનું જ્ઞાન’ એ જે શબ્દના આશ્રયરૂપે, અતઃ કરણની ઉપાધિરૂપ, જ્ઞાનરૂપેતન્યસ્વરૂપે જે જણાય છે તે ‘ત્વમ્’ પદનો અભિધાર્થ-વાચ્યાર્થ-છે ૪૪

માયોષાધિર્જગદોત્તિ મર્મત્વાદિલક્ષણ ॥

પારોક્ષ્યદ્વારત્ સમ્યાચાત્મકસ્તત્ત્વદામેષ ॥ ૪૦ ॥

માયાની ઉપાધિરૂપ, જગત્ના કારણરૂપ, અર્વંતપણુ વિગેરે લક્ષણોવાળો, પારોક્ષપણાયુક્ત તથા અત્ય વિગેરે સ્વરૂપે રહેલો પરમેશ્વર, એવો જે અથ, તે 'તત્' પદનો અભિધર્મ-વાચ્યધર્મ- છે ૪૫

પ્રત્યરૂપરોક્ષતત્ત્વસ્ય સદ્વિતાંયત્ત્વપૂર્ણતા ॥

વિરુદ્ધયતે યત્તસસ્માદ્લક્ષણા સમ્પરતંત ॥ ૪૬ ॥

એકજ વસ્તુની પ્રત્યક્ષ અને પારોક્ષ એવી મંજા, તથા જગત્માં પ્રક્ષ મિવાય ધીનું પણુ છે એવી મંજા, તથા પૂર્વપણુ એ પ્રક્ષના લક્ષણથી વિરુદ્ધ છે એટલા માટે એમા લક્ષણાવૃત્તિથી અર્થની યોજના કરવી ૪૬

માનાતરવિરોધે તુ મુલ્યાર્થસ્ય પરિગ્રહે ॥

મુલ્યાર્થનાગિનામૂતે પ્રતીતિર્લક્ષણોચ્યતે ॥ ૪૭ ॥

ખીલ પ્રમાણના વિરોધથી, મુખ્ય અર્થના અહુણમા, મુખ્ય અર્થ વગર જ, તે અર્થની પ્રતીતિ થાય તેનું નામ 'લક્ષણા' નામની વૃત્તિ છે ૪૭

તત્ત્વમસ્યાદિવાક્યેષુ લક્ષણા માગલક્ષણા ॥

સોદમિત્યાદિરામ્યસ્યવદ્યોરિતિ નાપરા ॥ ૪૮ ॥

'તત્ત્વમસિ' ઇત્યાદિ વાક્યોમા 'નોડ્ડમ' - 'તે હું છું' ઇત્યાદિ વાક્યનાં પદોમા રહેલી ભાગવશણા નામની લક્ષણાની માફક લક્ષણા છે, પણ ખીલ લક્ષણા નથી. ૮૮

અહમ્ભેતિ યાવયાર્થવોધો યાવદ્દૃઢીમન્ત્ ॥

શમાદિસહિતસ્તાનદમ્યસેચ્છૂવણાદિકમ્ ॥ ૪૯ ॥

જ્યા સુધી ' હુ બ્રહ્મ હુ ' એ વાક્યાર્થનું જ્ઞાન પોતાનામા દઢ થાય, ત્યાં સુધી શમદમ વિગેરે યોગના સાધનોસહિત, શ્રવણ-મનન ઇત્યાદિનો અભ્યાસ કર્યા કરવો. ૪૯

શ્રુત્યાચાર્યપ્રસાદેન દૃઢો યોધો યદા ભવેત્ ॥

નિરસ્તાશોપસસાપનિશન પુરુષસ્તદા ॥ ૫૦ ॥

વિશીર્ણકાર્યકરણો ભૂતસૂક્ષ્મેરનાવૃત્ ॥

વિમુક્તકર્મનિગડ સઘ ઇવ વિમુચ્યતે ॥ ૫૧ ॥

શ્રુતિ-વેદો-તથા આચાર્ય-ગુરુ-ની કૃપાથી, દઢ જ્ઞાન જ્યારે પુરુષને થાય છે, ત્યારે તે સમારના આ સર્વ નિદાનો-કારણો-ને છોડી દે છે, અર્થાત્ જ્ઞાનનિષ્ઠ થાય છે અને ત્યારે શરીરાદિ કાર્ય અને ઇન્દ્રિયોનું મમત્વ જેનું નાશ પામેલું છે એવો, પથ મહાબૂતોની શબ્દાદિ સૂક્ષ્મ તન્માત્રાઓથી ગહિત તથા કર્મકંડી શુ બદ્ધાથી મુક્ત થયેલો તે જીવ તુરંતજ મોક્ષ પામે છે. ૫૦-૫૧

પ્રારબ્ધકર્મધેનેન જીવિન્મુક્તો યદા ભવત્ ॥

કિન્ચિત્કાલમનારબ્ધકર્મવધસ્ય સક્ષયે ॥ ૫૨ ॥

નિરસ્તાત્તિશયાનદ વૈષ્ણવ પરમ પદમ્ ॥

પુનરાવૃત્તિરહિત કેવલ્ય પ્રતિપદ્યતે ॥ ૫૩ ॥

પ્રારબ્ધ કર્મના વેગવડે, જીવ જ્યારે જીવન્મુક્ત થઈ જાય છે, ત્યારે અનારબ્ધ કર્મ મધનના ક્ષયને માટે, તે થોડો સમય અહીં રહે

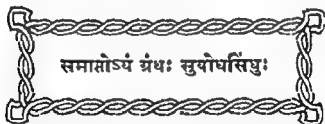
છે અને ત્યારપછી અર્થપ્રકારના અતિશય જ્ઞાન દથી પણ પર,
એવા લગવાનું વિધાનના પરમ પદને, એટલે જન્મમૃત્યુની આવૃત્તિથી
રહિત એવા સાયુજ્ય મોક્ષને તે પામી જાય છે ૫૨-૫૩

॥ इति अध्यात्मज्ञाने वाक्यवृत्ति समाप्ता ॥

॥ इति अध्यात्मप्रकरणं समाप्तम् ॥

ઇતિ અધ્યાત્મજ્ઞાને વાક્યવૃત્તિ સંપૂર્ણ.

ઇતિ અધ્યાત્મપ્રકરણ સમાપ્ત.

समाप्तोऽयं ग्रंथः सुयोधसिंधुः

અગાઉથી ગ્રાહક થયેલા સદ્ગૃહસ્થોનાં નામ

રા ગ શ્રી અલાલાઈ ધનજી કુભારીઆવાવા હરિજને આ પુસ્તકમાં મને યોગ સાહાય શખવી છે એઓ મદાસમાં સાથેના સહવાસથી મને પુસ્તક લખવા માટે મને સૂચના કરી હતી અને ફરીથી ત્રણ ચાર વર્ષે પુના આવી મારા ઉત્સાહને જાગૃત કરનારા તથા ધાર્મિક કાર્યમાં બનતી સાહાય કળાગ ભગવદ્વક્તા છે

કર્તા

ક્રમ	નામ	ગામ	ક્રમ	નામ	ગામ
૧૧	શેઠ ધરમસિંહ ગોવિંદ	મુળધ	૧	શેઠ ગોરધનદાસ વાનજી	પુના
૧	„ ઠા લાલજી તુલમીદાસ	„	૧	„ મથુરાદાસ દેવરામ	„
૧	„ હરિદાસ વિશ્રામ મદવાણા	„	૧	„ જમનાદાસ ગોરધનદાસ	„
૧	„ હરિદાસ ધરમસિંહ	„	૧	„ રામજી લાલજી	„
૧	„ વલ્લભદાસ નારણદાસ	„	૧	„ જીવણદાસ ગોકળદાસ	„
૧	„ ઠાકરસિંહ વલ્લભજી	„	૧	„ કરજનદાસ ગોકળદાસ	„
૧	„ માણેકલાલભાઈ	„	૧	„ ખેરાજભાઈ નાનજી	„
૧	„ મોતી ઝવેરચંદ જાદવજી	„	૧	„ લીલાધર લાલજી	„
૧	„ શેઠ ભગવાનદાસ પુજાભાઈ	„	૨	„ લીંગવાલ મનજી	„
૧	„ જમનાદાસ ગોવિંદજી	„	૧	„ ભીમજી હીરજી	„
૧	„ ગોવિંદદાસ જગજીવનદાસ	„	૧	„ દેવપતરામ મયારા દર દેવે	„
૧૧	„ મૂલજી વેલજી	પુના	૧	„ એમ પી રાવળ	„
૧	„ દમોદર મૂલજી	„	૧	„ જગન્નાથ કેશવજી	„
૧	„ નાવજી વેલજી	„	૧	„ વીલાધર ત્રેમજી	„
૧	„ પોપટનાથ નાગણજી	„	૧	„ ગમ્મરામ વાવજી	„
૧	„ હરિદાસ નારાયણજી	„	૧	„ પ્રાણજીવન ભાણજી દેવે	„
૧	„ માનજી ખેરાજ	„	૧	„ શીવનાથ જોષ્ઠતાગમ	„
૧	„ પરશોત્તમ વાવજી	„	૧	„ દેવરા કર રણજી દેવે	„

ક્રમ	નામ	ગામ	ક્રમ	નામ	ગામ
૫	શેઠ ઓધવજી વીરજી	અંબલગ	૧	શેઠ શામજી રઘુ	કુભારીયા
૨	,, કરશન અગ્નજી	,,	૨	,, રૂપા પરમન	કૃષ્ણા
૩	,, કારાભાઈ વાવજી	,,	૧	,, મુરજી ગોપાલ	,,
૧	,, લાવજી કચ્છગાંધી	,,	૧	,, ઘેરાભાઈ પચ્છાસુ	,,
૧	,, માણજી રામ	,,	૧	,, ખેગાર ગાગજી	,,
૧	,, લખાઈ ખીમજી	,,	૧	,, દેવજી ગોપાલ	,,
૧	,, ગજભાઈ નારાયણ	,,	૧	,, દયારામ દસરાજ	,,
૧	,, મનજી ડાયા	,,	૧	,, લખધીર ગોપાલ	,,
૧	,, મુગજી માધવજી	,,	૧	,, પાચા જલદવજી	,,
૧	,, બીમજી લખુ	,,	૧	શ્રી કૃષ્ણા દ્વિત્રિય યુવકમંડળ	
૧	,, કલ્યાણજી ગોવિંદ	,,		લાવજી દેરીને (રામરામ વાવજી	
૧	,, ગોવિંદ નારાયણ	,,		તરફથી બેઠે)	દાગપુર
૧	,, મોની લખુ પ્રેમજી	,,	૧	શેઠ પ્રેમજી વિશ્રામ	,,
૧	,, રામદાસ દરિરામ	,,	૧	,, જીવગમ વાવજી	,,
૧	,, પુત્રદેવજી લખુભાઈ	,,	૧	,, કરમજી વાવજી	,,
૧	,, નંદલાલ કરણાસ કમ્ભાઈ	,,	૧	,, અગ્નજી માધવજી	,,
૧	,, નાગવજી રતના	,,	૧	,, મનમી દેસાણદા	,,
૧	,, નારાયણ ગોવિંદ	ઉન્નજેન	૧	,, મનમી વાવજી	,,
૧	,, આત્મરામભાઈ	,,	૧	,, દેસવજી વાવજી	કપકતા
૫	,, દરજીભાઈ મગાદાસ કુભારીયા		૨	,, મજરામ નારાયણ	નાગોર
	,, કવરજી નયુ	,,	૩	,, મનજી જેરામ	માધાપુર
૧	,, જગમોલ નયુ	,,	૩	,, નયુ લાવજી	,,
૧	,, જીવજી ગોવા	,,	૧	,, વાવજી બીમજી	,,
૧	,, રમુભાઈ નોખા	,,	૧	,, રઘુ કચ્છન	,,
૧	,, ગોપાલ વાવજી	,,	૧	,, શામજી ગોપર	કલ્યાણી
૧	,, મોરારજી જેગમ	,,	૧	,, વલ્લભદાસ ધરમસિંહ	,,

હિરણ્યગર્ભકાર્યાલય.

સંચાલક — શાસ્ત્રી તુલજીશંકર ધીરજીરામ પંડ્યા,
૬ કાદાવાડી, કલ્યાણ મોલીની ચાલ નં ૧, ત્રીજે માળે,
જિરગામ, મુબઈ નંબર ૪

આ કાર્યાલયમાં સમૃદ્ધ, હિદી તથા મરાઠીભાષી ગુજરાતી ભાષાતર કરી
આપવામાં આવે છે તેમ પુસ્તકોનું સંશોધન કરી આપી પુસ્તકો છપાવી તૈયાર
કરી આપવામાં આવે છે, તેમ વેચાતા પણ મેળવી આપવામાં આવે છે.

અત્યાર મુદ્દીમાં બહાર ન પડેલાં નવાં પુસ્તકો

અમે એક “ ધાર્મિક અન્યમાલા ” તરીકે વિવિધ પ્રકારના ઉત્તમોત્તમ
ધાર્મિક પુસ્તકો સતી કરીને બહાર પાડના છતાં રાખીએ છીએ તેથી જો
ધાર્મિક સદ્ગુહુરો આગાઉથી ગ્રાહક થઈ આ અમારા પ્રયત્નમાં થયા
શક્તિ પણ સ્વીકારશે તો એ પુસ્તકો સત્તર આજ પાડવા અમે પ્રયત્ન કરીશું
ધાર્મિક અન્યમાલાનાં પુસ્તકો.

સચિત્ર-સ્તોત્રચિન્તામણિ-ભાગ ૧ છો

ગુજરાતી અથ સહિત. મૂલ્ય રૂ ૩-૮-૦ પોષ્ટેજ ભુદુ

ભાષાતર કર્તા — શાસ્ત્રી તુલજીશંકર ધીરજીરામ પંડ્યા.

ખાત રહેલો તેમ ગણપતિ, શકર, વિષ્ણુ, સૂર્ય અને દેવી એ પચાસન
દેવતા નિલપાદના ઉત્તમોત્તમ લગભગ ૭૫, સુપ્રસિદ્ધ સ્તોત્રોનો “ ગુજરાતી
અથ સહિત ” નો સંગ્રહ આમાં સ્થાપિત છે ઉપયોગી સ્તોત્રો પણ આપવામાં
આવ્યા છે ત્રણ મેળી ચિત્રો સાથે (તૈયાર છે)

શ્રીગોપિકાગીત — લલિત હરમાળ ગુજરાતી ભાષાતર સહિત કી ૨-૦-૫-૦
સ્તોત્રચિન્તામણિ ભાગ ૨ નો — (સચિત્ર) ગુજરાતી અથ સહિત, છપાય છે
અગાઉથી બી રૂ ૩-૦-૦, પાછળથી રૂ ૨-૮-૦

શ્રીમાર્કણ્ડેયપુરાણ — (સચિત્ર) ગુજરાતી ભાષાતર છપાય છે અગાઉથી ગ્રાહક
મનારને કી ૪-૦-૦, પાછળથી રૂ ૫-૦-૦

બુ-મેનરો તથા સામગી નકલો ખરીદનારઓને સારું કમીશન આપવામાં
આવશે તે માટે ભાષાતર કરાવે ઉપરે ચિરનામે વખો

આકાશમાં રહેલા ગ્રહોની મનુષ્યશરીર ઉપર અસર !

સુખ મનઃસ્થાનો !

એક મનુષ્યનાને સુખરૂચિના સ્વાદના માટે જેમ પ્રધાનમંડળ (કપ્પીનેટ) ની જરૂર પડે છે, તેમજ આ સમગ્ર નિષ્કરણી નાન્યની વચ્ચે સ્વાદના માટે તેના માર્ગમા સત્તાધારી પરમાત્માએ આપણા સુખાદિ ગ્રહમંડળની વચ્ચે કરી છે. જન્મથી મરણપર્યંત તે ગ્રહોની અસર નીચેજ આપણે કામ કરીએ છીએ, આપણી ચરતી તથા પડતી પણ એ ગ્રહોનેજ આધીન છે, તે ગ્રહમંડળની આપણા ઉપર કારણ, ક્વી જનની અસર થાય છે, અને તેનાથી આપણી ચરતી પડતીના બનાવો કેમ બન્યા કરે છે, તે જાણવું હોય તો એક વખત અવશ્ય અમારી મુલાકાત હોય.

આપણા જન્મનો સ્વભાવ, મામ, નિધિ તથા વખત મેળવેલો અમારી પાસે આવશે, તો આપણે ધ્યાનજ સમસ્કામિક જ્ઞાનના જાળવણી મળશે, તેમજ માનુષ અથવા ભવિષ્યમા આવનારી આકાશના નિરાશાથી ક્વી ઉપાયોથી કેમ કરી શકાય, તે પણ આપ જાણી શકશો.

જન્મમાત્ર, જન્મપત્રિકા, વર્ષક્રોડો તથા તેમના સૂક્ષ્મ કારણો વધી આપણામા આવે છે, તેમજ જાણીત પણ આમ પદ્ધતિથી સૂક્ષ્મમા સૂક્ષ્મ કારણમા આવે છે.

એક વખત અનુભવ વધી જાતી કરે.

૧ નિરાશાથી, ધર }
૨ હર, મુજબ ૨ }

નિવેદક—

પંડિત ધન જય મુરારિ પાંધી,

મગાવડ—શ્રીમંગલની-પોનિર્મહિર

મળવાનો વખત—મગાવડ ૯ થી ૧૧-વગોરના ૩ થી ૬ (મૃં. ટા.)